

Μιχαήλο Τσίμαεσβαχίη

Γεωγραφία
Γερμανίας-Ρουσίας

ΤΟΜ Ι

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

Т О М І

ДО ПОЧАТКУ ХІ ВІКА.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

„КНИГОСПІЛКА”

НЬЮ ЙОРК 1954.

Передрук офсет-друком з третього доповненого видання,
що вийшло у Києві 1913 року

Printed in U.S.A. by
NOBLE OFFSET & PRINTING CO.
400 Lafayette Street
New York 3, N. Y.

MYKHAILO HRUSHEVSKY

**HISTORY
OF UKRAINE-RUS'**

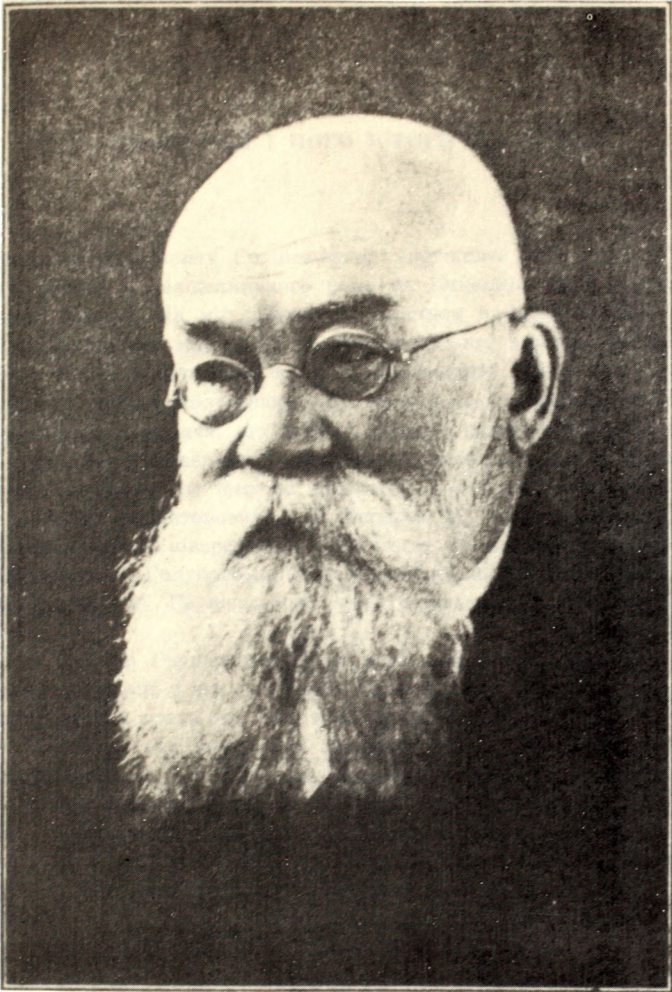

Volume I

To the XI. Century

Published by
KNYHO-SPIILKA
New York 3, N. Y.
1954

М. Трушевский

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І ЙОГО ІСТОРИЧНА ПРАЦЯ

I.

Михайло Сергійович Грушевський¹ народився 1866 року в родині урядовця із священницького роду на Київщині. Будучи сином заможних батьків, він міг цілковито віддатися науковій праці. Людина надзвичайних здібностей та феноменальної пам'яті, Михайло Сергійович легко проходив науку в Київському Університеті, мав дуже добру наукову підготовку і був вихованцем славного історика Володимира Антоновича, що займав катедру старої російської історії у Київському Університеті (відповідної катедри з історії України не було і лекцій на цю тему не читалося). Серед істориків, що склали „школу” В. Антоновича, (Д. Вагалій, М. Довнар-Запольський, проф. Київського Університету і наступник Антоновича по катедрі, М. Дашкевич, В. Голубовський, Ол. Грушевський, В. Ляскоронський і т. д. і т. д.), М. Грушевського треба вважати найздібнішим його учнем².

Вже в Києві Грушевський став магістром історії і написав ряд цінних монографій, з яких особливу увагу на себе звернули „Очеркъ истории Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV в.” (Київ, 1891) і магістерська дисертація „Барское старство” (Київ, 1894) з підготовчими до неї студіями на підставі нових архівних даних з Київського, Варшавського і Московського архівів, студіями, що були видані Грушевським у двох томах „Архива Юго-Западной Россіи” (Київ, 1893, відд. 8, т. I і 1894, відд. 8, т. II.) й освітлювали соціально-економічні відносини Барського старства (на Правобережжі) у XV-XVI вв.³.

Не дарма ж В. Антонович вибрав саме М. Грушевського кандидатом на катедру східньо-європейської історії (фактично української історії) у Львівському Університеті. Цей його учень найбільше надавав до професури в Західній Україні і ґрунтовним методологіч-

1. Література про М. Грушевського величезна. В еміграційних умовах вона тільки частково доступна дослідникові. Тому я не можу навіть мати претензії на повноту образу. Можуть бути і неточності, за які я наперед прошу вибачення. Б.К.

2. Д. Дорошенко — Антонович. Прага, 1942. Вид. Ю.Тищенко, ст. 162-163; Д. Дорошенко — Огляд української історіографії — Прага, 1923, ст. 185.

3. Порівн. рецензію Н. Молчановського — „Кіевская Старина”. 1895. III. 103-112.

ним та документальним вишколенням, здобутим пильною архівною роботою, і своїми солідними працями¹. А це було дуже відповідальне завдання особливо у зв'язку з плянами переорганізації Товариства ім. Шевченка, яке було засновано в 1873 р. у Львові. Щойно 1892 року з ініціативи В. Антоновича та інших київських громадян воно стало Науковим Товариством, і вже в тому році (за допомогою Т. Рильського та В. Симиренка) видано було перший том „Записок” Товариства.

Переорганізація НТШ стояла у зв'язку з так званою „новою ерою”, порозумінням, яке за посередництвом В. Антоновича мало бути складене між польською і українською сторонами. Переговори почалися в 1890 р. і привели до довірочної конференції українських соймових послів з галицьким намісником графом Казимиром Бадені. Згідно угоди поляки мали поробити певні поступки українцям в ділянці культурно-національного життя: малося на увазі заснування кількох нових українських кафедр у Львівському Університеті, кількох українських гімназій та учительських семінарів, як і взагалі поширення прав української мови в ділянці громадського життя. Українські послы зі свого боку відмовлялися від опозиційної тактики в соїмі і від спілки з москофілами.

Цей тимчасовий компроміс випав на користь НТШ, новий статут якого, вже як Наукового Товариства, був затверджений 1892 р. львівським намісником. Весною 1893 р. на зборах реформованого Товариства було обрано Ол. Барвінського, видатного галицького діяча і енергійного співробітника В. Антоновича у справах „нової ери”, на голову Товариства.

Саме Ол. Барвінський багато зробив для осягнення іншої мети, яку поставили собі українські патріоти обох боків Збруча, а саме: заснування при Львівському, по суті польському університеті кафедри української історії з українською викладовою мовою. Ол. Барвінський в повнім порозумінні з В. Антоновичем енергійно взявся за цю справу в 1891 р., коли його було обрано послом до парламенту. І дійсно, в 1892 році австрійський цісар підписав постанову про заснування кафедри східньо-європейської історії (з особливим узглядненням історії України) у Львівському Університеті. Очі українців-народовців, що вели акцію (і навіть причасних поляків), звернулися тепер на В. Антоновича, якому й було запропоновано зайняти ту кафедру. Але Антонович після довгих роздумувань і вагань врешті

¹ Проф. Багалій у своїм „Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті” (ДВУ. 1928. т. I. ст. 76) та в окремії статті („Червоний шлях”, 1927. I. високо оцінює наукові заслуги М. Грушевського вже в цім часі. Багату літературу подає Л. Добровольський у своїй статті „Київщина та Київ в працях М. Грушевського” — Юбілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського. Київ. 1928. I. 416-427.

категорично відмовився, вказуючи на свій вік і хворобливість, які перешкоджатимуть йому у виконанні цього важливого і трудного завдання. Він запропонував на своє місце Мих. Грушевського. І так дійсно й сталося: весною 1894 р. Грушевського було іменовано професором східньо-європейської (української) історії у Львівському Університеті.¹

В 1894 р. молодий Грушевський (тоді йому було 28 років) приїхав до Львова й у Львівському Університеті обійняв катедру східньо-європейської історії та заснував при ній семінар української історії, з якого вийшли найвидатніші галицькі історики і співробітники М. Грушевського по НТШ. Без Михайла Грушевського НТШ не можна собі навіть уявити. Коли Товариство широко розгорнуло свою діяльність, що могло висунути обгрунтовану претензію бути Академією Наук України і такою фактично було, то це сталося найперше завдяки невтомній діяльності М. Грушевського, як блискучого організатора, що зробив НТШ науковою інституцією, відомою всьому культурному світові.

Він був довголітнім директором Історично-Філософічної Секції, головою Товариства (1897-1913), а з 1895 р. й редактором „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка” (1895-1913) та „Літературно-Наукового Вісника” (1898-1905). Редактором останнього він був і пізніше, коли видання „Вісника” перебрала Українська Видавнича Спілка, і залишався ним аж до серпня 1914 р., коли з початком першої світової війни у серпні 1914 р. журнал заборенено.²

Історично-Філософічна Секція, на чолі якої стояв М. Грушевський, розгорнула інтенсивну діяльність (праці секції появлялися у „Збірнику Історично-Філософічної Секції”, де друкувалися й основні праці самого Грушевського) з участю видатних українських істориків, здебільшого учнів М. С. Грушевського, таких як Ст. Томашівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Гарасимчук, І. Кривецький, О. Терлецький, М. Чубатий, І. Джиджора та інші.

З ініціативи М. Грушевського powstaє року 1895 Археографічна Комісія, що її головою він був довгі роки. Плани Археографічної Комісії були з самого початку дуже широкі: задумано було видання літописів і хронік, матеріалів правничого, історико-літературного, історично-етнографічного характеру, історія церкви, освіти, матеріальної культури тощо для всієї території України в її історич-

¹ Ол. Барвінський — Заснування катедри історії України у Львівському Університеті, Зап. НТШ., т. 141-143, ст. 3-4.; Д. Дорошенко, — В. Антонович, там же, ст. 79-85; Історія Наук. Тов. ім. Шевченка (1873-1948). Нью Йорк — Мюнхен. 1949, ст. 7 і далі.

² Історія НТШ. Нью Йорк — Мюнхен. 1949, ст. 18.

ному минулому.¹ Найперше з'явилися дві серії публікацій — „Жерела до історії України-Руси” (серія історична) і „Пам'ятники українсько-руської мови” (серія філологічна). В 1906 році, так само з ініціативи М. Грушевського, НТШ приступило до нової серії видань, званої під назвою „Українсько-Руського Архіву”, де друкувалися матеріали до історії селянства і господарства Галичини та її минулого культурного життя й освіти — особливо в XIX ст. (праці М. Грушевського, Ів. Франка, С. Томашівського, К. Студинського, М. Тершаківця та інших). В 1894 р. Товариство перебрало на себе видання засноване в 1883 р. під редакцією Ол. Барвінського „Руської Історичної Бібліотеки”, де в перекладах на українську мову з'явилися найважливіші монографії наддніпрянських істориків — В. Антоновича, О. Сфименкової, М. Костомарова, Я. Шульгина, І. Линниченка та інших.²

Основним дітищем М. Грушевського в його галицьку добу був кварталник — „Записки НТШ”, де поруч з іншими в першу чергу узялися питання історичного характеру, і місячник — „Літературно-Науковий Вісник”, який теж довгими роками виходив в імені НТШ.

В „Записках” появилися численні дослідчі статті і рецензії М. Грушевського та його галицьких учнів, як рівно ж і вчених з Наддніпрянщини, бо ж видання їхніх праць на Наддніпрянщині було утруднено тодішніми обставинами поліційного російського режиму у Східній Україні. „Записки” були суто науковим органом, в той час як „Літературно-Науковий Вісник” мав характер публіцистичного органу, що в добу консолідації політичної думки і партій в Галичині (народовці або націонал-демократи, радикали, москофіли і т. д.) грав важливу роль герольда ліберально-демократичної думки. В цьому була європейська і разом українська місія М. Грушевського, яку він виконував разом з другим редактором І. Франком, даючи українцям найкращі твори західньо-європейських авторів та маючи співробітниками українську літературну еліту з майже цілої української території (за виключенням Карпатської України). В руках таких досвідчених редакторів (Грушевський і Франко) „Літературно-Науковий Вісник” виробився на трибуну цілого українства, західнього і східнього, з проблематикою, яка не була спеціальним відгуком парламентарних дебатів Галицького Союму і Віденського Пар-

¹ „Жерела”. т. I. вступ I-II: М. Грушевській. — Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси, Журн. Минист. Народн. Просвещ., 1904, III, 121.

² Історія НТШ., 1949, там же, ст. 19; Б. Крупицький — Українська історична наука в НТШ на чолі з М. Грушевським, „Українські Вісті”, Новий Ульм, 1950, ч. 50.

ляменту за участю українців, але віддзеркалювала стреміння будувати „українську культуру соборність, як передумову соборности державної”. Щодо „Записок”, то М. Грушевський підняв їх до рівня найліпших наукових органів західньо-європейського типу з надиво добре організованою інформаційною частиною, з численними рецензіями і бібліографією, що надходили до Львова із Заходу і Сходу. Без „Записок” не можна було бути правдиво поінформованим про наукове життя Сходу Європи, слов'янських країн і України. Найважливіші рецензії М. Грушевський перебирав на себе, але він мав цілу сітку кореспондентів не тільки для „Літературно-Наукового Вісника”, з його прекрасними оглядами українського життя, але й для „Записок”, інформаційний відділ яких був їхньою гордістю і окрасою, а рівночасно й прикрас завданням для їх редактора, який мусів підганяти своїх кореспондентів. Грушевський був енергійний і нетерпеливий, вимагав багато від своїх співробітників, сварився з ними, турбуючись про своєчасний випуск чергової книжки „Записок”, і не раз переливав „увесь гіркий намул із своєї душі” на найбільш відданих йому співробітників, які спокутували за „гріхи” своїх часто недбалих літературно-наукових інформаторів.

В Галичині М. Грушевський виконував різноманітні завдання і кожного разу ґрунтовно і з відповідним ефектом. Він був не тільки репрезентантом загально-української думки із значним впливом на галицьке громадянство, але й організатором наукової праці, з якою тісно перепліталася його власна історично-наукова творчість. Не забуваймо, що перших сім томів його „Історії України-Руси”, що були епохальною подією в дослідженні нашого минулого, появились як видання „Збірника Історично-Філософічної Секції” (1898-1909), а почасти і восьмий том, що був виданий коштом Товариства (Кнів, 1913).

Але велике полотно „Історії” вимагало сили допоміжних студій. Грушевський мусів не раз заглиблюватися в окремі нерозроблені питання, навіть відшукувати вперше відповідні архівні матеріали. З непочатого краю нерозроблених джерел, архівів і зв'язаної з ними проблематики треба було витворювати і передісторію України, і її князівську добу, і литовсько-руську добу, і козачину, і хмельниччину тощо. Це були студії архівального, джерельно-критичного, історіографічного характеру. Так повстав предовгий ряд праць, що ними зарясніли „Записки” й інші видання НТШ. „Історія України-Руси” Грушевського вироблялася, можна сказати, на сторінках „Записок”

НТШ, і цих допомогівих студій було так багато, що за перше десятиліття діяльності Грушевського на львівському ґрунті їх набирався цілих п'ять томів, окремо виданих під назвою „Розвідки і матеріяли до Історії України-Руси” (Львів, 1896-1905, т. I-V).

В перших роках діяльності М. Грушевського на галицькому ґрунті висувається на перше місце дослідження історичного минулого Галичини. Тут була потрібна така сила праці, що й сам Грушевський мусів взятися за вивчення основних джерел старогалицької історії, а передусім Галицько-Волинського літопису, його тексту (т. 8 „Записок”), його хронології (т. 8 і т. 52 „Записок”) тощо.¹ Галицького ґрунту торкається і власна археографічна праця М. Грушевського, що вся проходить в ім'я Археографічної Комісії НТШ.² Це було ніби продовження праці київського періоду. Грушевський займається тут питаннями, з якими він познайомився вже під час видання актів Барського староства. Його львівське видання було анологічним виданням „Кіевской Комисии для разбора древнихъ актовъ” (Архивъ Юго-Западной Россіи), і за зразком цих видань він випустив 4 томи ілюстрацій королівських домен окремих західноукраїнських територій 60-х років XVI в. (взято з Коронної Метрики Варшавського Головного Архіву і з Архіву Московського Міністерства Юстиції і надруковано в 1895-1900 рр. у „Жерелах до історії України-Руси”, т. I-III і VII) та „Матеріяли до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України ” 1361-1530 і 1531-1574 рр. (взято з архівів Львівського, Варшавського Головного і Міністерства Юстиції у Москві і надруковано у „Записках” НТШ, т. 63-64 і 69; окреме видання Археографічної Комісії у Львові 1906 рр.). Майже до кожного тому дано розвідку про селянство. Грушевський не робив широких оглядів, але виходив тільки із свого матеріялу, притягаючи до нього, правда, ілюстрації і інвентарі ранішого і пізнішого часу, а тому й висновки його обґрунтовані, хоч і вузькі (дослід королівських домен)³. Безперечно, локальний характер дослідів вимагає також браком матеріяльних засобів, які тільки поволі ліпшали, а особливо після надання дотації з боку австрійського уряду. На початках треба було користуватися тими архівами, які лежали, так би мовити, під рукою, тобто насамперед львівськими. Так з ініціативи М. Грушевського появились два томи „Мате-

¹ Б. Крушицький, Українська історична наука в НТШ. „Українські Вісті”, 1950, ч. 48.

² В. Krupnyckyj, Die archaographische Tätigkeit M. Hruschewskyj. Jahrbucher f. Kultur u. Geschichte der Slaven. Breslau, 1035, Bd. XI, N. 3-4, S. 611.

³ Б. Крушицький, Українська історична наука в НТШ. „Українські Вісті”, ч. 48.

⁴ Д. Багачів, Нарис історії України, т. I, ст. 28, 1950, ч. 48; В. Krupnyckyj, Die archaologische..., ibid., 611-613.

ріялів до історії Галичини", виданих Ст. Томашівським, що торкалися історії Галичини за доби Б.Хмельницького, часів 1648-49 і 1649-1651 („Жерела", 1898, т. IV і 1901, т. V), і були взяті з Львівського державного і міського архівів, з бібліотеки Осолінських тощо. Особливо важливе було тут виявлення контакту козаків з галицьким населенням, питання, яке дуже цікавило самого шефа галицької „школи". Але й поза Археографічною Комісією появилось велике число розвідок і дрібніших матеріалів, присвячених Західній Україні, найперше в „Записках". Тим зайнявся цілий ряд дослідників зі „школи" М. Грушевського.

Але локальними дослідями не був задоволений ні сам майстер, ні його учні. Грушевський здавна хотів вийти з цих локальних меж, по суті з самих початків своєї праці, коли він, засновуючи Археографічну Комісію, поставив їй завдання видавати джерела для всієї території України в її історичному минулому¹. На одному засіданні Археографічної Комісії НТШ наприкінці 1904 р. було прийнято запропонований Грушевським план організації систематичного збирання матеріалів до історії козаччини від початків до занепаду козацької організації в середині XVIII в. в межах національного, політичного і соціально-економічного розвитку всієї України.

Починаючи з 1905 р., Грушевський із своїми учнями, членами Археографічної Комісії, розвинув енергійну діяльність на цьому полі. Брало на увагу досліди не тільки у своїх архівах, або польських та російських, а і в західньо-європейських. Було послано І. Джиджору до Харкова, В. Гарасимчука до Петербургу, В. Залізняка до Москви, М. Кордубу до Відня, Ст. Томашівського до Ватикану². В результаті появилися в „Жерелах" матеріали до історії козаччини: Крипякевича з львівських і краківських архівів (Львів, 1908, т. VIII), матеріали Кордуби з віденських державних архівів, почасти з бібліотеки Осолінських та Московського архіву Міністерства Закордонних Справ (Львів, 1911, т. XII) і Томашівського з Ватикану (Львів, 1919, т. XVI). Ці матеріали охоплюють вже чимало джерел, потрібних для освітлення доби Б. Хмельницького, якою пильно займаються галицькі вчені.

Взагалі досліди над козацькою добою і особливо над добою Б. Хмельницького — це мабуть найповажніше, чим може похвалитися НТШ на полі української історії. Безперечно, імпульси й тут виходили від голови Товариства М. Грушевського. Зрештою і він сам був зацікавлений як історіограф, що потребував для свого широкого малюнку „Історії України-Руси" глибших підготовчих студій. Га-

¹ „Жерела", т. I, вступ I-II.

² „Жерела", VIII, вступ V-VII; Б. Крушницький — Історична українська наука в НТШ. „Українські Вісті", 1950, ч. 49.

лицька „школа” Грушевського — це майстерня, що мала допомагати шефові в його велетенській праці.

А все ж не можна сказати, що характер цих дослідів визначив сам майстер. Те, що дає право назвати гурт львівських істориків галицькою „школою” Грушевського, полягає в методи і матеріалі, але не в характері й інтенції самих студій. Ідеологічно галицька „школа” Грушевського поволі відходила від свого шефа. Для неї народництво не було вже задовольняючою концепцією історії України, і вона поволі шукала нових, так званих державницьких шляхів. Таким чином шеф і його „школа” опинилися на роздоріжжі: Грушевський все ще тримався старого народницького світогляду і тільки час від часу завертав до державницького підходу щодо українських історичних подій.

Поволі НТШ в його історичній праці звільняється локального характеру. З часом в „Записках” почали друкувати свої розвідки і замітки такі видатні наддніпрянські історики, як В. Барвінський, М. Василенко, О. Грушевський, В. Липинський, В. Модзалевський, М. Слабченко та інші¹. Історична праця охоплювала вже не тільки Західню, але й Східню Україну (проф. І. Джиджора у своїх дослідках Гетьманщини у XVIII в.) і поширювалася на Середню й Західню Європу (проф. Ст. Томашівський).

О. Лотоцький, один з близьких до Грушевського людей, розповідає у своїх „Сторінках Минулого”, що восени 1906 р. Михайло Сергійович повірив йому свій плян перенести свою працю з Галичини на Україну. На його думку, прийшов тоді час на те, щоб підготувати праця, що її провадили українці в Галичині, принесла свої результати вже й на Україні².

Дійсно, після революції 1905 р. перед східними українцями відкривалися широкі перспективи, і Грушевський хотів їх використати. Це була одна об'єктивна причина. А з другого боку Грушевський все більше відчужувався від галицького життя. Як доводить В. Дорошенко, у кожній своїй речі він стояв на всеукраїнським становищі, намагався недопустити розходження між Україною Східною і Західною, особливо ж поборюючи вузький галицько-буковинський провінціалізм, а з цього приводу виникали тертя, конфлікти й непорозуміння. Чільні члени націонал-демократичної праці повели проти нього кампанію, щоб змусити його до виїзду з Галичини та до зречення від університетської катедри і головування в НТШ. Незабаром боротьбу було перенесено в саме НТШ, де знайшлася група опозиціонерів. І хоч напад на Грушевського, як голову товариства, не вдався, то все ж проведено було чимало несприхильних Грушевському людей

¹ Історія Наукового Товариства ім. Шевченка, там же, 1949, ст. 23.

² О. Лотоцький. Сторінки минулого, ч. третя, там же, ст. 353-354.

у Відділ Товариства. Тоді Михайло Сергійович сам зрікся головування в НТШ. Це сталося 1913 року. А без свого енергійного і невтомного голови Товариство майже цілком занепало (новим головою був обраний Ст. Томашівський, 1913-1918)¹.

Але це вже епілог його діяльності в галицьких колах. Поволі майстер української історії переносить свою діяльність з Галичини на Східню Україну. Першим етапом цієї зміни був „Літературно-Науковий Вісник”, видання якого перенесено зі Львова до Києва в 1907 р. Це сталося дійсно в той момент, коли після революції 1905 р. впали цензурні пута, принаймні на деякий час, і „Літературно-Науковий Вісник”, якому загрожувала доля стати галицьким провінційним часописом, міг виконувати нове і важливе завдання національного виховання швидко зростаючих кіл української інтелігенції, а також і розбужених до національного життя народних мас Східньої України². Незабаром М. Грушевський стає головою заснованого в Києві 1908 р. „Українського Наукового Товариства”, в якому сам організує наукову роботу на зразок учених Товариств і Академій³ та видає „Записки” Товариства. Пізніше (від 1914 р.) М. Грушевський видає — хоч і короткий час — історичний кварталник „Україна”.

Саме тоді Грушевський виступає і як популяризатор української історії. Здавна вже відчувалася гостра потреба в загальному систематичному курсі історії України з оглядом цілого процесу українського історичного життя. Цим вимогам української громади Грушевський пішов назустріч, видавши в 1904 р. в Петербурзі (перше видання) „Очеркъ історіи украинского народа”, що склався з викладів, читаних ним в 1903 р. в „Російській вищій школі суспільних наук” у Парижі. Ця друкована праця мала значний вплив на розвиток українського національного руху, але особливого значення набрала вона в київський період діяльності М. Грушевського, коли спопуляризований курс появився українською та російською мовами як „Ілюстрована історія України” (Київ, 1912 — українське видання; С. — Петербург, 1913 — російське видання), а так само в першій томі Енциклопедії (СПБ, 1914) у статті „Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ” вміщено широкий нарис історії українського народу спід пера М. Грушевського, особливо цінний своїм представленням розвитку української історіографії, під назвою „Развитіе украинскихъ изученій”. Не кажу вже тут про численні переклади курсу української історії на чужинецькі мови — болгарську, німецьку,

¹. Порівн. В. Дорошенко, Літературно-Науковий Вісник, ВУАН, Авґсбург, 1948, ст. 9-10., Історія Наукового Товариства ім. Шевченка, 1949, там же, ст. 22.

². В. Дорошенко, Літературно-Науковий Вісник, там же, ст. 7.

³. Тому й Київське Наукове Товариство стало підвалиною для заснованої в 1918 р. в Києві Української Академії Наук.

французьку, які появилися частинно перед війною 1914 р., частинно в різні періоди¹.

Це були часи, коли вплив М. Грушевського в українських колах Східної України досяг найбільшої сили. Без нього ні в Києві, ні в Москві, ні в Петербурзі нічого не діялося. В справах громадських, політичних, літературних (напр. видання тижневика російською мовою „Українській Вѣстникъ” в 1906 р., в якому основні лінії української політики надавалися в передових статтях М. Грушевського, що заступав автономію для України) він мав ряд відданих йому співробітників і грав ролю свого роду диригента, що кожного ставив на своє місце, примушував робити відповідну національну працю. М. Грушевський був найвпливовішою особою поза кулісами українських думських фракцій у перших Державних Думах в Петербурзі, поки такі фракції могли ще існувати і т. д.

Велика Світова Війна (1914-1918) приносить з собою розгром українського національного життя. Вона застає М. Грушевського в Галичині, відкіля він виїздить (через Австрію) до Італії, а восени 1914 р. повертається до Києва, не будучи по суті людиною про-австрійської чи пронімецької орієнтації. Російська влада арештовує його в Києві й висилає на заслання спочатку до Сімбірську, а згодом до Казані. Тут Грушевський перебуває до 1916 р., коли йому було дозволено переїхати до Москви². Саме на кінець вигнання припадає й видання (Київ, 1916-1918) його популярно написаного шоститомового „Короткого огляду світової історії”.

Революція 1917 р. не тільки звільняє його із заслання, але й підносить на один з найвищих щаблів українського національно-державного життя. Він повертається на Україну, очолює Центральну Раду і стає одним з найважливіших чинників української революції.

Саме в цей момент, і то дуже несподівано для всіх почитателів його особи, наступає в ньому зміна, яка своїм радикализмом відштовхує від нього всіх його колишніх співробітників. Це була соціалістично-революційна демагогія, якій підпав Грушевський на схиля свого життя.

Замість виконувати свої обов'язки Голови Центральної Ради в напрямі погодження розбіжних громадських настроїв, в напрямі рівноваги й співпраці на якомусь загальному ґрунті, він кинувся в обійми наймолодшої на Україні партії, що складалася здебільшого з молодиків-студентів. Таким чином, замість заспокоєння бурхливих хвиль революції поміркованими засобами, Грушевський скріплював соціальну демагогію. В його особі політично недосвідчені кадри соціал-революціонерів дістали авторитетний аргумент для своєї неприми-

¹ Д. Дорошенко. Огляд української історіографії, там же. ст. 194.

² Порівн. Д. Дорошенко. Огляд української історіографії, там же. ст. 186.

ревно-різкої політики. Не було більш фальшивої тактики, як большевізувати настрої селянства та старатися переплонути большевиків крайніми гаслами, що робили соціал-революціонери на шкоду Україні, спираючись на авторитет Грушевського¹. О. Лотоцький, що сам був людиною демократичних переконань, говорив тоді в очі Грушевському, що не він кермує своєю молодого гвардією соціал-революціонерською, — навпаки, сам він плентається в хвості за нею та своїм авторитетним іменем піддає їм духа й санкціонує чини, що без тієї санкції не мали б такого невідповідного характеру”². Це було банкрутство великої особистості, що в найважливіший момент української історії виявила хворобливу наївність і ілюзіонерство³.

Михайло Грушевський сам упав жертвою своєї крайньої політики. Разом з упадком Центральної Ради в квітні 1918 р. він сходить з широкої політичної арени і врешті опиняється на еміграції у Відні. І тут він ще користується значним авторитетом, але розходиться з міродайними українськими академічними колами у справі перенесення заснованого у Відні Українського Вільного Університету до Праги, як і в питанні статутарних форм останнього.

Але й розчарування, які пережив Грушевський у Києві, не могли зламати цього могутнього дослідника української історії. Він засновує у Відні Український Соціологічний Інститут, який перенесено пізніше до Праги, та видає курс генетичної соціології під назвою „Початки громадянства” (Відень, 1921). Цей курс є свого роду теоретичним підсумком його практичної діяльності, як історика України. Під час еміграції і по повероті на Советську Україну Грушевський доконав ще одної великої праці, видавши „Історію української літератури” (1923-1927; перший том вийшов у Києві-Львові 1923 р.). Її поява була великою несподіванкою для європейського наукового світу, що не сподівався від нашого історика такої ґрунтовної аналізи літературно-історичних питань.

В 1924 р. М. Грушевський повертається на Україну. Безперечно, існували можливості для наукової праці і за кордоном (в Празі, наприклад). Українські діячі, що опинилися на еміграції, відраджували Грушевського від цього кроку. Він і сам відчував добре цілу небезпеку під большевицьким режимом, і все ж на його думку батьківщина відкривала значніші можливості, які він міг знайти на еміграції. Спочатку воно так і було, але досить було загострення советського курсу на Україні під тиском Москви, щоб його жертвою став зараз же і Грушевський.

М. Грушевський плянував свою працю, безперечно, у зв'язку з міродайними советськими колами у Харкові. Його було покликано як шефа української історичної науки на підставі нового українсько-

¹, ², ³. О. Лотоцький. Сторінки минулого, ч. 3. ст. 353. 356. 357.

го курсу, що саме тоді у зв'язку з НЕП-ом набрав особливого значення на Советській Україні. Знайомство з міродавними урядовими особами в Харкові дало йому можливість створити собі особливе місце в Академії Наук. Ряд історичних інституцій, заснованих майстром, були свого роду Академією в Академії, і для них він мав окремий, урядом приділений бюджет, завдяки якому могли появитися численні періодичні і неперіодичні видання, хоч і ці засоби були скромні і викликали з боку Грушевського скарги і жалі¹.

Поява Грушевського в Києві, безперечно, надала життю Академії більшої оживленості. Він відновлює роботу Історичної Секції Українського Наукового Товариства, яку було прилучено до УАН, і стає її головою. Йому доручається катедра української історії при УАН (другу катедру займав проф. Багалій). Під його проводом в рамках історичної секції утворюються численні комісії: Комісія історичної пісенності, Комісія стародавньої історії України, козацької України та новітньої історії України, цілий ряд комісій порайонного дослідження історії України, археологічна секція, археографічна комісія, історично-географічна комісія (під проводом проф. Ол. Грушевського, брата Михайла Сергійовича)².

М. Грушевський був і директором особливої науково-дослідчої катедри історії України у Києві, інституції, до якої він притяг ряд поважних українських вчених і якій надав значення виховного центру для нових кадрів українських істориків, для т. зв. аспірантів, що мали випробувати свої сили на полі науково-дослідчої праці³. В її імені було видано кілька томів „Студій з історії України” (з 1926 р. три томи). При кафедрі було засновано „Кабінет примітивної культури”⁴ на чолі з дочкою М. Грушевського Катериною Грушевською, що видала кілька цікавих і цінних публікацій під загальною назвою „Первісне Громадянство” (1926-1929).

Під проводом М. Грушевського Історична Секція Академії випускає свої „Записки”. Серед серії публікацій, що видавалися під назвою „Записок” та й поза ними в загальних виданнях Історично-Філологічного Відділу, згадуємо тут „Науковий Збірник Історичної

1. D. Doroschenko. — Die ukrainische Akademie der Wissenschaften in Kiev, Mitteilungen der Ukrain. Wiss. Institutes, Berlin-Leipzig, 1927, H. I, 5, 14. Д. Багалій. Організація української історії за рр. 1917-1927 на Україні; Бібліографічний Збірник. Харків. 1930, ст. 6.

2. В. Крупницький. — Die Ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921-1941. Jahrbücher f. Geschichte Osteuropas, 1941, H. 2/4, 5-129;

М. Андрусяк. Українська історіографія, ст. 9; О. М.. Українська історична наука в 1920-х рр., Сучасник 1948, ч. I, ст. 80.

3. О. М.. Українська історична наука, там же, ст. 80.

4. Це було продовженням праці Українського Соціологічного Інституту, заснованого колись у Відні.

Секції (з 1925 р. 6 томів), „Історично-Географічний Збірник” (з 1926 р. 3 томи), „За сто літ” (з 1927 р. 6 томів надзвичайно цінних матеріалів і дослідів з громадського і літературного життя України переважно XIX ст.), в імені комісії порайонного дослідження історії України „Київ та його околиця в історії і пам'ятках”, „Чернігів і Північне Лівобережжя” і т. д., низка видаць Археографічної Комісії УАН як „Український Архів” та „Український Археографічний Збірник” і т. д.¹ Грушевський, безперечно, мав на увазі територіальні дослідження і дослідження історії Лівобережжя і лівобережної державності, коли давав теми своїм учням і співробітникам. Це робилося в протилежність до виключеного заняття історією Правобережної України в урядовім „Архиве Юго-Западной России”, і в цьому ріжниця в позиціях В. Антоновича і М. Грушевського. За останнього українська історіографія знайшла працю, яка була найпотрібнішою.

Дуже велике значення мав історичний журнал „Україна”, який продовжував традиції „України” з 1914 р. і був органом Київського Наукового Товариства. Навколо цього журналу об'єдналися в рр. 1924-1930 майже всі українські історики, і він став відомим далеко поза межами СРСР. Знову був це Грушевський, який створив цю трибуну українознавства, боковий орган української історичної думки, в якому було вищено силу наукових статей, розвідок, матеріалів та блискуче поставлено критично-бібліографічний відділ. Особливо багатим був журнал на історіографічні статті, в яких оцінювалася праця дотеперішних видатних дослідників історії України — М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Драгоманова, В. Антоновича, Д. Багалія і т. д. Організаційний талан М. Грушевського знову виявив себе з повною силою в умінні підібрати відповідних співробітників. Ними стали такі поважні вчені, як його брат Ол. Грушевський, В. Данилевич, П. Клименко, Й. Гермайзе, В. Щербина, Л. Добровольський і т. д., а до його учнів належала його дочка Катерина Грушевська, Сергій Шамрай, Олекса Баранович, Микола Ткаченко, Віктор Юркевич та інші². Саме за радянських часів появилася капітальна праця М. Грушевського про Хмельниччину в двох книгах („Історія України-Руси”, т. IX, ч. 1 і 2, 1928-1931. Київ) та про Виговського³. Рівночасно продовжено „Історію Укра-

¹ О. М., там же, ст. 81; Андрусак. Українська історіографія, там же, т. 9; В. Купинський, Die ukrainische Geschichtswissenschaft, *ibid.*, 130.

² О. М., там же, ст. 80-81; порів. „Україна”, Київ, 1926, ч. 18, ст. 163-164 і 1929, ч. 38, ст. 166 (Хроніка).

³ Перша частина про Виговського до Гадяцької унії (1657-1658) появилася як т. X „Історії України-Руси” в 1937 р. Це посмертне видання зредагувала К. Грушевська. Воно було конфісковано і зараз являється бібліографічною рідкістю.

їнської Літератури", почату ще на еміграції і доведену в 5-му томі (1927) до початків XVII в.

Безперечно, вплив Грушевського на київську „школу” був і в совєтські часи великий, хоч українські громадяни м. Києва здебільшого не були захоплені появою старого майстра, запрошеного совєтською владою, бо в Києві панували тоді живі опозиційні настрої. І тут були нераз тої думки, що корисніше було б для української справи, коли б Грушевський залишився на еміграції.

Створена ним схема української історії (про неї ми ще будемо говорити) залишилася міродайною і для істориків Совєтської України за винятком офіційно визнаного історика-комуніста Яворського — основоположника марксистського розуміння історії. І народницький напрям, заступлений М. Грушевським і тільки трохи загострений поняттям „трудового народу” або „революційного народництва”, міг далі існувати, бо все ж тут ходило про народ, себто і пролетаріят. Безперечно, паралельно існував і державницький напрям, але він вимагав великої обережності і свого роду езопівської мови, але у всякому разі не міг бути консеквентним з огляду на малу зазнайомленість з державницькими працями Ст. Томашівського, а особливо В. Липинського¹.

Ціла схема української історії М. Грушевського була свого роду прапором національного усвідомлення. В ній була вже заложена тенденція відокремлення, відділення, а не наближення до Москви. Саме ця тенденція дуже захопила всі кола українських істориків і леісториків, не виключаючи і марксиста-соціаліста Гермайзе та марксиста-комуніста Яворського. Особливо багато зусиль було покладено на сепарацію українських визвольних змагань в XIX в. від Москви і створення генетичного процесу української національної думки в XIX в., що з огляду на дозволу критику царського режиму було навіть не тяжко переводити, поки совєтський центральний уряд не додумався, що це шкідливо для його інтересів.

Колись „соціал-революціонер”, Грушевський і тепер не знайшов відповідного тону в стосунках з совєтським урядом, та й не міг його знайти, бо залишився вповні незалежним ученим, який не дуже то прислухався до голосу згори. На верхах Грушевським, безперечно, були незадоволені.

А тут ще в 1929 р. повстала зміна ситуації, яка привела до цілковитого розгрому українського національного життя. Це була проклямація нової сталінської „генеральної лінії”, плану п'ятилітки, індустріалізації Сов. Союзу, колективізації сільського господарства, що вперше була випробувана на Україні і коштувала їй мільйонів

¹ Порів. О. Гермайзе. Українська істор. наука за останні десятиліття. Студії з історії України. Київ, 1929, т. II, ст. XVI.

жертв, бо селянство ту політику совєтського уряду зустрівало впертим спротивом, за який так жорстоко поплатилося (голод 1933 р., заслання в табори далекої Півночі на примусову працю, розстріли та інше). Війна між урядом і селянством була рівночасно ознакою того, що урядові була вже непотрібна українська інтелігенція, що колись мала бути містком між комуністами і селом і не виконала свого завдання. Почався жорстокий похід проти української інтелігенції, який так яскраво дав себе знати в процесі „Спілки Визволення України” в 1930 р.

Жертвою стали й українські історики. Похід проти них почався не з нагінки на буржуазних істориків, але на марксистів. На Всесоюзнім конгресі істориків наприкінці 1928 р. у Москві голова марксистського напрямку в Росії — Покровський повернув свою зброю проти М. Яворського, як репрезентанта марксистської історичної школи на Україні, за його національний ухил і „клясово-національну методу”¹. Цей національний ухил у підручниках Яворського з української історії дійсно був, і тому саме проти нього було висунуто обвинувачення в націоналізмі та інших гріхах. Обвинувачення проти Яворницького появились в таких органах, як „Правда” (стаття Горіна, секретаря російського товариства істориків-марксистів), і була висловом думки російських істориків-марксистів, підтриманих широким російським загалом.

Саме тепер, опинившись в критичній ситуації і сподіваючись урядових репресій, Яворський почав наступати на позиції Грушевського в Академії. Йому ще раз усміхнулася доля, бо на засіданні УАН 29 червня 1929 р. його було обрано дійсним членом (по історичному відділу) одночасно з видатними комуністами О. Шліхтером, В. Затонським і М. Скрипником. Тоді ж було обрано і двох істориків-некомуністів — Слабченка і Еварницького².

З появою комуністів в Академії Наук почалася доба перебудови Академії в напрямі марксизму, діалектичного матеріалізму тощо³. В Історичній Секції Яворський виявив велику енергію в поборюванні М. Грушевського, як шефа майже всіх історично-наукових інституцій Академії. На пропозицію Яворського, Багалія і Слабченка⁴ в кінці листопада — початку грудня 1929 р. на засіданні Історично-філологічного Відділу Академії було постановлено ліквідувати ство-

1. Josef Pflzner. — Die Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion, Bolschewistische Wissenschaft und Kulturpolitik — Sammelwerke. Königsberg und Berlin, 1938, — 188, 194, 195.

2. Вісті УАН, 1929, ч. 5-6, ст. 32-36.: С. Сірополко. Народня освіта на Советській Україні. Праці Укр. Наук. Інституту. Варшава, 1934, т. XXII, ст. 143.

3. Вісті УАН, 1929, ч. 11-12, ст. 25; С. Сірополко, там же, ст. 144.

4. Є голоси серед істориків-колег закордоном, що заперечують участь Багалія і Слабченка в цій акції. Б.К.

рені М. Грушевським комісії Лівобережної України, Південної України, найновішої історії України, одночасно доручивши створення нових комісій Лівобережної та Слобідської України академіку Багалію, комісії Південної України академіку Слабченко, комісії історії революції акад. Яворському¹. М. Грушевський протестував, але безуспішно. Він робив з свого боку пропозиції, проєктував з'єднати ряд територіальних комісій в одну порайонного дослідження історії України (замість комісії Лівобережної України, Південної України тощо) та просив залишити йому тих науковців, які працювали досі під його проводом, щоб не загинули результати їх праці.

Але Історично-Філологічний Відділ (напередодні свого розв'язання) не був на боці М. Грушевського. Тут поставилися до його пропозиції холодно й відмовно. Навпаки, члени Історично-Філологічного Відділу на засіданні 22 грудня 1929 р. постановили ліквідувати ще одну підлеглу Грушевському комісію, а саме старій історії України ніби на тій підставі, що стара історія України належить до катедри Слабченка (т. зв. катедра феодальної доби на Україні). Знову М. Грушевський звертав увагу на поспіх, з яким це все постановлялося, і висловлював сумніви, чи Слабченко дійсно вдається організувати таку комісію, в той час, як комісія під його проводом давно вже зазначила проблеми і теми, над обробленням яких працюють її члени. В очах Грушевського ціла акція проти нього була руйнацією старого, а не будовою нового². Так було усунено Грушевського від активної історичної праці. Діяльність М. Грушевського на Советській Україні була скінчена.

В 1929 р. його було обрано разом з Любавським дійсним членом Російської Академії Наук, але разом з ним було обрано й офіційного історика Покровського та теоретиків марксизму Рязанова і Вухаріна³. Вибори Грушевського відбулися вже в зреформовану Російську Академію Наук, з якої було створено Всесоюзну Академію Наук. М. Грушевський вважав помилкою створення Союзної Академії без відповідної реформи бази. А вийшло так, що Союзна Академія була рівночасно й Академією великоруського народу. На думку Грушевського правильно було б паралельне існування Союзної Академії і окремої Академії Наук для Росії (Великоросії). Щоб принаймні направити цю непослідовність, український академік пропонував створення трьох Інститутів в рамках Союзної Академії: Інституту російської історії, Інститут української історії і Інституту білоруської історії. Аргументи Грушевського ніби залишилися без враження, і коли він на засіданні Союзної Академії 21 квітня 1929

¹ „Україна”, 1930, ч. 40, ст. 187-188.

² „Україна”, 1930, ч. 40, ст. 187, 188.

³ J. Pfitzner, *ibid.*, 190.

р. запропонував в першу чергу створення Інституту української історії в рамках Союзної Академії, то йому було доручено скласти умотивований проєкт¹, але навряд чи приступлено до його реалізації. Незабаром прийшли нові реформи Академії, і нікому було думати про ці речі. Але Грушевський, очевидно, не вгадував правдивих інтенцій, які вкладали росіяни в цю реформу. Послання Союзної Академії з Російською залишилося і по цей день, і воно, очевидно, мало бути доказом на те, що й на полі науки ведучою й направлячою нацією є великороси, що рівночасно мають репрезентувати і свою локальну науку і науку цілого Советського Союзу.

В Союзній Академії Грушевський пропонував поставити на решті в рамках Філологічного Відділу справу з термінологією так, щоб не траплялося більше непорозумінь: або говорити про східні слов'янство, або про великоросів, українців і білоросів. Але російські вчені на це не погодилися, і так залишилася стара назва „русские” далі міродайною, хоч в дійсності вона покривалася (бо вже існували офіційно окремі назви українців і білоросів) одними тільки великоросами. Зате вдалося переконати російських вчених, що плянували в рамках Філологічного Відділу створення російської секції з українською і білоруською підсекцією, в потребі перенесення української і білоруської мови до секцій „інших слов'янських мов і літератур” (з двома окремими Інститутами — українським і білоруським), що й було постановлено². Не дивлячись на всі старання М. Грушевського, створення Союзної (Російської) Академії Наук вирішувало долю Української Академії Наук: вона під іменем Академії Наук УРСР (замість колишньої Всеукраїнської) переходила на роллю провінційальної інституції.

Розгром інституцій, створених М. Грушевським, не дав нічого на їх місце. Слабченка, як учасника процесу Спілки Визволення України, було заслано, проти Яворського піднялася нова хвиля обвинувачень вже на Україні, в наслідок яких на початку 1930 р. його було виключено з рядів комуністичної партії і з заснованого ним же товариства істориків-марксистів³. В дальшому на нього чекали Соловки. Нарешті в тому ж 1930 р. було реорганізовано Академію: зліквідовано Історично-Філологічний Відділ, і залишився тільки Відділ Соціально-Економічний, до якого були прислані деякі комісії і секції Історично-Філологічного Відділу, та Фізично-Технічний (під назвою Природничо-Технічного). Проведжена Грушевським Історч-

1. Доповідь Грушевського про засідання Союзної Академії у квітні 1929 р. „Україна”, 1929, т. 34, ст. 167, 168, 169.

2. Доповідь Грушевського, там же, ст. 170.

3. Літопис Революції, 1930, ч. I, ст. 327-329.

на Секція перестала існувати. В тому ж 1930 р. припинив своє існування і журнал „Україна”¹.

В 1931 р. кампанія проти Грушевського досягла свого апогею. „Школу” Грушевського (його співробітників і учнів) примушено було замовкнути. В Києві весною 1931 р. були організовані прилюдні дискусії проти вчення Грушевського². Частина прихильників Грушевського капітулювала, частину було заарештовано й заслано. Зрештою і самого Грушевського було примушено покинути Україну: його було заслано до Москви. У Москві він тримався завдяки самовідреченим турботам його дочки Катерини і час від часу брав участь в академічних російських виданнях. Та скоро Михайло Сергієвич осліп, захворів і незабаром помер в 1934 році³. Поховали його на державний кошт у Києві. Але це було тільки „для очей” України та закордону. Твори Грушевського і далі лишалися забороненими для широкого вжитку. Цитувати їх могли тільки російські вчені, а українці мусіли (так залишилося й дотепер) тільки ляяти так званого „буржуазного націоналіста”, що не хотів стати папою від марксистської науки. Така була трагічна доля найбільшого історика українського народу.

II.

В чому тайна величезної продуктивності М. Грушевського? Вже одно вчислення його праць (понад 2.000) вимагає грубого тому книжкового формату. Але ж він був одночасно і політично-громадським діячем, і організатором письменства і науки, що вимагало теж сили часу. Безперечно, всі пояснення, які до цього часу висувалися, мають ґрунт під собою: і феноменальна пам'ять Грушевського, і здібність скоро й легко формулювати свої думки, і видатний організаційний талант тощо⁴. Але дуже мало уваги звертали на те, що Грушевський навчився майстерно використовувати свій час. А може ця трохи педантична риса взагалі лежала в його натурі? Залишалося таке враження, що Грушевський все має вільний час і стоїть кожному до розпорядності. Це вміння ставить його в ряд з великими західньо-європейськими вченими найвищого калібру. Він був над-

1. D. Doroszenko, *Ukrainska Akademja Nauk i jej losy, Przegląd współczesny*, 1935, ч. 157, ст. 12-13.

2. Л. Окишиевич, *Націонал-демократична історія права України в працях акад. М. Грушевського*, „Україна”, 1932, I-II, ст. 93.

3. В. Крупницький, *Die Ukrainische Geschichtswissenschaften in der Sowjetunion, 1921-1941, ibid.*, ст. 147.

4. Z. Kuziela, *M. Hruschewskyj und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern, Beiträge zur Ukrainekunde des Ukr. Wiss. Institutes, Berlin, 1935*, III, 5. 32.

звичайно дисциплінованою людиною, що наперед розподіляла свою щоденну працю і суворо дотримувалася програми дня. Працьовитість його була надзвичайна. Вставав він рано і встигав за кілька ранішніх годин написати чималу статтю (або й кілька), зробити дослід, розібратися в джерелах, чому дуже допомагала та обставина, що він розпоряджав величезною власною бібліотекою¹. А потім починалися лекції, громадська праця, турботи з НТШ і Літературно-Науковим Вісником, зустрічі з людьми, участь в різних громадських імпрезах і т. д.

Де б Грушевський не появився, він завжди був центральною особою. Таким чудодійним був його широкий розум, вміння логічно думати і представляти справу. Приїзд М. Грушевського до Києва чи Петербургу був свого роду святом. Зразу ж оживлювалося місцеве життя, під досвідченим проводом майстра влаштовувалися доповіді, реферати, провадилися святкування і ювілеї, задумувалися нові видання і т. д. Українська столична інтелігенція якось шанобливо зирала на Грушевського, як свого проводира і вождя.

Був він малого росту, з великою головою і великою бородою. Таким він був в пам'яті О. Лотоцького ще перед від'їздом до Галичини. „Виразно бачу, — каже Лотоцький, — у своїй пам'яті тогочасного Михайла Сергійовича. В глибокій задумі вид його робив сумовите й навіть трохи суворе враження — з глибоким поглядом очей і вже тоді з довгою бородою, що ми називали її „бородою св. Онуфрія“. Але як бував він серед людей, жива вдача його зразу відмінювалася: на обличчю у його світілася характерна його усмішка — і юмористично-іронічна, і разом привітно-тепла; усмішка та живі іскорки в очах робили цілком натуральним м'який, напівжартовливий характер бесіди, тим непомітно скрашуючи „гірке зерно“ часом сухого змісту розмови².

Саркастично-іронічний тон до певної міри помітний не тільки в обходженні М. Грушевського з людьми, але і в його писаннях. Загальне враження і від його лекцій ніби таке, що вони сухі і не в стані захопоти молоді. А тим часом майстер зумів створити цілу велику „школу“ солідних дослідників. Хто уважно читав його „Історію України-Руси“, той не раз захоплювався широтою малюнка і вмінням бачити суттєве в подіях. Цілі великі відділи, напр. про козаччину, оживлені цікавими джерелами, читаються легко і з великим інтересом. Іноді здається, що автор схиляється до матеріялістичного підходу до історичних подій, але це тільки тому, що Грушевський звертав велику увагу і на економічний фактор в історії

1. Z. Kuziela, *ibid.*, ст. 32.

2. Див. О. Лотоцький. Сторінки минулого. ч. I. Праці Українського Наукового Інституту. Варшава, 1932, т. VI, ст. 181.

України, не надаючи йому рішачого значення. В Росії звичайно йому робилися закиди не тільки в політичній неблагонадійності, але і в матеріалізмі, безбожності.. Ці закиди походили здебільшого з кіл зросійщеного духовенства на Україні. Знову той же О. Лотоцький пише: „Що до Грушевського, то я його добре знаю особисто і глибоко поважаю, се один з найближчих мені людей, а з погляду релігійного я мало знаю людей, щоб так щиро і глибоко вірили”¹.

Грушевський був особою нелегкою в обходженні. Як пояснює Ю. Сірий, що завідував у Києві „Літературно-Науковим Вісником”, він вимагав від своїх співробітників дуже багато, але ще більше від себе самого. Був часто нетерплячий, авторитаричної вдачі, хоч ліберал і демократ з переконання, навіть прикрий і несправедливий, що не рахувався з обставинами і не шанував, як слід, дрібної, мозолистої праці. Могуча його натура все входила в конфлікт з людьми навіть недрібною характеру, особливо коли ходило про видавничі справи, невиконання яких дуже злостило невтомного майстра. Тим може пояснюється ворожнеча деяких науковців і громадян до його особи в Галичині, а пізніше і в Києві.

В чому полягали суттєві риси історичної творчості М. Грушевського? Я вже підкреслював раніше, що галицька „школа” М. Грушевського врешті-решт не пішла слідами свого вчителя, хоч перебрала від нього історично-документальну методу. Тут шеф і його учні опинилися на роздоріжжі. В цьому ріжниця між „школами” Антоновича і Грушевського. Київський гурт учнів Антоновича виходив з тих же основ, що й їх майстер, жив, можна сказати, одним духом. Саме найвидатніший учень В. Антоновича М. Грушевський перебрав чимало історично-народницьких концепцій свого вчителя та залишився, як то кажуть, останнім могиқаном народництва. „Я був вихований, — каже він, — в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить на стороні влади, бо інтерес трудового народу — це найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі цьому трудовому народові не добре, це його право обрахувати з нею”².

Але таким суворим народником, як він тут себе рекомендує, Грушевський врешті не був. Доба народництва поволі відходила в минуле. Скорше можна говорити про подвійне ставлення Грушев-

1. О. Лотоцький, Сторінки минулого, ч. I., 1932, ст. 147.

2. О. Лотоцький, Сторінки минулого, ч. III., 1934, ст. 353-354.

3. Тут М. Грушевський досить вразно характеризує своє історичне наставлення, хоч уже і з партійного штампункту. Див. М. Грушевський, Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. „Борітеся — поборите”. Відень, 1920, ч. I, ст. 12.

ського. В працях про Хмельниччину він і далі залишився послідовним народником, але не в працях, напр., про Мазепу.

Новий державницький напрям поволі народжувався в рамках старої ідеології. В. Липинський і Ст. Томашівський були засновниками цього напрямку. Крипякевич, Кривецький, Гарасимчук, Чубатий і інші мали подібні інтенції. Завершенням цього процесу усвідомлення нового державницького напрямку була прекрасна стаття І. Кривецького, де вперше фіксується епохальне значення праць Липинського і Томашівського, як творців державницького напрямку в українській історіографії.

Особливо яскраво виступає новий напрям в ювілейнім збірнику НТШ (т. 92), присвяченим Мазепі (1707-1909), де фіксується виразно позитивне ставлення до Мазепи. Не було тут якоїсь змови, але давала себе знати тенденція поставити справу Мазепи на реальний ґрунт, зрікаючись психологічних конструкцій Костомарова та беручи самі факти. Цей об'єктивізм був заслугою самого М. Грушевського, що вже у вступній статті „Шведсько-український союз 1708 р.” виявив нову державницьку ногу. Вона була помітна в підкресленні традиції, в нав'язанні визвольницької орієнтації Мазепи на Карла XII з такою ж самою орієнтацією Б. Хмельницького на шведів. Цікавий був підхід історика і до Мазепи, як державного діяча, що опинився в скрутній ситуації. Мазепа у нього не тільки репрезентант національно-політичних стремлень старшини. Він був скорше поставлений між старшиною, що штовхала до антиросійської орієнтації, і масою народу, ворожою йому — ніби вірному слугі царату. Щоб вийти з цього небезпечного, загрозливого становища, він мусів шукати союзу з шведами. Його шведська орієнтація була не стільки вільним вибором, скільки гіркою konieczністю — *dura necessitas*.

Сьогодні ми не дуже погоджуємося з цією, ніби пасивною, ролю Мазепи і не перекладаємо цілої ваги тодішніх державницьких змагань на саму старшину. Але важливо вже те, що в цій праці Грушевського був зроблений перший реальний крок до критичної оцінки Мазепи і мазепинців без старих костомарівських трафаретів¹.

Ми назвали цей час в українській історіографії добою роздору. Але саме в першій десятилітті ХХ ст. сталася подія, яка надовго зафіксувала напрям української історіографії в одному з її найсуттєвіших пунктів. Знову це був М. Грушевський з його дорогоцінною схемою української історії, що знайшла свій вплив в окремих курсах і статтях майстра².

1. Порів. Б. Крупицький, Українська наука в НТШ, „Українські Вісті”, 1950, ч. 49.

2. Підставова стаття „Звичайна схема „русской истории” й справа раціонального

Ця стара або „звичайна схема”, як каже проф. Грушевський, веде свій початок з історіографічної схеми московських книжників, і в основі її лежить ідея генеологічна — генеології московської династії. З початком наукового підходу до історичної науки, а вже цілком виразно у Карамзіна її покладено в основу історії „Російского Государства”. Таку ж схему прийняла і наука „Історіи русского права”. До цієї схеми через довге вживання звикли, а тим часом вона зовсім нерациональна¹. Передусім її хибою є сполучення старої історії південних племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII-XIV вв. так, наче це останнє було його продовженням. Тим часом Київська держава, право, культура була утвором одної народності, української, Володимиро-Московська ж — другої, великоруської. Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII в. потім в Литовсько-Польський XIV-XVI вв. Володимиро-Московська держава не була спадкоємицею ані наступницею Київської; вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської держави можна б порівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не пресмством двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київський уряд пересадив на великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на цій підставі ще не можна включати Київську державу в історію великоруської народності.

Тим часом наслідком „пришивання” Київської держави на початок державного і культурного життя великоруського народу історія великоруської народності залишається властиво без початку. Історія зформування великоруської народності залишається нев'яшеною через те, що її історію починають досліджувати від середини XII в. і не досліджують докладно процесу рецепції і модифікації на великоруській ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури. В таких формах, які вони мали в Києві, на Україні, їх просто включають в інвентар великоруського народу, „Русского Государства”. Фікція „Київського періоду” не дає змоги відповідно представити історію великоруського народу.

Тому, що „Київський період” прилучається до державної і культурної історії великоруського народу, зостається без початку і історія українського народу. Підтримуються старі уявлення, що історія України, „малоруського народу” починається доперва з XIV-XV вв., а що перед тим — то „общерусская історія”. В результаті укра-

уладу історії східного слов'янства”. Сборник статей по славеновѣдѣнію. Академія Наук, СПб. 1904. вип. I.

1. Порів. Д. Дорошенко. Огляд української історіографії, Прага, 1923. ст. 187.

їнська народність виходить на арену історії в XIV-XVI вв. немощь нове, неначе її перед тим не було або вона історичного життя не мала. Ще гірше на цій схемі виходить народність білоруська, — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської і навіть за великим князівством Литовським.

З цього помішання трьох понять — російської держави, історії Росії або трьох руських народностей і історії великоруського народу найліпший вихід був би, на думку Грушевського, в представленні кожної народности зокрема в її генетичнім преемстві від початків аж донині¹.

Таким чином було докано великого діла. М. Грушевський у-грунтував і впровадив в учене життя самотутню схему історії українського народу на цілім просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний і нерозривний процес. Цю схему прийняли всі українські історики, старші і нові, народники і державники. Під її впливом стояли й такі видатні російські історики як Пресняков і Любавський. Вслід за Грушевським українська новітня історіографія бере київський період (можливо з передісторією) за вихідний пункт і відділя послідовно переходить до галицько-волинського періоду XII-XIV ст. та литовсько-русського XIV-XVI ст., щоб потім у звичайний у нас спосіб говорити про Україну під Польщею, про козаччину, Україну і Москву та національне відродження XIX-XX вв.

Завдяки схемі Грушевського визначилася основна національна лінія. Ця схема (вона й зараз міродайна) не знала поважніших модифікацій, хоч в першій половині нашого століття прийшов до слова державницький напрям української історіографії. В дійсності Грушевський проклав тільки перші шляхи. Його схему треба ще виповнити реальним змістом, сьогодні в державницькому дусі. Фактом є, що українська державність існувала. Вона існувала в київський період, за галицько-волинського королівства, як спільна в литовсько-русській державі, як козацька держава і як модерна спроба української державности наших часів.

Безперечно, тут немає безперервности, але є пов'язаність. Ми почуваємо себе пов'язаними з цими старими типами української державности. Безперервність дає нам національна схема М. Грушевського, бо ця схема є передусім історія народу, а народ живе завжди і при всяких обставинах, чи він має своє незалежне життя, чи входить до складу якоїсь чужої держави. Ми всі виходимо з національ-

¹ D. Doroschenko, Was ist osteuropäische Geschichte, Zeitschrift für osteuropäischen Geschichte, 1934, Bd. IX, H. I, 57 f.; Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, там же, 187.

но-народної схеми М. Грушевського, але саме тепер висуваємо наперед моменти державного існування України¹.

Один з наших заслужених історіографів говорить, що праці Грушевського (передусім його „Історія України-Руси“) не могли відограти скількинебудь провідної ролі в розвитку напрямних ідей української національної політики власне через брак у ній визнання своєї державности. А тому його головна праця полягає в систематичному зводі науково перевірених і проаналізованих відомостей історії України, об'єднаних провідною думкою про тяглість історичного процесу українського народу на заселеній ним ще на світанку історії землі. Це наче велика історична енциклопедія, де зведено докупи й систематично впорядковано здобутки наукової праці цілого попереднього розвитку української історіографії².

Безперечно, Грушевський, як систематизатор і критик величезної літератури і джерел, грав дуже визначну роллю. Без його ґрунтовної чистки „авгісвих конюшень“ українського минулого ми б і зараз не були вільні від цілого ряду легенд, якими, напр., була особливо багата доба Хмельниччини. Документально-критична праця М. Грушевського, як продовжувача такої праці свого вчителя В. Антоновича, дала українським історикам тверду історичну методику і сприяла значному розквіту української історіографії в перших десятиліттях нашого століття. Але ж він був не тільки систематизатор, але й творець, хоч і не державник. Значення його основної думки про тяглість і неперервність українського історичного процесу було величезне і залишилося таким понині.

Вже вказувалося на те, що М. Грушевський належав до останніх репрезентантів народницького або народовецького напрямку. Народницька традиція зв'язує його з попередниками — Костомаровим і Антоновичем. В суті це був необхідний етап в українській історіографічному розвитку, передусім XIX ст., якого останнім звеном була — перед появою нового державницького або навіть і державницько-консервативного напрямку — особа Грушевського. Симпатії до народу, інтерес до народніх рухів були особливо міродайними для нього з його народницьким світоглядом, хоч він значно обережніше і спокійніше висловлювався в цім напрямі ніж хоча б Костомаров. Але він, як вірний прихильник народництва, ставив народні права на перше місце, при чому народ був для нього не збірним або цілостевим поняттям для всіх верств українського населення, а тільки означав масу простого народу, селян і козаків. В конфліктах між владою (чужою і навіть своєю власною) і простим народом він завжди висту-

¹. Порів. Б. Крупицький. Основні проблеми історії України. Видання Українського Вільного Університету (в друку циклостилем).

². Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, ст. 193.

пав в обороні останнього і виправдовував по можливості його поступовання. Державний принцип здавався йому не таким важливим, як принцип народній, соціальне питання розумів у тім значенні, якого надавали йому українські народовці. Тому не дуже імпонували йому історичні особистості. Він недооцінював ролі київських і галицьких князів в українській історії. Для нього галицько-волинський король Данило, як відомо сильна і еластична індивідуальність, не був політиком великого формату. З певним скептицизмом він ставився і до політичної ролі великого українського гетьмана Богдана Хмельницького¹, хоч сам він дав нам цілу епопею Хмельниччини, широкий, як море, образ епохи, для з'ясування якого притягнуто безліч архівних і інших матеріалів. Але гетьман Б. Хмельницький — не герой Грушевського, і тенденція автора-народника виявила себе зовсім в тому, що „не Хмельницькому — вождеві, а творчим стражданням українських народніх мас”² присвячено працю. Він оцінював Б. Хмельницького в той спосіб, що „як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком він був не великим і, поскільки керував політикою своєї держави, виходила вона не дуже мудро”.

В очах Грушевського Хмельницький не був послідовним державником, що мав одну велику мету здобути незалежність козацькій державі, не думав гетьман, як слід, і про інтереси народні, бо інакше не тримався б так уперто союзу з татарами, які завдали саме за Б. Хмельницького стільки горя українським народнім масам. Нерозважною і незручною, на думку Грушевського, була його політика і супроти Москви. Взагалі в політиці Хмельницького не було ні ясного плану, ні виразної державної ідеї, ні послідовного проведення її в життя. Майже в тих словах, що й його вчитель Антонович, Грушевський підкреслює, що в політиці Хмельницького зустрічались різні настрої і орієнтації, перехрещувались, боролись і навзаєм неутралізувались.

І дивно, що оцінка появилася після того, як стали відомими позитивні характеристики Б. Хмельницького з боку польського історика Кубалі і українського історика В. Липинського. Грушевський навіть сам висловився, що він своїм критичним підходом (по суті скептичним підходом, бо грала роллю не стільки ґрунтовна і переконлива аналіза джерел, скільки ідеологія автора) хотів запобігти „нездорових ідеалізацій доби й індивідуальности Хмельницького”, що на його думку мало місце у творах Липинського¹.

1. В. Крупницький, М. Нрусчевський als Wissenschaftler, Beitrage zur Ukraine-kunde, Berlin, 1935, Н. III, 5. 19-20.

2. Що то за „творчі страждання”? Б. К.

3. Б. Крупницький, Богдан Хмельницький в світлі української історіографії, Арка, 1948, ч. 3-4, ст. 7.

Рівночасно з таким стриманим відношенням до великих індивідуальностей української історії Грушевський велику увагу звернув на прояви народньої активності, стоячи на ґрунті поглядів батька українського народництва Костомарова. Тому й не диво, що у нього так багато говориться про конфлікти віча з князями в XI-XII вв., про рух громад у XIII в. і реакцію населення на татарський напад 1240 р., коли і поодинокі оселі і громади, а то й цілі краї мали б піддаватися татарам, бо не хотіли більше знати своєї держави і своїх князів, а згодні були радше бути під безпосередньою владою татар та платити їм данину, — погляд у всякому разі спірний. Так само уважно поставився Грушевський і до деяких рухів населення (повстання Мухи в Галичині у XV в.), до початків масових рухів у Східній Україні в XV і XVII вв., долі народніх мас за Хмельницького тощо¹.

Рядом з народньо-соціальними проблемами, що відбивали боротьбу верхів і низів, і в зв'язку з ними стоїть і нахил Грушевського до представлення самого процесу українського історичного життя надто наладованим соціальними напруженнями, господарськими конфліктами, культурною боротьбою, правними тяготіннями і змінами. Він був еволюціоністом, для якого історичний процес був процесом, виповненим силою й динамікою, як це відповідало і його власній, повній енергії натурі. Не випадково ж він вживав гегелівську філософічну термінологію (це робив, між іншим, вже найстарший представник народницького напрямку Костомаров), щоб український історичний процес представити як тезу, антитезу й синтезу, при чому київська доба була тезою, козацька антитезою, а українське національне відродження XIX ст. синтезою цього розвитку. Цю „стару історіософічну термінологію”, як він її трохи зневажливо називав, він все ж таки вживав і не заступав іншою (напр., антигегелівською теорією доби Ранке).

Як учений із всебічним знанням і широким розмахом, як своєрідний енциклопедист, Грушевський будував свою монументальну „Історію” не тільки з політичного, але й культурного, соціального і господарського погляду, не спускаючи з очей ні фолклористики, ні літератури й мистецтва, ні природніх і релігійних факторів. Деякі розділи, (напр., література) у нього розрослися у величезні окремі досліді. З його п'ятитомової „Історії української літератури” (1923-1927), яку доведено до початку XVII ст., видно, що йому кодало про розбудження інтересу до основних, мало досліджених проблем історії української літератури. Він, в протилежність до інших дослідників, приступив до неї скорше як соціолог (історія лі-

¹ Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, там же, ст. 191; М. Андрусак, Українська історіографія, там же, ст. 4-5.

тератури є для нього по суті історія української культури), вживаючи порівняльно-соціологічної методи та користуючись між іншим фольклорним і етимологічним матеріалом як джерелом своєї праці, що вже свого часу влучно підкреслив проф. Кордуба. Так само і своїм змістом його праця завжди приносить нове: чи він вводить українську поезію в свою „Історію літератури”, чи збагачує її усною словесністю передкнязівських і князівських часів, чи дає відповідне місце старогероїчному українському епосові (билини) київської доби на сторінках „Історії”, чи аналізує болгарський культурно-літературний вплив на Україні в XV-XVI вв.¹ тощо.

Він був майстром широкого, з далекими горизонтами малюнку, з якого не хотів би випустити жадної своєрідної риси. З першого погляду здавалося б, що соціально-економічна еволюція України займала в першу чергу його увагу і що його позицію можна витлумачити, як нахил до історичного матеріалізму. Але Грушевський не був матеріалістом і не любив взагалі крайніх поглядів. Саме у нього ми помічаємо тенденцію до зрівноваження різних історичних факторів. Політичне і державне життя на його думку — це samozрозуміло дуже важливий фактор, але поряд з політичним фактором стоять економічний і культурний, які набирають то більшого то меншого значення, але у всякому разі не знаходяться десь позаду політичного фактора.

Його історичний суд і осуд базувався на твердій національно-українській ідеології. Для нього, як українського патріота, Україна і її національно-народні інтереси були samozрозумілим вихідним пунктом. Не раз пробиваються у нього нотки іронії і сарказму, цієї специфічної зброї Грушевського, що робила його таким небезпечним для історичного ворога або в літературній полеміці. Його зображення подій є не раз сухим, але не раз оживлюється, захоплює і робить нам епоху близькою і зрозумілою.

І все ж йому ніколи не бракувало об'єктивності. Вихований у строгій школі наукового критицизму, він був видатним документалістом і завжди ставився з пошаною до наукового аргументу і його доказуючої сили. Девізою його, яку він виставив уже в 1898 р. в першому томі своєї „Історії України-Руси”, була наукова і історична правда. Історична наука існувала, на його думку, не для того, щоб замазувати та загладжувати помилки національного минулого, але щоб подавати його читачеві без усякого сторонництва в його світлих і темних сторонах, такими, якими вони були.

Цьому відповідає і його історична метода. Людина великого критичного хвсту, він схилився більше до вживання аналітичної ніж синтетичної методи. Але не бракує у нього і великих конструктивних

1. В. Krupnyckyj, M. Hruschewskyj, als Wissenschaftler, *ibid.*, ст. 27-28.

думок систематичного характеру. Треба підкреслити, що його підхід до окремих проблем української історії був завжди самостійним, чим би він не займався: чи визначаючи середнє Подніпров'я за правітчи́зну українського народу, чи добачаючи в антах предків українського народу, чи новими аргументами обґрунтовуючи, як антинормаліст, походження „Руси” від полянської річки „Рось”, чи характеризуючи „віче” київської князівської доби як органічний додаток до князівської влади, як орган з надзвичайними функціями і т. д. Оригінальним і клясичним є його представлення повстання козацтва і поступового розвитку його організації. В його освітленні особливу увагу звертає на себе розрізнення між козащиною, що є проявом українського народнього життя, яке виходить з глибин віків, і козащиною, що є організацією (особливої верстви людей), яка зформувалася в XVI в. і є кінцевою на порозі XVII в.

Багато чого можна було б сказати на цю тему, але обмежимося підкресленням, що Грушевський йшов своїми власними шляхами. В основі його фундаментальних праць лежить не література предмету, а джерела, інтерпретацією яких він здебільшого й сам займався. Поруч Антоновича його можна назвати майстром архівного і джерельного досліду. Його джерелознавча критика була виявом якогось геніального інстинкту, і він майстерно вмів встановити генезу та правдоподібність джерела і витягти з нього все, що було характеристичним для певної події або особи.

Гарасимчук влучно називає методу Грушевського генетично-емпіричною. Але до цього треба додати, що великий історик не забував і порівняльної методи, коли вона була потрібною. Генетична метода знаходить своє теоретичне завершення в спеціальному курсі генетичної соціології, що його видав Грушевський у Відні 1921 р. Тут пов'язаність з основними методологічними засобами майстра очевидна. Особливо цінним є те, що автор поруч гострої критики західньо-європейських соціалістів (Карла Маркса і Енгельса) і еволюціоністів (Дарвіна, Спенсера, Вундта тощо), як представників соціології, дає оцінку соціологічній праці українських учених.

Генетизм ясно помітний у Грушевського в його тенденції представити еволюцію українського історичного життя з його власних підстав. Він не надавав поважного значення рецепції або перебранню чужого права і чужих інституцій, що в дійсності мало — і то не раз — місце в історії України. Але коли вже визнавав таку рецепцію, то вона приводила, на його думку, здебільшого до негативних результатів. Так він заперечував тісний зв'язок між українськими релігійними братствами і перебраними з Західньої Європи цехами. Для нього Товариства були твором самого українського народу, і повстали вони з його основ, з родово-племінного побуту. Так само

він відмовляв рацію норманістам з їх скандинавською теорією походження „Руси” і надавав варязьким дружинам в Київській Русі тільки другорядного значення, хоч всі ці питання і до цього часу залишаються спірними. Організація українських міст за Магдебурзьким правом була в його очах негативним явищем, бо перебрання цього права, яким нормувалося самоврядування міста, перетинало стародавній зв'язок міста з землею, з позамісцевим населенням, для якого місто з'являлося природньою базою оборони та співжиття.

Але у вживанні генетичної методи Грушевський зостається обережним. Коли В. Антонович так далеко заходить у своїм генетичнім підході, що сполучає вічову організацію київських часів з козацькими інституціями XVI-XVII вв., як окремі пункти одної і тої ж еволюції, то для Грушевського тут існували тільки аналогії, подібності, але у всякім разі не генетичний зв'язок. Козацтво, як організація, як окрема верства населення із своїми твердо встановленими традиціями, є для нього новотвір. І тут мусимо признати йому рацію¹.

Історична думка Грушевського ширяє і поза межами України. Він не раз думав над історичним процесом взагалі², так як він відбився у світовій історії. І тут, безперечно, вирізняла його оригінальність думки. Він ішов проти традиційного представлення історичного розвитку, і не без добрих аргументів, як це треба йому признати. Світова історія, на його думку, не може обмежитися представленням минулого „історичних народів”, які в процесі культурного розвитку створили щось велике і міродайне. Все в історії пов'язане і ніщо не є в ній загублене. Зв'язки між ріжними народами в їх минулому такі виразні, як свідчить історичний досвід, що навіть ніби на сьогодні безкультурні і відсталі народи заслуговують на увагу історика, тим більше, що вони зберігають не раз старі, забуті культурними народами форми життя, які кидають світло і на процес розвитку так званих культурних народів. Та й світова історія має бути історією людства, а не тільки деяких вибраних народів. Тому на нашу увагу заслуговують не тільки народи середоземсько-морської і європейської культури, але й народи Китаю, Кореї, Японії, Індо-Китаю, Індії, середньоазійських і африканських країн та старих культур Америки³.

Не будемо тут повторювати, яке значення мав Грушевський для українського загалу як популяризатор, організатор, дослідник української історії, як соціолог, історик літератури і історик світової іс-

1. В. Крупницький, М. Нрусчевський, als Wissenschaftler.. *ibid.*, 19-23.

2. Результат цих роздумвань — популярно написаний шоститомовий „Короткий огляд світової історії” — появилася друком у Києві в 1916-1918 рр.

3. В. Крупницький, М. Нрусчевський als Wissenschaftler, *ibid.*, 26-27.

торії. Він був людиною, що стояла на порозі XIX-XX вв., і тому не все було в гармонії з новою добою. Але значення його праці величезне, і ще не один історик буде вчитися у цього майстра-педагога, як треба приступати до джерел і літератури, щоб знайти вірний образ нашого минулого.

Проф. Б. Крупницький

Ця книга в новім виданню виходить значно обновленою. Богато додано нового против попередніх, а й деякі давнійші сторінки заново написані для сього видання. З формального боку зроблено ту переміну, що ще більше матеріалу з приміток після тексту перенесено в нотки під текст; пропущено карти, бо вони вже перейшли до популярного видання. Використано новішу літературу, натомість пропущено подекуди менше важну давнійшу літературу щоб не давати книзі занадто розрости ся. Збільшенне формату також покрило в значній мірі її розширенне, так що число сторін зросло досить незначно в порівнянню з збільшеннем змісту.

Друк тягнув ся довго, і тим поясняєть ся деяка нерівномірність в використованню новішої літератури. Перші глави друковано в р. 1910, тим часом, як в останніх я міг скористати і з наукових поая 1911 р.

М. Г.

В серпні 1912 р.

Передмова до першого видання.

Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути корисною. Її загальний план дав я низше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні ближші томи надіюсь я дати в короткім часі.

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувши ся ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мині здав ся далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; се й мав я на оці. Але при тім мині хотіло ся зробити свою працю, не ухиляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публіки; для того все спеціальніше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, зіставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення. Рівнож на кінець виніс я спеціальне обговоренне двох справ—нашої найдавнішої літописи і норманської теорії початку Руси.

Підмогою при читанню сього тому можуть служити мої Виїмки з жерел до історії України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для сього часу. Перед читанням иропу справити похибки, визначені в кінці сього тому, бо де-які з них змінюють текст.

Мині мило, що вихід сеї книги припадає на столітте нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом! Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумнійший може часом ніж иньші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. „Ув'їсте истину, и истина свободить вы!“ — сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятьох літах, додавши тільки „волю“ і „працю“, як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности свому народу.

Грушівський хутір.
1898, серпень.

Мотй Дружинї.

I.

Вступні замітки.

Ся праця має подати образ історичного розвою жита українсько-го народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формуєть ся те що ми мислимо тепер під назвою українського народу, инакше званого „малоруським“, „південно-руським“, просто „руським“ або „русинським“. Різнородність сих назв не має особливого значіння, бо покриває понятє само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшло ся пережити сьому народови. Його старе, історичне імя: Русь, Русин, руський, в часи політичного й культурного упадку було присвоєне великоросійським народом, котрого політичне й культурне жите розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, і великоросійські політичні організації — як вел. кн. Володимирське і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави, передовсім — наслідком династичних звязків своїх з київською династією. Уже в XIV в., коли вага політичного жита пересунула ся в сторону великоросійську, а українське політичне жите концентрувало ся в західній Україні, в державі Галицько-волинській, — до сеї держави прикладаєть ся імя „Малої Руси“. Так Юрий-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) *dux totius Russie Minoris*¹⁾. Частійше уживаєть ся се імя в грамотах царгородського патріархату XIV в., що протиставляв тою назвою (*ἡ Μικρὰ Ῥωσία*) галицько-волинські епархії північним, московським землям²⁾; може бути, що під впливом сеї церковної термінології ужив сю назву і Юрий-Болеслав. Потім ся назва виходить з уживання, але коли в XVII в. укра-

¹⁾ Видана в факсиміле в збірці петерб. академії: Болеслав-Юрій II (1907), табл. IX.

²⁾ Так в грамоті п'єс. Іоана Кантакузена 1347 р. — Русская истор. библиотека VI дод. З, і в пізніших.

Грушевський. Історія, Т. I.

їнський нарід також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відрізнити його від московського народу, термін: „малоросійській“, „Малороссія“ стає офіційно прийнятим на довго, в російській державі і по сей час, а під впливом сеї офіційної термінології і в літературнім уживанні в Росії і в західній Європі се означення починає випирати старші означення (в німецькім *kleinrussisch*, в французькім *petit-russe* і т. и.). Але серед української суспільности ім'я се не приймало ся і натомість все в ширше уживанні входила назва „Україна“, „український“. Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значінню погранича¹⁾, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров'я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, — набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному укладови Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Ім'я „України“ зростає ся з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського життя, що для пізнійших поколінь стає провідним огнем, невичерпаним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродження XIX в. прийняло се ім'я для означення свого національного життя. В міру того як зростала свідомість тягlosti і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширяло ся на всю історію українського народу. Щоб підчеркнути звязки нового українського життя з його старими традиціями, се українське ім'я уживано також (в останній чверти минулого століття) в зложеній формі „Україна-Русь“, „українсько-руський“: старе традиційне ім'я звязано з новим терміном національного відродження і руху. Але останніми часами все в ширше уживанні і в українській і в інших літературах входить просте ім'я „Україна“, „український“, витісняючи інші назви. В дальшій викладі буде уживати ся як сей новий термін так і старий „Русь“, „руський“, „староруський“, і зложенний — „українсько-руський“, відповідно до часу і понятя про який йде мова, хоч властиве значіння їх одно — вони означають те що ми мислимо тепер як український народ: його територію і житє в сучаснім і минулім і ті етнографічно-політичні групи, організації, форми, з яких організовало ся сучасне українське житє. Для означення ж усеї суми східно-словянських груп, яку сучасні фільологи звуть звичайно

¹⁾ Іпат. літ. с. 429, 447, 490, 586.

„руською“ (russisch, russ.) буду так уживати назви „східно-словянський“, щоб не допустити якоїсь неясности, якоїсь замішанини з історичним значінням терміну „Русь“, „руський“, що й досі в повній силі задержалося в західній Україні: в Галичині, Буковині, Угорській Україні, в значінню полудневої, української групи східно-словянської галузи. Групу північно-західню буду називати білорусською, групу північно-східню називатиму великоросійською.

В сій неясности і поплутанню самої термінології відбила ся неприхильна історична доля, яка випала українському народови. Некористні історичні обставини позбавили його всякого значіння в сучаснім культурнім і політичнім житю, хоч по числу належить він до більших народів Європи, займає в компактній масі велику й гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив проречисті свідочтва своїх визначних культурних прикмет, богатих здібностей і здобутків довгого історичного життя. Розбивши його політичне житє, привівши до економічного, культурного, а з тим і національного упадку, сі неприхильні історичні обставини притмили світлі і славні моменти його життя, прояви його активности, його творчої енергії й на довгі віки кинули його на роздорожі політичного життя, як безборонну, беззахистну здобич для заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імени.

Правда, тепер сей упадок українського життя в значній мірі являєть ся вже пережитою стадією. З року на рік слідно в тім значний поступ. Відживає свідомість і активність суспільности, оживають традиції. Розумінне української історії як одної тяглої і неперерваної цілості, що йде від початків, або й з по-за початків історичного життя через усі періпетії його історичного розвою до наших часів, входить все глибоше в свідомість і перестає й чужим здавати ся чимсь дивним і єретичним, як здавало ся воно десять літ тому, коли починала виходити ся праця.

По традиціям старої московської історіографії, перейнятим новішою російською, — події української історії звичайно входили епізодами в традиційну схему східноєвропейської, чи як вона зветь ся звичайно — „руської історії“. Вона починала ся з перед-історії Східної Європи (звичайно — з не-словянської кольонізації її), по огляді словянського розселення оповідала історію Київської держави, доводила її до другої половини XII в., потім переходила до в. кн. Володимирського, від нього до в. кн. Московського і слідила історію Московської держави, потім Російської імперії. Епізодично, для пояснення деяких моментів в політичній еволюції Московсько-Російської держави входили сюди часом такі епізоди, як держава Данила, прилученне бі-

лоруських і українських земель до в. кн. Литовського і унія його з Польщею, церковна унія, козацькі повстання і війни Хмельницького. Таким чином початкові стадії історичного життя українського народу тонули в сій „руській історії“, середні віки (XIV — XVI) пропадали в історії в. кн. Литовського і Польщі, і при українській історії, як вона звичайно мислила ся, зіставали ся тільки часи „отпаденія отъ Польши“ й „присоединенія къ Россіи“, себто історія української козащини, яка уривала ся з кінцем Гетьманщини безповоротно або продовжувала ся ad libitum історією українського відродження. І перші проби звязати в органічну цілість з сими загальнопризнаними „українськими часами“ попередні віки історичного розвитку українського народу приймали ся з недовірем або й гнівом, як недотепна забаганка, як проява якихось укритих тенденцій, як вплив політиканства в науці, як оден з проявів українського сепаратизму. Та мабуть не мене ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілоти від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здавати ся таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавало ся (і тепер здаєть ся людям, які не мали нагоди над сим задумати ся) оте вклеюванне українських епізодів в традиційну схему „государства Россійскаго“¹⁾.

В парі з розвитком і поступом українського життя, все менше мають гостроти, все менше уваги збуджують і загальні спори про національну окремішність українського народу, що так завзято і голосно лунали давнійше. Питанне окремішности української історії входило як складова частина в сі спори, але вони розвивали ся головню на ґрунті фільольогічнім, і найбільш гострим і рішучим моментом в них було все — чи українська мова осібний язык, чи тільки наріче того „русского“ языка, до котрого належить яко друге „наріче“ великоросійське з білоруським „піднарічем“. Ряд дуже визначних і безсторонніх фільольогів признавав її осібним языком, як з другого боку не бракує й тепер фільольогів, що признають її тільки нарічем. Пінгвістична близькість до сусідніх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати істнуванне й права на самостійний культурний і політичний розвиток українського народу. Такі голоси давали й навіть досі дають себе чути з польської й великоросійської сторони. Вони представляли українську народність тільки провінціалізмом народности польської чи великоросійської й хотіли бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівляним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розумієть ся,

¹⁾ Див. про се мою статю: Звичайна схема „русской“ історії й справа раціонального укладу історії Східньої Європи, в збірнику петерб. академії: Статьи по славяновѣдѣнію, I.

в основі таких поглядів лежали мотиви чисто політичної природи — вони були впливом національного егоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частинах української території, хотіли-б задержати українську народність в служебній ролі на завсіді. Але ці змагання українців дуже часто науковим плащиком — а власне лінгвістичним, особливо в Росії, де справа української мови все ще зістаєть ся дражливою. Репрезентанти таких змагань кладуть натиск на те, що українська мова — се тільки наріче „русского языка“ і не повинна розвивати ся як літературний і культурний язык: Українці повинні тримати ся „общерусского“, себ то великоруського літературного языка. Та тут, очевидно, підмінюють ся поняття, бо великоруський язык, живий і літературний, зовсім не „общеруській“ язык, а таке саме тільки, як і український, „наріче“ того ідеального „русского“ языка, чи східно-слов'янського, що в дійсности конкретно не існує й не існував ніколи¹⁾. Далі, поняття языка й наріччя вповні конвенціональні — вони уставляють лише повне степенування в языковій диференціації, відносини роду до виду, genus до species, але абсолютно взявши ледво чи можна поставити певні критерії, яким повинна відповідати певна мова для того, аби бути признаною языком. Тому й українську мову одні уважають языком, иньші наріччєм²⁾. Культурне-ж значінне певної мови залежить не від лінгвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від життєвих, культурних сил самого народа. Без сумніву, успіхи українського життя за останнє десятилітє перехилили на користь українства погляди на культурну і національну повноправність української народности більше, ніж всі наукові аргументи, і перехилитимуть все більше з дальшим своїм поступом.

Чи будемо називати українську мову языком чи „наріччєм“, однаково треба признати, що українські говори складають ся в певну языкову цілість, яка в граничних говорах вправді зближаєть ся до сусідніх слов'янських мов — словацької, білоруської, великоруської, поль-

¹⁾ Дуже гарно внясняє се записка петербурської академії, виготовлена з приводу дебат про скасування заборон української мови: Императорская Академія Наукъ. Объ отъѣнъ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова 1905, і нове виданне 1910 р. (українське виданне під титулом: Петербурська академія наук у справі знесення заборон українського слова, Львів, 1906).

²⁾ В сю філологічну контроверсію може ввести спір про українську мову з приводу заборони читати на ній реферати на київськім археологічнім зїзді 1899 р., — инр. статя К. Михальчука Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь, Київ. 1899 (відб. з часоп. „Кіевская Старина“) — там ввазана й иньша література, таже недавно видане йогож Откритое письмо къ Пыпигу о спорѣ между Южанами и Северянами (1909).

ської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну її масу, відрізняється від сих сусідніх і найбільш зближених словянських мов дуже помітно цілим рядом фонетичних, морфологічних і синтактичних примет. Так само відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів приметами антропологічними — в будові тіла, і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовій. Сі психофізичні й культурні примети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсім виразно звязують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, на рід, з довгою історією його розвою.

Сучасний стан українського народу представляється так: Збитою масою (значить — не числячи українських островів поміж чужою людністю) займає він територію, що протягається більше менше між 45° і 53° географічної ширини і 39° і 62° географічної довжини, окружуючи широким поясом північне побережжя Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карнатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночі границю дає більше менше поріччя Припяти, але українська територія виступає на північ по за сю лінію двома виступами, розділеними білоруським клином, а то над Вугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь басейн Донця, окрім самого низу його, і вривається в поріччя середнього Дону. На полудні сягає чорноморського побережжя й вибігає досить далеко на полудневний схід на кавказьким побережжю, захоплюючи значні частини басейнів Кубани, Куми і Манча, місцями заходячи в гірську область Кавказа і Каспійські степи. За те поріччя нижнього Дона переважно зайняте великоруською колонізацією, низше Подунав'я опанувала колонізація волоська, а Крим зістається з етнографічного погляду ще нічним¹⁾. Всєї української території можна лічити тепер більше менше 850 тисяч кв. кілометрів або 15 тис. кв. миль (не рахуючи етнографічних островів) з загальною людністю звиш 40 мільонів.

В політичній поділі вона належить до трох держав — Росії, Австрії й Угорщини.

¹⁾ Див. „Народноіснну карту українсько-руського народу“ д-ра Г. Величка, 1896, В. К.—го Національно-територіальні межі України (ЛНВістник 1907), С. Рудницького Коротка географія України, 1910. Докладніше про етнографічні границі буде мова низше.

В Росії: цілі губернії Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська, часті більші або менші губернії: Чернігівської, Курської, Воронізької, Донської, Кубанської, Таврійської, Бесарабської, Люблинської, Городенської, Сідлецької й Мнської.

В Австрії — Східня Галичина і підгірський пояс Західньої та північна частина Буковини.

В Угорщині — більші або менш значні частини комітатів Спишського, Шарішського, Землінського, Ужського, Бережського, Мармароського й Угочського.

На сій території українська людність сидить збитою масою, без значнійших чужоплеменних островів серед неї. В західній часті чужоплеменні домішки — Поляків, Жидів, Угрів в сумі не переходять за 30%, хоч і тут стрічають ся місця з одностайною українською людністю — напр. в гірських частях Галичини і угорської Русн, де навіть офіціальна статистика рахує українську людність на 90%. Досить розмішана українська людність Чорноморя і східніх окраїн, колонізованих Українцями спільно з Великоросами й иньшими народностями, хоч і тут теж стрічають місця з дуже одностайною людністю, 80—90% навіть по офіціальній статистиці. В центральних же частях українська людність особливо одностайна і вагаєть ся між 80% і 98% навіть по офіціальній переписи. Загалом усього українського народу треба рахувати тепер на сій території коло 33 міліонів (вповні докладно означити цифру неможливо, бо при урядових переписах українська народність обраховуєть ся все більше або менше не корисно для неї)¹⁾.

Опанованнем теперішньої території — розселенням на ній розпочинає своє історичне житє український народ. Розселенням на сій тери-

¹⁾ В Росії перепись людности з 1897 р. на українській етнографічній території нарахувала 21.400 тис., але ся цифра значно низша дійсної; тепер української людности на сій території треба рахувати коло 28 міл.

В Галичині урядова перепись 1900 р. числить Русинів коло 3.075 тисяч, але в дійсности треба рахувати їх тепер на 3½ міліони. На Буковині та-ж перепись виказує коло 298 тис.

В Угорщині офіціальна статистика начислила близько 429 тис. Русинів, в дійсности треба рахувати їх коло 500 тис.

Див: А. Ярошевичъ, Малороссы по переписи 1897 г. (К. С. 1905, VI), Охримович З поля національної статистики Галичини (Студії з поля суспільних наук, I), С. Томашівський Угорські Русини в світлі мадарської урядової статистики (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVI, 1903). Незадовго в виданню „Українській народъ въ прошломъ и настоящемъ“ мають вийти статистичні огляди української території О. Русова, В. Охримовича і С. Томашівського.

терії східнослов'янських племен, його предків, відокремляла ся східно-полуднева українська група від своїх ближших свояків і під впливом території, її фізичних прикмет і культурних впливів, в які вводила вона свою людність, довершуєть ся сформованне з цих племен окремої етнографічно-культурної одиниці, яку мислимо собі як український нарід.

З лінгвістичного погляду трактуєть ся він як східно-слов'янська галузь індоєвропейської мовної родини. Та ся мовна спільність лише одна сторона його етнографічної фізіономії. Мовна спільність покриває собою той досить різномасний конгломерат, що протягом тисячоліть під різними впливами — в переважній більшості вивні невідомими нам, формував ся в ту етнічну групу, з якої розвинула ся українська народність. Її фізичний тип, мішаний, як і у інших європейських народів, відкриває, або ліпше сказати — натякає на довгий процес метисації, мішання різних рас, котрим був вироблений нинішній етнічний тип. Зовсім виразно відрізняєть ся в нім і тепер тип ясеній і темний, а хоч тепер панує тип короткоголової, то у старім археологічнім матеріалі, перших віків по розселенню, виступає поруч короткоголового сильно зазначеній довгоголової типу, як побачимо нижче. Уже в моменті розселення українська була продуктом довгого мішання народностей і рас. Спільність культури, а в першій лінії спільність мови, що нащадків різних мас і племен вводила в індоєвропейську сімю, до певної міри об'єднала їх і звела до одного етнографічного типу ще в індоєвропейській, чи в праслов'янській мовній групі. Дальше відокремленне на новій території і спільне переживанне всяких географічних, політичних і культурних впливів, фактів і пригод продовжувало далі сей процес сполучення в одностайну етнічну масу тих різнопородних поколінь, тих поодиноких племен, вигладжуючи спільністю матеріального побуту, одностайністю історичного і культурного виховання старі етнічні відмінні, будуючи національну одностайність над колишньою антропологічною та етнічною різномасністю.

Дві великі творчі сили в життю кожного народа — народність і територія стріли ся саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвитку його. Навіть в пізніших, тим більше — в початкових стадіях народнього життя оба ці елементи являють ся діяльними творчими силами — територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішують ся до нової колонізації — все се многоважні сторони, якими територія могутно впливає на дальшу історію народа.

Пригадаймо собі в головних лініях перед усім її фізичні прикмети.

Орографічний скелет її становлять Карпати й ряд височин, що від Карпат тягнуть ся над Чорним морем до Каспійської низини. На заході вона перетята карпатським луком, вузьким і досить легким до переходу в середині, розвиненим в цілі системи хребтів і височин на західнім і полудневім своїм краю. На полудні до сього луку (до його центральної частини) безпосередно прилягає тисько-дунайська низина. На півночі переходом до припетсько-деснянської низини служать галицько-волинські височини, на сході подільська високорівня, сильно розмита водами, так що подекуди вона має вигляд майже гірський. Ся височина продовжує ся в східнополудневім напрямі до Дніпра гранітним хребтом, понижаючись в сім напрямі і перегорожуючи порогами корита Дністра і Дніпра. За Дніпром сей хребет підносить ся знову в виді Донецької височини, стрічаючи ся з полудневим краєм центральної східноєвропейської височини, і потім губить ся за Доном в Каспійській низині.

На полудень від сієї гряди, по чорноморському побережю, а далі на схід (за Дніпром) обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся травяні степи — висока рівнина, перерізана річними долинами і ярами, („балками“), вкрита грубою верствою гумусу (чорнозему). Сей степовий пояс служить безпосереднім продовженням середноазійських степів, але стає що раз менше диким в своїй західній частині. Він заходить з Азії в Європу клином: границя його йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи центральне й низше Подоне, низше Подніпрове й Подністрове. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він звязаний з Азією й стоїть під впливом східніх вітрів, тим часом як краї середнього Подніпровя й Подністровя стоять уже під впливом західнього клімату.

Північна частина нашої території входить в пояс лісовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лінія лісу в головнім і тепер сходить ся з границями піскуватого поясу; вона йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесене, басейни Ірпеня і Тетерева, середні частини Горини і Случи, Побужжя та багнисту Припетську низину. Ліс і тепер, неважаючи на довге нищення, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хліборобську культуру, а здавна богаті на різні лісові промисли.

Середину між лісовим і степовим поясом заповнює край передстеповий, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, багатий лісовими зарослями й водою. В центрі протятий він широкою долиною Дністра. Правий беріг Дністра занятий згірем за-

хідної гряди, лівий — згірем центральної височини, що заповнює межиріччя Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді сього краю протягом віків людське житє — се зменьшення лісу. З тим в парі зменьшла ся вохкість ґрунту й змаліли ріки, але се ще в більшій мірі було проявом натуральним, наслідком висихання землі, що йде неустанно, і тільки прискорене було різними проявами людської „культури“, в роді інтенсивного вирубування лісу. Протягом ста літ, від часу загального поміру ґрунтів в Росії (в 1774—8 р.) сконстатовано зменьшення площі лісів в деяких центральних лісових губерніях на 20 до 30% ; аналогічне явище муіло мати місце і в нашій лісовій поясі. Ще сильнійше, розмірно, поменьшало лісу від часів людського життя в посереднім поясі, між степовим і лісовим краєм; навіть історичні звістки з трох-чотирох останніх століть виказують тут велику силу зарослей, тепер уже знищених. Се зменьшення ліса впливало на висихання ґрунту і зменьшення вод. Останки великих човнів або кораблів в ріжних меньших українських річках, тепер уже не плавних, показуть, що вони були далеко богатші водою; де-які річки вже на памяти історії цілком змаліли, от хоч би історична кївська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був завсїди стеном, чи не знищило в нїм лісу людське житє; але дослїди показали, що слїдів значнійших лісових просторів тут нема, були тільки поодинокі лісові острови, степовий же чернозем утворив ся з травяних останків.

В заводненню краю важне значінне мають галицько-волинські височини: вони й їх продовження відділяють басейн Дніпра і Зах. Буга від басейнів Дністра і Дунаю (Прута і Серета). Дністер з з його несчисленими закрутами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунікаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхній часті, де його ліві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога; але його праві притоки були важними кольонізаційними дорогами в гірськїм поясі Карпатськїм і звязували Подністрове безпосередно з Потпсєм і Подунавем. Велетенська водна система розлягає ся за те по другім, північно-східнім боці галицько-волинських височин. Головною водяною артерією тут служить Дніпро, що збирає воду з цілої просторони між галицько-волинськими й центральною східноєвропейською височиною і від давна був для неї головною торговельною дорогою. Головні Дніпрові притоки — Припеть і Десна, з рядом меньших своїх і Дніпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сітю доріг і звязують її з сусідніми

річними системами. Система верхнього Дніпра в'язеться дуже тісно з системою верхньої Волги, західньої Двини й системою північних озер. Система Припети — з системою Німана та західнього Буга і Висли. Система Десни — з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонем, а Посеме і середні притоки Дніпра — Ворскла й Самара близько зв'язані з системою Донця. В результаті маємо велетенську систему доріг, а її головні артерії збирають ся в середнім Подніпров'ю й його натуральнім центрі — старім Києві, що засів тут від початків людського життя на Дніпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усіх головних Дніпрових притоків.

Як побачимо низше, середнє Подніпров'є з усякою правдоподібністю можна вважати правітчиною нашого народу. З великою слов'янською міграцією східно-слов'янські племена, що увійшли в склад нашого народу, опанували майже всю теперішню етнографічну територію. Правда, ся перша кольонізація не вдержалась відразу на своїх займанщинах; значні частини наших країв залюднювали ся вдруге, в третє і в четверте, але все залюднювали ся нашою людністю, або з повною перевагою нашої кольонізації. Є вправді теорія, немовби східня частина сеї кольонізації належала до великоросійської групи, пізнійше виселилась, а її місце зайняла українська кольонізація з Волини і Галичини; я буду ще низше говорити про сї здогади, тепер тільки зазначу, що ся теорія не має за собою ніяких реальних доказів, і не в однім розминаєть ся з очевидними фактами. Від часів слов'янського розселення історія нинішньої української території стає історією українського народу. Страти понесла наша кольонізація головно на заході — на пограничну з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь. Колись вона не обмежала ся там вузьким гірським поясом; на півночі і на полудні території з мішаною людністю простирали ся широко, заходили може і в Семигородську височину і в наддунайські краї (на лівім боці Дунаю). Але протягом віків українська людність відпливала з заходу на схід, ослаблюючи свої західні границі — даючи можливість західнім сусідам розширять ся на її рахунок. За те дещо придбала на сході, — з усякою певністю можна се сказати за кавказьке псбереже і Крим (кольонізація найновіших часів).

Кольонізаційні пертурбації стояли в тісній залежності від фізичних прикмет території, що в сій точці і в иньших мали превеликий вплив на економічну, культурну і політичну історію нашого народу, і на саму етнічну еволюцію його. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, а на півночі лісовий, з

непрохідними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живіших зносин, мало вигідні для людського життя, були найбільш консервативними частями, де найбільше заховувалося і досі заховалось останків колишнього. Вони не грали ніколи особливо визначної ролі в політичній і культурній життю, але мали важне значіння, служачи сховищами, резервуарами, куди збиралася людність з слабше захищених країв і переховувалася в небезпечних часах.

Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Європу, де без кінця товклися різні кочовніччі орди в своїм вільнім і невеличким поході зі сходу на захід. Осіла словянська кольонізація тільки часами, уривком опановувала степи і аж до останніх часів (XVIII—XIX в.) не могла міцно присвоїти. Степи отже не мали в сім часі тої важної ролі в культурній розвою, яку мали перед тим і тепер могли б мати по географічним своїм обставинам — як приморська територія і як вигідний сухопутний міст з передньої Азії до полудневої й західної Європи; навпаки, вони стали тепер небезпечним, шкідливим сусідом і для дальших земель, а часто, завдяки небезпечному сусідству з ними, лежали пустинною і переходові, передстепові простори.

Посередні краї між степом і „лісовою стороною“ — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Подніпровє і Подонє вигодами зносин і всякими господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролі в культурній і суспільній розвою нашого народа. Але що ближше сходу, Азії, тим дальше на північ заходять границі степу і небезпечного передстепя, забираючи у осілої кольонізації ці благоговенні простори. Кольонізація Подоня не була тривкішою від чорноморських бережних степів. Само середнє Подніпровє жило тривожним, небезпечним життям і переживало від часу до часу сильні кольонізаційні лихоліття і катастрофи. Головні культурні центри його сиділи на підлісію, і тут на пограниччю безпечного лісу і багатого, вигідного передстепя найсильніше жило і держалося українське життя — культурне й політичне. Сам Київ уже лежить в лісовім поясі, на його полудневій границі, але й він — то передова кріпність українського культурного життя, і на нього набігають степові хвилі, а часом і заливають його.

Дальше на захід — було безпечніше, бо дальше від Азії, від степу, ближше лісу, між лісом і горами. Тому в Галичній й на Волини могла неперервано держатися культурна і суспільно-політична традиція українського життя. Але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинулось широко. Не раз, коли Подніпровє надало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина впратовували, переховували українське життя до літніх часів; але тільки на Подніпровю,

в сім натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало ясним огнем.

Обставина ся, що більша частина української території, і то як раз найщедрійше обдарована природою, підпадала кілька разів повному спустошенню під впливом кочовницького натиску, мала величезний вплив на всю українську колонізацію. Вона викликала величезні рухи серед української людности, піддержувані й збільшувані до того ще й спеціальними суспільними й політичними моментами. Коли східно-полуднева частина української території, степовий пояс ставав кочовищем азійських орд, а передстеповий підпадав їх руйніним нападам на осілу людність, ся остання відливала відси в краї північні й північно-західні, ліпше захищені горами, лісами й болотами. Але як тільки минав ся, або бодай слабував турецький натиск, то потомки емігрантів, і просто маси людности з тих північних і північно-західних країв без стриму сунули в пусті й небезпечні, але багаті дарами природи полудневі краї, здобували їх знову для осілої колонізації, й жите закипало тут горячим ключем. На памяти історії знаємо кілька таких великих, більших і меньших приливів і відливів, не кажучи за дрібніші: відплив української людности з степів і передстепових країв під натиском Печенігів в X в. і новий рух в степи в середині XI, коли ослабла печенізька орда; новий відлив з кінцем XI в. під натиском Половців, і новий рух у степи в XII в. з упадком половецької сили і хижости; татарська туча XIII в., що приносить страшне знищення всьому українському Подніпровю, і колонізаційні успіхи XIV—XV в., коли Татарська орда в розкладі й усобицях тратила всяку активність і силу; кримські спустошення кінця XV й першої половини XVI в., що в пустку обертають всю українську передстепову територію, і новий колонізаційний рух, що з розвитком вонених сил української людности (козаччини) посуваєть ся в спустошені простори з кінцем XVI і в XVII віці.

Від другої половини XVI в. слабе натиск турецьких орд, але соціальні, політичні й національні причини викликають нові великі хвилювання серед українській людности. Зріст панського господарства й погіршення селянських обставин викликають масовий рух селянства з північних і західних частин в східні й полудневі части України в XVI—XVII в., що повторяєть ся потім знову в XVIII і навіть в XIX в., коли українські селяне втікачі залюднюють величезні простори Чорномор'я (Новоросії), Бесарабії й Кавказа. Соціальні й національні рухи українські, війни України й за Україну приводять до масових переходів української людности на схід, де вона колонізує землі на вододілі Дніпра й Дону й басейн Донця (XVIII в.). Сі ру-

хи і війни приводять в другій половині XVII в. до повного спустіння великих просторів на правім боці Дніпра і в басейні Бога, і вони на-ново колонізують ся потім протягом XVIII в. Зруйнованне Січі приводить до української колонізації кавказького Чорноморя, і т. д.

Отєї зміни, сі колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народности. Вони протягом століть, рядом таких пертурбацій неустанно вимішували українську людність, приводячи її до одностайніших форм. На мові се видко найвизраźніше: старі архаїчні діалекти заціїли тільки по окраїнах, найменше зачеплених сими колонізаційними хвилями — сі архаїзми стрічаємо в західнім, гірським, і північним — лісовім поясі; решта українських діалектів мають уже закраску пізнійшу, новотвірну, і дуже мало різнять ся між собою, тим часом як старі діалекти відрізняють ся і від них і між собою дуже значно. Яких чотири п'яті української людности говорять тепер сими новішими діалектами, що й дають головний тон українській мові, і лягли в основу літературного язика. Вони — результати сього вимішання української людности, яке рідко де у якого народа мало місце в таких величезних розмірах.

Те саме що з мовою, діяло ся з антропологічними прикметами, з матеріальною культурою і з духовим надбанням народа. Вони стрічались, перехрещувались, модифікували ся і в сих змінених формах розходили ся на широким просторах української колонізації. Повної одностайности вийти, розумієть ся, з того не могло, але вийшла велика подібність, якою визначаєть ся український етнографічний тип і досі на переважній частині своєї території. Таку етнографічну подібність при такій великій території і великій численности також не часто можна стрінати. Масові рухи досягнули те, що було б не можливо при браку одностайної політичної організації, при слабких внутрішніх зносинах, при географічнім відокремленню значних частин етнографічної території. Рухи сі безперечно причинили ся до удержання серед української людности почуття своєї народньої близькости, одности, взагалі національного почуття, при всіх некористних обставинах для його розвитку.

В тім можна бачити позитивну сторону тих пертурбацій, на які виставили український нарід географічні обставини його життя. Взагалі ж беручи, впливи сих пертурбацій були в високій мірі шкідливі для нього, хоч заразом прийшло ся йому в своїй боротьбі з степом відіграти почесну ролю заборолу європейської культури від азійських орд.

Страшні спустошення від азійських кочовників приносили величезні утрати в людях і майні. Тільки в кінець зруйнована, приведена до

роспуки людність рїшала ся кидати насиджені мїсця та йти в бїднї й негостиннї лїсові чи гїрські краї, йти в наймити і робїтники в чужї господарства або пробувати знайти серед них мїсце, щоб на ново заговорювати ся. Величезних засобів енергїї і матерїальних трат коштувала така змїна. Потїм, коли колонїзація рушала назад, в степи, економїчні засоби й сили людности напружували ся, росилвали ся в господарській екстензивности; вкладали ся маси енергїї й достатку в культнвовање, присвоєннє оселїй культурї здїчїлих просторів, щоб вернути їх в колишнє культурне становище. В сих флюктуаціях згинула страшенна маса народнього капїталу. Величезна маса народу не могла віками підняти ся над примїтивнї клопоти про охорону свого їстнованнє та сотвореннє найелементарнїйшїх підстав економїчного житя. Цїла народність не могла зібрати свобїдних достатків і сил для задоволеннє вищих культурних потреб.

Боротьба з степом протягом віків забирає енергїю парода, його вищих верств і правительств. Колонїзації й економїчні хвилюваннє не давали стверднути нї суспїльним, нї політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цїлій полуднево-схїднїй граничнїй лїнїї, українські політичні організації не спроможні були удержати ся, коли з тїлу на лїнїї півнїчно-захїднїй або півнїчнїй сформуваи ся якїсь мїцнїйші політичні організми. Вони ставали здобичю сих лїпше захищених, в лїпші обставини поставлених сусїдів. А політичний упадок тягнув за собою остаточне розшарпаннє і присвоєннє чужеродними суспїльними верствами всього, що становило національні засоби. Вищі, культурнїйші верстви і нагромаджені ними культурні засоби, капїтал і нерухомий масток, природні богатства краю і вищі форми хазяїства — все опинило ся кїнець кінцем в руках чужеродних господарів, володарів краю, а по сторонї українській зїстала ся гола народня маса — поневолена, позбавлена всяких економїчних і культурних засобів, всяких політичних і горожанських прав. Проходять столїтя повного застою і упадку українського житя. Народні маси вкїнци відповідають масовою реакцією, народнїми війнами на сей режїм поневоленнє і обрабованнє народнїх мас. Сї війни ще на кїлька столїть забирають усї сили, всю енергїю парода; але не вважаючи на масу енергїї, героїзму, навіть організаційної творчої здїбности, вложеної в сю боротьбу, не приносять трїзкого поліпшеннє народнього житя. І обезсилені маси спускають байдужо руки на довгї часи.

Дозвільнї, роскїшнї простори, що припали на долю українському народови в його історичному житї, сї текущі медом і молоком краї, що були предметом зависти сусїдів, сей „тихий рай“ української природи, оспіваний поетами — не принесли щастя. Географїчні прикмети

краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю. В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячолітє історичного життя передало сучасним поколінням, — українська територія багато завинила.

Через ті неприхильні обставини сього життя, українському народови тільки часами удавалося жити самостійним політичним життям, всею повнотою національного життя, і не цілості, а тільки деякими частинами його.

Широким і сильним, інтензивним політичним життям український народ жив в перших віках свого історичного існування. Сотворена ним політична організація служила творящим центром для всієї Східної Європи, будувала її політичне, соціальне, культурне життя, клала підвалини йому на довгі віки: в основі всього нинішнього життя Східної Європи лежать і досі підвалини, заложені Київською державою. Очевидна річ, що процес, котрим творився сей політичний, державний організм і його розвиток з огляду на свої глибокі і делекосяглі впливи має високий історичний інтерес і варт уважнішого слідження. Але він вироджується скоро — політична сторона його слабне, трапить свій інтерес. Вся вага і весь інтерес лежить в тих соціальних і культурних процесах, що розвивалися на сій політичній основі, силою раз даного могутного імпету. І процеси сї мають уже чим далі, тим більш місцевий, льокальний характер, а не загально-державний характер. Державне життя інтензивніше продовжується тільки в Західній Україні, в державі Галицько-волинській. Потім, з середини XIV в. почавши, український народ уже входить в склад иньших, чужих держав, то становлячи пасивний об'єкт чужої управи, чужого, на иньших підставах витвореного права, то стоячи в більш або менше виразній та гострій опозиції до сїєї чужої управи і сього чужого права. Коли й за самостійного політичного життя українського народу політика звичайно лежала в руках правительственной меншости, що правила народом часто і проти його волі, — то тепер на політику не мали впливу ані вищі, ані низші верстви української суспільности, і через те політичні обставини сих часів можуть інтересувати нас лише о стільки, о скільки безпосередно впливали на національне, економічне й культурне положення української людности. Суспільно-економічна й культурна історія українського народу в тих часах — одинока його історія. Політичний рух і потім оружна боротьба — ряд повстань укра-

їнського народу під проводом козаччини в першій половині XVII в. дає можливість вирвати ся частині України з-під чужого права і жити знову державним, хоч і не суверенним житем протягом цілого століття. Але соціальні і культурні процеси і в сей період політичного відродження українського народу заховують свою домінуючу ролю, а з упадком того політичного життя знову стають єдиною історією українського народу.

Соціальний і культурний процес становить таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя — через стадії його піднесення і упадку, та вяже в одну цілість історію українського життя не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходило ся йому переживати. Звичайно робило ся навпаки: слідячи історію політичних організацій, пришивано кусні історії українського народу до історії державного життя польського, чи великоросійського народу, і вона розпадала ся на ряд розірваних, позбавлених всякої тяглости і звязи епізодів. Навпаки, вона стає органічною цілістю, коли в основу досліду кладеть ся соціальний і культурний процес, де тяглість не переривала ся ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, трівку основу, яка тільки поволі зміняла ся під їх впливами. Він визначає нам провідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддавати ся досліді, слідженню їх еволюції.

До недавніх часів історія народів починала ся від перших історичних, письменних звісток про них. Тепер молоді науки — передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняною соціологією, з одного боку, й порівняне язикознавство (глютіка) та фольклор з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі письменних звісток.

Що правда в теперішнім своїм стані в обох сих напрямках більше відкриває ся перспектив, ніж заповняють ся вони якимсь вповні позитивним змістом. Всі ці науки ще в початкових стадіях свого розроблення, і дуже не легко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з них те, що повинно бути введене в історію українського (чи якого иньшого) народу для розвітлення її початків. Глютіка напр. на пункті методу далеко не сказала ще останнього слова, і в певних точках її розслідув можливі великі сумніви. Антропологія ж і археологія, особливо східньої Європи, все ще стоять в стадії збирання матеріала, і сам він збираєть ся часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша на-

хідка вносить значні переміни в суму відомостей¹⁾. Самі ці дисципліни — фільологічні й археологічні, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійти ся: серед археологів і антропологів не рідко можна стрінати дуже зневажливе помітування выводами гльотки —заперечуєть ся сама можливість добути якісь користні результати сею дорогою, і з другого боку подібні ж скептичні погляди на выводы антропологів і археологів можна стрінати серед язикознавців. В дійсности, розумієть ся, вся вага в методах препаровання і студювання матеріала. Язикознавці і археологи однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного досліду, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережнім і методичнім студюванню. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народу, виражена в його язиці; вихідна точка других — культурна історія певної території, втілена в матеріальних останках її культури. Ідучи кождий своєю дорогою і контролюючи себе обоюдно, вони часто можуть дати руку й допомгти одні одним своїми спостереженнями. Для сього треба тільки наукової обережности й можливої широти в досліді, і не вважаючи на всі труднощі, історик ніяк не може помітувати здобуками сих дисциплін, коли мова йде про дуже темні й инакше зовсім неприступні питання в історії народу чи його території. Для культурної історії української території уже тепер робить дуже важні прислуги археологія, не вважаючи на свій досить іще примітивний стан. Вона малює перед нами ту спадщину, яку дістали українські племена при своїм розселенню, і ту культурну сферу, в яку ввійшли ці племена з своїм розселенням. Для культурної історії нашого народу в передісторичні часи важні вказівки дає гльотка і допогає вияснити культурну фізіономію українських племен в період розселення. Антропологія відкриває пред нами фізичну еволюцію, покриту покровом культурної одности. Порівняна соціологія і фольклор відкривають багаті перспективи духової і соціальної еволюції, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту.

Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину словянської групи: його жите не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків передісторичного жита. Порівняне язикознавство слідить їх по язиковому

¹⁾ Се можна бачити з порівняння розділу присвяченого археології українсько-руської території в отсім ьданню і в попередніх — як багато зміняєть ся в ній за кілька літ.

запасу, а пізніші історичні й археологічні дані допомагають контролювати його виводи і доповняють в цілім ряді пунктів. Сим питанням присвячена перша половина цього першого тому.

Розселення українсько-руських племен на своїй нинішній території припадає як раз на початки його історичного життя. Століття безпосередньо по сім розселенню приготовляють організацію Руської держави, що служить головним змістом першого періоду історичного життя українського народу. Заходами київської династії й дружини сполучено в одно політичне тіло, хоч на недовгий час, усі частини нашого народу, і ся політична одність відбила ся на його культурі й суспільнім життю загальними прикметами. З них найважнішим було заведення християнства, що потім протягом довгих віків переходячи помалу в народні маси, впливало на народне життя; многоважне значіння мали разом з християнством принесені тісніші звязки в візантійським культурним світом; далі — розповсюдження київського права й суспільно-політичного устрою. Суспільно-економічна еволюція сеї доби характеризується такими фактами, як двоїстість громади і дружини, витворення купецько- боярської капіталістично-земельної верстви, сильний розвій (і потім упадок) торгівлі й промислу й т. п.

Сій добі присвячена друга половина, першого, другий і третій томи сеї „Історії“.

Середніми десятиліттями XIV в. відкривається другий, переходовий період нашої історії. Українські землі входять у склад двох сусідніх держав — в. кн. Литовського і королівства Польського. В культурній сфері бере перевагу західний вплив над візантійським, в економічній іде все скоршим темпом утворення привілегованої вищої верстви і повне економічне і правне поневолення нею народної маси; разом ся привілегована верства все сильніше відривається від народної маси культурно й національно. Форми суспільного побуту і культурного життя, вироблені століттями самостійного політичного життя, підпадають різким переминам під впливами польського й перейнятого ним римського і німецького права. Вони почасти витісняються, почасти спускаються в низші верстви, в сферу етнографічного селянського побуту, звичаєвого права, уступаючи перед новими поняттями і формами, як явищами вищого, привілегованого порядку. Антагонізм мас до правительственої й привілегованої меншости, котрого початки існували вже в попередніх часах, загострюється тепер національною й релігійною ворожнечою. Розбудження відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті, повної економічної руйни та поневолення, проявляється зпершу культурно-релігійним національним рухом, але він відкриває дорогу конфліктів

політичному, оружному, що й розпочинаєть ся, завдяки кольонізаційним обставинам східно-полудневої України, на Підніпровю з кінцем XVI в. Оглядови сих переходових, литовсько-польських часів присвячені томи IV, V і VI нашої „Історії“.

Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформовання суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливости, — становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучаєть ся з релігійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви. Аrenoю її все служить східня Україна. Тут суспільно-економічний і політичний устрій переходить через повний перестрій, як рідко подибуємо в історії. На руїнах скасованого шаблею казацького польсько-шляхетського клясового устрою робить ся грандіозна проба відбудовання нового соціального і політичного устрою. Заразом національне почуте доходить до небувалого напруження, як і жите релігійне. Натомість в західній Україні по закону реакції прискореним темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Та боротьба кінець кінцем програна і в східній Україні; розмах народньої енергії упадає, знесилений стрічею з непереможними перешкодами. Кризь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробивають ся нестримно старі течії клясового устрою і литовсько-польського права та розбивають і руйнують підстави нового ладу. Останні відгомони могутнього руху, політичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповняючи загальний образ повного занепаду. Сій недовгій, а многоважній добі найбільшої активности нашого народу як народу — його широких мас, — сій великій трагедії українського жита, не позбавленої своєї величи і краси навіть в своїм сумнім закінченню — мають бути присвячені томи VII, VIII, IX, може і X.

Уживши старої історіософічної термінології, сі дві доби політичного українського жита — стару, княжу, і новішу — народню (козацьку), можна б назвати тезою й антитезою, що доходять до сінтези в столітю українського відродженя. Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією, що появила ся на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елементи лучать ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурливого періоду, і на місце оружної розпочинаєть ся культурна боротьба для осягнення ідеалів, що вяжуть в один орґанізм народні маси з тою новою інтелігенцією. Si datur venia — оглядом сеї доби повинна бути закінчена отся „Історія“.

II.

З перед - історичних глибин.

Історія нашого краю як території — як просторого суходолу зачинаєть ся доперва з останніх геологічних формацій. Що сива старовина для історії — свіжа новина для геології. Не тільки людське, взагалі звіряче житє являєть ся не більше як свіжим мохом на предвічнім камені старих геологічних формацій землі, а й самі простори нинішніх суходолів явище сорозмірно дуже недавнє. Наш край в теперішнім своїм виді просторого суходолу, обведеного з країв морями і гірськими хребтами, перерізаного річними долинами, виступає доперва тільки в формації третичній, одній з наймолодших (чи навіть наймолодшій — бо ж пізнійші формації можуть вважати ся просто верхніми верствами сеї третичної формації). Третична формація характеризуєть ся в наших сторонах власне повільним уступленням моря на полудень та формовананнем нинішнього суходолу, що поволі зближав ся до теперішнього свого орографічного та гідрографічного вигляду. На початку третичної формації (в т. зв. еоцені) полуднева частина східноєвропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без виїмків, не без перерв в виді островів, що висували ся серед сього східноєвропейського моря. Пізнійше стає суходолом середнє Подніпровє та нинішня Донецька височина. А в новіших часах формації (пліоцені) море виступало на північ вже мало що по-за теперішні береги Чорного і Азовського моря — що лучились тоді ще в одно велике море з Каспійським. Процес сей — зменшення чи відступлення моря пішов потім навіть ще далі, так що пізнійше, в ділювіальних часах, береги Чорного та Азовського моря поступили значно на полудне і тільки пізнійше прийшли до теперішнього свого вигляду¹⁾.

¹⁾ Для необзнайомлених пригадаємо геологічну термінологію, з котрою прийдець ся нам мати діло. Верхні верстви землі звуть ся алювієм, себто „наносом“ ділювіальних вод; верстви сі утворили ся в часи, коли фізичні обставини земної поверхні і її житя не відрізнялись

Таким чином третична доба — її середина і друга половина, і доба ділювіальна — се ті часи, в яких протягом довгих десятків і соток тисяч літ формувала ся і приходила до теперішнього свого вигляду наша територія. Тектонічні процеси другої половини третичної доби творять нинішні гірські хребти її. Інші зміни земної кори значно наблизили її до теперішнього вигляду вже на вступі ділювіальної доби. Але вона мала ще перейти різку метаморфозу, яка відбила ся дуже сильно і на вигляді її поверхні, і на всім органічним життю її: була нею ледова доба в середині ділювіальної епохи.

Третична доба взагалі характеризується повільним упадком теплоти. Еоцен визначав ся високою температурою і вохким повітрям, буйною рослинністю і незвичайним розвоєм звірячого (животного) світу. Се була епоха розвою вищих родів звірят, що виступають в незвичайнім багатстві і рожиородности родів, так що пізнійший і теперішній звірячий світ — се бідні, нужденні останки, найбільш витривалі, що зміли припадати ся до тяжких обставин пізнійших тісних часів. Підсонє Європи в тій добі мало чисто тронікальний характер, такуж рослинність і фауну. Але в середніх часах третичної доби воно прохолоджується, а заразом ще й зміни орографічні, поява середноєвропейських гірських систем — впливають на те, що підсонє і житє північно-східної Європи холоднішає і біднішає. Все ж таки і в останніх часах третичної доби клімат в наших сторонах був лагідніший і прихильніший від теперішнього, рослинність і фауна ріжнородніша, зложена з теперішніх родів і з представників горячийших країв, — і таким переходить се житє в ділювіальну добу, що в своїх початках не відділяється нічим різким від доби третичної. Але далі в ділювіальній добі переходять різкі кліматичні зміни. Під впливом ближше не-

значно від сучасних. Під алювіальними ідуть верстви ділювіальні („потопові“ — назва ся, дана під впливом біблійних традицій про потоп і передпотопове житє, відповідає в дійсности великим водам, коли топили ся тодішні гігантські ледівці); ці верстви носять сліди великих кліматичних перемін: сильного охолодження температури в звязку з широким розповсюдженнем ледівця в центральній Європі, а за тим — і сильних перемін в фльорі і фауні сих країв. Алювій і ділювій разом становлять формацію т. зв. четверичну; під нею лежать верстви формації третичної, спідня (давнійша) часть її зветь ся еоценом, друга — олігоценом, третя міоценом, верхня пліоценом. Тому що ділювіальні верстви не відріжняють ся різко від верхніх третичних, ділювій часом прилучають до третичних верств, як найвищу й останню з них (плейстоцен) — тим більше що й хронологічно взявши четверична доба являється ся сорозмірно коротким епілогом далеко довгих третичної доби — як і третична доба що до часу далеко коротша була від старших доб: крейдяної та юрської.

вияснених ще причин температура північної Європи обнижаєть ся, збільшають ся атмосферичні опади, зростає вохкість¹⁾). В північній Європі розвивають ся великі ледівці, зростають величезні маси льоду і снігу і розширяючи ся звідти опановують все більші й більші простори центральної і східньої Європи. Східня Європа і центральна в значній частині була захоплена величезним ледівцем фінсько-скандинавським: він дійшов величезних розмірів в фінсько-скандинавських сторонах і відси розпросторюючи ся розширив ся на полудень і полудневий захід. В моменти найбільшого свого розпросторення він захопив весь басейн Висли, Німана, Припети, середнє Подніпровє. Слідами сього розпросторення зістали ся вали моренні, глиби північного каміння, принесеного ледівцями, та иньші прикмети великих мас каміння, пересуваних ними. На підставі сих слідів вважають, що в момент свого найбільшого розпросторення ледівець сягав мало не до порогів Дніпрових, виступаючи широким клином в долині Дніпра, а другим таким клином в поріччю Дона, тим часом як волинсько-подільські височини (майже вся Галичина і полуднева частина Волини) не були ним захоплені²⁾. Дуже можливо одначе, що тут, в долинах Дніпра і Дону за сліди ледівця взято сліди розмиву його, принесені водою, коли ледівець топив ся (т. зв. флювіогляціальні наноси), і в дійсности дніпровий ледівець не заганяв ся так далеко на полудне³⁾.

Як довго тривало таке широке розпростореннє ледівця, неясно. В звязку з повисненнєм температури й иншими кліматичними змінами його розміри і границі безсумнівно змінiali ся. То процес роставання брав перевагу над процесом наростання мас льоду й снігу, і тоді ледівець відступав на

¹⁾ Звичайно причину бачать в самім пониженнєм температури, але тепер дослідники не вважають можливим пояснити сим одним отсе явище і шукають різних причин метеорологічних і навіть тектонічних (змін в поверхні землі). Зрештою саме се явище не було чимсь зовсім новим, і в старих геологічних епохах стрічають сліди ледових періодів, аналогічних з нашим діювальним. Про сю діювальну ледову добу новіші праці: Penk u. Brückner, *Die Alpen im Eiszeitalter*, 1901—9. Hess, *Die Gletscher*, Брауншвайг, 1904. F. Geinitz, *Die Eiszeit*, 1906 (в серії *Die Wissenschaft*, вив. 16, Брауншвайг, F. Wieweg). Wahnschaffe, *Verflachungsgestaltung des Norddeutschen Flachlandes*, 1909. Також Kauser *Lehrbuch der Geologie* т. II, вид. 1908 р.

²⁾ Ось так близьше означають границі ледівця на підставі матеріалу, зібраного Нікітїним: від верхівя Висли на Овруч, звідти на Умань або Звенигородку, Кремінчук, потім, від Полтави на північ до Козельська і Лихвина і знов на полудень до Острогоська і Роздорської стан. на Дону.

³⁾ Такі підозріння були висловлені проф. С. Рудницьким, *Коротка географія України*, с. 72.

північ, полишаючи різні сліди свого розпросторення в виді морен, покладів каміння, піску і глини. То ослаблювало ся топлення, зміцняло ся наростання, і ледівець знову посував ся на полудне, громадячи на старих слідах свого побуту нові морени, нові маси північного каміння. На підставі таких чергувань, таких верств покладів ледівця звичайно приймають існування більше і менше довгих між-ледових періодів, коли простори східної й центральної Європи зовсім очищали ся від леду і органічне жите входило в свої права. Таких міжледових періодів рахують для різних місць різно — для центральної Європи чотири періоди розширення ледівця і три міжледові періоди, для Англії п'ять періодів розширення ледівця і чотири міжледові періоди, для Скандинавії шість ледових періодів; все се одначе річ доста ще гіпотетична — і ті числа ледових періодів, і рахунки часу їх поширення та міжледових періодів, які пробувано робити¹⁾. Останніми часами підіймають ся скептичні погляди і що до тих більших чисел ледових періодів, і що до довгости їх існування; де-котрі вважають можливим приймати навіть оден лише ледовий період, хоч із певними ваганнями в границях — з моментами розширення і зменшення просторів зайнятих ледом, так що кінець кінцем питання — як значні були простори свободні від леду в певних часах, в перервах між розширеннями ледівця, і як довгі були сї перерви, — вимагає ще довгого і детального студіювання і то для кожного краю осібно. Що ледівець в моменти свого найбільшого розвою займав своїми периферіями значні частини України, се факт (відповідало б се другому ледовому періоду Західної Європи, по звичайно прийнятій схемі). Але чи після уступлення сього ледівця,

¹⁾ Гільдебрандт напр., приймаючи чотири ледові періоди рахує їх так:

1 ледовий період 20 тис. літ.

1 межиледовий період 85 тис. літ.

2 ледовий період 40 тис. літ.

2 межиледовий період 120 тис. літ. (в тім 50—60 тис. літ ледівець топять ся).

3 ледовий період 15 тис. літ.

3 межиледовий період 195 тис. літ.

4 ледовий період 25 тис. літ.

післяледовий період 30 тис. літ.

Разом 530 тис. літ. Але напр. Пільгрім обчисляє сю добу в двоє більше. Пор. новіший перегляд питання: Penck: Das Alter des Menschengeschlechtes, Ztschr. f. Ethn. 1908. Але в геологічній літературі відзивають ся голоси й против таких шедрих обчислень періодів розширення і уступання ледівців і всю взагалі ледову добу вони вважають можливим рахувати далеко коротшими періодами, не десятків і сотень тисяч, а простих тисяч і десятків тисяч літ.

при нових поступах його на полудне він коли небудь знову захопив українську територію — се непевно і сумнівно.

Поява сього грандіозного ледівця в сих сторонах, як і скрізь, мала величезний вплив на тутешнє житє. Топлення величезних мас леду і снігу, особливо в періоди, коли ледівець інтензивніше топив ся і відступав, творило величезні маси ґрунтової води. Бурні потоки лили ся з під ледівця, несучи маси осадів — каміння, піску і глини. Глибокі і широкі річні долини, тепер безводні, або з течіями мініатюрними в порівнянні до великості долин — се пам'ятки тих бурливих, могутних вод часів топлення ледівця; верстви ділювіального піску і жовтої ділювіальної глини (так званого льосу), часом грубі на кілька метрів — се намул тих ледових потоків; наші озера, болота, мочари — останки тих мас води, що застоювали ся, не маючи виходу. Вся фізіономія нашого краю дістала новий вигляд від сеї доби, під впливом сеї маси опадів, сих мас води. Можна сказати, що весь пізнійший час до нинішніх днів був одним процесом повільного висихання від великих мас вохкості ледової доби.

В звязку з сим переходили великі перемини і в органічній житю. Як б не були причини того розросту ледівців, але саме се явище муїло сильно вплинути на клімат, а далі й на рстинність і звіряче житє сих сторін. Клімат ставав холодним і вохким. Рстинні і звірячі роди північних, підарктичних сторін находили в сі більш полудневі простори, витісняючи роди давнійші, що не могли приладити ся до суровішого клімату і труднійших обставин житя¹⁾. Зміни в розширенню ледівця викликали таким способом різні перемини в характері фльори фавни і в розповсюдненню їх родів, вносячи все нові зміни в сю сферу — хоч вони й переходили поволі, довгими тисячами літ. То брала перевагу фльора і фавна теплоґо підсоня, вічнозелених лісів, то холоднавих степів, то північних тундр. Але старі репрезентанти теплої рстинности і фавни кінець кінцем убували, і фльора та фавна зближали ся до сучасної²⁾.

¹⁾ Не треба собі представляти одначе, щоб природа в ближшій сусідстві ледівця набирала вповні вигляду північних тундр. В недалеких сусідстві сучасних ледівців бачимо паствіні і сіножати, рстинність і звірат уміркованого пояса. Не конче муїли стелити ся самі тундри і коло старих ледівців, особливо коли вони убували.

²⁾ Одним з характеристичних проявів сього процесу — важним для археолоґічної хронолоґії находок, була напр. зміна і вигасапне словених пород Европи: *Elephas Meridionalis* в третичній добі; згодом поруч нього виступає *El. Antiquus*, а *Meridionalis* вигасає — се передледова доба; поруч *El. Antiquus* *El. Primigenius* (мамут), *Antiquus* вигасає — рання ледова доба; *El. Primigenius* вигасає — пізня ледова доба.

Разом з сими змінами міняли ся й обставини життя чоловіка.

Ледова доба має ще той інтерес, що се перша безсумнівна доба чоловіка, задокументована вповні ясними і базперечними слідами його існування. Що перед тим — все більш або менш гіпотетичне або й сумнівне.

Чоловік перебув довгий процес розвою від чоловікоподібної мавпи до того що ми називаємо людиною, *homo sapiens*. Третичина доба, як звичайно приймають, була власне добою сього розвою, що полишив нам свої сліди в виді бічних галузей родословного дерева чоловіка — чоловікоподібних приматів сучасних (шімпанзе, гібон, оранг) і вимерших, звісних тільки з находок, як *pliopithecus*, *dryopithecus*, і нарешті знайдений тому кільканадцять літ т. зв. *pithecanthropus erectus* з острова Яви, найбільш дорогоцінний переходовий тип від мавпи до чоловіка. Розуміть ся, тільки приблизно і більше менше конвенціонально можна означити момент, коли з поміж чоловікоподібних приматів, чи „гомінідів“, як їх ще називають, виступає сотворінне, яке можемо признати людиною. Неясним зістаєт ся і се, як давно се настало¹⁾. Останніми роками се питання трактувало ся дуже живо, і до рішення його крім спостережень антропологічних та палеонтологічних пробувано підійти дорогою археологічною, за помічю т. зв. еолітів, камінних виробів з третичної доби (назва досить кучерява, від грецького *eos*, розсвіт, і *lithos*, камінь, камінне з розсвіту людського життя). Се старе¹⁾ питання останніми роками дебатувало ся з небувалим ще завзятєм, з великим накладом наукової енергії, і теорія третичного чоловіка придбала собі багато прихильників. Ряд дослідників признав в кремінних фрагментах ділювіальних верств різних місцевостей знаряди, штучно вироблені (т. зв. артефакти), уживані чоловіком, й існування чоловіка в другій половині третичної доби — в міоцені та

¹⁾ З величезної літератури останніх літ назву Haeckel *Anthropogenie und Entwicklungsgeschichte des Menschen*, 6 вид. 1910 р. Hertwig *Lehrbuch der Entwicklungsgeschichte des Menschen und der Wirbeltiere*, 9 вид. 1910 р. Klaatsch *Entstehung und Entwicklung des Menschengeschlechtes*, в серії *Weltall und Menschheit*, 1902, Schwalbe *Die Vorgeschichte des Menschen*, Штутгарт, 1906. Kohlbrugge *Die morphologische Abstammung des Menschen*, Штутгарт, 1908. Magnus *Vom Urtier zum Menschen*, Гале, 1908. Haeckel *Unsere Ahnenreihe*, Єна, 1908. Buschan *Menschenkunde*, Штутгарт 1909 (*Naturwissenschaft. Wegweiser*). K. Günter *Vom Urtier zum Menschen*, Штутгарт, 1909. Mahoudeau *L'origine de l'homme* 1909 (*Revue de l'Ecole d'anthrop.*) Hoernes *Natur- und Urgeschichte des Menschen*, Відень, 1909. Див. також низше літературу ділювіального чоловіка.

пліоцені¹⁾ став уважати фактом. Але критична оцінка доказового матеріалу не залишила поставити ряд сумнівів і що до штучного оброблення того що оборонці еолітичної культури вважали людськими „артефактами“, і що до третичної приналежності найбільш інтересних еолітичних находок²⁾. В результаті культура третичного чоловіка зістає ся гіпотезою і в теперішній хвилі, як і чвертьвіка тому, і безсумнівно задокументованою зістає ся тільки культура чоловіка ділювіального, особливо з доби ледової. Розумієть ся, тут маємо вже документи досить високого розвою людського життя, людської культури — через те тільки сліди людського життя й стають замітними і безсумнівними; а ргіогі треба прийняти довгий період попереднього людського життя на границях третичної і ділювіальної доби, але се попереднє не піддаєть ся ближшому досліді і констатованню, принаймні—поки що.

На заході Європи особливо багато заховало ся слідів життя ділювіального чоловіка в печерах, що служили йому оселями: там часом в верствах землі й смітя можна слідити цілий повільний розвій сієї геологічної культури, окрім тільки найстарших типів, що в печерах не стрічають ся³⁾. Особливо на території Франції, де ледівець і

¹⁾ Тенейські еоліти олігоценські признаються сумнівними самими прихильниками еолітичної теорії

²⁾ З великої літератури останніх літ вкажу Rutot Eolithes et pseudo-eolithes, Брюссель, 1906, його-ж Un grave problème. Une industrie humaine datant de l'époque oligocène (Bull. d. l. soc. Belg. de Géologie, 1907). Qu'est ce qu'un Eolithe, Une industrie eolithique, 1908 (Congrès prehist. de France). Obermayer Zur Eolithenfrage (Archiv für Anthr. 1906). Verworn Archäolithische und paläolithische Reisetudien in Frankueich und Portugal (Ztschr. f. Ethn. 1906) i Ein objectives Kriterium für d. Beurteilung d. Manufaktur geschlagener Feuersteine (ib. 1907). Wieger Die natürliche Entstehung der norddeutschen Eolithen (ib. 1906). Mayet La question de l'homme tertiaire (L'Anthrop. 1906). Obermaier Das geologische Alter des Meschengeschlechtes (Mit. Geol. Ges. Wien 1908). Sarasin Einige Bemerkungen zur Eolithologie (Ihrb. d. Geogr.-Etnogr. Ges. in Zürich, 1909). Бібліографію питання до 1905 р. зібрав Curdy The eolithic probleme (Americ Anthrop. 1905).

³⁾ Про ділювіального чоловіка й його побут див. G. et A. Mortillet Le préhistorique, origine et antiquité de l'homme, нове вид. 1900 (про українські находки тут с. 657). M. Hoernes Der dilluviale Mensch in Europa, 1903 (про українські находки с. 181—2, 187—8). L. Reinhardt Der Mensch zur Eiszeit in Europa und seine Kulturentwicklung bis zum Ende der Steinzeit, 1906 і новійше виданнє. Sophus Müller L'Europe préhistorique, 1907. Pohlig Eiszeit und Urgeschichte des Menschen, 1907. Behlen Der dilluviale (paläolithische) Mensch in Europa nach den geolog., palaeont. u. anthrop. Forschungen, 1907 (Mitt. d. anthrop. Ges. n. Wien). Driesmans Der Mensch der Urzeit, 1907. Kollmann Die Nean-

під час найбільшого свого розвою полишав великі простори людському життю, останки найстаршої, ділювіальної культури найбагатші, й найліпше вистудіовані, так що дають доволі повний образ життя і культури ділювіального чоловіка, а навіть історію її розвою¹⁾. Бачимо, що в сій добі чоловік не мав ще зовсім домашніх звірят, не вмів виробляти глиняних начинь, був кочовим звіроловом і рибалкою, позбавленим всяких релігійних

dertal-Spy-Gruppe, 1908 (Bericht über Prähistorikersammlung in Köln). Forrer Urgeschichte des Europäers von der Menschwerdung bis zum Anbruch der Geschichte, 1908. Birkner Der diluviale Mensch in Europa, Монахів 1910. Déchelette Manuel d'archéologie préhistorique, Париж, 1908. Також археологічні словарі (новіші — Шлем, Форрера). Про палеолітичну техніку іше: G. і A. Mortillet Musée préhistorique, 1901, Hoernes Urgeschichte der bildenden Kunst, 1898.

¹⁾ Схема розвою її, введена з французьких находок, і наступство типів чп епох (що носять імя від найбільше типових французьких находок), — вироблені головно працями пок. Габрієля Мортіле, широко приймають ся в науці, як універсальні для Європи, ба навіть і всеї землі. Схема ся така:

Найстарша епоха ділювіальної культури — Шельська (Chelléen), що часом розділюєть ся на дві — Шельську (старшу) і Септ-шельську (молодшу), з часів передледових, з теплим кліматом і підтропікальною рослинністю і фавною; чоловік ще не жив в печерах; зняряде з кременя лише місцевого, без всякої спеціалізації інструментів.

Епоха Мустьє (Mousterien) — з часів розпросторення ледівця; часи мамута: початки спеціалізації кременного зняряде.

Епоха Солютре (Solutrécen) — ледівець зачинає уступати. Головну ролю грає північний олень (рен.) Кременне зняряде тонко оброблене. Під кінець впробя з кости.

Епоха Магдаленська (Magdalénien) -- по уступленню ледівця. Півпїчпа фавна. Мамут зникає. Широко розвинені вироби з кости й рога (орнаменти).

Часи переходу від геологічної (палеолітичної) до новішої — неолітичної культури: Tourassien (кінець палеоліта) і Tardenoisien (початок неоліта) — фавна сучасна, вироби з кости, дрібне кременне зняряде правильних форм.

Новіша ревізія сеї схеми: A. de Mortillet Classification paléolithique, 1908. До центральної і тим більше до східньої Європи ся схема не може приймати ся на слїпо, з огляду на відмінні фізичні і культурні обставини тутешнього життя. Віденський археолог Гернес, простудіювавши палеолітичний матеріал центральної Європи (Німеччини, Швейцарії й Австро-Угорщини) дав був схему Мортіле в такій формі (Der dill. Mensch, с. 8):

Перший міжледовий період, Elephas merid., antiquus і primigenius. Шельсько-Мустерська культура.

Перерва — другий ледовий період.

Другий міжледовий період, епоха мамута, Солютрейська культура.

ідей (се виявляєть ся в повнім браку похоронного обряду)¹). Самим фізичним виглядом мусів він відрізняється від сучасного чоловіка, маючи деякі відміни в формі костей (вправді — другорядні) і визначаючи ся взагалі грубійшою і тяжшою фізичною організацією. Але в матеріальній культурі під кінець діловіальної доби поступив вже багато, не вважаючи на те що розпоряджав тільки деревом, кістю і каменем для своїх виробів. Техніка сих виробів стоїть високо, і в орнаментативній своїй культурі тодішній чоловік підіймаєть ся навіть до артизму. Тому що головним ресурсом сеї культури був камінь (особливо кремій), вона зветь ся палеолітичною (себто старо-камінною, в відміну від новішої камінної культури пізніших часів).

Але на нашій території камяних печер взагалі дуже мало, а на відкритих місцях останки людського життя тільки особливим щастєм могли захватись, тож і не диво, що такі останки трапляють ся досить рідко. Всеж таки досі відомо їх на Україні з десятком: в Києві (кілька), коло с. Селища над Дніпром (в Канів. пов.), на Полтавщині на р. Удаю (в. с. Гонцях), в Чернігівщині над Десною коло с. Мізнія, на Поділю російським, в двох місцях: коло Камінця і коло м. Студениці, на Волини коло Рівного²). До сьогож можна додати ще сумежні нахідки над Вислою,

По третім ледовім періоді:

Третій міжледовий період, відповідає культурі Магдаленській (епоха північного оленя) і Турасьєнській (епоха благородного оленя).

Четвертий ледівець — перерва.

Але в новішій праці (Natur u. Urgesch. des Menschen II с. 151) Гернес вже майже зовсім залишає всякі проби геологічного датовання археологічного матеріалу. Він вагаєть ся, чи рахувати Мустье до останнього, чи передостаннього ледового періоду, і всі пізніші стадії — Оріньяк, Солютре, Маделен не пробує геологічно докладнійше означити. Обермаєр (Les formes glaciaires et l'homme paléolithique, L'anthrop. 1909) кладе більш рішучо шельсько-мустьєрську культуру на останній міжледовий період, солютрейсько-магдаленську на часи після-ледові. Кінець кінцем, як бачимо німецькі нові археологи зєртають ся до системи Мортіле, тільки замість ледівця взагалі говорять про останній ледівець. Для нас схема при-альпєйських країв і їх чотирох ледівців не має значіння; у нас поки що напевно можна говорити тільки про оден ледовий період, що мусів відтиснути всяке живе жите в приморські краї. Чи були потім якісь перерви — на се поки що нема ніяких певних слідів.

¹) Останніми часами певні сумніви викликала нахідка людських останків в Дордоні, з епохи Мустье як міркують, і з натяками на похорон, як думають; але справа ще вимагає докладнійшого обслідування.

²) Неховно А. Мортіле (L'industrie Acheuléenne en Galicie, L'Homme preh., 1909) порушив питання про палеолітичну добу в Галичині

коло Н. Александрії (Пулав), на р. Воронежі (в с. Костенках), і в печерах Крима¹). Далі на північний схід слідів ділювіального чоловіка не викрито.

Окрім кримських печер тільки одна нахідка — в м. Студениці над Дністром вказує на жите тодішнього чоловіка в печерах; інші нахідки маємо просто при берегах рік. Докладнійше з них висліджені: одна з київських стоянок, мізинська і гонецька; тому вони найбільш цікаві. Київська належить до раних після-ледових або — навіть меж-ледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (13—20 метрів під поверхнею) і досі являєть ся найдавнішим слідом і документом людського жита в східній Європі²). Останки

східній, підносячи, що тут правдоподібно існувала рання неолітична культура, бо ледівець сюди не заходив; він вказує на нахідку з Чистопадів (пов. Броди), що на його погляд має типові прикмети техніки Сент-Ашель. Але він бачив сей предмет не *in situ*, а в музейній колекції, і досі докладно констатованих палеолітичних нахідок з української Галичини ще не маємо.

¹) Про нахідки київські, мізинські і гонецькі див. низше. Про нахідки коло с. Селища подав звістку проф. Криштафович в рефераті на XI зїзді російських природників, і потім в Древностях моск. арх. общ. XXI с. 178. Про подільські — Уваровъ ор. с. с. 111 (з околиці Камінця) і Труды VI археологич. съѣзда I с. 95 і новійше — Древности моск. общ. XXI I. с. (Студениця) Про нахідки волинські кажу на основі устних відомостей. Про нахідку пулавську — Криштафовичъ Послѣднѣтнѣчнѣя образованія въ окрестностяхъ Н. Александріи, 1896. Про воронізьку: Кельсіевъ Палеолетическіе кухонные остатки въ с. Костенкахъ Ворон. у. (Древности московск. археол. общества т. IX, II). Про кримські: Уваровъ Археологія Россіи I с. 282, II с. 144, Древности моск. археол. общ. XII. 1 (статья Мережковского), Извѣстія географ. общества XVI. 2. Див. ще про нахідку в с. Шаповалівці — реферат Самоквасова в кн. Антропологическая выставка т. III, с. 338—9 (Извѣстія общества естествозн., антроп. и этнографіи т. XXXV); про катерино-славську — К. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поль въ Екатеринославѣ т. I, 1893 с. 4 (Ковальська балка коло Кривого Рога, одначе деякі з річей тут зареєстрованих мусять належати до пізнійших часів, як полірована сокіра-молоток, N 82 і спис з слідами політури — N 83, заході коло провірення палеолітичності сеї нахідки не удали ся). Про нахідки ще менше певні або ще менше звістні див. в вид. 2.

²) Про київські нахідки — Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Киева проф. Армашевського й Антоновича 1897 і протоколи XI зїзда — Труды II с. 141—3. Хв. Вовк Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві (Матеріяли до українсько-руської етнології т. I) і Магдаленське майстерство на Україні (про орнаментовані сікачі мамута) — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLVI. В. Хвойко Каменний вѣкъ средняго Придніпровья — Труды XI археол. съѣзда т. I, його-ж Decouvertes paléolithiques récemment faites en Russie (L'Anthrop. 1901) і пенлі-

людського життя займають тут досить значну просторонь (близько гектар), в великій масі, й судячи з їх положення і з ріжниць в останках звірят, що стрічають ся разом з ними¹⁾, зложили ся вони за доста довгі часи. Мізинська стоянка лежить між двома верствами льосу, в верстві звітрілого ледового шутру, під доста грубим покладом льосу, але не так глибоко як нахідка київська, а головно — над верствою льосу грубости коло одного метра, так що се одно вказує на її пізнійший час; фавна тутешня також молодша — поруч останків мамута і носорожця стрічаємо північного оленя²⁾. Нарешті стоянка гонецька лежить вже вище верстви льосу, отже належить до пізніх після-ледових часів, коли людність вже вповні опанувала вільні і від льоду і від води простори³⁾. Таким чином находки сі в сумі констатують існування чоловіка в наших сторонах протягом дуже довгого часу, десятків тисячоліть ділювіальної доби, другої її половини — в часах що відповідають пізній палеолітичній культурі центральної і західної Європи — епохам Солютре-Магдален і переходовим⁴⁾. Людське знарядє виступає в них разом з останками мамута і деяких иньших вимерших

ка на статю Вовка про магдаленську культуру: Кієво-Кириловская палеолитическая культура и культура эпохи Маделень (Археологическая летопись Южной Руси 1903, I — при перекладі статі Вовка). Hoernes Der dil. Mensch, як вище. Zelizko—Časopis vl. spol. muz. v Olomucu, 1907. Городцовъ Первобытная археология, 1908. Про иньшу київську нахідку, над Дніпром же, але на другім кінці нинішнього Кієва, коло т. зв. Протасового яра, — тільки коротеньке донесеніє в Кієв. Старині 1903 кн. X. Невважаючи на велике заітересованнє, збудженнє першою київською нахідкою, і на те, що знайшла ся вона в такім науковім центрі як Кієв, вистудіовані київські розкопки дуже лихо, і тому що до самих находок є багато непевного. Нема ані докладних ситуаційних плянів, ані дневників розкопок.

¹⁾ Тим часом як у долішніх верствах в великих масах приходять останки мамута (самих сікачів його знайдено звиш 100 штук), в верхніх мають виступати останки печерного медвіда (*ursus spelaeus*), гієни (*hyaena spelaea*), льва (*felis spelaea*).

²⁾ Про мізинську стоянку статя Хв. Вовка в Записках київських т. IV: Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернигівщині; обіцяна друга, про дальші розкопки.

³⁾ Про гонецькі нахідки — реферати Каминского і Теофилактова в Трудах III археол. зїзда, т. I (се була перша палеолітична нахідка і викликала велике заітересованнє).

⁴⁾ Вовк зачисляє однаково і київську і мізинську стоянку до „магдаленської доби“, з огляду на різблену мамуту вїсть, що характеризує магдаленську добу в Франції. Гернес по аналогії з близькими подунайськими находками, з огляду на фавну і глибоке положеннє, зачисляв київську стоянку до епохи Солютре. Нарешті чеський археолог Желізко пересуває її до шельско-мустьєрської доби. Вище я сказав уже, як трудно підтягати східноєвропейські нахідки під сі французькі поділи.

геологічних родів звірят: їх кости носять на собі часом сліди зужиття їх тогочасним чоловіком: вони розбиті задля мозку, часом обпалені, покарбовані, оброблені й навіть орнаментовані.

Чоловік, що лишив свій слід в сих останках життя, зробив вже значні поступи на культурнім полі — я вже сказав, що взагалі сліди людського життя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури. Як показує угле на місцях сих стоянок, сей чоловік умів вже користати з огня, а се було дуже велике культурне придбання: він уживав його для готовання їжи, значить перестав бути виключено сиродцем: про се свідчать обпалені звірячі кости. Не задовольнячись примітивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гняляка або кістка, він навчив ся зручними ударами відбивати від камінюк декотрих родів кусники потрібної йому форми: особливо служив йому службу креміль, легкий до оброблення зручними ударами, а при тім міцний, трівкий, що міг в потребі колоти, різати, рубати. В сій добі знаходимо вже кілька спеціалізованих родів кремінного знаряддя: вістря, більші і менші, такі що уживали ся просто з руки і насажували ся на держак, також шкрібнички (для обдирання й шкробання кости, шкіри чи дерева), ножки і пилки. Знаряде се, розуміть ся, ще дуже примітивне, зроблене самим відбиванням, без політурн, без висвердлин, які мають пізнійші, ліпше вироблені інструменти. Чоловік тодішній обробляв також дерево, кість, ріг (ріжні вістря в нахідці на Удаю і Десні). Особливо інтересні орнаментовані вироби з мамутової кости: в кнівській находці маємо великий мамутовий сікач, орнаментований лінійним рисунком, досить нескладним одначе; в мізинській — багато предметів вирізлених з кости і орнаментованих.

Для осель служили натуральні печери, де вони були — як на Подністрянщині; що до інших наших находок, неясно, чи маємо місця осель, чи тільки місця, де ловив ся й споживав ся ріжний звір.

Так представляють ся нам, на підставі наших небогатих знаходок результати людського розвою протягом довгих тисячоліть діювальної доби¹⁾. Непомітно переходила ся стара культура в новішу

¹⁾ Всі хронологічні обчислення його, розуміть ся, можуть бути тільки приблизні, гіпотетичні тим більше, чим далі вони йдуть в глибину минулого. Подаємо напр. такі обрахунки з новішої археологічної літератури: пізній палеоліт, магдаленська і солютрейська доба 40.000—15.000 літ перед. Хр., переходова 15.000—5.000, ранній неоліт 5.000—3.500, пізній неоліт 3.500—2.100, мідяна культура 2.100—1.800, брон-

і більш розвинену культуру останньої, сучасної нам геологічної доби, як непомітно переходило саме життя землі з ділювіальної доби в сучасну алювіальну. В західніх нахідках можна його тепер слідити уже досить докладно. Не що давно була гадка, що між давнокам'яною і сею новішою культурою в західній Європі була певна перерва (hiatus), й се привело було учених до здогаду, що підвищення тепла в кінці ділювіальної формації, примусивши звірят тікати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середно-європейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новіші находки дали посередні типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся з ділювіальної повільною еволюцією. На нашій території, при малому числі находок, не можемо докладно вислідити переходу старої культури в новішу і вищу; можемо тільки констатувати існування її.

Ся новіша культура існувала вже серед фізичних обставин більш менш однаких з сучасними, серед сучасного звірячого й рослинного царства, распоряджала знарядєм також кам'яним тільки, але значно кращим, ліпше обробленим: вона зветь ся через се неолітичною (новокам'яною) в противність попередній, ділювіальній кам'яній культурі, що визначаєть ся більшою примітивністю своїх виборів та зветь ся давнокам'яною (палеолітичною).

Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених нахідок, з неолітичною епохою стоїть річ далеко краще. Богаті останки новокам'яної культури покривають, можна сказати, всю країну нашу, а коли в деяких околицях їх не знаємо, то се передовсім залежить від малої уваги, які ті місця звертали на себе; хіба сильно багністі околиці лісового пояса, тоді ще далеко більше неприступні як нині, або околиці гірські були незалюднені. Окрім поодиноких виробів, що стрічають ся спорадично, ми маємо з сеї доби цілі осади тогочасної людности з різнородними останками тодішньої культури — вони звуть ся стаціями, стоянками, коли мають самі останки їжи, знарядя, посуду, і робітнями — коли на них зістались сліди виробу знарядя чи посуду на тім місці. Маємо також і могили або цілі цвинтарі з сеї доби.

зона 1.800—1.000, рання залізна (Діпільон-Вілянова-Гальштат) 1.000—500, культура Тен від 500 до Хр., римська від Хр. до 300. В наші сторони карпатсько-дніпровські нові культурні течії доходили з значнім опізненням: римські впливи в II—IV в. по Хр., тенські коло 200 л. перед Хр., гальштатські коло половини останнього тисячоліття перед Хр., і початки металічної культури мусіли теж значно припізнити ся.

Цілі групи таких осад напр. ми знаходимо на території теперішнього Києва, властиво його передмість¹⁾ (в самих містах такі сліди позникали). Особливо багаті й різномодні останки тодішнього життя викриті в північній частині Києва (коло Кирилівської вулиці). Неолітичний чоловік жив тут в печерах, штучно викопаних в грубій верстві глини (льоса), довгих і вузьких (на оден метр широкости). В одній печері, що удадо ся захопити невичищеною, знайшли ся останки їжі: маса річних черепашок, та рибячі й звірячі кістки: волові, кіські, свинячі, розбиті за ддя мозку (але кісток в порівнянню з черепашками було не багато): тутже перепалене камінне від огнища, камінні знаряддя й останки глиняної посуду, лихо, з руки виліпленої і слабо випаленої (печера коло Кирилівського монастиря). В сусідстві тієї печери, коло Кирилівської вулиці, в верхніх верствах землі, над вище згаданими останками палеолітичного життя, теж знайшли ся сліди неолітичних осад — давнійших, з більш примітивною культурою, й новійших. Тут люде жили на поверхні землі, у влоговинах чи виконаних в землі домівках: в них знаходили ся теж огнища, останки їжі, знаряде кремінне, косяне, багато приборів з рогу оленячого або лосячого; тут же знайшли ся досить добре зроблені печи й гончарські горни ддя випалювання посуду. Різна давність, ріжний степеень культури сих осад дає себе найвиразнійше знати на гончарських виробках: на старших осадах (в глибоко викопаних в землі домівках) стрічаємо глиняну посуду дуже примітивно вироблену і дуже лихо орнаментовану, тим часом як в иньших бачимо виробу далеко кращій, краще орнаментований, є початки мальовання посуду, а в найновійших стрічають ся уже зроблені дуже добре, майже як теракотові, розписані начиння, що належать до тої пізно-неолітичної (т. зв. передмікенської) культури, про яку будемо говорити низше. Поруч з поступом в техніці бачимо зміни і в самих побуті: змінюють ся останки їжі, маси черепашок старших осад дають місце кісткам рибячим, звірячим і пташиним, поліпшасть ся урядженне домівок, і т. д.²⁾

¹⁾ Кирилівська ул., Флоровська гора, Юрковиця, Преорка, Соломянка, Лиса гора.

²⁾ Про неолітичні печери Києва — Антонович Археологическія находки и раскопки въ Киевѣ и въ Киевской губерніи въ 1876 г. (Чтенія київські І), Антонович и Армашевскій ор. с. 31—3, Уваровъ ор. с. 276, Труды ІV съѣзда т. І Про богаті, хоч і недбало використані нахідки Хвойки коло Кирилівської ул. — передо всім його власна публікація: Каменный вѣкъ средняго Поднѣпровья с. 754 і далі. Більше науково, але тільки на підставі уділених йому звісток і рисунків, студіював їх Вовк ор. с. (Матеріяли І). Коротші замітки, але оперті на автопсії, вповні або в частині — Антонович і Армашевскій ор. с. 29—30, Записки Наук. Тов. ім Шевченка т. ІХ, Труды ХІ съѣзда ІІ с. 141.

Взагалі береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті останками неолітичної епохи — стоянками й робітнями, що в сумі виказують існування досить значної людности в ті часи: на просторони яких п'ятьдесяти верст між Києвом і Трипіллям їх було помічено по обох боках Дніпра кільканадцять (тут сі спостереження можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові кучугури, відкриває сі правікові останки людського життя). Такіж печері, викопані в верствах глини, які ми бачимо під Києвом, ідуть далі Дніпровим побережем; між Вишгородом і Терехтемировим в наддніпрянських кручах звісно звиш 50 таких печер, хоч вони досить легко зникають — нищать ся, засувають ся землею¹⁾. Як особливо багату останками назву околицю с. Вишеньок під Києвом, незвичайно багату кременним знарядем дуже тонкої і делікатної роботи. Трохи низше Дніпром, в порічю рр. Стугни і Красної в околиці Трипілля викрито сліди множества осад сеї передмікенської культури (по місцю нахідок названої трипільською). Люди жили тут в хатах, углублених в землю, а зверху надбудованих з дерева, виліпленого глиною; зроблені проби реконструкції такої домівки представляють її в виді неглубокого заглиблення в землі од 3 до 5 метрів в довжину і ширину, з глибокою ямою в центрі, де містять ся огнище; стіни робили ся з частокола або плетня і обліплювали ся глиною змішаною з половиною або висівками. Центральна яма, в сусідстві огнища буває завалена останками їжі — особливо кістками звірят (оленя, кози, свині, корови, вівці, коня), рибячими кістками і лускою, черепашками, перемішаними з попілом, черепками з розбитої посуду, і знарядем камінним, роговим і кістяним. Останки попілу стрічали ся також і по за домівкою, на дворі. Відмінний від сих хат тип дають т. зв. точки, що в Трипільській околиці стрічають ся поруч них. В них нема слідів таких богатих останків, за то маса глиняної посуду, цілої або побитої, часом з слідами попілу і недопалених людських костей. Підлога в них з паленої глини, без центральної ями: стіни були також ліплені з глини. Висловлена була гадка, що сей другий тип то гробовища мешканців передмікенських осель. Але докладно відмежувати сі два роди будови, що стрічають то поруч себе, то тільки

¹⁾ Про неолітичні гнізда в околицях Києва і по Дніпру — Археологическая карта Киевской губ. В. Антоновича, статі М. Біляшевського Первобытний человекъ на берегахъ р. Днѣпра вблизи Киева, в Київській Старині 1890, IV, Нѣсколько новыхъ стоянокъ — *ibid.* 1891, III, і Слѣды первобытнаго человека — Труды VIII съѣзда т. III, К. Мельник в Трудах IX съѣзда т. II і Каталогъ коллекции Поль (таб. I — Вишеньки), Т. Кибальчич в Сборнику археолог. института т. III, Самоквасов в кн. Антропологическая выставка III (с. 339—400) й ин.

одні в даній місцевості, не завсіди можливо, і спеціально похоронне призначінне тих глиняних „точків“ також вимагає ще вяснення¹⁾.

В міру того як роблять ся пильніші досліди, викривають ся богаті сліди людського жита в побережах і иньших рік: так нпр. показуєть ся, що смітниками, останками жита неолітичних часів покриті береги р. Уша і його допливів, особливо р. Норини, де бачимо численні сліди осад й фабрик кремінного знарядя (а особливо прясел на веретена, що виробляли ся тут з шіфера і звідси широко розповсюджували ся по Україні, навіть в історичних часах). Неолітичні останки викриті також в сусідстві нижнього Уша, в порічю Припети й нижнього Тетерева; в великім числі сконстатовано їх в порічю Буга (просліджено береги між Берестем і Володавою), і т. д. Велике гніздо осад і робітень виступає в полудневій Волини, в околицях верхньої Горини й Ікви, де звісно вже близько сорок таких місць, і між ними кілька незвичайно богатих фабрик, головно полірованого камінного знарядя (як В. і М. Мощаниця, Радимин). З иньших, особливо визначних богацтвом останків місць згадаю Юреву гору коло Сміли, де назбирано з півтори тисячі знарядь. Велика робітня відбиваного і полірованого камінного знарядя, костяних виробів і посуду висліджено коло с. Волоського на Дніпрі (низше Катеринослава). Богату останками стоянку викрито в с. Піроговці на Десні (Новгородсіверського пов.), в Хайловщині на Донці і взагалі на піщанних берегах Донця, й ин.²⁾ Сліди осель-мазанок з мальованою посудю (т. зв. передмікенської культури) від київських околиць³⁾ тянуть ся передстеповим поясом далеко на полудневий захід в басейн Дунаю: гнізда сих осель викриті в порічю р. Гнилого Тикича коло с. Колодистого в Звенигородськім пов., в порічю Кодими

¹⁾ Про трипільські нахідки: Хвойка Каменный вѣкъ р. Приднѣпровья, і йогож: Раскопки 1901 г. въ области трипольской культуры, (Записки отд. русской и слав. археологии Русскаго Археол. Общ. т. V). Про иньші низше.

²⁾ Антонович Археологическая карта Волынской губ. (тут і дрібніша література), йогож О каменномъ вѣкѣ въ Зап. Волини (Труды XI зѣду т. I). Якимовичъ Дювныя стоянки неолитической эпохи въ Радомысльскомъ уѣздѣ Киевской губ. (Археолог. лѣтопись Южной Россіи, 1903). Н. Бѣляшевскій Дювныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ Западнаго Буга (Труды XI зѣда, I). Бобринскій Курганы и случайныя археологическія находки близъ м. Смѣлы 1 с. 122 (Юрева гора). Каталогъ коллекціи Н. Поль (с. 113 — Волоське). Самоквасовъ — Антропологическая выставка III, с. 339 (порічє Десни). Городцовъ — Труды XII сѣзда с. 175, 249, й ин.

³⁾ В літературі появили ся глухі звістки про нахідки в порічю Десни (у Хвойки), але ближше про них нічого не звісно.

коло с. Криничок (Балтського пов.), в поріччю Ушиці коло с. Крутобородинець (Летичів. пов.). Далі велике множество бачимо їх в Галичині, в поріччях лівих притоків Дністра — Збруча, Ничлави, Серета, Джурина (коло Васильківець, Зеленці, Капустинець, Золотого Більча і найновіші коло Кошиловець), і над самим Дністром (коло Городниці і Мільниці). Викрито їх в поріччю Прута на Буковині (коло с. Шипинці) і на Бесарабії (Петрені в Білецьким пов.), і відси сліди аналогічної культури йдуть далі на захід¹⁾. Скрізь в наших находках виступають тут поруч характеристичної мальованої посуду отсі характеристичні також останки глиняних мазанок (вимощені глиною стіни, місцями глиняна підлога і глиняна ж стеля) з обстановою пізнього неоліта — знарядом з каміння, рога і кости, з виразними слідами одомашнення звірят і початків хліборобства.

На Подністрияній сліди неолітичного чоловіка бачимо в скальних печерах, як і в палеолітичні часи. Печери з слідами неолітичного побуту знайдено також на галицьким Поділлю (коло Золотого Більча).²⁾

Камінь і в сій стадії культури зіставав ся головним матеріалом для всякого знарядя, але техніка його значно вища в поріваню з палеолітом: знаряде відбите зручним ударом вирівнюєть ся і вигострюєть ся дрібними ударами — тим надаєть ся йому й краща, правильнійша форма, і більша користність. Деякі знарядя, як молоти, сокирки, долота, клини, делікатно політерують ся. Для насаджування на держално просвердлюють ся акуратні діри, чого не знала палеолітична техніка. Саме знаряде стає більш ріжнородним, появляють ся нові форми його, напр. булави, долота; сокири й молотки приборають ріжні варіяції.

¹⁾ Відомости про сі нахідки до р. 1903—4 зібрані в 2 вид. сього тому і в статі Вовка: Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні (Матеріали до українсько-рус. етнології, VI ст.). Доповнити її треба такими важнійшими публікаціями: Хвойка Роскопки 1901 г. (як вище); R. Kaindl Prähistorisches aus der Bukowina (Jahrbuch der Zentral Kommission, 1903 і 1904, осібно п. т. Beiträge zur Vorgeschichte Ost-europas, 1910) і Neolithische Funde mit bemalter Keramik in Koszytowce (ibid., 1908) — нахідки в музею львів. унів. знаю з автопсії; Niederle Slovanské Staroź. I гл. XI: А. Спицьняъ Раскопки глиняныхъ площадокъ близъ с. Колодисгаго (Извѣстія археол. ком. XII, спровозданне пок. Доманицького). Штерняъ Доисторическая греческая культура на Югѣ Россіи (Труды XIII археол. зїзду, I, 1907). Реферат Хвойки про розкопки в Крутибородинцях — виходить в Трудах XIV арх. зїзду, див. Извѣстія с. 47. Про розкопки криницькі знаю від А. Спицьина.

²⁾ Materyaly antropologiczno-archeologiczne IV c. VII—VIII. Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, c. 118.

Окрім каменя обробляли кість і ріг; київська оселя при Кирилівській улиці дала особливо багату колекцію виробів з рога оленячого чи лосячого: сокири, вузькі і ширші, поліровані, також долота, спиці, вістря, шила і т. и. В великім числі стрічають ся отсі кістяні і рогові вироби поруч камінних в оселях передмікенської культури.

Дуже важним культурним здобутком був виріб посуду з глини і випалюванне її в огні; в київських оселях, як я згадував, знайшлись гончарські горни для випалювання посуду, викопані в землі, густо обтукані патичками і вимазані глиною, а зверху заложені глиняним черенем і теж вимазані глиною. Фабрикація й орнаментування посуду доходить в сій добі до дуже значного розвою й висоти.

Сі технічні здобутки передовсім кидають ся в очі в неолітичних нахідках. Але і в матеріальній і в духовій культурі чоловіка помічаємо ще иньші, далеко важнійші зміни. Чоловік не задовольєть ся вже природним захистком, а робить собі штучні домівки, крок за кроком поліпшуючи їх. Він копає печері в землі, далі будує стіни з палі і плоту, обмазуючи глиною; доходить ріжних поліпшень в урядженню огнища, печі і т. и. Глиняні хати осад викритих в околиці Трипілля часом стоять кругом, иноді по кількадесят, творячи таке чимале село (хоч не всюди ясно, чи маємо до діла з хатами, чи з якимись похоронними будовами). Нахідки в полудневій Волині в деяких городищах численних останків неолітичної культури (Будераж, Радимин, Васьковичі) вказують, що тодішній чоловік будував уже городки для безпечної оборони, чи може й иньших цілей, а великі розміри декотрих сих городищ (що займають часом гектар і навіть кілька гектарів поверхні) вказують на значну великість громад, що будували сі городки. Вони лежать в сусідстві ріки, обведені високим округлим валом і звичайно по за ним мають ще другий концентричний вал, тільки неповний — він боронить слабшу, приступнійшу сторону городка¹⁾.

Ловецтво, рибальство й просте збираннє їдобного матеріалу перестали бути одинокими способами виживлення чоловіка. Він уже господарить. Західноєвропейські неолітичні нахідки не лишають місця для сумніву, що неолітичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнішого з них, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кости сих звірят в великім числі стрічають ся тепер в згаданих мазанках з мальованою посудом, пізно-неолітичної доби, і по всякій правдоподібности се вже худоба домашня. Найбільше сумнівів будять численні кости коня — чи був се кінь одомашнений чи дикий (дикі коні в великім числі

¹⁾ Антонович Камєнный вѣкъ въ Зап. Волини, і йогож карта Волини, sub vocibus.

жили в наших степах, і навіть одомашнення коня взагалі деякі дослідники ведуть зі східноєвропейських степів). Не підлягають сумніву початки хліборобства: в тих же глиняних будовах в значних масах стрічають ся зерна збіжа ячменя й особливо пшениці, в цілим виді, і в виді круп, також пшенична, просяна й ячмінна полова. Для мелення і обдирання зерна служили заглублені камні з другим округлим каменем до ростирання, що дуже часто стрічають ся в неолітичних осадах Подніпров'я і Подністрия, — сі зернотерки були прототипом ручних жорен¹⁾.

В сумі образ матеріальної культури пізніх неолітичних часів, який дають наші розкопки, відповідає досить близько тому образу, який досліди лінгвістичні дають індоєвропейській культурі на переломі неоліту й металічної культури, перед розселенням індоєвропейських племен. Це побачимо нижче.

Естетичному розвою неолітичної людности наших країв дає високе свідцтво мальована й гравірована кераміка з кінця сеї доби (т. зв. передмікенська). Хоч початком своїм вона, мабуть не була свійська, але в кождім разі розвинула ся й держала ся на широкій просторони нашої території роботою свійських майстрів: численні гончарські горни й смітники з невдалим начинням і слідами випалювання свідчать про се виразно. Способи виробу дуже примітивні — начиння роблять ся ще

¹⁾ Про нахідки згадані статі Хвойки, Вовка, Штерна. Спеціальна статя про кости з кошиловських розкопок: Dure, Untersuchungen über neolithische Knochenreste aus Ostgalizien (Ztschr. f. landwirtschaftl. Versuchswesen in Oesterreich, 1909). Про одомашнення звірят і початки хліборобства взагалі крім нового, на ново обробленого видання клясичної праці Гена (V. Hehn, Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Ubergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das ubrige Europa, див.: E. Hahn Die Haustiere und ihre Beziehung zur Wirtschaft des Menschen, 1896. C. Keller Die Abstammung der ältesten Haustiere, Ціпих, 1902, йогож Naturgeschichte der Haustiere, Берлін, 1905 і Die Haustiere als Menschlicher Kulturerwerb (в серії Der Mensch u. d. Erde Кремера, 6. р.). O. Albrecht. Zur ältesten Geschichte des Hundes, Монахів, 1903. P. Matschie Die Verbreitung der Haustiere (Mensch u. Erde). Hahn Zur Entstehung des Getreidebau 1903 (Ztschr. f. Ethn.) Hoops Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum, 1905. M. Much Vorgeschichtliche Nähr- und Nutzpflanzen Europas (Mitt. d. anthrop. Ges. in Wien 1908). Перегляд матеріалу про домашніх звірят — Much Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urchenischen Forschung, 1902, розд. VI, підручники Шрадера, Гірта й ин. Спеціальніше, про східноєвропейські краї: Д. Анучинъ Изъ древнѣйшей исторіи домашнихъ животныхъ въ Россіи — Труды VI съезда т. I. О. Кеппенъ Къ исторіи тарпана (дикого коня) въ Россіи і Д. Анучинъ Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и ихъ прирученіи въ Россіи — Журвалъ Мин. Нар. Просв. 1896 кн. I і VI.

без гончарського колеса, що найбільше вигладжують ся дощечкою, або роблять ся на глиняних правилах; але посуда ся виріжнюєть ся вже дуже високою технікою в виробі і випалюванню глини, що в певних родах зближаєть ся своїм виробом до теракоти. Крім посуду дуже ріднородних, часом дуже оригінальних і куріозних форм (збанки форми груші або бомби, миски для привішування, підставки, двоякї форми бінокля і т. и.), в великих масах стрічаємо глиняні фігурки людської подоби і звірячої; на посуді теж, хоч і рідше, стрічають ся малюнки людей і звірят. Маємо отже зовсім серйозні початки артистичної творчости; розумієть ся, вона дуже наївна, але сміливо береть ся до розв'язок проблем плястики, помічує реальні форми, рух (малюнки собак). Але все ж таки найбільше вражає багатий і повний смаку орнамент і поліхромія мальованої посуду. Орнаментация зложена головно з різнородних комбінацій кривих спіральних ліній: на одних начинях, не мальованих, сі лінії витискані, чи гравіровані, і взір складаєть ся з комбінацій таких концентричних ліній; на посуді мальованій сей орнамент мальований на тлі натуральнім, або на помальованім кольоровім. При тім сей спіральний орнамент визначаєть ся дуже значним артизмом, правильністю, різнородністю й смілістю комбінацій; гамма красок — білих, червоних, чорних, каштануватих (на червонім поли чорні або каштануваті взори, на білім — червоні і т. и.) має в собі також багато артистичного, як і сама форма посуду, так що сі виробу серед бідної обстанови неоліту і прийнятих звичайно поглядів про некультурність і примітивність тодішнього чоловіка вдаряють незвичайно — як щось неможливо високе. Але сума наших відомостей, зростаючи все більше з часом, власне протестує все голоснііше против таких поглядів на тодішнє житє як щось дуже примітивне.

Бачимо вже культ небіжчиків, — се незвичайно характеристичне для чоловіка явище, що вказує на цілу еволюцію в крузі ідей, зв'язаних з смертю, матеріальною і духовною істотою чоловіка і т. и. Похорони небіжчиків — принаймні в другій половині неолітичної доби (бо для ранньої неолітичної культури похоронів ми досі не можемо на певно виказати у нас), уложили ся вже в певні вироблені, ритуальні форми, і сі похоронні обряди в своїм переведенню вимагали часом чималого накладу кошту і праці (високі могили, може похоронні глиняні будови), а се вказує на велике значінне, прив'язуване до сих виразів пошани і zarazом—способів охорони від злости небіжчиків і шкоди від них.

В ритуалі сім переходили часом більше або меньше різкі зміни, розширяючись на великі простори. Такі перейнятя обрядів, як і різні культурні течії, також не раз дуже розширені, дають характеристичну

вказівку на широкі зносини, обмін ідей і продуктів між тодішньою людністю, бо пояснити сі відміни, як то до недавна роблено, а й тепер часто робить ся — самими лише міграціями, переходами племен, що, мовляв, переносили з собою певні обряди й культурні форми, нині вже ніяк не можна ¹⁾).

В археології прийнято, що старшим обрядом було ховання небіжчика в землі, а палення трупа — новішим. Се само по собі вповні правдоподібно, але з наших находок такого хронологічного наступства не можна поки що уставити, бо похоронних находок з часів раннього неоліта не можемо на певно вказати, а в пізнійшій неолітичній добі поруч себе виступають обряд ховання і обряд палення.

Найстарший обряд ховання, який можна сконстатувати — се похорони т. зв. скорчених скелетів. Небіжчика ховають в ямі (рідше на поверхні землі), й над ним сиплють могилу, часом досить високо (і досі ще бувають могили до 10 м. високі). Найбільш типова форма похорону — де труп лежить на боці, скорчивши ноги, з притуленими до лица руками; але вона вагаєть ся значно: часто труп лежить дещо скорчений тільки, або й випростуваний. Особливих ритуальних подробиць в похороні не примітно; стрічаєть ся кам'яне знаряде й глиняна посуда; часом яма має сліди деревляної цямрини, або обложена камінням; загалом же обстановка похорону дуже бідна. З такими прикметами виступає він на широкім просторі східної і центральної України (Підніпрове і далі на схід до долишнього Подністров'я). Там де в могильних насипах стрічаємо кілька типів похорону, се звичайно найстарший. В західній Україні (Галичині) звістні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звісні й далі в західній Европі). Місцями сей ритуал додержав ся до початків металічної культури (бронзи й навіть заліза) ²⁾. Зовсім конвенціонально і безосновно його тепер звуть часом „кімерійським“.

¹⁾ Про се моя стаття: Етнографічні категорії і культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Европи, 1904 (Стаття по славяновѣдѣнню, вид. петерб. академії, I).

²⁾ Бранденбургъ Обь аборигенахъ Киевскаго края — Труды XI съѣзда т. I (там і де що з иншої літератури сих находок); Еварницькій Розкопки кургановъ въ Херсонской губ. — *ibid.*; Кнауера, розкопки бесарабські, *ibid.* т II і в Чтеніях київ. істор. товариства т. III—VI; Антоновичъ Каменный вѣкъ въ Западной Волини (Труды XI съѣзда т. I) и Археол. карта Волинской губ. — показчик с. 126—7; Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyśkiem i Krakowskiem (Materiały antrop.-archeologiczne т. III, 1898); дрібніші звістки в Археол. лѣтописи Юж. Россіи, 1899 с. 212, 1900 с. 19 й ин. Про розповсюдження сього типу по иньших краях і ріжні объяснення незви-

При кінці неолітичної культури на с'їм похороннім типі слїдний новий дуже характеристичний обряд: обсипування, або обмазування небіжчика червоною краскою (охра, окис залїза)¹⁾. Нахїдки таких т. зв. фарбованих скелетів вказують на широке розповсюдження сього обряду, особливо в надморськїм і степовім поясі: могили такі звїсні в дуже великїм числі, часом великими гнїздами, по кількадесять або кілька соток, від Кубани до Бесарабїї; на півночі вони сягають в полудневу Київщину і в порїче середнього Донця, в Харківщинї; звїсні і в Сибїрі²⁾. Хронологїчно сей обряд припадає на кїнець неолїту й початки металїчної культури³⁾. Що до самого крашення були рїзні об'яснення, але докладнїйші спостереження не лишають уже мїсця сумнїву про його походження: положений в могилу труп посипав ся або мастив ся зверху краскою, часом лише голова і верхнї часті, часом цїлий, і з розкладом тїла фарба осїдала на костях⁴⁾. Зрештою крашення не-

чайної пози мерця R. Andree Ethnologische Betrachtungen über Hockerbestattung (Archiv f. Anthr. 1907 — сам Андре толкує позу мерця зв'язуванем трупа (щоб не дати йому вийти і шкодити живим), практикованим у рїзних племен. Інше об'ясненне—як пози спочинку—F. Regnault Des attitudes dans la race humaine (L'Homme preh. 1909).

¹⁾ Перехїд до сього нового обряду дуже добре слїдний напр. на розкопках Еварницького — Труды XI с'їзда т. I. Навпаки в харківських розкопках пнї Мельникъ-Антонович (І. с.) фарбованї скелети бачимо в сподї могили, а в насипах не фарбованї; але се ще не значить, що сам сей тип був пїзнїйший (див в Трудах XII с'їзда с. 190).

²⁾ Нахїдки на нашїй територїї (з Кавказом і Кримом включно) до року 1898 досить повно зібранї й описанї д. Спїциним в статї: Курганы съ окрашенными костяками (Труды отдѣленія рус. и слов. археологїи т. IV, 1899). Нахїдки пїзнїйших лїт в статях Брандбургга, Кнауера, Еварницького в Трудах XI с'їзда, пнї Мельник, Данилевича, Городцова, Покровского, Янчука в Трудах XII с'їзда, Городцова і Еварницького в Трудах XIII с'їзда, Бобринского і Спїцина в Извѣстіях археол. ком. XII, XX, Археологическая лѣтопись Южной Россїи 1899 р. с. 58, 116—7, 212, 1900 р. с. 8, 181, 1901 р. с. 91, 177.

³⁾ Веселовскїй пробував довести, що вони належать до бронзової епохи, й камяне знарядє в них в них мало лише рїтуальне значїнне. На сїм стоїть і Городцов. Подїбне доводив Бранденбург для похорону з нефарбованими (скорченими) скелетами (ор. с.). Але їх доводів не можна прийняти: по перше, неправдоподїбно, щоб за коротку бронзову епоху лишила ся така маса сїх похоронів, по друге — дуже неправдоподїбно, аби металїчна культура не зраджувала себе замїтнїйше нїчим в такїй масї похоронів з обстановою камїної культури. Див. в сїй справї ще дебати XII археологїчного зїзду—Труды т. III с. 363.

⁴⁾ Спостереження Антоновича, Спїцина, Кулаковського, Кнауера, Городцова покїнчили з давнїйшими об'ясненнями фарбовання: що небіжчики були хованї в червонім убраннї, або що крашено відчищенї від мяса ко-

біжчиків звисне і в інших краях — нпр. в Італії, полудневій Франції, північній і полудневій Америці, Океанії. Його досить правдоподібно ставлять в зв'язь з ритуальним значінням червоного кольору яко краски жалоби — широко розповсюдженим (включно до „червоної китайки“ наших козацьких похоронів).

В полудневій Волині і на Поділю червоних скелетів не бачимо, натомість виступає такий варіант: небіжчика клали на поверхні землі, підсипаючи йому під голову ясної глини; зроблені з сеї ж глини валки клались на труп; з ним ховали камінне знарядє і глиняні судини і насипали могилу¹⁾.

На галицькім Поділю і подекуди на Волині стрічаємо похорон трупів в кам'яних скринях (кістах), зложених з кам'яних плит, старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуду і камінне знарядє. На жаль досі не удалося захо-

сти небіжчика (се об'ясненнє повторив іще недавно Нідерле — Человѣчество въ доистор. времена с. 147-8). Антонович вказав нахідку скелета, у якого фарба лежала на глині, що закривала очі небіжчика; Кулаковський вказав на оден кримський похорон в кісті, де земля не привалила небіжчиків, і на них і на пілстїлі видно було смугу насипаної червоної фарби. Спідин згадує аналогічний факт, де кости скелета були зверху носипані фарбою, а зі споду були білі, і т. и. Природознавці-хемики вказали що кість прийняла фарбу тільки довго по похороні, нелише обгнивши, але й висохши. Див. комунікати з рефератів Антоновича в Трудах VIII съѣзда с. III с. 91—2. Трудах IX съѣзда т. II с. 108, Веселовского в Записках имп. археол. общ. 1901 (нова серія т. XII). Бобринскій Курганы близъ Смѣлы I с. 58. II с. 59 і Отчетъ о раскопкахъ в Черкасск. и Канев. у. въ 1901 г. (Извѣстія археол. комиссіи IV) Кулаковскій Къ вопросу объ окрашенныхъ костякахъ — Труды XI съѣзда т. I і Sur la question des squelettes colorées в кн. Универс. извѣстіяхъ 1905. Якимовичъ — Обь окрашенныхъ костяхъ, находимыхъ при археологическихкихъ раскопкахъ і О микроскопическомъ строеніи молочныхъ зубовъ нижней челюсти человѣка каменнаго періода (Университетскія изв. кн. 1900 кн. XII с. 302 і далі — в обох рефератах ішла мова про микроскопійний дослїд крашених костей). E. Krause Zur Frage von der Rothfärbung vorgeschichtlichen Skeletknochen — Globus т. 80 і Menschliche und Tier-Knochen mit rothen Flecken — Verhandl. d. Berlin. anthr. Ges. 101. Knaueur Menschliche Knochen mit rothen Flecken aus bessarabischen Gräbern (ib). Dühn Rot und Tot (Archiv. f. Religionswiss. 1906) і замїтка Сопні тамже.

¹⁾ Розкопки Люби-Радзівиньского, справоздання в Zbiór'i wiadomości do antropologii krajowej т. I — III; результати, з численими ілюстраціями, зібрані в Трудах IX з'їзда т. II — Памятники каменнаго вѣка части зап. Волини Здобуті з сих могил кости описав Коперніцкій в I і III томах Zbiór'a. Для пов. Камівецького див. Pułaski Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosjskiem — Zbiór т. XIV.

пити ні одної такої скрині цілої, не попсованої, або не спорожненої¹⁾).

Похоронний обряд з паленням мерця бачимо також в різних відмінах.

В лісовім поясі — в київським Полісю й на Волини, бачимо урни з попелом небіжчика поховані в кам'яних скринях. Сей похорон стрічається дослідникам досить рідко, бо ці скрині не мають над собою могил і лише випадково видобувають ся; але в кількох випадках такі гроби удало ся оглянути докладно. В неглибокій ямі під верхньою верствою землі поставлено довгим чворокутником, на один — два метри довго, вісім кам'яних плит, зтесаних зверху, аби не виставали, і зверху накрито дев'ятою великою плитою: в такій скрині (кісті) стояло по кілька горнців з попелом і лежали поліровані камінні сокіри²⁾.

На сході, в басейні Донця викрито похоронні поля з паленням мерців, з грубо зробленою глиняною посудю і такимже грубо-зробленим (може спеціально для похорону) камінним знарядем³⁾.

В осадах з мальованою і орнаментованою посудю ми бачили „точкі“ з похоронними урнами, що містять в собі спалені кости небіжчиків; при них посуда і різне знарядє. Але брак докладніших дослідів не дає ще можности відрізнити помешкання від таких похоронних будівель, ані здати собі справи з урядження сих похоронних „точків“⁴⁾.

Всі отсі відмінні типи і варіації похоронного обряду вказують на етнографічні або культурні різниці, зміни і рух в житю нашої території тої доби — не завсіди ще зрозумілий в своїх причинах, але

¹⁾ Замітки Кіркора в Zbior'i wiadomości т. I—III с. 67, Археол. лѣтопись Южн. Россіи 1901, с. 30 і 163, 1902 р. с. (Подоне). Извѣстія археолог. ком. XXIX с. 54 (полуд. Волинь).

²⁾ Вишевичі і Глинниця Радомиського п., Жидовці Сквирського, збракка Овруцького п., Окниин, Новий Малин, Верхів Острозького п. — Антоновичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріали по археології Россіи, изд. Археологич. комиссією) с. 21, 49—51 і його-ж Археологическая карта Киевской губ. с. 58, Археол. карта Волян. губ. с. 90, 95, 96 (докладно описані тільки нахідки з Вишевич).

³⁾ Данилевичъ Раскопки кургановъ около Будъ и Березовки Ахтырського у. — Труды XII съѣзда (вони називають ся тут могилами, але властиво могильних насипів сливе не замітно).

⁴⁾ Про нахідки недопалених людських кісток в урнах „точків“ — Хвойна ор. с.; він каже одначе, що знаходив на „точках“ і цілі скелети, черепи і т. и. і оден раз скелет з обпаленими кістками — се могло стати ся і просто від пожежі. Дебата про похоронний характер „точків“ див. Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1904, № 3 і 4. В їх похороннім характері сумнівають ся дослідники і нині.

в кождім разі очевидний. Найбільш одначе проречистим проявом руху і змінності життя тих часів являється все таки сама отся культура глиняних мазанок і мальованої посуду. Крім самої високої вартости своєї (розмірно висока техніка, багатство форм, перші безсумнівні початки артистичної творчости, в дечім — високий поступ її) — вона викликає ряд інтересних питань з життя нашої території сих часів. Різко відріжняючи ся від попередніх і сусідніх верств неолітичної культури, вона з характеристичними прикметами одностайности прокидається раптом на великій території, від нижньої Десни до середнього Дністра і Прута. В аналогічних нахідках мальованого начиння і глиняних статуєток проходить на захід на Молдаву і Семигород, далі аналогії для неї бачимо в нахідках середне-дунайських країв і Адріатицького берега, з другого боку вони прокидаються в останніх нахідках Тесалії і в памятках старої егейської культури передмікенських часів. Сі подібности не одному досліднику піддавали гадку, що в сій нашій культурі мальованої посуду маємо відблиски перед-мікенської або й мікенської культури егейського берега; се дуже привабне поясненне, але трудність в тім, що тамшня передмікенська культура, що цвіла коло 2000 літ перед Хр., як звичайно приймають, розпоряджала високо-розвиненою бронзовою культурою, і трудно собі представити, що людність наших країв переймала орнамент і техніку росписування посуду, а не перейняла від своїх учителів чи посередників металічного знаряддя, ані навіть уживання гончарського колеса, добре звісного в передмікенській добі. Тому иньші дослідники склонні бачити в нашій культурі явище старше від перед-мікенської культури егейського берега, десь коло 3-ої тисячі літ перед Хр., або навіть-прототип перед-мікенської культури, що був принесений в ті полудневі сторони якоюсь мандрівкою — напр. тракийських племен, що мандрували з чорноморських сторін в краї балканські¹⁾. Той факт, що в початках металічної доби ся культура зникає, не лишаючи ніяких слідів, ніякої спадщини у пізнійшій кольонізації, справді дає аргумент за мандрівкою представників тої пишної культури, — поки що принаймні.

З другого боку признанне сеї культури незалежною від егейської,

¹⁾ Крім цитованих статей Фовка і Штерна див. ще Hubert Schmidt: Troja-Mykene-Ungarn (Ztschr. f. Ethnol. 1904), M. Hoernes: Die neolithische Keramik in Oesterreich (Jhrbuch der Zentral-Comm. 1905) і Les premières céramiques en Europe centrale (Compt. ren. XIII congrès d'anthrop., 1908). Про розширенне мальованого начиння й спірального орнамента в центральній Європі див Much Heimat der Indogermanen розд. III.

розуміть ся, висуває на чергу питання — під якими ж впливами розвинула ся вона у нас, де її вихідна точка? Як на таку иньшу можливу вітчину її пробувано вказати на стару Персію ¹⁾. Правда, не бракує голосів і за тим, щоб бачити в наших нахідках культуру самостійну, яка зробила великий вплив на європейську культуру ²⁾. Але недавні нахідки на Північнім Кавказі і Туркестані посуду і фігурок нераз дуже близьких до наших, а також і подібних глиняних будівель, з кременним і мідяним знарядем (в нахідках туркестанських) роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самостійности і більш кажуть сподівати ся розв'язання справи від дальших азійських нахідок. Остаточно розв'язати се питання було б передчасно силкувати ся тепер, коли ми ще так мало знаємо про сю культуру у себе — коли в наших розпорядженню лише кілька відокремлених гнізд, більш менш przypadково викритих, переважно лихо розеліджених і лихо описаних. Я спинив ся на сих здогадах тільки на те, щоб зазначити, які інтересні перспективи відкривають перед нами сі нахідки.

Меньше ніж для студіювання неолітичної культури, зроблено досі для в'яснення фізичного типу неолітичної людности наших країв. Досі можна констатовати лише одно: се була людність довгоголова ³⁾.

¹⁾ Див. Извѣстія XIV арх. съѣзда с. 51. Про найстарші типи мальованої посуду з Месопотамії і їх впливи на середземельну кераміку: J. de Morgan Observations zur les origines des arts ceramiques dans le bassin méditerranéen Revue de l' ec. anter 1907. Див. ще до сього: Peet, Wace і Thompson, The connection of the Aegean Civilisation with Central Europe (Classic. Review, 1908). Vassits South-eastern elements in the prehistoric civilization of Servia (Annual British School in Athens, 1908).

²⁾ На таким становищу став напр. в останнім часі, під впливом находок трипільських і петренських оден з найбільш авторитетних істориків старинного світу Ед. Майер. В останнім обрєбленню своєї історії (Geschichte des Altertums, I. 2, вид. 1909, § 533, 537, 543, 545, 570) він признає за сею культурою велику оригінальність; вважаючи європейську культуру взагалі пасивною, вповні залежною від культури полудневого Сходу, він в нашій культурі „на схід від Карпатів“ бачить оден з немногих (двох тільки) моментів, коли в Європі розвинуло ся щось незалежне від впливів Полудня. Особливо в похороннім обряді — паленню мерця бачить він сю оригінальність і відси виводить пізніше розширене сього обряду в єгейській культурі.

³⁾ До пояснення, кому се треба: форма черепа обчисляеть ся відносинами його широкости (виступів над ухами) до довжини (від виступа чола над носом до потилиці): сі відносини, помножені на 100, дають „черепний показчик“: коли, скажім, голова о третину довша в порівнянню з широкістю, то відносини сі = $\frac{3}{4}$, отже показчик = 75. Показчик сей вагаєть ся на людських черепах між 58 і 98, але найчастійше між 70 і 85. Черепа з показчиком вище 80 звуть ся короткоголовими

На інші антропологічні прикмети зважалося дуже мало, аби було можно щось загальніше вивести, але де звертали увагу на форму черепа (і розуміється — де похоронний обряд зівоставив кістяк цілим, не спадено його), звичайно виявляло ся, що неолітичні черепи довгоголові¹⁾. Виїмки рідкі, одиничні, і то в похоронах переходового часу, напр. в похоронах з фарбованими кістяками, що стоять уже на порозі металічної культури²⁾.

Я згадав вище, що в деяких глиняних камерах в околиці Трипілья, з мальованим начиннем, знайшли ся при урнах мідяні сокірки. Се не одинокий випадок у нас, де серед обстанови неолітичної культури виступають яко перші металічні предмети вироби з чистої міді. Нпр. звісна така нахідка з Угорської Руси (Лучка в Ужській столиці), де в похоронній полі камяної епохи знайшла ся мідна сокірка; в деяких могилах з Поділя поруч камяних виступають теж мідяні предмети, так само в могилах з фарбованими скелетами Харківщини. Нахідки альпійських країв (осель на палях) не лишають місця сумніву, що першим металем який почав входити в уживання серед неолітичної культури Європи, була чиста мідь, і тільки пізнійше стала розповсюджувати ся бронза, себ-то сполученне міді з циною (більше менше в

(брахікефальні); границю довгоголовости беруть різно: 77 (показчик Брокá), тепер частійше 75. Черепи з показчиком 75 (або 77) і низше будуть довгоголові (доліхокефальні), між 65 і 80 — середні або ортокефальні; крім того часом ще розрізняють довгуваті (субдолікефальні) і широкуваті (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, чим більш має показчик, і тим довша, чим низший показчик.

¹⁾ Див. Богданова О черепахъ каменнаго вѣка, найденныхъ въ Россіи (Антропологическая выставка т. IV) и *Quelle est la race la plus ancienne de la Russie Centrale (Congres internat. à Moscou т. I)*. Антоновичъ О каменномъ вѣкѣ Зап. Волини (с 1). Talko-Hryniewicz *Przyczynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materiały antropologiczno-archeologiczne, IV)* (тут одначе злучені до купи могили камяного віку з могилами переходового часу й початків металічної культури). Менше цінні загальні, голослвні характеристики, які різні дослідники дають неолітичній людности, хоч би й на підставі власного матеріалу: нпр. Бранденбургъ Объ аборигенахъ Кіевскаго края (с. 158) — про довгоголовість скорочених скелетів, Спицынъ Курганы съ окрашенными костяками (с. 80) — про довгоголовість фарбованих скелетів, Пулавскій Археологическія находки въ Подольской губ. (Труды XI сѣзда П. с. 147) — про довгоголовість в тутешніх похоронах, і т. и.

²⁾ Нпр. у Бобрінського (Курганы П с. 54 і 140) опублікований оден похорон, де фарбований скелет був короткоголовий — показчик 82,3.

пропорції одної частини цини на дев'ять частин міді). Се зрозуміле само собою. Мідь металевіше приступний, найлекший до примітивного оброблення. Вона виправді далеко менше практична менше тривала і плястична ніж бронза; але щоб зробити бронзу, треба знати два метали — мідь і цинку, і то в їх чистій формі, бо нема такого природного сполучення міді й цинку, аби дала бронзу безпосередно при обробленню, і навіть мідяна та циняна руда дуже рідко трапляють ся разом¹⁾. Таким чином виготовлення бронзи вимагає вже досить значного поступу металічної техніки, і вона з'являла ся в ужитку значно пізнійше від чистої міді²⁾.

Що правда, мідяні вироби звістні і деінде, а у нас особливо в досить малім числі. Але на се є свої причини, якими поясняють ся мала численність сих нахідок: мідь тримаєть ся в землі далеко гірше ніж бронза, а з розвитком бронзових виробів мідяні предмети в великім числі мусіли перетоплюватись на бронзу. Та й увагу на мідяні вироби звернено дуже недавно, й що йно зачинають їх вирізняти в особну категорію від бронзових; тому й число звісних нахо-

¹⁾ Властиво природне сполучення міді й цинку звісте тільки в однім місці—в Корнуельсі, в Англії; але домішка цинку тут далеко більша, ніж потрібна для бронзи, й для того, щоб добути з сеї руди бронзу, треба перше вилучити з неї особно цинку і мідь.

Про мідяну техніку взагалі — Much Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen, 2 вид. Єна 1893, для Угорщини — Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, 1884.

²⁾ Галицькі нахідки вказані в праці Муха і в Oesterreich-ung. Monarchie im Wort und Bild, угорсько-руські — у Муха і Пульського. З центральної України—Ханенко Древности Придніпровья I с. 14 (тут видано 7 мідяних сокір різних форм, серп, спис і долото з Київщини, серп і спис з Катеринославщини, з-над Дніпрових порогів); Антонович Археологическая карта Киев. г. с. 77 (мідяна сокіра знайдена разом з бронзою); Хвойко Начало земледѣлія и бронзовый вѣкъ въ среднемъ Поднѣпровьи (Труды XII съѣзда) — мідяні і бронзові нахідки з Київщини; Сѣдинскій Археол. карта Подольск. губ. с. 45, 81, 97 (мідяні сокіри). Звістка про мідяні ножі „серповидні“ і сокірки з Єлисаветградського пов. в Археологическихъ извѣстіяхъ 1895 с. 371

Без сумніву, й серед иньших колекцій „бронзових річей“ знайдеть ся чимало мідяних, тим більше що хемічного аналізу звичайно не робить ся, й мідяні предмети дуже часто з поміж бронзових не вилучають ся. Так в тім же виданню д. Ханенка одна таблиця має підпис: предмети з міді й бронзи. В багатій публікації Штукенберга Матеріали для изученія мідяного (бронзового вѣка восточной полосы Европейской Россіи Извѣстія общества археологій, исторіи и этнографіи при Казанскомъ университетѣ, 1901 т. XVII) також в суміш подані і мідяні й бронзові річи.

док мідяних виробів зростає з року на рік. Замітно виступає мідяна культура і на Україні. Досить багате гніздо мідяної культури виходить на яв і на східних границях на Подоню, в теп. Вороніжчині¹). Одначе треба відрізняти річи початкової мідяної техніки, коли ще бронзи не знали, від пізнійших мідяних виробів, що виливали ся замість бронзових, як бракувало цини; а така ріжниця не зовсіди робить ся.

Мідь, потім бронза і золото — се металі, що становлять ранню металічну культуру. Значно пізнійше в уживанне входять залізо й срібло.

Своєю появою металі не зробили перелому від разу. Навіть там, де бронза входить згодом в дуже широке уживанне і стає головним матеріалом для всяких виробів, від зброї до ріжних окрас, творячи певну епоху бронзової культури і там мідь, потім бронза стрічаєть ся якийсь час, і навіть досить довго поруч виробів кам'яних і кістяних, лише поволі випираючи їх з уживання. Мідяні й бронзові вироби все були рідкі, дорогі, й не могли вийти в ширше уживанне від разу. Перше ніж мідяні вироби встигли поширитись відповідно, зявила ся бронза. У нас же й бронза не встигла запанувати на добре, як явило ся залізо.

Досить розповсюднений в археологічній літературі погляд взагалі заперечує істнуванне бронзової культури в східній Європі, окрім крайньої східної частини, азийського погранича, що входило в круг азийської бронзової культури — сибирської й середно-азийської²). Так

¹) Разкопки й нахідки з Задонського й Землянського пов. Воронізької губернії (с. Скорняківка і Скакун) — про них Сизовъ Скорняковскіє курганы Воронежской губ. — Древности моск. арх. общ. т. XIII, Спищевъ Обзоръніе — Труды отд. слав. арх. т. I с. 134; річи (списи, сокири, долота) в москов. історичнім музею (показчик вид. 1893 р. с. 46—7 і 600, скакунівські нахідки записані тут бронзовими). Особливо інтересні тутешні могили, де знайшли ся самі кам'яні і мідяні вироби. Такіж могили знайшли ся, очевидно, і в донецьких розкопках Городцова, але він не відріжняє міді і бронзи, подає їх в суміш.

²) Найбільш авторитетним і рішучим заступником погляду, що в східній Європі бронзової культури не було, був пок. Антонович; на жаль, його реферати в сій справі не надруковані, короткі резюме див. в Читеніях кiev. істор. тов. т. V с. 4—5, Трудах IX зїзду т. II протоколи с. 74—5 і справозданне з засідань в Историческім Обзорънію 1894 р. В першім із згаданих рефератів він уважав придніпрянську бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунах, Авахах, Уграх; в другім він виводить її з торговельних зносин, зазначаючи дороги сих останніх; істнуванне бронзової культури він признає тільки на заході нашої території (за лівією Смотрича і Зах. Буга) і на Чорноморю. Анучин (Труды IX зїзда т. II. с. 75—6), відмінюючи погляди Анто-

загально заперечити її не можна, але для центральної України буде відає оправданий такий погляд, що дійсно „бронзової доби“ тут не було. Тому що ані міді, ані цини у нас не здобували на місці, бронзові вироби були зістались в наших краях річею привозною¹⁾. Через те тільки в тих частях нашої території, що лежали в ближнім сусідстві великих огнищ бронзової культури, могли бронзові вироби, бронзова культура прийти до більшого значіння. Так карпатське згіре входило в круг впливів інтензивної середно-дунайської чи адриатицької бронзової культури: впливи сі були мабуть далеко сильніші, ніж би можна судити по нечисленим звістним нам нахідкам бронзових виробів на галицькім підгір'ю і в горах (тоді мабуть ще переважно зовсім або дуже слабо залюднених)²⁾. З другого боку, недавні розкопки в порічю Донця (в Ізюмськім пов.) наводять на гадку, що тут між камяною і залізною культурою були часи досить розвиненого уживання знарядь мідяних і бронзових, що могло стояти в звязку з досить сильною бронзовою технікою Подоня, під впливами чи уральської, чи скорше може — кавказської бронзової культури (могили сеї доби дуже бідні інвентарем, предметів бронзових стрічаєть ся мало, але брак знарядь камяних і залізних, істнованне форм для відливання бронзових предме-

новича, з ріжними застереженнями признавав бронзову культуру в східній Європі, в тім розумінью, що в певні часи бронза уживала ся для всяких виробів більше ніж залізо, хоч би залізо й було відоме вже. Інша меньш важна давніша література була вказана в 2 вид.

¹⁾ Чутки про сліди давнього добування мідяної руди у нас (Бурчаківськ Об'яснительная записка — Древности Моск. общ. с. 12, Ястребова Обзорніе древностей Херсонской губ. с. 28, Нідерле с. 208) до тепер не справджені, скільки знаю.

²⁾ Про нахідки в Галичині бронзових річей техніки середнодунайської й адриатицької, т. зв. гальштатської (їх відграничити не завсіді можна): Demetrykiewicz Vorgeschichte Galiziens (Oester.-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 120—2), моя статя: Бронзові мечі з Турецького пов. в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXXIII (три бронзові мечі, — по кілька таких мечів є в ріжних львівських збірках), Przybysławski — Skarb bronzowy znaleziony pod Uniżem (Teka konserw. I), також Pułaski Wiadomość o dwu zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu (Pamiętnik Fizyograficzny т. IX) і Труды XI съезда П с. 150. Про нахідки з Угорської Русі — Undset Etudes sur l'âge du bronze de la Hongrie, 1880; Hampel Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie, 1886, йогож Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890 (тут видано звише 1000 предметів, а долучений (с. 12—4) географічний показчик дає спроможність орієнтоватись спеціально в підкарпатській культурі); в малярськім виданню його праці: A bronzokor emelékei magyáronban (Наматки бронзової епохи з Угорщини) подані відомости про нахідки пізнійші.

тив і сліди уживання в роботі добрих, металічних знарядь наводять на гадку, що бронзове знарядє грало в певнім часі тут досить визначну ролю¹⁾.

В центральні українській землі — в басейн середнього Дніпра й Буга бронзові предмети могли приходити як з заходу, так і зі сходу (з уральських і кавказських країв), а ще більше мусіли приходити з чорноморського побережа. Виразний паралелізм в бронзовій культурі північного Кавказа і середнього Подунав'я, останніми часами констатований на великій масі матеріалу²⁾, не полишає сумніву, що між сими двома культурами була зв'язь, а таким посереднім містком між ними мусіло служити чорноморське побереже, з аналогічною бронзовою культурою. Дійсно, в побережу нижнього Дніпра сліди фабрикації бронзи досить багаті.

Не маючи місцевих джерел, бронзова культура на великих просторах нашої території могла лише дуже поволі розпросторюватись. Камінь і кість мусіли заховувати своє значіннє в місцевій культурі ще довго по тім, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перше ніж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, появились уже вироби залізні. Тим можна собі пояснити, що коли в одних нахідках бачимо в обстанові неолітичної культури предмети мідяні (як в вище наведених), а в иньших по камяній безпосередно наступає бронзова культура (нпр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з камінем починає виступати бронза),—то маємо знов нахідки, де поруч із камінем виступає безпосередно вже залізо як його наступник. Такі напр. могили с. Гатного, с. Янкович коло Києва, де залізні знарядя знаходимо в могилах разом з полірованими камінними і дуже примітивною посудиною³⁾. Отже виключаючи західні й східні краї нашої території, так слабо ще досліджені — ми скорше можемо говорити про переходовий період від каміня до металу взагалі й сюди зачислити і нахідки металічних виробів разом з камінем і нахідки мідяного та бронзового знарядя⁴⁾.

¹⁾ Див. розкопки Городцова і пані Мельник-Антонович в Трудах XII і XIII археол. зїзду.

²⁾ Див. інтересні паралелі в статтях Wilke Archäologische Parallelen aus dem Kaukasus und den unteren Donauländern (Ztschr. f. Ethnol. 1904) і Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen Kaukasus und dem unteren Donaugebiete (Mitt der anthrop. Ges. in Wien, 1908).

³⁾ Могили с. Гатного й Янкович — Труди III зїзда т. I, протоколи с. 80 і далі, та рисунки до них, і Археологическая карта Киевск. губ. с. 21.

⁴⁾ Сю переходову епоху звуть часом „неолітичною (мідяно-камяною).

З тим всім бронзові вироби були навіть в центральних частях України досить розповсюднені. Не тільки такі як стрілки, зеркалаця й ріжнородні окраси, що йдуть потім далеко в часи залізної культури, — в досить широкім уживанню були й такі характеристичні вироби як бронзові сокіри, списи, мечі, ножі, що зараз були заступлені залізними, скоро тільки залізо стало розповсюднюватись¹⁾. Бронзові вироби привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місці, як показують нахідки камінних форм до відливання бронзових сокір, списів, серпів, або кусні приладженого матеріала навіть з середнім Подніпров'ю²⁾. Але могил з типовою бронзовою культурою в центральних землях майже не звісно; де й маємо такі, може бути питання, чи не випадково трапились в них самі лише бронзові річі³⁾.

Рання залізна культура наших країв в археології залюбки зветь ся скитською. Але се назва наскрізь конвенціональна; вона означає взагалі перші стадії залізної культури, в котрій між иньшими народами жили на нашій території й Скити: сею назвою протиставляється вона пізнійшій залізній культурі, головню словянській. Взагалі дуже багатий і ріжнородний матеріал доісторичної залізної культури наших країв далеко ще ані використаний ані вистудіований в тій мірі, аби можна було його уложити в докладну хронологічну та

¹⁾ Нахідки бронзи див. в Археологічній карті Київщини (з двадцять характеристичних нахідок), також Волини й Поділя, див. показчики. Каталогъ колекції Поля розд. II (найбогатша колекція української бронзи). Рос. историческій музей (бронза з Харківщини й Полтавщини). Ястребовъ оп. с. с. 11 (Херсонщина). Розкопки Городцова і пні Мельник, як вище. Aspelin I, дод. I про українську бронзу (кілька річей з України).

²⁾ Нахідки форм: Zbiór wiadomości do antropol. kraj. XIII с. 34 (тут особливо інтєресно було б справдити гадку автора, що знайдені форми зроблені з місцевого каменя с. 37 і 50) Археол. карта Кієв. губ. с. 47. Ханенко Древности Поднѣпровья I табл. X—XII. Труды VIII съѣзда т. IV с. 52. Каталогъ колекції Поля с. 36, 40—1. Ястребовъ Обзорнїе древностей Херсонской губ. с. 28. Краткій указатель музея одесск. общества исторїи, 1892, с. 44. Городцов в Трудах XIII зїзда I с. 228—9. Россійск. историч. музей (московський) (колекція камяних форм з с. Кардашкинкі Тавр. губ., з над нижнього Дніпра). Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1900 с. 24. Aspelin Antiquités du Nord finno-ougrien, I додаток I.

³⁾ Могили с. Должика і Романовки в Київщині — Археологическая карта с. 57 і 68, декотрі могили Гермесової бѣзницї і Бел. Білозерки — Забѣлинъ Исторія русской жизни I с. 617—8, Бобринскій Кургани III с. 23—5 і вв.

етнографічну схему. Тому ліпше оминати етнографічних назв там, де нема певности що до етнографічної приналежности, і держати ся фактів самої культури.

Я вже згадував, що ми маємо такі нахідки — головню в північнім поясі України, де залізо безпосередню наступає по кам'яній культурі. Нпр. в згаданих могилах північної Київщини (с. Гатного, Янкович) залізна зброя виступає разом з кам'яним знарядем і дуже примітивними глиняними виробами. В иньших знов нахідках старі культурні типи неолітичної доби переходять до залізної культури через більшу або меньшу домішку мідяної або бронзової. Так в могилах поріччя Донця похорони з фарбованими кістяками, без значних відмін, стрічають ся то в обстанові самої неолітичної культури, то з знарядем камінним і бронзовим (або мідяним), то крім бронзи появляють ся вже показники залізної культури — зброя залізна, шкло, срібло¹⁾). Похоронні поля, в великім числі викриті в поріччю Буга дають предмети від неолітичних часів до досить пізньої залізної доби, без виразних відмін в типах похорону чи иньшій культурній обстанові. Що правда студіюванне їх лишає багато до бажання.

В північнім лісовім поясі отсі похоронні поля тепер являють ся найбільш типовим явищем з часів ранньої і пізнійшої залізної культури (з перед часів великої славянської міграції) і через те мають велику цікавість, та тільки в останніх часах стали звертати на себе увагу і досліджені дуже мало і слабо. Похорони в них стрічаємо великими групами, без могильних насипів, під поверхнею землі, часто в суміш — погребаних і спалених небіжчиків. Старші поля, як от побужські, поруч пережитків неолітичної культури дають вироби бронзові (окраси), залізні, кам'яні, з слідами впливів ранньої залізної культури Заходу (гальштатської). Молодші, як розкопані досі подніпрянські визначають ся характеристичними предметами останніх століть перед Хр. і перших по Хр., як фібули — т. зв. римських провінціональних або кельтських типів, шклянну посуду й намиста; глиняна посуд, поруч примітивних виробів, стрічаєть ся в дуже гарних, правильних формах, роблених на колесі. Орнамент сеї посуду не багатий, часом дає лише дальшу аналогію з пишною орнаментациєю неолітичних точків; мальованого начиння не бачимо — культура глиняних осель, як я вже сказав, не лишила у нас спадщини в пізніших верствах кольонізації²⁾).

¹⁾ Розкопки Городцова і пні Мельник як вище.

²⁾ Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Приднѣпровьѣ (Записки рус. археол. общ. т. XII, вып. 1) — дуже коротенькі записки з сумарич-

Культурні верстви цього північного поясу, де камінне знаряддя виступає всуміш з залізом, або з бронзою і залізом, або серед бронзових та камінних предметів прокидають ся такі показники пізнійшої культури як золото, шкло, посуда пізнійших типів — вони хронологічно мають, очевидно, відповідати старшій залізній культурі середземельного басейна, т. зв. гальштатському періодови (більш менш до VI в. перед Хр.). До сеї доби належить і найбільш богата і блискача нахідка тих часів — золотий скарб михалківський, знайдений в розмивах Збруча під с. Михалковим (знайдено його ще в 70-х роках, але довго переховувано секретно і тільки тепер опубліковано). Він містить в собі діадему з золотої бляхи, багато застіжок (фібул), кілька наручників, круглих блях (фалярів), гудзиків і інших окрас; деякі предмети мають повну аналогію з окрасами гальштатського типу з золотих скарбів сусідньої Угорщини¹⁾. Бронзові окраси гальштатських типів стрічають ся також в похоронних полях Побужа і Подніпров'я²⁾. Чого небудь оригінального, місцевого з сих північних сторін поки що не можемо вказати як для сього ранішого, так і пізнішого, кельтського періоду (т. зв. культури la Tène)³⁾, що обіймає останні століття перед Хр. і в деяких характеристичних своїх виробках також прикидаєть ся часом і у нас не тільки на Подніпров'ї, а і далі на схід — розумієть ся вже в останніх століттях перед Хр.⁴⁾. Взагалі північний пояс (більше менше від Києва і Львова на північ) — скільки можна розумієть ся судити по дотеперішньому дуже бідному

ними характеристиками. Предмети видані у Ханенка Древности Придніпровья вип. IV. Видані гарно, але тільки з сумаричними замітками, так що не можна часом вирізнити їх з поміж ньших. Про похоронні поля на верхівях Буга — Шараневича Smentarzynska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku (Teka konserwatorska II) i Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1901), і моє: Похоронне поле в с. Чехах — Записки т. XXXI.

¹⁾ Muzeum imienia Dzieduszyckich: Złote skarby Michałkowskie opracował K. Hadaczek, 1904. По них K. Hadaczek Zum Goldschatz von Michałków (Jahreshefte des archäol. Instit.). Hoernes Goldfunde aus der Hallstattperiode in Osterreich-Ungarn (Jahrb. der Zentral-Kommission, 1906).

²⁾ Напр. нахідки Київської губ. — Древности Подніпровья I табл. XVI ч. 60, Бобринській III с. 23 і таб. II, Матеріали до укр. етнол. III с. 6—8 й ин.

³⁾ Зветь ся так від богатої, типової нахідки на мілині (tène — мілина) Найбурського озера в Швейцарії.

⁴⁾ Б'ялшевській Поле погребальнихъ урнъ la Tène въ Радомысльскомъ у. (Археол. лѣтон. Ю. Р. 1904). Спицынъ Памятники латенской культуры въ Россіи (Извѣстія археол. ком. XII). Про нахідки галицькі — Oesterreichische Monarchie, Galizien.

матеріалу — як в попередній, неолітичній, так і в новій, металічній добі, аж до великого слов'янського розселення жив дуже нерухомим житем, без різких культурних і етнографічних пертурбацій. Не видно нічого, що вказувало б на якісь різкі зміни, нові могутні хвилі, які б захоплювали старе жите. Відгомони великих культурних перемін здаєка, в безмірно ослаблених продирали ся сюди і тихо осідали на старе жите, на старі форми, не маючи сил їх опанувати й витиснути новими, вищими. Таке, повторюю, вражінне дотеперішнього нашого знання; може несподівана нахідка відкриє нам зовсім нові перспективи.

Далеко виразнійше й інтензивнійше ніж в сих північних сторонах виступає еволюція залізної культури останніх 500—600 літ перед Христом в приморськїм степовім поясі і передстеповім Подніпровю (з полудневою Київщиною й Полтавщиною виключно). Тут бачимо кілька сильних культурних течій, що стрічають ся й комбінують ся з собою.

Перший тип, се залізна культура з виразними слідами античних впливів — нахідки й могили з грецькими річами, або зробленими з грецьких взірців. Найбільш звістні богаті типові могили сеї категорії в Кул-оба коло Керчи, Карагодеуашх коло ст. Кримської на Кавказі, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівська в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з багатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених до вимог варварського житя (в виборі тем, орнаменту і в самих річах) як от славні вази кул-обська і чертомлицька з сценами скитського житя; як витискані з золота бляшки для нашивання на одєжу. по варварській моді; як різні богаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людністю. Сі могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно, на підставі стилю й техніки виробів, і кладуть ся на V—II в. перед Христом, — часи скитсько-сарматські. Окрім таких особливо богатих похоронів більше відокремлені сліди впливів грецької, потім грецько-римської культури виступають в численних нахідках — чи то в могилах, чи на останках осад, в великїм числі в виді чи то металічних виробів, чи монет. На Подніпровю вони сягають майже лінії лісів, на вододілі Дніпра і Дона, в басейні Донця сягають такого глибокого передстєпоя як Харківщина¹⁾.

¹⁾ Головне: Ашнєвъ Воспорское царство, 1848, *Antiquités du Bosphore Cimmérien* 1854, Древности Геродотовой Скиѣи т. II, 1874, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* т. XII, Лапно-Данилевскій і Мальбергъ Курган Карагодеуашхъ (Матеріали по археологїи Россїи N. 13), загальне: Толстой і Ковдаковъ Русскія древности т. I і II. Про нахідки античної посуди і монет ще нязче.

Поруч з сими античними впливами стоять інші, що стилем своїх виробів і предметами ваяють ся з Передню Азією, Туркестаном і Сибірю. Вони характеризують ся багатством бронзових річей, особливо окрас кінських і колісничних, з характеристичним орнаментом — звірячим (цілі звірі і поодинокі части звірячі — головки кінські й пташині дзюби, лапи, то що). Орнамент сей виконаний сухо, схематично, утріровано, в противність елегантному реалізму грецької штуки. Тойже стиль і тойже орнамент стрічаємо і на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характеристично виступає він в нахідках могил Лугової (Александропільської) й Краснукутської недалеко порогів, на правім боці Дніпра та (в Катеринославським повіті), Аксютинецької й інших коло Ромна¹).

Сі дві течії на Україні стрічають ся й комбінують ся з собою: бронзові, кістяні й інші вироби того східнього стилю надбуємо часто в одних могилах з античними річами, стрічаємо теми того середно-азійського стилю в античній передачі, змодифіковані, убагороднені, як з другого боку бачимо еленістичні теми варваризовані роботою тубільних майстрів²).

Хронологічно і етнографічно відграничити сі два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок. Вони безперечно стрічались у одних і тих самих народів. Разом взявши можна їх характеризувати багатством бронзи і золота, а рідкістю срібла (є нахідки, де при багатстві золотих і бронзових річей не знайшлося нічого срібного)³), та сими характеристичними впливами — античним (грецьким) і азійським.

З усіх типів ранньої залізної культури (повторяю — всіх її численних варіантів ще далеко не можна звести в якусь систему) сі мішані типи найскорше може назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронологічного й культурного, ніж етнографічного погляду, бо ся культура певно переходила і до дальших сусідів Скитів та Сарматів. Навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки політичній перевазі, і нахідки скитсько-сарматського типу середнього Подніпров'я не можна вважати слідами Скитів-Сарматів.

Безпосередно перед великою слов'янською міграцією, в II —

¹) Древности Геродотовой Скиев т. I, Бобринській—Кургани близ м. Сиглы, II—III, Ханенко Древности Приднѣпровья вип. III—IV (тут і мішані еленістично-орієнтальні нахідки).

²) Напр. в інших аксютинецьких розкопках — див. Самоквасова Основания хронологической классификации (1892 с. 28 і далі), або і в Чортомильській та Луговій могилі.

³) Пор. Дарієвка, Аксютинці — Бобринській II с. 128—9, 162.

IV вв. по Хр. бачимо нову течію в техніці і стилі, так званий готський або (як звать його в західній штудії) меровінгський. Назва ся о стільки лише оправдана, що стиль сей, розвинувши ся в наших краях безпосередно перед міграцією Готів на захід, був ними присвоєний і широко розвинув ся на заході, в новозаснованих германських державах. Походження-ж він безсумнівно східного, і йшов з Персії й Туркестану. Характеризуєть ся він також замилованнем до золота й бронзи, але здоблених не плястикою, а садженим ріжнокольоровим каміннем, шклом, або емалією. Місце плястичної орнаментациї займає інкрустация; давній звірячий, більш реалістичний орнамент никне, панують схематичні або геометричні форми. Прототипи сього стиля новійші розкопки в Персії викривають нам з перед кількох століть перед Хр.¹⁾ Интересна нахідка в Керчи викрила похорон з предметами готського стиля цінний тим, що він має дату в виді відтиска римської монети — кінця III або початку IV в.²⁾; се час коли той готський стиль починає поширювати ся в наших краях.

З словянською міграцією в лісовім і передстеповім поясі визначають ся нові словянські культурні типи — в похоронах і осадах. Їх характеризує богацтво срібла, що переважає над золотом; бронза грає досить малу ролю — лише яко заміна дорогих металів для бідніших верств; орнамент і стиль вповні ріжнять ся від скитсько-сарматських і готських. Про сю культуру будемо говорити низше. В степовім поясі рух турецьких орд (VI—XII в.) приносить нові типи похоронів і похоронних памяток: се т. зв. камяні баби — грубо різьблені з каменя фігури ріжних типів, характеристичні монументи турецьких народів, і похорони з конем, що покривають собою степи простори нашої території, кінчаючи полудневою Київщиною (Поросєм) на півночі. Се найчастійше могили впущені, се-б то викопані в вершку вже готової, давнійшої могили. В степовім поясі могили старших часів (з скорченими червоними скелетами, або скитсько-сарматськими похоронами) дуже часто мають зверху такі пізнійші похорони кочовни-

¹⁾ Такі нпр. видані з розкопок Моргана інкрустовані річи з ахеменидських могил — *La déléation en Perse 1897 à 1902*, par J. de Morgan, 1902, с. 30, 92.

²⁾ Э. Штернъ Къ вопросу о происхождении „готскаго стиля“ предметовъ ювелирнаго искусства — *Записки одес. общества истории т. XX. Про „готський“ стиль в наших краях — Толстой і Кондаковъ Русскія Древности* кн. III, Ханенко *Древности Приднѣпровья* кн. IV, de Bay *La bijouterie des Goths en Russie*, 1892. Пор. нахідки з дальшого етапа в розпросторенню сього стилю — з середнодунайської рівнини: *Hampel Alterthumer des frühen Mittelalters in Ungarn*, 1905, III, „перша група“.

ків з конем цілим, або його частями (найчастійше голова й ноги коня). Могили з сим похороном вінчають ся часом каменними бабами; останніми часами роскопки кількох таких могил уставили безсумнівно і звязь сих похоронів з камінними бабами¹⁾. Значінне сих памяток й їх етнографічна принадлежність вияснила ся таким чином зовсім певно. Перед тим, навіть дуже недавно ще в похоронах з конем бачили похорони словянські (Полян)²⁾: одначе коли почали такі похорони викривати ся в більших масах у всім степовім чорноморським поясі, мусіло таке обясненне рішучо захитатись. Невиясними застають ся тільки деталі: в яких саме часах сї похорони зявляють ся, до яких самих орд належать; але що маємо тут останки турецьких орд, не можна сумнівати ся. Також ясна справа північних могил сього типа — в полудневій Київщині: се могили Чорних Клобуків, XII в.³⁾ Ми входимо з сими памятками уже в вповні історичні часи.

З антропологічного погляду похорони з часів металічної куль-

¹⁾ На призначенне й привалєжність каменних баб кинули світло відкриті в північній Монголії, зроблені в 1890-х рр. Уже Радлов у своїх *Alttürkische Inschriften* вказав на подібність каменних баб до старотурецьких „балбалів“, намогильних статуй з VIII в., знайдених там, і висловив гадку, що саме слово „баби“ — се тільки змінене „балбал“. Се потвердило звістку, дану ще Рюйсброком, що каменні баби — намогильні памятки Половців (*Recueil de voyages IV* с. 237). Новіші досліді потверджують звязь їх з могилами кочовників; лишасть ся лише докладніше уставити їх хронологію і еволюцію типів. Див. Бранденбургъ Къ вопросу о каменных бабахъ — *Труды VIII съезда т. III*; Кулаковскій Къ вопросу о каменных бабахъ — *Археол. извѣстія, 1898*; Мустафинъ Каменныя бабы (Проток. туркестан. люб. археол. 1898); Миллеръ Археологическія изысканія въ окрестностяхъ Таганрога — *Археолог. лѣтопись 1903* і в *Bulletin et memoires de la Soc. d' Anthropologie, 1903*. Трифільевъ Курганы съ каменными бабами въ Купяскомъ у. и Веселовскій Новый типъ каменных бабъ — *Труды XII съезда т. I і III*. Ще: W. Demetrykiewicz *Figury kamiennie t. zw. bab kamiennych i stosunek ich do mitologii slowiańskiej* (*Sprawozd. akad. um. w Krakowie, 1910*).

²⁾ Теорія Антоновича—його Раскопки въ странѣ Древлянъ, і численні реферати, нпр. в *Трудах VIII съезда IV* с. 69.

³⁾ Речником нового погляду виступив особливо пок. Бранденбургъ, в рефераті „Какому племени могутъ быть приписаны тѣ изъ языческихъ могилъ Киевской губ., въ которыхъ виѣсть съ покойниками погребены остовы убитыхъ лошадей“ — *Труды X съезда т. I*, дискусія тамже т. III с. 67—8, і на XII зїзді, з поводу реферата Городцова: Погребеніе съ конемъ въ Европейской Россіи (*Труды XII съезда III* с. 30 286). Також Спицынъ Курганы кievскихъ Торковъ и Берендѣевъ — *Труды отд. слав. археологіи т. IV*, Ханенко Древности Приднѣпровья т. IV.

тури відкривають перед нами існування в наших краях нової раси — короткоголової¹). Довгоголова людність, яку ми бачили тут в неолітичних часах, не зникла, ми її бачимо далі нпр. в похоронних полях, і в більше або менше чистих формах довгоголовість виступає потім в пізнійших похоронах слов'янської доби. Короткоголових стрічаємо в степових скитсько-сарматських похоронах, і в тих впуцених могилах з конем (тим часом як старші, первісні похорони належать до людности переважно довгоголової). Часами, як пізнійша спорадична домішка, виступають короткоголові і в похоронах старших типів. Недавні розкопки в поріччю Донця виказали, що тим часом як в старших типах похорону з фарбованими кістками переважає довгоголовість, в пізнійших беруть перевагу середноголові, а у впуцених могилах з конем — уже чисті короткоголові²).

¹) Звичайно говорить ся про тип скитський, чи „скитсько-сарматський“, але се понятє о стільки широке, елементи культури, що його характеризують, так широко розпросторені, в додатку похорони сих типів так часто комбінують ся з пізнійшими в одніх могилах, що про характеристичний антропологічний тип їх при теперішнім стані антропологічних дослідів приходиться ся говорити з дуже великою обережністю. Перші наукові спостереження принесла статя Бера в Древностях Геродотовой Сквіи т. I, про черепи з Лугової могили (повторена з ріжними примітками в Archiv für Anthropologie 1877); Бер поміряв 5 черепів. було 3 широких і 2 довгих. Богданов у своїй розвідці О могилах ски-еосарматской эпохи въ Полтавской губернии и о краниологии Сквеовъ (Антропологическая выставка, III і потім в Quelle est la race) розпоряджав матеріалом з Посуля (аксютинецькі могили), себ то з території, що лежала далеко за границями Скитії. Нічого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки — се факт дуже інтересний для розрізнення скитсько-сарматської культури від скитського народу; не зваживши на се, Богданов вивів хибно, що Скити були довгоголовою расою. Талько-Гриневич в своїй цитованій праці до скитської категорії зачислив 15 до 18 черепів з тих якими розпоряджав (в ріжних місцях праці число подане ріжно), з них 6 довгих, 4 коротких, 2 середніх, (показчик 75 до 77), але всі вони походять з полудневої части Київської губернії (могили з під Холодного Яру й Рижавки — див. с. 6), і в деяких з сих могил скитський тип не виражений досить сильно (додати-б можна дещо з II т. розкопок Бобринського — нпр. с. 224 й ин). В кождім разі матеріал так малий і так мало характеристичний, що про короткоголову скитську расу не можна ще так загально і категорично говорити, як говорять (нпр Бобринський оп. с. III с. VII).

²) Див. Покровского О черепахъ кочевниковъ — Труды XI съѣзда И, Аучяна О черепахъ изъ кургановъ и могильниковъ Изюмского у— Труды XII съѣзда I.

Оглянувши таким чином сліди культурного життя на українській території, зовсім натурально буде поставити питання: В яких відносинах описані зміни культури і різні форми її стоять до яких етнографічних груп, які пробували колись на сій території? Чи стоять сі зміни в якимсь звязку з рухами, міграціями тих давніх мешканців? і в яких культурних формах в сім археологічним матеріалі проявляли себе представники словянської, і спеціальнійше — східно-словянської людности, предки теперішньої кольонізації.

Археологія сама не може дати відповіді на сі питання, тож мусимо звернути ся до інших дисциплін. Історія може дати тільки дуже неповні відповіді, бо не проникає далеко в глибину сих країв і їх минувшини. Тому перше ніж звернути ся до її даних, попробуємо ужити до помочи інших джерел, а перед усім порівняного язикознавства, що береть ся до розв'язання сих питань з своєї сторони і своїми засобами: спробуємо вияснити сі питання опираючись на студіювання язиків, що не тільки уставляє відносини тих язиків і їх спорідненне, але й стараєть ся вияснити рівень культури даних народів, їх культурні відносини, і взагалі ставить собі задачі з кругу історії культури їх.

Та як то часто буває, і лінгвістика з далеко більшою легкістю давала відповіді на такі питання на перших кроках свого розвою, ніж пізнійше, коли поставлені були більші вимагання що до методів сього студіювання¹⁾.

Не дуже давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике індоєвропейське плем'я²⁾ (зване також індогерманським або арійським³⁾), в склад котрого входили і предки, чи асимілятори сучасних словянських народів, перед своїм розкладом

¹⁾ Історія наукових студій над сими питаннями докладно представлена у О. Шралера *Sprachvergleichung und Urgeschichte* (3 вид. 1096, Бна), Е. de Michelis *L' origine degli Indo-Europei*, Турин, 1903, також С. І. Tylor *The Origin of the Aryans*, Лондон, 1889 (французький переклад 1895, російський 1897), I. Schmidt — *Die Urheimath der Indogermanen und das europäische Zahlssystem* — *Abhandlungen der Berliner Akademie*, 1890.

²⁾ Утерті назви „індоєвропейське плем'я“, „арійські народи“ можуть уживатись тільки з повним застереженням, означаючи народи, що говорять індоєвропейськими мовами, хоч належать безперечно до різних асимільованих рас; М. Мілер дотенно сказав, що як казати про арійську расу, то однаковим правом можна-б говорити про доліхокефальчну лексіку і брахікефальну граматику.

³⁾ Найбільш відповідною назвою для групи сих мов вважаю „індоєвропейське“, а „арійське“ не годить ся зовсім, бо означає тільки східню галузь сієї групи — мови іранську і індійську, хоч уживаєть ся часто і в загальнім значінню.

на поодинокі галузі і групи мешкало в Азії, на західніх згірях Болортага і Мустага, на північ від Гіндуку. Там дійшло воно значного культурного розвитку: знало важніші метали (бронзу, золото, срібло, залізо), було добре обзнайомлене з хліборобством, мало значно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій. В таких високім культурнім стані поодинокі члени іноєвропейської родини приходили потім звідти в Європу. Таким виводом дуже улекшувалось орієнтування в археологічному матеріалі: признавалось за певне, що кожний іноєвропейський нарід прийшов в Європу з металічною культурою, значить колонізація чи то палеолітична чи неолітична була не іноєвропейська, а старша, і треба було тільки в залізній культурі відшукувати культуру того чи иньшого іноєвропейського народу.

Та одначе проти сих виводів, що знайшли собі найбільш повне представлення в голосній свого часу праці Pictet¹⁾, виступили цілим рядом закиди і поправки. Передовсім таким суперечним питанням стала справа правітчини іноєвропейських народів. Почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цілий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносячи іноєвропейську правітчину в Європу та уміщуючи її в ріжних краях останної, і тепер європейська теорія рішучо переважає²⁾.

Ще важче узяла ся критика до справи іноєвропейської культури. Тим часом як Пікте і за ним иньші представляли собі іноєвропейську людність з значно розвиненою металічною культурою, новіші дослідники признали за нею з усіх металів знайомість лише з мідєю (навіть не бронзою), але й уживанне сього металю вважають ще мало розвиненим, так що іноєвропейські народи під час свого розселення перебували властиво в неолітичній і аж розійшовшись прийшли до металічної культури. На правітчині се був нарід головно пастуший, кочовий, а хоч був обзнайомлений з початками хліборобства, то воно значнійшу ролю осягнуло аж на нових осадах³⁾.

Розуміть ся, як би культурно-історичні досліді язикознавців

¹⁾ Pictet — *Les origines Indo-européennes ou les Aryas primitifs*, т. I вийшов в 1859 р.; нове, не змінене в головних поглядах видання 1877 р. в трьох томах.

²⁾ Ріжні погляди в літературі були вказані в 2 вид., тепер їх пропущаю. Докладну бібліографію до р. 1899 дав. W. Ripley *A selected Bibliography of the Anthropology and Ethnology of Europe*, Бостон, 1899. Головніше в курсах Шрадера і Мікеліса.

³⁾ До таких виводів прийшли два авторитетні історики культури як Ген (V. Hehn) і О. Шрадер і тепер хоч з деякими ваганнями, в головнім се погляд майже загально прийнятий.

могли дати певні вказівки що до виходної точки індоєвропейської колонізації, її розвою і того культурного стану, в яким та колонізація переходила, то се-б багато помогло нам до орієнтування в справі передісторичного залюднення нашої вітчизни і початків словянської колонізації. Досі маємо тільки правдоподібности. Такими правдоподібностями вважаю виводи (прийняті рядом визначних учених) — по перше, що старим осідком індоєвропейських племен була східня Європа; друге — що сі племена почали ділитися ще в неолітичній культурі. Се друге виводить ся з того, що спільних назв для предметів вищої культури в язовім запасі індоєвропейським не знайшло ся, а неймовірно, аби така спільна назва могла затратитися цілком, не лишивши ся бодай у декотрих груп,—тому звідси вивід, що назв для предметів вищої культури не було перед розселенням, отже й самої її не було. Що до правітчизни, то се справа більш складна, і тому мушу коло неї бодай коротенько спинити ся. Перед усім треба піднести, що за азійською правітчиною не промовляє ніщо; ся теорія уложилась силою традиційного призвичаєння дивитися на Азію, як на вітчину людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се лінгвістичні звязки Індоєвропейців з Семитами, але таких старих звязків до тепер не виказано, і ся теорія стратила кредит. Натомість все більше звертають на себе увагу і здобувають значінне звязки і подібности Індоєвропейців з Фінами. Вони ще не проаналізовані докладно і не оцінені рішучо, але безсумніву існують, і вказують на східню Європу як місце споконвічного сусідства Індоєвропейців з Фінами¹⁾. В східній же Європі заховали ся й найбільше архаїчні язики індоєвропейської родини (литовсько-лотиська група). Цілий процес колонізації індоєвропейських народів далеко лекше пояснити собі з європейською правітчиною, а що особливо важно: лінгвістичні стичности ріжних груп між собою вказували-б, що вони на правітчизні, перед міграцією були розміщені між собою аналогічно з їх теперішнім розміщенням, а се дуже тяжко, попросту неможливо помирити, припустив-

¹⁾ Про них і про генетичну звязь (спільне походження) Індоєвропейців з Фінами, що приймають декотрі дослідники на підставі тих стичностей — Anderson Studien zur Vergleichung der indogerm. u. finnisch-ugrischen Sprachen, 1879. Thomsen Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog, 1890. Beske Славяно-финскія культурныя отношенія по даннѣмъ языка, 1890. J. Mikolla Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I, 1894. H. Sweet The history of language, 1900. Wiklund Finnisch-ugrisch und Indogermanisch (Le monde oriental, 1906). Иньша давнійша література в 2 вид. Див. ще низше про фінсько-іранські стичности.

ши міграцію в Європу з Болортага. З сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина в східній Європі.

Ся правітчина мусіла займати значні простори, бо скотарський, переважно кочовничий спосіб життя Індоевропейців вимагав великих просторів, а сей пранарід мусів бути численним з огляду на його пізніше розпросторення. Правда, він певно асимілював при розселенню, а мабуть іще й перед ним у великім числі чужі народности; на се виразно вказує антропологічна мішанина індоевропейських племен — типів ясних і чорних, короткоголових і довгоголових, а й сама язикова диференція була безперечно прискорена сею асиміляцією чужородних елементів. Але сама така асиміляція можлива тільки при значній асиміляційній масі. Брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі, могли лиш декотрі племена доходити до моря (Чорного чи Балтійського). Скотарське господарство — з одного боку, з другого знайомість з медом, пчолою і медведем, засвідчена фактами мови, — вказували-б як на найбільш правдоподібні місця індоевропейської правітчани на пограниччє степу і лісу, що тягнеть ся в полуднево-західнім напрямі через східно-європейську рівнину. В такім разі Словяне, і навіть ще ближше — наш нарід може бути автохтоном на певній часті своєї території, і його пізніші міграції були розмірно не великі.

Все се, що правда, тільки правдоподібности. Не маємо ніяких вказівок на те, аби індоевропейські народи виемігрували в Європу з Азії. Нема ніяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території перед індоевропейською колонізацією існувала яка-небудь иньша¹⁾. Але треба додати важне обмеження — не маємо того всього в нашім теперішнім матеріалі, при тих засобах досліду, якими розпоряджаємо. І рахуючи ся в повній силі з тими правдоподібностями, які дає нам теперішній дослід, мусимо памятати се і не дуже налягати на тих правдоподібностях.

Відкриваючи нам перспективу культурного розвитку народів індоевропейської групи, зводячи їх широко розстрілені проміння до певного, правіткового ядра, язиковий матеріал дає тільки дуже загальні вказівки на ту конкретну територію, ті реальні обставини, в яких переходив сей розвиток. Так само як історичне елідження індоевропейського розселення тільки приблизно приводить нас до тих — все таки дуже широких, докладно

¹⁾ Досять розповсюджена фінська теорія — що східню Європу перед Індоевропейцями цілу займали Фіни, не має ніяких реальних підстав. Тільки в північній її часті при пізнішій міграції Словяне посунули Фінів далі на північ.

не вияснених просторів, з котрих мусіло йти се розселення. Супроти своєї ціли ми й на сій дорозі — індоєвропейських старинностей кінець кінцем опиняємо ся в подібних обставинах, як на дорозі археологічного та антропологічного слідження. Там дасть ся нарід і його культура, шукаємо території; тут територія і культура, або територія, культура і фізичний тип — шукаємо народу-носителя тої культури і фізичних прикмет, насельника території. Одинока спільна величина, яка могла-б послужити нам до зведення у одно сих проблем — культура, але вона занадто загальна. Як би нам міг бути до того одправною точкою ще фізичний тип — але й сього нема! Археологія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед славянською міграцією два відмінні типи: довгоголовий — неолітичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи металічної культури. Питання, котрий тип індоєвропейський або спеціально славянський? На се антропологічне питання не можна цілком відповісти. Як я вже згадував, народи індоєвропейської родини мають мішаний тип: чорний і ясний, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічаємо навіть на територіях самих народів; полишаючи на боці кольор, нпр. північні Германці довгоголові, а полудневі короткоголові, полудневі Італійці довгоголові, північні короткоголові і т. н.; в результаті одні вважають первісним індоєвропейським типом довгоголовий („Германський“), иньші — короткоголовий (т. зв. „кельто-славянський“¹⁾). І можливо зовсім, що ся мішанина типу у індоєвропейських народів старша і від часів розселення, то значить, що сі племена ще перед розселенням, на правітчині не були чистим типом, одностайною антропологічною расою²⁾. Самий етнічний і язиковий тип індоєвропейський міг утворитись наслідком мішання, метізації рас, як і потім таке мішання, асимілювання чужеродців вплинуло, без сумніву, і на розділ індоєвропейської групи і на пізніше відріженне поодиноких індоєвропейських груп, на витворення в середині їх поодиноких народів³⁾. Таким чином справжнього індо-

¹⁾ Література в 2 вид.

²⁾ Таку гадку з усею рішучістю висловив Вірхов ще в 1883 р. (*Korrespondenzblatt der deut. Ges. für Anthropologie*), і до неї все більше схиляють ся дослідники.

³⁾ Про вплив етнічного мішання, метізації на відріження язикове — нпр. *Ascoli Sprachwissenschaftliche Briefe* (пер.), 1887, Тейлор *op. c.*, Гірт *Die Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen* (*Indogerm. Forschungen*, 1894) і новіша його праця *Die Indogermanen* 1905, т. I, Бодуен де Куртене *О смѣшанномъ характерѣ всѣхъ языковъ* (Ж. М. Н. П. 1901, IX). Протяв надуживання сього обяснення справедливі замітки висловив Ягіч (*Einige Streitfragen*, *Archiv XXII*), указуючи, що діалектичні

європейського типу може бути й не було зовсім, як не було може й „первісного слов'янського“ одностайного антропологічного типу. Теперішні Слов'яне переважно короткоголові: на заході й півдні тип сильно короткоголовий, в напрямі на північ і схід він слабне — сильно переважає ще у Українців, але у Поляків і Великокорсів з ним уже бореться середноголовий, з значнішою домішкою довгоголових¹⁾. Матеріал з старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам уважають ся за слов'янські, довгоголовість навіть переважає: але тип уже й тут не одноцільний, а мішаний: є й короткоголові й середні типи.

В таких обставинах хопити ся якоїсь антропологічної прикмети, наприклад довгоголовости, і взяти її за етнографічну прикмету Індоевропейців; прийняти певні культурні прикмети, певний похоронний обряд за їх спеціальність і зв'язавши се з поняттям індоевропейської правітчини, відтворювати образ індоевропейського розселення—було б з методичного становища повною довільністю²⁾. Які різниці народностей і рас могли покривати ся покровом одної чи подібної культури, і навпаки — як значно різнити ся могли в певних побутових формах Індоевропейці перед своїм остаточним розрізненням! Яку різnorodність етнічну міг покривати собою тип похорону з скорченим кісткяком, що протягається на такі величезні простори, без особливо характеристичних відмін!

При сучаснім стані наших відомостей ні археологія з антропологією з одного боку, ні лінгвістика з другого, ні разом в сполученню не можуть розв'язати з повною рішучістю проблем індоевропейської старовини, не дають цілком певних вказівок для етнічного орієнтован-

різниці в кожній більшій лінгвістичній масі і без того неминучо мусять бути. Але се зовсім не зменшує впливів мішання на язигову диференціацію, що хотів новіше заперечити Шрадер (op. c., вид. 3).

¹⁾ Про се I. Deniker *Les races des l' Europe I. Indice céphalique en Europe*, 1899, II. La Taille, 1907. W. Ripley *The races of Europe*, London, 1900. Niederle *O původu Slovanů i Slovanské Starožitnosti* розд. III. Talko-Hryniewicz *W kwestyi pochodzenia Słowian — Wisła* 1902. Новіший перегляд питань: Hoernes *Natur u. Urgeschichte I* (1909). Старша література в 2 вид.

²⁾ Тим способом утворена була десять літ тому теорія германської-індоевропейської правітчини Муха і Косінни. Ототожнивши культуру передісторичної Німеччини з культурою індоевропейською, довголовий германський тип прийнявши за первісний індоевропейський, зробивши Німеччину правітчиною індоевропейських германських народів, а Германців — безпосередніми спадкоємцями і продовжателями індоевропейської культури, вона попала в тон амбіціям німецької суспільности і здобула чимало прихильників. Але з наукового становища зістала ся фантазією.

ня в археологічних останках. Через се для орієнтування в передісторичній етнографії нашої території все ще приходиться нам уживати історичних відомостей. Але як скомбінувати їх з фактами археології, антропології й лінгвістики, вони не в однім зможуть вияснити нам далеко більше і кинути світло в значно давніші часи і в ширші простори, куди зовсім, або майже зовсім не сягає історична традиція.

Сею дорогою належить нам піти в висвітлюванні етнографічних відносин нашої території — в етнографічнім орієнтуванні серед культурного матеріалу її.

Закінченне спільного позитя індоєвропейської родини й повне вирішення з неї поодиноких народів і мовних груп, приймаючи що се стало ся в початках металічної культури, кладуть більш-менш за дві тисячі літ з лишком перед нашою ерою. Не пізніше, бо в першій половині другого тисячоліття бачимо арійські народи вже на півдні в Азії, далеко від їх правітчини. Не дуже раніше з огляду на появу між Індоевропейцями металічних виробів ще перед розселенням¹⁾). Розуміть ся, дата дуже загальна і приблизна, гіпотетична. Так само тільки в найзагальніших рисах можна собі уявити самий процес розділу індоєвропейської родини, що зазначив ся тоді. В лінгвістиці, що досі одиноко рішає се питання, до недавна стояли дві теорії — генеалогічна, що признає виділення цілих груп і іstownанне якийсь час спільних мов для сих груп, до нового розділу кожної групи на мови чи групи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що вирішення мов обясняє повільним процесом диференціації ще в тих часах, коли стичність між пародами не була розірвана, і оден язык служив посереднім переходом меж двома сусідніми²⁾). Тепер сі теорії найчастійше комбінують ся. Дійсно, вирішення лінгвістично-етнографічних атомів не розривало мовної й етнографічної звязи відразу. Се вирішення мусіло почати ся вже за часів етнічної „індоєвропейської спільности“, і між иньшим проявляло ся в мові: але етнографічна одність брала якийсь час перевагу над сим процесом відрізнення, диференціації. Він зростав через розширення території, через асиміляцію все нових чужородців на нових окраїнах і в звязку з сим

¹⁾ З лінгвістичного становища против сеї дати підносять часом закид, що за такий недовгий час не могла розвинути ся мовна диференціація, яку бачимо пізнійше; але не треба спускати з очей можливости, що асиміляція чужородців і скорійший культурний розвиток в нових обставинах могли значно прискорити мовне розрізнення.

²⁾ Перегляд питання — див. Schrader Sprachvergleichung² с. 68 і і далі (тут схематичні рисунки).

збільшалися відміни в побуті і мові; з їх зростом все слабша ставала одностайність цілої родини, але все ж вповні жива і замітна була зв'язь між поодинокими групами тих атомів, на які розпадалася цілість. І навіть після того як нарешті міграція, мандрівка робила рішучий початок відокремленню даної племінної одиниці, ця зв'язь з своєю групою, а через них — і з іншими, не зникла відразу. Територіальне віддалення і ослаблення географічної зв'язи з давнішими земляками — з однієї сторони, пожиття з новими чужородцями і мішання з ними — з другої, розвиваючися паралельно, з обох кінців надривали старі етнічні зв'язи, але рвали їх помалу, і певні зв'язки з ближніми сусідами з-поміж своєї давнішої родини ще довго могли жити.

Замітне язикове явище — зміна палятальних звуків в двох різних напрямках, що зазначилася безсумнівно ще підчас „індоевропейської спільності“, зісталася слідком такої дуже старої розколинки, що ще перед рішучим втриненням поділилася індоевропейську родину на дві галузі — східню і західню¹⁾. До східньої належали племена арийські (іранські і індійські), тракійсько-албанські (предки теп. вірменського і албанського), славянські й литовські (і може ще які нам незвісні); до групи західньої — грецькі, італійські, кельтські, германські. Але між обома сими групами не бракувало переходових членів, що перепліталися посередніми зв'язками сі дві половини індоевропейського світу. Слов'яно-литовська група з одного боку стоїть в близьких відносинах до групи арийської, з другого — близько підходить до германської. Як би живі були мови тракійської групи, може б ми побачили, що вони були перехідним огнивом між групою слов'янською, грецькою й іранською — але мови сі вигасли, і в сім місці тепер прогалина (такі прогалини взагалі в значній мірі повинні толкуватися тим, що деякі посередні огнива попропадали). Але ближші зв'язки слов'янської мови з іранською на щасте не пропали для нас і свідчать про ближшу зв'язь між слов'янськими й іранськими племенами, навіть і після мандрівки арийських племен, коли індоевропейська родина почала розпадатися. З другого боку зв'язки між різними племенами індоевропейської родини свідчать про те, що по мандрівці полудневої, арийської групи — північні племена жили ще в тіснім сусідстві.

Деякі дослідники навіть приймали існування спільної західньої, європейської мови по відділенню східньої, арийської, себ то ірансько-індійської групи, і протиставляли їй сю західню; але повної ана-

¹⁾ Се так звані група-сатем і група-кентум, по тим формам в які уложилося слово сто (в санскр. *śatem*, в латинським *centum*, вимовл. *kentum*).

льогії тут нема. Далі, тому що словянська група з одного боку близько споріднена з литовською, а з другого певні звязки лучать її з германською, то заступники генеалогічної теорії для словянсько-литовської групи разом з германською приймали певний періодъ спільної мови—се так звана у них північна, або північно-східня група. Але тепер і сей погляд стратив віру¹). За те тісна звязь Словян з литовською (інакше — балтійською) групою не підлягає сумніву, і всі лінгвісти всяких напрямів сходять ся на признанню тісної спільности словянсько-литовської групи — що вона після відділення иньших споріднених народів і груп становила певну цілість. (Цілість, розуміть ся, тільки релятивну, бо певну диференціацію в тих часах треба припустити навіть в середині самого Словянства, не тільки між групами словянською й литовською).

Велика язикова близькість словянських і литовських племен наводить на гадку, що спільне жите сїєї групи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, вважаючи на колонізаційні обставини. Тим часом як міграції Германців на захід, а Іранців на схід ослабили їх звязки з Слов'янами і стичність зісталась тільки на розмірно незначній лінії сусідства, — Слов'яне з литовськими народами жили в тіснім географічнім сусідстві дуже довго, аж до початків великої історичної міграції Слов'ян. Приймають, хоч і гіпотетично, що тільки в середині останнього тисячоліття перед Хр. відокремленне племен словянських від литовських зазначило ся вповні²). В історичнім матеріалі воно виступає перед нами як факт довершений в I в. по Хр., коли словянські і литовські племена виступають з осібними йменнями (Венеди і Еісти). Нарешті велика словянська міграція в III—IV вв. по Хр. розірвала до решти сю словянсько-литовську близькість, а разом дала останній імпульс вириженню поодиноких словянських народів.

В часах перед повним відокремленнем від иньших індоевропейських народів і на останку від Литовців (сї часи можна-б назвати перед-словянськими або слов'яно-литовськими) предки Слов'ян зробили дальші кроки в сфері материяльної та духової культури в порів-

¹) Пор. нпр. Бремера *Ethnographie* с. 761, *Gertra Indogermanen* I с. 127.

²) Язикові критерії непевні, про них не буду говорити (про оден, досить популярний — назву півня у Слов'ян була мова в 2 вид., друга — се форма имену Неврів); важнійша обставина, що в тім часі, з рухом германських племен на Захід мусіли справді бути сильні пертурбації і в слав'яно-литовський колонізаціі.

нянню з побутом індоєвропейської епохи¹⁾. В сі ж часи мусіли вже зарисуватись певні відміни в самім тілі будущего Словянства, що потім стали початком його диференціації на галузи й народи. Причини мусіли впливати ті самі, що й на розрізненне серед індо-європейської родини: розширення території, збільшене віддаленне між ріжними частями, мішанне з чужеродцями, неоднакові поступи матеріальної і духової культури поодиноких частей. Сі всі процеси переходили потім свій дальший розвій в самім Словянстві, коли його одність з литовською групою ослабла і воно відріжнилось від неї в осібну групу. В сій добі — котру можемо назвати прасловянською — дозрівав процес розрізнення словянської групи, якому велике словянське розселенне дало змогу тільки розвинути ся у всій виразности.

Для доби слов'яно-литовської і ще більше — доби пра-словянської ми можемо викомбінувати вже з значною правдоподібністю територію словянського розселення (розумієть ся — в загальнійшій формі). Як би не стояла справа про правітчину індоєвропейської родини, де-б не була вона, кінець кінцем в усякім разі слов'янсько-литовська доба, пережита була не де як у східній Європі: слов'янсько-литовські племена своє спільне жите безперечно прожили тут. З міграцією Германців на захід, в центральну Европу визначила ся західня границя їх території; полуднева устала за розселеннем в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заході предки Слов'ян стикались з народами тракійської родини найправдоподобніше. Се все були свояки. Тільки на широкій лінії, що йшла з північного заходу на полудневий схід через східно-європейську низину, стрічались границі слов'янсько-литовської колонізації з чужою — фінською.

В історичних відомостях найраніше¹⁾ визначаєть ся полуднева границя. В дальшій викладі ми переглянемо докладно історичний матеріал що сюди належить, тепер же поки що зазначу загальний вивид, який виходить з його: не кажучи за давнійші, загальні згадки, з V в перед Хр. почавши маємо ми докладнійші відомости про колонізацію чорноморських степів і з них бачимо, що кочовнича іранська, аби

¹⁾ Про спільний словесний запас „північно-східньої“ і потім слов'янсько-литовської групи і образ культури який впливає з нього—Fick Vergl. Wörterbuch der indogerm. Sprachen. I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen. C. Förstemann Sprachlichnaturhistorisches. R. Hassenkamp Über den Zusammenhang der Lettoslavischen und germanischen Sprachen. A. Brückner Die slavischen Fremdwörter im Littauischen. Є тут в самій основі багато суперечного, а для слов'янсько-литовських відносин зроблено ще дуже мало. Тут не входить в справу, тим більше, що нам важнійший культурний стан праслов'янський, про котрий будемо говорити низше (розд. V).

іранізована скитсько-сарматсько-альянська людність не переходила на північ далі за поріччя нижнього Дністра — Буга — Дністра. Геродот, найважніше наше джерело в сій справі, виразно відрізняє народи, що сиділи далі на північ, в районі середнього Дніпра — селяни не-скитські.

На полудневім заході карпатське підгір'є з II в. перед Хр. покриває міграція Бастарнів; їх оселі простяглись звідти аж над нижній Дунай: там вони були „приходнями“ (ἐπιλόδες); і такими-ж були очевидно і в карпатських сторонах. До їх приходу з півночі, словянські осадни могли сягати й Карпатських гір, в басейні верхнього Дністра, Сяна й Вісли, і так само по ослабленню сеї бастарнської колонізації могли простягати ся туди. Самий гірський пояс карпатський займала група народів найправдоподобніш — тракійських. Так внисять ся перед нами найдавніша територія словянських і литовських племен, яку можемо прослідити. Постараємось означити її докладніш.

На заході перед останню, історичною міграцією Германців (т. зв. великою мандрівкою народів) германська колонізація межувала з словянськими й литовськими народами в басейні Вісли. Бачимо се з звісток I в. по Хр.: Плінія, Таціта і Птолемея, що писав в II в., але опираєсь головню на праці Марина Тірського з I в., доповняючи й поправляючи її новими джерелами¹⁾. Докладніші відомости для означення етнографічної границі дає поміж ними власне Птолемей. У нього Вісла межує „Германію“ з „Сарматією“ від верхів'я до моря. Межи „великими народами“ (ἐθνῶν μέγιστα) Сарматії вчисляє він „Венедів цілій Венедській затоці“ коло „Венедських гір“; між меншими народами згадує Готів (Γόθωνες) над Віслою, на полудень (ὕπὸ) від Венедів: ще дальше на полудень від них — Фінів і ряд народів з покрученими або неясними назвами²⁾. З сього виходить, що східною гра-

¹⁾ Про Птолемея: Schwarz Der Geograph Cl. Ptolemaeus (Rheinisches Museum, 1893). Glazebrook Rylands The Geography of Ptolemy, 1893, Дублін. Boll Studien über Cl. Ptolemaeus (Jahrbücher für Cl. Phil., 1894). Holz Über die germanische Völkertafel des Ptolemaeus, 1894. Berger Die Grundlagen des Marinsisch-Ptolemäischen Erdbildes (Verhand. d. sächs. Gesell. d. Wis. 1898). Аналіз його відомостей зі східної Європи: Müllenhof Deutsche Altertumskunde II с. і далі. Králíček Die Sarmatische Berge, der Berg Peuke und Karpaten des Cl. Ptolemaios, 1894. Браунъ Разысканія въ области готско-словянскихъ отношеній, 1, 1899. Кулаковскій Карта Европейской Сарматіи по Птолемею, 1894, і доповнення в Фялол. Обозр. 1899. Niederle Slovanské Starož. I гл. X.

²⁾ Σόλωνες (ed. princeps; Βόλωνες), Φρογγονδιώνες і коло верхів'я Вісли — Ἀβαρηνοί (або Ἀβαρηνοί), на схід від Венедів — Γαλίνοαι, Σοδονοί, Σταχνοί — Ptolemaei III 5.

лицею германських народів була Висла, але на нижній Вислі Готи сиділи вже на правім боці її (що сиділи вони на нижній, а не горішній Вислі, се видно з того, що Тацит уміщує їх безпосередно на північ від Люгів — германських народів по Одеру¹). На схід від Висли і на північний схід від Готів сидів „превеликий“ нарід Венедів — Слов'ян, і литовські народи, у Тацита означені загальною німецькою назвою *Aestii, Eisten*²). Так розміщує Птолемей: Пліній і Тацит, не даючи ближших вказівок, потвержують відомості Птолемея; Пліній згадує про Вислу, як границю Сарматії, й Венедів уміщає десь коло неї; Тацит згадує Венедів на східніх границях Германії, за Готами³). Чи переходили осаді Слов'ян за Вислу бодай подекуди, ще перед пізнішою їх мандрівкою на захід, як се часом припускають на підставі хорографічних і археологічних даних, се зістаєть ся непевним⁴).

Хоч Птолемей зачисляє Венедів — Слов'ян до більших народів Сарматії (расом з Бастаранами, Язигами, Роксолянами) одначе на його мапі східня Європа так заможена ріжними иньшими народами, що для сього „великого“ народа зістаєть ся дуже не велике місце. Причиною сього була велика плутанина в іменах, і та форма, в якій Птолемей уявляв собі східну Європу — форма узької шії між океаном і Меотідою. Усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублетів, з лівого боку Висли на правий, і ті що за тіснотою місця з прикарпатських і донсько-кавказьких країв простягнулись на Птолемейській мапі за-далеко на північ, здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпров'ю і далі на схід, де Птолемей, чи його джерело — Марин з Тіра, не знав в дійсности ніякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птолемей виразно уміщує венедські осаді над берегом моря, „по Венедському заливу“, що тягнеть ся у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Сього мусимо триматись. Правда, у Тацита за германськими народами на лівім боці Висли згадують ся „на правім боці Свебського моря“ Литовці, *Aestii* з їх торгівлею горючим каменем (янтаремь, *Bernstein*). Але ся звістка не виклю-

¹) Germ. 43—4.

²) Пізнійше в IX—XI в. ся назва перенесена на финських Естів.

³) Hist. Nat. IV. 27, *Germania* 46.

⁴) Оборонці ріжних „слов'янських“ теорій підносять, що Германія має географічне, а не етнографічне значінне, як і Сармати; але в сій часті „Германії“ Птолемей вичисляє ряд народів, котрі трудно не признати за германські. Що найбільше—можна признати, що Слов'яне ширли ся, як низша верста, під пануваннем тих племен. Се пробують довести археологічним матеріалом. Поки що доказів певних нема.

час звістки Птолемея: Венеди і Литовці могли на с'ім побережжю сусідувати¹⁾. Також не маємо підстави відсувати Словян з-над моря, щоб умістити там Готів, як роблять иньші²⁾.

З згадних у Птолемея сусідів венедських не тяжко відгадати в Галіндах пізнійших пруських Галіндів (Голяд наших літописів), в Судінах — може пруських же Судавів; ці народи відповідали-б загальній згадці про Aestii на балтійським побережжю у Таціта. Тільки у Птолемея вони відсутні від балтійського побережа осадами Венедів. "Ossa" пригадують річку Оссу в Пруссії. Кілька иньших імен, що зістають ся на Птолемеєвій мапі між Вислою та „океаном“, не можна добре обяснити, і сама реальність їх лишаєть ся непевною³⁾.

Для визначення докладнішої границі Словянщини з Фінами нема історичних відомостей. Таціт і Птолемеєй лише згадують про них, і Птолемеєй навіть всадив їх, як оден з „меньших“ народів над Вислу, вище Готів: очевидно, він не знав про них нічого крім іменн. Звістки сих письменників свідчать тільки, що в I в. по Хр. Фінів знали недалеко від Балтійського моря⁴⁾. На другім кінці граничної лінії сліди

¹⁾ Браун (Разыскапія с. 334), щоб погодити Птолемея зі звісткою Таціта робить иньше припущенне — що Венеди означають і Словян і Литву. Але сей здогад, прийнятий ще деким, противить ся всій сумі наших відомостей, і викликав тому рішучу відправу.

²⁾ Згадка Пітеаса про Готів над морем (у Плінія XXXVII § 35 — Gutones) перестала бути аргументом, з того часу як Міленгоф поправив її на Teutones (Deutsche Altertumskunde I с. 479). Деякі історики (от нпр. Wietersheim Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 145) мотивували уміщенне Готів над морем тим, що вони пізнійше показують обізнанне з морем; але в дійсности вони показую повне необізнанне. Браун (Розысканія с. 29, пор. 331) містив Готів над морем, опираючи ся на оповіданню Йордана (гл. 3), але джерело се дуже непевне (сам Б. бачить в нім ріжні недокладности). Аргументи contra див. нпр. у Бремера op. с. 826; він вказує на Таціта, але для Брауна нпр. Таціт і Птолемеєй говорять про ріжні стадії в міграції Готів.

³⁾ В Βολλανοί бачили польських Полян, ще частійше в Ставанах „Славян“ (против сього див. Müllenhof с. 21, Krek² с. 293), в Вельтах — Ούέλτα — Вільців-Лютичів, а Міленгоф (II с. 25) поправляв їх на Λετοβαί і т. и.

⁴⁾ Дуже важним для історії колонізації було б піднесене лінгвістами поміченне, що в найдавніші часи Фіни стикали ся з готськими й литовськими народами (десь значить коло Балтійського моря) і аж пізнійше, по розділі на свої головні галузи — західню й східню, стріли ся з Словянами. Готські елементи в фінській мові признають ся старшими від готської мови Ульфїли, значить належать до часів перед готською мандрівкою і тоді готська й литовська колонізація мала-б іти клином між фінською й словянською, відрізуючи Словян від моря. Див. цитовану

присутности-Фінів бачать в фінським імени Волги у Птолемея ('Pā — у Фінів і досі Rhav, Rawa); також імя Урала — Δαῖξ̄ objaśniaють з фінського. Певнішу вказівку на фінську колонізацію на полудні дають лінгвістичні сліди довгої культурної стичности між фінськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспійських степах Фіни жили на середнім або низшим Поволжю. Середину граничної лінії між сими крайніми точками виповнював катальог народів Германарихової держави, де бачили імена поволзьких фінських племен Мері й Мордви (не кажучи за більш неясні). Але не знати, чи дійсно тут маємо сі ймення, а не прості созвучности, і в кождім разі про територію згаданих племен не можна з нього витягнути ніяких вказівок¹⁾). Археологічні і антропологічні розсліди досі не могли ще нічого дати для розяснення сього питання²⁾). Пробовано ще використати несловянські назви в хорографії верхнього Дніпра і Десни, ще більше — в басейні Волги, Оки й Дона³⁾); але сі вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронології: вони вказують на несловянську людність (припустім — фінську) в часах перед словянською колонізацією IX—XI в., але не мають доказової сили для давніших часів, бо під час словянського руху на захід і полудень словянські правітчинні краї могли (бодай по части) спустіти, і Фіни могли їх на якийсь час тоді опановати. Таким чином тут колонізаційної границі не можемо вказати ближше, як те, що басейн Волги і великих озер був в головнім територією фінською.

працю Томсена, Доннера Vergleich. Wörterbuch der finnischen Sprache, Aspelin La Rosomogorum gens et le Ruotsi. Одначе сі спостереження треба-б ще докладнійше й ріжносторонійше перевірати й освітити, щоб на їх основі устанити колонізаційні відносини перед великою міграцією.

¹⁾ Про катальог сей див. низше, в гл. III.

²⁾ Були проби оперти ся на поміченнях про розширення довголової раси в найдавніших находках, але етнографічного критерія з сеї довгоголовости супроти Фінів так само не можна зробити як і в иньших випадках: Фіни як і Словяне з фізичного погляду мішанці. Так само непевні і деякі археологічні прикмети в ролі етнографічних критеріїв. Див. статі Европеуса Die Verbreitung der Finnen in älterer Zeit (Verhandl. d. Berlin. anthrop. Ges. 1875), також Ztschr. f. Ethn. 1876 й ин. А. Богданова Антропологическая виставка т. IV I с. 141—2, і Comptes rendus du congrès à Moscou, I (Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale), Голубовскій Исторія Смоленской земли, Данилевичъ Очеркъ исторіи Полоцкой землі, й ин.

³⁾ Надеждинъ Опытъ ист. географіи русскаго міра. Барсовъ Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далі, 258—9. Голубовскій Исторія Смоленской земли с. 31 і далі. Новійші автори (Браун, Погодін, Нідерле) не посунули сеї справи на перед.

Виключивши території інших племен, дістаємо для старої слов'янсько-литовської колонізації четверокутник, що огранічується ліпською Вислою на заході, Балтійським морем на півночі, на полудні займає край по середньому Дністрі й Богу, а на сході — басейн Дніпра (може — крім верхів самого Дніпра й його головних східних притоків). Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена слов'янсько-литовська територія перед міграцією. Литовські народи займали її північну частину. Як ми бачили, Тацит виразно уміщує їх на східній березі Балтійського моря, і це потверджується хорографічними й лінгвістичними номічепнями. Правда, у Птолемея Галінди й Судини сидять не на самім побережжі, а відділені від нього осадами Венедів, але це такаж помилка як перенесення на тойже малі Фінів на середню Вислу, або ж на балтійським побережжі треба припускати інші литовські племена, упушені Птолемеєм. Ближше означити тодішню литовську територію можна тільки гіпотетично¹⁾. Орієнтоватись в тодішній литовській колонізації пізнішими етнографічними границями можна тільки до певної міри, тим більше, що і в означенні пізніших етнографічних границь є багато непевного. В пізніших часах східне побережжі Балтійського моря аж до Курішшафа займають Фіни (Корсь і Либь Початкової літоники), — вони відтиснули відти Литовців. Литовці займають цілий басейн Німана, а навіть в басейні Березини і Припєти (на лівім боці її) пробовано виказати неслов'янські (ніби литовські) елементи²⁾. Досі одначе литовські елементи в поріччях Припєти й Березини на певно не сконстатовані, а як і приймати їх, то ще велике питання: що треба-б тут зачислити до колонізації пра-литовських часів і що може бути слідом пізнішого розпросторення Литви на полудні. Подібно як Слов'яни, литовські на-

¹⁾ Див. праці: Bielenstein Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der liettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII Jhrt., 1891. Bezenberger, Bemerkungen zu dem Werke von A. Bielenstein (Извѣст. петерб. ак., т. IV, 1895). Погодинъ Изъ древнѣйшей исторіи литовскаго племени (Вѣстникъ археол. и исторіи, 1898). Kurschat Die Vorbereitung des litauisch-lettischen Volksstammes (Mittheil. der lit. litter. Ges., XXIV, 1899).

²⁾ Вже Надеждін вказував неслов'янські елементи на північ від Припєти — Опытъ географіи русскаго міра; за ним пішов Барсовъ Географія² с. 74 і далі. Пробували їх потім виріжнити Филевичъ Исторія древней Руси с. 123 і далі, Кочубинскій Територія доисторической Литвы — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1897, I, с. 62, 78, Погодинъ Изъ исторіи, розд. IX. На жаль якихось певних результатів ці праці не дали (див. рецензії в Записках т. XVIII і XXI). В кождім разі нема підстави виключаючи категорично з слов'янської правітчини землі за Припєттю (як то часом роблять).

роди разом з словянським рухом, в IV—V в., могли пересунутись на південь і захід, полишивши фінським племенам північно-східню частину своєї території; могли опанувати тоді колишні словянські займанщини, та по якимсь часі знову їх стратити під поворотною хвилею словянської колонізації — коли замкнулись полудневі і західні границі словянського розсіяння, і словянській колонізаційний рух, по реакції, відбив ся о північні границі.

Виділивши, хоч з певним, далеким приближенням для литовської групи по її відокремленню балтійське побереже і що найменше — землі між Німаном і Двиною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейна — спірні), та краї між Вислою й Німаном аж до моря (о скільки сі краї не були заняті готськими й литовськими осадами). Таке означення праславянської території в головнім (з різними другорядними відмінами) досить прийняте в науці і дійсно опирається на цілий сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою ¹⁾.

Не можу проминути мовчаннем, що при таким виводі словянської і спеціально східно-руської правітчини ми зовсім розминаємось з нашою історичною традицією, представленою автором вступних глав „Повісти временних літ“. Для нього вихідною точкою словянської колонізації було середнє й нижнє Подунавє, і словянське розселення у нього йшло на північ, північний схід і схід. „По мнозѣхъ же временехъ, каже він, сѣди суть Словени по Дунаеви, где есть нынѣ Угорская земля и Болгарская; отъ тѣхъ Словенъ розидоша ся по зємљи и прозваша ся

¹⁾ В головнім стрічаємо його вже у Суровецкого (Śledzenie początku narodów słowiańskich — Dzieła вид. Туровского с. 382) і потім у Шафарика Slov. starožit. 1, 10 § 1. Численних новіших праць, що стоять на сім становищу, не буду вчисляти, а згадаю про їх відміни. Відміни сі в поодиноких поглядах головно такі: деякі на сході прасловянську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, вивши, розширяючи прасловянську територію на північний схід, ограничують на полудневім заході, вважаючи басейн Дона заселеним чужеродцями. Деякі протягають словянські границі далі і на захід — на вододіл Висли й Одера, або й до самого Одера. Одначе від розширення на схід повздержують несловянські хорографічні елементи, хоч можливість такого розширення не можна категорично заперечити. Західню границю ставить виразно Птолемеї. Необережно висловлена гадка Нідерле (Staroveké zpravy с. 69, Sl. Starož. I с. 30), що словянські осади над Дніпром могли сягати до моря, потім взяті ним назад (ib. I с. 260).

имени своими“¹⁾). Традиція ся противить ся всій сумі наших відомостей про словянську колонізацію: се невдала гіпотеза кнівського книжника. Скомбіновала ся вона в тих часах, коли память про словянську міграцію вже затерлась: піддали їй різні факти—як згадки народньої поезії про Дунай, біблійне оповідання про загальне розселення народів з полудня, а головню мабуть навіяли їй свіжіші факти витискання Руси з середнього і нижнього Подунав'я в X—XI в. Навіть в народніх переказах вона, очевидно, не мала ніякої основи і не може мати ніякого значіння для історії словянської міграції²⁾).

Мушу згадати ще новішу теорію — популярну головню в історіографії російській, — що правітчину словянську уміщує на Підкарпатю, в Галичині й сусідніх частях Волини. Головною і властиво одинокою підставою сеї теорії (що правда, ніхто докладніше аргументувати їй не постарав ся досі) послужило помічненнє, що найбільшу чистоту словянських елементів в хорографії показує територія на полудень від Припети й на захід від Дніпра, особливо теперішня Волинь і Галичина³⁾. Сі хорографічні помічненнє самі таким чином не дають підстави обмежити сеї правітчини західною, прикарпатською частиною. Нема ніяких причин виключати придніпровських країв, з хорографічного становища також вповні словянських⁴⁾ (а й сліди несловянської колонізації на північ від Припети і на схід від Дніпра, як казав я, ми не маємо права переносити в часи пра-словянські та виключати сі землі з словянської правітчини, бо в сих несловянських елементах могли відбити ся переміни з часів словянського розселення). Нема причини абсолютно виключати і Прикарпатя, але класти во главу угла словянської правітчини саме прикарпатські краї

¹⁾ Іпатський кодекс с. 3.

²⁾ Про традицію дунайської правітчини в пізнійшій письменстві і противну їй теорію сарматську, що у західніх письменників виступає ще скорше (у равенського космографа, VII в.: *Scytharum patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia*), найповніше у Нідерле *Slovanské starožitnosti* розд. I. Тут і критика аргументів дунайської теорії, які були виставлювані нечисленними її оборонцями (як Дрінов, Самоквасов, Піч, з наших Ф. Вовк).

³⁾ Надєждін ор. с., Барсов Географія² с. 73. і повійші праці: *Ист. древней Руси* Филевича, цитована монографія Смоленщини Голубовского, і особливо Курсь русской истории Ключевского (I с. 22)—найбільш авторитетного представника сеї теорії.

⁴⁾ Історичні звістки — напр. текст Йордана, на який покликуєть ся Ключевский — також не дає ніякої підстави до того, аби тримати ся виключно Прикарпатя. Та й звістки се пізнійші, уже з часів словянського розселення.

незвичайно трудно супроти того, що тут як раз маємо ясні сліди иньшої колонізації в ближшій сусідстві — гірські краї карпатські займають племена безсумнівно несловянські (тракийські правдоподібно¹⁾), і в сучасній хорографії Карпатів ми справді маємо масу елементів несловянських, може новіших—волоських, а може й старіших. В часи старшого германського руху підкарпатське підгір'є займає германська колонізація (була тут в III—IV вв. перед Хр.). Перед ним могла тут бути й словянська колонізація, але могла бути й иньша, напр. кельтська, як по інших областях тодішнього розширення Германців²⁾. Полуднева частина галицького підгір'я — поріччя середнього Дністра, як ми бачили, в часах індоєвропейського розселення зайняте характеристичною культурою глиняних будовель, яка розширяєть ся відси зовсім не в напрямках пізнішого словянського розселення на північний захід і північний схід, а на полудне і схід, і не полишає в районі пізнішого словянського розселення скільки небудь виразного наступства. Всі ці факти роблять для Прикарпаття ролю словянської правітчини майже неможливою. Заразом отся маленька аналіза може послужити ілюстрацією, як трудно пересувати сю правітчину куди небудь з тої просторони, яку ми вище визначили для неї³⁾.

Поява осібною імені для певного народу буває звичайно одним з характеристичних симптомів довершеного відокремлення. Для Словян ми маємо його тільки в звістках з I в. по Хр. Вони виступають у авторів I—II в. по Хр. під назвою Венедів: *Venedi* у Плінія, *Venedi*

¹⁾ Про се низше, в гл. III.

²⁾ Про сі здогади про Кельтів див. тамже.

³⁾ Не вважаю потрібним застановлятися на різних зовсім ненаукових і фантастичних розширеннях словянської території в різних теоріях, що вважали Словян тубильцями в Германії, на Балканах і т. и. Підставою для них служила тотожність або подібність імен; таким чином до Словян зачисляли ся нпр. Венети італійські й арморіцькі; за тим ішло накручування на словянське різних чужих імен, напр. Свевів = Свевів на Словян, Семновів на *Ziemian* і т. и. Проби — підперти сі теорії далеко ранішого словянського розселення на заході і полудневим заході археологічними доказами, як то подибуємо особливо у чеських археологів, не можуть переконувати, бо їх докази самі ще не мають доказової сили. Огляд сих теорій і їх старшої літератури див. у Крека² с. 313—6, огляд новіших праць сього напрямку—Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LIII і XV, Наук. хроніка. До нашої історії з них ближше належать: численні студії нашого земляка Ол. Иартицького, зведені в його „Старинній історії Галичини“. т. I, 1894, Самоквасова — Изслѣдованія по псторіи русскаго права, I—II (1896—7), Филевича Исторія древней Руси, т. I, 1896 (про вих Записки т. V і XVШ).

у Таціта, *Ὀβενέδα*: у Птолемея¹⁾). Значінє сього іменн — *Venedi*, неясне; очевидно се не була свійська назва²⁾; через Германців перейшла вона в античну літературу, так само як і до фінських народів: західні Фіни й досі називають Роснян *Venäjä*; самі Німці досі звуть Венедями декотрих західніх Словян (Лужичан і Словинців)³⁾).

Прокопій (VI віка) оповідає, що давнійше Словян взагалі звано *Σπόροι*; се слово він толкує з грецького слова *σπείρω*, розсіваю, „бо залюднюють край розкиданими осадами“. Відкидаючи сю хибну етимологію, се слово часто звязують з словянським *Серб* і вважають се давнішим своєнародним іменем Словянства⁴⁾). Шукали їх в Птолемеївих *Σέρβοι* (варіанти *Σέρωι*): але сї *Σέρβοι* сидять далеко на сході, в околицях Волги⁵⁾). Документально ж імя словянських Сербів виступає: доперва в пам'ятках IX—X в. Що воно могло мати колись ширше, загальне значіннє, на се міг би вказувати факт, що пізнійше два зовсім ріжні словянські народи носили се імя (Серби балканські і лужицькі), але однакові народні назви в Словянстві стрічають ся дуже часто, а Словяне в ті початкові часи навіть не конче мусіли мати свою власну загальну назву для означення національності: такі назви часто виробляють ся лише з часом. Назва „Словен“, „Славен“ виступає в перших звістках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Словян західніх. Найбільш правдоподібний вивід сеї назви від

¹⁾ Старші звістки, що прикладають ся часом до Словян, непевні — про них *Niederle Slov. Star.* I с. 190 і далі.

²⁾ Цайс (с. 67) об'ясняв се слово з гот. *vinja* = пасовище, лука, осадники на луках; се об'ясненнє за браком ліпшого приймало ся часто. Останніми часами вийшов на верх вивід з кельтського *vinos* — білий; вказують дійсно цікавий факт — широке розповсюдженнє ипя *vend*, *vind* в хорографічних і особистих іменах на кельтській території. Але стичність Кельтів з Словянами — річ досі не доведена. Об'яснили Венедів і з словянського *vet*, *ващи* — більший, отже „велетні“ (против сього виводу Брікнер в *Archiv f. sl. Phil.* XXII с. 236) Зв'язували їх з іменем Вятчів (Гільфердінг, Браун, Веселовский), і т. и.

³⁾ *Slavos, quos nos Vionudos dicimus*, каже Алькуїн про побідн Кароля Вел. (*Monum. Germ. Epist.* IV с. 32).

⁴⁾ Так думали вже Добровский і Шлецер, потім Шафарик I. 7. 15 і Цайс с. 67 (обережно). Етимологія слова *Серб* неясна, див. про неї екскурс у Крека²⁾ с. 248 і далі. Новійше об'ясненнє Нідерле — *Σπόροι* з *Βίσποροι*: (*Über die Sporoi des Prokopios* — *Archiv* т. XX) стріло ся з односторонньою позицією в науці. Зауважу ще, що з словом *Серб* ставить ся в зв'язок наше *серб*, *сябр* = спільник в господарстві. Про тотожність *Серби* = *Σποροι* = *Spali*, що припускали декотрі, див. низше.

⁵⁾ Прокопій *De b. Got.* III. 14. Птолемей V. -9 §. 21.

*слоу, слово: люде що говорять зрозуміло, в противність чужеродцям— „Німцям“, що не вміють говорити ¹⁾). В чужеземній традиції вона одна-ча: приходить звичайно з вставним *κ*: Sclaveni, Sclavini, Σκλαυηνοί. Σκλαβηνοί. арабське Сакаліба, пізніше також і з *т*: — Σθλαβηνοί.

Скільки небудь докладні відомости про Слов'янство ми взагалі починаємо мати тільки з часів його остаточного розрізнення, спричиненого, чи ліпше сказати — завершеного великим слов'янським розселенням: ослабленням територіальної зв'язи, приладженням до нових і відмінних обставин, пожитем і мішанням з чужеродцями. Але так як свого часу серед народів індоєвропейської родини, так і в сім'ї слов'янських племен етнографічна диференціація зачала ся задовго ще перед сим розселенням.

В лінгвістиці згожують ся на тім, що язикова диференціація серед Слов'янства зачалась ще на правітчині, довго неред великою слов'янською міграцією, а відмінні язикові були тільки одним з симптомів етнографічного розрізнення. Хоч проби — знайти вказівки на час, коли вже показало ся на добре се розрізнення між головними галузями Слов'янства — західною й північно-східно-полудневою, не довели до результатів ²⁾, але факт дуже ранньої диференціації не підлягає сумніву. Чи будемо триматись генеалогічної теорії, що приймає утворення з праслов'янської маси насамперед двох чи трьох осібних галузей, а з них аж пізніше вирізнення поодиноких племен, чи далеко реальнішої теорії „переходів“ чи „хвиль“, що вказує на переходові явища й стичности між поодиновими мовами всіх груп, — се не робить ріжниць ³⁾. В обох разях буде певним, що ще перед розселенням при-

¹⁾ Слов'ян від слово виводив Коляр. Против сього виступав Добронський (Čas. Čes. Mus. 1827). Шафарик (II с. 25, 8), недавно ще Крек ²⁾ с 300 підносили, що наросток енин вказує на місцевість, має географічний початок; та ледво чи можна се так виключно брати; пригадаю хоч би народню форму: Нѣмчянь замість Нѣмецъ. Інші виводи не дорівнюють в правдоподібности Коляровому. Але при тім не выясненою лишаєть ся однаковість вставки *κ* в західних і орієнтальних передачах слов'янського імени.

²⁾ Про них нпр. у Нідерле О рѣvodu с. 122—3.

³⁾ Генеалогічна теорія погіршає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; більшу етнографічну одиницю всюди і завсїди складає сума льокальних, дрібних варіацій, що переходять з одної групи в другу певними посередніми відмінами. Слов'янські галузи — східна, полуднена й західна, лучать в собі непевними спільними прикметами групи окремих діалектів, яких диференціація може бути так само давня, як і знаменні відмінні самих галузей. Справедливо каже Бругман (Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen): не можна собі уявити мови якоїсь більшої народньої маси, котра-б мала за собою дов-

готовались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед Слов'янства, які тільки виразніше виявились після розселення, завдяки територіальному віддаленню і новим етнографічним стичностям.

Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення Слов'янства вповні відповідає його діалектичному поділові, а поодинокі слов'янські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й мовні цілоти. Це показує, — і це нині признаєть ся загально — що велика слов'янська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховаючи в значній мірі давніші відносини сусідства¹⁾. Слов'янська купа розкотила ся в різних напрямках з праслов'янського центра в його периферію без замішань і перебоїв. А з сього виникає важний вислід, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню слов'янських племен на правітчині, і теперішнє розміщення слов'янських народів відповідає їх угрупованню на правітчині. Таку гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетніших, талановитіших заступників повійшої лінгвістики: „Порівнявши ці колонізаційні відносини Слов'ян в передісторичні часи (по теорії переходів) в історичними, помічаємо, що не вважаючи на значні перемини занятої Слов'янами території в історичних часах, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такж, які мусимо приймати для передісторичних часів“²⁾.

Сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє підтвердження в історії колонізації: Слов'яне в останнім розселенню переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переваж-

ший процес розвою, а була-б без діалектичних відмін. Теорія вповні одностайного праязыка — чи індоевропейського чи праслов'янського — се фікція, бо перше піж такий язык сформуєть ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу. Се визначив з усею виразністю Дельбрік що до індоевропейського языка, а в славистиці сей погляд з цілою рішучістю розвинув Ягіч в статі *Eine einheitliche slavische Ursprache?* (Archiv XXII). Ділячи Слов'янство на мовні групи: західню, східню й полудневу, він дивить ся на сей поділ не з генетичного погляду, а з становища сучасної статіки, і такий погляд все більше знаходить собі признание.

¹⁾ Уважаючи на повторення однакових етнографічних назв в різних частинах Слов'янщини, колись слов'янську колонізацію порівнювано навпаки з розсипаюю всуміш грою карт. Але однакові етнографічні назви не значать, що то одно плем'я розбило ся на часті. і слідів такого „розсипання“ в Слов'янстві як раз зовсім не можна вказати.

²⁾ J. Schmidt *Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus* II с. 198. Сей погляд при нагоді, в полеміці з Лескіном підпер рішучо Ягіч (*Einige Streitfragen* — Archiv XX с. 22), вважаючи пізнійший образ слов'янського розселення „досить докладною відбиткою передісторичного слов'янського мікркосма“.

но тихомирно: про се свідчить сама невідомість і мовчання джерел про те, як відбуло ся словянське розселення. Порожні, спустілі простори протягом III — V в. відкривали ся на словянським пограниччю на великій просторони на захід, полудень і полудневий схід. Тож колонізаційне розпросторення Словян могло йти досить правильно, без мішанини, без великих перескоків: племена, що сиділи далше від колонізаційної периферії, вступали в землі, що полишили їм, посуваючи ся наперед, племена далше висунені на захід або полудень. Инакше з мішанини-б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціація муїла-б наново початись аж після розселення.

Сі спостереження дуже важні; вони дають нам спроможність з пізнійшого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщення поодиноких словянських галузей перед розселенням, на правітчині, відгадувати порядок і напрями словянської міграції.

Відповідно до положення Української Руси на сучасній мапі Словянщини, ми повинні умістити наших предків в полуднево-східній частині прасловянської території. Значить, коли ми правильно означили територію словянської правітчини, то на оселі племен східно-полудневої, української групи припадає східно-полуднева частина того прасловянського осідку, а саме — поріччє середнього Дніпра. Як ціла словянська колонізація ішла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселення мало йти в тих же напрямках, — на захід і полудень. Сей вивід стоїть в повній згоді з фактами словянської колонізації, які розглянемо низше.

Отже правітчину нашого народа можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпровю, де він міг бути автохтоном в тім значінню що сидів тут з таких часів, в які ніяка історія не сягає. Такий льогічний вивід дають ті звістки й факти які ми переглянули. Розумієть ся вповні незмінною в своїх границях ся прасловянська, чи спеціально східнословянська територія не могла бути. Рух полудневих сусідів — земляків з сатем-групи, іранських і тракійських народів на полудневий схід і захід, опорожнивши значні простори в сусідстві прасловянської території, міг викликати розширення словянської колонізації на полудне. Пізнійший рух з Азії досить замітний по фактам археологічним та історично-етнографічним, викликавши пертурбації в степовім поясі, міг спричинити поворотний рух тої прасловянської колонізації назад.

За помічю сих даних ми можемо робити проби — хоч би скромні, орієнтовання в культурнім матеріалі нашім. Ми бачили вище, що як раз на границі передстєпового пояса з лісовим на Подніпровю ми

помічаємо певну культурну границю — в передстеповім поясі розвивається та характеристична культура глиняних будов і уривається потім, не лишаючи продовження в ізнійшій культурі сих країв; тут же розширюється похоронний обряд з посипанням мерця червоною фарбою; потім та течія середноазійська, в залізній культурі, що перехрещується з культурними впливами грецької колонізації побережа. На границі ж лісового пояса і далі, за лінією лісу бачимо похоронні поля, що з Подніпров'я тягнуть ся і далі на захід; від передстепового культурного матеріалу, як ми бачили, вони відбивають сорозмірною бідністю і однотайністю життя, браком різких змін і потрясень — принаймні в дотеперішнім їх матеріалі. Коли дані історичні і лінгвістичні нам кажуть, що сей лісовий пояс був по всякий правдоподібности осідком словянським, а краї степові були зайняті людністю іранською, — в культурі похоронних піль і в ранішших культурних останках ми можемо бачити останки словянського життя і в них образ його культурної еволюції, а в долгоголовій людности сих культурних останків — репрезентантів старого словянства. Тутешній антропологічний тип одначе, як ми бачили — не відрізняється ся від дальшої передстепової і степової людности з часів перед азійською міграцією; домішка короткоголового типу виглядає як чужородна домішка з якоїсь азійської течії, може якихсь тюркських елементів. Але антропологічний матеріал поки що дуже убогий, і тяжко тут робити які небудь дальші виводи. Коли культура глиняних будов не проявляє ся ані далі на захід ані далі на північ, здобуде ще більше правдоподібности висловлений останніми часами здогад, що се культура тракійська, і зникла вона з наших країв з міграцією в балканські і закарпатські краї тракійських племен. Але границі культур не мусять вповні згоджувати ся з племінними границями, — хіба з де-більшого тільки, — незалежно навіть від колонізаційних змін, коли одна колонізація вступала в старі сліди життя і культури своїх сусідів. Тому звичайно оден культурний тип заходить за другий — як ми й бачимо в археологічних нахідках.

Стільки небогато вважав я можливим сказати що до нашого орієнтування в археологічних слідах людського життя на нашій території, — почавши від пізнього неоліту. Далі, в ранній неоліт або в палеолітичну добу не сягають ніякі етнографічні критерії, ніякі лінгвістичні виводи з мов індоєвропейських чи мов ннших груп, і зовсім даремно б було на се спокушати ся і фантазувати.

Еволюцію людського життя на словянській території, від неолітичних часів зазначили нам з грубшого археологічні викриття. Вони показали нам тяжкий розвій тутешнього життя в глухих кутах лісового поясу, далеко від живішого життя побережа і степових країв, з їх

лекшими і живійшими зносинами з культурнішими краями. В порівнянню з культурними краями жите лісового Подніпрова запізнило ся на багато століть. Бронзова культура, що зійняла там майже ціле тисячолітє й дійшла високого розвою, сливе не дійшла сих сторін, — захопила сильніше побереже Подонє, Прикарпатє, але в краї словянської правітчини, Подніпряньські особливо—ледво доходили її слабі рефлекси. В Гомерівську добу сі краї мабуть ще жили в пережитках неоліту; відблиски бронзової й залізної культури, долітаючи сюди, примішували ся до старої неолітичної культури, але камінь і дерево мусіли зоставати ся тут головним матеріалом, коли навіть в центральній Европі металічна культура була в повній силі. Докладнійший розслід тутешніх могильників (поки що — найбільше занедбаних, власне через бідність і непоказність їх культурної обстанови) дасть з часом можливість ліпше прослідити еволюцію тутешнього жита¹⁾. Результат сеї культурної еволюції — в виді образу культури словянських племен в епоху розселення і безпосередно по ній на підставі даних археологічних, лінгвістичних і історичних подамо низше. Деяке понятє про ті зверхні фактори, під впливом яких розвивало ся жите словянських країв протягом тисячолітя, що ділить епоху словянського розселення від перших історичних відомостей про Схід Европи, — дадуть нам звістки з історії Чорноморя. Схована в глибині лісів Словянщина була глухим кутом, куди поволі, ослаблено долітали рефлекси політичного і культурного жита більш культурного Чорноморя і сусідніх степів, де стрічали ся й перехрещували ся культурні впливи середземельної і передне-азійської культури з течіями середне-азійськими. Безпосередно в територію, висліджену нами для Прасловянщини,—історичні звістки наші не заходять сливе зовсім, то значить дають кілька відірваних, небезсумнівних імен, кілька натяків—в звязку з докладнішими вістями про полудневу, чорноморську кольонізацію. В сім звязку ми й оглянемо їх низше.

¹⁾ Се повинно бути найважнішим завданнем східно-словянської археології, яка навпаки хапаєть ся за показніші памятки античної та т. зв. скитської культури.

III.

Історичні дані з часів перед словянським розселенням.

Які маємо історичні відомості про східну Європу за тисячоліття перед словянським розселенням, маємо тільки з античної традиції, а сій відкрила перспективу в ті далекі „гіперборейські“ краї грецька колонізація Чорноморського побережа. Правда з сих глухих і далеких чорноморських осель також тільки рідкі і убогі вісти доходили до більших центрів грецького та римського життя і в ту літературу, що розвивала ся там. Але сим небогатим рефлексам в античній літературі, та убогим останкам місцевої епіграфіки — фрагментам написей з чорноморських осад, недогризеним зубом часу, завдячуємо велику пайку того що взагалі знаємо про життя Східної Європи сих часів. І з сеї причини свій перегляд відомостей мусимо зачати від самої сеї грецької колонізації, — тим більше, що вона була не тільки джерелом відомостей про Східну Європу, але і джерелом, з якого йшли проміння культури в глибину східно-європейського суходолу. Було се його вікно в Європу, в культурний світ, майже одинокє в тих часах.

Колонізація ся розвинула ся під впливом торгівлі, що вела ся на побережах Чорного моря. Торговля ся дуже стара. Сліди чужоземної, полудневої торгівлі на нашій території ми можемо бачити від кінця неолітичної культури: екзотичні черепашки (мушлі) дуже ранніх могил (камяної культури і ранньої металічної), чужесторонні сорти каміння, мідянї й бронзові вироби вказують зовсім виразно на існування таких зносин і торгівлі. Хоч при теперішнім стані нашого археологічного матеріалу не можна категорично сказати, що то все приходило як раз з Чорного моря, але багато з того безперечно приходило таки звідти. Таким чином найстарші стадії чорноморської торгівлі в наших краях вповні виходять за границі історії. Найдавніші провідники чорноморської торгівлі, на яких може вказати історія, були Фінікіяни і малоазійські Карійці. Торговельні зносини їх з пів-

нічним берегом Чорного моря не підлягають сумніву супроти того що знаємо про їх зносни з полудневим побережем Чорного моря. Але за браком історичних звісток і фінікійська і карійська торгівля лежить за границями докладнішого знання: історичні часи застають сю чорноморську торгівлю вже в руках Греків.

По традиції, головну роль при тім мала відограти славна азійська республіка Мілет. Заснована Іонійцями на території Карійців, Фінікпя, і ще славних мореплавців Критян, ся осада стала натуральним учасником фінікійсько-карійської торгівлі, особливо на Чорнім морі, і згодом заступила в ній місце тих своїх попередників. Почавши торгівлю, Мілетяне далі заснують на чорноморським побережу свої постійні факторії (про фінікійські та карійські факторії на північних березі не маємо відомостей). З сих факторій в вигідних обставинах витворюють ся постійні осади.

З значнійших кольоній північного чорноморського побережа вразно звуть ся мілетськими Тіра, Ольбія, Теодосія і Пантікапей: до них же, певно, належала більшість менших, заснованих Мілетянами безпосередно чи посередно—їх кольоністами з старших кольоній. Страбон каже, що Мілет залюднив цілий Евксинський Понт і Пропонтиду¹⁾, і взагалі Мілетяне уважались головними кольонізаторами Понта. В сій традиції мусіла задержати ся пам'ять головно про ініціативу Мілетян в закладанню факторій і кольоній, залюдняли ся-ж вони кольоністами з різних міст: заселити власними силами всі кольонії, що вели свій початок з Мілета (рахували їх на вісімдесят!), мілетська громада, розуміть ся, не була в силах. Де які ж з чорноморських кольоній були засновані таки й зовсім незалежно від Мілетян. Так одну з найважнійших кольоній — Херсонес засновали виходні з Гераклії Понтийської, дорійської кольонії, заснованої в VI в. головно Меґарянами, що взагалі мали в історії кольонізації Понта найважнішу роль по Мілетянах. Фанагорію засновали виходні з Теоса²⁾.

Початки сеї кольонізації сягають дуже далеких часів. Одинока мілетська кольонія на північному побережу Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датується серединою VII в. перед Хр. Але такими датами звичайно означається вже остаточне сформованне кольонії, початки-ж факторій і перших осад мусимо класти на ще ранійші часи. Коли заснованне деяких колоній на полудневім березі (як Кізік, Сіноп) датується VIII віком, навіть початком його, то певно, що вже тоді істнували бодай початки осад на північним побережу. VIII—VI віки були часами особливо інтензивної мілетської

¹⁾ XIV, 1. 6.

²⁾ Аріан у Евстатія 549.

колонізації; се мало свої причини в тяжких обставинах сієї республіки: VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лідійським царством, а потім наступила завзята, нелюдська внутрішня боротьба — війна демократичних і аристократичних сторонниць, що могла багатьом надати охоти шукати долі в північних краях.

В археологічній матеріалі Чорноморя ся перша, мілетська доба тутешньої колонізації донедавна представляла ся досить слабо, але останніми часами пам'ятки іонійської культури виходять на яв все в більших масах не тільки в останках самих колоній, а й за їх околицями, та вказують на значну інтензивність торговельних зносин і культурних впливів уже в VII в. В світлі сих фактів набирають відповідного значіння і ті пережитки грецького архаїзму, що довго держали ся в чорноморським життю, ведучи свої початки просто з мікенських часів, і були пересажені і закріплені в сім чорноморським світі першими кадрами колоністів. З VI віку, з доби Пізістрата слідний сильний атенський вплив — він полишив числені пам'ятки по собі в атенській чорнофігурній посуді тих часів, що з часта стрічаєть ся в руїнах Ольбії, Теодосії, Боспора. І потім з певними моментами ослаблення або переривами (в одну з таких перерв V віку дуже визначну роль в чорноморській торгівлі здобуває о. Тазос) атенська торгівля і атенські впливи культурні панують на нашім побережю протягом V, IV і в початках III віку. Докази того в виді атенської посуду з червоними фігурами, в незвичайнім багатстві лишили ся не тільки на місцях чорноморських колоній, але в величезній масі стрічають ся в могилах і останках осад середнього Подніпров'я (в полудневій Київщині). Навіть в мові написей йонійських колоній нашого побережа слідний в сім часі сильний атенський вплив (тільки Херсонес держить ся міцно свого дорійського діалекту). Не вдовольняючи ся пануванням на тутешнім торгу Атени пробували стати ще міцнішою ногою на сім побережю. В V в. маємо звістки про кілька морських експедицій на Чорне море (Арістїда, Перікла), і досить правдоподібним здаєть ся, що в епоху найбільшого розвитку морської сили Атен і наше побереже було введено в круг атенської гегемонії¹⁾. Опорним пунктом атенських впливів був Німфей на Керченській протоці, на полудне від Пантікапея; там була атенська залага. Але підчас розгрому атенської держави при кінці V в. пропала ся опорна база: Боспоряне захопили Німфей, атенський комендант віддав сю кріпость боспорському володареві²⁾ і Атени, очевидно, помирили ся з сею утратою:

¹⁾ Про се див. особливо в статях Брандіса.

²⁾ Aeschinis III. 171.

вдовольнилися вигодами торгівлі і підтримували приятельські відносини з боспорськими володарями взаємну за ті особливі торговельні пільги які давали вони атенській торгівлі. Так було в IV в. З упадком Атен в III—II в. в археологічному матеріалі виступають на перший план мотиви й фабрикати Малої Азії, Родоса, Александрії. Александрійські впливи проявляють себе особливо сильно і помітно. Далі, уже від II віка виступають вироби італійські, римські спеціально, що зміцнюються ще більше з розповсюдженням політичного впливу Риму на нашій побережжю (в I в. перед Хр.) і панують аж до упадку Римської держави. Аж потім, по більших або менших — як в котрій місцевості—перервах бурного періоду мандрівки народів, виступає наслідник і наступник сих римських впливів — візантизм, що свого розцвіту і сили доходить в Юстиніанову добу і служить головним культурним фактором тутешнім аж до XI—XII в.

Так представляються головні напрями торгівлі й культурних впливів і зв'язаних з ними — кольонізаційних течій в сих грецьких осадах¹⁾. Тепер оглянемо коротенько долю головніших чорноморських кольоній²⁾.

Починаючи від заходу першою з грецьких кольоній на тім побережжі була Тіра, на місці тепіришнього Акермана, на Дністровім лимані; стара її назва була Офіуса („Зміїна“), потім названа вона Тірою від імені ріки³⁾, мешканці звалися Тірянами (Τυρανοί). Се була мілєтська кольонія, невідомо коли заснована, звісна в джерелах IV в.⁴⁾ Вона становила особну републіку, з вічем і сенатом (βούλη) та чотирма архонатами на чолі. Відомо про неї дуже мало. В середині I в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима й належить до пров. Мезії; останні звістки про неї маємо з другої четверти III в. (монети з іменем Александра Севера): догадують ся, що вона загинула під час готських нападів⁵⁾. Останній відблиск її добрих часів—се монументальні написи цісарських декретів 201 р., що підтвержували Тірі свободу від мита при довозі і вивозі товарів⁶⁾. Т. зв. Скіми, письменник II або скорше I в. перед Хр., підносить вигоду Дністра для плавання, гарні пастовні по

¹⁾ Див. статю проф. фон-Штерна: Значеніє керамических находок на югѣ Россіи для выясненія культурной исторіи черноморской колонизаціи (одеські Записки XXII, 1900), де зроблено першу пробу освітити історію чорноморську торгівлю на підставі находок головно керамічних, і пізніші публікаціі Йогож: Музей одесскаго общества I—III, Die griechische Kolonisation й ин.

²⁾ Літературу див. в примітках (1). ³⁾ Пліній Hist. Nat. IV 12.

⁴⁾ Згадується в перше у т. зв. Скіляка.

⁵⁾ Моґзен Römische Geschichte V с. 217—8.

⁶⁾ Inscr. Ponti Eux. I ч. 3.

його берегам і багатство риби; Деметра з колосками (або самі колоски) і Діоніс з лозою на монетах вказують на інші ще джерела тутешнього достатку й торгівлі — хліб і вино.

На тім же лимані, насупроти Тіри лежало иньше, меньш значне місто, звістне теж від IV в. — Ніконіон. Далі на схід, між Дністром і Дніпром — порт Ісіаків (як думають, на місці Одеси), порт Істрия і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

Теперішній острів Березань, в устю Дніпровсько-Бозького лиману, в тих давніших часах бувши виступом, півостровом, звязаним з північним берегом, — служив в перших стадіях грецької колонізації досить важною факторією. Пороблені останніми роками досліди відкривають інтересні сліди оселі з тих перших віків, кінчаючи V віком перед Хр.¹⁾ Правдоподібно, з розвитком торговельного значіння Ольбії, положеної далі, в глибині лиману, березаньська оселя стратила своє значінне і острів зістав ся простою морською стацією, якою бачимо його пізнійше.

Ольбія лежала при лимані Гіпаніса-Бога, на правім боці, коло сучасного села Парутина-Ілінського. Ольбією зве її звичайно сама громада в написях і на монетах, а себе — Ольбіополітами; посторонні звали Ольбію Борістеном, задля близькості Борістена-Дніпра, а мешканців її називали Борістенітами, і так звала себе часом і сама громада²⁾. Ольбія і Пантікапей — то були найславнійші мілетські колонії на нашім побережю. Заснованне Ольбії античні джерела (т. зв. Скіми) кладуть на часи „медійської зверхности“ (VII в.), а в каталогу Евзебія-Гроніма воно датуєть ся 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна вважати часом остаточного сформовання сієї осаді, а початки її могли бути положені далеко скорше. Систематичні розкопки, розпочаті останніми роками, викрили сліди початкових земельних укріплень, котрі поволі заступали ся кам'яними мурами. Старі мурі дуже гарної будови V—IV в. незвичайно сильні, до 3 метрів грубости, і будовані дуже солідно і багато, обложені гарно витесаним каменем, свідчать не тільки про оборонність, але й заможність і багатство міста³⁾. В середині V в., коли звідав її Геродот, Ольбія справді була багатим і важним

¹⁾ Про сі розкопки звістки Штерна в Записках одеського товариства XXVII і XXVIII і статя його в Кію, 1909, також Извѣстія XIV арх. зїзду с. 91.

²⁾ Див. розвідку Штерна в XVI т. одеських Записок; Пападімітріу недавно (ibid. XXVIII) доводив, що емпорієм Борістенітів, потім Борістеном звали ся Березаньська оселя. Ся стара назва, очевидно, звучить і в нинішній.

³⁾ Див. особливо новіший реферат Фармаковського про розкопки 1901—8 рр. в Извѣстіях арх. ком. кн. XXXIII.

містом. Не тільки розжила ся сама, але встигла вже взяти під свій культурний вплив сусідніх варварів: коло Ольбії бачимо еленизованих Скитів Каліпідів, а й дикійші Скити та їх царі не могли устояти ся перед чаром грецької культури — як нещасливий Скіль, що згинув за свою прихильність грецькій культурі (як оповідає Геродот). Сі впливи її не обмежили ся близшою околицею, а йшли далі, в глибину варварських країв, по поріччях обох великих рік, що сходили ся під Ольбією — Дніпра і Бога. Те що розвідав ся Геродот під час свого побуту в Ольбії, показує на широкі торговельні звязки, що виходили далеко в глибину краю, і безсумнівно з Ольбії головню йшли культурні впливи в центральну Україну. Вона була головним огнищем грецької, взагалі середземельної культури в останне півтисячолітє перед Хр., що полишила свої сліди в нахідках Подніпровя.

П'ятий вік і перша половина четвертого були часом найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом богатства для неї були торгівля й господарство: хліб, риба, худоба, як і у Тірі¹⁾. Крім того, по словам Геродота, в Дніпровім лимані добували сіль — велика се була вигода для солення риби, важного предмету торгівлі. Місто було незалежною республікою, правилось народнім вічем і сенатом (βούλη), езекутивну власть мали архонти й стратіги, скарбу пильнували колегії „девяти“ й „одинадцяти“, а торгівлі й промислу доглядали колегії агораномів і астіномів; взагалі завдяки численним написям устрій Ольбії відомий ліпше від иньших тутешніх міст.

Та за тим розцвітом, в якім бачимо Ольбію за Геродота, наступили для неї гірші часи. В 2-ій пол. IV в. їй прийшлось витримати тяжку війну з якимсь Зопіріоном: як звичайно приймають, був то воєвода Александра В. Громада мусіла напружити всі свої сили і шукати надзвичайних засобів, щоб устояти ся. „Борістеніти обложені Зопіріоном, дали свободу невільникам, признали чужеземцям горожанські права, заложили нові книги (правдоподібно — списали довги в заміну жертв на оборону), і тим способом змогли оборонитись від ворога“, оповідає пізнійший письменник²⁾. Але за „сим потрясєнієм прийшли нові біди — Ольбії тяжко приходилось від сарматських і скитських орд і від нового варварського руху в придунайських краях—від „Іалятів“ як вони звуть ся в місцевих написях (думають, що то були Бастарни або дунайські Кельти), також від Скїрів, пізнійше—від Іетів. З декрету на честь Протогена, ольбійського громадянина — найбільшої й найинтереснійшої

¹⁾ Геродот IV. 54, Скїмн.

²⁾ Macrobian Saturn. I. 11. 13.

ольбійської написи (час її невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр.¹⁾), бачимо, що Ольбія тоді мусіла відкупатись від сарматських орд рік-річними „дарунками“, чи по prostu сказати — данею. Вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: „через війни і неврожаї“ місто цілком збідніло, так що архонти мусіли заставляти храмову посуду, а в місті був голод. Пізніший Діон Хрїзостом каже, що Ольбію не раз тоді брали вороги²⁾. Немалий час, — хоч може і не безпереривно, вона мусіла признавати над собою зверхність скитських царів. На се вказують монети Ольбії з іменами кількох варварських царів³⁾ — на жаль без хронології. Нарешті в 2-ій чверті I в. перед Хрїстом Гети цілком зруйнували Ольбію, „як і всі інші міста на лівім (північнім) березі Понту аж до Апольонії“ (коло теп. Бургасу). По словам Діона Хрїзостома Ольбіополіти тоді розбіглись і вернулись на старі попільща пізнійше — „як здається, за приводом (чи дозволом) самих Скитів, що потребували торговища і зносин (торговельних) з Греками, а ті перестали приїздити до них по зруйнованню міста“. Ся нова, реставрована Ольбія одначе виглядала і сто літ пізнійш дуже нужденно, як описує її Діон, що особисто був тут в 80-х рр. по Хр. Вона займала тільки незначну частину старого міста; купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень, обгорожена дрантивенькою стіною; в храмах не можна було побачити одної цілої статуї: все було покалічене. Се справді потвержують і новійші розкопки: нове місто, убоге і нужденне, займало тільки частину старого. Сама людність змінилась, каже Діон, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се потведжують написи де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен⁴⁾. Та по словам того ж Діона, се була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то дуже нужденно, і з сильною участю варварських елементів.

Вернутись до давнього розцвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; не так складали ся обставини: приходило ся жити серед тривоги, серед дальшого неустанного руху в степах. Діон, як самовидець, дає нам образок неспокійного життя сього міста при кінці I в. по Хр., серед страху від ворогів. Борістеніти зходять ся послухати

¹⁾ Inscriptiones Ponti Eux. I ч. 16. Перегляд питання про час дєрету у Латїшева оп. с. гл. III. ²⁾ Oratio XXXVI.

³⁾ Фарзоя, Івісмея, Капіта, Сарії, Скілюра; з них Скілюр правив мабуть в другій половині II в. перед. Хр.

⁴⁾ Аналіз варварських імен написей нашого побережа дав В. Мілєр в розвідці: Етнографическіє слѣды иранства на югѣ Россіи — Ж. М. Н. П. 1886, IX, теж коротше в т. III Осетинских этюдів.

заїзжого рідора на улюблену тему — про Гомера, про Ахіля, що був предметом місцевого культу—але приходять узброєні, брами міста замкнені, і на мурах стоїть воєнний прапор, бо Скити попереднього дня набігали на ольбійські землі. Це ілюстрація ольбійського життя всіх цих століть.

На сю вічну боротьбу з варварськими сусідами не ставало Ольбії своїх сил. Коли першою силою в понтийських сторонах став Мітрідат, Ольбія, як і інші чорноморські кольонії, шукала у нього помочи і захисту; недавно віднайдена ольбійська надпись кинула світло на ці зносини її з Мітрідатом¹⁾. Коли Мітрідат згинув в боротьбі з Римом, Ольбія шукає помочи і опіки Римлян. Не знаємо подробиць цих відносин довший час: джерела не говорять про Ольбію спеціально. Але нема сумніву, що за Нерона, коли римське правительство енергічно вмшало ся в чорноморські відносини, і римські війська боронили від варварів Херсонес, а римське правительство хотіло поставити в безпосередню залеженість від себе навіть далекий Боспор—близші оселі, як Тіра. Ольбія й ин., тим більше мусіли стояти під опікою Риму. Пізнійше знаємо, що за Антоніна Ольбія зверталась за помічю до Рима проти „Тавроскитів“ і дістала підмогу. За Септимія Севера (між 196 і 198 р.) перейшла вона під формальну зверхність Рима і ввійшла в склад провінції Мезії, так само як і Тіра. І Рим все, коли тільки інші клопоти не паралізували його тутешньої політики, — не відмовляв, в своїх інтересах, своєї помочи і опіки тутешнім грецьким громадам. Недавно знайдена ольбійська надпись 248 р. показує, що тоді ще, перед самою готською бурею була в Ольбії римська залага²⁾. Правдоподібно, слідом Ольбія була зруйнована нападами Готів, але не зникла відразу, ще відживала кілька разів (як показують розкопки), хоч і дуже нужденно, — поки стала зовсім порожньою руйною (останні монетні знахідки тутешні походять з VI в. по Хр.).

Перейдїм до дальших осель.

Затока при Перекопі (між Дніпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінітською (інакше — Таміракською) по імені Каркіни, міста на її північній березі. Торговельного значіння ся затока не мала, як і кілька малозначних осель на її побережю. На західнім побережю Крима лежало місто Керкініт (де теперішня Евпаторія)³⁾—теж нічим особливим не визначне. Важне значінне мав тільки крайній східно-полудневий виступ півострова, між затокою Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символів (теп. Балаклавська). Витворений сими затоками півостров звав ся

1) Извѣстія археол. ком. XXV. 2) Извѣстія арх. ком. X с. 6.

3) Див. про місце його новіші замітки Романченка в Извѣстіях археол. ком. т. XXV.

Херсонесом, як і цілий Крим: для відріжнення від сього великого Херсонеса, той малий півостров звать звичайно Херсонесом Гераклеїським, по осадникам, що прийшли з Гераклеї Понтийської. Херсонесом же Гераклеїським, Таврійським або Меґарським¹⁾ звало ся саме місто, положене на сім малим півострові.

Засновали Херсонес, як я вже сказав, виходні з Гераклеї Понтийської, колонії Меґарян (на полудневім березі Чорного моря (тепер по Турецьки Ереґлі). Недавно знайдена надпись, де Херсоніти звать Гераклеїців своїми „шановнішими батьками“²⁾, потвердила літературну традицію, що Гераклея була метрополією Херсонеса. Т. зв. Скіми каже, що в засновано Херсонеса брав участь також і Дельос; але ся звістка нічим не потверджуєть ся. Головна маса людности була в усякім разі дорійська — се показує виразно дорійський діалект написей³⁾. Коли засновано Херсонес—невідомо, але в кождім разі належав він до молодших, а не до старших колоній. Сама Гераклея заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес з'явив ся значно пізніше. Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скіяк (IV в.). Припускають, що й за часів Геродота Херсонес вже існував, тільки сей не згадав про нього, але се здогад не дуже певний, і в усякім разі з херсонеських находок поки що для V в. нічого певного не можна виказати.

Оселяючись в сусідстві диких і нелюдських Таврів, про котрих оповідались всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечности. Для того місто з початку осаджено не при котрійсь з двох згаданих бухт, а на крайнім виступі півострова, над т. зв. Козакою бухтою, бо там він лекше міг бути оборонений. Подвійний мур боронив його і сей малий виступ від суші. Але з сього безпечного кута Херсонес здавна почав розселяти ся і далі на північ, над теп. Карантинною бухтою (де тепер Севастополь), і тут викрито теж старі стіни з першої епохи міста, з гарного тесаного каменя—але вони мабуть не були докінчені тоді, і тільки пізніше, уже в римській добі обведено муром се нове місто наоколо, і воно стало головним огнищем тутешнього життя. Взагалі ж житє сього далекого геленського закутка в перших віках його існування не визначало ся ні блеском ні богатством — енергічні розкопки останніх двадцяти літ не викрили ні артистичних будов, ні розкішних похорон: херсонеська монета —

¹⁾ Plinii Hist. Nat. IV. 12, 26.

²⁾ Inscr. P. E. IV ч. 72.

³⁾ Сеж, окрім свідоктв иньших авторів, уневажнює хибну очевидно звістку Страбона, що Гераклея була мілетською колонією.

сей перший показчик торгового розвою — не стрічаєть ся в великім числі. Громада херсонеська жила більше господарськими інтересами, що вимогали багато енергії й праці. Працею й культурою приходнів камінцюватий і непривітний півостров справді гарно оброблено: заховались досі останки штучних водопроводів (труби для води): півостров укрили штучні городи і виногради. З збіжем було мабуть труднійше, судячи з того, що в присязі своїй горожане обовязують ся „збіже з рівнини“ не продавати нікуди инде опріч Херсонеса¹⁾. Західне побереже Крима не з родючих.

Крок за кроком опанувавши близшу околицю, Херсонес по волі забрав в руки все се західне побереже від Каркінітської затоки до „бухти Символів“. Замітних осад одначе тут крім самого Херсонеса не було: згадана присяга згадує між його провінціями тільки Керкініт, „Гарний порт“ (десь над Каркінітскою затокою) і крім того глухо — „всі інші укріплення“ (такі сліди укріплень перетинають шию між Ктенунтом і бухтою Символів).

І тут, як в Ольбії, сусідня варварська людність підпадала не тільки впливам грецької культури, але й самі приставаала до неї. В ресстрах дельфійських проксенів кінця II в. перед Хр. стрічаємо „Гімна Скита Херсонесця“, і в недавно відшуканім херсонеськім ресстрі розпроданих міських ґрунтів знаходимо між херсонеськими горожанами справді того Гімна Скита і якогось другого Скита поруч нього²⁾.

В сфері політичній Херсонес з псчатку стояв під опікою своєї метрополії, що за нього мабуть звела війну з заборчими заходами Пантікалея в першій пол. IV в. Але поволі він виростає і як центр і столиця західного Крима вже в III в. грає ролю в чорноморській політиці. Припадкоом перехована звістка про угоду уложену між малоазійськими володарями називає між державами, які були обняті сим трактатом, поруч Гераклєї також Херсонес³⁾. В сій добі був він незалежною, демократичною республікою. В недавно знайдений, згадуваній вже вище присязі горожанській з початків III в., як міркують по письму, горожанин присягає: „разом з усіма дбатиму про добро і свободу города і горожан, не продам Херсонеса ні Керкініта ні Гарного порта ні иньших укріплень ні иньших земель, які Херсонезіти держать або держали, нічого нікому, ні Гелену ні Варвару, але пильнуватиму для

¹⁾ Inscriptiones P. E. IV № 79. Може бути одначе, що в тім була якась фіскальна справа.

²⁾ Dittenberger Sylloge i inscriptionum Graecarum № 268, Inscriptiones P. E. IV ч. 80.

³⁾ Polybii XXV. 2. 12.

народу (громади) Херсонесців, ані народовластя (демократії) не нарушу ані поможу, коли хто продаватиме або нищитиме, і не затаю, але сповіщу держателів (деміургів) города“¹).

Але з історії міста сих часів не знаємо сливе нічого, аж до самого кінця II століття перед Хр., коли Херсонес притисли сусідні Скити, що зайняли степові часті Криму і притиснули тутешніх Греків, захопили провінції Херсонеса і саме місто тримали в облозі. Херсонес удав ся тоді під протекцію славного і голосного в тих сторонах понтийського царя Мітрідата VI Евпатора просячи помочи і захисту. Факт сей, докладно не датований, дослідниками кладеть ся коло 110 р. Для Херсонесців, кольоністів малоазійської Гераклії, що все стояли в тіснім звязу з полудневим побережем Чорного моря, було се зовсім натуральним кроком, але зробив він важний поворот в житю нашого Чорноморя. Перед усім, потягнувши за собою участь Мітрідата в кримських справах, він привів до об'єднання всіх грецьких громад північного побережа під властю понтийського царя. По друге — ще важніше в своїх наслідках — він увів грецькі громади нашого побережа в круг римської політики, перекинув боротьбу Рима з Мітрідатом на північний берег, і в результаті—привів се чорноморське побереже під власть і опіку Рима, під впливи римського державного і культурного життя.

Мітрідат не зівстав ся глухим на поклик Херсонесців. Його воєвода Діофант зайняв ся енергічно боротьбою з нападниками. Від Старбона і з херсонеського декрету на честь сьогд Діофанта (се найбільша й найважнійша з херсонеських написей) довідуємось, що Діофант кількома разами побив „скитського“ царя Паляка і його сторонників Ревксіналів (Роксолянів, як думають звичайно) і визволив Херсонес²). Після того Херсонес з Боспором і північним побережем (Ольбією, Тірою і ин.) увійшов у склад понтийського царства. По упадку Мітрідата якийсь час належав до Боспорського царства під зверхністю Рима, але потім був признаний автономною республікою, під номінальною римською зверхністю. На монетах його пишеть ся *Χερσονήσου ἐλευθέρας* (Херсонес незалежний) і має він не тільки срібні, але й золоті власні монети, без жадних цісарських імен, як самостійна держава, так що становище його далеко було вище від Тіри та Ольбії — провінціональних міст Римської держави. Але фактично мусів залежати дуже сильно від шефів римських сил, що держали тут свої залоги для охорони, часом і флоту в Херсон-

¹) Inscriptiones P. E. IV с. 79.

²) Страбон VII 4. 3, Inscriptiones Ponti Eux. I. ч. 185 і IV ч. 67. Детайлічний історично-топографічний коментар до декрету в Записках одеськ. тов. т. XII і Извѣстіях археол. ком. XXI.

ськім порті, і побирали різні доходи з міських оплат на удержання воєнної сили¹⁾).

Взагалі ті перепетії, які переходив Херсонес в сі віки римської зверхности (від I в. перед Хр. до III по Хр.) зістають ся все ще в значній мірі неясними²⁾. Звістки долітають до нас відірвані, уривкові. Так в написи мавзолея Плявція Сільвана читаємо звістку про те, як він між иньшим, підчас своїх подвигів на Чорноморю в 60-х рр. по Хр. відогнав скитського царя, що взяв був Херсонес в облогу³⁾. В иньшій написи, в честь херсонеського діяча, що їздив до Риму в справах херсонеської ἐλευθερία згадуються інтриги якогось „тірана“, що хотів захопити власть над містом, опираючи ся на прихильну партію в самім місті⁴⁾—може боспорського царя. У пізнішого історика є звістка що за царя боспорського Котиса (124 — 131) Херсонес належав до Боспора⁵⁾. Довгі історії про війни Херсонеса з Боспором розповідає Константин Порфирородний⁶⁾, але в вповні легендарній формі і з них тяжко витягнути якийсь реальний зміст.

Сліди римської залогі і римської опіки уривають ся і тут, як і в Ольбії, на середині III в., і Херсонес тоді, як і все побереже, були полишені самі собі перед готською бурею. Як пережив він сей бурхливий час, не знаємо. Перші сліди відновлених відносин з римською державою-протекторкою маємо з кінця IV в.⁷⁾. Звістки про відбудовання

¹⁾ Inscr. P. E. IV 81.

²⁾ Звичайно приймало ся, за Беком (Corpus inscr. graec. II с. 89), що херсонеська ера, від якої раховано літа в Херсонесі — 24/5 р. по Хр., як тепер рахують—се був час, коли Херсонес дістав ἐλευθερία від Римлян і увільнив ся від Боспору. Одначе найранішу звістку про ἐλευθερία Херсонеса маємо у Плінія Hist. nat. IV. 12 (26), а Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII 4. 7) зовсім виразно говорить, що за його часів—себ-то в 1-й чверти I в. по Христі, Херсонес ще належав до Боспора. Сю звістку вважано хибною, але тепер все більше прибуває вказівок на те, що ἐλευθερία Херсонеса справді могла наступити пізнійше і взагалі в відносинах Херсонеса до Риму були й пізнійше фази більших і менших автономічних прав. Літературу сього питання і перегляд його дають статі Берте Делагарда: Надпись времени императора Зенона (на сій написи оперті рахунки херсонської ери) і Ростовцева Рим. гарнизоны.

³⁾ Corpus Inscr. Lat. XIV ч. 3608.

⁴⁾ Inscr. P. E. IV, ч. 68.

⁵⁾ Fragm. Hist. Graec. III с. 602.

⁶⁾ De adm. 53. Див. Момзена Röm. Gesch. V. с. 291.

⁷⁾ Inscr. Роп. E. VI ч. 465, Извѣстія археол. ком. 22.

мурів римсько-візантійським правительством за ціс. Теодосія при кінці IV в., потім за ціс. Зенона при кінці V¹⁾, і знову за Юстиніана вказують правдоподібно на періоди упадка, по котрих місто з подвоєною енергією, під опікою цісарства, брало ся до забезпечення від ворогів. За Юстиніана Візантія енергічно взяла ся до реставрації полудневого кримського побережа: були відновлені укріплення в Херсонесі і в інших місцях—в Горзувітах, Алусті, Пантікапеї. Херсонес стає адміністраційним центром цілого Криму, столицею його візантійської адміністрації. Починаєть ся доба його розвитку. Починають ся монументальні церковні будови, що відкривають ся тепер з руїн все в більшим числі, починаючи від недавно відкритої хрестової церкви як приймають V в. Не обходило ся, правда без замішань. Хозари, що заволоділи східнім Кримом, простягали нераз руку і на Херсонес, і на початку VIII в. бачимо тут їх намістника „тудуна“²⁾. Але потім Херсонес уже без перерв належить до Візантії як головне місто і столиця Крима. І тепер в ній бачимо автономний устрій³⁾: на чолі міста тояв місцевий *протевох*. Аж у IX в. для зміцнення своєї власти візантійське правительство стало прислати сюди своїх стратігів⁴⁾. Се, правдоподібно, дуже не сподобалось громаді: при кінці IX в. сталось повстаннє, стратіг вбито, а Константин в своїй науці сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонітів до послухности, як би вони „забунтовали або спротивились велінням імператора“. Сі способи — перешкоди в торгівлі й доставі в Херсонес збіжа, вина й інших потрібних річей.

В сей візантійський період Херсонес має для нас особливе значінє, бо він був найблизшим огнищем візантійської культури для східніх Словян після їх розселення, коли вже не існували інші грецькі колонії, як Тіра, Ольбія. В наших очах се надає йому великий інтерес, над всі грецькі колонії Чорноморя — Херсонес тоді був найблизшим огнищем тої культури, яка мала таке значінє в усій еволюції Східньої Європи в IX—XI вв.

¹⁾ Сборн. Христ. надп. ч. 7, Извѣстія археол. ком. 22.

²⁾ Nicephorus ed. de Boor pag. 45, Theophanes ed. de Boor I p. 376.

³⁾ При різних відмінах в устрою Херсонеса і в степені залежности від Риму, а потім від Візантії можна тільки в певних монетах констатовати певний устрій Херсонеської громади

⁴⁾ Константин De adm. 42 кладе се на часи імп. Теофіла, проти сього датовання див. Успенского Візантійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чорного моря К. Ст. 1889, V. Херсонський стратіг згадуєть ся вперше з нагоди повстання за імп. Льва: Continuator Thephanis, імп. Лев гл. 10, Амартол вид. Муральта 774—5 (під 892 р.).

З упадком Візантії й переходом чорноморської торгівлі в руки Генуезців упадає й Херсонес: при тім його тиснули нові турецькі орди: Половці, пізніше Татари. Вже в 1-й пол. XIV в. (1333 р.) папа засновуючи в Херсонесі латинське єпископство, говорить про нього як про колишнє місто¹⁾. В XVI в. подорожник Броневський застав його цілком порожнім — самі руїни²⁾.

На полудневім побережжю Крима споміж кількох звістних нам осель (Харакс, Лямпад, Атений і т. н.) видатніша була Теодосія (на місці теперішньої). Се була, як уже сказано, мілетська колонія. Час засновання її нам невідомий: в 1-й пол. IV в. її підбив собі боспорський архонт Левкон, і від того часу вона входила в склад Боспорського царства. Демостен хвалить її великий порт, „як кажуть корабельники — не гірший від боспорського“; Страбон славить родючість околиць Теодосії³⁾. Але не вважаючи на свій справді дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнішого значіння: аж в середніх віках (XIV—V) Генуезці, оселившись сьт, надали їй всевітню славу під іменем Кафи.

Без порівняння важніше значіння в старинні часи мав Пантікапей, осада на місці теперішньої Керчи, „метрополь всіх мілетських колоній Кімерійського Боспора“⁴⁾ (звичайна форма імени *Παντικαπαιοῦ*, мешканець звав ся *Παντικαπαίτης*, *Παντικαπεύς*, *Παντικαπαίος*). Його історія стає нам відомою тільки з кінцем V в., але з огляду на таке першєнство його поміж тутешніми колоніями здогадують ся, що заснована (себ то — остаточно сформована) ся осада була скорше, що найпізнійше — деє в середині VI в. З початку се була аристократична республіка, на чолі котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактидів⁵⁾. Потім в середині V в. (438/7) забирає в свої руки владу династія Спартокідів — якась чужа і не грецька родина, як показують імена її членів: вона править тут потім протягом трох століть. Але й Спартокіди довгий час титулюють ся тільки архонтами Боспора і Теодосії, а царями називають себе тільки в відносинах до підвладних

¹⁾ Theiner Monumenta Poloniae et Lituaniae I ст. 457.

²⁾ Tatariae descriptio, 1595, витяги див. в одеських Записках т. VI с. 341—2.

³⁾ Демостен проти Лептіна § 33, Страбон VII. 4. 4.

⁴⁾ Афан XXII, 8, 26.

⁵⁾ Діодор XII, 31. 1; він взагалі подає з літературних джерел найбільшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII—XX 2, витяги в збірнику Латішева II с. 473 і далі).

варварських народів. Аж пізніше (в III в.) затираєть ся отся ріжниця титула, і вони титулюють ся царями взагалі.

Власть сих династій не обмежалась самим Пантікапеєм: під свою власть згодом забрали вони грецькі кольонії по обох боках Кімерійського Боспора. З них на європейським березі важнішими осадами був Німфей і Теодосія, на азійським — Фанагорія (в куті Таманської затоки, коло ст. Сінної) і Горгіпія (теп. Анапа). Ся держава звалась Боспором, а її нарід Боспорянами. На захід, в Криму, вона довший час не простягала ся далі за Керченський півостров, що був для безпечности відгороджений від решти Крима валом. Але Спартокід Левкон в IV в. перейшов за сю початкову границю й прилучив до Боспору Теодосію. Крім грецьких міст боспорським династам підлягали, бодай часами, сусідні варварські народи кавказького берега — Сінди і Меоти з дрібнішими їх племенами. Нарешті до Боспора-ж належав Танаїс—кольонія Боспорян на устю Дона-Танаїса. Старий Танаїс, судячи по розкопкам останніх літ, стояв мабуть при лівім гірлі Дона, коло теп. ст. Єлисаветської (розкопки дали культуру V—IV в. перед Хр.): останки пізнішої осади, римської доби, виявили ся при правім гірлі, т. зв. Мертвім Донці, коло с. Недвигівки¹⁾. По словам Страбона, се було найбільше торговнище для варварів після Пантікапея: там боспорські Греки торгували з кочевниками європейськими і азійськими (себ то тими, що жили на захід і схід від Дону). Крім торговлі тут, на азоським побережжю, в великих розмірах ловили вони рибу й солли²⁾. При кінці I в. перед Хр. боспорський цар Полемон зруйнував був зовсім Танаїс за непокору, але як видно з численних написей, кольонія ся віджила і в II—III в. по Хр. прийшла була знову до значного розвитку. Друга важна торговельна осада, Фанагорія, по словам Страбона, була центром „азійських Боспорян“; сюди прибували товари з кавказьких країв сухопутем, тимчасом як Пантікапей держав у своїх руках морську торговлю: він мав варстати на 30 кораблів³⁾.

Крім торговлі і рибного промислу Боспоряне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту під Теодосією й Пантікапеєм. Боспор орудував великими масами хліба, збираючи його чи то з власного господарства, чи то через торговлю з сусідними варварами. Від Демостена довідуємось, що в серед. IV в. половина всього привозного хліба в Атику, яких 400 тис. медімнів

¹⁾ Старі розкопки (в 1853 р) ведено коло Недвигівки да Мертвім Донці. Потім звернули увагу нахідки коло ст. Єлисаветської. З 1908 р. ведуть ся в обох пунктах систематичні розкопки, див. реферат про них в Извѣстіях XIV зїзду с. 136 і Извѣстіях археолог. ком. кн. XXV.

²⁾ Страбон VII. 45 і XI. 2. 4.

³⁾ Страбон XI. 2. 10 і VII. 4. 4.

(коло 400 т. гектолітрів) ішло з Боспора¹). Під час дорожні в IV і III в. боспорські Спартокіди нероз послали значні маси хліба в дарунку; Страбон каже, що Левкон послав Атенянам одного разу мільйон гектолітрів (2.100,000 медімнів) з Теодосії: цифра може й побільшена, але можемо з того зрозуміти розміри хлібної торгівлі Боспора. По словам тогож Страбона, хлібом платив Боспор і частину своєї дани Мітрідату: 180.000 медімнів хліба і 200 талантів срібла²). А звісний вже нам Пл. Сільван між иньшими також і тим визначав ся, що привівши кримські сторони в тіснійшу залежність від Риму, прислав „з тої провінції велику масу пшениці народови римському“³).

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, сильно терпів від сусідних варварів. Подібно як Ольбія, він мусів їм оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддався під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і останній Спартокід Перізад. „не мавши змоги витримати з варварами, що вимагали все більшої дани“. Він заховав свою владу під зверхністю Мітрідата: але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників „Скітів“⁴). По тім Боспор перейшов під безпосередню владу понтийських царів, а по упадку Мітрідата — під римську протекцію. За римських часів він становив васальну державу, з своїми царями, з початку з династії Мітрідата (по жіночій лінії), а з третьої чверти I в. по Хр. з якоїсь, теж варварської, очевидно, династії Рескупорідів (чи була се зовсім нова династія, чи споріднена з попередньою, властиво зовсім невідомо). Відносини Рима до Боспору подібні до херсонеських: римське правительство опікувалось Боспором, коли й скільки могло, тримало тут часами свої залоги, але полишало досить широку автономію. За Нерона, в 60-х рр. воно поспробувало було взяти Боспор в безпосередню свою владу, але се показало ся, очевидно, непрактичним, і автономію його відновлено, під управою старої династії. Відносини і степеня залежності зрештою могли бути різні в різні часи.

Історія Боспорського царства за римських часів взагалі дуже мало звісна. Головним джерелом служать монети й написи; по нім династію боспорську можна слідити до першої половини IV в. Цілий сей час царство зівтавалось під римською протекцією — очевидно, само трима-

¹) Против Лептіна § 31—3.

²) Страбон VII. 4. 6, Демостен проти Лептіна § 33; про сей текст див. примітку Перро в *Revue historique* 1877, IV с. 53; він думає що се не був дарунок. Див. ще мову Ісократу *Τραπεζιτικὸς* 57.

³) *Corpus Inscr. Lat.* XIV с. 3698.

⁴) *Inscr. P. E.* I N 185.

лось її, навіть в часах коли Рим не міг ані дати реальнішої помо-чи, ані боронити своєї власти над сею васальною державою. Сама Боспорська держава переходила різні фази сили й упадку. Міру її сили й значіння в світліші моменти показує фрагмент написи з Та-наїса ¹⁾, з кінця II в. по Хр., де згадується про побіди боспорсько-го царя Савромата над Скитами й Сіраками (на східнім березі Мео-тиди), про прилучення землі Таврів і увільнення від піратів моря в Понті й Бітунії. Про тенденцію Боспорської держави — захопити за-хідне побережжя з Херсонесом, я вище згадував.

В останнє Боспор згадується, як приналежний до Рима край, в 366 р. ²⁾. Монети боспорської династії переривають ся ще перед тим на 340-х роках, і се натякає на якусь катастрофу — може в звязку з рухом Готів на Крим. Потім Боспор опанували Гуни, і в руках гунських династів він зіставав ся півтора століття. Аж в VI в., за імп. Юстіна (518—27) Боспор вернув ся знову під візантійську зверхність: тут поставлено візантійську залогоу, і старий Пантікапей разом з иньшими кримськими містами на ново укріплено ³⁾. Одначе власть Візантії тут не була міцною: при кінці VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанагорію, що приймає нове імя Таматархи (руський Тмуророкань), бачимо в руках Хозарів ⁴⁾. В їх володінню зіставали ся вони довго, десь до половини X в. Хозари самі розселились тут, по обох боках Боспорської протоки і в східнім Криму, і се мало своїм наслідком інтересе культурно-історичне явище — розширення між ними юдаїзма, що звідси, з хозарських осель пізніше поширив ся в різних напрямках. Боспор здавна став одним з огнищ жидівської діаспори (розсіяння). В написи 81 р. по Хр. ми вже стрічаємо ся з громадою елєнізованих Жидів і їх синагогою в Пантікапеї ⁵⁾, і між намогильни-ми написами Боспора римського і пізнійшого часу стрічаємо чимало слідів жидівського культу. Поруч чистого юдаїзма стрічаємо по різних містах Боспорського царства сліди громад свобідних монотеїстів, чителів „найвищого бога“ — явище взагалі широко розповсюднене й по иньших містах, де жидівські громади входили в близшу стичність з світом поганським ⁶⁾. Потім юдаїзм з Боспора розширив ся між Хо-

¹⁾ Inscr. Ponti Eux. II ч. 423.

²⁾ Am. Marcellinus XXVI. 10. 6.

³⁾ Malalas ed. Bonn. 431, Theophanes ed. de Boor I p. 175, Procopii De bello Persico I. 12, De b. G. IV. 5, De aedif. III. 7.

⁴⁾ Nicephorus ed. de Boor p. 40—1, Theophanes ed. de Boor I p. 373. ⁵⁾ Inscr. II. 53.

⁶⁾ Schürer Die Juden im bosporanischen Reiche und die Genossenschaften der *σεβόμενοι θεόν ὑψίστου* ebendasselbst — Sitzungsber. berl. ak. 1897.

зарами, так що став релігією хозарського кагана і його двора¹⁾, і пізнійши сліди і прояви юдаїзму в різних сторонах і моментах (включено до „жидовствующих“ XV—XVI в.) в значній мірі зв'язані генетично з сим боспорсько-хозарським огнищем його.

Від Хозарів, з упадком Хозарської держави Тмуторокань перейшов під владу руських князів: в X в. вони, здається, чи не держали в своїх руках і східньої частини Крима. В XII в., за імператора Мануїла бачимо керченську протоку знову в якійсь залежності від Візантії, судячи по його умовах з Генуєю (1167—70). При кінці XII в. (1190) Боспор в усякім разі фактично належав до Візантії: херсонський дукс відновляв тут фортифікації²⁾.

Як бачимо, чорноморські кольонії жили дуже тривожним життям, і треба дивувати ся тій витривалості, з якою сї дрібні осадні держали ся в таких небезпечних позиціях протягом цілого тисячоліття, при дуже малій або ніякій підпорі зі сторони метрополій та політичних своїх зверхників.

Промисл і торгівля були тими силами, що притягали грецьких кольоністів в сї далекі краї, звабляли їх осаджуватись на чужині серед диких і непривітних народів, заохочували цілими віками удержуватись тут серед всяких негодностей і небезпечностей, устоюватись серед переважних ворожих сил то зброєю, то дипломатією, то грошима, і дійсно — давали спроможність сим роскисненим серед варварського моря самітним острівцям утримуватись протягом цілого тисячоліття під натиском варварів.

Припускають, що першою причиною для заморських торговельників, яка притягала їх до наших берегів, була торгівля горючим каменем, янтарем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізнійши грецькі кольонії північного чорноморського побережжя мали метою більш звичайні річі щоденної потреби: на широку міру експлуатували вони багаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу — вимінювали на предмети грецької культури сирові продукти у сусідніх народів та висилали їх з великою, розуміється, користю для себе в грецькі краї. Коротку, але добру характеристику понтийської торгівлі дає Полібій в своїм оповіданні про стару Візантію: „з припонтийських країв іде до нас худоба та велика сила невільників, і то безперечно найкращих, а з принасів постачають вони мід, віск, солону рибу в великих масах: з продуктів, котрими багаті

¹⁾ Маркварт (*Osteuropäische Streifzüge* с. 284 і д.) вважує ще иньлі дороги, якими міг ширити ся між Хозарами юдаїзм — з Арменії

²⁾ *Corpus Inscr. Graec.* N 8740. Про умову з Генуєю див. т. IV гл. III сеї історії.

наші краї, вони дістають оливу і всякого рода вино, а хлібом міняють ся, то присилаючи, то дістаючи від нас“. Доповненням до цієї характеристики може служити оповідання Страбона про боспорську торгівлю в Танаїсі: „кочовники привозили сюди невідьників, шкіри й інші кочовничі продукти, Боспоряне натомість — одіж, вино й інші річчї культурного побуту“. Або отсе свідцтво з одної Демостенової промови: корабель з Пантікапея віз до Теодосії вовну, кілька черпанок соленої риби й козячі шкіри¹).

Хліб і рибу — два головні предмети античної грецької поживи, чорноморські Греки добували й вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хліб на половину всього хлібного привозу Аттики. Розуміть ся, в часі непокоїв чи неврожаїв могла траплятись потреба хліба і в чорноморських осадах: деякі, як от Херсонес, ледво чи й сіяли досить хліба для свого виживлення. Се мабуть і розуміє Полібій, кажучи, що хліб часами вивозили з кольоній, часами возили до них. Але властиво хліб був предметом вивозу у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить багато звісток. Риба вялилась і сушилась в чорноморських факторіях і в такім препарованім виді висилалась до Греції. В значній мірі й хліборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно: ці продукти йшли й від тубильної людности, і участь її в сій торгівлі для нас особливо інтересна. Геродот, як побачимо низше, згадує виразно про Скітів, що сіють хліб на продаж. Про хліборобство різних сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон. Він же оповідає про рибальство Меотів, що поруч Греків, займали ся ним на Меотиді, правдоподібно теж па продаж²). Не виключене, що й дальші народи, між ними навіть і Слов'яне, могли брати участь в сій торгівлі хлібом, хоч посередно. За те можна сказати певно, що в торгівлі медом, воском, шкірами й невідьниками, брали участь і вони — ці продукти мусіли збератись в грецькі міста з великого простору східної Європи і се як раз ті товари, що виступають пізнійше спеціально в руській торгівлі, як східноєвропейські товари, що посилали ся в грецькі міста в обмін на предмети грецької торгівлі. Крім того через слов'янські землі могла йти перевозова торгівля деякими продуктами, нпр. горючим камінем, північними футрами й невідьником. Всі оті предмети могли привозитись в грецькі осади самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими агентами та

¹) Полібій IV. 38, Страбон XI. 2. 3, Демостен проти Лякріта § 34. Літературу понтийської торгівлі див. в примітках (1).

²) Геродот IV. 17, Страбон VII. 3. 17, XI. 2. 1 і 4.

купцями. Геродот згадує про грецьку факторію Гельон в землі Буднів, описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію, дає звістку про плавбу Дніпром¹). Про плавання Дністром згадує т. зв. Скіми. Се все вказує на те, що грецькі купці не обмежались торгівлею на побережю.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, згадується вино, олива, різні матерії, загалнійше кажучи — предмети промислу й грецької штуки. Вино, як я згадував, культивувалось Греками в Криму й па Дністрі (в Тірі); сліди культури оливи заховались подекуди в Криму. Але сієї місцевої продукції не вистачало і для тутешніх Греків, не тільки для торгівлі. Привіз вина з островів Середземельного моря, особливо з Рода, Таза, Кніда, зіставив багаті сліди в виді ручок від амфор з написями й марками на місцях чорноморських осад. По словам Демостена, вино в Понт возили ще з Пепарета, Коя (Κῶς), Менди і з інших міст²). Вино, безперечно, ішло далі на північ: Скити нпр. славились як добрі плянці. В звязку з сим стояло широке розповсюдження грецької посуду, а може й перенесення типа глиняної амфори в краї середнього Подніпрова, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, стрічають ся досить часто, не залежно від грецького привозу.

Про широке розповсюдження грецької кераміки в землях навіть значно віддалених — як полуднева Київщина, я вже згадував. Найстарші з тутешніх находок сягають V—VI в., але в великій масі виступає головню атенська посуда чернолякова, з червоними фігурами IV—III в. Такі находки посуду, і артистичної роботи, і більше щоденного ужитку, в полудневій Київщині звістні десятками³). Ювилерські вибори грецькі, особливо багаті в степовій полосі, також заходять в полудневу Київщину й Поділе⁴). Ще дальше сягають монетні находки, що можуть вказувати коли не на безпосередню, то посередню торгівлю з чорноморськими містами й Подунавем—вони заходять глу-

¹) Геродот IV. 22—7. 53, 109.

²) Проти Лякріта § 35. Ручки амфор описувались Бекером і Юргевичом в раді статей — *Mélanges Gréco-Romaines I*, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII, XXI, XXII, див. також *Извѣстія арх. ком. III*. Вони мають увійти в III т. *Inscriptiones P. E.*

³) Про сі керамічні находки статья фопъ Штерна: Къ вопросу о воздѣйствіи автичной культуры на области, расположенныя вѣѣ района древних поселеній на сѣверном побережѣѣ Чернаго моря, в одеських Записках т. XXIII, 1901; також цитовані на с. 87 статі: Значеніе керамических находок і вн.

⁴) Див. вище с. 55.

боку в лісовий пояс, але належать головню до пізнійших часів, I—III в. по Хр., зрідка стрічають ся нахідки IV—I в. перед Хр.¹⁾.

Особливо сильні, розуміють ся, були впливи грецької культури на степову людність прибережних країв. Коли з одного боку бачимо, що грецькі майстри кольоніальні, а мабуть (судячи по високому артизму деяких виробів) і столичні робітні приладжувались в своїх výroбах до уподобань і вимогів варварської людности, для якої призначали ся сі вибори — на продаж чи на замовлення, — то з другого боку бачимо, як мотиви грецької штуки, грецького ремесла переходили в штуку варварську, як пересякає грецькими výroбами ціла обстановка степового ватажка. Се само вже дає свідоцтво і міру великого впливу грецької штуки на тубильну людність наших країв. Зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки: така звістка Геродота, згадана вже вище, про еленізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи еленізовану варварську людність — *Μεξέλλυες* в околицях Ольбії в пізнійших часах згадує декрет Протогена. Страбон константує, що Меоти близші до Боспора (значить близші і до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянню з своїми північними земляками, і т. и.²⁾. Про варварські домішки серед людности самих кольоній я згадував також: вона зростає особливо в римських часах, але і в ранішних часах варварські елементи не були в них рідкістю³⁾.

З меншою силою, в ослаблених формах сі культурні впливи йшли і в землі, зайняті словянською кольонізацією, або сусідні з нею, як виразно свідчать нам археологічні нахідки. Безперечно, вони не лишали ся без сліду в розвою матеріальної культури тутешньої людности: широке розповсюдження грецької кераміки й юбілерства в сих краях може ручити нам за се. Правда вказують на повний брак у словянських мовах запозичень з грецької мови сеї доби як на доказ, що Словяне в ті часи не стикались з Греками безпосередню⁴⁾. Але се вказує тільки, що торговля й впливи Греків на Словян були посередні, через степові племена.

¹⁾ Див. низше — гл. IV.

²⁾ *Inscr. Ponti Eux.* I ч. 16, Страбон XI. 2. 4.

³⁾ До наведених вище можна додати ще каталог побидників на публичних грах Горґішії, десь з III в. перед Хр., де серед переважної маси грецьких імен стрічаємо „Скятів“, „Сіндів“ або прозиваних так по батьку. *Inscr. P. E.* IV ч. 432.

⁴⁾ Соболевский *Vestnik sl. star.* IV с. 192, Липовский — Труды XII съезда т. III.

В зв'язку з відомостями про жите грецьких колоній на Чорноморю довідуємося з античної традиції дещо і про дальші, степові простори нашої території. Від початку історичних відомостей, протягом яких тисячі літ, були вони зайняті на пів кочовничою на пів осілою варварською людністю, що зловіщою хмарою висіла над геленським життям Чорномор'я.

Найдавнішу відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми в Іліяді, в тій частині однак, що не належить до старших складових частин епосу, і в дуже загальній формі. Тут в одному образі представлений Зевс, як він дивиться „далеко на землю добрих їздців Траків, Мізів сильних в ручній бою і славних кобилодоїльців, що годують ся молоком, бідні і найсправедливіші з людей“¹⁾. Пізніші письменники зробили з тих гомерівських епитетів назви народів (Ἰππημόλογοι, Ἄβιοι, Γαλακτοφάγοι). Але вже Страбон розумів, що тут іде мова про чорноморських кочовників. Гезіод знає вже й імя їх — Скити, і прикладає до них той самий гомерівський епитет кобилодоїльців: Σκῆθαι ἰππημόλογοι²⁾.

Вільше оповідає про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса. автор Аримаспейської поеми (Ἀριμάσπεια), присвяченої спеціально північно-східнім краям. Його географічні відомости вплетені в ту поему не мали доброї слави в античній літературі, — правдоподібно завдяки своїй отій поетичній формі, до того ще і неприступні перевірки пізніших письменників. Страбон просто зве Арістея брехуном. Але в сучасній науковій літературі були висловлені гадки, що Арістей з скитськими караванами справді міг побувати в середній Азії і там зібрати свої відомости³⁾. Подекуди, виключивши поетичні прикраси, вони дійсно мають признаки певности. В усякім разі його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід. З його відомостей користав і Геродот та й переховав найбільше відомостей з цієї страченої для нас поеми.

1) νόσφιν ἐφ' ἰπποπόλων Θρησκῶν καθορώμενος ἀΐαν
Μοσῶν τ' ἀρχεμάχων καὶ ἀγαθῶν ἰππημόλογῶν
γαλακτοφάγων ἀβίων τε δικαιοτάτων τ' ἀνδρῶπων—XIII. 6.

2) Сю згадку в тексті Гезіода деякі теж датують значно новішими часами ніж VIII в.—Див. Müllenhof Deutsche Altertumskunde III p. 22.

3) Див. спеціальні розвідки Турне (Tournier, De Aristea Proconesio, 1863) і Томашка (W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimaspeische Gedicht des Aristeaas — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Інші, скептичніше приймаючи відомости Арістея, й самий вік його посуювають наперед — на VI в.

Геродот в середині V в. звідав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання¹⁾, тут з власних розвідів на місці доповнив свої літературні відомости і на всі пізніші часи став головним джерелом про степову людність нашого краю тих часів. Непевні ніби то звістки, які закидали йому і в античній літературі (так що Плутарх написав спеціальний трактат про неймовірність Геродота), і в новітніх часах, тепер що далі знаходять собі все більше potwierдження, і нині в науковій літературі певність Геродота не підлягає найменшому сумніву там, де оповідає він як свідок; що иньше, де оповідає він з переказів: сі оповідання дуже нерівної вартости²⁾.

З переказів, які він чув, Геродот силкуєть ся оповісти щось про давнійшу, перед-скитську колонізацію чорноморських країв. Каже, що сі сторони перше займав кімерійський нарід, і Скити звідти його витиснули. Покликуєть ся на вказівки про Кімерійців в місцевих топографічних назвах, на існування кімерійського Боспора (Керченська протока), Кімерійських бродів, Кімерійських стін, на могилу кімерійських царів на Дністрі. Але його відомости про сей кімерійський нарід дуже бідні, і він йому самому представляєть ся, здаєть ся, в таких самім „кімерійським тумані“, що в Одисеї окриває царство сього напів-мітичного народу:

Там Кімерійці живуть, і їх місто, та й ціле їх царство
Хмарами вжутає вічно й туманом, бо яснее сонце
Не поглядає на той край горячим проміннем ніколи³⁾.

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселюватись на Чорноморю, сієї перед-скитської людности, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерійців добре звісне з малоазійських джерел (жидівське Gomer, вірменське Gamir, в асирійських написах Gimirri⁴⁾). В грецьких джерелах знаходимо звістки про напади Кімерійців, що робили вони разом з тракийськими ватагами в VIII—VII в. на грецькі володіння на малоазійським побережю. Але власне се широке розповсюдження імени на-

¹⁾ Про се спеціальна стаття Мишенка — К. Старина 1886. VI.

²⁾ Література Геродотових відомостей про Скитію в примітках (2).

³⁾ Одисея XI, 14. Геродот IV, 11—3. В літературі погляди розко-
дять ся — чи вважати тут Кімерійців етнографічним понятєм, чи просто
поетичним образом хмарного царства. Пор. Burg The Homeric and the
historic Kimmerians (Klio, 1906).

⁴⁾ Теж імя бачать в осетинським гуміріта = велетень, в грузинським
gmiri — герой, лаським gomóri сміливий (В. Мяллеръ Черти старини
въ преданіяхъ Осетинъ с. 199, Томашевъ Kritik der ältesten Nachrichten
с. 64).

вводить сумнів, чи не маємо тут якоїсь загальної назви, скорше географічної ніж етнографічної (подібно як се пізніше було зі Скитами). В такому загальному, не-етнографічному значінню се імя могло бути чи Греками, чи може ще давніше їх попередниками в чорноморській торгівлі — Фінікіянами або Карійцями перенесене на Чорномор'я для означення тутешньої перед-скитської людности. На імя отже нема що наполягати¹⁾. Се степова людність перед приходом Скитів в чорноморські степи, котра могла називатися ріжно і до різних племен належати. Тому відгадувати, якого саме племена були ті Кімерійці — даремна забава, принаймні при теперішнім стані наших відомостей²⁾.

Скитів грецькі письменники представляють приходними зі сходу. Геродот каже, що Скитів витиснули з-за Аракса (себ то Яксарта, тепер. Сир-Дарії) їх соплеменники Масагети, і додає, що так оповідають

¹⁾ Мілсгоф ішов іще дальше і взагалі заперечував існування на нашій Чорномор'ю якоїсь кімерійської людности (навіть в вище сказанім значінню — взагалі перед-скитської кольонізації). Він бачив тут комбінацію Арістея й інших, що тим витисненням Кімеріїв з північного берега Чорного моря в Малу Азію хотіли обяснити собі прихід Кімеріїв до М. Азії, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масагетами, що в дійсности мала місце на полудень від Каспійського моря, перенесли на північ від Каспія, і так, мовляв, утворилась історія приходу Скитів в наші степи (Deutsche Altertumsk. II, 26). Проти сього гіперкритицизму можна вказати — перше, що ми не маємо ніяких причин вважати Скитів автохтонами, в супереч грецьким відомостям, по друге — що нема поводів думати, мовби натоп Масагетів не міг викликати руху іранської людности заразом і в Європі і в Азії, на північ і на полудне від Чорного моря.

²⁾ Найчастіше вважають їх Траками — ще свого часу Адельунг Mithridates II. 163, з новішого див. Томашка Über das Arimasische Gedicht с. 776—7, Lehmann—Verhandlungen des XIII Orientalisten Kongresses, Kossina—Zeitschrift für Ethnologie, 1902 с. 210, Hubert Schmidt — op. с. ibid. 1904 с. 632. Іранцями вважав їх з новіших впр. Бремер (op. с. с. 757) Шрадер недавно виступив з теорією турецько-татарського походження Кімерійців (Sprachvergleichung³ II с. 529): він звернув увагу на старинний поділ Турко-Татар на кочових і оселих, жүгүк і сөтүгү, і бачить тут Геродотових Іурків і Кімеріїв; домашню Кімерійців поясняє він турецько-татарські прикмети скитського побуту. Натомість Ед. Майер вказує інтересний факт, що в вавилонських написах перське Sakā, Саки, передаєть ся через Gimiri: Кімерії мішають ся або отождивляють ся з Скитами. Що в російській археології поведло ся неолітичну культуру називати кімерійською, зовсім конвенвенціонально, — я вже згадував (с. 41). Кімерійська людність чорноморського побережжя під час скитської мандринки в кождім разі жила не в неолітичній культурі: між скитською мандрівкою і „кімерійським“ похоронним типом може бути дуже велике віддалення.

і Греки і самі Скити, але Арістей, мовляв, давав ще ширше пояснення сьому рухови, звязуючи його з змінами в середній Азії: Арімаспи потиснули Іседонів, Іседони Скитів¹). Таке пояснення скитської міграції зовсім можливе: міг справді тут відбитися етнічний переворот в центральній Азії²). Держачись теорії європейської правітчини Індоевропейців, се треба уважати за поворотний рух кочових Іранців на захід, викликаний пертурбаціями в центральній Азії. Що до часу сього руху, то по гадці Геродота мав би він стати ся десь в другій полов. VIII або поч. VII в. Але се датованне його опираєть ся на фантастичнім поясненню скитського нападу на Малу Азію: Скити мовляв уганяли за Кімерійцями, що прийшли в М. Азію, витиснені Скитами з Чорноморя в половині VII в.³) Таким чином дата ся не має значіння. В дійсности Скити могли прийти раніше, а мандрівка їх могла тягнути ся довший час. Але дуже можливо й таке, що Геродот трапив в правдиву дату — що натиск східніх Іранців на своїх західніх земляків коло того самого часу дав себе знати і в Європі і в Азії: одні скитські орди під сим натиском посунули ся в в наші степи, иньші --- звістні під іменем Саків (друга форма тогож імени Скитів) в Малу Азію. Подібно як пізнійше, в II віці бачимо знову натовп іранських орд разом в наших степах і в Азії.

Приймаючи таку мандрівку скитської орди з передької Азії, не треба одначе розуміти се так, що вона дала нашим степам нову людність. Зявила ся тільки нова зверхня орда, вона покрила своїм іменем давнійшу степову людність, а навіть і в свій склад могла прийняти певні елементи сеї давнійшої людности. І коли ся зверхня і ще якісь иньші орди були скитсько-іранські, се не виключає присутности в тім самім часі в степах людности иньших народностей, давнійших від Скитів. Тут могли лишити ся останки іранської кочевої людности з давнішого розселення, останки тракийської і бог зна ще якої кольонізації. Подібно бачимо й пізнійше в наших степах, коли зі зміною зверхньої орди степова люд-

¹) Геродот IV. 12—3.

²) Але з скитської генеалогії, поданої Геродотом (VI. 5). виходило-б, що Скити уважали себе автохтонами (виводили себе від доньки Борістена).

³) Оновіданне Геродота про погоню Скитів з Європи за Кімерійцями, розумієть ся, зістаєть ся комбінацією учених Греків. Його поправляють ріжними способами: що Кімерійці мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через балканські землі, і там прилучились до них товариші їх малоазійських походів Тракийці, або що Кімерійці з наших сторон нападали на малоазійські землі. Але сі поправки не можуть уратувати сього оповідання.

ність дістає нове імя, тим часом як склад її зовсім не переміняєть ся так рішучо.

Так як чорноморська степова людність групувалась після руху Скитів, ось як представляєть ся вона у Геродота¹⁾. На схід від Танаіса (Дона) живуть Савромати, нарід споріднений з Скитами, але осібний від них. На захід від Танаіса живе нарід Скитський, що поділяєть ся на чотири племена: між Танаісом і Герром (незвісною річкою на схід від Дніпра) мешкають Скити Царські, Βασιλῆται „найсильніші й найчисленніші Скити, що інших Скитів уважають за своїх рабів“²⁾. Між Герром і Пантікапом на 14 днів дороги (на лівім боці Дніпра) живуть Скити-Кочовники, „що нічого не сіють ані орють“. Між Пантікапом і Гіпанісом (Богом), по обох боках Дніпра живуть Скити-Хлібороби (Γεωργοί); їх осадитягнуть ся з заходу на схід за три дні дороги, а на північ через їх край треба плисти 10—11 днів Борістеном (Дніпром). На верхнім Богу (в дійсности правдоподібно — на середнім, бо Геродотові відомости про сю ріку не сягали верхівя) сидять Скити-Орачі (Ἀροτῆρες): „що хліб сіють не на свою страву, а на продаж“³⁾.

Окрім сих чотирьох народів, що становлять скитський нарід в тіснійшій значіно слова, Геродот зачислює до Скитів племена Алязо-

¹⁾ Розміщенне вчислених у Геродота народів на сучасній мапі дає подекуди непереборені трудности, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се багато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Пантікап був на правім, чи на лівім боці Дніпра (одні бачуть в нїм Інгулець, иньші Конку). Герр представляв собі Геродот так, що він витікав із Дніпра, деєсь понизше Порогів, впадав в р. Гіпакір, а с^н текла в Чорне море; такої річки в дійсности нема. Мені здаєть ся, в кождім разі з Геродотового оповідання виходить зовсім ясно, що Скити-Хлібороби мешкали по обох боках Дніпра, і Пантікап мусів собі Геродот представляти на лівім боці (VI. 18 і 53).

²⁾ Замість Βασιλῆται проєктовано читати Βαρσιλῆται і звязувано се з Барсиліями і Βερζιλία, звістною нам в гунсько-хозарських часах: але й поправка ризиковна, і сей звязок, при загальнім руху Скитів на захід, непевний.

³⁾ Вже з огляду на те, що відомости про Дніпро у Геродота не йдуть далі порогів (чи властиво не доходять і до них), треба сумнівати ся, чи він знав дійсний початок Бога, чи не уважав він початком те місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок являсь з його притоків? Дійсно, у Геродота Бог має всього девять днів дороги, тим часом як на Дніпрі до порогів рахує він 14 днів. Відомости Геродота про верхівя Бога й Дністра дуже поштані і недокладні; очевидно, верхівє Дністра представляв він собі просто на північ проти його устя, на північ від верхівя Бога (IV 51—52).

нів—полудневих сусідів Скитів-Орачів, на середнім Богу, і елєнізованих Скитів Каліпідів¹⁾ на нижнім Богу. Вони відрізняють ся від інших Скитів (розуміти — кочовничих) тим, що сіють і їдять хліб і городину, а поза тим мають звичаї скитські. Каліпиди сі аналогічні з Μετέλληνες ольбійського декрета Протогена, що мешкали в околицях Ольбії.

На заході скитська територія простягала ся до Дунаю (Істра)²⁾. Що правда у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину без жадних звісток, але мусіла вона мати скитську людність, бо звалась „давньою Скитією“. На північ живуть вже народи пєскитські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоїди (Λυδοίδοι) та Черноубрані (Μελάρυχαινοί) далі на схід від них. В Таврії теж заховалась давнійша перед-скитська людність (Таври) — головню в горах, тим часом як степову частину півострова займали Скити.

Крім вище поданого територіально-культурного поділу Скитів, Геродот знає ще генеалогічний. Від трьох синів першого чоловіка Таргітая, що родив ся від Зевса і дочки Борістена, Ліпоксая, Арпоксая і Коляксая пішли скитські роди Авхатів, Котіарів і Траспіїв, та Параяятів: при тім рід молодшого—Параяяти уважав ся старшою династією. Але здасть ся, що ся легенда належала лише до племені царських Скитів і поділу його на коліна: імена їх у Геродота більше не виступають, аж пізнійше стрічаємо подібні назви народів³⁾.

Назва Скитів у Геродота обіймає всі народи, підвласні „царський“ орді. Се само наводить на гадку, що деякі з сих підвласних народів зачисляно до Скитів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежности. Назва Скитів мала етнографічне значінне тільки що до головної орди (тому Геродот говорить про мову і звичаї скитські), а поза тим уживала ся в політичній значінню — про людність підвласну Скитам. При тім Геродот зазначає, що Скити самі називають себе Сколотами, по імені царя, Скитами-ж їх звать Греки. В дієности

¹⁾ Καλλιπίδοι ἑόντες Ἕλληνας Σκόδοι (V. 17). У т. зв. Скімна (що цитує тут Ефора, з IV в.) натомість є Карпіді — тому дехто звязує сей нарід з карпатськими Карпами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

²⁾ Геродот IV. 17—21, 100—1.

³⁾ Авхети (Auchetae, Euchetae) і Котіери у Ілїнії VI. 7 17, що при тім покликуєть ся на звістки генерала III в. Демодама; але виступають вони на далєсїм сходї; Нейман (108—9) і Міленгоф (III с. 23) уважали їх тими Скитами, що зістались на своїх початкових кочовищах. Знов інші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпаніса.

се дві форми того самого імені ¹⁾). У Персів Скити фігурували під загальною назвою Саків: чорноморські Скити в написи Дарієвого гроба звуться „заморськими Саками“.

Що до національності Скитів Геродот дає лише деякі вказівки. Каже, що Савромати говорять мовою скитською з певними відміними і споріднені з ними (по легенді їх родили Амазонки від Скитів); зазначає також деякі подібності Скитів до Масагетів і говорить, що інші зачисляють Масагетів до Скитів ²⁾). У пізніших письменників від чорноморських Скитів виводяться Парти ³⁾, а Ам'ян, зовсім пізно що правда, але теж мабуть переказуючи старшу традицію, каже, що Перси були одноплемениками Скитів ⁴⁾). Традиція іранського походження Скитів в античному письменстві зазначилася таким чином досить виразно. В новітній науковій літературі багато говорилося й писалося в сій справі, зачислявано Скитів і до монгольської або взагалі північної, урало-алтайської родини, бачили в них і Слов'ян і Германців, нарешті — мішанину арійських і монгольських елементів. Але помічення над мовою Скитів і споріднених їм Сарматів, ті зв'язки, які лучать їх між собою, а з другого боку — з сучасним одиноким останком іранської людности в сих краях — кавказькими Осетинами, нарешті — деякі характеристичні ознаки скитської культури — все вказує, що ми маємо в скитській орді іранську людність, хоч із чужими мабуть домішками ⁵⁾).

Взагалі етнографічна близькість Сарматів зі Скитами не підлягає сумніву. Окрім слів самого Геродота, маємо ще й інші факти: сліди іранства в мові (особливо в особистих іменах), подібна культура й побут виступають у зверхніх орд однаково і в часи скитського і в часи сарматського панування. Тим часом про спорідненість Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, переказану давніми авторами. Діодор зве їх „колонією з Мідії, осадженою коло Танаїса і названою Сарматами у народів“; Пліній згадує про погляд на Сарматів як на галузь Мідян ⁶⁾). Помічення над

¹⁾ Вивід обох імен досі не удавав ся; проби пояснити з іранських штів khud — skud („стрільці“) див. у Міленгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungsber. т. 116 с. 778.

²⁾ I. 201. 215.

³⁾ Curtii Rufi Hist. Alexandri IV. 12, VI. 2, Iustini II. 1, Jordanis Get. 6. Маркварт вважає джерелом сих звісток Агатархіда, історика Азії, II в. перед Хр. — Untersuchungen zur Gesch. von Eran I с. 35 і II с. 39.

⁴⁾ Ам'ян XXXI. 2. 20.

⁵⁾ Літературу питання див. в примітках (2).

⁶⁾ Діодор II. 43, Пліній VI. 7.

невеликим числом перехованих скитських слів і імен, а також варварських імен, що стрічають ся в грецьких чорноморських написах скитсько-сарматських часів, виказали багато подібностей з мовами іранськими і найближше — з осетинською. Вкажу напр. що наросток „ксаіс“ скитських імен се не що инше як іранське *khshaiia* — пан, володар. Має значінне й істнуванне скитсько-іранських подібностей в побуті, в обрядах, в віруваннях, хоч і тут, розумієть ся, треба-б іще відрізнити своєнародне від того загального, що характеризує найрізнійші народи на подібних, початкових ступенях культурного життя¹⁾. Кінець кінцем сума всіх фактів і аналогій робить зовсім певним, що в наших степах були іранські елементи в скитський період, і то як в підвласній людности, так і в зверхній скитській орді. Іранське плем'я, виливши ся одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, під назвою Скитів, Сарматів, Алянів і різних дрібнійших народів. Але можливо, що і в скитській людности і пізнійших степових ордах була певна домішка і урало-алтайських елементів; поруч Іранців під загальною назвою Скитів, Сарматів, Алянів могли критись ще якісь инші народи, тільки їх не можна ближше виказати.

Геродот та инші грецькі письменники, очевидно, ближше знали і в своїх оповіданнях про Скитів взагалі мали перед очима головню кочових східніх Скитів, а особливо ту головню орду, що панувала над иншими і зветь ся у Геродота „Царською“. Двоємким уживаннем скитської назви — раз про саму головню орду, другий—про неї разом з підвласною людністю, пояснюють ся деякі суперечности Геродота²⁾. Очевидно, він говорить про зверхню орду, коли, оповідаючи про Скитів взагалі, представляє їх кочовою, воєвничою ордою, з суровими звичаями і з деспотичним устроєм. По його словам Скити живуть зі своїх стад і кочують з своїми, поставленими на возах, житлами; не мають ані

¹⁾ Нарешті і то ще годить ся згадати, що виразні сліди стичности між східно-фінськими мовами й осетинською показують, що приваспійська іранська людність колись сягала значно дальше на північ; так напр. імена металів — срібла, міді, стали, олова в осетинським спільні з східніми Фінами: Пермяками, Вотяками, й взяті від них, тим часом як знов цілий ряд слів в східніх фінських мовах мають свій початок в іранських пнях. Про фінсько-іранські (і особливо осетинські) стичности — див. в 2 вид.

²⁾ Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовниками (як і Гіпократ), тим часом сам оповідає, що деякі скитські племена живуть з хліборобства; говорить про їх відчуженне від чужоземних звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про еленізованих Скітів — Каліпідів, і т. и.

міст, ані кріпостей¹⁾). Молодший о півстоліття від Геродота Гіпократ в своїх оповіданнях про Скитію ще докладніше представляє сей кочовничий побут: Скити не мають домів, а живуть в повстаних будках, поставлених на чотироколісні або шостиколісні вози і уряджені як хати, з двома-трьома відділами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і в тих будках сидять жінки з дітьми при переїздах, чоловіки-ж ідуть верхи; за ними йдуть слідом стада овець, коров і коней. На одному місці вони перебувають, поки худоба не спасе паші, тоді переходять на инше місце. Вживають варене м'ясо, пють кобиляче молоко, їдять кобилячий сир. М'ясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш²⁾).

Звичаї Скитів у Геродота суворі й воєннічі. Одиною святоцею у них старий залізний меч, виставлений на стогах прута — знак бога війни. Така святоц була в кождім окрузі, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей: з сотні взятих на війні в неволю жертвували одного, виливали його кров на той святий меч, а тіло розрубували й розкидали навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війні ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказав ся такою головою, мав участь в здобичі. Шкури з голов ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору; ті, що мали їх більше, шили з них собі часом цілі плащі³⁾; таким же способом уживались часом і цілі шкури ворогів на різні воєнні прибори. З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пихою. Хто вбив найбільше ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцію вина на публичних пирах; хто не вбив ворога, не мав зовсім участі в пирах, і се уважалось найбільшою ганьбою⁴⁾).

Звістки про релігію Скитів досить неясні; Геродот уживає грецьких назв для скитських божеств і тим, розумієть ся, лише затемнює

¹⁾ IV. 46, 127.

²⁾ Такі казани, як чаші на підставці, в скитсько-сарматських могилах дійсно не раз трапляли ся: сей казан, очевидно, ставив ся серед огнища й обкладав ся багатем; зовсім подібні казани істнували у сибирських народів.

³⁾ Цікаву паралелю сьому звичаю стрічаємо в сучасних осетинських переказах. Нарт (богатири) Созрико переміг нарта Єлтагана і обскальпував. Приїхавши в аул (село), він зібрав дівчат та молодиць і сказав: пошійте мені кожуха з шкір з голов і вусів. І побачили молодиці, що Созрико виніс шкір від голов і вусів; одна важе; се шкіра з мого батька, иньша: се шкіра з усамі мого брата; третя: се шкіра з голови мого чоловіка. — В. Мілер, Черты старины въ сказаніяхъ и бытѣ Осетинъ с. 106.

⁴⁾ Геродот IV. 64—6.

справу. Найбільш поважав ся бог-опікун домового огнища — Табіті (Геродотом прирівняний до грецької *Ἑστία*). Найбільшою присягою було — присягти тим божеством, і неправедна присяга тим опікуном царського огнища уважалась переступом проти царя, бо стягала на нього неласку богів¹⁾. Сей культ домашнього огню, що заховав свої сліди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іранським культом огню (саму назву звязують з пнем *tar* — горіти)²⁾. Крім того Геродот виразно каже про культ землі — Апі (порівн. латинське *Ops*). Біг *Γοτῶρορος*, прирівняний Геродотом до Апольона, в одній італійській написи прирівнюєть ся теж до Апольона, а разом і до Мітри, перського бога сонця: та сю напись уважають фальсифікатом³⁾. Етимологічно його імя толкують як „опікуна стад“ (до Геродотової інтерпретації се досить підхоже), як і Аргімпасу (по Геродоту „небесну Афродіту“) — охоронницю худоби⁴⁾. Про решту названих у Геродота богів (Зевса — Папая, Посейдона — Тагімасада, Арея і Геракля) трудно що небудь сказати ближше. Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім кращі кусники вареного м'яса кидались, як присвячені богу⁵⁾. Слідів якогось організованого культу, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожитів, дуже числених, що ворожили на паличках і кусничках кори.

Докладні звістки дав Геродот про похоронний обряд, спеціально що до скитських царів. Тіло царя, каже він, насамперед обвозили по всіх підвластних народах, щоб вони віддали йому почесни, потім ховали у викопаній в землі камері, і разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найкраще з худоби. золоте начинне (срібла й

¹⁾ IV. 59, 67, 127.

²⁾ В. Мілер в згаданій розвідці про осетинські звичаї вказує на особливе поважання до ланцюха, що висить над огнищем: ним кленуть ся, винунути чийсь ланцюх за двері — найбільша образа (с. 205).

³⁾ *Corpus Inscript. Graec.* N. 6013 *Θεα Σηλ. Ωροσχυρα και Απολλωνω Οροσχυρω Μιθρα Μ. Ουλπιος Πλοχαμος ανεθ.*, див. *Zeuss op. s.* 289. Толстой і Кондаковъ Русскія древности II с. 44, *Müllenhof* III с. 121. Про скитський культ взагалі див. особливі у Цайса, Бонеля і Толстого і Кондакова, де він порівнюєть ся з іранським, і Наймана, що порівнює його з монгольським. Проти передіювання значіння таких подібностей можна повторити лише слова самого Наймана: *Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen* (p. 245).

⁴⁾ *Marquart Untersuchungen zur Geschichte Erans* II с. 90.

⁵⁾ Геродот IV. 60.

міди, каже Геродот, Скити не уживають зовсім); над гробом насипали могилу як найвище. По році справляли поминки: п'ятдесят найкращих слуг і стільки ж коней забивано і випхавши половою розставляно навколо могили на палях, а слуг розсаджувано на сих конях, мов би сторожу ¹).

Сі царські могили, по словам Геродота, були в місці званім Геррос, до котрого Дніпром можна було плисти — там з Дніпра витікала річка Геррос. Се до певної міри підтвержує ся фактом, що як раз коло Дніпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом зовсім поділим до оповідання Геродота. Правда, могили се пізніші, скільки можна судити по стилю й техніці, за браком иньших дат. Взагалі досі не можна було напевно констатувати похорону, який би належав спеціально до Геродотових Скитів: скитсько-сарматська культура в археології становить досі одну нероздільну цілість ²).

Державний скитській устрій в оповіданні Геродота, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому він звелить з Скитів, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі. Коли цар захоруге, ворожити обясняють звичайно, що причиною була несправедна клятва богом-опікуном царського огнища, і вказують на якогось чоловіка, що мовляв так фальшиво покляв ся; коли сей вирікаєть ся, заяву ворожитів перевіряють вороженням иньших ворожитів і кінець кінцем карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпромітованих ворожитів, палячи їх; при тім цар карає смертю й синів їх. Всі справи своєю волею рішають царі. З оповідання про похід Дарія у Геродота виходило-б, у що Скитів було рівночасно кілька царів: виступає їх тут три; можливо, що належали вони до трьох згаданих колін, і цар з коліна Паралятів був головним ³). При всій легендарности оповідання ся подробиця може бути вповні реальною.

Така була орда, що панувала в Скитії. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвласних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід уважають дуже великим і

¹) IV. 71. Паралелі до сього звичаю у різних примітивних народів див. у Мищенка К. Ст. 1884, V с. 66.

²) Про скитські могили див. вичислені в прим. 2 праці Ашіка, Древности Геродотовой Скии, Толстого и Кондакова П, Лашо-Даннлевского і Мальмберга ор. с.

³) IV. 120, пер. 5—6, 71. Маркварт толкує назву Паралятів як „первородних“, „перших“ (I. с. с. 77).

заразом самих властивих Скитів рахують на дуже мало¹⁾. Та власть царів цієї головної орди розтягла ся в пол. V в. на всю територію від Дунаю до Дону. На північ їх власть сягає у Геродота десь до Дніпрових порогів: він каже, що людність Герра — то крайній нарід, підвласний скитським царям²⁾. На захід від Дніпра, як ми бачили, Геродот уміщує крайні скитські осади на верхнім Богу й Дністрі, але по всякій правдоподібности їх треба умістити на середнім Дністрі й Богу. Далі на північ сиділи не-скитські народи.

Про ці північні не-скитські народи оповіджене Геродотом зістаєть ся єдиним на довгі часи. Тому тут переглянемо також ці звістки його, можливо уважно.

На північ від верхів'я Дністра Геродот уміщує Неврів. Озеро, що з нього витікає Дністер, по Геродоту мало бути границею Скитів і Неврів. Але що відомости Геродота взагалі не сягали далі середнього Дністра й Бога, то й ці означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Неврами Геродот не знає вже ніякої людности³⁾. Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш казкові відомости, і сам не дуже надавав їм віри. Оповідали йому, що кождий Невр кілька день до року буває вовком. Казали, що в їх землі виплудилась сила змій, а ще до того найшло їх з пустині, так що мусіли вони перейти до землі Будинів — очевидно на якийсь час, і потім вернули ся. При таким стані Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значіння словам його, що Неври мають скитські звичаї⁴⁾. Важніша негативна сторона його відомостей, що він виразно відрізняє Неврів від Скитів⁵⁾.

Слова Геродота про скитські звичаї Неврів давали привід деяким ученим зачисляти і їх до скитського племені; иньші відрізняли їх від Скитів і бачили в них Слов'ян, виходячи з міркувань про тодішні селища слов'янські. Тепер сей погляд має багато прихильників⁶⁾, і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В самім імені Неврів бачать звичайно слов'янський пень нур (порівнюють з тим

1) IV. 81. 2) IV. 71 і 119. 3) IV. 17 і 51. 4) IV. 105.

5) IV. 51, 119.

6) Такого погляду, пущеного в курс Шафариком (I § 10. 2), тримали ся з новіших учених напр. О. Шрадер, Лескін, Міленгоф, Томашек. Сей в своїй розвідці *Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden* (Sitzungsberichte т. 117 с. 3) висловив ся: *Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemein annerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich.*

Нур — доплив Буга й Нурську землю): згадану вище легенду про вовків звязують з словянською вірою в упирів — вовкулаків. Та сї аргументи не так сильні, важнійше географічне положенє Неврів, бо відповідає території словянської правітчини, а також се що Геродот відріжнює їх від Скитів. Ми можемо уважати їх з значним правом за Словян на їх правітчині.

Пізнійші відомости про Неврів дуже бідні, властиво не дають нічого¹⁾.

Географічно на туж словянську територію припадають Андрофаги, бо у Геродота мешкають вони на середнім Дніпрі. Може їх страшне імя і характеристика були причиною, що їх приналежність до Словян і взагалі до індоєвропейської родини має далеко менше оборонців, ніж Неврів, і їх з більшою охотою уважають за Фінів. Геродот оповідає про них, що се нарід „окремиї і зовсім не скитський“, що „з усіх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають понятя правди й ніякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скитів, але мову мають осібну, і лише вони одні з тутешніх народів їдять людей“. Їх відділяє від Скитів простора пустиня, а за ними вже „правдива пустиня, і ніякого народу нема, скільки відомо“²⁾.

Відомости Геродота, подані про сей народ, як бачимо, дуже неясні. Пустиня, що ділить у нього Скитів і Андрофагів, зявилась по всякій імовірности з того, що на Дніпрових порогах уривалась комунікація, зносини з середнім Подніпровєм ішли иньшим, сухим шляхом, і в відомостях повставала прогалина для країв вище Дніпрових порогів. Характеристика Андрофагського народу мабуть в значній, або і повній мірі основана на самих виводах з іменн, а імя се в переданій Геродотом формі має в своїй ослові мабуть якусь легенду або етимологічне непорозумінне³⁾. У Птолемея на ту придніпрянську територію припадає імя Амадоків, що мешкають під горами тогж іме-

¹⁾ Згадка Плінія (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелі (II. 1 — Neuri) цілком певно — мали своїм джерелом Геродота (Міленгоф III с. 46—7, Шафарик I § 10. 2. 6). Чи *Νευροι* Птолемея (III. 6 § 25) належать до Неврів, не певно (пор. *Νευροι* (вар.: *Νεζροι*) місто на р. Каркиніті), ще менше *Neuiapi* Географа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5).

²⁾ Herod. IV. 18 і 106. Деякі подробиці додає про Андрофагів Ісїрон (у Мілера Fragm. h. gr. IV), але вони перенесені на них з Геродотового оповідання про Скитів, отже не мають вартости.

³⁾ Порівняти сучасних „Самоїдів“: імя се очевидно має тойже корень, що імя Лопарів „Сам“, західних Фінів „Суом“, а в російській народній етимології (Volksethymologie) вийшли з того люде, що себе самих їдять!

ни і мають місто Амадоку, пристань на Дніпрі¹⁾; ся звістка про Амадоків має свій початок у псевдо-Геляніка²⁾, що користав з давніх джерел, і з деякою правдоподібністю можна думати, що маємо тут властиве імя Геродотових „Людоїдів“. Саме імя толкують з санскр. *āmād, āmāda* — сиродці, що їдять сирове мясо³⁾; се толкування досить добре б підійшло до Геродотових „Людоїдів“. У всякім разі на середнім Дніпрі в тих часах трудно припустити якусь иньшу людність крім словянської.

Далі на схід, за Андрофагами, у Геродота наступає територія „Чорноубраних“, *Μελάγγλατοι*, що припадає десь на вододіл Дніпра і Дону. Про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одіж—також характеристика виведена з самого імени⁴⁾. Та не вважаючи на те, що Геродот називає сей нарід не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в нім споріднений з Скитами нарід іранського кореня: серед ріжних козових народів, що виступають пізнійше в околицях Ольбії, бачимо Савдаратів, і се імя не що иньше як Геродотові „Чорноубрани“⁵⁾, а Діон Хрїзостом оповідає про мешканців Ольбії, що вони носили чорне убранне, перейнявши се від „скитського народу *Μελάγγλατοι*“. Досить правдоподібно, що ті Чорноризці Геродота становили частину савроматського народу, відтиснену далі на північний захід від головних осад (може навіть таки рухом самих Скитів), а з пізнішим рухом Савроматів опинили ся потім в сусідстві Ольбії.

До Словян деякі учені зачислили ще Будинів Геродота. До сього спонукувало їх імя, споріднене з словянським пнем *буд* або *вод*, та звістка Геродота, що Неври тікаючи від змій, перейшли в край Будинів. З сього виводять, що Будини в дійсности мешкали в сусідстві Неврів. На потверженне до того вказують на *Βωδινοί* під горою *Βωδινού* або *Βοοδινού* у Птолемея, та уміщують сих Будинів коло Дніпра⁶⁾. Але Геродот уміщує Будинів на північ від

¹⁾ Птолемея III. 5 § 16, 25 і 28. Як ні непевне Птолемеєве угруповання географічних імен взагалі, тут пристань Амадова на Дніпрі, здасть ся мені, служить певною точкою опори.

²⁾ *Ἀμάδοχοι, σλοθιχόν ἔθνος, Ἑλλάτικος ἐν Σχοθιχοῖς* — Стефан Візантійський sub voce.

³⁾ Томашек — *Sitzungsberichte* т. 117 с. 8, т. 128 с. 98.

⁴⁾ IV. 20, 108.

⁵⁾ По осетинські са ŷ — чорний, дара ес—одіж, та — наросток многого числа. Осетинській словарь еп. Евгения, пор. Мілера Осетинские этюды III. с. 79.

⁶⁾ Птолемея III. 5. § 15 і 24.

Савроматів, отже в басейні Дона та Волги, а при тім міг мати якісь певніші відомости про їх край, бо знав грецьку факторію в їх землі — дерев'яне місто Гельон¹⁾). Супроти того здогадують ся, що був иньший нарід подібного імени коло Дніпра, і що Геродот помішав сі два народи²⁾). Але уміщування Птолемеївих Будинів над Дніпром вповні гіпотетичне, і таке громадження можливостей на можливостях не лишає ніякого поважного значіння за гіпотезою про словянство Будинів.

Від сих північних сусідів Скитів вертаємо ся знову до степової кочовничої людности й її дальшої долі.

Ми бачили звістки грецьких письменників, що Скитів вигнали в чорноморські степи колонізаційні перевороти середньої Азії. Сей напір з Азії трівав і далі, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів, загострюючись від часу до часу і прибираючи тоді характер етнічних вибухів. З другого боку мінялось становище і роля тих орд, що мали зверхність над степовою людністю. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна „Царська“ орда, чи ще менше — коліно Паралятів панувало над всею степовою людністю від Дону до Дунаю, і наслідком того імена Скитів і Скитії прикладали ся до всіх народів, що йому підлягали. Пізнійше політичне першенство здобували все нові орди. З переменою зверхности міняли ся і етнічні назви степової людности (бувши в ґрунті річи властиво термінами політичними). Сі дві обставини пояснюють нам дальші переміни в колонізації наших степів і в її номенклатурі.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла в V в. ще міцно. Одначе вже почавши з другої половини сього віку можна помітити, що ся орда відступає під натиском на неї зі сходу. Сей натиск виявляеть ся в повільнім розпросторенню савроматських орд на захід: у Геродота їх східню границю становить Дін; у Гіпократа — значить в кінці V і на поч. IV в. — Савромати вже мешкають наоколо Меотийського озера, виходило-б отже, що вже по обох боках Танаїса. Докладнійше се видно з иньшого молодшого письменника IV в., т. зв. Скіяка: у нього за Скитами, що займають східню частину Таврії, сидять Сармати (Σαρμάται), по обох боках Танаїса³⁾.

¹⁾ Була й така гадка, що Гельон—то Київ. Недавно до сього фантастичного здогаду прилучив ся й Нідерле (I с. 287), а доказ на те побачив — в нахідках трипільської культури (sic).

²⁾ Шафарик I § 10. 3—4 (за Оссолинським. Wiadomości historyczno-krytyczne), Mair Das Land der Skythen, O. Schrader Schrachvergleichung² с. 619 (за Лескіном), Браун Разысканія і т. ин.

³⁾ Гіпократ De aere 24. Скіяк — у Мілера Geographi gr. minores I fr. 68, відомости сі кладуть на другу половину IV в.

З тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східніх країв, що як раз були областю зверхньої, головної орди — „Царської“. В звязку з сим правдоподібно стояв той факт, що останній промінь скитської сили й могутности блиснув в другій половині IV в. вже на західніх границях Скитії. Розумію Скитське царство Атея, відоме нам з нагоди його війни з Филипом македонським. Страбон здогадувався, що до держави сього Атея належала більшість варварської людности між Меотидою і Дунаєм. Знаємо, що він воював з сусідніми тракийськими народами та грецькими побережними містами (Істроподем, Візантисю) і тут прийшов до конфлікту з Филипом; в сій війні Атея побито, і сам він наложив головою¹⁾. Так само нещасливо закінчилась для Скитів і війна з Лізімахом в 313 р., коли вони разом з Траками були союзниками чорноморських міст в їх повстанні проти Лізімаха²⁾.

По тім і ся західня скитська держава тратить значінне й зникає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, а Траків і Бастарнів з заходу й півночі³⁾. В оповіданню Полієна, що може належати не пізнійше як до другої пол. II в. перед Хр., Сармати вже панують на чорноморським побережю, скитська держава згадується в східній Таврії і поруч Сарматів стоїть на підряднім становищу⁴⁾. В ольбійським декреті Протогена, що датують III або II віком, бачимо західні степи в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів: між ними Скити виступають як одна з менших, слабших орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Галятів, хочуть знайти собі захист за стінами Ольбії. В часах християнської ери і пізнійше — у Страбона, Овідія, Діона Хризостома, Сармати виступають як головна орда на всім просторі від Меотиди до Дунаю, зайнявши місце Скитів, і Діодор в своїм оповіданню про Скитів поясняє, що Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих літах розмножили ся, зруйнували і

¹⁾ Про державу Атея — Юстин Hist. Philipp. IX. 2, Страбон VII с. 3. 18 (р. 306), Арістокрит у Климента Stromata V. 31, Фронтін Strateg. II. 20.

²⁾ Діодор XIX. 73.

³⁾ Томашек — Sitzungsberichte т. 128 с. 98, висловив дуже інтересний здогад, що Саї Протогенового декрета, що жили тоді в околицях Бога, мають назву від kshaia, отже се Царські, Βασιλῆας Геродота. Се зовсім відповідало б тим колонізаційним переминам, тільки мені ся етимологія здається не зовсім певною.

⁴⁾ Polyaeus Strategicon VIII. 56. Дехто (напр. Латишов — Изслѣдованія объ исторіи и государ. строѣ Ольвіи с. 88) закидають неважність сьому оповіданню; одначе обставини, як вони в нім представлені, здається, вказують на добре джерело.

в пустиню обернули більшу частину Скитії й вигнали її людність¹⁾. На тлі тих же обставин, коли Сармати мали повну перевагу над Скитами, оповідає Люкіян в Токсаріді свою, фанастичну в фабулі, але інтересну в обставинах історію про Скитів-побратимів²⁾.

Правдоподібно, сей новий натиск іранських орд був наслідком переворотів в передній Азії, які дали себе знати zarazом і в землях на полудень від Каспійського моря³⁾. Натиск тривав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V, а найпізніше — в початках IV в., то викликаний ним рух тягнув ся кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули іранську людність з наших степів майже зовсім.

Про залюднення степової території після розпросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом служить Страбон. Він писав десь коло 18 р. по Христі, операючи ся на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях в I в. перед Христом. Але його оповідання далеко менш докладне ніж Геродотове, і що головне — терміни „Скити“ і „Сармати“ в його устах не мають докладного значіння, так що й до нього можна приложити в певній мірі пізніші слова Плінія: „імя Скитів все переходить на Сарматів і Германців, і ся стара назва прикладаєть ся все до найдальших народів, що живуть майже невідомо для інших людей“⁴⁾.

У Страбона просторонь від Дунаю, де сарматські орди стикали ся з Гетами й Бастарнами, на схід Дніпра займають сарматські народи: Язиги, Царські (*Βασιλειοί*) і Урги (*Οὔργοι*). Між Дніпром і Доном живуть Росколяни (*Ροσκολανοί*). За Доном уміщені Сармати без близшого означення, та Аорси і Сіраки — народи, пізнійше обняті, разом з іншими, загальною назвою Алянів. Далі на схід, за Каспійським морем — „східні Скити“⁵⁾.

Скитська держава заціліла була ще в східній Таврії. В кінці II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покликаним Херсонесцямн на поміч проти сих Скитів, але в 60-х рр. по Хр. знов бачимо облогу Херсонеса якимсь „скитським царем“, місцевим очевидно⁶⁾. Страбон

¹⁾ Оповідання Діодора про Скитів взагалі — наукова комбінація, що не має великої цінні; але сам натиск Сарматів на Скитів був для нього свіжою подією, і сю подробицю можна трактувати серйозно.

²⁾ Старбон III с. 7. 13. 17; XI с. 2. 1. Овідій *Tristia* і *Ex Ponto*, *passim*. Діон Хрїзостом V. II р. 48—51 ed. Dindorf. Діодор II 43. Люкіяна *Τόξαρις ἠ Φιλία* 39—41.

³⁾ Müllenhof *Deutsche Alterthumskunde* III. 41.

⁴⁾ *Nat. Hist.* IV. 25.

⁵⁾ VII. 3. 17, XI. 1 і 5, 8.

⁶⁾ Старбон VII. 4. 3 і 7, *Inscriptiones P. E.* I ч. 185 (декрет Діофанта), *Corpus I. L.* XIV ч. 3698.

каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звались малою Скитією. В оповіданнях Овідія в околицях Дунаю поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вичисленими у нього сарматськими народами бачимо Геродотову „Царську“ орду, у Плінія — Авхетів (порівняти Геродотове коліно Авхатів¹).

Се все показує, що давніша „скитська“ людність під сарматським натиском не зникла, лише сховала ся під новою назвою головної орди, як давніше під іменем Скитів могли перебувати всякі иньші ріжноплеменні підвласні народи. Під натиском Сарматів одні племена могли посунутись на полудень або на північ; иньші розбились, а сформувались натомість нові племена; з під звисних нам перед тим етнічних назв виринули давніші, що були ними затерті. В результаті етнічний склад людности змінив ся далеко меньш ніж її номенклатура.

Етнографічні відомости про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на них наші джерела, друге — при недокладности етнографічних відомостей самих географічних письменників сарматського періоду трудно з їх оповідань вибрати те, що з усею певністю можна приложити як раз до Сарматів.

Передо всім що до імени. Воно значно ріжнить ся що до форми: у грецьких письменників пишеть ся воно *Σαρμαται*, *Σαρματαί*, у латинських *Sarmatae*. Його пояснюють з іранських пнів *sa* (володарь) + *mada* (жінка)²). Се поясненне тим правдоподібно, що відповідає двом иньшим назвам: Геродот каже, що Скити звать савроматських жінок-амазонок *Οἰόρματα*, а се пояснюєть ся з арийських пнів *vīga* (муж) + *pati* (пан, володар³): в грецьких же джерелах, почавши від т. зв. Скільяка, Сармати звать ся *Γουαχοκρατοόμενοι* — підвласні жінкам⁴). Всі назви таким чином означали-б „людей, що правлять ся жінками“, „жінок, що правлять чоловіками“. Окрім впливу „народної етимології“ що й тут мабуть відіграла головну ролю, Сармати могли завдячувати такі свої призвища особливому станови-

¹) Nat. Hist. IV. 12. В Страбоні в Уграх теж добачали Геродотових *Γεωργοί*, і сей здогад держить ся ще й досі — нпр. Кулаковського Аланы с. 98.

²) Є одначе й иньше обясненне, з авестийського *saoriant — уоружений мечем.

³) Сам Геродот хибно обяснює: *οἰός* — муж, *πάτα* — вбити.

⁴) Геродот IV. 110, Скільяк fragm. 70—1.

щу своїх жінок, що не пересиджували в будках, як скитські, а їздили й собі верхи та стріляли з луків, як чоловіки.

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовнича, тільки подекуди займаєть ся потроху хліборобством: коло Дунаю і Метиди він спеціально згадує за таку хліборобську людність. Кочовників описує він подібно, як Гіпократ Скитів: живуть в повстяних будках, перевозять їх на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Поза тим се восвничий наряд, славний в кінній війні; їх їзці мали шеломи й панцири — шкіряні або металічні, уживали до бою списів, луків та мечів (Страбон і Тацит кажуть се про Роксолянів¹⁾). Вигляд таких тяжко узброєних їзців маємо ми в образках Язигів на римських барелефах колюмни Марка Аврелія і на керченських фресках, де представлені війни з сусідніми варварами: варварські їзці тут мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, низше коліи, нашиті твердими плитками халати, так що мусять сидіти на конях по жіночому²⁾. По словам Павзанія (II в. по Хр.) Сармати, за браком заліза, дуже штучно виробляли свої панцири з плитокъ, нарізаних з кінських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в роскопках³⁾, і з тієї ж причини уживали кістяні вістря для списів і стріл. В убранню Сарматів античні письменники зауважали повну подібність з перидеським убраннем⁴⁾. Вони носили широкі сподні, і взагалі одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосє, були біляві (flavi), з суворим і диким виглядом. Про мову їх наводив я вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релігію маємо дуже скупі відомости: є звістка про поважанне огня й меча, але не знати, чи се не перенесенне звісток про Скитів, як і пізнійше оповіданне Амiana про культ меча у Алянів.

Що до політичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу політичну організацію, що обіймала-б цілу кочовничу людність на цілім просторі наших степів, як за Скитської орди. Навпаки, маємо згадки про більше число сарматських днастів⁵⁾. Сьому

¹⁾ Страбон VII, 3, 17, Тацит Hist. I, 76; Страбон каже ще за плетені з галузя щити їх, Тацит заперечує уживанне щитів.

²⁾ Образки керченських фресків див. нпр. в приступнім виданню Толстого і Кондакова т. I і II. ³⁾ Бобринській II с. 73.

⁴⁾ Меля Ш, 4, Тацита Germ. 17. Звістки письменників про сарматську культуру взагалі зібрані у Ужера Skythien с. 513 sq.

⁵⁾ Scythici у Тацита An. VI. 33. пор. *σκηπτούχοι* в декр. Протогена.

відповідає й велике число етнографічних груп, на які розпадало ся сарматське плем'я. Так крім згаданих вище етнографічних груп — Язигів і Роксолянів, знаємо коло Дунаю в I в. по Хр. Кораллів, в в ольбійських написах бачимо Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських Ургів (?), Авхетів, а в східніх краях — Яксаматів, Аорсів, Сіраків і т. и. Ріжні назви виринають і зникають серед боротьби орд, що поволі сунуть ся все на захід, під натиском зі сходу.

У Страбона на правім боці Дніпра виступає нарід Язигів; безперечно, тоді, на початку I в., се була головна орда в сих краях. Та вже в середині I в. по Хр. вандрує вона далі на захід, в дунайські краї, де займає землі між Дунаєм і Тисою: се Язиги Переселенці (Μεταβάται) Птолемея¹⁾. Від часу сеї міграції Язигів перше місце в наших степах займає Роксолянська орда. Судячи по звісткам про їх війни з Римлянами й напади на Мезію²⁾ та по відомостям географів, виходить, що перед приходом сюди германських племен Роксоляни становили головну й найбільшу народність в придніпровських степах і далі на захід від них³⁾. Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, значить не що як „Білі Аляни“ (сучасне осетинське *урс* — білий)⁴⁾. (Прикметник — білий дуже часто служив у кочових орд для розрізнення певних частин народа, одної одноплеменної орди від другої). В декреті Діофанта Роксолянів бачать під назвою Ревксіналів (Ρεϋξινάλοι).

Поруч з сими „Білими Алянами“ виступає вже в I в. по Хр. імя просто Алянів (у Плінія: *Alani et Roxolani*). В 60—70-х рр. вони звертають на себе увагу римської політики своїми походами на закарпаські землі, і очевидно — Алянами звали ся тоді коліна, що сиділи десь в сусідстві Дону й Каспійського моря⁵⁾. В першій поло-

¹⁾ Ш с. 7. Інша частина Язигів, згадана у нього разом з Роксолянами над Меотидою (Ш с. 5, 19) — се, здасть ся, простий анахронізм.

²⁾ Tacita Hist. I с. 79. Діон Касій LXXI 19, *Scriptores hist. Augustae*, M. Antonius 22, XXX туг. 10, й ин.

³⁾ На малі Птолемея (Ш с. 19 і 23) Язигіві Роксолянів відтиснуто над Меотиду наслідком невідповідного розтягнення прикарпатських і приднаїських народів на схід.

⁴⁾ Мілер (Журналъ Мин. Н. Просв. 1886 IX. 86 і Осет. етюдъ Ш с. 86) виводить се імя трохи инакше, по формі ще ближше, хоч по значінню менш певно: з *рохс—ясний* (пор. Томашек *Sitzungsberichte* т. 117 с. 37). Порівняти з сим *'Αλαγορσοί* поруч *'Αλαγοί Σκόθαι* у Птолемея VI. 14. 9.

⁵⁾ Звістєвля сяччих письменників про Алянів зібрав Кулаковскій

вині II в. з алянським іменем стрічаємо ся вже коло Дніпра, в другій половині — коло Дунаю¹⁾. Тут, з одного боку, бачимо дальший рух на захід іранських орд, з другого — розширення нового імени. Імя Алянів прибирає ширше значіння й заступає в східніх степах давнійшу загальну назву Сарматів, як ся була свого часу заступила імя Скитів. Ам'ян Марцелін, з четвертого віку, оповідає про Алянів: „за Доном залюднюють безмірно простори скитські пустині Аляни, названі по імени гір; помалу ослабивши сусідні народи частими побідами, вони, як і Перси, передали їм і своє імя“²⁾. Китайські (хінські) літописи теж знають про розширення сього імени в передній Азії: кочовничий нарід An-tsai, що мешкав в краях на схід від Каспійського моря й далі на захід до Та-тсін (Римської держави) і залежав від кочовників Согдіани, за часів династії Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) прибрал імя Алаппа і став незалежним³⁾. Отже дійсно десь в I—II в. по Хр. слово „Аляни“ стає збірним іменем для різних кочовничих народів, головню і мабуть переважно—іранських поколінь, що мешкали по обох боках Каспійського моря. На кілька століть воно обняло останки кочовничої скитсько-сарматської людности наших степів⁴⁾.

Через се Алянів описують подібними ж рисами, як Сарматів і Скитів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову, однаково убирають ся, тільки инакше носять волосє

в статі: Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византийскихъ писателей— в XIII т. Чтеній кив. істор. тов. 1899. Також Томашек в Pauly-Wissowa Reallexicon, Alani (1894). Новійша аналіза Täubler Zur Geschichte der Alanen (Klio, 1909).

¹⁾ Птоломей містить їх на кількох місцях—в європейській і азіатській Сарматії — 5, 7; III. 5 9; VI. 14, 9.

²⁾ Кн. XXXI. 2. 13. Кулаковскій ор. с. с. 114 відкидає сю звістку, але аргументація його не стійна й він ігнорує при тім наведену низше звістку китайських джерел.

³⁾ Ritter Die Erdkunde von Asien V ч. III (т. VII) с. 625—6, Hirt—Sitzgsber. d. bayr. Ak. 1899 с. 250.

⁴⁾ Хінську назву An-tsai вважають рівнозначною Аорсам античної традиції—Hirt China and the Roman Orient с. 139, Gutschmid Geschichte Irans с. 121; але против сього зрівняння підносять лінгвістичні закиди, і Маркварт (Untersuch. II с. 240) кінєць кінцем зрівнює An-tsai з Масагетами; назву Аорсів він вважає політичною почесною назвою, яка прийнята була певною групою племен з тим як масагетська орда здобула над ними власть і першєнство і приложила до себе сю почесну назву Аорсів — шановних, славних, замість давнійших Масагетів—„рибоїдів“. Так само „Алян“ (славний, побідний) толкує він як почесну назву, котру приложила до себе зверхнича орда і за нею прийняли потім підвласні племена. Новійші замітки ще у Тейблєра I. с.

(стрижуть ся)¹⁾. Аміан, сучасник війни Алянів з Гунами, описує Алянів як кочовників, що не знають ані домів, ані хліборобства, живлять ся мясом і молоком, живуть в возах, і де знаходять добру пашу для своїх стад і кінських табунів, там отаборюють ся, уставляючи свої вози кругом: вони одначе мають звичаї і побут культурнійший від Гунів, гарні з себе, блондинуваті, мають легку зброю: дуже воєвничі і свободолюбні: всі у них рівно благородні й судіями вибирають вони найбільш уславлених на війні. Дальші уваги Аміана про алянську культуру будять певні підозріння своєю повною подібністю до Геродота, хоч самі по собі нічого не мають в собі неможливого: у Алянів, каже він, нема більшого похваляння, як убитим чоловіком: шкіру вбитих вони уживають на окраси для коней: храмів і святощів не мають ніяких, але встромлюють в землю голий меч і шанують його як Марса, опікуна околиці: ворожать паличками²⁾. Коли ми згадаємо, що під іменем Алянів виступає по части, або й переважно та сама людність, що перед тим фігурувала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нічого не було б у тім дивного, що певні прикмети повторяють ся при описи тих чи інших. Питаєть тільки, чи Аміан взяв сі прикмети з дійсного життя, чи з Геродота по просту.

Якийсь час алянське імя панувало на просторі від Дунаю до Межирічя (за Аральським морем). Але не довго. В II—III в. по Хр. з західньої части чорноморських степів витискає кочовничу іранську людність германська міграція. А з сходу в III в. напирас гунська орда, і під напором її та інших орд, що слідом посунули нашими степами на захід, розбила ся алянська група племен. Європейські Аляни відірвани були від азійських і самі розділилися на кілька частин: одна частина їх прилучаєть ся до мандрівки Вандалів і Свевів 406 р. і з ними разом опиняєть ся аж в північній Африці: друга по упадку гунської держави переходить границі Візантії й осажуєть ся в Нижній Мезії³⁾. Частина зістаєть ся в прикавказьких степах, і останки її, загнанні в гори, заціліли до сього дня в маленькім Осетинськім народі⁴⁾.

¹⁾ *Τόξαρις ἡ Φιλία*: автор мусів тут взяти реальні подробиці життя.

²⁾ XXXI. 2. 18—24.

³⁾ Про мандрівки Алянів на захід: Zeuss с. 700 і далі, Dahn *Könige der Germanen I* с. 261—4, *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker I* с. 223—3, Кулаковскій оп. с.

⁴⁾ Про дальшу долю прикавказьких Алянів і їх звязок з Осетинами (установлений від часів Кляпота — Klaproth *Memoire dans le quel on prouve l'identité des Ossètes avec les Alains*, Paris, 1822):

Інша частина захвала ся в Криму, де ще в середні віки існувала алянська людність¹⁾). Деякі останки з подонських степів, де вони довго ще могли зіставати ся, і таки зіставали ся в дійсности, могли бути прибиті і до північних берегів степового розселення. Сі степові останки великої іранської колонізації нашої території ще ждуть свого ближшого розсліdження²⁾).

Отак на степових просторах нашої території протягом якої тисячі літ, аж до II—III в. християнської ери панували кочовничі й пів-кочовничі народи головно іранського племені і культури. В краях гірських, карпатських бачимо під той час групу народів, що найправдоподібні-ше могли належати, як і їх полудневі наддунайські сусіди, до тракийської галузі індоєвропейських племен—галузі колись сильної, широко розповсюдненої по обох сторонах Чорного моря — на європейським і малоазійським боці, але непривітною історичною долею зведеної до незначних сліdів в теперішніх винародовлених і зроманізованих Волохах-Румунах. Одначе тракийська національність тих карпатських народів тільки гіпотетична, бо відомости наші про сю карпатську людність далеко бідніші, ніж про степову. Та й відомости про тракийську колонізацію, до котрої ми зачисляємо карпатські племена, дуже небогаті й біднішають власне в напрямі з полудня на північ³⁾).

В. Милеръ — Осетинскіе этюды III, гл. II (спеціально про останки алянського імені на Кавказі іб. с. 111 і далі), Кулаковскій ор. с. і Христіанство у Аланъ, Византійскій Временникъ 1898, I.

¹⁾ Про кримських Алянів — особливо у Васілевского, в історії Судакъ — Сугдеї, що досить правдоподібно, сама була алянською колонією, Русско-византійскіе отрывки — Лѣтопись занятаї археографической коммисіи т. IX с. 168—9, також у Мілера ор. с. с. 77. Про инші останки у Кулаковского, Аланы, розд. IX.

²⁾ В останніх роках звернули на себе увагу могильники Харківської губернії з похоронним типом і культурою аналогічною з осетинськими могильниками Кавказа, особливо великий могильник в Верхніх Салгах, що розкопується від р. 1901: культура та вказує на VIII—IX вв. В сих могильниках добачають сліdи тодішньої алянської—яської людности Подоня. Особливо сей погляд розвинув недавно А. Спіцян в своїй статі „Исконные обитатели Дона и Донца“ (Ист.-археол. разысканія Ж. М. Н. П. 1909, I): він готов приймати існування алянської людности на всім Подоню аж до XI—XII вв. Належить при тім одначе виразно відділяти спільність культури і спільні впливи від етнічної приналежности і почекати трохи докладнішого археологічного розсліdу Подоня. Поки що, при наших історичних даних існування скільки небудь густої алянської колонізації по цілому Подоню в таких пізних часах виглядає мало ймовірним.

³⁾ Важніша література: Цайс с. 258 і далі. 696—700, Roesler

Відомости про наддунайську тракийську людність маємо від Геродота, з V віку перед Хр. На чорноморським побережжю між Дунаєм і Балканом сиділи Кробізи, а на полудень від них Терізи; вище по Дунаю, за Янтрою (Атріс) сиділи Гети, „найхоробріші й найсправедливіші між Траками“¹). Дунай уважався границею між Траками й Скитами, але був нею здебільшого тільки. Вже Геродот, кажучи, що за Дунаєм починається „властива стара Скитія“²), натякає, що в дійсности осаді скитські вже й тоді переходили за Дунай в північну Малу Скитію (Добруджу). З другого боку—гетські осаді місцями переходили за Дунай. В IV в. тут, на лівім боці Дунаю, воював з Гетами Олександр Македонський. Тут була „Гетська пустиня“, де трохи не пропало військо Лізімаха (313—218) в поході на гетського короля Дроміхайта: сама держава Дроміхайта була на лівім боці Дунаю, в теперішній Валахії³). Але гетські осаді сягали й далі на схід, коли прийняти (а се дуже правдоподібно), що Тирагети Страбонових часів були придніпровські Гети, може відірвані від решти свого народа бастарнським клином. Страбон уміщує їх між Гетською пустинею й кочовищами Язигів, а Пліній, кажучи про залюднений Тирагетами острів на Дністрі, говорить очевидно про устє Дністра⁴).

Die Geten und ihre Nachbarn — Sitzungsberichte der Wiener Akademie t. 44 йогож Romänische Studien (1871) і Einiges über das Thrakische — Zeitschrift für oest. Gymn. 1875. Kretschmer Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 1896, с. 171—243. Tomaszek Die alten Thraker, Sitzungsb., т. 128, 130, 131. Браунъ Разысканія с. 132—178, А. Погодинъ Къ вопросу о Тракійцахъ (Вѣстникъ археол. и истор. XIII, 1900), також Mommsen Römische Geschichte вид. 1885 с. 189 і далі, Müllenhof Deutsche Alt. III, с. 125 і далі, Much Die Südmark der Germanen (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache hrg. von Sievers XVII) с. 16—7, И. Смирновъ Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ I с. 12 і далі. Новійше: Niederle Sl. Starož. I с. 404 і далі. Štastný Die Thraker, 1907, Прага. G. Buschan: Die Balkanvölker in Vergangenheit und Gegenwart, Штутгарт, 1910. В нашій літературі багато займав ся Траками неб. О. Партицький в своїй Старинній історії Галичини, але він і в Траках добачав Словян і з цього становища освітлював усе.

¹) Геродот IV. 49 і 93, Страбон, VII. 5 § 12.

²) αὐτῶν ἤδη ἡ ἀρχαίη Σκυθία (IV. 99).

³) Страбон VII 3. 8 і 14, Павзаній I, 9.

⁴) Страбон VII. 3. 17, Пліній IV. 26. Про „острів Тирагетів“ стаття Бруна — Черноморье т. I. Між Гетами й Агатірсами уміщує Геродот скитський нарід Сігівів, але що в інших джерелах Сігіві виступають коло Каспійського моря, то не безосновно підозрівають, що Геродот помилкою переніс їх сюди — пор. Roesler Romän. Studien I. с. 9—10, Müllenhof Deut. Alt. III с. 2.

На північ від Гетів, на Мароші (Μάρσοις), значить — в теперішнім Семигороді, сидять у Геродота Агатірсі, нарід, по його словам, близький Скитам¹⁾), але з тракийськими звичаями. Завважену Греками близькість Агатірсів до скитських сусідів можна толкувати близькістю тракийського народу до Іранців взагалі, а самі Агатірсі належали з усякою правдоподібністю до Траків. Перехована у Стефана Візантійця гльоса поясняє, що Агатірсами звали Греки Травсів²⁾), а тракийський нарід Травсів знаємо в Родопах³⁾); за приналежністю Агатірсів до Траків промовляють і деякі побутові подробиці напр. татуїрованне. Пізніше на їх місці виступають Даки: з II в. перед Хр. маємо уже звістку про їх боротьбу з Бастарнами⁴⁾). Тракийська народність Даків не має сумніву, і з цілою правдоподібністю можна прийняти, що се нове імя покрило Агатірсів, а може й інші сусідні тракийські народи, наслідком якоїсь політичної переми⁵⁾),

В I в. перед Хр. Гети й Даки сполучились в одну політичну цілість — сильну державу Бойребісти (Бурвісти), що дала себе знати страшними походами наоколо, між иньшим — зруйнуванням Ольбії й иньших грецьких колоній аж до Апольонії⁶⁾). Розпавшись по смерті Бойребісти, ся гетсько-дакийська держава доходить знову великої сили в кінці I в. по Хр. під рукою Декебаля, талановитого організатора й політика, що в союзі з иньшими сусідніми народами розпочинає боротьбу з Римом (в 80-х рр.). Вона йшла для нього щасливо на початках (за Доміціана). Але відновлена Траяном, війна ся, по тяжких напруженнях, закінчилась руйною дакийської держави (коло 106 р.). На її місці утворено римську провінцію Дакію і колонізовано різнплеменним людом з иньших провінцій.

Провінція Дакія, як її описує Птолемей (Ш. 8), обіймала край між Тисою, Дунаєм, верхнім Дністром і Серетом, тим часом як чорноморське побереже, себ то грецькі колонії, як Тіра, Ольбія й ин., зачисляло ся до Нижньої Мезії. Головним огнищем римської колонізації й римського життя була долина середнього Маріса (Мароша) і Сама (Самош). Приналежність до Римської держави карпатського згір'я і тим більше закарпат-

¹⁾ В переказній ним грецькій легенді Агатірс, Гельон і Скит були брати — сьни Геракла (IV. 10).

²⁾ Стефан sub voce Τρασοί.

³⁾ Траками виразно зве їх Лівій — XXXVIII. 41. 6.

⁴⁾ Юстин — XXXII. 3. 16.

⁵⁾ Юстин: Daci quoque soboles Getarum sunt (I. c.): Страбон VII. 3. 13: ὁμόγλωττοι δ'εἶσιν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις; пор. Діона Касія LII. 22.

⁶⁾ Страбон VII, 33, 11, Діон Хризостом or. XXXVI.

ських країв була більш або цілком номінальна. Як далеко сягали на північ римські укріплення, досі не вяснено докладно. Останки римських граничних валів бачать в земляних валах Галицького Поділя (в розі між Збручом і Дністром) і в Бесарабії в двох великих „Траянових“ валах, що рівнобіжно протинають межиріччя Прута й Дністра¹⁾; але римський початок цих валів все ще гіпотетичний, і звязки їх з якоюсь системою римських укріплень досі не вяснені.

Римська окупація Дакії тривала трохи більш як півтора століття. Увесь сей час Дакія зіставалась відокремленим передовим укріпленням Римської держави (від провінції Панонії її відділяла територія Язнігів між Дунаєм і Тисою); удержувати її було дуже тяжко, і коли в середині III в. з особливою силою розпочались напади на Римську державу сусідніх народів, Авреліан, для улекшення оборони, постановив вирікти ся сеї провінції. Римську і романізовану людність виведено в Тракію і Мезію, Дакію полишено (274), а щоб страта була меньше болючою, утворено нову провінцію Дакію на правім боці Дунаю в Мезії.

Аж по упадку дакійської держави за Траяна виступають на верх дрібніші прикарпатські народи. На жаль, Птолемей, головне джерело, наробив великої плутанини в розміщенню прикарпатських народів, так що трудно віднайти їх дійсне розміщення²⁾. Ідучи від верхів'я Висли на схід сидять у нього *Ἀυάρτοι, Ἀρσίνται, Σαρβόχοι, Πεγυῖται Βίεσσαοι, Κοιστοβόχοι, Καρπιανοί*³⁾. З цих народів більш інтересні для нас останні три. Беси сидять під „Карпатськими горами“, що припадають у Птолемея на верхів'я Дністра й Сяна: чи сидять вони на полудневім чи на північнім боці гір — такої докладности від Птолемея не можна жадати. Койстобоки (Costoboci римських джерел) сиділи на схід відти. У Птолемея се імя повторять ся двічі, розділене Дністром і Певкинськими горами (Карпатами); з сього можна б виво-

¹⁾ Про „Траянів вал“ на Галицькім Поділю див. статю Кіркора в *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* т. III с. 38 і далі. Про бесарабські вали можна тільки повторити слова Момзена оп. с. с. 206: „вони, певно, можуть бути римські, але досі на те бракує якогось певнийшого доказу“; обидва визначені впр. на спеціальній мапі російського генерального штабу. Є „Траянів вал“ і на російськім Поділю, в повітах Камінецькім і Проскуровськім (Сѣдинского Археологическая карта Подольской губ. — с. 153 і мапа), але він ближше не досліджений, а можливість римських валів тут ще менша. Давнійше Траяновими уважали навіть старі вали Київщини: див. про се статю Антоновича в К. Старині, 1888, III.

²⁾ Пор. Müllenhof D. Alt. II с. 81 sq.

³⁾ III. 5 § 20, 8. § 5.

дити, що сиділи вони по обох боках гір, але можливо припустити й скомбінованне двох звісток про те саме¹⁾. У всякім разі вони на полудневім згірю Карпатів були. Карпи — імя, очевидно, звязане з назвою Карпатів — теж двічі згадують ся у Птолемея (*Καρπιανοί* і **Αρπιος*), в обох разях далі на схід, в сусідстві Бастарнів і Тірагетів²⁾ — деь ніби коло Дністра й Прута, хоч імя Карпатів у Птолемея прикладасть ся як раз до більш західньої їх частини, коло верхньої Тиси (тому деякі учені тут уміщують Карпів).

Сі три народи виступають в історії під час Маркоманських війн і по них, як герої пограничних війн і розбійничих нападів на римські землі. Найменше з них звістно за Бесів: поминаючи неповні ясні звістки про них з над нижнього Дунаю у Овідія, вони згадують ся тільки як учасники Маркоманської війни, разом з Койстобокими. Але за Койстобоків знаємо більше: маємо звістки, що вони пускали ся в далекі походи, заходили в Ахайю та Македонію, грабуючи скільки сили (похід 165 р.). З одної написи знаємо й імя їх короля — Пієпора³⁾. Напади їх мабуть були причиною, що коли Вандали під час маркоманських війн прийшли в Дакію — шукати тут осад собі, то римський намісник напустив їх на Койстобоків, і Вандали дійсно побили їх й опановали їх землю, і після того за Койстобоків не чути більше⁴⁾.

Не так легко відчепились Римляни від Карпів. Перший датований їх напад на Мезію маємо з 230-х рр. III в., але з оповідання Петра Патриція, те належить до тих же часів, бачимо, що Карпи вже вважали тоді себе спеціалістами до таких нападів, ще ліпшими від Готів. славних тоді своїми нападами на римські землі⁵⁾. При нагоді брали вони участь і в походах Готів. Цісарі Филип Араб і Авреліян звісні своїми перемогами над Карпами: Авреліян по своїй перемозі осадив частину Карпів на римських ґрунтах⁶⁾. Розпочате ним пересадження Карпів на римські землі довершено за Галерія й Діоклетіана: по

¹⁾ Є й ще иньший здогад — що маємо тут слід переходу Койстобоків з північного підгір'я на полудневе.

²⁾ III. 5 § 24 і 10 § 13.

³⁾ Овідій — *Tristia* III 10. 5 і IV. 1. 67 (про Бесів на нижнім Дунаю у Брауна с. 161). *Scriptores hist. Augustae — Ant. Phil.* 22. Павзаній X § 4. 5. В. I. L. VI N 1081, *Arch.-epigr Mitth.* 1890. XIII. 189.

⁴⁾ Діон Касій LXX, 12.

⁵⁾ *Script. hist. Aug. Maximus et Balb.* 16, Фраґменти Дексіана і Петра Патриція — *Hist. gr. min.* I p. 176—7. 428—9.

⁶⁾ *Script. h. Aug. Aurelianus.* 30. Зосим I 22. 27. 30, Авреліян Віктор *De caesaribus* 39, 43,

якійсь ближше нам незвісній війні переведено на римські ґрунти (правдоподібно—до Панонії й Мезії) решту Карпів — цілий нарід їх, разом з Бастарнами. Тим способом звичайно задовольняв тоді Рим докучливих сусідів, і сей перехід Карпів та Бастарнів був мабуть скорше добровільний, ніж вимушений¹⁾). Можливо, що на се вплинув і натиск чорноморських Германців від полудневого сходу, а може й натиск Словян на північнім згірю Карпатів (взагалі історія колонізації карпатського згіря тих часів для нас майже не існує). Після того тільки раз, при кінці IV в. згадують ся якісь Карподаки, що разом з ватагами Гунів і Скірів пробували перекритись за Дунай²⁾). Може се були останки тих панонських осадників?

Про етнографічну принадлежність сих карпатських племен маємо тільки деякі натяки. Передо всім вони становлять північний край тракійської колонізації, подунайської й семигородської, і се перше, що наводить на гадку, чи не були й вони Траками. За таким здогадом, дійсно, промовляв би ряд інших фактів. Імя карпатських Бесів повторяє імя Бесів тракійських коло Родопа. Назва Карподаків моглаб натякати на спорідненне Карпів з Даками. Імя короля Койстобоків Пієпора і його свояка Натопора мають характерний наросток, що в формі поріс повторяєт ся в численних тракійських і дакійських іменах³⁾). Особливо-ж важним здаєт ся мені факт, що Птолемей вчисляє в Карпатах і на верхнім Дністрі й Сереті ряд осад з закінченням дава, *δαα*⁴⁾), ха-характеристичним наростком дакійських осад, що вступає й по інших тракійських землях⁵⁾). Припустити, що всі отсі міста заблукали

¹⁾ На се натякають слова Ідація і Ам. Марцеліна; тексти до сього факту див. Dahn Wietersheim Geschichte der Völkerwanderung I с. 287 (вид. 1880). Про осаді переведених — Ам. Марцелін XXVII. 5. 5 і XXVIII 1. 5.

²⁾ Зосим IV. 34.

³⁾ Див. про сей наросток у Томашка Sitzungsberichte т. 131 с. 21, теж Момзена ор. с. с. 207. Се-ж імя Пієпора пригадує Dac(i) Peto-rogiani на Tab. Peutingeriana (як справедливо зауважив ще Цайс с. с. 697, Томашек — ор. с. т. 128. с. 108); можливо навіть, що то помилка замість Pterogiani; себ значило, що Койстобокі = Даки. Сі „Петопорові Даки“ сидять на мапі вже на східнім згірю Карпатів, на лівім боці Дністра. Може теж імя криєт ся в імені міста Προβροῖδαα у Пто-лемее (Ш. 10.8)?

⁴⁾ Κληπίδαα (коло Дністра). Δοκίδαα. Πατριδαα. Κασίδαα. Πετρόδαα. Σάνδαα. Ούτιδαα. Ζαργίδαα. Ταμασίδαα. Προβροῖδαα (між Дністром і Серетом) — Птолемей Ш. 5 § 30, § 6—7, 10 § 15.

⁵⁾ Tomaschek Die alten Thraker III с. 70.

на північ від Карпатів з дакійських країв тільки за браком місця на мапі, здається мені не правдоподібним.

Отсі факти й деякі дрібніші обставини надають значну правдоподібність здогадові, що сі карпатські племена належали до тракійської родини В основі своїй була то може змішана з Траками й асимільована ними ще старша, не-індоєвропейська людність, тої раси, що в своїх останках звісна нам в альпейських краях, а могли задержати ся також і в гірських, малоприступних околицях Карпатів: але так далеко в глибоку сього етнічного процесу не можуть нас вести ніякі досліді¹⁾. Досить розновсюднений свого часу погляд, що ті карпатські племена були Слов'янами, немає під собою позитивного ґрунту. Против нього промовляють особливо рішучо звістні нам койстобоцькі мена: переказані в написи, поставлені Койстобоком, вони мусі бути передані вірно, а тим часом звучать зовсім не по слов'янськи²⁾. Не можна звести цілого карпатського залюднення і до кельтської колонізації, навіть хоч би й приймати тут певні сліди кельтизма³⁾. Гіпотеза тракійська має все ж таки без порівняння більше позитивного під собою, ніж такі здогади.

Як далеко на північ сягала б ся тракійська колонізація, чи виходила вона за границі гірського карпатського пояса, не можна сказати: сліди її на північному згірю досить не ясні⁴⁾. Тут за давніх часів, як я згадував⁵⁾, тракійська колонізація могла стрічати ся і з слов'янською. Бастарнський клин розірвав на якийсь час сю стичність, хоч може й не по цілій лінії. Поодинокі слов'янські ватаги могли заходити в гори й пробивати ся на полудневі згір'я Карпатів тоді й перед тим: але ми не маємо можности слідити їх розселення.

¹⁾ Може бути, що з часом дасть нам щось антропологія. Не безінтересний факт, що як раз гірські краї альпейсько-карпатські виступають краєм найбільшої короткоголовости. Може тут власне виступає перед нами слід старої раси, що була асимільована Індоевропейцями і вплинула на їх антропологічний тип. Пок. Потканський в своїй статейці *O pochodzeniu Słowian* (Kwart. histor. 1902), звернувши увагу на сей факт, хотів толкувати розвій короткоголовости в Карпатах впливом Кельтів, яко „альпейської раси“. Але далеко простіше спитати — чи та альпейська раса не сиділа в Карпатах незалежно від Кельтів і цілого індоєвропейського розселення?

²⁾ Койстобоцька напись в *Corpus inscr. latinarum VI N 1801: d. m. | ziai | tiati. fil. | daciae uxori | piepori. regis | coisstobocensis | natoporus. et | drilgisa. aviae | cariss. b. m. fecer |*

³⁾ Про них зараз низше — с. 137.

⁴⁾ Тримати ся географічного положення осад на -dava, поданого Птолемеєм, розуміється не можна.

⁵⁾ Див. с. 70.

Про побут і культуру карпатських племен не маємо майже ніяких спеціальних звісток, хіба припускаючи, що то були племена тракійські чи Траками асимільовані, можемо взяти де що з відомостей про інших Траків (Гетів, Даків й ин.).

Була одначе велика різниця між деякими полудневими, приморськими тракійськими племенами, що рано присвоїли чужі культурні впливи, і північними, що довго заховували малокультурний, примітивний побут. Між тими північними Тракійцями ще в історичні часи відомі були осади на палях, а коло Дунаю згадають ся „трогльодіти“ (мешканці печер). Але у інших Траків вже були тоді й міста, й замки. Переважало житє пастуше; дуже люблено ловецтво. Суворий побут Траків був широко відомий, рівнож їх надзвичайна воевничість, охота до бійок і повна зневага смерті. З тим разом ішло славне тракійське пияництво (звичайно на підпитку виходили вони й до бою) та непорядність в відносинах чоловіків і жінок — нознаки неунормованої, енергічної натури. З диких прикмет кидало ся Грекам в вічн татуїрованнє, широко розповсюднене, звісне і у Гетів і у Агатірсів-Даків (στυζουσι. рісті). Агатірси славились багатством золотих окрас. Мала славу і тракійська зброя взагалі. Выглядали Траки на погляд Греків білявими й рудими (πυρροί). Выгляд їх на різбах Траянового стовпа зовсім пригадує Скитів чорноморських різьб і — Германців Аврелієвого стовпа: теж довге волосє її бороди, тойже склад лица, подібне убраннє (широкі, фалдисті сподні, коротки сорочки, плащі). Сі численні побутові подібности, які можна знайти між Скитами й Траками, поясняють ся, як сказано вже, загальною етнографічною близькістю сих галузей індоевропейської родини, зближених між собою й географічно й етнографічно.

З сфери духового житя можна піднести широкий розвій пісні: не кажучи за звістних на тим полі полудневих Траків, про Агатірсів оповідано, що у них закони укладають ся в піснях, для памяти; гетьські послї виходили з кітарами, граючи на них. Широко звісна була також віра Гетів в нестерельність: Гети-невмираки (ἀθάνατοι) — було звичайним їх прозвищем. Ся віра, що дуже вражала Греків з їх слабо розвиненими представленнями про посмертне істнованнє, стояла у Гетів в звязку з культом Замолкєса, бога умерших і заразом бога відновлення житя в природі. При похоронах чоловіка забивали найулюбленішу жінку — се служило заразом докором тим жінкам, що зіставались живі. Жерці мали великий вплив: політичне відродженнє тракійських племен за Бойребісти dokonано впливом головного жерця. І пізнійше — до упад-

ку дакійської держави жерці заховують в ній першорядний політичний вплив¹).

З упадком дакійської держави прикарпатські народи, як ми бачили, в значних масах були винищені або переведені на римські землі. Семигородська людність була в значній мірі романізована й разом з римськими колоністами виведена за Авреліана в ближші римські провінції. Се все мусіло дуже значно ослабити тракійську людність карпатських країв, звести її вже тоді до незначних останків. Слов'янська колонізація, рушивши в Карпати в великих масах, мабуть не багато що з неї застала.

Коло останків старої семигородської колонізації обертаєть ся румунське питання. На утворення румунської національності витворились в останніх десятиліттях два погляди: оден твердить, що волоська людність Семигорода (гнізда волоської національності) зложилась з пізніших вільних і невільних (переведених Болгарами) емігрантів з балканських земель, отже з романізованих Траків балканських — бо давня романізована людність римської Дакії була виведена звідти в III в. в Мезію. Другий стоїть на тім, що останки романізованих Даків заховались в семигородських горах; розмножившись, вони утворили тут численну волоську людність, котра починає звідти потім (в XII—XIII в.) вилитись в краї нижнього Дунаю. Посередній погляд, признаючи існування останків романізованої людности в Семигороді, вважає їх незначними, а пізнійший зріст її поясняє пізнішими міграціями романізованих Траків з балканських країв до Семигороду²). Сей посередній погляд має найбільше правдоподібности за собою. З певними змінами можемо приложити його й до східних Карпат — там, як і в Семигороді, також лишили ся мабуть останки старої колонізації (тільки тут вони ледви чи були захоплені романізацією хоч трохи). В хорографічних назвах і в діалектах східних Карпат є чимало такого, що підсуває гадку про останки старшої колонізації, — незалежно від тих елементів волоських, які можуть поясняти ся

¹) Про побут і культуру Траків див. особливо відомости у Томаше Die alt. Thraker I с. 111 і далі, II — культ. Див. також новішу роботу Бушана і Fischer Die Haar-und Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpathen-und Balkanvolker (Archiv f. Anthrop. 1909).

²) Більше про се питання і його літературу було в 2 вид., перегляд його в працях: Densusianu Histoire de la langue romaine, I, 1901, Paris. Jireček Die Romanen in der Städten Dalmatiens, 1902. Onciul Romanii in Dacia Traiane, 1902. Fischer Herkunft der Rumänen, 1904. Jorga Geschichte des rumän. Volkes. 1905. Vasmer Die neuesten Forschungen zur Frage über die rumänisch-slavischen sprachlichen Berührungen (Roznik Sław. 1909).

пізнішими переходами і впливами пізніших осад „волоського права“¹⁾). Розвій цих осад, закладаних з кінцем XIV в. емігрантами з волоських земель Угорщини, а потім на їх взірець — і місцевими людьми, звісний нам документально. Знаємо зовсім певно, що єї осадни були явищем новим, і не можна їх ставити в безпосередню зв'язь з передслов'янською колонізацією східніх Карпатів, як роблять декотрі, з історією наших країв необзнайомлені люде²⁾).

Чи до тих часів дожила тут яка небудь місцева неслов'янська гірська людність — річ не звісна й сумнівна. Відріжнити принесене нізнішними волоськими осадниками від того старого, що лишило ся в хорографії й мові нашої гірської людности, було б завданням дуже вдячним, але до нього досі не брали ся скільки небудь серьозно³⁾).

Між ті карпатські — гірські, та степові — іранські народи клином втискуєть ся пізніше нова міграція — бастарнська⁴⁾).

Етнографічна приналежність її не зовсім ясна. Тацит в клясичнім своїм уступі про Бастарнів вагаєть ся, не знаючи, до якої групи їх зачислити — до германської чи до сарматської. Він знаходить в їх мові та способі життя більше подібности до Германців, хоч знову

¹⁾ З назви *боки, що виступає в іменах Сабоків, Койстобоків, виводять нинішню назву Буковини — як память по сих *боках — земля Боків (Міленгоф, Браун, Веселовский). Шафарик бачив в сих „боках“ слов'янське бокъ, бік, новіші дослідники — тракійське імя народа. Віда тільки, що назва Буковини виступає так безмірно пізно! Через се ж трудно виводити й імя Бесарабії від Бесів, як то роблять деякі дослідники ще й досі (нпр. Браун).

²⁾ Праці Мікльосіча і Калужняцького *Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und Karpaten*, 1880 (Denkschriften віденської академії) зроблені з чисто фільологічного становища, з повним поминенням історії пізнішої колонізації „волоського права“, але дуже популярні в науковій літературі, послужили одним з головних поводів до таких хибних виводів. Ще недавно відкликав ся до них пок. краківський учений Потканський (*O pochodzeniu Słowian*), доводячи з великою певністю, що гірські карпатські краї в часах слов'янського розселеня і пізніше були доменом волоських пастухів.

³⁾ Нова робота Czirbusz *A Kárpátok hedyenek és folyóinak nevei*, 1908 (етимології географічних назв карпатських) теж не посуває питання.

⁴⁾ Про Бастарнів див. особливо Zeuss *Die Deutschen* с. 126, 442, Müllenhof *D. Alt.* II с. 104 sd. Hahnel *Die Bedeutung der Bastarnen für d. germanische Altertum*, 1865. R. Much *Die Bastarnen*, 1890 (*Mittheil. d. Anthropol. Gesel.* in Wien. XX), Die Südmark der Germanen i Deutsche Stammsitze. Sehmsdorf *Die Germanen in den Balkanländern bis zum Auftreten der Goten*, 1899. Bremer *Ethnographie*. Браун *Разысканія*.

неохайність цього народу і особлива покірність старшині промовляє йому против сієї гадки; вкінці знаходить вихід, здогадуючи ся, що се германське племя підпало сарматському впливови через мішані шлюби з Сарматами. Окрім Таціта ще Страбон і Пліній, отже письменники тих часів, коли вже вмiли відрізняти Германців, зачисляють Бастарнів до германського племені¹). Інші письменники (Полібій, Лівій, Плутарх) зуть се племя то Бастарнами, то Кельтами: ольбійський декрет Протогена говорить про грізний напад Скірів і Галятів, і в них часто бачать Бастарнів. Але Кельтами в грецькій літературі часто звано Германців, особливо — поки ще ближше з ними познайомили ся і навчили ся відрізняти. А імя Скірів — германського народу готської групи, що в згаданім ольбійським декреті виступає разом з „Галятами“²), власне промовляє за правдоподібністю, що в Бастарнах маємо ми передові ватаги тої германської міграції на полудень, котра розпочала ся більшими масами аж пізнійше³). При тім одначе — як то й приймають нині в літературі, бастарнське племя могло дійсно мати значні кельтські домішки в культурі, або і в самім своїм складі, а прийшовши пізнійше в близшу стичність з степовою людиною, воно могло дійсно приподобитись де в чім і до Сарматів.

З кельтськими елементами Бастарнів можна звязувати деякі сліди кельтської народности чи культури в тих краях, де сиділи Бастарни⁴). Так нпр. ми знаємо назви племен і міст кельтського кореня на нижнім Дунаю і навіть (коли покладати ся на докладність їх розміщення) — на Дністрі⁵). Дехто бачить в них сліди кельтської кольо-

¹) Germania 46. Страбон VII 3. 17 (обережно: *στέρδον* τε καὶ αὐτοῖ τοῖς Γερμανικοῖς γένοσι ὄντες). Пліній IV. 14.

²) Прокопій (De b. G. I, 1) навіть називає Скірів готським народом, але ся звістка нічого не варта, бо разом з ними називає він готським народом і Алянів. (Цайс с. 705—4 таки й уважав Скірів алянським народом, через те, що тут у Прокопія і у Йордана виступають вони разом з Алянами).

³) За Германців уважали Бастарнів Цайс, Кіперт (Lehrbuch der alt. Geogr.), Міленгоф, Семздорф; Бремер (op. c. c. 180) уважає die germanischen Nationalität des Volkes (Бастарнів) als gesichert. Кельтів бачили в них нпр. Ганель, Томашек, Нізе й ин.

⁴) Про сліди кельтизма на нижнім і середнім Дунаю та в карпатських краях — див. Томашек рецензію II т. Міленгофовой Deutsche Altertumskunde in Göttinger Gelehrten Anzeigen, 1880, с. 300. R. Much Die Bastarnen (як вище) і Die Südmark der Germanen с. 14 і далі. Браунъ Разысканія (с. 126 і далі). Веселовскій в Извѣстіяхъ от. рус. язика (14—5, 20). Погодинъ Изъ исторіи слав. передвиженій с. 96—7. Див. ще в 2 вид.

⁵) Нпр. на нижнім Дунаю племя Брітолятів, місто *Βριτολιανῶν*, ма-

нізації з IV в. перед Хр., звісної нам в західніх балканських землях¹⁾). Але ці сліди кельтизму на нижнім Дунаю можна б звязувати і з бастарнською колонізацією, як то роблять інші дослідники. Незалежно від Бастарнів походження напевно треба признати кельтській номенклатурі середнього Дунаю — вона тут також досить сильна, і правдоподібно мусить бути поставлена в звязку з більше західньою кельтською колонізацією східніх Альп і Морави. В східні Карпати кельтські елементи могли бути занесені і кельтською середно-дунайською колонізацією і бастарнською міграцією, але тут кельтизм вказати далеко тяжше — те що зібрано досі або дуже гіпотетичне, або не свобідне від невпевностей²⁾). Географічно беручи не можливо, що тут, в карпатських краях мали нагоду зіткнутися з Кельтами і Словяне перед своїм розселенням. Однак бачимо, що імя східніх Кельтів — Вольків, яке, послужило потім загальним іменем для романізованих народів, було прийняте Словянами не безпосередно від Кельтів, а від Німців (може Бастарнів), в тім же значінню яке воно мало у Німців (латинське *Volcae*, нім. *Walhos*—слов. *Волох*). Се промовляло б против безпосередніх стріч Словян з Кельтами. Слідів безпосередньої стичности з Кельтами в словянській культурі теж на певно не можемо вказати. Супроти того така кельто-словянська стичність (з культурно-історичного погляду дуже важна) лишаєть ся сумнівною.

Ближші відомости про бастарнське розселення маємо з I віку. Передні їх ватаги займали тоді дунайську дельту — „острів Пев-

буть також *Ἀλιόβριξ*, далі *Καρρόδοιλον*, (*Ὀβζαντοσάριον* (у Птолемея) — назви, дійсно, характеристично кельтські.

¹⁾ Сих придунайських Кельтів бачать і в Галятах декрета Протогена ті, що не згоджують ся признати їх за Бастарнів.

²⁾ На верхівю Дністра, під Карпатами, містить Птолемея м. Кародун, але на певність сього уміщення не можна покласти ся. Обяснення з кельтської мови хорографічних назв (нпр. *Вагр* — *Wehra*, *Лаборець* — *Laber*, з кельт. *labaga*, шумливий) лишають ся іпотетичними. Мало правдоподібний і вивід Галича з назви Галятів (Кельтів), як „пам'ять по Кельтах-Галятах, так як безперечно заховалась вона в малоазійській Галатії і правдоподібно — також в іспанській Галіції“. Браун (ор. с. 166—174) дає досить багато місця сій справі. Справедливо відкидаючи виводи Галича з **sal* (сіль), і з нольского *hala*, гора, він однак сам не годен знайти ніякого потвердження гіпотезі про походження Галича від Галятів. Галич мовляв руська форма *Galatz* (Галац на Дунаю). Але наведені самим же Брауном паралелі — Галичі (*Gács*) в словацьких Карпатах промовляли б самі против такого обяснення. Тому й пок. Веселовский в своїй взагалі прихильній рецензії „генеалогію“ Галича прийняв *cum grano salis* (с. 15).

ку¹⁾), з того звали ся вони Певкінами. На півночі Бастарни сидять на східнім згірю Карпатських гір, що від них у географів II—III в. по Хр. звуть ся Певкінськими і Бастарнськими горами. На північнім заході Бастарни притикали до своїх земляків — Германців, на полудневім сході — до придніпровських Тірагетів. З поодиноких бастарнських племен Страбон крім Певкінів згадує на ймення ще Атмонів і Сідонів²⁾).

Для хронології бастарнської міграції дуже-б важним фактом був той ольбійський декрет Протогена, коли-б він був датований, і в додатку — коли-б не було ніякої непевности, що його Галати—то Бастарни. Але що така непевність є, і декрет датують то III то II віком, як раз виходячи з його етнографічних вказівок, тож для вяснення хронології бастарнської міграції він не може нічого дати по над иньші джерела. В тих иньших джерелах Бастарни вперше з'являють ся в р. 180, коли закликав їх до помочи проти своїх ворогів Филип II македонський³⁾. Вони виступають тоді на лівім боці Дунаю, й звичайно приймають, що десь коло того часу Бастарни й прийшли туди, бо звуть ся в II в. ще „приходнями“ (ἐπιφλοεες)⁴⁾. Розуміть ся, се не давнє прибутє можна було-б собі розуміти різно: але то важно, що під час боротьби Олександра В. і його наступників з Гетами на Дунаю Бастарнів ще там не чути. В підкарпатських краях могли вони з'явити ся значно скорше ніж стають нам звісні⁵⁾.

Найбільше розголосу в наших джерелах доходять Бастарни в часах римського цісарства. Вовничі й неспокійні, вони були дуже немилими сусідами взагалі, а спеціально для Римської держави, бо дуже нападали на пограничні землі⁶⁾. Вони пригадують тим своїх карпатських сусідів — Карпів, і мали туж долю. Імператор Проб вивів

¹⁾ Про неї є спеціальна розвідка Бруна — Чорномор'є т. I.

²⁾ Страбон VII, 3 § 5 15 і 17, Птолемей III. 5 § 15 і 19, Tabula Peutingeriana.

³⁾ Лівій XL. 5. XLI, 18—19, XLIV, 26—7, Полібій XXII. 9—XXV. 5 ed. Hultsch; зрештою тексти авторів зібрані у Цейса.

⁴⁾ Т. зв. Скімна fr. 50 — Müller Geogr. gr. m. t. I с. 229 (Мілср уважає се взятим з Артемідора, серед. II в.).

⁵⁾ Недавніми часами Браун (Разысканія) на підставі лінгвістичних комбінацій (переголосовання Lautverschiebung) пробував датувати міграцію Бастарнів V віком перед Хр., але ці комбінації дуже гіпотетичні; ще менше щаслива гадка його ж — звязати Геродотову легенду про міграцію Неврів з приходом Бастарнів (ор. с. дод. 16).

⁶⁾ Діон Касій XLVIII, 10 і LI, 25—6, Script. hist. Aug. — Anton. Phil. 22; про виведеннє на римські ґрунти — Script. hist. Augustae Probus с. 17, Зосим I. 71.

100 тисяч Бастарнів, разом з ватагами Готів і Вандалів, і оселив десь в Тракії, де вони, як зазначає історик, стали вірними підданими Риму. За часів Галерія знову виведено разом з Карпами масу Бастарнів; може бути, що вивели тим разом ціле плем'я Бастарнів, як переведено тоді ціле плем'я Карпів. Принаймні — Бастарни зовсім сходять після того з історичної сцени.

Я вже вище згадав, що в Протогеновім декреті разом з Галятами виступають Скіри. Окрім того Скірів згадує Пліній¹⁾ і з його звістки (досить загальної) виходило-б, що вони мешкали коло нижньої Висли. На тій підставі їх уважають східно-германським племенем, якого одна частина рушила на полудень разом з Бастарнами, а друга емігрувала пізніше. В таким разі сей похід Бастарнів і Скірів був би початком східно-германської міграції, передовим полком її²⁾. Се дуже правдоподібно, хоч і гіпотетично.

Але як би там не було з Скірами і Бастарнами, маси східно-германської колонізації рушили на полудень значно пізніше. Перші звістки про них ідуть аж з 2-ої пол. П в. по Хр., з Маркоманських війн. Війни ці, що вели ся від 164—5 року, в певній мірі самі були результатом сього руху. Юлій Капітолін, оповідаючи про них, каже що різні народи, виперті дальшими варварами (від півночі), домагали ся тоді у Римлян, аби вони їх прийняли на ґрунт, инакше відгрожувались, що будуть воювати³⁾. Дійсно, між народами, що шукали собі ґрунтів в Дакії, згадує Діон вандалський нарід Асдінгів, а між учасниками війни, окрім давніших сусідів, стрічаємо Вандалів і Віктофалів — все племена з східно-германської групи⁴⁾.

Еміграція ся вийшла з басейна Одрн і Висли, де сиділи тоді східно-германські народи т. зв. готської або вандільської групи⁵⁾.

¹⁾ IV. 13. ²⁾ Міленгоф II, с. 110—1.

³⁾ Antoninus, 14: aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur bellum inferentibus.

⁴⁾ Capitolinus ed. Peter с. 22 (з поправками Міленгофа і Момзена), Діон Касій LXXI. 12, LXXII. 2. Про сю еміграцію див.: Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwanderung I с. 36 і далі. Müllenhof II с. 5, Kaufmann Deutsche Geschichte, I с. 72 і далі, й ин.

⁵⁾ Новіші дослідники (напр. Браунъ Разысканія въ области готословянскихъ отношеній, I — Готы на Висль, 1899. Bremer Ethnographie der germanischen Stämme—Paul Grundriss III¹⁾) доводять, на підставі головню лінгвістичних спостережень, що готські племена давніше мешкали далі на полудневий захід, і аж пізніше (коло IV в. перед Хр.) пересунулось над Вислу. Але є й досі ще оборонці готської традиції (переказаної Йорданом), що Готи прийшли над Вислу з Скандинавії.

В I—II в. виступають тут (на правім боці Висли) Готи, з їх галузями: Гепідами й Тайфалами, Люгії на горішній Одрі, Вандала (на Одрі ж), Бургунди і дрібніші коліна — Руги, Скіри, Герули, Туркілінги, Лемовії¹).

Притиснені зі сходу Слов'янами, що безпосередно притикали до них на балтійським побережжі і в басейні Висли, а з заходу своїми західніми земляками, ця готська група мусіла шукати виходу для своєї розмноженої людности в міграції на полудень. Слов'янський натиск мусів тут мати не малу ролю: проти сеї гадки вказувалось, що се мов би заперечує напрям готської міграції, бо вона пішла на схід. Одначе Готи йшли не на схід властиво, а на полудень, а той факт, що для готських виходнів не знайшлось ніде по дорозі місця, й вони вискочили аж на чорноморське побережжя — не дуже пожадане місце для їх осад, показує що вся територія на північ від побережжя була вже тісно залюднена — людністю слов'янською очевидно²).

Історія цієї готської міграції майже зовсім незнана³). Як бачили ми, вже в середині II в. по Хр. деякі ватаги з східно-германської групи мандрують на полудень, в простори середнього Дунаю; сею дорогою пішли Вандала, пізнійше Гепіди, Льонгобарди, і Йордан цитує сучасника вандальської міграції Дексіпа, що Вандала з понад океана мандрували цілий рік на свої нові осад — мовляв задля великого віддалення (властиво можна-б було дивуватись, коли-б дійсно ця міграція перевела ся протягом одного року).

Інтереснійша гадка, піднесена Брауном (ор. с. 327—336), що Готи перед своєю міграцією на Чорноморє кілька століть були все в стадії міграції.

¹) Тацит Germ. 44. Пліній Hist. N. IV 14—14, Птолемей II. 11 § 17, III. 5 § 20.

²) Гадку про вплив слов'янського натиску підніс ще Шафарик Slov. staroř I. 18 § 7, проти неї див. у Вітепсгайма I с. 149, Dahn Urgeschichte II. 170.

³) З величезної літератури крім вказаного в двох попередніх примітках вважу лише де що. З давнішого: Zeuss Die Deutschen, sub vocabus. W. Bessel — монографія про Готів в енциклопедії Ерша і Грубе-ра серія I т. 75. Dahn Könige der Germanen, т. II і III. H. Bradley The Goths from the earliest times to the end of the Gothic dominion in Spanien, 1888. R. Much Goten und Ingaevonen (Beiträge zur Gesch. der deutsch. Sprache XVII). Далі O. Gutsche und W. Schulze Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zu Karolingern, I, 1894. B. Rappaport Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin, 1899. Ludw. Schmidt Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, 1904 (Sieglin Quellen u. Forschungen, VII) і йогож Allgemeine Geschichte der germanischen Völker 1909 (Handbuch d. mittel u. neueren Geschichte).

Готи взяли більше на схід. Про мандрівку їх оповідає Йордан більше як про Вандалів¹⁾. Та сі відомости, як і взагалі все, що оповідає він про історію Готів незалежно від античних джерел, представляє з себе лише наукову як на той час, а по теперішньому — дуже невдалу комбінацію устних переказів готських з відомостями античних письменників, і користати ся з неї треба дуже обережно.

Передо всім одначе треба піднести, що самий факт цієї мандрівки Готів з над балтійського моря цілком суперечний з тенденцією історії Йордана, чи властиво його джерела Касіодора — звязати історію Готів з чорноморськими Гетами. Очевидно, мандрівка була фактом загально звістним, переказаним в народній традиції, так що замовчати його не можна було. Дійсно се potwierжує ся звітками про готські осади над балтійським морем в I—II в. і не підлягає найменшому сумніву (кажу се з огляду на піддержану деkim в нашім століттю, особливо Яковом Грімом, стару теорію, що Готи — то давні Гети, і ніякої готської міграції не було). В готській народній традиції, переказаній у Йордана, переховались спогади про мандрівку неперехідними багнистими просторами — очевидно, поліськими: там на гатях провалилась і згинула сила людей. Перебувши сі багна, Готи перейшли в край, прозваний ними Oium²⁾, але тут мусіли витримати війну з тубильцями (у Йордана Spali³⁾). Хоч традиція представляє сю боротьбу ща-

¹⁾ Getica 4, 22.

²⁾ Се толкують словом au або aue — перерізана ріками країна.

³⁾ Сі Спалі своєю загадковістю досить дразнили дослідників. Вперше імя їх знаходимо у Діодора: Πάλοϛ і Νάπηϛ — сини Σχόθηϛ-а стають патріархами народів Πάλοϛ і Νάπηϛ. Отже Πάλοϛ се частина скитського народа, ще до міграції його з-за Танаіса в Европу (II. 43). Звідти перейшли вони до Плінія, де виступають в подвійній формі: Inaraei — Spalaei і Naraei — Pelaei та містять ся в околицях Танаіса (Мілснгоф думав, що тут треба розуміти Яксарт — D. Altert. III с. 23 і 51). Spali Йордана мабуть були книжною ремінісценцією сих Палів — Спалев і трудно в його оповіданню при них шукати якогось дійсного імени. В літературі Шафарик (I. 15. 1) уважав їх за несловянське (скитське або чудське) племя, що жило коло Дону, думав, що сей нарід був звістний Слов'янам, і з його імени виводив він слово сполинь, исполинь = гігант, подібно як з імени Аварів-Обрів виводять словянськї слова обринь = obrzysu, або з Птолемеєвих Велтів—велеть, велетень (по аналогії з німецьким Hünen = Гуни = велетні) (див. Крек² с. 252—3, Веселовскій в Извѣстіяхъ рус. языка 1900, I). Цейс (с. 67) і за ним ряд пізнійших учених, як Пальман, Первольф й ин., звязували се імя з Σπόροι Прокопія, бачучи тут стару назву Слов'ян, а Гловайскій (Разысканія о началѣ Руси вид. 1882 с. 68) виводив навіть від них імя Полян. Див. ще дещо в 2 вид.

сливою для Готів, але в дійсності мусіло бути инакше, коли Готи не стались в сих привабних, як каже традиція, краях, а мусіли „спішити на край Скитії, над Чорне море“.

Крім Готів властивих мандрували разом з ними чи слідом за ними ще иньші їх близші й дальші свояки. Запевно се знаємо про Герулів і Тайфалів¹⁾. Учасники готських походів звані в джерелах Уругундами — народність зрештою ближе незвісна, могли бути колюнією Бургундів. Иньші дрібніші готські народи — напр. Скірів, Ругів, стрічаємо з Готами доперва в Панонії, і не знати чи перебували вони перед тим на Чорноморю, чи прийшли над середній Дунай просто з балтійського побережа, як Вандалі, Геніди й ин. В околицях нижнього Дунаю застали ще Готи Бастарнів — своїх правдоподібних свояків; але незадовго потім вони, як знаємо, зійшли зі сцени.

Мандрівка з над Балтійського моря серед мочарів та безграничних болот східньої Європи мусіла тягнути ся не коротко, поки готські виходні, не знайшовши собі ніде притулку, опинились в чорноморських просторах. зрідка лише залюднених сарматськими племенами, після того як Язиги вийшли звідси над середній Дунай. З того що в готській традиції не переховало ся ніяких звісток про боротьбу з степовою людністю, можемо догадувати ся, що при готським оселенню обійшло ся без великих війн — простору було досить. Про долю тутешніх Іранців не маємо ніяких відомостей; можлива міграція їх — по части до західних земляків — над Тису, по части до східніх, на Дін²⁾, можливе й спільне пожитє з Готами на Чорноморю³⁾. В Йорданових *Rosomogum gens infida*, що счинила повстаннє против Германариха, напр. бачили часто Роксолянів. Але се толкованнє неправдоподібне⁴⁾.

¹⁾ Зосим IV. 25.

²⁾ Кулаковский здогадуєт ся, ор. с., що Готи вже в своїй міграції відрізали й відіхнули далі під римські границі західню частину Алянів, котра в III в. виступає в ріжних війнах з Римом. Се можливо. Менше правдоподібний його здогад, що Готи ж загнали Алянів у Крим.

³⁾ Трудно згодити ся з ним уже передовсім тому, що імя Роксолянів Йордан знав (с. 12), а тим часом в сім місці ні оден кодекс не має нічого подібного до їх імени. Найправдоподібнішою уважаю гадку, що назва Розомонів зовсім легендарна, епічна (див. в покажчику Момзенового видання Йордана с. 164, також Grundriss der Germ Phil. Пауля III² с. 683, статя Сімонса, і особливо Jiriczek Heldensage с. 60 і далі). Що правда, ні одно з дотеперішніх толковань сеї назви як епічного призвища не прийняло ся в науці (від *rosamo* — червоність, як „руді, підступні“, *hrausamun* „хоробрі“, й ин.). Про иньші, історичні обясненя див. в 2 вид. (крім Роксолянів звязувано Розомонів з прикавказькими Оромусхами Менандра і Росмосоками Мойсея Каганкатаваца, кавказько-гунським народом). Старі здогади, що тут крестьт ся імя Русь (*Grimm*

На нових своїх осадах Готи дають вперше за себе знати конфліктом з Римлянами — в першій чверті III віку. Цісар Каракала під час своєї подорожі в Азію 214—5 р. стрів на дорозі якісь готські ватаги і їх розігнав¹⁾. Сей факт дає нам крайню дату, *terminus non post quem*, але з того доміркуватись докладнішого часу готської колонізації, розуміть ся, не можна. Міграція Готів мусіла зайняти довший час — деь на початках III і при кінці II в. Ближше означити його не можна.

Більш як два століття пересиділи Готи в наших степах, одначе відомости про се перебування їх досить бідні. Знаємо про їх напади на Римську державу в III в., а з рештою — аж до гунського знаходу одиноким джерелом для історії Готів служить Йордан, з нього-ж не багато певного можна зачерпнути. Його відомости про часи передгунські не йдуть далі невиразних спогадів; імена вибрані з народньої традиції і очевидно — довільно укомбіновані з літературною, античною традицією. Тільки інерцією традиційного пієтизму можна пояснити, що в науковій літературі, особливо німецькій, не вважаючи на сконстатовані недорічності, все ще не відважують ся вирікти ся сих відомостей Йордана²⁾.

Про саму колонізацію знаємо, що Герули зайняли східні краї — над Меотидою і по части в Криму. Готи властиві сиділи по Дніпру й далі на захід — до Дунаю і карпатського згір'я. Вони поділялись

Geschichte d. deut. Sprache, Aspelin La Rosomonorum gens et le Ruotzi, 1884) відогрів недавно Маркварт *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 1903: він вважає Розомонів епічною назвою Герулів, зв'язує з сим Нрос сирійської компіляції V в. і пізнійше Ρῶς (с. 365). Про сей вивід мова далі, тут зазначаю що сей здогад Розомони-Герули вповні гіпотетичний, опертий тільки на тім, що Герули вели завзяту війну з Германаріхом. І виходила б з того досить дивна історія, що самі готські історики не пізнали в сім імені добре їм звісних Герулів.

¹⁾ Спартіан (*Caracallus* с. 10) каже: *Gothi Gethae dicerentur, quos ille (Caracallus), dum ad orientem transit, tumultuariis praeliis devicerat*. Тримаю ся звичайного погляду, що сі Готи дійсно були Готи. Інші, як нпр. Бессель в Енциклопедії Ерша і Грубера с. 99, Кунік О запискѣ готскаго топарха с. 24, Момзен (ор. с. с. 217) думали, що тут мова про Гетів = Даків. Звістку свою Спартіан подає на поясненне злісного жарту: Каракалю називали *Maximus Geticus* мов би з причини побіди над Готами, а в дійсности натякаючи, що Каракала забив брата — Гету. Не маємо причини не вірити виразній звістці Спартіана, що то були Готи, — бо Гети були б йому для толковання того прivityша наручнійші. Новіші оцінки сього питання — *Drexler Caracallas Zug nach dem Orient*, 1880 (дисерт., Гале); *Rappaport* ор. с. с. 19 і далі.

²⁾ Нпр. Вітерсгайм, Пальман, Міленгоф, Дан, Кауфман.

на східних — Остроготів, інакше Грейтунгів (се виводять з grūt пісок, мешканці піскуватих степів) і західних — Візіготів або Тервінгів (triu — дерево, лісові люди). Назви ці мусіли бути давніми, бо в VI віці оповідалося про короля Остроготу з давніх, перед-гунських часів¹); але лишається неясним, чи ці назви були принесені ще з старої вітчизни, чи з'явилися вже на нових чорноморських осадах²). Осади Остроготів були над Дніпром, Візіготи сиділи між Дністром і Дунаєм, а пізніше (вже, певно, по виході Римлян з Дакії) розпросторилися вони й далі на північ — в семигородські Карпати, витиснувши звідти Гепідів і Вандалів. Як далеко готські осади протягалися на північ в Подніпрянщині, немає ніяких вказівок. За Герулами на схід, в придонських і прикавказьких степах сиділи алянські народи³).

В готській традиції, переказаній Йорданом, в давніших часах всі Готи — східні й західні мали становити одну державу, аж пізніше Візіготи відділяються окремо. Дійсно, вже Тацит завважив у Готів особливий розвій королівської влади і під час довгої вандрівки на полудень, серед боротьби з різними народами, могли ці германські ватаги сформувати в одну воєнну організацію, а при широкім розселенні по степових просторах мусіла виступити консолідаційна сила з часом знову ослабнути⁴). У Йордана всі Готи виступають в останнє в одній державній організації за часів короля Остроготи, тобто в середині III в., але для нас ці датовавання не мають значіння, — констатуємо тільки, що часи політичної єдності Готів в традиції лежать далеко по заду, в легендарних часах, що безпосередньо наступили по міграції⁵). Пізніше (в IV в.) бачимо королівську владу розвинену

¹) Імена: Grutung, Austrogoti, Teruingi, Visi відгадав Міленгоф у Требелія Поліона в поспованих назвах біографії цис. Клявдія (с. 6); по за тим є вони у Амiana, а імя Вестготів — у пізніших письменників V—VI в.

²) Звичайно толкують ці назви Остроготів і Візіготів як „Східних“ і „Західних“ Готів, так як сиділи вони на Чорноморю, і як потім розмістилися в дальшій мандрівці на Захід. Так толковано ці назви вже в тих часах (Iord. 82). Але останніми часами здобуває поле нове пояснення від *austra блискучий і *visi—добрий.

³) Iord. с. 17, 22, 23, Amm. Marcel. 31. 3. Про розселення готських племен на Чорноморю Раппапорт р. III, Loewe Die Krimgotenfrage (Paul u. Braune Beiträge, 1902).

⁴) Це справедливо завважив Дан — Die Könige der Germanen II с. 87—8.

⁵) Однак багато учених приймало існування спільної держави аж до часів Германаріха — Кепке, Зібель, Вітерсгайм — див. у останнього оп. с. II с. 6.

у Остроготів, тим часом як Візиготи розпадають ся на дрібніші групи, з вождями на чолі, яких сучасник Аміан зве судіями. — *judices*¹⁾.

Як я вже сказав, відомости про Готів в старших джерелах маємо з їх походів на Римську державу²⁾. В сих походах знайшов собі вихід войовничий запал Готів, розвинений в війнах мандрівки. Вони займають собою ціле пів столітя, від другої чверти III в., та для нашої мети вистане коротенько про них сказати.

Звістки про перші походи дуже скупі. Здогадують ся, що початком їх було зруйнування Істрополя на чорноморським побережжю р. 238. Напади припали на час сильних замішань в Римі: пограничні римські намісники, не маючи помочи від центрального правительства, мусіли уложити з Готами умову, і на основі її вони побирали річну платню від римської адміністрації. Правдоподібно, задержання цієї платні стало ся потім причиною великих спустошень, які починили Готи в Мезії і Тракії кілька років пізнійше. Цісар Децій, що хотів положити кінець сим спустошенням, наложив сам головою разом з сином в битві (р. 251). Хоч наступник Деція довів до угоди з Готами, але й се не спинило готських нападів; тільки ми про них маємо дуже скупі відомости. Частими походами пустошать Готи землі Балканського півострова, не задовольняючись ним, переходять далі за Пропонтиду в Малу Азію, а разом з походами суходолом розпочинають потім і морські; цікаво, що при тім Готи показують себе народом цілком не обізнаним з морем: розпочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребців і майстрів до будови човнів³⁾. Участниками сих походів виступають разом з Готами їх сусіди — Герули, Борани⁴⁾, Уругунди, Карпи.

З часом готські напади прибирають все ширші розміри, обіймають все більші території, спустошення тривають все довше, в міру того як Римська держава показує ся безсилою їх повздержати. З розбійничих нападів вони починають вже приберати характер

¹⁾ 27, 5; 31, 3.

²⁾ Про них див. особливо Rapport op. c., Dahn-Wietersheim т. I гл. V і далі, Васильевській — Русско-византійські отрывки VII — Житіє Іоанна Готскаго (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1878, I) с. 87 і далі, L. Schmidt Gesch. d. deut. Stämme, I.

³⁾ Зосим I с. 31, 32, 34. Зазначую се, бо Готів вважають за нахід мореходний, і се служило підставою для різних виводів і противставлень їх „сухопутним“ Слов'янам.

⁴⁾ Сей нахід теж цілком не звістний близьше. Здогад (нпр. Раппорта op. c. 36), що перед тим стала ся нова германська міграція з басейна Висли над Чорне море і тоді прийшли Бургунди, Борани, Герули, має зовсім гіпотетичний характер.

окупації. В останній великий похід 269 р. Готи разом з ватагами Герулів, Гепідів, Бастарнів вибирають ся з родинами й рабами. Тут уже зникла різниця між походом для грабовання і мандрівкою народу, і ми не можемо знати, чи то був тільки надовго замірений похід, підчас якого вояки не відважились лишати своїх родин і господарств, чи — проба міграції. Заносилось дійсно на нову мандрівку Готів і їх свояків-союзників, та сей великий похід, споряджений морем і суходолом, що ціс. Клявдій рахує на 2000 човнів і 320 тис. мужа, закінчив ся нещасливо. Германські ватаги понищено, а ряд енергічних імператорів, що розпочав собою Клявдій, зміцнив сили імперії.

До того прилучилось іще, що Авреліан слідом потім покинув Дакію (274), перевівши її осадників до Мезії. Наслідком того германські народи здобули собі новий колонізаційний терен, і туди мусіла звернути ся головна увага Готів. Прикарпатські землі переходять тепер головно в їх руки. Сей готський натиск від сходу міг вплинути на те, що решта попередніх осадників — Карпів і Бастарнів кидає карпатські краї при кінці III в. й переходить на римські ґрунта, — так само як в північних прикарпатських землях міг на се вплинути на тиск словянський. Та те, що діялось тоді на північ від Карпатів, нам майже невідомо, дещо знаємо тільки про рух германський на полудні. Візіготи опанували семигородські Карпати, витиснувши відти Вандалів і Гепідів. Вандали опановують опорожнені Римлянами землі Дакії від північного заходу. Крім них осаджують ся в колишній Дакії Гепіди, Тайфали, Віктофали¹⁾. При тім не обійшло ся без конфліктів і війн між сими германськими народами, але память про них переховалась тільки в непевних спогадах Йордана²⁾. Отсей колонізаційний процес зі своїми війнами відвернув готські племена від походів на Рим: з IV віку знаємо лише досить рідкі випадки їх війн з Римом. Правдоподібна крім того й відомість Йордана, що тоді був відновлений давній „союз“ Готів з Римлянами: на підставі його вони діставали від Римлян запаси, й за те платили воєнною помічю³⁾.

Сі ближші звязки готського життя з римським світом мали певне значінне в культурній еволюції східно-полудневої Європи і між иньшим проявили ся в поширенню християнства між Готами і появі готського перекладу св. Письма: автором його був Ульфільа, фундатор аріанської церкви серед Вестготів (341—8). Вестготські

¹⁾ Евтропій VIII. 2. Див. Hunfalvy Ethnographie von Ungarn 68—9.

²⁾ Йордан гл. 17, 22. Деякі здогади у Рапапорта с. 105—6.

³⁾ Про сі відносини у Вітерсгайма-Дана і новіше у Л. Шмідта.

старшини, противники римських новин, що правда, підняли нагінку на Ульффілю і його вірників, але се не перешкодило християнству ширити ся серед Готів і пізнійше¹⁾).

Таким чином історичні факти вказували-б з кінцем III в. на західній напрям готських інтересів. Натомість в легендарній традиції, переказаній Йорданом, готські сили звернені на підбивання північних і східних сусідів, і тут перед гунським находом нечуваним світом мало засяти остrogотське королівство Германаріха (чи Ерманаріка або Ерманріха, як його звуть сучасні германісти). Королівство се було б для нас дуже цікаве, як би готські перекази про нього можна було взяти за чисту монету.

Крім Йордана говорить про Германаріхову державу ще сучасник Германаріха Аміан²⁾). Він оповідає про нього, що се був воєвничий король і з причини численних щасливих воєн був страшним для сусідніх народів: зве його край просторим (*late patentes*) і родючим. В сих відомостях Аміана трудно знайти доказ якоїсь незвичайної могутности, але в готській традиції держава сього останнього короля прибрала нечувані і — зовсім неправдоподібні розміри. В тій формі, як ми її маємо у Йордана (гл. 23), вона вже літературно перероблена. В основі її лежить народня сага про Германаріха, що переховалась поза тим і в північній поетичній традиції саг, і в різних літературних обробленнях (в Кведлінбурській літописи, Вірцбурській хроніці й ин.). Але сю сагу мабуть уже в джерелі Йордана — у Касіодора перероблено, змінено, розширено на основі інших відомостей літературних і устної традиції. Немилосердно покручений уривок з якоїсь готської пісні чи саги має представляти реєстр підвласних Германаріху народів³⁾). Не здовольняючись ними, Германаріх підбиває сусідів — Герулів, потім розпочинає війну з Венетами, що закінчила ся підбитем їх всіх! Литовські народи (*Aestii*), „що залюднюють предовге побереже Німецького океана“, закінчують реєстр підвласних народів, і Германаріх панує „над всіма народами Скитії і Германії, як над своєю власністю“.

Сі останні слова дають поясненне цілому оповіданню: Германа-

¹⁾ Перегляд справи в статі Форта в *Allgem. Deutsche Biographie* т. XLIV (1898), F. Kaufmann *Texte und Untersuchungen zur altgerman. Religionsgeschichte*, 1890.

²⁾ Зі. З. Про Германаріхову легенду див. прим. 3.

³⁾ Каталог народів Германаріхової держави в рецензії Момзена читається так: *Habebat siquidem quos domuerat Goltescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Imniscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas* (*Getica* стр. 23).

ріх, „деякими предками справедливо прирівнюваний до Олександра Великого“, як каже Йордан, подбив собі всі народи Скитії й Німеччини, і відповідно до того легенда вложила в реєстр підбитих ним народів всіх, кого йно знала (як се було і з Олександровою легендою). Коли в тих покручених назвах можна справді добачити імена Мері і Мордві (Merens, Mordens) або як припускають, ще й Чудь і Вєсь (Tadzans і Vas), а не прості созвучности, то ми могли б бачити тут вихоплений з якоїсь готської традиції й приточений до Германаріха ряд північних фінських народів, що могли заціліти в ній ще з часів як Готи мешкали на півночі і потім мандрували на верхівя Дніпра. Легенда долучила до сього назви сусідів і взагалі східноєвропейських народів, які знала з історичної традиції, і зробила їх підданими Германаріха—бож усі сусідні, близькі і далекі народи, мали стати його підданими, так як у легенді про Олександра В.

Легенда одначе сама видає себе о стільки, що представляючи в таких незвичайних розмірах власть Германаріха, не вміє замовчати незалежности Візіготів від нього, а оповідаючи при напад Гунів, нічого не знає про ту велику монархію Германаріха, про ті підвласні народи, що мусіли відограти таку чи иньшу ролю при тім нападі. Не знає про них нічого й Ам'ян, оповідаючи про напад Гунів, і ми відповідно до його слів мусимо представляти собі дійсного, не легендарного Германаріха войовничим королем просторих придніпрянських остроготських країв і тільки! В оповіданню Йордана можна-б іще бачити память про війни з сусідніми народами — Герулами, Слов'янами, але нема підстави думати про якусь власть Остготів над численними і далекими народами, маючи перед очима міру дійсної власти Германаріха — факт що Візіготи від нього не залежали.

Супроти такої ілюзоричности великої монархії Германаріха упадають, розумієть ся, проби новітших учених — за помічю Йордана притягнути до готської держави деякі подробиці пізнітших скандинавських саг та з них витягнути вказівки на готську державу на середнім Дніпрі з столицею Германаріха в „Дніпровім городі“ (Dneparstad) — ніби то в Києві і т. и. Сі звістки навіть при повній категоричности та згоді з Йорданом не багато-б значили: показували-б тільки, що Германаріхова легенда в подібній версії була перейнята не тільки Йорданом, а й сагами. А в своїм нинішнім стані, коли маємо в сагах (та й то ще в верзіях значно пізнітших) тільки дуже неясні згадки про „Дніпровий город“, „Дніпровські місця“ Готів, без найменшого натяку на середній Дніпер і Київ, — сі згадки саг не можуть дати нічого певного, і готська держава на середнім Дніпрі

зістаєть ся не на чім не опертим здогадом або мітом¹⁾). Повторяю, ті реальні подробиці, які собі запам'ятала Германаріхова легенда, зовсім не свідчать за особливою великістю держави Остготів. До київських країв було їй ще далеко-далеко!..

Тим поясняєть ся і слабкість Остготів у боротьбі з гунським потоком, що заливає в останній четверти IV в. готські осади. Ніякими особливими силами вони не розпоряджали.

Ми вже бачили вище, що припливи іранських орд в Чорноморські степи, скільки можемо їх слідити, були результатом етнографічних переворотів в середній Азії, себ то натиску на іранську людність Межиріччя турецьких орд північної Азії. Під сим натиском іранська людність уступала по части на захід, по части на полудень, доки потік північних орд не пробив ся через сю іранську греблю й не вилив ся сам у чорноморські степи.

Вже в давнійшій степовій людности, почавши від Скитів, як згадувано, могли бути північно-азійські елементи, хоч і не так значні. Масовий рух північно-азійських (урало-алтайських) орд в європейські степи починаєть ся пізніше. Першою ордою, що пробиваєть ся скрізь іранську людність в наші краї, була гунська. Під натиском її іранська колонізація уступила ся на полудень і захід, зіставивши тільки слабші сліди на своїх давнійших осадах. Одна частина європейських останків іранської людности рушила на захід разом з Гунами і Германцями, друга була притиснена до гір — кавказьких та кримських, і з часом все глибоше в них входила. Степи наші дістають иньших хозяїв. Цілий історичний час аж до III в. по Хр. вони були арендою головно іранської колонізації, а почавши від кінця IV в. аж до XVII—XVIII, з певними перервами, чорноморські степи стають краєм головно кочових орд турецької родини, з значною участю фінських й монгольських елементів. Германська міграція була незначною інтермедією в сїм колонізаційнім процесі. Важніше значінне мала колонізація словянська, але в чорноморських степах вона, як побачимо, була теж тільки розмірно недовгим колонізаційним вибігом в спокійнійшій перерві між степовими бурями турецької міграції, і новий рух турецьких орд досить скоро примушує словянську людність вертати з степів назад на північ.

Вихідною точкою нового міграційного процесу були степи Монголії й басейн Амура — правітчина турецьких і монгольських орд. Довгий ряд віків минав, перше ніж натиск зроблений десь над Аму-

¹⁾ Про неї ширше в примітці (3).

ром, передавав ся по тих степових просторах на остатні свої ієрріферії — в чорноморські і вкінці — подунайські рівнини, і міграційна хвиля досягала сеї своєї границі. Але який етнографічний переворот мусів повставати на шляху такої світової міграції, і які ріжнородні домішки прибирав сей самий міграційний потік по дорозі! Коли одна частина орди рушала далі, а друга не йшла безпосередно за нею, в покинутих просторах розсаджувались зовсім сторонні етнографічні елементи, і потім поневолі брали участь в дальшій поході її, захоплені її рухом. Вже ся одна механічна причина — *horror vacui*, що майже так само значить в колонізації, як у фізиці, мала величезні впливи, не кажучи за завойованне, примусової переселення і всякі иньші спеціальні причини.

Значної культурної ріжницьі не було між тими ріжними елементами і через те найріжнійші племена — монгольські, турецькі, угорсько-фінські, іранські, і хто зна ще які — втягали ся в сей вир, затирали ся в нім, входили в склад нових політичних і етнічних конгломератів. Тому докладне означення етнографічного складу деяких орд мабуть на завсіді зістанеть ся задачею не можливою до розв'язання. Для нас, розуміть ся, вони інтересні в міру свого значіння в нашій історії. Побут одних орд на нашій території часом був дуже короткий, так що вони тільки переходили нашими степами. Иньші зіставались тут на кілька століть. Через се одні мають більше, иньші менше значіння в історії нашої колонізації, в культурній і політичній історії, хоч майже завсіді значіння їх тільки негативне.

Попередні стадії сього міграційного процесу відомі нам дуже недокладно¹⁾. Дещо знаємо про нього головню з джерел хинських.

¹⁾ Головніша література: Ritter Die Erdkunde von Asien I (1832) с. 190—6, 241—3, 350—2. Neumann Die Völker des südl. Russlands (1849) гл. II. Іоакимовъ (Бічурін) Собрание свѣдѣній о народахъ обитающихъ въ средней Азии в древнія времена, 1851. I с. 76 і далі. Wylie History of the Heung-nu in their relations with China (Journal of the Anthropological Institute, 1873 і 1875). Ujfalvy Les migrations des peuples et particulièrement celles des Touraniens, 1873, с. 83 і далі. Richthofen China, 1877. Веселовскій Нѣсколько новыхъ соображеній Ж. М. Н. II. 1882, IX. Tomaschek op. с.—Sitzungsб. т. 116 с. 755, 759—60. Howorth Some notes of the Huns (Actes du VI congrès internationale des orientalistes, IV, 1885). Cahun Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405, 1896 і йогож Les revolutions de l'Asie (Lavisse et Rambaud Hist universelle II с. 884 і далі). Аристовъ Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей (Живая Старина, 1896). Zaborowski Huns, Ougres, Ouïgoures (Bulletins de la Société d'Antropologie, 1898). Hirth Über Wolga-Hunnen und Hiungnu (Sitzg. der bay. Ak., 1899). Иностранцевъ Хунъ-ну и Гунны (Жив.

В них же за часи династії Чеу (до 255 р. перед Хр.) згадують ся на півночі, в степах Монголії кочовничі, розбійничі орди Ніп-унг, потім за часів династії Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) звані Ніпг-пи, Гун-ну — що по хинськи значить „нужденні раби“ або „раби гун“ (правдоподібно згідлива перерібка на хинське власного імени сього народу). Сим загальним іменем хинські джерела означають турецькі народи на їх правітчині (а деякі думають, що ся назва була ще ширшою, обіймала й Монголів). Войовничі, неспокійні орди сі давались сильно в знаки сусідам, і спеціально Хинцям, особливо коли в II в. перед Хр. орди Гун-ну сполучили ся в одну політичну організацію. Вічні їх напади спонукали Хинську державу збудувати ті велетенські укріплення, що потім разом утворили великий мур (вже при кінці III в. перед Хр.). Вона загородила свою північну границю системою міст і кріпостей, а zarazом, як потім Візантія, шукала способів до ослаблення свого ворога союзами з його ворогами.

Правдоподібно, не без впливу хинської політики виникають внутрішні роздвоєння серед самих Гун-ну. Уже в середині I в. перед Хр. частина Гун-ну признає над собою зверхність Китаю, тим часом як иньша, більше енергічна шукає собі нового поля діяльності на заході і доходить до Согдіани, до околиць Аральського моря. Се був перший звістний похід Гун-ну на захід — вістун низнійшої міграції. Новий такий похід знаємо при кінці I в. по Хр.: держава Гун-ну тоді розбилась, поділивши ся на північну й полудневу частину, і хинське правительство, опершись на полудневих Гун-ну, що признали його зверхність, і на иньших сусідів — ворогів північних Гун-ну, знищило в 90—2 р. сих північних Гун-ну і прогнало від своїх границь. Частина тих північних Гун-ну відступає далі на північ, в Алтайські краї, иньша під натиском сусідів рушає на захід. Так поволі приготувляла ся міграція, що в IV в. прориваєть ся в Європу і Гунська орда — очевидно, сі старі Хун-ну, на чолі турецько-фінського потока появляєть ся в чорноморських степах¹⁾.

Старина, 1900, бібліографічний огляд питання). Shiratori Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker (Изв. Акад. Н. 1902, т. 17). Franke Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Centralasiens (Sitzungsb. d. Berliner Ak. 1904).

¹⁾ Що Гуни IV в. — се Гун-ну хинських істориків, таку гадку висловив ще в XVIII віці славний французький орієнталіст Дегінь — Deguignes Mémoire sur l'origine des Huns et de Turcs, 1748 і Histoire générale des Huns, des Turcs et des autres Tatares Occidentaux, 1756—8. Тільки він не робив різниці між Монголами и Турками, і до сих „західніх Татар“, як їх називає, зачислав і Гунів.

Що гунська орда не була індоєвропейською, се видно з оповідань про вигляд Гунів, поданих Ам. Марцеліном, Аполінарієм Сідонієм та Йорданом. Хоч в таких обставинах перелякана фантазія має великий вплив на характеристику нападників, одначе в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської (фінсько-турецько-монгольської, чи урало-алтайської) раси: темні, безбороді широкі тварі, що так само здавались чудними Індоевропейцям, як „конячі лиця“ сих останніх Хинцям, котрі знов нічого дивного не завважали в вигляді *Hung-nu*. Марцелін оповідає, що Гуни нагинали шоки дітям, аби у них не росло волосє¹⁾, і вони старіють ся безбороді, без жадної краси, подібні до евнухів, кріпкі членами, з товстими шиями, дивні фігурою, невеликі, подібні до недбало вриподоблених до людської фігури колод. Йордан, повторяючи се оповідання, додає, що лиця Гунів були страшенно чорні, якісь нефоормні плячки, а не лиця, з кропками замись очей. Аполінарій Сідоній теж підносить сей „брак очей“, а при тім завважає широкі шоки та наче придавлені носи, і знов толкує се здогадом, що гунським дітям спеціальне притискають носи²⁾. Що до побуту, звістки сучасників малюють Гунів типовими кочовниками, які ціле жите перебували на коні, вічно переходячи з місця на місце, страшні в кінній нерегулярній війні. В порівнянню з сими „сироядцями“, кочовники — скотарі й ловці Аляни видавали ся сучастникам „житем і побутом культурнішими“ (*mitiores*).

Беручи гунський напад в звязку з тим вище згаданими міграціями *Hung-nu* і дальшим походом турецьких і турецько-фінських орд, стає очевидним, що в Гунах маємо перед собою передову орду того турецько-фінського походу. Чи гунська орда була чисто турецька і тільки підбила фінські та інші народи та потягла їх ватаги за собою, чи в ній помішали ся турецько-фінські елементи вже на прарізчині, се тяжко сказати. Доказом на те, що Гуни були Турки, а не Монголи, служить те, що Монголи аж пізнійше висувають ся на захід, і в найдавніших звістках Гуни виступають одноплеменниками Турків — Ту-кю, як звать ся вони в хинських джерелах. З другого боку не може бути мови також про одностайно-фінську народність Гунів, хіба тільки про фінські елементи в турецькій орді. Популярна-ж своїх часів, а й досі не зовсім забута ще словянська теорія не

¹⁾ Се, розумієть ся, хибне объясненне безбородости.

²⁾ Аміан XXXI. 1. 2; Йордан гл. 24; Апол. Сідоній вид Varet, с. 604. Аналіз етнологічних звісток про Гунів у Васілевского Ж. М. Н. II. 1882, VII.

має за собою нічого крім кількох подробиць, що можуть вказувати що найбільше на словянські елементи в державі Атилі¹⁾.

До Європи вже в I—II в. християнської ери могли доходити вісти про Гунів з західної Азії, коли вони сиділи вже близько європейських границь Звідти мабуть переніс їх Птолемеї помилкою в околиці Дніпра на своїй мапі. Але тотожність сих Птолемеївих Хунів з Гунами приймають не всі. Певнійша звістка иньшого географа II в. (т. зв. Діонісія Перієгета): він уміщує „Уннів“ (Οὐννοι) на західнім березі Каспійського моря²⁾. Вірменські письменники знають їх під іменем Гунк. Але ближші вісти про Гунів з'являють ся тільки від їх нападу на Готів: письменники уміщують тоді Гунів уже недалеко Дону, на північнім сході і просто на сході від нього³⁾. Десь коло 370 р. Гуни знищили Алянів, що сиділи коло Меотиди і на лівім боці Дону, силу їх вирізали, иньших прилучили до себе і з збільшеними силами кинулись на Остроготів⁴⁾.

Старий король Германаріх стратив відвагу від сього нападу й не сподіваючись оборонитись, сам себе вбив, аби не бачити упадку держави. Його наступник Вітімер, притягнувши до помочи вагаги Алянів і Гунів, що не тримались головної орди, розпочав був війну з Гунською ордою, але наложив у ній головою. Остроготи по сім стратили охоту до дальшої боротьби й переважна маса їх рушила далі

¹⁾ Головним заступником словянської теорії тепер російський історик Іловайський — див. його Разысканія о началѣ Руси 2 вид. 1882, Дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гунскому. 1896, і Вторая дополнительная полемика, 1902 (там же вразівки на полемічну літературу — головне місце в ній займає критика Васілевського на теорії Іловайского в Ж. М. Н. II. 1882, VII і 1883, IV: О мнимомъ славянствѣ Гунновъ, Болгаръ и Роксоланъ, Еще разъ о мнимомъ славянствѣ Гунновъ).

²⁾ Птолемеї Ш. 5. 25, Перієт—Geogr. Graeci min. П. с. 49.

³⁾ Агатій V. 11. Прокопій De h. G. IV. 5, Йордан с. 242. Оповідання Пріска про перехід Гунів в Європу через Керченську протоку, перейняте сими письменниками, з'явилося або неворозумінням або з якогось помешного походу.

⁴⁾ В хінській літописі оповідаєт ся, що се стало ся трома поколіннями перед половиною V в. — Гуни напали на край Соктак, над великим морем, де жили давнійше Antsai, вбили короля і запанували над тутешнім народом. Про похід Гунів в Європу Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwand. II с. 12 і далі, Hunfalvy Ethnologie von Ungarn с. 70 і далі, L. Schmidt Gesch. d. deut. Stämme. Иньшу літературу див. Dahn-Wietersheim II с. 517. Взагалі по нерестарілих працях Ам. Тері і Феєра сильно почувает ся брак докладної студії про гунську міграцію в Європі.

на захід, над Дністер (десь мабуть на середній, далі від моря). Також нещасливо випала проба боротьби з Гунами й для Візіготів. Гуни обійшли їх міцний табор над Дністром, уряджений їх старшиною Атанаріхом, і той рушив тоді на північ в Карпатські (семигородські) гори, „в Saucaland“¹⁾, вигнавши звідти тубильців. Але головні маси Візіготів, не знаходячи собі вигоди в гірських долинах, рушили за Дунай і випросили у імпер. Валента дозвіл оселити ся в Тракії (376). За їх прикладом пішли й Остроготи; не перепущені римськими властями, вони силоміць перейшли Дунай. А кілька років пізніше прилучив ся до них і Атанаріх, запеклий ворог Риму, що був закляв ся не ступати на римську землю, але мусів забути в біді сю клятву²⁾.

Інша частина Остроготів зісталась в чорноморських степах під зверхністю Гунів. Вони, по словам Йордана, заховали свою самоуправу, свого короля, тільки він був обов'язаний до послухности Гунам. Та мабуть натиск азійських орд давав себе сильно відчувати тепер в чорноморських степах, і згодом маси Остроготів пересовують ся звідти на захід в подунайські рівнини. Коли се стало ся — не знаємо, бо взагалі відомости наші про тутешні відносини бідні; тільки вже в 1-ій пол. V в. бачимо сих Остроготів на середнім Дунаю. Інтересний епізод з сих часів — се боротьба їх з Антами, та про неї буде мова потім. На Чорноморю лишились лише останки Готів³⁾. Одна кольонія зістала ся в Криму, де Готи зайняли вкінці край на північній згірю Яйли та на побережю, й існували довго — останки їх були там ще в XVIII в. Інша частина з Криму, по словам Прокопія, перейшла на кавказький берег, де бачимо їх в VI в. коло Керченської протоки, під

¹⁾ Ad Saucalandensem locum altitudine siluarum inaccessum et montium (Аміан XXXI. 4. 13). Се імя де які об'ясняють з німецького *Hauhaland* = *Hochland*, иньші ставлять в зв'язок з дакійським народом *Sauscoenses* і з подібними іменами як *Καὶκωνες*, *Καὶκασα* на Хіосі — Томашек *Die alt. Thraker*, Sitzgb. т. 131 с. 90—1. Текст Аміана нам інтересний тому, що Карпати і в наших літописях звуть ся Кавказькими горами — Іпат. с. 2 і 499.

²⁾ Аміан XXXI. 3—4, 5 § 3, Зосим IV. 20, 26, с. 6, Йордан с. 24—5.

³⁾ З великої літератури про сі готські останки згадаю: Кунива О запискѣ готскаго топарха (Записки петерб. академіи т. 24), Васильевскаго Житіє Іоанна Готскаго (Ж. М. Н. П. 1878, I), Tomaschek *Ethnologische Forschungen*, I — *Die Goten in Taurien*, 1881. Braun *Die letzten Schicksale der Krimgoten*, 1890 (*Jahresbericht der Reform. Bürgerschule in Petersburg*). R. Loewe *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere*, 1896, J. Ziegler und de Krimgoten (Paul u. Braune *Beiträge*, 1902), *Die Krimgotenfrage* (*Indogerm. Forschungen*, 1902). Götze *Die Krimgoten* (P. V. *Beiträge*, 1901).

іменем Готів-Тетраксітів. Ї звітки ще про значну готську колонію на нижнім Дунаю, коло Том (Кістенджі)¹⁾. Тим закінчила ся фактична історія Готів на нашій території²⁾.

За Готами посувалась в середно-дунайські степи й нинша чорноморська людність: Герули, Аляни, й самі гунські орди. В V в. застало головну орду гунську вже на простороні між Дунаєм і Тисою — на колишній території Язигів. Звідси Атиля збирав дань з Римської держави. На жаль, поза відносинами до Римського цісарства про Гунську державу знаємо дуже-дуже мало. Про Атилю оповідав римський посол візантійському, що він „панує й над островами океану і крім цілої Скитії ще й з Римлян бере дань³⁾. З сих загальних слів, розумієть ся, не можна докладніше означити простір гунської держави, хоч то й пробували робити⁴⁾. Над чорноморськими ордами і над иншою степовою людністю гунська орда могла мати зверхність, певну моральну перевагу: може обовязувала її й більш реальним обовязком помочи: може збирала з деяких сусідніх народів дань, як брала з Римлян. Та докладніше щось уставити тут не можна; навіть залежність чорноморських орд від Гунської держави в тій

¹⁾ Прокопій De bello Got. IV. 5, De aedificiis ed. Bonn. p. 262, Йордан гл. 51, Valafridi Strabonis De rebus ecclesiasticis 7. Найбільше відомостей маємо про кримських Готів: до 80-х рр. XV в. мали вони свою політичну організацію, центром її був теп. Манкуп (давн. Теодоро), аж 1475 р. завойовали його Турки, а готська єпархія перестала тут істнувати тільки в 2-ій пол. XVIII віку. Ще в XVI в. подорожник Бусбек записав значне число німецьких слів від тутешніх Готів; пізнійше вони потатарились чи потурчились. Останки їх бачать у виведених за імп. Катерини з Криму в околиці Маріуполя Татах. Звітки про кавказьких Готів далеко біднійші; Лебе в згаданій праці, звівши згадки про них, думає, що останки їх доховались на Таманськім півострові до кінця XVIII в., але ці звітки занадто загальні, щоб на них можна було оперти ся з певністю. Назву кавказьких Готів — Тетраксітів звязують з Таматархою - Тмутороканю (Васілевский, Лебе). До котрихось з сих Готів належить згадка Слова о полку Ігоревім про „готських красних дів“: звичайно думають на кримських, але супроти зібраних Лебе відомостей з більшою правдоподібністю можна думати про таманських. Дунайські Готи (про них особливо у Лебе, Die Reste гл. V) зникають найскорше: по IX в. нема про них ніяких звісток.

²⁾ Далше — вже більш фантастичне продовженне становить т. зв. готська теорія початку Руси — про неї будемо говорити на своїм місці.

³⁾ Цісок — Hist. gr. min. I p. 312=ed. de Boor (Excerpta de legationibus) I c. 141.

⁴⁾ Нпр. Вігерсгайм не вагав ся признати, що фінські, словянські й деякі германські народи між Понтом і Балтійським морем підвластні були Атилі (II c. 240).

доби не так певна і постійна. Бачимо, що деякі з цих чорноморських орд гунська орда тільки ще підбиває, а деякі з них виломлюють ся й піддають ся під римську зверхність. Батько Атилії перед смертю мусів воювати з придунайськими ордами, що піддались Римлянам. Орда Акацирів, що жила в околицях Волги, тільки з приводу особистої образи одного з своїх старшин від Римлян добровільно піддала ся Атилії і він настановив тоді одного з своїх синів над ними й „над иньшими народами, що живуть в припонтийській Скитії“¹⁾. Се все не вказує, як бачимо, на якийсь сильніший, міцніший політичний звязок в самих степах: тим менше можемо говорити про народи, що жили далі на північ.

Зі смертю Атилії (453) розірвався і той слабкий звязок що лучив різні племена й орди під його властю. Проти синів його, що мали поділити батьківську власть, піднялось повстання серед народів середнього Дунаю. Про иньших не чуємо: в дальших сторонах очевидно, не було чого й підіймати повстання, бо та проблематична залежність від Атплевої орди, яка могла тут бути, сама собою зникла певно з його смертю. Повстання вибило гунську орду з середнодунайських країв, що перейшли в руки головно Германців: Гепіди опанували колишню Дакію, Остготи перейшли в Панонію. Частина Гунів осілась на правім боці Дунаю — в т. зв. Малій Скитії (Добруджі), та в римських провінціях, під римською зверхністю. Частина пішла за Дунай, в чорноморські степи. Йордан каже, що їх орди мешкали тут коло Дніпра: та трудно покладатись на докладність його відомости, що то була як раз орда Атилії²⁾.

¹⁾ Пріск — Hist. gr. min. p. 276 і 298 (ed. de Boor p. 120 і 130). Не доводить нічого й факт походу Гунів колись (πάλαι) на Персію (ib. с. 312): не знати, чи була то як раз орда Атилії, та й у таких разі сам похід не доводив би ще істновання якоїсь тіснішої організації в чорноморських степах.

²⁾ Йордан cap. 50—2. пор. Prisci p. 345—6 Hist. gr. min. (ed. de Boor p. 587). Йордан каже про Гунську орду, що вона зайняла „eas partes Scythiae, quas Danabri amnis fluent praetermittit, quam lingua sua Hunni var appellant. Варіанти мають: Danubria і Danubii, давніше читалось Danubii, і се імя боронять декотрі з огляду на те, що сини Атилії виступають коло Дунаю (Йордан і Пріск l. с.), але могли орди сидіти і коло Дніпра (розуміть ся — нижнього). Давніше читали разом: Hunnivar і бачили тут якусь місцевість, навіть Київ. В дійсности се фінська назва ріки: уже в виданю Момзена вказано на угорське var = ріка: про се статя Мункачі в угорській Etnographia 1897: A Dnjeper folyónak buszu „Var“ neve (Гунське імя „Var“ ріки Дніпра). З сим словом очевидно стоїть в безпосередній звязи турецька назва Дніпра „Варух“ у Константина Порфир. De adm. 38 (давніше бачили в ній поповане „Ворістен“, нпр. Грот, Васілевский).

Але гунська орда Атилії була тільки передовим полком того мішаного, турецько-фінського переважно, кочового потоку, що плинув слідом за нею чорноморськими степами,—плинув довго й поволі, то спиняючись і перериваючись, то прориваючись наглим натиском серед безнастанної боротьби самих орд між собою і з оселими сусідами, де не раз розбивалися й гинули цілі орди без сліду.

В звістках сучасників безпосереднім наступником по гунській орді Атилії виступає болгарська. Вона звісна вже в кінці V в., й імя Болгарів уважалось сучасниками мов би другим, новим іменем гунської орди Атилії; порівнянне звісток письменників V—VI в. виказує се цілком певно. В дійсности се могли й не бути як раз Гунн Атилії, а котрась з орд, що була перед тим під гунською зверхністю; могла якась Атилева орда стати й на чолі й якихось нових орд та надати їм своє імя. Останки мови дунайських Болгар (особливо особисті імена й титули), а також звістки про їх побут не лишают в кождім разі сумніву, що ся орда була турецька, або принаймні стояла під дуже сильними впливами турецької культури¹⁾. Могли бути в ній елементи фінські, але в дунайській орді Болгарів вони себе не проявляли так як в її північній, волзьській галузі, що осіла ся на фінським ґрунті уже по своїм відлученню від західньої (пізнійшої дунайської орди)²⁾.

Перед своєю міграцією над Дунай Болгари звістні нам над Метидою: Вірменський географ VII в., сучасник переходу Болгарів за Дунай, оповідає, що Болгари прибули на устє Дунаю з азосько-кавказьких країв, і там було їх чотири орди: Купи-Болгар (Болгари кубанські), Дучі-Булкар, Огхондор-Блкар, Чдор-Балкар³⁾. Візантисець Теофан, що писав сто літ по переході Болгар за Дунай, знав в дунайських краях Болгарів Унугундурів і Котрагів⁴⁾, і в сих іменах

¹⁾ Рід „Дулу“, з якого мала походити княжа династія дунайських Болгарів, звісний у Турків ще на правітчині — Аристовъ op. c. c. 297.

²⁾ Література про початки Болгарів була вказана в 2 вид. Перегляд її — Шишмановъ Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на ирѣбългаритѣ (Сборникъ за народни умотворения, XVI—XVII, 1900). Про „Чорних Болгарів“ див іще Westberg Fragmente des Torarcha Gothicus c. 102 і далі, Къ анализу гл. 5 і Marquart op. c. c. 503.

³⁾ Користаю з статі вірменіста Патканова в Ж. М. Н. П. 1883, III (Изъ новаго списка географіц, приписываемой Моисею Хоренскому), де подані тексти з обох версій (коротшої і ширшої) вірменської переріпки Пголемєя, надписуваної іменем вірменського історика Мойсея Хоренського.

⁴⁾ Theophanes ed. de Voog p. 356: Οὐννογονδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων. Цайс (с. 713) уважав форми Унугури, Унугундури і Утургури ріжними відмінами одного й того самого імени; се о стільки правдопо-

пізнаємо відомих в візантійських джерелах від VI в. Кутургурів та Онугурів (інакше — Унугурів, Утургурів, Унугундурів, — вірменські Огхондор, в інших джерелах Woghchondor, Vghindur, Венаптар). В VI віці Кутургурн сиділи на правім боці Дону, Утургури за Доном, над Меотидою¹). Сучасник Йордан, правда, відрізняє Болгарів від сих гунських народів Меотиди та уміщує Болгарів на північ від них; але як порівняємо його слова про напади Болгарів на Візантію з звістками Прокопія, що сї напади йшли від Кутургурів, то переконасьмося, що тут іде мова про те саме: очевидно Кутургурн, промінені у Йордана, звались інакше Болгарами — може по імені головної орди.

В вірменській історії (у Мойсея Хоренського) Болгари виступають вже десь в III в.²). Перші напади Болгар на Візантію відомі з V в.: Теодоріх стрів їх в Мезії ще перед своїм походом на Італію, отже перед р. 487, й побідив там³). Почавши від кінця V в. болгарські напади на візантійські землі повторюють ся майже без перестанку; придунайські Словяне беруть теж участь в сих нападах⁴). В середині VI в. Болгарам Кутургурам Візантія давала значну річну данину (δῶρα), але вони все неустанно пустошили придунайські землі, „заразом вороги й союзники“, як характеризує їх Прокопій⁵). Вже тоді (в середині VI в.) частину їх оселив Юстиніан в Тракії, напустивши на них Утургурів і тим примусивши до міграції. Інша частина їх прилучилась до Аварів і з ними трохи пізніше емігрувала на середній Дунай. Решту опанувала турецька орда, одна з тих орд „з під Золотої гори“ (Алтай), ще в середині VI в. підбивають собі прикаспійські орди⁶).

дїбно, що сї відміни не виступають разом. Недавно Мункачі (Munkácsi Ursprung des Volksnames Ugor — Ethnolog. Mittheilungen aus Ungarn т. V) обясняв імя Огондурів як plur. від ogur, ugur (назви західніх Турків й Уйгурів).

¹) Про Кутургурів Просоріі De bello Got. IV. 5, 18, про Утургурів ib. IV. 5. Прокопій називає їх Гунами, але в його устах се означення не має великої ціни, бо імя Гунів уживає він дуже широко, зачисляючи до них і Кімеріїв. В тексті Йордана, що вчисляє: Altziagiri, Saviri, Hununguri, Цайс поправляв Altziagiri на Cutziagiri (с. 715), але між варіантами видання Момзена нема нічого подібного.

²) Згадана стаття Патканова с. 25.

³) Ennodii Panegyricus Theoderico regi dictus с. V і XII — Monumenta Germaniae hist., auctorum antiquissimorum т. XI.

⁴) Сї напади вчислені у Міленгофа, де вибрані й місця з' джерел — II с. 379.

⁵) De b. Gothico VI. 5 і 18, Йордан гл. 5.

⁶) Мевандр — Hist. gr. min II р. 87—9 (ed. Bonn р. 401 і 404).

Під натиском сих орд розбилися болгарські орди, деє при кінці VI чи на початку VII в. Частина їх відступала на північ, де пізніше, в IX—X в., бачимо Болгарську державу на середній Волзі та Камі. Частина під назвою Чорних Болгар лишається коло Меотидн. Частина рушає далі на захід та на якийсь час оселяється в т. зв. Углу, Ὀγγλος, між Дністром і Дунаєм, „в безпечнім і неприступнім з усіх боків місці“, захищенім багами й ріками¹⁾.

Якийсь час ся західня орда підлягала зверхности Аварів²⁾. В 630-х р.р. вона звільнилася від них і вступила в союзні відносини з Візантисю³⁾. Але й ці відносини тривали недовго. Далі ці західні Болгари починають зза Дунаю пустошити візантійські землі, а коло 670 р. під проводом Аспаруха осаджують ся на південь від Дунаю. Підбивши собі тутешніх „сім племен“ словянських⁴⁾, засновують вони болгарську по імені, словянську в дійсности державу, де ся болгарська орда за кілька поколінь зовсім пропадає в масі словянських осадників.

Орда Аварська (Обри нашої літописи) була безперечно турецького кореня — близькі свояки й соплеменники Гунів. Вони й звуть ся в джерелах Авари-Гунами: Вар-Гуни, Вар-Хоніти, і таке племя обмонголених Турків: Уар-Гуни досі звісне в західній Монголії⁵⁾. Але похід Аварів на захід був результатом уже пізніших етнічних переворотів в центральній Азії, ніж гунський — коли на місце Гунів з посеред турецьких племен виступає на перший плян племя східніх Турків — Турками вони самі себе називають в недавно відкритих цікавих пам'ятниках їх держави (VIII в.) в басейні Орхона, в Монголії⁶⁾. Як сим-

¹⁾ Коли саме оселилася вона тут, не знати. Теофан і Никифор кладуть се вже на другу половину VII в., але в їх оповіданню стягнено в кілька літ те, що діялось протягом століття.

²⁾ Теофан р. 357.

³⁾ Теофан р. 358, Никифор р. 34.

⁴⁾ Никифор Opera hist. ed. de Voog р. 24.

⁵⁾ Його звязують з назвою ріки Уар або Угар в Алтайській системі — Арістов с. 310, але ми тільки що (с. 157 прим. 2) бачили, що се імя було дуже широко розповсюджене взагалі. Більше про Аварів див. у Цайса, Гунфальві, цитовані статі Cahun-a і Арістова.

⁶⁾ Про Турецьку орду — Ту-гю чи Ту-кю хинських джерел й її історію крім цитованих вище праць (с. 151) див. іше розвідки в Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par V. Thomsen, 1896, Barthold Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, у Радлова (Radloff) Die alttürkische Inschriften, Neue Folge, 1897, Chavannes Documents sur les Tou-Kiue (Turc) occidentaux, 1903. Давнійша історія Турків відома з хинських джерел, де їх знають від початку VI в. по Хр. і уважають потомками Хун-ну, а вітчиною їх — золоті гори, Алтун-іш. Коло 600 р.

птом нового етнічного перевороту в центральній Азії з'являється тоді вперше Аварська орда. На границях Європи вона згадується ще в середині V в. Натиснула зі сходу Савирів (в прикавказьких краях), сама натиснена турецькими ордами середньої Азії, „народами з над океану, що покинули свою землю за д'я великого туману і грівів, ще поїдали людей“. Авари натисли на Савирів, ті на своїх західних сусідів (між ними Оногурів). Се було повторення тієї історії, яку оповіли тисячу літ перед тим грецькі письменники про нахід Скитів. Перербившись нарешті між прикаспійські орди. Авари зіставались в середині VI в. якийсь час в сусідстві Савирів ¹⁾. Потім натиск на них східних Турків, що уважали Аварів „своїми рабами—утікачами“ ²⁾, був причиною дальшого походу Аварської орди на захід. В 60-х рр. VI в. (558 р. по Менандру) Авари завязують зносини з Візантією: жадають і собі річних „дарунків“, які поберали від Візантії Болгари, та рекомендують себе, як найисильніший і найбільш воявничий нарід. Сей „союз“ в Візантії прийнято, бо, як поясняє історик: „для Візантії було-б однаково користно — чи то-б Авари перемогли, чи би їх побито“. Довідується, що Авари після сього воювали з Савирами й Утургурами, далі з Слов'янами — Антами ³⁾. На заклик цісаря Юстиніана Авари ходили походом на Франків, потім беруть участь в боротьбі Л'юнгбардів з Гепідами на середнім Дунаю (567). Винищивши Гепідів, Авари оселяються на їх місці, разом з своїми подорожніми товаришами — Болгарами-Кутургурами. Так було у Аварів умовлено вперед з Л'юнгбардами, що територія Гепідів має припасти Аварам. Але Л'юнгбарди слідом рушили в Італію, і Авари зісталися панами всієї середнь-дунайської рівнини (568). Сим розпочинається нова епоха в історії Аварської орди. З своїх наддунайських осель розпочинають вони свої страшні спустошення візантійських земель, що тягнуть ся потім з певними перервами в VI, VII і VIII в. і роблять з Аварів найстрашнішого ворога Візантії та інших сусідів. Про відносини їх до Слов'ян взагалі будемо мати нагоду говорити ще низше. Тепер же нам треба глянути на результати слов'янського розселення, що розвивало ся серед рухів сих орд.

вони розділюють ся на західню й східню орду. Історію східних Турків в VIII в., їх суспільного устрою й культури поясняють нам ті написи з басейна Орхона.

¹⁾ Те що Менандр каже потім про Аварів, ніби про новоприхожу явусь орду, не знаходить собі потвердження, та й ся фраза взагалі риторична — Hist. Gr. т. т. II р. 4 (ed. Bonn. p. 283, ed. de Boog p. 442.)

²⁾ Менандр с. 86—9. ³⁾ Ibid. p. 4—6.

Словянська колонізація і турецький натиск.

Період мандрівок турецьких та турецько-фінських орд, від походу Гунів почавши — се час розвою словянської колонізації на нашій території. Переходячи з черги до неї, ми насамперед дамо загальний погляд на словянське розселення взагалі, скільки того треба для розуміння спеціально східно-словянського розселення, і перейдемо до сього останнього.

Почнемо від слідів ранішніх словянських мандрівок на полудневий захід. Вище ми означили, на скільки се можливо докладно, прасловянську територію. В довгій ряді віків, розуміть ся, мусіли траплятись певні переміни в границях цієї території, в звязку з історією колонізації її ближніх сусідів. Поодинокі ватаги або й цілі „коліна“ та племена словянські могли відриватись від головної маси й пересуватись далі на захід і на полудень — в чорноморські околиці, чи за Карпати¹⁾. Сліди таких словянських колоній бачать в ріжних хорографічних назвах за границями прасловянської території, що звучать як словянські — особливо за Карпатами (як *Pelso*, *Plaso* — Блатенське озеро, р. *Ulca*, *Urbas*, *Bustricius*, а особливо *Tslerna* = Черна, місто на устю р. Черни до Дунаю, передане в сій формі вже

¹⁾ Аргументи за розселенням Словян за Карпатами перед великою міграцією й навіть перед Христом найновіше зберав Нідерле. *Slovanské Starožitnosti* II гл. 3. До лінгвістичних та історичних доказів, вказаних давніше, прилучає він аргументи археологічні — про словянський тип могильників в Словаччині. Сей археологічний аргумент опираєть ся одначе на тезах, які самі ще не певні, отже й не багато помагає — не більше від тих ніби словянських назв. Археологічний матеріал вказує на розширення певних культурних типів, а не конче народностей, і коли Нідерле на підставі археологічного матеріалу бачить розповсюдження Словян за Карпатами, Гадачек в цитованій студії (*Smentarzyska ciałopalne Przeworska*) хоче доказати, що Словян в II—IV в. по Хр. не було навіть на північній згірю між Вислою і Бугом. На подібних же аргументах: ніби то словянських топографічних назвах в балканських землях перед словянським розселенням і

в написи П в.), далі в різних слідах слов'янських стичностей з римським світом, і т. н.¹⁾). Всі такі сліди однак не певні; нпр. всі ті ніби слов'янські хорографічні назви можуть бути простими со-звучностями. Се однак не значить, що слов'янські колонізаційні походи перед розселенням не були самі по собі можливі. Напр. т. зв. Певтінґерова мапа, що була уложена в IV в., але на підставі, як тепер до-водять — старої мапи Аґріпи, I в. по Хр., уміщує групу Венедів на північний захід від Карпатів, осібно від інших Венедів, на сході, відділених від цієї передової групи Бастарнами, а знов другу групу Венедів між Дунаєм і Дністром, на полудень від Карпа-тів²⁾). Може маємо тут реальні сліди таких колонізаційних екскурсій перед великим розселенням. Їх можна б поставити в зв'язку з ослаб-ленням тракійської й бастарнської людности в карпатських краях в III в. та з її війнами та нападами на Римську державу. Але загалом по за такими спорадичними й не зовсім певними що до свого значіння вказівками ми досі не маємо відомостей про Слов'ян на заході й полудні поза

на римсько-слов'янських культурних стичностях, що стають звістні одна-к аж пізніше, опирала ся аналогічна і досить популярна свого часу теорія, що слов'янська міґрація в балканські землі почала ся ще в III в. Її був виставив Дрінов, в книзі Заселеніє Балканскаго полуострова Сл-в'янами, 1872 (гл. II.), прийняв у змодифікованій формі Іречек в першій, німецькій виданню своєї звістної „Історії Болгар“ (гл. III), й інших. Ріжниця тільки та, що коли слов'янське розселення за Карпатами, при-непевности своїх аргументів, само по собі вповні можливе й правдоподі-бне, то колонізація Слов'янами балканських земель перед великою міґра-цією має далеко менше такої апріорної правдоподібности. Аргументи сеї теорії основно скритикував Крек оп. с.² с. 275 і далі, і в новійшій науці вона не має вже ніякого кредиту, хоч недавно ще її повторив, на перекір Німцям, Дені в своїм огляді слов'янської історії (Lavisse et Rambaud Histoire générale I с. 690). Інша література в 2 вид.

¹⁾ Про ці назви крім Нідерле див. нпр. ще Кочубинського О рускомъ племені въ дунайскомъ Залѣсьѣ (Труды VII зїзда т. II с. 47), Филевича И-сторія древней Руси с. 158. Слов'янство Черни (Corpus inscrip. latinorum III N. 1568: stationis tsiernen, у Птоломея Δεγρα, III. 9, 10, на Пев-тінґеровій мапі Тієрпа) приймають навіть деякі дослідники дуже далекі від слов'янських фантазій, як нпр. Кіперт Lehrbuch der alten Geographie вид. 1878 с. 337. Против сих виводів див. у Крека, вид. 2 с. 275—6, або у Міленгофа оп. с. II с. 378 — вони не признають слов'янства сих назв.

²⁾ Міленгоф збивав ці вказівки Певтінґерової мапи тим, що мовляв Венеди перескочили тут на захід завдяки узкій формі мапи — III с. 80; та се не обяснить нам, чому тут Венеди опинились на захід від Бастар-нів. Пор. Rösler Zeitpunkt der slav. Ansiedelung с. 84. Про саму мапу — Congr. Müller Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Ta-vel, 1888.

границями їх вітчизни аж до великого розселення і досить трудно припустити перед нею якісь більші масові рухи слов'янські їх в сих напрямках — на захід і полудень.

Велике слов'янське розселення наступило в зв'язку з рухом германських народів: на полудні крім того рішучий вплив на неї мав похід турецько-фінських орд.

Коли справедлива наведена вище гадка, що натиск Слов'ян і Литовців зі сходу був одною з причин, що привели східніх Германців до мандрівки з басейнів Одри й Висли на Дунай і Чорноморсь, то очевидно, що за германською міграцією на полудень мала зараз наступити слов'янська міграція на захід, в покинені Германцями простори. Та хочби й не було з цього слов'янсько-литовського впливу на вихід Германців, то сей вихід сам мусів викликати слов'янське розселення в західнім напрямі: коли в сусідстві на заході з'явилися порожні краї по них, се не могло не звабити Слов'ян до їх залюднення, до розселення в сім напрямі. Початки германської міграції падають на другу половину II в. по Хр. (мандрівки Вандалів); Готи емігрують не пізніше як на початку III в. От на III вік і повинні ми пожити початки масового слов'янського походу на захід. Та розселення се йде повільно, без розголосу. То не були воевничі германські ватаги, що своїми нападами на римські землі робили стільки гуку в історії; Слов'яне займали переважно порожні землі; конфлікти між слов'янськими приходами й Германцями, які з'являлись ще в сих землях, не прибирали більших розмірів, а головне — проминули без уваги. Йордан в VI в., говорячи про Слов'ян на Дунаю й Чорноморським побережжю, все ще кладе границю Германії й Сарматії Вислу й мовчить про Слов'ян на Одері та Ельбі. В інших пам'ятках, що йдуть з тих часів, Германці все ще уважають ся панями земель на захід від Висли; про Слов'ян не чути¹⁾. Тільки випадково, описуючи мандрівку Герулів на початку VI в. з середнього Дунаю до Данії, сучасник Прокопій згадує вже цілий ряд слов'янських народів на тій дорозі, очевидно — в карпатських краях і в басейні Одера. Однак і тоді ще слов'янська міграція не опанувала всієї території: в басейні нижньої Ельби Герули перейшли велику пустиню, нім прибули на балтійське побережжя, до Варнів і Данів²⁾.

Докладніші відомости про слов'янське розселення на заході почи-

¹⁾ Див. Müllenhof II с. 94 і далі.

²⁾ ἤμειψαν μὲν τὰ Σκλαβηνῶν ἔθνη ἐφ' ἑῶν ἀπαντα. ἔρημον δὲ χώραν διαβάτες ἐνθένδε πολλὴν ἐς τοὺς Οὐάρνους καλούμενους ἐχώρησαν — De h. Got. II. 15.

нають ся тільки з організацією західно-словянської держави під проводом Сама, в 2-ій чверті VII в., і з початком війн Словян з Франкською державою. Але сучасник сих війн, письменник VIII в. при тім говорить про полабських Словян як про давніх уже осадників¹⁾. Тоді вже західні Словяне опанували басейн Ельби до Заалі та Айдера, краї на Молдаві й Мораві. Перехід Маркоманів в Баварію (на початку VI в.) дав їм можливість свobodно розселюватись і в краях горішньої Ельби. На сході ся західня словянська колонізація операла ся о західні Карпати, на заході поодинокі словянські колонії заглиблялись в Турингію, Франконію, Баварію. На полудні — на середнім Дунаю, коло Віденського лісу, осаднi західно-словянської колонізації сходили ся з полуднево-словянськими. За недостатчею інших відомостей про тутешнє розселеннє тільки лінгвістичні відміннє дають можливість протягнути межу між колонізацією західньої галузи — Чехів, Моравів, Словаків, і полудневою групою — Словянами подунайськими.

На полудні Венеди Певтінґерової мапи становлять найдавнішу історичну вказівку про словянську міґрацію на полудневий захід по під північним згірєм Карпатів. Але масова німецька колонізація IV в. в карпатські й подунайські краї мусіла перервати сей словянський похід, як що він і розпочав ся. В остготській традиції маємо пам'ять про се. Германаріхове панованнє над Словянами правда, зовсім мітичне. За те більш ознак автентичности має оповіданнє Йордана про війну Вінітара, кєрля тих Остготів, що лишились під зверхністю Гунів, з Антами й їх „королем“ Бозом (чи Божом). Йордан оповідає, що Вінітар, „не хотючи підлягати гунській зверхности, став відтягатись по малу й хотючи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів“, і побив їх²⁾. Хоч як непевні Йорданові (чи Касіодорові) конструкції тодішньої готської сторії³⁾, самий конфлікт Остготів з Антатами в тих часах має всі прикмети автентичности. Тільки він тут хибно витолкуваний. В тодішніх обставинах по упадку держави Германаріха, коли самі Готи під натиском Гунів мусіли посувати ся на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сій війні я бачу слід словян-

¹⁾ Qui... ad regnum Francorum jam olim adspexerunt — Fredegari c. 68.

²⁾ Getica гл. 5.

³⁾ Див. L. Schmidt Geschichte d. deut. Stämme с. 107 і далі. Маркварт Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge с. 367 і далі. Маркварт ставить здогад, що ся війна з Антатами стала ся ще за Германаріха. Але з другого боку сам дуже правдоподібно толкує „Вінітара“ як епічне призвище Вітімера: побідник Венетів — Антів (як Vandalarius „побідник Вандалів“, Гуніmund — „гунський підданець“).

ського розселення, що зіткнулось з Готами на полудневім заході. Ся колонізація виходила не з західніх осад — прикарпатських, а з антиських, значить полуднево-східніх (українських). Важнішого значіння сам конфлікт не мав: Гуни взяли Антів в оборону проти Готів і за помічу вірних Гунам Готів знищили Віїтара.

Гунський рух, розбите Алянів і Готської держави, мандрівка германських народів і степових орд на захід взагалі не могли не розврушити, не втягнути в свій вир сусідніх Словян, жадних нових просторів для своєї стисненої в правітчині людности. Досить правдоподібна гадка, що словянські ватаги брали участь уже в поході Гунів на середній Дунай¹⁾, хоч виразних слідів присутности Словян в гунськїм поході не маємо, крім кількох слів, донесених з гунського табору, що звучать по словянськи²⁾. Зате зовсім певно можна сказати, що зараз по винищенню Алянів, з походом на захід Германців і самих Гунів, розпочала ся словянська міграція на полудень: се був момент найбільше здатний до того, здатніший навіть від часів по розбитю Атилі, коли вибиті з над Дунаю гунські орди відступили в чорноморські степи, а зі сходу сунули нові орди.

В 1-ій пол. VI в. словянська колонізація опанувала вже басейн Дону і присунулась до Азовського моря. Прокопій, описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сиділи по обох боках Меотиди, „далі на північ сидять нечисленні народи Антів“³⁾. Разом з тим Словяне займали й західню частину чорноморських степових просторів: Йордан в своїм географічно-етнографічнім огляді східньої Європи західньою границею словянської колонізації кладе Дунай. „Численний нарід венетський, каже він, сидить на північних згірях Карпатів від верхівя Висли, на незмірних просторах,

¹⁾ Гротъ Моравія и Мадьяры с. 36. Успенскій Первыя слав. монархін с. 7.

²⁾ Се слово μέδος у Пріска (ἀντί δὲ οὐνοῦ ὁ μέδος ἐπιγραφίως καλοῦμενος — Hist. gr. min. с. 300, ed. Bonn. p. 183) і strava у Йордана гл. 49 (stravam super tumultum eius (Атилі) quam appellant ipsi ingenti commessatione concelebrant — словянська тризна). Сї слова разом з деякими меньш важними (χάμος у Пріска, що обьясняли як кумис і квас) були і не перестали бути предметом горячої полеміки; вони служили головним аргументом для оборонців словянства Гунів, з другої сторони — заперечувано не раз навіть саме словянство сих слів. Див. згадані вище статі Васілевского в Ж. М. Н. II. 1882 і 1883, Иловайскій Разысканія с. 518, 538, Дополнит. полемика с. 11—13, Гунфальві Etnographie von Ungarn с. 93, Iordanes ed. Mommsen, примітка на с. 198; перегляд справи у Крека² с. 261 і далі.

³⁾ De b. G. IV. 4.

поділяючись на Словян і Антів: Словяне сидять (по Дунаю) від м. Новіодуну і Мурсійського озера до Дністра і на північ до Висли, Анти-ж понад луком¹⁾ Чорного моря від Дністра до Дніпра²⁾. Сі звістки Йордана потверджує й Прокопій: він згадує, що „Словяне й Анти мешкають за Дунаєм, недалеко від берега“³⁾.

Розуміть ся, колонізація таких великих просторів, хочби й ріденька, не могла бути результатом кількох років. Очевидно початки її треба відсунути що найменше в першу половну V в. Гадка, що імпульс полудневій славянській колонізації дали доперва Авари⁴⁾, ніяк не може устоятись. Коли на початку другої половини VI в. Авари явились в чорноморських степах, словянська колонізація Чорноморя була вже в повній силі й здобувала собі дорогу за Дунай.

Присунувшись на Дунай, Словяне не могли зістатись пасивними свідками нападів на Візантію різних степових орд, що виступають в чорноморських степах по упадку держави Атилі. Ще Тацит знав пограничних з Германцями й Фінами Словян як великих забіяк, що нападали й розбивали в сусідніх горах та лісах⁵⁾. Мандрівки і стрічі з степовими ордами могли тільки розвинути далі сей воєнничий, неспокійний характер. Дуже правдоподібно, що Словяне брали участь в нападах болгарських орд на задунайські землі вже з кінцем V в.; джерела, своїм звичасм, говорять про самих головних учасників —

¹⁾ Чорне море справді тут робить лук.

²⁾ Толкованне сього тексту має певні труднощі. Звичайно толкують, що lacus Mursianus — се болота на устью Драви, коло давньої Мурсії (тепер Esseg) (див. літературу в 2 вид.). Для civitas Novie tunensis (так у вид. Момзена, за більшістю кодексів) найпростіше обясненне—що тут маємо Noviodunum в Нижній Мезії, тепер Ісакча. Але досить дивним тоді стає се означенне словянських границь (див. в вид. Йордана Момзена, с. 163, Müllenhoff II с. 94). З огляду що lacus Mursianus виступав як границя „Германії“ і „Скитії“, Вестберг недавно поставив здогад, що се озеро Найвідлерське (у Словян Мошовське) і civitas Novietunensis стояла коло нього (Zur Wanderung der Langobarden, 1904 в Записках Петерб. акад.); але такого міста там не знаємо. Старші обяснення сього тексту виходили з хибного варіянта Noui і не мають значіння, як і звязані з тим обясненнєм: Nova civitas = Новгород, lacus Musianus = оз. Ільмень.

³⁾ De bello Got. I. 27. Найстаршою звісткою про Словян над Дунаєм вважають ся згадка у псевдо-Кесарія назияського (Міня Patrol., series Gr. 38 с. 847 і д., з поправками у Мілєнгофа Д. А. II дод. 13); час написання сього трактату одначе не звісний докладно.

⁴⁾ Цайс с. 605. ⁵⁾ Germ. гл. 46.

Болгар, і тільки про пізніші походи — напр. 559 р. можемо з порівняння ріжних джерел напевно довідатись, що там брали участь і Болгари і Слов'яни¹⁾. Певно, Слов'яне робили такі розбійничі напади й на власну руку. Прокопій каже, що „від початку пановання Юстиніана (527 р.) Гуни (Болгари), Слов'яне й Анти майже що року страшенно нищили Лірію і всю Тракію, всі землі від Іонійського моря до константинопольських передмість, Еяду й Херсонес“. Особливо звернув на себе увагу напад 551 р., коли прийшло „слов'янське військо, якого не бувало“, так що Юстиніан мусів звернути проти Слов'ян військо призначені для походу в Італію, але Слов'яне ухилили ся від рішучої битви. Потім знаємо великий похід Болгар і Слов'ян 559 р., коли вони обступили самий Константинополь, виратований одначе Велізарієм²⁾.

Сі походи промощують дорогу слов'янській кольонізації за Дунай. Першу виразну відомість про таку кольонізацію маємо тільки з третьої чверти VI в. у Іоанна з Ефесу. Оповідвши про слов'янську руїну на Балканському півострові по смерті Юстіана, він каже, що Слов'яне, користаючи з тодішніх клопотів Візантії на сході, свобідно оселялись на візантійських ґрунтах: напавши по його словам в 580 р. на Візантію, вони „сидять і по сей час (585) спокійно, без страху й клопоту в римських провінціях“³⁾. Але очевидна річ, така кольонізація могла початись значно скорше; хоч слов'янські, як і болгарські походи мали своєю метою здобич, одначе се не виключало й осідання на вигідних, культивованих задунайських ґрунтах. Ініціатива таких осад часом виходила навіть і від Візантії. Юстиніан нпр. закликів Антів, аби залюднили спустіле місто Турій і сусідні ґрунти (в Дакії) та побирали від Візантії гроші, а натомість боронили її від Болгар⁴⁾. Тоді,

¹⁾ Müllenhof D. Alt. II. с. 378 і далі; тут висловлена і дуже правдоподібно умотивована гадка, що „Гети“ Марцеліна — се Болгари і Слов'яне (с. 383).

²⁾ Прокопій Hist. arcana 18, De bello G. III, 39. Агарій V. 11, пор. Теофана ed. de-Boor. р. 283 (ed. Bonn. р. 360). Каталог сих нападів до приходу Аварів див. у Міленгофа I. с., також у М. Соколова, Изъ древней истории Болгар с. 40 і далі.

³⁾ Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder, VI с. 25 р. 255, англійський переклад Payne Smith The third part of the Eccles. History of John of Ephesus с. 432. Се виразне свідомство раз на завсіді збило зручну аргументацію Реслера в його статі Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73), де він а silentio доводив, що слов'янська кольонізація задунайських земель розпочалась вже по смерті імп. Маврикія, з початком VII в.

⁴⁾ De b. G. III. 14.

здасть ся, до того не прийшло, але могло прийти в інших випадках. Нарешті промощувала дорогу до колонізації й служба в візантійським війську. Під час італійської кампанії (що вела ся від р. 537) бачимо Антів і „Словен“ у візантійським війську¹⁾, а поодиноких Словян стрічаємо навіть на вищих військових посадах: напр. такий *Δαβραγέζας Ἄντηρ ἀνὴρ ταξιάρχος* (554—5 р.)²⁾. Вислужені ж воляки могли дуже охоче осідати в новім краю.

Походи Словян на якийсь час Візантія здержала, напустивши на них Аварів³⁾. Але Авари, оселившись на Дунаю, самі стали найстрашнішим ворогом Візантії, і нодунайські Словяне стають їх союзниками в походах на візантійські землі, як були ними давніше для Болгарів. Даремно візантійське правительство пробувало зарадити сьому, напускаючи Аварів на Словян і шукаючи проти наддунайських „Словен“ помочи у їх східніх земляків — Антів⁴⁾. При кінці VI в. імп. Маврикій походами за Дунай примусив був Словян сидіти тихо⁵⁾. Але по смерті його (602) Візантія прийшла в такий розстрій, що про якесь повздержуваннє Словян не було що й думати. Тоді то по словам західнього літописця „Словяне відібрали у Римлян цілу Грецію“⁶⁾. Болгарські орди, опановуючи коло 670 р. Мезію, застають тут „сім словянських племен“⁷⁾. Але словянська колонізація не обмежалась Мезією; словянські осадн являють ся в великій масі в Македонії, в Тесалії, Беотії, Епірі, Пельопонесі, так що західній подорожний (Вілібальд, VIII в.) називав Пельопонес „Словянською землею“ (Slawinia). З балканського побережа Словяне переходять навіть в Малу Азію. А іонійське побереже — Ілірик тим часом займають від півночі Сербн й Хорвати. „Зісловянилась вся земля наша і стала варварською“, міг по правді сказати Константин Порфирородний⁸⁾.

На півночі від балканських земель, в краях середнього Дунаю перші партії Словян могли опинитись ще під час гунського походу на захід (не кажучи про попередні колонізаційні екскурси). Коли

¹⁾ Де. в. г. I. 26, III. 22.

²⁾ Агатій III. 21 (пор. III. 7).

³⁾ Див. похвалки Аварів у Менандра — Hist. gr. min. II р. 34, пор. 4—5.

⁴⁾ Менандр с. 98, Теофилякт VIII. 5, Михайло Сирісць X гл. 21.

⁵⁾ Про сі походи див. Rösler Zeitpunkt с. 99 і далі.

⁶⁾ Исидор Севільський Patrologiae cur. com. Міня т. 83 с. 1056 (Sclavi Graeciam Romanis tulerunt).

⁷⁾ Теофан ed. de Boor р. 359: τῶν παρακλιμένων Σκλαυγῶν ἐθνῶν τὰς λεγόμενας ἑπτὰ γενεάς.

⁸⁾ De tematibus ed. Bonn. р. 53, Вілібальд в Monumenta Germaniae historica, Scriptores t. XV р. 93.

потім словянська колонізація опанувала чорноморські простори й присунулась над нижній Дунай, Слов'яне зовсім природно стали розпросторюватись відси і в краях колишньої Дакії, а zarazом далі могли напливати і з півночі, з-за гір Карпатських. Як бачили ми, в середині VI в. Йордан кладе західньою границею Слов'ян устє Драви. Його звістку потверджує оповідання Прокопія з початку 50-х рр. тогож VI століття: він оповідає, що велика ватага Слов'ян спустошила Ілірик і невважаючи на вислане військо, перейшла з усією здобичею за Дунай, бо їх перепустили Гепіди. Правдоподібно, ми тут маємо Слов'ян з північного берега середнього Дунаю¹⁾.

На дальше розпросторенне Слов'ян в краях середнього Дунаю не без впливу мабуть зіваст перехід Аварів в сі сторони, а ще більше значінне мав упадок германської колонізації на середнім Дунаю, з винищенням Гепідів і переходом Л'юнгобардів в Італію. Аварська орда не була перешкодою тут, як не перешкождали слов'янському розселенню ріжні кочові орди на Чорноморю. Слов'яне свобідно могли розпросторюватись. В другій половині VI в. вони опанували краї на полудень від Віденського ліса, долини Драви, Сави, Мура і присунулись до границь Баварії — се видно з боротьби баварських герцогів з ними, що розпочинаєть ся вже з кінцем VI в. В другий бік Слов'яне розпросторились до Адриятицького моря. Звідси, з лівого боку Дунаю починають вони спустошити землі на правім боці середнього Дунаю — і осідали по трохи там. Сі походи розпочали ся, як можна думати з вище наведеного, ще перед приходом Аварів; але походи Аварів, що з над Дунаю неустанно набігали на візантійські землі в 2-ій полов. VI і 1-ій чверти VII в., вплинули ще більше на дальший розвій слов'янських походів. Свого найвишого пункту сі аварсько-слов'янські походи доходять в початках VII в.; під їх ударами впали тоді останні огнища римського життя західнього Балкану — міста далматинського побережа. На сей час припадає, очевидно, й колонізація західніх балканських земель Слов'янами. Вірменський географ VII в. оповідає, що в Дакії було 25 слов'янських народів, але на них натиснули Готи, і Слов'яне, перейшовши за Дунай, осіли в Македонії й Тракії, Далмації й Ахаї²⁾. Константин Порфирородний, що писав три столітя пізнійше, оповідає правда, що масова колонізація Сербів і Хорватів стала ся в другій чверти VII в., на зазив візантійського правительства: воно, мовляв, визначило їм сі західні краї, зайняті тоді Аварами, і Сербі з Хорватами прийшли сюди з карпатських країв³⁾.

¹⁾ De bello Gothico IV. 25, поp. Rösler Zeitpunkt с. 86.

²⁾ Патканов в Ж. М. Н. П. 1883, III.

³⁾ De adm. 30.

Але се оповідання, повне очевидних помилок і непевностей, стратило нині всякий кредит в науці. Сербсько-хорватська колонізація в дійсності являє ся нерозривною частиною в загальнім стихійнім колонізаційнім руху слов'янства в над середнього й нижнього Дунаю за Дунай, в VI і на поч. VII віку¹⁾.

В середині VII в. слов'янська колонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; слов'янська територія вимжу-валась. На заході слов'янська колонізація зіткнулась з германськими осадами і слідом мусила стати в обороні своєї території. Трудніше означити причини, що спинили її на полудні; в середині VII в. вона припинюєть ся також і тут. Разом з тим починає вона тверднути і кристалізувати ся. Слідом за тим як дали себе відчуті крайні границі слов'янського розселення, мусила уставитись границі передових ватаг слов'янської колонізації у відносінах до тих дальших, що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском попихали їх на захід і полудень. Згодом по тім мусила сформуватись території і сих дальших етапів, а на решті — і в тих краях, що були вихідною точкою слов'янської колонізації.

Побалтійська, полабська й чесько-словацька група, занявши західне пограничє, західні „марки“ слов'янства, дали місце для розпросторення на захід польській групі, що пересовуєть ся на лівий бік Висли і в басейн Одера, а також і литовським народам. Міграція полудневої групи, певно, дала їм можливість розпросторитись щось і на полудне. Загалом напрям колонізації західної части слов'янства можемо собі представляти як західно-полудневий. Наша літопись доводить вправді, що певна частина західнього слов'янства пішла і в протиннім напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами, і полудневими, українськими племенами. В коротшій редакції її читаємо звістку, що племя Радимичів, по ріці Сожу, було „отъ рода Ляховъ“ і переселило ся сюди (пришедше ту ся вселиша). Етнографічний огляд ширшої Повісті временних літ під сю звістку підводить і сусідніх Вятичів: і вони і Радимичі „отъ Ляховъ“, походять від двох братів „въ Лясѣхъ“, Радима й Вятка, що переселивши ся відти, положили початок тим двом племенам²⁾). Виходило б, що слов'янська колонізація по Сожу й верхній Десні та Оці не належала до східньої групи, до „Слов'ян“ в тіснійшій значінню, по термінології сього огляду, а були „отъ Ляховъ“, як літопись означає групу польську разом з побалтійською²⁾). Але не кажучи вже, що форма, в якій пе-

¹⁾ Літератур. див. низше.

²⁾ Новгор. лѣт., 1888, с. 33, Лавр. і 11.

редає сю звістку етнографічний огляд не багато варта (сі два брати Радим й Вятко, що з „родами“ своїми переходять на Сож і Оку) — навіть як держать ся простійшої звістки коротшої редакції, дещо старшої, — все таки ся звістка про західно-словянський острів на лівім боці Дніпра не знаходить собі potwierdzenia ні в яких иньших фактах (лінгвістичних, етнографічних) і трудно приймати її серіозно¹⁾.

Рух українських племен на полудень виявив ся в кольонізації „Антами“ чорноморських степів — між Дніпром та Доном, констатованій Прокопієм, а на нижнім Дніпрі посвідченій Йорданом. Се перша кольонізація українська, яку можемо констатувати, і для того на ній мусимо трохи більше спинитись.

Серед полудневої словянської кольонізації, як бачили ми уже, тогочасні письменники розрізняють Словенів (Σκλαβηνοί, Sclaveni) і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх Словян звагалі він прикладає як загальне імя стару німецьку назву Венетів, Sclaveni — то західня частина їх, на захід від Дністра, Анти — східня, за Дністром. При тім він поясняє, що се назви цілх груп, які складались з поодиноких племен, звисних під ріжними іменами²⁾. Грецькі письменники не уживають німецької назви „Венети“, вони знають тільки Словян і Антів і близше границь їх розселення не вказують, але подані ними відомости згоджують ся з Йордановими: Словяне сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповідання Прокопія про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.; потім бачимо їх тут при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Ме-

¹⁾ Одначе в учених кругах не перестають пробувати витягнути з сеї звістки якісь реальні факти. Так пок. краківський учений Потканийський пробував положить сю звістку „во главу угла“ своєї зрештою не в однім досить критичної праці *Lachowie i Lechici (Rozprawy wudz. fil. t. XXVII, 1898)*, приймаючи її без всяких ограничень та стараючи ся лише витягнути з неї ріжні консеквенції для своєї теорії. Шахматов для своєї теорії групування староруських племен теж використовував літописне оповідання, але в такій формі, що тут маємо память про перехід Радимичів і Вятичів за Дніпро з надпольської границі, і пробував се підперти ріжними аргументами (Къ вопросу объ образовании русских нарѣчій с. 9—10). Аргументи його одначе досить слабкі, а поправка літописної традиції довільна — коли вже її триматись, то вона називає Радимичів і Вятичів таки виразно Ляхами. В новійшій своїй статі (Южныя поселения Вятичей, 1907) він вважає звістку про Вятичів непорозумінем, але Радимичів готов мати за лядське племя, але хіба на віру літописної звістки, бо на potwierdженне її не наводить нічого.

²⁾ Quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur — с. 5.

нандра і Теофілякта¹⁾. Анти-ж сидять десь далше від Дунаю²⁾. Супроти сих вказівок грецьких письменників³⁾, а також і супроти повної віродостойности Йордана, можемо зовсім покластись на зроблене ним означення території Словен і Антів і їх обопільної границі⁴⁾. Він же сам жив в Мезії і був свідком тих неустанних нападів Словян і Антів на візантійські землі, про котрі не раз згадує⁵⁾.

Імя Словен — Σελαβροί. Selaveni яене; се питомене, загальне імя Словян. що тут спеціально прикладаєть ся до їх полудневно-західних осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби пояснити се імя з словянської мови або найти її сліди в пізнійших числених іменах словянських племен не удались. Воно, як і Венети. очевидно — чужого початку, дано Слов'янам якимсь суєдом. Здогад, що се инша форма тієїж назви — Венетів, дуже привабливий, але проти нього роблять поважні закиди з лінгвістичного погляду, та й наші джерела (Йордан) виразно відріжняють ці дві назви — Венетів і Антів.⁶⁾

¹⁾ Прокопій De aedificiis IV. 7. Мевандр в Hist. Gr. m. II с. 99. Теофілякт ed. de-Boor VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

²⁾ Так воно виглядає з оповідання Теофілякта VIII. 5. Згаданих тут Антів Цайс (Die Deutschen с. 696) уважав осадниками на візантійських ґрунтах, в Мезії. Але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію Антів сюди, таки вона й сама по собі не дуже ймовірна: ціла історія цього походу і протест аварського війська (очевидно — проти експедиції в чорноморські степи) рішучо промовляють проти такої гадки. Див. іще Rösler Zeitpunkt с. 113.

³⁾ Ніби суперечне означення знаходимо в недавню опублікованім оповіданню Михайла Сирина (зачерпневім з хроніки Іоана з Ефесу); він каже, що „край їх“ був на захід від Дунаю (Chronique de Michel le Syrien II с. 361). Але се або просте непорозуміння, або скорше — належить до краю Словен, а не Антів.

⁴⁾ Нідерле поправляє його так, що Анти сиділи аж до Дунайської дельти, а Словени між Прутом і Дунаєм (Slov. st. II с. 196). Але властиво нема потреби в такій поправці.

⁵⁾ Rom. с. 388, Get. с. XXIII. Тому не переконує мене здогад Маркварта (Streifzüge с. XXV), що Йордан добре знав розселення західних Словян і означив його самостійно, а розселення Антів означив по старому, як Касіодор взяв його з Аблябія: через те Анти сидять у його тільки між Дністром і Дніпром, тим часом як тоді вони сиділи і на схід від Дніпра (як бачимо з Прокопія). Неймовірно, щоб Йордан не знав цього, і його означення розселення Антів, очевидно, не треба розуміти так, що Анти сиділи тільки до Дніпра.

⁶⁾ Про сей вивід Archiv IV с. 65, 76, VII с. 12, пор. XIX с. 234; Крек² с. 254—6. Взагалі словянство антського імени лишаєть ся сумнівним і всі проби звязати його з пізнійшими словянськими іменами лишили ся без результату. Виводили з нього імя Вятичів (Гільфердінг, Пер-

Вперше се імя Антів виступає в згаданім оповіданню Йордана про війну з Антами остготського короля Вінігара при кінці IV в.¹⁾ Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія завойовання Венедів Германаріхом, так натомість варта віри ся згадка. Може бути тільки непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всіх Словян — „Венеди“, знав про часткове значінне антського імени, і на иньших місцях виразно каже за поділ Словен і Антів як за сучасний²⁾, то приходиться думати, що імя Антів в сім епізоді таки переказане було готською традицією (а в кождім разі уважалось іменем старшим ніж VI столітє). Ще Остготи дійсно знали Антів і антське імя, се потвержує ся й остготським катальогом народів, перехованім в пізнійшій льонгобардській легенді³⁾, і ся знайомість їх з антським

вольф, Гловайский). Ламбін поставив гіпотезу, що Анти = Unlizi = Ульці. Погодін звязував з Антами подобозвучні ймення угорських грамот IX—XIII в. Antus, Ont, Onthus, але що найбільше можна думати про звязь їх з словянським пнем, з якого походило імя Антів — як би знати, що воно словянське. В такім разі можна вказати Ута (прикметник Утинь, вар. Уснинь)—одного з князів чи вмістників руських 944 р. (Іпат с. 29).

¹⁾ Перед тим, на одній написи з Боспора III в. (270-их pp.), між иньшими Боспорянами згаданий *Αντας Παπ...* (Πάπιος чи Παπίου). На нього звернено увагу, як на першого згаданого Анта (А. Погодінъ Эпиграфические слѣды славянства, Рус. Фил. В. 1901). Ся згадка випередила-б о ціле столітє Йорданову, але чи маємо тут дійсно етнографічне означенне, можна сумнівати ся.

²⁾ Див. вище наведену цитату з глави 23, пор. гл. 5.

³⁾ В традиції про початки Льонгобардів, перехованій в кількох верзіях (в *Origo gentis Longobardorum*, 2-ої пол VII в., і у Павла Дякона, в *Історії Льонгобардів*) вичисляють ся між иньшим такі краї, через які переходили Льонгобарди в міграції з півночі в дунайські краї: *Golanda, Anthaib et Bantaib seu et Burgundaib (Origo — ed. Waitz, в Scriptores Langob. et Italicis, і Pauli Diaconi I. 23).* Уже Цайс (с. 472) угадав в *Anthaib* (вар.: *Anthaip, Anthap*) „край Антів“ (*aib, eiba* — округ, земля). Але се толкованне часто відкидають тому, що Льонгобарди не могли стрічати ся з Антами (нпр. Міленгоф I с. 98). Та дуже добре розв'язанне сеї справи знайшов Браун (Розысканія, с. 308 і далі): він догадав ся, що ся алітерована, очевидно — з якоїсь пісні чи саги урвана фраза, і деякі иньші імена народів (нпр. Болгарів) до сеї льонгобардської традиції перейшли від Остготів. Се вповні правдоподібно. і ми в цитованій фразі по всякій імовірности маємо остготську память про „край Антів, Венетів і Бургундів“ (останні імена Браун толкує инакше, але се нам не важно — пор. критику його поглядів у Веселовського в *Извѣстіях рус. яз. 1901, I с. 26* і далі, але і Веселовський також приймає згадану фразу за *versus memorialis* готської традиції). Вестберг, боронячи льонгобардської традиції, поставив проти сього толковання здогад, що Льонгобарди могли перейти через край Антів (Східніх Словян)

іменем в кождім разі не пізнійша початку V в. ¹⁾).

Поза тим імя Антів приходить до загального уживання у візантійських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що жив у східній імперії). Сі письменники майже всі розрізняють Словян і Антів: Прокопій, Агатій, т. зв. Маврикій, Менандр, Іоан з Ефесу, Теофілякт ²⁾). На офіціальний характер сього імени вказують титули Ἄντικος, Anticus, що приймали ся імператорами з нагоди побід над Антами. Останній раз імя Антів приходить в оповіданню Теофілякта — письменника, що жив в першій пол. VII в., в однім епізоді війни 602 р. По сім антське імя зникає. Але з сим моментом взагалі уривають ся візантійські звістки про задунайські краї, антське імя могло жити в них і довше, тільки перше ніж в візантійській літературі з'явили ся нові звістки про чорноморські краї (X в.), антське імя вже вигасло ³⁾). Чи не було воно перейняте Візантійцями від східніх турецько-фінських орд, що були сусідами власне полуднево-східніх Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантією?

Яке значінне мав сей поділ на Словян і Антів? Уважати його

в Галиччині, на верхівях Дністра і Сяну, навіть бачить в Бардусві натяк на льонгобардських Barden (Zur Wander. d. Langob. s. 28). Але зовсім неймовірно, щоб при кінці IV в., як він приймає, східні Словяне сиділи на верхівях Дністра і Сяну, а далі на схід Льонгобардів вести мабуть і він не зважить ся. Стріча Льонгобардів з Антами зістаєть ся неймовірною і таки мусить бути зіставлена Іотам.

¹⁾ Маркварт недавно в своїх розвідках *Chronologie der alttürkischen Inschriften* (1898, ст. 78—80) і *Osteuropäische Streifzüge*, 1903 ст. 147).

²⁾ Остготська згадка про „край Антів“ належить, очевидно, до часів, коли Остготи жили в наших степах, ще перед 376 р. Меньше правдоподібности, щоб се імя вхоплене було їх традицією вже по переході на візантійські землі. Але в кождім разі по поході Теодоріха Остготи втратили всяку нагоду стрічати ся з Антами.

³⁾ Агатію згадус лише про Анта Дабрагеца. Маврикієм називаєть ся автор трактата, що між иньшим містить спеціальний розділ (XI. 5, вид. 1664 р.): πῶς δεῖ Σκλάβους καὶ Ἄντας καὶ τοὺς τοιαύτους ἀρμύλλεσθαι (виймки у Шафарика, додаток, і у Грека ² с. 295); що автором не був цісар Маврикій — див. *Vyz. Zeitschrift* 1894 с. 440, *Krumbacher* ² с. 635. Звістки иньших письменників подав я вище і ще подам декотрі.

⁴⁾ Всі проби вказати його пізніше досі не удавали ся. Останню з них дав Нідерле, (1906—1910). Він доводить, що Вантіт арабської географії IX в. (у Гардизія) се Анти. „і се доказує, що ті могутні Анти ще в IX в. істнувалп“ (*SI. st. II* с. 271). Але імя се читаєть ся найрізкійшими способами і дуже навірно було б робити з нього доказ істновання антського імени в IX в. Взагалі з арабських звісток, при всіх силкуваннях Нідерле, йому не удало ся нічого дсбути для історії Антів.

чисто географічним — трудно. Знадто широко й консеквентно переходить се відріження у письменників VI в.; імя Антів згідно й консеквентно прикладаєть ся ріжними авторами до цілої кольонізації від Дністра до Меотиди, не тільки до пограничної території Антів і Словян. Імя Анта прикладаєть ся як призвище до поодиноких осіб з сієї групи (*Δαβραγέζας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος*). Анти і Словени то виступають разом, то воюють між собою (в середині VI в.), і ведуть нізнійше цілком противну політику що до Аварів і Візантії. Всі сї факти вказують на осібність сих двох груп, і тяжко було-б звести їх до тієї ріжницї, що Словени, мовляв, сиділи по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусіла бути більша.

Висловлялись гадки, що Анти — се імя якоїсь політичної організації, — держави, завязаної через завоювання, взагалі політичний термін. Але ся згадка ніяк не може бути принята. Що була б се за велетенська держава, що мала б надати нове імя сій етнографічній групі — від Дністра до Кавказу! І саме якоїсь сильнійшої політичної організації у Антів як раз не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словенами так і Антами не править один чоловік, але здавна вони живуть „демократично“, і дійсно оповідає про одну таку ухвалу, повзятую на антськїм вічу¹⁾. В таких політичних відносинах не завязують ся такі величезні державні звязки²⁾.

Одиноке можливе пояснення — се що поділ VI в. на Словян і Антів відповідав двом особним етнографічним словянським галузям. Глянувши на розміщення Словян і Антів на полудні, переконаємо ся від разу, що назва Словенів (*Sclaveni*), обіймає Словен Мізійських (пізнійших Болгар) й Словен Панонських — бо то вони сиділи в першій половині VI в. по Дунаю від Дравп до моря і Дністра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сидіти хто иньший, як тільки словянські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мезію, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дністром. „Анти“ можуть відповідати тільки східній групі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всі східно-словянські племена, але в наших звістках стрічаємо се імя тільки в подїях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише полудневої, чорноморської кольонізації східно-словянської галузи. Анти в нашім матеріалі се полуднева частина східньої галузи, себ то представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зємо українською.

¹⁾ De bello Got. III. 14.

²⁾ Про автське питання див. ще в примітках (4).

Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізніше бачимо Русинів і де й тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий иньший слов'янський нарід, — розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тоді був Дністер, але з рухом Словенів на захід і полудень вона натурально мусіла посунутись на захід, — і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Слов'янами. Бачимо, що сі Анти були східними сусідами Словен, і відріжнялась від них як особна група, найправдоподібніше — етнографічна: се бачимо й у їх наступників — Русин та Болгарів. На останку — антська колонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями слов'янської колонізації могли-б викомбінувати про прівітчину нашого народу й напрям його колонізації. Се все, кажу, робить можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українських племен.

Так уставлена тотожність Антів з українськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранішої історії їх колонізації.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни Вінітара з Антами. Падає вона на останню чверть IV в., десь на кінець 70-х чи 80-і рр., — ближше дати означити не можна. Як я вже сказав, все промовляє за тим, щоб не збувати в сім епізоді імени Антів гадкою про анахронізм. Додам, що й війна та могла бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остроготи під натиском Гунів поволі тільки посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю: отже й географічно взявши ніщо не протривить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Тільки, кажу, пояснення, яке дає сій звістці Йордан, треба де що змінити. У Йордана Вінітар, „не хочючи підлягати гунській зверхности, став відтягатись помалу й хочючи показати свою відвагу, рушив з своїм війском на краї Антів; напавши на них, в першій битві він був побитий, але далі оював сміло й їх короля Боза¹⁾ з синами й 70 старшинами казав розіп'яти для страшного прикладу“²⁾). Як вище згадано, в сій війні скорше можна бачити симптом слов'янської колонізації на полудень, що зіткнулась з Готами. Гуни, каже далі Йор-

¹⁾ Bоз поміне, може Бож-ко, Божидар, Богдан. В нім бачили Буса Слова о п. Ігоревім (готські діви „поют время Бусово“) — гадка дуже приваблива, але не зовсім певна. Пор. примітку Млєнггофа в Момзенівім виданню Йордана с. 147—8.

²⁾ Getica с. 48.

дан, взяли Антів в оборону проти Готів і при помочи вірної їм частини Готів знищили сього своєвільного Вінітара. Сю память про гунську опіку Антам супроти ворожих Остготів також вважаю цінною— вона кидає світло на перші стадії словянського розселення на Чорноморії.

Про дальший його розвій в V віці не маємо ніяких спеціальних відомостей. Пізніші звістки з VI в. ретроспективно освітлюють раніші стадії сього процесу і бачимо, як степові бурі, рух орд і їх колотнечі в степах захоплювали словянські елементи, поривали їх до спільних походів та й до мандрівок, і як серед сього степового бурхливого життя сунули ся все далі словянські кадри, назираючи одні на других.

В першій половині VI в. Анти виступають в походах придунайських Словян на Візантію. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників. Йордан закінчує свою римську історію згадкою про „повсечасні напади Болгарів, Антів і Словян“, а оповідаючи про легендарну державу Германаріха і колишню послухність йому Словян, пригадує, що тепер Венети, себ то Анти й Словяне „за наші гріхи скрізь так бушують“. Ще сильніше висловляє ся Прокопій, — що Гуни, Болгари, Словяни і Анти, від коли настав імператором Юстиніан, набігаючи що року на Іллію і Тракію, чинили страшні спустошення людям. На иньшій місці він згадує, що на початку пановання Юстиніана „Гуни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“¹⁾. З сього виходить, що Анти були звичайними учасниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян і як брали в них участь в перших десятиліттях VI в., так могли брати в них участь ще з кінцем V в. Особливо-ж сі болгарсько-словянські напади стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстина і Юстиніана. З часів Юстина припадком маємо пізнійшу згадку про оден антський напад, погромлений Греками²⁾. Юстиніан, наставши на цїсарстві, поручив 530 р. оборону Дунаю магїстру Хилвудію, і той потрапив протягом трох років стримувати задунайських варварів— Болгар, Антів і Словен від нападів. Робив навіть походи за Дунай але наложив головою під час одного такого походу в краї Словян, і напади пішли знову³⁾. Вони страшно шкодили сусіднім візантійським

¹⁾ Getica 23, Hist. arcana 18, De bello Got. III, 14.

²⁾ De b. Got. III, 40; лекцію кодексів справляють, замість Юстина даючи Юстиніана (і в новім вид. Нангу II с. 476), але на се нема потреби.

³⁾ D. b. G. III, 18. Занотую статейку про нього: Ивановъ Надгробнятъ надпись на Хилвуда (Период. Списание т. LXII).

провінціям, але зрідка лише наберали ширшого значіння, і тим поясняєть ся, що Юстиніан не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. Докладно учасників цих походів не вичислюють ся в коротких звістках сучасників. Найчастійше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен: про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Тільки один раз, говорячи про Антів, Прокопій згадує до річи про їх похід на Тракію за Юстина¹⁾, але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід, чи ні. Взагалі походи самих тільки Антів і напади їх на Візантію на власну руку—не дуже навіть і імовірні. Правдоподібно, Анти бували звичайно тільки учасниками чужих походів: особливо Болгари, ходячи з азовських степів на Візантію, могли приберати собі по дорозі ватаги Антів до участі, волею чи неволею.

В другій половині Анти поріжнились з „Словенами“; про се оповідає Прокопій, не пояснюючи причин: „пізнійше, по смерті Хилвудія (що сталась 534 р.) Анти й Словени поріжнились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“. Трохи згодом він згадує, що сі народи „вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини“²⁾, се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було між обома сусідами ближших відносин (бодай тоді). Дуже можливо, що се була колонізаційна боротьба, натиск Антів на Словен (хоч, розумієть ся, могли бути й якісь спеціальніші причини). Війна мусить припадати десь на кінець 530 або 40-х рр. Західню границу антської колонізації становив тоді Дністер; на захід від нього сиділи „Словени“, ті словянські кадри, що колонізують протягом VI—VII в. балканські й середодунайські землі; з поступом цієї колонізації антська границя з Дністра повинна була поступати на захід, і Анти мусіли натискати на своїх західніх сусідів.

Візантія правдоподібно хотіла використати се поріжнення своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до нього рук). Вона звернулася до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстиніан закликав їх, аби оселились в околицях Турія. Се була спустіла римська кріпость, збудована по словам Прокопія Траяном, на лівім боці Дунаю (очевидно в Дакії). Юстиніан обіцював за се Антам багату платню й всякі вигоди³⁾, аби вони боронили Візантію від Болгарів (і розу-

¹⁾ De b. G. III, 40.

²⁾ Ἐπεκρηρούοντο γὰρ ἑδῆ καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγυστο ἀδεῶς οἱ βάρβαροι οὗτοι — De bello Got. III, 14.

³⁾ Σφίσει ξυνοικεῖν μὲν δυνάμει τῆς πάσης, χρήματα δὲ μεγάλα σφίσει προέσθαι.—D. b. G. ib.

мість ся — разом і від Словен). Одначе тоді, здасть ся, не прийшло, до порозуміння: розбилося на справі псевдо-Хилвудія, що явив ся між Антами. Епізод сей докладно оповів Прокопій,—він саме дав йому нагоду до дуже цінної характеристики побуту Словен і Антів та деяких дуже інтересних подробиць. Між невольниками, взятими Словенами в війні з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудій. Один грецький невольник з Тракії, що перебував між Антами, звернув увагу свого хазяїна, що у Словен у неволі перебуває Хилвудій, той самий звістний римський магістр, що так дав ся їм в знаки, — але Словени того не знають. Анти викупили того Хилвудія. Хоч він запевняв, що він з роду Ант, Анти не повірили й на загальнім антськім вічу¹⁾ примусили його, аби удавав з себе магістра Хилвудія. Коли Юстиніан зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались пересилитись тільки з тим, аби той ніби Хилвудій дістав назад свій уряд і жив з ними разом в новім краю. Але коли Хилвудій їхав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозі Нарзес і довівши обманство, арештовав тай повіз в кайданах до цісаря. Се й перебило справу.

Та хоч сі переговори не дійшли тоді кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Словенами й зносин з Візантисю²⁾, датують ся переміна в політиці Антів. Бо пізнійше ми стрічаємось з Антами уже як з виразними союзниками Візантії. Правда, звістка ся належить до пізнійших часів—ціс. Маврикія.

В 550-х рр. дали ся взнаки Антам Авари під час свого переходу з прикаспійських країв на захід. Про се оповідає фрагмент Менандра. Оповіданнє тут без початку; довідуємось, що Антам не пощастило в боротьбі з Аварами, й Авари почали пустошити їх землю своїми нападами та грабувати. Для викупу взятих в неволю своїх земляків Анти вислали одного з видатнійших між собою, Мезамира³⁾. Але коли той став говорити з Аварами згорда, під час свого посольства, використав се один Болгарин (Кутругур), близький до аварського

¹⁾ ἡγήροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σχεδὸν ἅπαντες.

²⁾ Антські ватаги на візантійській службі бачимо в Італії і перед сією справою ніби Хилвудія і по ній, але разом з ватагами Болгарів і Словен, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не свідчить про союзні відносини до Візантії, доводить тільки брак якоїсь державної організації у всіх сих племен.

³⁾ Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου, Κελαγαστοῦ ἀδελφόν — фрагмент Менандра в Hist. gr. minores II с. 5—6. (I с. 448 нового видання Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti, 1904).

кагана і неприхильний до Антів¹). Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до організації боротьби. Авари послухали і вбили Мезамира, а після цього спустошили ще гірше землю Антів, забираючи невідьників й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 550-их рр. Напад Аварів на Антів пояснюють тим, що то Візантія їх напустила. Дійсно, уложивши з Аварами угоду, Юстиніян поручив їм воювати з ворогами Візантії²). Але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Візантії, і далеко правдоподібніше, що Авари без спеціальних візантійських поручень по дорозі „примучили“ Антів. Се пригадує епізод Повісти временних літ: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) воеваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, суцая Словѣны, и насилье творяху женам дулѣбскимъ: аще поѣхати бяше Обрину, не дадьяше въпрячи коня, ни волу, но веляше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“³). В сім переказі мусить критись реальна згадка про насильство Дулібам від Аварів; хоч літописець зачисляє се до часів імп. Іраклія (610—640), але датованне се зроблено на основі візантійського оповідання з 610 р.⁴) і доволіно накинене тому—очевидно народньому переказови про утиск Дулібів. Дуже можливо, що в нім маємо пам'ять про аварську біду VI в., переказану Менандром. Розумієть ся, не виключні такі примучування й пізнішими часами, коли Авари жили на середнім Дунаю⁵): але одинока звістка яку маємо про відносини Аварів і Антів в VII в. говорить більше *против* як *за* такий згод. З епізоду аварської війни 602 р. бачимо, що тоді Словени наддунайські були в відносинах союзу й певної залежності від Аварів, Анти-ж цілком були незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян свого кагана — іти

¹) ὁ Κοτράγγηρος ἐκείνος. ὁ τοῖς Ἀβάροις ἐπιτίθειος, ὁ κατὰ Ἀντῶν τὰ ἐχθίστα βουλευσάμενος (так у кодексах тут: Κοτράγγηρος, в інших місцях ріжно, де мова про Кутругурів). З сих слів можна-б вивести, що сей Котругур і підюдив кагана на Антів, може через якесь поріженне Болгар і Антів; се толкованне дало-б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було сдине можливе.

²) Менандр, *ibid*.

³) Іпат. с. 7. Висловлював ся згод, мов би тут книжник переніс на українських Дулібів утиски, чинені Аварами чеським Дулібам, через непорозумінне та тотожність імен (новійше у Вестберга). Але щоб в XI в. до київського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дулібів, а не Чехів і Морави взагалі, се здаєть ся мині мало правдоподібним.

⁴) Теофан ed. de Boor I р. 301—2.

на Антів. Воно по prostu збунтовалось і не пішло. Отже про пізніші походи Аварів на Антів при охоті можна ставити різні гіпотези, але дуже на них покладатись не годить ся.

З другої половини VI в., після тієї аварської біди, маємо тільки одну звістку про Антів. В 580-х рр. коли каган аварський з Словенами і Льонгобардами напав на візантійські землі, цісар не міг з ними порадити і найняв Антів, щоб вони зробили диверсію на Словенські краї. Анти напали на їх край, знищили, попалили і забрали весь достаток¹). Подібна ситуація повторяєть ся в другій звістці, з 602 р. — останній яку маємо взагалі про Антів. Під час війни з Візантією, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварями наддунайських Словян, аварський каган для диверсії вислав був тоді військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником Ромеїв“. Але аварське військо від такої перспективи стало тікати до Греків, і каган мусів відложити свій плян. Епізоди ці цікаві тим, що показують Антів зовсім незалежними від Аварів, союзниками Візантії: як такі, мусіли вони воювати з Словенами, отже тримались від них з-осібна і ворожо. Заразом вони характеризують відносини не тільки Аварів до Антів, а й взагалі кочових орд до словянської людности наших країв. Вся увага кочових орд, що мандрують нашими степами, звернена на багаті візантійські землі: з них тягнули вони багаті окупы за „союз“ і збирали здобич нападами. Відносини до Словян їх інтересовали далеко меньше, а війна з Словянами звязана була з великими трудностями: Словяне були майстри ховатись у всяких нетрах, як свідчать оповідання Візантійців (Теофілякта, Маврикія, Льва). Тож війна рідко коли йшла далі „примучувань“ при нагоді, по дорозі, як та аварська біда, переказана нашими й візантійськими джерелами. Се поясняє нам, як то серед самого руху орд по наших степах в V—VII р. ці степи заразом колонізували ся нашими предками.

Що до Аварів, то навіть Словени нижнього Дунаю в VI віці не були якось тісніше звязані з їх державою. Правда, при кінці VI в. вони стоять в союзі з Аварями, але перед тим (під р. 578)

¹) Chronique de Michel le Syrien, editée par Chabot, II с. 361. Михайло Сирин, патріарх антиохійський з XII в., в своїй хроніці опирає ся на хроніці свого попередника патр. Іоана з Ефесу, що писав як сучасник (умер в 580-х роках); але від хроніки Іоана в сій часті зістали ся самі тільки титули глав. Вони вповні відповідають змісту Михайлового оповідання, що стало приступним тільки в останніх літах, в повнім перекладі Шабо. Перед тим се місце було звісне в переповіданню Бар-Гебрея (XIII в.), але імя Антів в нїм було зіпсоване.

маємо такий епізод, що Словени відмовили всякої послухності Аварам, і каган аж пізніше, при нагоді покарав їх за се¹). В 1-ій чверти VII в. Аварам підлягали Болгари, поки не увільнились десь в 30-х рр.²): де тоді як раз перебували Болгари, не знаємо, тож не можемо й судити про круг політичного впливу Аварів в тім часі. Що до аварської зверхности над антськими племенами, то хоч можливість її не виключена, особливо що до західніх племен, але ми маємо для неї тільки негативне свідчення з згаданої війни 602 р. і ніякого позитивного.

В другій чверти VII в. аварська держава вже упадає. В третій чверти болгарські орди переходять з чорноморських степів за Дунай. Сильна хозарська держава боронить степи від находу нових орд зі сходу. Отже від другої половини VII в. і майже до середини IX — до міграції Угрів і приходу Печенігів за Дунаєм, був час, коли обставини найбільше сприяли розвою словянської колонізації, коли в степах не було тяжких ворогів оселої культури. Був се власне час, коли словянська колонізація могла прийти тут до найбільшого свого розвою.

При кінці VI в. „Словени“ ще займають лівий берег нижнього Дунаю. Тільки з закінченням колонізації балканських земель, з переходом болгарських орд за Дунай могли Анти опанувати дунайський берег. Вони покривають тут останки словенської колонізації і пізніше (в IX — X в.) була тут східно-словянська людність. На заході інтензивний рух південно-західнього Словянства на південь і захід полишила в другій половині VI і першій половині VII в. українській колонізації прикарпатські землі. В другій половині VII в. українська колонізація могла в головнішій уже опанувати свою територію (кажу — в головнішій, бо етнографічні границі не відразу міцно усталися, мусіли перейти через певні вагання, а особливо колонізація гірських карпатських країв Русинами мусіла йти поволі й закінчила ся, певно, значно пізніше).

На жаль, ми знову не маємо сучасних відомостей про розвій сеї колонізації. З початком VII в. уривають ся візантійські відомости про східних Словян. Се по части залежить від упадку візантійської історіографії, по части від історичних обставин: Візантію округли нові словянські держави на Дунаю, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Новим джерелом для історії колонізації наших країв стає Повість вremenних літ, передо всім — її етнографіч-

¹) Менаандр—Hist. g. m. c. 99.

²) Никифор — Opera hist. ed. de Boor p. 24.

ні огляди, але ці огляди писані в часи значно пізніші — в XI в. і тільки небогато можуть нам сказати як проте, виглядало словянське розселення перед тими переминами, які зробив в сій кольонізації новий натиск степових орд в IX—XI вв. Деяке доповнення до них дають арабські звістки IX і X в., та візантійські X і XI, але вони взагалі дуже небогаті певними географічними вказівками. Для збагачення скупих відомостей сих джерел історик рад би звернути ся за помічю до археології й діалектології, але і ці науки в теперішнім стані дуже рідко можуть дати цілком певні вказівки¹⁾.

Відомости Повісти, доповнені иньшими фактами, дають в головних рисах такий образ східно-словянської кольонізації X—XI в.:

Північну частину словянської правітчини, за виключенням того, що зайняли під час загального розселення литовські народи, бачимо залюднену головно одним великим племенем Кривичами. Се одвічні сусіди литовських народів, що й досі всіх східніх Словян звуть Кривами²⁾. Кривичі займають верхівя Дніпра, Західньої Двини й Воли і дуже рано поділяють ся на дві галузи (уже в X віці бачимо сей поділ): на галузь західню, подвинську, з Полоцьком на чолі, і східню, пізніше сформовану, де центром був Смоленськ (се властиво Кривичі Повісти). Кривичі-ж, правдоподібно, кольонізували басейн р. Великої (центр Ізборськ, потім Псков)³⁾. Їх же кольонією уважають ільменських „Словен“ з їх столицею — Новгородом; але для зачислення Новгородців як раз до Кривичів в літописи нема основи, а новгородський діалект значно відрізняєть ся від кривичького⁴⁾, так що

¹⁾ Літературу див. в примітках (5).

²⁾ Kreews — Росиянин, Kreewu seme — Росия, Krewu tizziba — руська = православна віра. Значіння слова Кривичі зістаєть ся невиясненим.

³⁾ Виразно говорить се лише одна з пізніших літописних компіляцій (Архангелогородський літоп.), її поясненне може бути і простою комбінацією пізнійшого книжника. Але й комбінація звісток Повісти не залежно від неї промовляє теж за кривичькою основою Псковської землі — див. Барсов Географія²⁾ с. 178, Голубовский Історія Смолен. зем. с. 46.

⁴⁾ Кольонією Кривичів уважали новгородських Словен напр. Солюйов (I с. 47), Беляев (Рассказы II с. 215), Барсов Географія²⁾ с. 85 і 303 (обережно), Голубовский ор. с. 45 (ршучо). Недавно аргументи за приналежністю новгородських Словен до одної групи з Кривичами зібрав Шахматов (Къ вопросу объ образовании рус. нарѣчій с. 15—6). Уважаючи на подібности новгородського вокалізму до українського, рівнож на деякі відгомони в пізнійшій книжній літературі про прихід Новгородців з полудня, Костомаров висловив був здогад, що Новгородці були кольонією полудневої, української Руси. Він покликуював ся в тім і на літо-

могло се бути й осібне племя. Спеціалізацію загального імени „Словен“ для сього племени правдоподібно пояснюють тим, що то була крайня словянська кольонія.

З фактів хорографії, а по часті й археології виводять, що кривицька територія мусіла мати колись не-словянську (головно фінську) людність. Вище я вказував¹⁾, як не ясно стоїть ся справа. Хорографія не вистудіована ще докладно, але на загальний погляд дійсно вказувала-б, що перед останнім кривицьким і „словенським“ розселенням, як його бачимо в X—XI в., була тут не словянська людність — на верхівях Дніпра й далі на північ, захід і схід. Потім Кривичі вже на очах історії з властивої своєї території поступали на захід, по Двині (доки не стріли ся тут з німецькою кольонізацією— ливонських рицарів), і ще більше—на схід. З території Кривичів і новгородських Словен словянська кольонізація йшла неустанно в басейн Волги, в землі фінських народів: Веси (що жила на північних допливах Волги— Тверці, Молозі, Шекні і коло Білого Озера), Мері (в басейні Оки— по Москві, верхній Клязмі і по самій Волзі, на схід від Веси) та Муромі (на нижній Оці, на схід від Мери): тут кривицька кольонізація стрічалась з вятицькою. Уже в X в., ся східня кольонізація була досить значною, бо з кінцем його чи з початком XI засновують ся руські князівства в центрах сієї кольонізації— Ростові та Муромі. Вона була початком сформовання наймолодшого, але й найчисленнішого з словянських народів — великоросійського. Він витворив ся на фінським ґрунті сією новгородсько-кривицькою та кривицько-вятицькою кольонізацією; асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, ся кольонізація одначе заховала в нім вповні словянський національний тип²⁾.

пись, але літопись не дає в сім ніякої опори. Скритиковав сей погляд Гільфердінг в статі „Древній Новгород“ (Собрание сочинений II с. 407 і далі), з фільологічного становища. Одначе серед українських фільологів досі підносять ся гадки, що паралелі в вокалізмі українським і новгородським так важні, що не можуть уважатись попросту припадковими; добре було-б, аби се питанне раз було вже вяснене.

¹⁾ с. 73—4.

²⁾ Головна література для сеї північної словянської кольонізації Барсовъ Географія² гл. III і VIII, Корсаковъ Мера и Ростовское княжение гл. I і II, Годубовскій Исторія Смоленской земли гл. I, Данилевичъ Очеркъ исторіи Полоцкой земли гл. II; популярна статя проф. И. Смирнова Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи исторіи русской народности — Вѣстникъ и бібліотека самообразования, 1903. Археологічні поміченія в статі Спицына Владимірскіе курганы, 1905 (Изв. арх. ком. XV).

На правім боці Дніпра, понизше Кривичів Повість уміщує Дреговичів: „сілі між Припетю та Двиною й назвали ся Дреговичі“, каже вона. Назва їх означає „люде з болот“, від слова дрегва, дреговина, — багно, мочари по українськи та білоруськи. З літописного тексту виходило б, що вони займали велику просторонь від Припеті до Двини. Одначе північна частина території між Припетю й Двиною — землі по р. Березині належали не до припетських городів — Турова й Пинська, а до Полоцької землі (князівство Мінське). Се привело деяких учених до гадки, що дреговичька територія обмежалась басейном Припеті, з центральними містами Туровом і Пинськом, а басейн Березини займали Кривичі¹⁾. Розуміть ся, слова літописи не так виразні, щоб на їх підставі напевно зачислити до Дреговичів землі до самої Двини. Але й гадка, що басейн Березини не належав вже до Дреговичів, не має за собою нічого більше крім тої політичної приналежності, а ся не може бути рішучим аргументом.

На заході дреговичька кольопізація не виходила за басейн Припеті, межуючи з побужською людністю Дулібів²⁾. На німанським во-

¹⁾ Гадку сю підніс Барсов³ с. 124, і до сього погляду прилучили ся нотім і декотрі иньші дослідники (нпр. Багалій Історія Сѣверской земли с. 10, Мілюков в Рус. Мысли 1888, VIII, пор. манку в його Очерках по исторіи рус. культуры т. I). Проти неї виступив проф. Завитневич в статі: Область Дреговичей, де між иньшим для означення дреговичької території ужив археологічних спостережень, піддержаних потім пізнішими його розвідками — Формы погребальнаго обряда Минской губерніи (Труды IX з'їзда т. I) і комунікати в IV і VI т. Чтеній київ. істор. товариства. Він показав, що такий похоронний обряд, де небіжчика клали на поверхні землі й засипали, типовий для дреговичької території (таких похоронів Завитневич рахує на 70% між Дніпром і Припетю), переходить і в басейн Березини (див. про се ще в новійшій праці Ол. Грушевського Пинское Полѣсье с. 10—1). Але сей дреговичький похоронний тип не вирізняєть ся виразно від похоронів сусідніх територій і типи находок та форми похорону зближують його з деревлянсько-волинським, розповсюдненим на полудень від Припеті; з другого боку дреговичькі типи переходять в кривичькі й радимичькі, і поки що відрізнити мішанинє типів від переходів їх майже неможливо (пор. Спицина Расселение древнерус. племен с. 325—7 — він в похоронах басейна Березини бачить мішанину похоронів дреговичьких і кривичьких). Хіба масова статистика похоронних типів могла б нам щось сказати. Деякі иньші аргументи за дреговичькою кольонізацією в басейні Березини вказує ще Шахматов (ор. с. 10—1).

²⁾ Тут можна зазначити факт, що похоронні типи середнього Побужа (в околицях Дорогичина) вповні відрізняють ся від припетсько-березинських. Се потвердило-б гадку, що середнє й нижнє Побужє належало вже иньшому племені, та поки що археологічного матеріалу для сих

доділі Дреговичі стикали ся з литовськими народами. Докладну етнографічну границю і тут уставити трудно: ані хорографічних ані археологічних фактів не стає ще на се. Подібно як і з Фінами, й тут можна помітити розширення словянської території на некористь литовської, і безперечно, що се розширення йде далеко в давнину. Але сей процес дуже мало висліджено¹⁾.

Поки не розяснені границі дреговицької території на північ — чи обмежалась вона землями по Припети, чи сягала до Двини, не вповні ясним зостаєть ся й те, до котрої з східно-словянських груп належали з початку Дреговичі. Тепер дреговицька територія належить до української території тільки своєю західною частиною — Пинциною, краєм верхньої Припети; по за тим на північ від Припети живе людність білоруська, а подекуди переходить і на її правий бік. Можна се собі толкувати так, що з початку Дреговичі належали до одної групи з Кривичами (білоруської), а Пинцину асимільвала полуднева українська людність; або навпаки — решту Дреговичів можна уважати за асимільовану Білорусинами пізнійше. Перше обясненне мало б за собою більше певности, коли б знати, що басейн Березини мав також дреговицьку людність. Бо в поріччю Припети були занадто сильні зміни і хвилювання — з полудня на північ і з півночі на полудень, аби можна було орієнтуватись просто сучасною білоруською більшістю²⁾.

На лівім боці Дніпра в басейні Сожа Повість уміщає Радимичів — племя очевидно невелике, або слабе, аморфне, що не грало ніколи скільки небудь замітної політичної або культурної ролі, а служило предметом ріжних глузувань, мабуть через своє глухе малокультурне житє (в роді записаної літописцем звістки, що „Русь корятея Радимичемъ, глаголюще: „Пищанци волчья хвоста бѣгають“) ³⁾). Вище згадано було про літописну записку, яка виводить їх „от рода Ляховъ“, ма-

країв дуже небогато і з выводами треба почекаати; див. Авенариуса Дрогичинъ Надбужскій — Матеріали по археології Россіи N. 4, і Краткія извѣстія о Бѣльскомъ у. — Труды VIII съѣзда т. III, Завитневича ор. с. в Трудах IX зѣзда, Спицынъ ор. с. с. 337—8, Ол. Грушевскій ор. с. с. 11.

¹⁾ Літературу див. више, нотку на с. 74 і низше с. 220.

²⁾ Про Українців і Білорусинів на Припети окрім літератури вичислено в прим. 5 ще статя М. Карпинського в Р. Филол. Вѣстнику 1888 і М. Довнар-Запольського Бѣлорусское Полѣсье, 1895.

³⁾ Про се племя крім загальнійших праць — реферат Антоновича в Трудах IX арх. зѣзду, Спицына Расселеніе, монографія Голубовского і Багалія й Карского Бѣлоруссы I с. 71—4.

буть через яексь непорозумінне¹⁾. Головні міста Радимичів були: Гомъи, теп. Гомель, і Чнчерськ на Сожі: верхівє Сожа належало вже до кривицького Смоленська, і можливо, що було й залюдненє Кривичами. Територія ся увійшла в склад білоруського племена.

Натомісь близші сусідн і одноплеменники Радимичів—як їх представляє Повість, В я т и ч і належать уже до Великоросів як і вся дальша словянська колонізація в басейні Оки і на верхівях Дона, на грунтах Муроми, Мордви та Мещери — волость Муромсько-Рязанська²⁾. Самі Вятичі теж можуть бути такою-ж словянською колонізацією на фінськїм ґрунті.

По словам „Повісти“ вони займали порічє Оки — себ то її верхівя і порічя її верхніх притоків, як звичайно приймають. Від них же виводила ся, вповні правдоподібно, колонізація середньої Оки — землі Муромо-рязанської, як дальший етап тогож колонізаційного поступу східнього Словянства в фінські землі³⁾. Менше має за собою недавно висловлений здогад, що Вятичі займали також порічє Дону⁴⁾ — на се нема ніяких доказів.

Переходимо до полудневої групи.

В центрі української колонізації сидить племя П о л я н. „Повість“ не означає їх території ближе, каже тільки, що вони „сѣдоша по Днепру и наркошася Поляне“⁵⁾: очевидно при тім розуміє околиці їх столиці,

¹⁾ Чи не виходило воно з якої небудь созвучности в назві, в роді того як нові філїологи спорили ся, чи виводити назву Підляша від „лісу“ чи від „Ляхів“? Пор. сучасне прїзвище „Полѣхи“ для східніх Білорусинів.

Недавно польський ботанік-етнолог Ростафінський, розсліджуючи значіннє слова „Лях“, поставив гіпотезу, що се назва господарська, означає людей, що палять ліс і розробляють під „лядини“, lenty: сею назвою сусідні українські (ruskie) племена називали своїх західніх сусідів, польські племена, і північних—Радимичів і Вятичів, зовсім незалежно одних від других, а літописець наслідком того вивів Радимичів і Вятичів від польських Ляхів.

²⁾ Барсов² гл. VII, Багалій Історія Сѣверской з гл. I, Голубовский Історія Сѣвер. з гл. I, йогож Історія Смолен. з. с. 52, Иловайский Історія Рязан. княжества -- Сочиненія (1884), Шахматовъ ор. с. і новійша статя: Южныя поселенія Вятичей, 1907, Городцовъ Древнее населеніє Рязанской области, 1908 (Изв. отд. рус. яз.). Мої замітки до сих праць: До питання про розселеннє Вятичів, Записки львівські т. 98.

³⁾ „Вятичи еже естъ Рѣзаниці“ — поясненнє цілого ряда пізніших літописних компіляцій (див. у Шахматова ор. I. с.).

⁴⁾ Шахматов, I. с., висловив сей здогад на підставі дотепної, але довільної інтерпретації літописного отовідання про похід Святослава на Вятичів: все сказане ним в сій справі може мати ціну тільки гіпотези.

⁵⁾ Інат. с. 3.

Київа, де жили „Поляне Княне“. Вона поясняє ще, що Поляне назвались так тому, бо сиділи на полі, себ то на голій рівнині¹⁾; але околиці Київа, себто ту країну, що в X—XI в. головню була полянською територією, трудно назвати „полем“, і сама Повість, оповідаючи на иньшій місці про Полян, каже, що вони сиділи „по горамъ симъ“ (Дніпровим), „въ лѣсѣ на горах, надъ рѣкою Днѣпрською²⁾). Дійсно околиці Київа на північ від Стугни і тепер богаті лісом, а давнійше були зовсім лісовим краєм³⁾. Найпростійше объясненне сеї суперечности, здасть ся, буде те, що давнійше, до натиску степових орд X—XI в., головні осадн Полян лежали на полудень від Стугни, де більше було рівнини, „чистого поля“⁴⁾. В противність сій країні північна частина Київщини звалась „лісовою стороною“⁵⁾; відповідно тому полуднева могла зватись полевою, „польською“, а від неї й мешканці — Полянами. „Польською землею“ Повість справді зве землю Полян, але в її цілости⁶⁾. Можна-б ще гадати, що імя своє принесли Поляне з якогось иньшого „поля“, яке замешкували давнійше, або що форма „Поляне“ була тільки етимологізацією, для зрозумілости, якогось старшого, відмінного імени⁷⁾. Але се вже будуть чисті здогади, тим менше потрібні, що подібні імена від „поля“ стрічаємо ми і у иньших Словян (польські Поляне, болгарські Поляки, Польчане, Польці, словянські Поланці, Поляне в сусідстві Моравян), зовсім не залежно одно від одного⁸⁾.

В X—XI в. земля Полян була дуже не велика; з оповідання й натяків літописи бачимо, що крайніми більшими містами її на північнім заході був Білгород (на Ірпені) і Вишгород (на Дніпрі)⁹⁾.

¹⁾ „Занеже в полѣ сѣдяху“ — Іпат. с. 16.

²⁾ Іпат. л. с. 3, 4, 9. Той факт, що в історичні часи Поляне сиділи в дійсности „в лісі на горах“, вистане сам оден, аби збити нещасливу гадку, кинену проф. Филевичем (Історія с. 144), що „термин Поляне має чисто топичне, зовсім не етнографічне значінне“ і ніякої, мовляв, полянської території не було.

³⁾ Згадки про ліси на сій території див. в Іпат. с. 5, 9, 296, 300, 354.

⁴⁾ „Чистое поле“ за Стугною — див. Іпат. с. 301.

⁵⁾ Іп. с. 575. ⁶⁾ Іп. с. 12.

⁷⁾ Так Гловайский уважав назву Полян народньою етимологією імени, яке сам він виводить з „исполнѣ“ (велетень), пригадуючи при тім античних Spali (Разысканія² с. 163, 255 — 6, про Спалів див. вище с. 142—3

⁸⁾ Iřeček Cesty po Bulharsku с. 63, 394, 437, Первольфъ Archiv УП с. 597, Филевичъ Історія I с. 143.

⁹⁾ З оповідання Київської літ. (с. 215) видно, що за сими містами вже починалась Деревлянська земля (Дерева); полібний натяк — про

На сході споконвічною границею був Дніпро: хоч до Київа належала, здасться, вузька полоса за Дніпром, але Дніпро був і уважався за завсіди властивою границею Київщини й Черниговщини, Полян і Сіверян¹⁾). Що до полудня, то тут в X в. крайнім київським пунктом була Родня, „на устю Роси“, але потім всяку думку про оборону Порося від Печенігів князі покинули й почали боронити побережжя Стугни²⁾). „Польська земля“ була цілком загнана в ліси.

Сим історичним вказівкам не противлять ся й археологічні факти остільки, що могили характеристичного деревлянського типу виступають уже на лівім боці Ірпени і в області Растваці, а на лівім березі Дніпра виступають похорони з паленими небіжчиками — характеристичні для Сіверщини³⁾).

Сей малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Росю — се центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імені — се Русь властива. Київщина під іменем Руси, Руської землі, противставляєть ся ще в XI—XII в. не тільки північним та східнім землям (Новгороду, Полоцьку, Смоленську, Суздалью, Вятичам), а і українським, навіть найблизшій, нерозривно звязаній з полянською в одну політичну цілість Деревлянській землі.

Так напр. Святослав Ольгович з Новгорода тікає „в Русь к брату“, до Київа. Полоцькі князі не слухають ся Мстислава, коли він їх кликає „в Руську землю в помощь“ (до Київа). Юрий іде з своєї Ростово-суздальської землі, з Ростовцями і Суздальцями на Київ „в Русь“. Мстиславичі розмінюють ся дарунками: київський Ізяслав дає дари „от Руських земель и отъ всих царьскихъ земель“ (річи київські і київсько-візантійського привозу), а Ростислав смоленський „что от верхнихъ земель и от Варягъ“⁴⁾). Часом в таких противставленнях

близьку від Київа границю Деревлян дає й оповідання літописи про смерть Люта (с. 49).

¹⁾ Іпат. с. 105—5, 462. ²⁾ Іпат. с. 51, 83.

³⁾ Антоновича — Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 3 і Дневники роскопокъ въ Черниговской губ. (Труды предвар. комитета XIV съѣзда), пор. Рос. истор. музей (показчик 1893 р.) с. 149—151 („палені могили“ лівого побережжя Дніпра). Перецінювати сих фактів одначе не треба, бо того що б можна назвати полянським похоронним типом, ми досі не знаємо і не можемо сказати, о скільки він ріжнив ся від деревлянського й сіверянського, та й пограничні пояси — береги Дніпра й правий берег Ірпени не були систематично досліджені (Антонович за характеристичний полянський уважав похорон вояка з конем, але тепер не можна сумніватись, що се похорон турецький — див. вище с. 57—8, і численні такі похорони над Росєю належать очевидно до київських Чорних Клобуків). ⁴⁾ Іпат. с. 207, 221, 259, 322

може бути сумнів, чи Руське не означає собою чогось ширшого ніж Київ — всю полудневу Русь (бо і таке уживання і протиставлювання північним і східнім землям земель полудневих, українських під іменем Руси можна констатувати в XII в.). Але маємо факти, де Київщина під іменем Руси протиставляється Волини, Галиччині: для Галичан київське військо — „руське“ військо, київські бояре — „руські“ бояре, в протиставленню Галичанам; Ізяслав, вигнаний з Києва на Волинь з своєю дружиною, з великою вдячністю підносить се, що вона за ним „вийшла з Руської землі“, а при переходах з Волини в Київщину зазначає і він і інші про нього, що він вступив в „Руську землю“¹⁾. Тут однак ще можуть мішати ся поняття Київської землі як політичного тіла, себто київських волостей, з старою Київською себто Полянською землею²⁾. Але от стара Деревська земля, що була київською волостю весь час, протиставляється Київщині тіснішій, полянській, як Руси в найтіснішій значінню, се вже не лишає сумніву що до властивого значіння сього терміну. Коли Рюрик пробуває в Овручу, в Деревлянщині, а Святослав, його соправитель на київській столі, кличе його „в Русь“, до Києва, то початкове, основне значіння сього терміну виступає перед нами з цілою ясністю. Русь — се земля Полян, Русини — се Поляне передо всім, хоч в ширшій значінню се імя й обіймало в XI—XII в. всю Україну, а і все східне Словянство, звязане київськими князями в одну державу, під іменем Руси протиставляло ся теж часом всім іншим політичним організаціям³⁾.

Та хоч у Києві і по за Києвом в XI—XII в. знали, що Руська земля — то Поляне, однак в старій київській літописи в її пізнішій редакції (Повѣсти временныхъ лѣтъ) переводить ся одним з її редакторів той погляд, що руське імя було перейняте Полянами пізнійше: „Поляне яже нынѣ зовомая Русь“⁴⁾. На думку сього літописця імя Руси було принесене Варягами, се було імя княжої династії й її земляків, варяжської дружини. „Отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне; аще і Поляне зваху ся, но словѣньская рѣчь бѣ“⁵⁾. Обясненне, розуміється, мало імовірне. Імя Варягів-Руси, що по сій теорії були покликани Новгородцями і аж в другім поколінню перейшли в Київ, а крім Полянської землі розмістилися заразом, і на-

¹⁾ Іпат. с. 215, 284, 289, 299, 319.

²⁾ Пор. „руські волости“ іб. с. 318.

³⁾ В такім значінню Василько Ростиславич збирається „мстити ся“ Полякам за „землю Руськую“, князі на зїзді в Любчу ухвалюють „соблюдати Рускую землю“ — Іпат. с. 167, 174.

⁴⁾ Іпат. с. 15. ⁵⁾ Іпат. с. 16.

віль ще скорше по кількох інших землях, як могло спеціалізувати ся на Полянах (навіть не на Києві й його політичним окрузі) і зрости ся так з ними, що стало другим іменем їх землі, протиставляючи ся такому варязькому гнізду як Новгород, що дуже довго не підтягаєть ся під руське імя? Імя Руси з'являєть ся на Україні далеко скорше ніж в другій половині IX віка, і вже від IX в. у арабських географів воно спеціально прив'язуєть ся до Київщини: аль Джайгані, дуже авторитетний географ, що писав на уряді великаго визира Саманидів, володарів Хорасана (край на півд. схід від Каспійського моря), а черпав свої відомости ще з старшого джерела, середини IX в. як здаєть ся, розрізняє в Руси три групи чи племена, і властива Русь для нього—се Київщина: „їх володар живе в Києві“ (Куябі)¹). У самого редактора „Повісти“ з-під тих приписок, поправок і пояснень, якими він проводить свою ідею варязького походження Руського імени, виступають виразно сліди старого, загального погляду, що Русь — се Поляне, що се імя не варязке, північне, а свійське полудневе. Взяти хоч би наведене вище його пояснення, де він, толкуючи словянське походження Руси, зовсім несподівано, як би здавало ся, приплітає Полян,—очевидно тому що імя Руси було синонімом Полян²); або перехована і в Повісти замітка, що новгородські й варязькі дружини, приведені Олегом на Київ, стали звати ся Русю тільки по переході до Києва: „бѣша у него Словѣни и Варязи и прочии прозваша ся Русью“³).

Очевидно „Русь“ було спеціальне імя київської околиці, Полянської землі, і як всі проби вивести руське імя від інших, чужих народів, північних і полудневих, не удають ся досі⁴), то приходиться вважати його просто тубільним споконвічним іменем Київської околиці. З тим звертає на себе увагу. созвучність сього імени

¹) Див. мої Витівки с. 34, де ся звістка порівняна з пізнішими переказами арабських письменників X—XII в. Про правдоподібне джерело Джайгані виводи Маркварта Streifzüge с. XXVII і далі.

²) „Словѣнескъ языкъ и руский одинъ — отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне: аще и Поляне зваху ся, но словѣнская рѣчь бѣ. Поляни же прозваша ся, занеже в полѣ сѣдяху; языкъ словѣнскій бѣ имъ единъ“.

³) Іпат. с. 13. Через те не може устояти ся гадка ак. Соболевського, що таке уживання Русь = Київщина се факт пізнійший, XII—XIII в., а „Початковій літописи“ не звісний (Чтенія київські V с. 6—7). Можна і в сій літописи вказати не мало місць, де Русь значить Київщину. Напр. Ярослав „множество совокупи Руси, Варягъ, Словены“ (Іпат. с. 100), й ин. Про тенденцію редактора Повісти — вивести від Варягів руське імя, новіше писав Шахматов, Разысканія, § 199 і д.

⁴) Про них див. в екскурсі про норманізм.

з тутешньою річкою Росею, найбільшою рікою (після Дніпра) Полянської землі¹⁾.

На схід від Полян, на лівім боці Дніпра сиділи Сіверяне, Сівера, здасть ся — найбільше з українсько-руських племен. „Съдоша на Деснѣ и по Семи и по Сулѣ и наркошася Сѣвера“²⁾, каже про нього Повість. Племя се таким способом мало б займати цілий басейн Десни—може крім її верхівя, що належало пізнійше до Смоленської землі і могло бути зайняте Кривичами здавна. Вододіл Сожа й Десни відділяв його від Радимичів, вододіл Оки—від Вятичів, Дніпро був східньою границею від Полян³⁾. На полудень літопись протягає сіверянську територію на басейн Сули. Коли ті звістки писались, землі по Сулі були вже дуже ослаблені й спустошені Печенігами й Половцями, так що слова про сіверянську колонізацію по Сулі треба скорше уважати згадкою про часи давніші, з середини X в. Вже Володимир, при кінці X в. для оборони від Печенігів не задовольняєт ся будуванням кріпостей по Сулі, але zarazом ставить другу лінію заду її по Трубежу й Сейму, і ще третю — по Остру й Десні⁴⁾: видно, що на Посуле не покладав він великих надій. При кінці XI в. Посуле держалось іще кріпостями, але було спустошене до решти — бо й у самім Переяславі Мономах із своєю дружиною бідовав „від рати й від голоду“⁵⁾. В XII в. Посуле колонізувало ся на ново, але в головнім, без сумніву, тою ж старою сіверянською людністю⁶⁾.

¹⁾ Вже автор Густинської літописи між ріжними здогадами, „чесо ради наш народ Русю наречеса“ згадує, що се виводять „иния отъ рѣки глаголемыя Росъ“ (с. 236). Недавно проф. Кнауер в статі О походженіи имени народа Русь (Труды XI съѣзда II) доказував звязъ назви Русь з пнем *ros і *roŋs (роса і русло, Рось і Руса). Коли сей вид лінгвістично добрий, звязъ Роси й Руси дуже можлива (сам проф. Кнауер вказує на назву Волги — 'Рѡѣ, але се, історично взявши, неможливо).

²⁾ Іпат. с. 4. Про сіверянську колонізацію див. Барсов² гл. VII, Багалій Ист. Сѣв. зем. гл. I, Голубовский Ист. Сѣв. зем. гл. I, Печеніги, гл. III.

³⁾ Про відміни похоронного обряду на вододілі Десни й Сожа (Снови й Іпути) спостереження Єременка: Раскопки кургановъ Новозыбковскаго у. (Труды отд. слав. арх. I).

⁴⁾ Іпат. с. 83. ⁵⁾ Лавр. с. 240.

⁶⁾ В літературі була пройшла гадка про осібне племя Суличів, але се було тільки непорозумінне: між численими варіантами назви Уличів (про них низше) декотрі кодекси (Радивил. і Академічний кодекси Суздальської ред.) в оповіданню про війну Олега з Уличами (під 885 р.) мають: „съ Суличи“ замість „съ Уличи“, „со Уличи“, як має Лаврентійський кодекс і всі кодекси полудневої редакції. Що тут маємо тіль-

Далі Сули на полудень, а за Посемем на схід Повість вже не каже за якісь словянські осади. Але до печенізького натиску в другій полов. X в. словянське розселення йшло далеко за Сулу на схід і полудень. Від Прокопія ми знаємо, що в першій половині VI в. словянська кольонізація наближалась, або навіть може й досягала Азовського моря: згадавши про Кутургурів і Утургурів, розділених Меотидою, Прокопій каже, що „на північ від них (Утургурів) сидять нечисленні племена Антів¹⁾“. В усякім разі словянська кольонізація займала басейн Дона. З сим згоджують ся відомости арабських письменників. Два арабські історики аль Баладурі (IX в.) і Табарі (X в.), доповнюючи один одного, оповідають про арабський похід на Хозарію в 1-ій пол. VIII в.: арабський вождь Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, напав на Словян, що жили в землі Хозарів, на Словянській ріці (так Араби зовуть Дін, а часом і нижню Волгу, що на їх думку сполучала ся з Доном); він вивів з собою 20 т. люду в неволю (у Табарі — зруйновано 20 тис. домів). Третій арабський письменник, ібн-аль Факіх (поч. X в.), оповідаючи про кавказькі гори, каже, що вони сусідують з Грецькими краями при границі Алянській і доходять до сторін Словянських, а навіть згадує в горах якийсь „рід Словян“ (може котресь племя подібне до Словян). На-

ки разом прочитане „с Уличи“, ясно показуєть ся з того, що тіж кодекси не мають сього варіанта в иньших місцях, де іде мова про Уличів. Але з Суличів тих кодексів вирости в иньших вже Посуличі (Твер. с. 34, і навіть знищений Троїцький — див. в варіантах Лаврент. с. 25), а в літописці вид. Львовим (I. 22) вже попросту Суляне (в новім виданню сеї літописи, з иньшої рукописи, в Пол. собр. рус. лѣт. XX, сього варіанта нема). В результаті зявив ся новий наріз Суличі чи Посуличі — очевидно з над ріки Сули. Шлецер посадив їх тут, хоч і гипотетично (II с. 281 рос. видання), Карамзін (I³ с. 77 і прим.) вже категорично признав в них посольську галузь Сіверян. Новішими часами захотів їх воскресити проф. Завитневич (Труди VII зїзда т. I: Существовало ли славянское племя Суличи); при тім він поспробував опертись на істнованню в Переяславщині типу похорон відмінного від сіверянського (де не палено, а ховано небіжчика). Але що сеї самий тип виступає поруч палених могил і в околицях Чернигова і Новгорода Сіверського, то ніякою точкою опертя служити він для „Суличів“ не може.

¹⁾ Καὶ αὐτῶν καθ' ἑσπέρην ἐς βορρᾶν ἔκειρον ἐβύη τὰ Ἄντων ἀμετρα ἴδρουται — D. b. G. IV. 4. З дальшого оповідання (IV. 5) виходило-б, що осади Утургурів і Кутургурів мабуть не стикали ся з собою на північ від Меотиди, займаючи місця ближші до Кімерійського Босфора, отже на північ від Утургурів, що займали східній берег Меотиди, Анти на устю Дона могли досягати моря. Але оповідання Прокопія взагалі не досить ясне.

решті звістний географ Масуді (1-ої пол. X в.) каже про Дін, що „береги його залюднює числений нарід словянський і інші північні народи¹⁾“. Супроти сих звісток трудно сумнівати ся в істнованню словянської кольонізації в донських та азовсько-кавказьких сторонах і вони помагають нам зрозуміти і ту важну ролю, яку Словяне, по словам тогож Масуді, мали в Хозарській державі: з них в значній мірі складалось хозарське військо й служба кагана²⁾.

До свідoctв Арабів про словянську кольонізацію в басейні Дону в VIII—X в. можна прилучити деякі посередні вказівки й факти з пізнійшої історії. Уже само розширення Руської держави над береги Меотиди, де вже в середині X в. мусіла істнувати українська Тмутороканська волость, теж промовляє за істнованнем тоді, в X в., бодай якихось більших останків словянської кольонізації в басейні Дону. Такі останки, в далеко тяжших обставинах, знаємо пізніше, в XII—XIII в.: були руські кріпости в басейні Дону, як Донець XII в., в околиці теперішнього Харкова; в Саркелі (Білій Вежі) була правдоподібно словянська кольонія, і такі-ж кольонії мабуть були і в „команських городах“ Подоня: на устю Дона звістний в XII в. „Руський порт“, і вище на Дону „Руське село“ (XIII в.), а в тутешніх степах руська людність — т. зв. Бродники звістні в XII—XIII в. Подорожник Рюйсброк в середині XIII в. зве Дін границею Руси³⁾.

¹⁾ Гаркави Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ с. 38 і 80—1, 140, *Mélanges asiatiques* VI с. 648. Маркварт, переглядаючи сі звістки, вказав недавно ще звістку Якубі про похід 854—5 р., де розбиті на Кавказі племена тікають „до володаря Ромевів, до володаря Хозарів і до володаря Словен“ (*Streifzüge* с. 200 і 509).

²⁾ Против сього, загально прийнятого в науці погляду на словянську кольонізацію Подоня виступив недавно Вестберг в своїх статях. Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ (Ж. М. Н. II. 1908, II—III). Доказуючи, що в арабських джерелах під назвою Словян криють ся часом всуміш ріжні народи білої раски, він виводить, що в прикавказьких і придонських Словянах треба бачити Алянів, а словянська ріка се Волга. Сі виводи, підхоплені вже в літературі (Брікнер в *Kwart. Hist.* 1909), одначе не мають в собі нічого позитивного. Нижня Волга і Дін вважали ся двома рукавами одної ріки, і через те могла й нижня Волга фігурувати під назвою Словянської ріки, але се імя, очевидно, належить Донови: хоч під назву Словян могли підтягати ся часом і інші племена, то принята у Арабів назва Словянської ріки певно розуміла таки властивих Словян. З маршрутів кампанії Марвана не можна набрати невности, що тут розуміли ся виключно краї приволзькі. А деякі арабські звістки, як ми бачили в тексті (не кажучи вже про Проконія), таки й виразно відрізняють прикавказьких Словян і прикавказьких Алянів — ті самі по собі, а ті теж самі по собі.

³⁾ Про Донець — Інат. с. 438, і новіші розкопки — Труды XII съѣзда т. I. Біловежці, що прийшли „в Русь“ за Мономаха (Інат. 295)

З усього цього стає зовсім певним, що Словяне десь між V і X в. займали Подоне, і тільки натиск Печенігів, а потім Половців ослабив сю кольонізацію й примусив переважну частину людности вибрати ся далі на північ¹⁾. Але яке се племя сиділо на Подоню, літопись, розуміть ся, не подає. З деяких натяків здогадували ся, що й то були Сіверяне — що вони займали не тільки басейн Десни й Сули, але перед XI в. йшли далі на полудень і схід, в Подоне, навіть і до самого моря²⁾. Але виразних вказівок на се нема, навпаки є деякі вказівки против того, так що о скільки ся полуднева кольонізація не належала до Уличів, то належала мабуть до якогось иншого племена, не звісного нам на ім'я³⁾. Взагалі ми мусимо рахувати ся з можливістю, що київські книжники XI в. далеко не всі племінні імена знали, і подані ними племінні назви далеко не покривали всеї східно-

і тут засновали нову Білу Вежу, правдоподібно, не були ані Хозарами (як то толкує Густинська літ. с. 291) ані Турками; археологічні розкопки на місці старого, як догадують ся, Саркельського городища, виказали сліди християнської й спеціально — мабуть руської кольонії (нпр. хрестик з образками Бориса і Гліба) — див. літературу низше, с. 233. 3). Про „Руський порт“ і иньші осаді XII—XIII в. див. в гл. VII тому II, де зібрані відомости про руську людність в степах XI—XIII в.

¹⁾ До сієї подонської Руси прикладав Іловайский (Разысканія² с. 55) звістки Арабів, почавши з Джайгані, про третю групу руських земель — Таню (чи Табію), як вона зветь ся у Джайгані — Арту, Артсанію пізніших географів (ім'я се має взагалі багато варіантів). Він здасть ся на слова Хаукаля: „Арта лежить між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Румом“ (Візантисю). Се означенне, дійсно, відповідає подонській Руси, але Ідрізі каже зовсім що иньше: „третій нарід зветь ся Артсанія, а цар їх живе в місті Артсан: се гарне місто положене на неприступній горі; воно лежить між Славою і Куябою, від Куяби до Артсана 4 дні, а від Артсана до Слави 4 дні“. Се дало привід иньшим бачити в Артї Смоленськ, бо в Славії бачать звичайно Новгород. З огляду на подібність імени (Арта) колись бачили в ній і Мордву-Ерзь. Вестберг недавно запідозрів тут не більше ні менше як Скандинавію, Нідерле — землю Антів. Взагалі в сій справі трудно зказати рішуче слово.

²⁾ Таку гадку висловив Барсовъ (Географія нач. літописи² с. 149), й її прийняли історики Сіверської землі Багалій (ор. с. с. 216 і далі) і Голубовский (Ист. Сѣвер. с. 3 і далі, але в пізнійшій своїй праці „Печенѣги“ він вже її не повторив), а потім і иньші дослідники (нпр. Шахматов ор. с. 11—2, Рожковъ Обзоръ русской истории с. 55).

³⁾ Що Тмуторокань належала до Сіверської землі, властиво — сіверської династії, то се, очевидно, могло бути такою-ж довільною комбінацією, як прилученне Ростово-суздальської землі до Переяславської волости. Що пізнійший каталог міст (XV віка) згадує Тмуторокань поруч сіверських міст (Мирославиць, Тмуторокань, Остреческий, на Деснѣ

словянської колонізації¹). Тому нема пощо силоміць натягати на Подоне котресь з сусідніх звісних нам племен.

Вище, говорячи про Дреговичів, спинивсь я над питанням, чи вони належали до північної, по теперішньому — білоруської, чи до полудневої — української групи племен, бо їх територія перерізуєтє ся тепер язиковою границею сих двох груп. Для середнього Подніпровя—території Полян і Сіверян такої непевности нема: вони належать тепер до української території, й ніщо не вказує на те, аби було колись инакше. Одначе в науковій літературі висловляли ся відмінні гадки і над ними треба нам застановитись.

Вже пятдесять літ дебатуеть ся в науці питанне: чи стара колонізація середнього Подніпровя була українська чи великоросійська.

Чрґниговъ — Воскр. I. с. 240) се також ніякий аргумент. Насамперед не маємо права читати се як одно слово — Тмүтороканъ остреческий, і і розуміти як Тмүтороканъ на р. Острі (як розумів Татіщев, і новішими часами проф. Багалій або ак. Шахматов); „Остреческий“ мабуть осібне імя — Остер. Коли-б і був дійсно Тмүтороканъ в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмүтороканя (а в кождім разі не навпаки, бо імя Тмүтороканя азовського, розумієтє ся, старше)—просто через те, що сіверські князі, сидівши в сім останнім, могли перенести се імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмүтороканя могло й зовсім припадком опинитись в сім катальозі поруч сіверських городів, як волости сіверської династії, і се мабуть ще й правдоподібніше. Що Донець звав ся Сіверським (маємо сю назву на пізнійшій московській мапі, XVI в. — Книга Большого Чертежа вид. Спасского с. 27), се властиво аргумент contra: се імя, очевидно, звязане було з верхівем Донця, що дійсно виливає з Сіверського Посемя, і се верхівє з тою назвою протиставляло ся чи верхнім притокам Донця, що мабуть мали также назву Донця (так „Донецьке городище“ лежало на р. Удах), або середній і нижній його части. В пізнійшій місцевій номенклятурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сіверян („уходовъ Сиверских“) звязуеть ся тільки з територією літописної сіверянської колонізації і далі Посуля не йде (Архивъ Юго-зан. Россіи VII т. I с. 103, пор. мапку до сих уходів при статі Падалки О времени основанія г. Полтавы, Чтенія київ. істор. товариства т. X). Се також аргумент contra. Всі отсі спостереження й міркування змусили мене відступити від гадки про сіверянську колонізацію на Подоню, до якої я сам в першій виданню сеї книги досить прихилив ся. Шахматов прийняв також сі аргументи contra і замість Сіверян виступив з гіпотезою про Вятичів як осадників Подоня. Гіпотеза ся одначе не можнійша від сіверянської (див. вище).

¹) Можливо, що й тут маємо результат комбінативної роботи редакторів Повісти (якої сліди будемо нижше бачити не раз) — старання знайти місця для звісних племінних назв і упорядкувати їх так, аби вони по можности покрили територію Руської держави.

Не помічаючи в старих київських пам'ятках характеристичних прикмет української мови, деякі дослідники здогадувались, що старі Поляне й иньша людність середнього Подніпров'я належала до иньшої східно-слов'янської групи („великоросійської“, чи „середньо-руської“); ся стара людність, мовляв, виемігровала на північ від татарських погромів десь в XIII—XIV в., і її місце зайняли в XIV—XV в. насельники з Волини й Галичини, і від них пішли теперешні подніпрянські Українці. Але ся гіпотеза, хоч заступлена й тепер кількома визначними в фільології іменами, зовсім не стійна¹⁾.

Насамперед, про масову народню кольонізацію з середнього Подніпров'я на північ в XIII в. нічого не знаємо, а ргіогі вона зовсім не правдоподібна і припускати її не можемо: українська людність попередніми віками занадто була призвичаєна до всяких пополохів, а мала в лісових краях під боком дуже добрі сховища, щоб від татарського погрому XIII в. мандрувати на Волгу чи в області верхнього Дніпра, куди кажуть їй іти оборонці сих теорій. Рівнож не знаємо нічого про міграцію в XIV—XV в. на Подніпров'є й Задніпров'є західньої української людности, і така міграція також неправдоподібна. Бачимо, що до кінця XVI в., коли починаєть ся з заходу переселеннє, викликане зовсім новими, соціально-економічними причинами, осадники в спустошені подніпровські простори йшли з Поліся, передовсім українського, отже припливала назад людність, що відступила була в лісі— як то бувало звичайно при таких лихолітях. Як побачимо в своїм місці²⁾, гадки про радикальне спустіннє Подніпров'я в XIII в. взагалі опирають ся на односторонно вибраних і побільшених, або по просту таки непевних звістках. Таким чином теорія заміни старої подніпрянської людности якоюсь новою в XIV—XV вв. сама по собі не має підстави.

Нема ніякої підстави й для того, аби відріжнати стару (X—XII вв.) кольонізацію Подніпров'я від західніх племен полудневої (української) групи. Полянська земля, як ми бачили, була тільки маленька територія над Дніпром, з півночі й заходу обнята деревлянською кольонізацією. Припустити, що той полянський куток був чужеплеменним, великоросійським клинцем на правім боці Дніпра, зовсім неправдоподібно; але не менш трудно припустити, що Деревляне, будши Великоросами, теж виемігровали на північ з своїх пуц, які давали такий добрий захист від кочових орд, і їх місце потім заступила новіша кольонізація. В деревлянськім Полісію ми маємо безперечно стару, українську кольонізацію, і Поляне мусіли разом з нею належа-

¹⁾ По неї ширше див. в примітках (6).

²⁾ В т. III гл. 2.

ти до полудневої, української групи. Слабка діалектологічна закраска київських пам'яток поясняється передо всім тим, що літературний київський рух був не локальним, а загальним: в нім брали участь і місцеві й прихожі люди, і тут могла виробити ся свого рода загальна мова, як грецька *κοινή*. Зрештою новішими дослідями все таки вказано в київських пам'ятках, почавши від XI в., ряд язових прикмет, які поруч західної, галицько-волинської, характеризують сі пам'ятки як особну східню українську групу.

Супроти того декотрі оборонці старої теорії про великоросійську колонізацію Подніпров'я новішими часами відступили ся від Полян, признають в них племя полудневої групи, але задніпрянську колонізацію — Сіверян і людність Подоня та Азовського побережа відлучають від полудневої групи, зачисляючи до великоросійської чи середноросійської групи. Та се не більше як остатня уступка старої теорії. Сіверяне все стоять як в найтіснішій культурній і політичній звязи з Києвом. Похоронні обряди лівого й правого боку Дніпра виказують великі подібности ¹⁾. Аргументи иньші, які пробувано, за браком язових пам'яток, навести за етнографічною особністю лівобічної колонізації від правобічної, не стійні. Припускати, що сіверська людність виемігрувала і її місце заступила иньша, также трудно майже як з Деревлянами — настільки се був край в своїх північних частях добре захищений природою проти степових пападів. Аж до XVI в. бачимо на сіверській території спеціальну місцеву людність з традицією старого імени — т. зв. Севруків; в лісових і багнистих краях середнього Подесеня вона мала всі шанси остаяти ся, хоч і помішавши ся дещо з сусіднею подеською людністю в своїх колонізаційних хвилюваннях. Теперішня подесенська Сіверщина має північний український діалект, з архаїчною закраскою, подібною до діалектів київського Поліся, що виразно відрізняється від говорів посемських і посульських, витворених новішою колонізацією. В говорах подесенських супроти того маємо очевидні останки старого сіверянського діалекту, що був отже українським. Та обставина, що північна частина старої Сіверщини покрита тепер білоруськими діалектами ²⁾ не повинна нас бентежити. Рух білоруської людности на полудне міг зовсім легко покрити сіверське пограниччя ³⁾.

¹⁾ Див. Самоквасова Сіверянські кургани (Труди III съезда т. I), Бобринській Кургани II с. 179, Єременка Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уѣзда (Труды отд. рус. и сл. археол. I), Сперанского Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ у. (Археологич. извѣстія, 1894).

²⁾ Проф. Карский теперішні білоруські діалекти протягає по Любеч, Городню і Новгород Сіверський — Бѣлоруссы, I, етногр. мапа.

³⁾ Добре ілюструють сей рух люстрації правобічних замків середни XVI в. — Чернобиля і Мозиря (в Архиві Ю. З. Р. VI. I); на лівобічній

Таким чином нема підстави приймати, що старі осадники Задніпров'я не належали до тієї південної групи, з котрої сформувався сучасний український нарід.

Переходимо до західних українських племен.

Безпосередніми сусідами Полян на заході були Деревляне. „Повість“ нічого не каже, де вони жили і для письменника-Киянина се була занадто звісна річ, тож він тільки поясняє, що Деревляне звали ся так тому, „зане сѣдоша въ лѣсѣхъ“¹⁾. Тому територію їх треба вислідити иншими способами. Про їх північних сусідів — Дреговичів Повість каже, що вони сиділи „між Припєтю та Двиною“; отже Припєть має бути північною границею Деревлян. Археологічні розкопки (правда — не дуже систематичні, з результатами далеко не категоричними) і порівнянне похоронного обряду по обох боках Припєти приводило дослідників до виводу, що Дреговичі переважали на північній березі Припєти й мішались з Деревлянами на півднєвім²⁾; отже й се не противить ся вказівці Повісти, що багнисте бебереже Припєти з-дебільшого межувало Деревлян і Дреговичів. На сході, як було вже вказано, границею Деревлян з Полянами можна прийняти поріччє Ірпєня; на північній сході деревлянські осадки могли досягати Дніпра³⁾. Про західну й південну границю можемо говорити тільки дуже гіпотетично. На заході — суперечки між київськими й волинськими князями за Погоринє⁴⁾ піддають думку, що тут сходилась кольонізація Деревлян і Дулібів; але в останках старого житя виразної етнографічної границі тут не можна заперити: розкопки могил зроблені новітніми часами в поріччях Случи, Горини й Стира виказали велику подібність в похоронних обрядах і культурній обстанові⁵⁾. Не виключено, що Деревляне сягали в поріччє Горини і навіть Стира, хоч сі поріччя, особливо в верхніх своїх частях, від X в. мабуть сильно бо-

бічу заваджала тоді московська границя, але і перепись Остра дає деякі вказівки в тімже дусі.

¹⁾ Іпат. с. 3.

²⁾ Статі проф. Завитневича в Трудах Київской Академіи 1886, VШ, Чтеніях київського історичного товариства т. IV і VI, Київській Старині 1890, V. Див. мою Історію Київської землі с. 3—4 і Ол. Грушевського Пинское Полѣсьє I с. 10—12, де вказана й иньша література.

³⁾ Про новітній згодад Шахматова, що літописець зачисляв до Деревської землі Задесєнє, див. низше в гл. VIII.

⁴⁾ Про Погоринє див. мою Історію Київщини с. 14—6.

⁵⁾ С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанѣ, В. Антоновичъ Раскопки кургановъ въ Западнѣй Волини — все в I т. Трудів XI археол. сѣзда.

ли заповнені людиною більше полудневою, що відступала сюди з Побожа — уличкою передовсім. На полудні звістка Константина Порфирородного, що печенізькі кочовища притикали до земель „Уличів, Деревлян і Лучан“¹⁾, наводить на гадку, що деревлянські осадни виходили за границю лісів — переходили в басейн верхнього Бога.

Уличі з початку сиділи на нижнім Дніпрі. Так виразно каже старша редакція літописи²⁾ в оповіданню про війну з ними Ігоря: „и бѣша сѣдѣще Улицѣ по Днѣпру вѣнизь, и по сем преидоша межѣ Богъ“³⁾ и Днѣстръ и сѣдоша тамо“. Хоч при тім не сказано, на котрім боці Дніпра Уличі сиділи, але найбільш просте розуміння текста каже, що сиділи вони на тім же правім боці, і ніщо не примушує відступати від такого толкування.

Пізнійша Повість — в обох редакціях, полудневій (Іпатська і под.) і суздальській (Лаврентієвська і под.) не має сього епізоду. Натомість вони говорять про чорноморську людність в етнографічних оглядах. „Улутичи Тиверци сѣдяху по Бугу и поДнѣпру и присѣдяху къ Дунаевѣ; и бѣ множество ихъ, сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря“ — так в кодексах полудневої редакції⁴⁾; в Лаврентієвськїм натомість: „Улучи и Тиверци сѣдяху бо (читай: по Бугу и) по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаевѣ, бѣ множество ихъ, сѣдяху по Днѣстру оли⁵⁾ до моря“⁶⁾.

Таким чином між різними редакціями літописи бачимо вагання як в самім імені (Уличі, Угличі, Улучі, Улутичі), так і в означенню їх території. На вияснене сієї справи ужито багато труду, й вона має цілу літературу⁷⁾. Справа одначе досить ясна.

¹⁾ De admin. 37: τὸ δὲ θέμα Ἰαβροεργίμ πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χώρας τῆς Ρωσίας. τοῖς τε Οὐλτινοῖς καὶ Δερβλενίνοῖς καὶ Λενζενίνοῖς καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.

²⁾ Себ то кодекс Археографічної комісії (XV в.) і Толстовський (XVIII в.) і Новгородської літописи. вид. 1888 р., крім того в 1 Соф. с. 97, Воскр. I с. 277, Никон. I с. 26, Твер. с. 47.

³⁾ В обох кодексах Новгородської л. попсовано: бѣ, бѣи, правдиву лекцію відгадав Ламбін ще перед виданням їх.

⁴⁾ Іпат. с. 7.

⁵⁾ В Лавр. кодексі: „или“.

⁶⁾ Так в Лаврентієвськїм кодексі; иньші кодекси північної версії мають дуже великі відміни, наближаючись до полудневої версії (а полудневі кодекси не мають варіантів). Так Троїцький кодекс має: „Лутичи“, і такаж поправка другою рукою є в Кенігсбергськїм (Радивилівськїм): Кенігсбергський і Академічний замість слів „по Днѣстру присѣдяху... по Днѣстру“ мають „по Бугу и по Днѣпру“.

⁷⁾ З чималої літератури про Уличів виписую лише головнїше: з давнїйшого Шафарика II. 28. 12 і Надєждїна О положенїи города Пере-

В вище наведеном тексті Константина Порфирородного, де він вичисляє племена сусідні з Печенігами, він іде зі сходу на захід і називає слідом за Русю (київською, себ то Полянми) Ульців (Οὐλίτινους), Деревлян (Δερβλενίτινους) і Лучан (Λευζενίτινους). Очевидно, Οὐλίτινοι — се Уличі; Лучане, Λευζενίτινοι, очевидно називають ся так від Луческа (теперішнього Луцька) (другою формою їх імени могло бути: Лучичі). Отже Константин розрізняє Уличів і Лучан (Лучичів) і кладе одних на схід від Деревлян, других на захід.

Факт, що Константин знає в сусідстві Деревлян Ульців-Уличів знаходить собі повне potwierдження в нашій літописи. Власне цікаво, що полуднева й північна редакція Повісти, говорячи про Улучів-Улучичів в своїх етнографічних оглядах, росходять ся в їх іменованню, але згідно і без всяких варіантів говорять про війну Київа з „Уличами“. Всі редакції літописи сходять ся на тім, що були „Уличі“, і що перші кйївські князі вели війни з „Уличами“. Правда, в новгородських варіантах тут є ще ваганне між „Уличами“ і „Угличами“, і в різних редакціях різні князі воюють з ними (Оскольд і Дир, Олег, Ігорь), але ясно, що ми маємо тут варіанти одного імени Уличів (думаю, що Угличі — то пізнійша етимологізація імени Уличів¹). Був, значить, один нарід Уличів (Угличів), з сим народом вели війни кйївські князі, і до нього належить звістка новгородської редакції Повісти, що: він сидів по Дніпру і пізнійше перейшов в край між Богом і Дністром²). Коли в етнографічних оглядах полудневої

сѣчва в Записках одеського історич. товариства т. I, далі: Ламбіна Славяне на сѣверномъ Черноморьи — Журналь Мин. Нар. Просв. 1876, V і VI і рецензія на сю працю Бичкова в Отчеті о XIV присужденні наградъ гр. Уварова; Голубінского Ист. рус. церкви 11 с. 37—8; Барсова оп. с. 2 гл. V; Дашкевича Замѣтки по исторіи литовско-русскаго госуд. с. 65 і далі; Соболевского в Чтеніях київ. истор. тов. т. V с. 3—4; Партицького Хто були і де мешкали Угличі — Діло, 1893 ч. 21, і йогож: Хто були руські толковини (іб ч. 16); Філевіча Исторія с. 290 і далі; мос Барское староство с. 9—10; Шахматова оп. с. с. 19—20; Веселовского Изъ исторіи герман. и слав. передвиженій — Извѣстія отд. рус. яз. 1900, I. с. 20; Маркварта Streifzüge с. 189—195.

¹) Може піддержана цотім істнованнем на півночі міста Углича; порівняти Літописецъ вид. Львова, I с. 42: тут Уличі звуть ся Угличанами, а замість Пересѣчна — Углич., але се редакторські поправки — див. нове виданне в Пол. собр. л. с. 51.

²) Звичайно задачею в сій справі ставили — вияснити дійсну форму імени племені і на основі її означити територію. Хто приймав форму „Угличі“, шукав „угла“, і знаходили його в „углі“ — Ὀγγλος, Буджак, між Дунаєм і морем (напр. Надеждів, Голубінский, Партицький,

й суздальської редакції стрічасмо Улучів-Улучичів, і є суперечність що до їх осад, то правдоподібно тут помішано східніх Уличів і західніх Лучичів-Лучан (що у Константина виступають під іменем *Λευζετιμοι*). Крім близької подібності імен помішати їх було тим легше, що Лучане, судячи з звістки Константина мусіли виступати досить далеко на полудень, коли були сусідами з Печенігами. До змішанини прилучилась ще переміна місця. Суздальська редакція говорила про Уличів, що по міграції вони сиділи на Дністрі, а новий редактор поправив се, з огляду на давніші осадки Уличів на Дніпрі, і переіменувив імя. Прецінь писало ся про них тоді, коли давніша улицька колонізація була давно минулим фактом, досить неясно відомим.

Созвучність імен Уличів і Лучичів, Луческа, що причинила ся до сього помішання, піддавала новішим дослідникам привабну гад-

Філевіч), або між Дніпром і морем (Веселовский) або в річках — Углі, теперішній Орели, на лівім боці Дніпра (Шлендер III с. 9, Партицький), або Інгулі та Інгульці, на правім (Ламбін). Хто приймав форму „Улучі“, шукав „лүки“ — заворота моря або ріки (Дніпра — Філевіч). При тим одначе не звернено увагу на неймовірність такої назви — від „үгл“, або від географічного закривлення, котре ми вигідно собі оглядаємо на невеликій мапі, але яке зовсім не виступає так виразно в реальній конфігурації території. Ламбін, основно розібравши звістки про осадки Уличів на Дніпром, не відважив ся звести до них всіх звісток про Уличів і варіантів їх імени та виставив гадку про особність наддніпрянських „Угличів“ (він приймав сю форму) від західніх Уличів, уважаючи їх зрештою за дві гадкузи одного племена. Се була слабка сторона його виводів. Соболевский, порівнюючи варіанти імен, признав основною формою „Улучичів“ і се імя звязав з Лучьском. Та притім йому прийшло ся вирікти ся дніпровських Уличів. Переіменюючи інтерпункцію в тексті літописи, він читає: „Къде ныне Волыняне а Улучичп. Тиверци...“ Таким чином Улучичі у нього стають частиною Дубівів, а звістку про перехід Уличів він відкидає зовсім. По іраці Ламбіна се був рішучий і нічим не оправданий крок назад. При поправці Соболевского Тиверці по тексту полудневої редакції зайняли-б увесь край від Дніпра до Дунаю, а Соболевский сам справедливо признав, що ріжницю в словах обох редакціях не можна витолкувати похибкою писця: се свідома поправка чоловіка, який знав, що писав. Слова новгородської верзії про перехід Уличів і означенне їх території в полудневій верзії підтримують одно одне, і признаючи певну плутанину в сім означенню, ми ніяк не можемо відкидати їх вказівок для визначення території Уличів. Самий факт, що всі, можна сказати, кодекси суздальської редакції поправлені за поправкою полудневої, теж може мати своє значенне: навіть лекція Лавр. „сѣлаху бо по Днѣстру“, може бути поправкою, замість: „сѣлаху по Гѣ Днѣстру“ — по Богу и Днѣстру (так реставрує, припускає — незалежно від мого здогаду в і вид. Історії, се місце і Шахматов, I. с.).

ку — звязати Луческ з Уличами (Улучами, Улучичами)¹), але в такім разі прийшло ся б припустити, що сі Улучі по імени племені назвали своє місто Луческом, а по імени міста потім звали ся Лучанами. Такого другого факта не зможемо вказати, і тому треба вирікти ся сього обяснення — воно занадто штучне²). Лучане Константина Порфирородного — се очевидно вже політична назва, взята від імени міста, при тім назва досить давньої дати, коли була так добре знана в 40-х роках X в. Тому звязувати її з міграцією Уличів з над Дніпра досить ризиковно — хоч можна припускати, що Уличі потім відступили між иньшим і в землю Лучан.

Повість оповідає про міграцію Уличів з над Дніпра за Бог в звязку з „примученням“ Уличів київським військом: Ігорів воєвода Свенельд примучив їх і примусив платити дань; ся війна тривала кілька років (сама облога Пересічна тягла ся три роки), і закінчилась, видно, незадовго перед смертю Ігоря. Слова літописи про перехід неясні — чи Уличі перейшли Бог після сієї війни, чи перед нею, і в літературі є на то ріжні погляди³), але порівнянне літописного оповідання з згаданим текстом Порфирородного про печенізьких сусідів показувало-б, що тоді — ще перед 40-ми рр. X віку Уличі покинули вже Дніпровське побереже. Печеніги у Порфирородного сусідують на правім боці Дніпра передовсім з Русю — Полянами, значить полянські осади вже були відкриті з полудня, і Уличі звідси уступили. Держались ще десь далі на захід, між полянськими осадями (що по Дніпру могли держатись довше ніж де) і осадями деревлянськими. Міграція Уличів вже тоді почалась.

¹) Таку гадку можна знайти вже в старій літературі: порівняти нотку (нову) на боці Тверської літоп. (с. 23: „від них повинний називати ся Луцьк“) або інтересний, але непевний варіант „Російської літописи по Софійському списку“ (1795 р., дуже недбале видання): „Лучане“ (пор. Шлецера I с. 212). В науковий оборот ся гадка вийшла з статтю Соболевського. В своїй книзі про Барське староство, і потім в I вид. Історії я прийняв сю гадку, хоч і з значними змінами — скомбінував її з деякими гадками Ламбіна та висунув наперед звістку Константина Порфирородного, ігноровану Соболевським. Чому я відступив потім від гадки про звязь племінної назви Улучів чи Улучичів з Луческом, се я пояснив в тексті.

²) Тому й говорити про племя Лучан — як говорять часом дослідники (нпр. цитована розвідка Е. Мельник), властиво не можна — се ледво чи племінна назва.

³) Напр. Барсов² с. 98 думав, що се було перед війною, Філевіч Історія с. 301 — що після війни. На літописний порядок сих подій, записаних сто літ пізнійше, взагалі не можна покладатись, тому над самим текстом нема чого дуже застановлятись.

Чи була ся міграція перед походом Свенельда (се з огляду на Порфирородного я уважав би правдоподібнішим)¹⁾ чи після нього, в усякім разі головною причиною її не можемо уважати що иньше, як натиск Печенігів: самі примучування київських князів не зрушили-б Уличів з насичених місць і не примусили-б шукати нових осад серед заповнених вже иньшою людністю країв, як не зрушили иньших народів, що дізнали на собі сього державного процесу. Се річ ясна, і хронологічно, в першій половині X в. їх переселення припадає на той час, коли чорноморська людність дійсно мусіла відступати на північ. Відповідно до того напрям міграції Уличів ми повинні собі представляти не просто як західній, а більше північно-західній — з країв нижнього Дніпра й Бога в краї середнього і верхнього Бога та середнього Дністра. Чи при тім Уличі виходили на територію чужу, залюднену иньшими племенами, чи відступали в безпечніші часті своєї власної території, трудно сказати. Степова, чорноморська колонізація мала всі причини визначати ся більшою екстензивністю: тут, на колонізаційній периферії наші племена могли залюдняти величезні простори, але зрідка, не густо і потім під натиском кочових орд стягати ся в більше безпечних частях своєї території.

Отже, збираючи до купи все сказане досі, бачимо, що Уличі найправдоподібніше сиділи на правім боці нижнього Дніпра. Чи переходили на лівий бік Дніпра, чи за Дніпром сиділо иньше плем'я — не знаємо. На півночі Уличі стрічали ся з Полянами. На полудень, певно, досягали моря, поки не відтиснули їх Печеніги. Се виразно каже суздальська редакція, а хоч тут маємо поправку, але поправку свідому; коли новий редактор зіставив „оли до моря“ перемінивши ріки, то, очевидно, виходив з переконання, чи з традиції, що словянські (улицькі) осаді досягли моря і тут. На заході улицькі осаді сягали Бога, а може переходили й на правий бік його. В X в., головно уступаючи від натиску Печенігів, а може — й примучувань київських князів, вони пересунули ся в краї середнього і верхнього Богу та Дністра²⁾.

Край над морем між Дністром та Дунаєм зістає ся Т и в е р ц я м : вони-ж сиділи по Дністру. Близше означити їх границь з иньшими

¹⁾ Міграція одного з руських племен з Дніпра на сусідній Дністер не була дуже голосною подією, тому ледви чи могла протягом яких 2—3 років дійти до відомости Порфирородного. Звістки його про печенізьку колонізацію і руське пограниччя показують добре джерело, якусь основну реляцію, і вони варті особливої уваги.

²⁾ Як на сліди сеї міграції вказують на кілька назв в західних сторонах: Улич коло Стрия і другий коло Любачова, Улич на Сяні, і Улич в бачейні Уга (Ung).

українськими племенами ми не можемо; тільки очевидно, що коли Уличів з Тиверцями суздальська редакція садить по Дністру, то Тиверцям головно зістаєть ся край на правім боці Дністра. Повість (особливо тут важна суздальська редакція) виразно каже, що осаді для Тиверцям колись доходили до самого моря і Дунаю, та що кольонізація їх була тоді сильна („бѣ множество ихъ“). На північнім боці Дунаю Тиверці в своїм розселенню могли стрічатись з останками „Словен“, що ще не перебравлись в Мезію. На північнім заході їх кольонізація могла переходити в гірські краї Карпатів. На верхнім Дністрі вона мусіла стрічати ся з розселенням Дулібів. Містечко Тиврів на Бугу (Винницьк. пов.) — одинока осада, що своїм іменем може вказувати на Тиверців, — давало повід розширяти їх територію і над середній Бог¹⁾, та розумієть ся, одинокого імени осаді на се не вистає. Племінне імя їх звязувано з античним іменем Дністра — *Τύρας*²⁾; серед иньших словянських імен воно, дійсно, не має паралель³⁾.

На захід від Деревлян сиділи Дуліби. „Дулѣби же живяху по Бугу, кде нынѣ Воляннє“, „Бужанє зань сѣдять по Бугу, послѣ же Воляннє“, каже Повість про них⁴⁾, пояснюючи не тільки місця осад, але й переміни племінного імени. Хоч деякі дослідники ще й досі хочуть бачити в Дулібах, Бужанах, Воляннах осібні племена, що одні по других поступали в сій території⁵⁾, але такої думки не можна поділяти.

¹⁾ Барсов² с. 96.

²⁾ З сим іменем знову має подібність назва Дністра у Абульфеди — Турлу (Thouglou) і *Τρύλλος* Константина Порфирородного De adm. 38; Голубовский обясняв се з половецького *turlu* = *variatus* (Печенѣги с. 202), але хто зна, чи нема тут відгомону античної назви.

³⁾ Гловайский Разысканія² с. 286, а потім Філевіч в своїй Історії давньої Руси (с. 302—3) виключали Тиверців з числа племінних імен уважаючи се імя ремінісценцією античної традиції — переріркою імени Тірагетів, Тавроскитів. Але ані дібрати такого античного імени не можна, ані обяснити, чому б літописцю схотілось злучати його з племінним іменем Улучів. Рівнож не правдоподібно звязування Тиверців з *Βερζιχνοι* (або *Τεζερζιχνοι*, як читав Шафарік) Константина і *Attorozi* баварського географа — Шафарік II. 28. 13, або новійші, дані — правда — в дуже обережній формі Веселовским (ор. с. 20) — Тиверців з Таврісками Страбона, а Уличів з Ангіскірами Йордана. Маркварт (I. с.) бачить Тиверців в „Турьси“ житія св. Кирила, де вчисляють ся народи, що мають славити християнського Бога своєю мовою (по вид. Мікльосіча с. 227), а навіть в Тирішкін і Анкліін аль-Бекри здогадував ся Уличів і Тиверців, тільки взяв потім назад сей здогад (с. 510).

⁴⁾ Іпат. с. 6, 7.

⁵⁾ Такий погляд ще недавно обороняв Шахматов в цитованій статі (Къ вопросу объ образ. рус. нар. с. 19); я спинив ся на нїм ближе в своїй статі: Спірні питання староруської етнографії.

Сама по собі дуже неправдоподібна гадка, що одно українське плем'я випихало друге в такій стадії оселої колонізації як VIII—IX вік і в такій далекій від колонізаційних пертурбацій території, як Побужжя. До того-ж імя Волинян очевидно — назва політична, взята від міста, а не племінна. Слова ж Повісті, що Бужане сидять і досі по Бугу, підтверджують, що мова йде тут про перемену імени, а не племені¹⁾. Ми маємо перед собою історію заміни старої племінної назви пізнішими, політичними назвищами. Сі політичні назви дуже численні на сій території, і се вказує на сильний розвій тут міського, громадського життя.

Імя Дулібів, старе, прасловянське імя, що має свої паралелі в хорутанських Дулібах, в чеських і моравських Дуолібах. Очевидно, воно було початковим, тому й виступає в згадці Повісті про Обрів — Аварів, як вони примучували колись сих самих Дулібів. В XI в. се імя вже вийшло з уживання. його заступили пізніші назви Бужан, Волинян, Червнян. Імя Волинян при кінці XI в., видко, було найбільше прийнятим, і новіший редактор, стрівши імя Дулібів і Бужан, пояснив сі назви сучасною — Волинян. Значінне дулібського імени неясне: в деяких словянських діалектах воно має значити тепер дурного чоловіка (рос. Дулеб, болг. Дулуп)²⁾, та не знати в яким звязку стоїть се значінне з історичними Дулібами.

Імя Бужан Повість, чи ліпше сказати — поясненне, приписане одним з останніх її редакторів, виводило від р. Буга. Само по собі можливо, що племя зване на правітчині Дулібами, на нових осадах прозвано було Бужанами. Але той факт, що в переказі Повісті про Обрів Дуліби виступають під своїм старим іменем уже по розселенню, і те, що ми знаємо на їх території місто Бужськ (теперішній Буськ в Галичині) — робить більш правдоподібним, що імя Бужан пішло не від Буга, а від міста Бужська, як політичного центра³⁾. Назва Бужан супроти того мала б такий же політичний характер, як і инша назва — Волинян⁴⁾.

Назву Волинян Повість наводить як сучасну, значить вона була розповсюджена в другий половині XI в. Дійсно, хоч в оповіданню літописи про ті часи не стрічаємо її, за те маємо назву для краю:

¹⁾ В такім значінню доповняли фразу про Бужан і деякі пізніші переписувачі — див. нпр. літописець Перяслава Суздальського або Тверську літоп.

²⁾ Первольф Slavische Völkernamen, Archiv VIII с. 10. Див. ше замітку М. Соколова в Трудах Саратов. уч. ком. XXIV (1908).

³⁾ Сю гадку висловив Барсов² с. 101, против неї Андриашев ор. с. 7.

⁴⁾ Се не одинокий випадок. де Повість замість від міста виводить назву людности від ріки — такий же вивід Полочан від р. Полоти.

Волинь (під р. 1077)¹⁾. Значіння її добре відгадав Длугош (а може знайшов се обясненне в свіжій ще традиції або в своїх джерелах): Волинська земля, каже він, прозвалась, від Волиня, замка, що був колись на устю Гучви в Буг²⁾. Дійсно в подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велинь, на Бузі; воно, очевидно, було політичним центром краю, але в давніших часах, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь стратив своє значіння. Коли-ж він його мав? На се могла-б дати відповідь одна звістка, коли-б ми її могли напевно приложити до наших Волян. Масуді згадує племя Валінана³⁾, що „за давніх часів“ мало владу над иншими словянськими народами, але потім ся держава розпалась. При всіх трудностах, які вона дає, приналежність цієї звістки до Волян має деяку правдоподібність. Вона переносила-б гегемонію міста Волиня на IX вік. Але і без неї не можемо класти сю гегемонію пізнійше як на X в.⁴⁾

Ще одна аналогічна назва на території Дулібів, але в иншій формі — се Червенські городи. „грады Червенския“⁵⁾. Так на початку XI в. звуть ся городи сусідні з Червеном (се теперішнє Чермно, на південь від Грубешова). По аналогії з Волянами, Бужанами, Луччанами, людність сього Червенського края могла зватись, а певне — і звалась Червнянами. Здогадують ся, що ся назва лишила свій слід в імені Червоної Русі; *Russia Rubra*.

Що до Лучан, як я вже сказав, не можемо певно сказати, чи була то дулібська територія, чи ні. Не виключено, що були се Дуліби, але могла ся територія доперва пізнійше бути притягнуною і прилученою до дулібської землі⁶⁾.

¹⁾ Іпат. с. 140.

²⁾ *Hist. Polonica* I. I (вид. Пшездзєцкого с. 22). На устю Гучви в Буг є справді городище, що від часів Ходаковского й уважається місцем Волиня.

³⁾ Варіанти: Вальмана або Валяна, Валіамана, Валінбаба, Влїнбаба.

⁴⁾ Гаркави ор. с. 135 і 127 (Вїмки с. 53). За Масуді повторив се Ібрагім ібн-Якуб — Аль Бекри вид. Розена с. 46. Де-котрі бачили в сїй Валінані балтійський Велинь — Юлін, але там князів не знаємо. Див. новійше — Вестберга Коментарій на записку ибн-Якуба, 1903 с. 60, і Маркварта *Streifzüge* с. XXXVI і 101. Про сю звістку ще далі, в гл. VII і в прим. 4.

⁵⁾ Іпат. с. 101, 105.

⁶⁾ З цієї пізнійшої приналежності, очевидно, виходив і Длугош, пишучи (*Hist. Polonica*, вид. Пшездзєцкого, I с. 62): *Dulebyanie a duce eorum Dulyeba vocitabantur, qui postea Wolhanye* (замість: *Wolhunyanye*) *sunt et nunc Luczanye appellati*. Сї слова Длугоша вказують на той

В кождім разі на території Дулібів стрічаємо кілька політичних назв — від імен міст, і сі ймення заступили стару, племінну назву. Питання, чи були се загальні назви для цілої дулібської землі, що наступали одна по одній? чи були се часткові назви, ймення певних частин дулібської території, що ґрупувались коло поодиноких міст і могли існувати в тім самім часі, одна коло одної? Ще найскорше імя Волинян могло бути загальним, судячи по назві Волини, бо вона вже в другій половині XI в. прикладаєть ся до цілого Володимирського князівства, що містило в собі і старий Волинь, і Червень і Бужськ. і навіть Луцьк. Але й тут могло статись перенесенне з части на ціле: тільки як би зовсім певними бути, що звістка Масуді сюди належить, то мусли-б ми волинській назві дати ширше значінне: Волинська держава могла-б тоді виходити навіть за етнографічні дулібські межі, хоч се не виключало-б тіснішого значіння Волиня, як центр всіх Дулібів. Мені більш правдоподібним знаєть ся, що в усіх тих назвах маємо імена дрібніших округів, і вони часом могли існувати разом — нпр. назва Бужан могла прикладати ся до південно-західної частини дулібської землі, країни верхнього Буга, а назва Волинян до північної частини, країни середнього та нижнього Буга. Але устє Гучви (Волинь), Чермно і Володимир лежать так близько один коло одного, що в своїй ролі політичних центрів сі городи могли хіба наступати один по однім, правдоподібно — в тім порядку, як я тут подав сі імена: найперд Волинь, потім Чермно, накінець Володимир. В певних моментах Волинь, а може й Бужськ міг мати більше значінне, виростати на центр всіх Дулібів, а навіть і ще більших територій, але певних доказів того не маємо. Не підлягає сумніву локальне значінне іменіп Лучан, але не знати вже, чи се дулібська територія.

Для означення етнографічних границь Дулібів ми взагалі маємо дуже мало підстав. Літонись каже тільки, що се був басейн Буга — вислянського ¹⁾. На полудневім заході, в басейні Стира, лежала територія Лучан — що до своєї етнографічної приналежности непевна. На півночи, на середнім Побужу — Берестейська волость вагала ся в XI—XII в. між Київом та Володимиром і взагалі не була міцно звязана з рештою Волини: її окремішність можна толкувати й етнографічними

час. думаю, коли Луцьк став політичним центром Волини, що й дійсно було в XIV—XV віках. Тому не можна напевно вважати се відгомном якоїсь старої традиції.

¹⁾ Барсов² с. 102 думав, що ся територія займала „верхівня обох Бугів“, Шахматов (с. 19) — що лежала на Бугу. Про Бог не можна думати, з огляду на положення Волиня, від якого дістали імя Волинян: а думати про Буг і Бог разом — се вже вповні довільний здогад.

й політичними причинами. На заході натрапляємо на трудне питання про західню руську колонізацію взагалі й її племенне імя спеціально, і я мушу його трохи ширше пояснити.

Звичайно приймаєть ся що на заході за Дулібами сиділо руське племя Хорватів. Сей погляд опираєть ся на звістках Константина Порфирородного про Білу Хорватію ¹⁾, і на згадці Повісти, що між руськими народами вчисляє Хорватів ²⁾. Але згадка літописи дуже виглядає на інтерполяцію: літописна статя збирає до купи названі перед тим племена, кажучи, що вони „живяху в мирѣ“, і до сього реєстру дописано Хорватів, про котрих перед тим нема мови — виглядає се на приписку пізнійшого редактора, що почав з сеї фрази робити повний каталог руських племен і між иньшими дописав і Хорватів, знайшовши згадку про них в дальшій часті (під 993 р.) ³⁾. Ні тут, ні де літопись нічого не каже, де ті Хорвати жили, і нема ніяких певних вказівок на якесь хорватське племя, якусь хорватську територію у нас, а хоч пробовано ріжними способами означити територію тих Хорватів ⁴⁾, одначе ніякого опертя сі проби не мають, окрім звістки Константина,

¹⁾ De adm. 13, 30, 31.

²⁾ Іпат. с. 7.

³⁾ Ся літописна статя стоїть в звязку з попереднім вчисленням „словянського языка в Руси“ (с. 6), і фраза: „и живяху в мирѣ“ служила переходом до дальшої статі: „Имѣяхуть бо обычая своя“. З початку вона виглядала мабуть так: „и живяху в мирѣ Поляне, и Древляне, и Северо, и Радимичи, и Вятичи, и Дулѣби“ — як раз ті народи, про яких говорило ся перед тим і низше. Хорвати й Тиверці — се додатки низнійшої руки (такі додатки пізніші переписувачі робили й далі — пор. варіанти низнійших компіляцій). Таке саме й пояснення про Дулібів. Тільки про Хорватів сей редактор нічого не вмів пояснити, бо мав голе імя в оповіданню про Володимира, де зовсім можливо, що мова іде не про руське племя.

⁴⁾ Напр. Барсов ² с. 95 міркував таким чином: імя Хорватів показує, що вони жили по Карпатах, бо сі зуть ся Горбами (Хрѣби, Хріпи): на хорватську колонізацію, каже він, тут вказують хорографічні й топографічні назви від верхівя Вислока, Білої й Сяна до Тиси з її притоками Бодрогом, Самошом і Красною на полудень, до Дністра на схід, а на північ до Висли. Одначе наведені Барсовим назви по більшій часті не мають нічого спільного з Хорватами; щож до звязку імен Хорватів з Горбами-Карпатами, то ся гадка Шафарика (I. 10. 10) відкинена новішими фільольогами — див. Гротъ Извѣстія с. 88, Geitler в Rad Jugoslav. Ak. XXXIV, Иервольф в Archiv VII. 626, Соболевский в Чтеніях київські VI с. 3, Погодін с. 88, й ин., хоч сю гадку й пробують відіграти (впр. Веселовский ор. с. 14). Кілька назв (з яких чотири) в карпатських краях (Барсов I. с., Піч в Sitzungsberichte der Böhm. Gesellschaft dr. Wis. 1888 с. 246), що справді мабуть ідуть від слова Хорват, ніяк не можна положити підвалиною для виводів, що тут була хорватська територія.

і якогось народу, що звав би себе Хорватами, ми на сій території на певно не знаємо.

Оповідання-ж Константина завдає такі труднощі, що більше затемнює справу, ніж прояснює. Він каже, що полудневі Хорвати й Серби вийшли з Білої Хорватії та Білої Сербії, й уміщує сі білі краї між Баварією й Угорщиною, в сусідстві Німеччини ¹). Дуже правдоподібно, що в сім означенню Константин виходив із відомостей про полабських Сербів, хибно прийнявши їх за одноприменників полудневих Сербів. Що до Хорватів, то нам відомо з інших джерел Хорватське плем'я, що сиділо десь між Лабою й Одрою ²). Виходячи з звістки про руських Хорватів (властиво — здогадів про їх осаді) і з звістки Константина, що на Білих Хорватів нападають Печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнула ся по карпатському підгір'ю від басейна Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші — на полудневім згір'ю Карпатів), в теп. північній Угорщині. Та з того виходить таке диво, що на сім просторі сиділи поруч себе три одноіменні народи, які належали до трьох осібних груп — чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих емігрантів, будемо мати якийсь містичний хорватський мікрокосм, до якого входили народи всяких можливих словянських галузей ³).

В дійсності означення північної, Білої Хорватії у Константина (і не у нього одного) могло опирати ся просто на созвучності імені Карпатів ⁴). Коли-ж припускати, що в основі сього означення лежить

¹) De adm. гл. 30—33. Виводи про Білу Хорватію і Білу Сербію на підставі його оповідання у Шафарика (II § 31), критикував їх Рачки: Biela Chrvatska i biela Srbija і в полеміці з проф. Гротом, репрезентантом традиційного погляду (Извѣстія Константина Багрянороднаго о Сербяхъ и Хорватах, 1880) — Rad jugoslovanske Akademije т. LII і LIX, пор. вказівки Крека ² с. 323—6, статі Ягіча і Обляка в Archiv für slavische Philologie т. XVII і XVIII, також у Вестберга Коментарій на записку Ибрагима Ибн-Якуба, розвідка 12, Маркварта Streifzüge гл. 6. Історія і дрібна бібліографія у Нідерле II гл. 5.

²) Розумію підроблений фундаційний привилей празької катедрі (див. в гл. IX); імена племен і місць тут певно не видумані.

³) До такого дивовижного виводу мусів прийти пок. Рачки в своїй взагалі дуже критичній розвідці Biela Hrvatska i Biela Srbija, бо не увільнився зовсім, не вважаючи на весь скептицизм що до звістки Константина, від Шафарикового (майже загально прийнятого) погляду на Велику Хорватію, від чеських гір до середнього Дністра (Шафарик II § 31). Та що! по всіх поступках критики підтримує такий вивід in optima forma останній випуск Sl. Starožitnosti Нідерле (272, 279), що хоче прецінь бути синтезом славистичних розслідувань останніх десятиліть.

⁴) Особливо в старонімецькій (північній) формі Harfadha (Harfadha fjöll Герваравсаги — одні толкують се імя як „Карпатські“, інші — як

якась реальна зв'язь з іменем Хорватів, то можлива двоєка гадка. Або в X в. в прикарпатських краях „Хорватія“ була географічною назвою, як пам'ять по колишніх (полудневих) Хорватах, що тут сиділи перед своєю міграцією на полудень, і тоді Хорватами пізніше звалися у їх сусідів ріжноплеменні народи, які сиділи на сій території, — як назва кельтських Боїв перейшла на Німців Боюваріїв і Чехів — Богемів, а назва Скитії переходила на її пізніших осадників, — отже ся назва не мала-б ніякого етнографічного значіння¹⁾, — або Константин в своїй історії про хорватську міграцію виходив із факту, що в прикарпатських краях за його часи жили якісь Хорвати. Що до першого здогаду, то трудність лежить в тім, що ціла Константинова історія про міграцію Хорватів з прикарпатських країв дуже не певна: як я вже згадував, в сучасній науці вона має все менш віри, дуже трудно класти її в основу яких небудь виводів, а з тим дуже тяжко і припускати, що прикарпатські краї мали загальну назву Хорватії. Що до другої гадки, то тут зараз повстає питання — які-ж Хорвати звістні нам напевно в тих краях? Знаємо з ниньших джерел тільки Хорватів між Лабою й Одрою, і властиво звістки Константина про Білу Хорватію і всякі иньші досі вигребаї²⁾, всі можуть бути приложені до сієї західньої Хорватії, а про якусь східню Хорватію ніщо не говорить. Вказівку на східне положення Хорватії бачили в згадці

„Хорватські“ гори). Коли-б знати, що ся назва була звістна на полудні, вона могло б дуже добре пояснити нам всю сю історію з Хорватією.

¹⁾ Сей погляд дотепно розвинув що до руських Хорватів неб. Крижановський в своїй розвідці „Забужная Русь“ (Собрание сочинений II, 1890, с. 342 і далі) і кінець кінцем до сього ж погляду, що се імя має „топічне“, географічне значіння приходить Маркварт (с. XXXIX). Що назва „Сhrobасуа“ в приложеню до привіслянських країв має тільки історичне (властиво конвенціональне) значіння, признавав і Т. Войцеховський в своїй книжці, що носить се імя (Сhrobасуа с. 2 — 3), а К. Потканський в своїй розвідці Kraków przed Piastami (Rozprawę wydz. hist.-phil. т. XXXV) нарешті зовсім зітворував сих конвенціональних польських Хорватів (пор. його Lachowie с. 208). Клаіч і Кос під Білими (свобідними, незалежними) Хорватами розуміють державу Само. Вестберг також кладе Білу Хорватію на чесько-словацькі краї, за те Білу Сербію переносить на Галичину, здасть ся — з огляду на Воїхи. Маркварт вертасть ся до Хорватії на Вислі, і т. д.

²⁾ Ногіті короля Альфреда, Хорватин (так принаймні поправляють) у Масуді, Хорвати легенди про св. Вацлава. Недавно Маркварт поставив здогад, що загадкове місто в словянських краях арабської географії IX в. (і відти у ібн-Росте, Кардизі й ин.), читане досі як Джарваб, Джарват, Хурдаб, треба читати „Хорват“ і розуміти тут Краків (Streifzüge с. XXXIV). Вповні довільний здогад!

Константина, що на Хорватію нападають Печеніги; але Печеніги, згадані у Константина, могли навідуватись і до західніх Хорватів, непокоячи сусідніх Угрів, — тут не було б нічого неможливого (пор. напади Печенігів і Половців на Угорщину в XI в.). Друга подробиця в оповіранню Константина, що мовляв вказує на східні Карпати — се згадане у нього „місце зване Воїж“, на пограничу Білих Сербів: в нім довго бачили, і до нині частенько бачать наших Бойків¹⁾). Але дуже мало імовірности в сїм: за далеко се для Сербів на схід, тай не видно, щоб імя Бойків коли мало такий розголос²⁾).

Зістаєть ся отже для тої карпатської Хорватії тільки наша літопись. Але вона так мало і недокладно знає про західні наші краї, а її згадки про Хорватів такі голі, що тільки комбінуючи їх з Константином і можна було викомбіновати руську подністрианську Хорватію. Виходить зовсім безнадійний круг, і тому я вважаю, се питанням відкритим: сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо³⁾). Разом з тим зістаєть ся питанням — як далеко на захід ішли границі Дулібів і яке племінне імя мали українські осадники карпатського згір'я⁴⁾).

Полишивши на боці, як непорішене і властиво другорядне питання, справу племінного імени, перейдемо до огляду самої західньої української кольонізації. Як я вже сказав, літопись наша дуже мало говорить про сї західні окраїни (так само і про східні та полудневі) та й не багато знає про них (приклади тому наведу ннзше). Тому ми повинні звернутись до регресивного методу, і виходити з пізніших фактів про тутешню українську кольонізацію.

Як ми вже знаємо, сучасна етнографічна українська територія ви-

¹⁾ В курс пустив сю гадку Шафарик, і ще в 1894 р. неб. Партицький в сїй справі вів горячу полеміку з проф. Верхратським в фейлстонах „Діла“. На виданих Іречком Karten zur Geschichte des h. Oester. Ung. Reiches (1897) теж видніють ся Воїкі на Дністрі (мапа VI).

²⁾ Правдоподібніше бачити в Воїж покручену назву Voiohem'a — Чехії, як приймають тепер переважно.

³⁾ Нідерле заявив, що не може згодити ся з моїм скептичним становищем супроти сеї подністрианської Хорватії, але нічого не міг вказати на доказ її істнуваннє. (Slov. star. II с. 2 65—6); його виклад сього питання — взірець довільности і неаргументованности, взагалі частих в його претенсійній, але досить слабо зробленій праці.

⁴⁾ Істнуваннє кількох назв „Дуліби“ в басейні верхнього Дністра могло-б вказувати на пограниче дулібської території (Дуліби коло Ходорова, другі — під Стрисм, треті коло Бучача), але таким відокремленим назвам не можна признавати особливого значіння.

ступає далеко на захід узьким клинцем, затисненим між польською й словацькою людністю. Клинець сей майже досягає верхівя Дунайця й відси розширюючись іде на схід по обох боках Карпатів. Північна границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхівя Попрада, Ропи, Вислоки й Вислока до Сяну ¹). В околиці Ярослава уступає ся вона з правого боку Сяну на лівий й іде відси на вододіл Висли й вислянського Буга, що має мішану, польсько-українську людність; більш менш лінія середнього Вепра, по сучасним звісткам, має становити ту граничну лінію, на схід від котрої український елемент переважає, подекуди переходячи й на правий бік його. В басейні Нарева він стрічаєть ся з білоруською кольонізацією, що займає тепер полудневу частину німанського басейна ²).

На полудні від Карпат українські осадн зачинають ся також від басейна Дунайця, вони одначе тут вже значно пословачені. Узенькою смугою, вже порозриваною і обтятою словацькою кольонізацією українські осадн йдуть по згір'ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Ториці, Топлі, Ондави, Лаборця ³), аж над Угом починаєть ся більша неперервана українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою ⁴) й її притокою Вишевою (Visso)⁵), поки не стрічаєть ся на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдави з волоською кольонізацією. За границями неперерваної української території, на підгір'ю українські осадн йдуть островами між сло-

¹) Повіти: Новий Торг, Новий Сонч, Грибів, Горлиці, Ясло, Коросно, де по переписи 1900 р. значило ся коло 61 тис. руської людности. Українська кольонізація починаєть ся від заходу групою сіл за Попрадом; відрізани від своїх східніх земляків польським містечком Північною, вони безпосередно притикають до українських, вже сильно пословачених сел в Спишським комітаті. На схід від Попрада руські осадн підходять під Грибів (Королева руська, Богуша), йдуть правим побережем Ропи на північний схід, і з Вислоки переходять, уступаючи на полудень, на верхів'я Вислока. За Вислоком, виключивши ту підгірську країну, нема Русь. Край між Вислоком і Сяном залюднений мішаною людністю, і український елемент чисельно слабшає в північно-західні напрямі, в міру віддалення від гір і Сяну; група „Замішанських“ сіл в луці Вислока між Коросном і Стришовим становить останній виступ: далі руські осадн слабшають і звужують ся до узенького крайчика над Сяном низше Ярослава, а зараз по тім польська людність переходить і на правий бік Сяну в більших масах і стає майже одноцільною низше Лежайська по обох боках Сяну.

²) Важнійша література українсько-польської границі див. в примітках (7); більше в вид. 2.

³) Комітати: Спиш, Шариш, Землин.

⁴) Майже від устя Боршови, трохи вище.

⁵) Комітати: Унгвар, Берг, Угоча і Марамарош.

вацьку, а потім між угорську колонізацію, далеко на полудень, в басейни Бодрога, Гернада, Солоної (Sájó). Красною й Самоша, хоч сі полудневі українські острови в значній мірі о стільки вже денационалізовані, що про їх українську народність свідчить головню східній обряд.

Вже сама фігура сієї української етнографічної території показує, що ся одностайна українська гірська полоса, з мішаними територіями по обох крилах, з слабими українськими домішками на північ і полудень — то тільки скелет, з атрофірованими, майже страченими м'яснями етнографічного тіла. Очевидно, що колонізація гірських країв не могла йти зі сходу на захід самим хребтом: українська людність мусіла заходити в гори з рівнин — з півночі, чи північного сходу, й росповсюднювалась річними долинами ¹). Само собою також ясно, що теперішні українські елементи в мішаних полосах — то в переважній часті останки української колонізації в тим напрямі ми не знаємо, а коли вона давнійше, то мусіла бути давнійше значнійша, бо на наших очах український елемент, досить витревалий взагалі, винародовлюєть ся тут на мішаних територіях, в тіснійшій стичности з переважною чужою колонізацією.

Я почну з польсько-української границі. Порівнюючи навіть дати галицьких переписей з останніх десятиліть, бачимо, що на західній граничній лінії Русини помалу польщать ся: їх приріст звичайно далеко менший, ніж приріст Поляків, і певна частина їх держить ся ще по традиції „руської віри“, але національність уже стратила ²). А процес сей тягнув ся віками. Польська народність, польська мова, польська культура мала перевагу почавши від XIV в., бо тут була Польська держава, а перевага Руси перед тим тривала коротко і мала всякого рода перерви. Католицизм завсїди був агресивним, де стрічав ся з православною людністю, і тягнув за собою невідмінно польонізацію, а православна віра переважно не виходила за границі оборони, та й то часто дуже слабої. Колонізаційні змагання тягли українську людність на схід і полудень від дуже давніх часів (уже в XI в.), а її місця займала не велика, але все не безслідна колонізація польська та німецька. Підтримувана за польських часів, і навіть ще перед ними, ся німецька колонізація (часами досить значна) в результаті зміцняла тільки польські елементи, бо сі Німці-католики польщились ранійше чи пізнійше. Коли зва-

¹) Говорю про сю колонізацію як цілість: місцями могла вона рухатись і просто горами — але хіба ввіймово.

²) Процентова табличка в 2 вил.

жимо се все, прийдемо до переконання, що на сій польсько-українській границі Русь мусіла понести за той довгий ряд віків великі страти на користь польської народности. І ми дійсно знайдемо в історичних джерелах цілий ряд фактів і натяків на такі страти. Привілеговані громади міські й сільські відтісняють тубільну людність на другий плян і винародовлюють. Костели збудовані на ново або „перероблені“ з православних церков перетягають її на католицитво; закривання православних церков тягне за собою католицизм і польщення, і т. д. ¹⁾).

¹⁾ От нпр. Дубецько, на лівім боці Сяну. Се тепер чисто польське місто; коло нього село Руська Весь, але в XV в. ся Руська Весь зветь ся Руське або Старе Дубецько (Akta grodzkie i ziemskie XVI N. 1647). Очевидно, старе місто було руське („в Руськім Селі“ і досі українська людність досить сильна), а коло нього засновалось місто на німецькім праві і спольшилось. Сей факт кидає нам світло і на значінне такої-ж Руської Веси під Ряшевом, звістної теж з XV віка, (ibid. N. 1394): я мабуть не помилюсь, сказавши, що се — старий, український Ряшів (коло неї і „Старе місто“). Взагалі на цілім поріччю Сянового коліна в околиці Дубецька і Динова українська людність уже сильно розведена й перебіта польськими осадами. Вона маліє на наших очах, польщить ся і латинчить ся під напором католицьких духовних і світських чинників: латинські сьвященники рік за роком прилучають поодиноких осіб до латинської церкви й польської народности, а часом удасть ся притягнути й цілі осади місцями людність ще держить ся по традиції „руської“ церкви, але вже стратила мову й говорить по польськи: місцями задержали ся приписні (філіальні) церкви в маленьких українських колоніях, як пам'ятка колись більших громад або самостійних парафій. В самім Дубецьку нпр., не вважаючи на існування руської парохії, українська людність маліє: за 70 літ (1833—1903), замість аби подвоїти ся, вона зменшила ся о цілу третину. В Динові з колишньої парафії лишила ся горстка гр.-католиків, яких ледве держить іще при „руській вірі“ старенька церква. Церква, що стояла до кінця XVIII в. в Сяноку, була, як оповідає традиція, закуплена в Ясениці (між Диновим і Коросном)—а там уже давно нема Русинів. В сусіднім селі Веселій (також на захід від Динова), не знаю чи се тепер яка українська душа, але старі люди памятали в ній ще недавно, що тутешні люде були Русинами, і ще недавно „переробила“ їх на Поляків якась пані, збудувавши латинську каплицю, з котрої виріє потім костел. Повище Динова с. Кремінна на Сяні: тут теж була давніше руська парафія, лишила ся старенька приписна церква і горстка гр.-католиків, що за останні 70 літ також змаліла о цілу третину: церковцю пробували захопити католики за помочю підробленого ключа па костел, але уніятам удало ся її відборонити. Див. шематизми Перемишльської єпархії 1833 і 1903 р. Про латинцизм тутешніх сіл — брошюра Ром. Прислопского Примѣръ латинизаторской гакаты на рубежахъ Галицкой Руси. Перемишль, 1902: тут про Кремінну. Про Веселу Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XIII s. 151. Такі факти захоплювання руських церков, свіжі в памяти нашої по кількох процесах недавніх літ, розуміть ся.

Деякі факти ведуть нас так далеко в глибину польської колонізації, що це на перший початок здасться неймовірним. В Казимірі над Вислою була церква св. Духа, як видно з руської записи на євангелію, наданім туди казимирськими міщанами (письмо XV в.)¹). В сусіднім Цмельові (за Вислою) переховалась традиція про руську церкву, а в фундаційнім привілею 1505 р., надаючи сьому місточку німецьке право, король зносить zarazом противні йому права й звичаї польські і руські²). Люблин ще в XVI—XVIII в. був одним з визначних огнищ православія і уважавсь питомим руським містом. На поч. XVI в. (1505) кн. Глинський, роздаючи на церкви гроші з майна кн. Дм. Путятича на виднійші православні святині, дає і „на церкво святого Спаса“ в Люблині 5 кіп, а під час брацького руху при кінці XVI в. (1594) по ініціативі „мещан реліг. закону светого грече-

не новина. Звісний цікавий лист властительки Динівського ключа Катерини Ваповскої з 1593 року, де вона подає до відомости, що пекдуючись про душі своїх підданих, насамперед спровадила на села єзуїтів з Ярослава, а потім позабирала на костели руські церкви в с. Іздебках. Лубній, Голлоднім, Бахорі, Вару й на Динівським передмістю та уфундувала на них латинські парохії, аби вони навертали Русинів на латинство й пильнували, аби руських дітей не хрещено у попів. *Narasiewicz Annales ecclesiae ruthenae* s. 53—5. Правда, Русини в сих селах поставили собі нові церкви й є тут іще досі численні громади українські, але сей і подібні документи й факти дають розуміти, якими дорогами збільшалося число тутешніх латинників-Поляків.

В Луці Сяна між Дубецьком і Переворськом українська людність ще в XVIII в. зовсім инакше виглядала. В Порохницьким деканаті, що тепер числять одинадцять парафій, в XVIII в. було їх по над тридцять. Тепер нпр. в Кошичах, що тоді мали свою гр. кат. парафію, є всього 13 душ. Челятчах 12, Хлопичах 5 гр. кат. обряду, і хлопицьку церкву правительство віддало на костел. Шематизм перем. 1879 р. с. 325 і 452, (розпорядженнє про хлопицьку церкву). Зубрицький Знадоби для характеристики духовенства XVIII в. — Збірник іст.-філ. секції т. V с. 18. Церковні візити з середини XVIII в. дають місцями інтересні вказівки, як руські (уніятські) ґрунти переходили в руки латинників, що переставали давати датки на церкву. Під Ряшевом зацілів лише острівець з трьох сіл (Залісе, Біла, Матисівка), облитий на около мазурською колонізацією; в Ряшеві держить ся традиція про руську церкву, на місці теперішнього костела, в сусідній Маляві і Луці — також про руські церкви перетворені на костели. „Руське село“ під Ряшевом — той правдоподібний Старий Ряшів, уже в 1-й пол. XIX в. мало кілька лише душ гр.-кат. (Див. ще в 2 вид.).

¹) Опись Румянцевскаго музея с. 185. В Сендомірі також часто припускають руську церкву, опираючи ся на Іпат. с. 564. але тут мова йде мабуть про костел.

²) *Starożytna Polska* II с. 335.

ского“ заведено в Люблінні при сій церкві православне брацтво. Ще в 1659 р. козаки упомнались між иньшими забраними уніятами „монастира і церкви в Люблінні“. Канонік Красінський († 1612), описуючи границі Русі (а веде їх з під Кракова: *non longe ab urbe Cracovia*)¹⁾, між руськими округами згадує Люблінщину. На Україні, під час розбудження національної свідомости в середині XVII в., „руську“ землю означали під Краків та по Люблін. Хмельницький рахував на поміч православної Русі по Люблін, по Краків, а „Ляхів“ відгрожувавсь загнати за Вислу, що тут має значити етнографічну польську границу. В проєктах розділу Польщі 1657 р. Висла знову виступає як границя Русі і православя, теж і в умові Дорошенка з Турцією (до Висли і Німана): очевидно, се був погляд загальний, прийнятий, що Русь і православє сягають до Висли²⁾.

При світлі сих фактів в зовсім иньшій світлі стають перед нами походи в Польщу Володимира Вел. і вічні короводи західніх українських князів з Польщею: багато української землі, а ще більше — землі з мішаною людністю зіставалось за границями Руської держави, або прилучалось до неї тільки на якийсь час. Запись польської княгині Оди (кінець X в.) згадує про Русь на пограничю з Прусами та „руські землі, що протягають ся аж по Краків“, і по всякій імовірности се була Русь не тільки політична, а й етнографічна — о стільки докладно вона відповідає пізнійшим етнографічним границям. Але пограничний пояс на рівнині дуже рано був мішаний: вже в XV в. залюдненне рівнини по Вислоку і Сяну показуєть ся мішаним³⁾. З люстрацій XVI в. бачимо, яка маса німецьких колоністів була в Сяницькім⁴⁾, і сей процес накликання чужих колоністів звістний нам

¹⁾ Mizleri Historiarum Poloniae et m. d. Lithaniae scriptorum collectio I c. 418: quae Carpathios montes attingit non longe ab urbe Cracovia.

²⁾ Michałowski Księga pamiętnicza s. 375—6. Акты южной и зап. Россіи III с. 557: города по Вислу рѣку и въ которыхъ жили русскіе люди благочестивые и церкви были. IX с. 167: „Русскій народъ раздѣлся нынѣ въ различные страны людей... и съ другіе стороны отъ рѣки Вислы, и изъ третьей страны отъ Немана, и изъ четвертые страны отъ Сѣвска и Путівля“.

³⁾ Нпр. вибравши з сяницьких актів XV в. згадки про руські церкви і священників, бачу, що воли більше меньше припадають на села, що й тепер зістались українськими. Яляин (теп. Ялин), українське село за Сяном, називаєть ся вже тоді Яляин Руський (Ruthenicalis), і коло нього сидить Яляин Німецький (Theutonicalis, Allemanicum), як поруч українських осад бачимо вже засаджені чужими населяниками нове Дубецько, Ряшів.

⁴⁾ Жерела до історії України-Русі т. II (люстр. 1565 р.).

вже від Данила, а нової сили набрав, коли стало ширитись німецьке право. Початки цього бачимо ще за Болеслава Тройденовича, що надав магдебурське право німецькій громаді в Сяноку¹⁾. Але крім цієї пізнійшої німецької і польської колонізації мішанне етнографічних елементів мусіло початись ще давніше, через стрічу української колонізації з польською.

Коли зважити все те, що ми сказали вище про віковічне ослаблення українського елемента на заході, можна з певною імовірністю висловити здогад, що початкова східно-словянська колонізація опанувала була басейн Буга і Сяна і подекуди наближала ся навіть до Висли; та поворотний рух польської колонізації спер ся з нею на вододілах Вепра й Сяна ще в початках, коли ся українська колонізація була досить рідка, як на своїй периферії, і вже тоді — дуже рано, зявились мішані території по Вислокам і між Вепром та Вислою. Протягом віків потім польські елементи припливали сюди, а українські відпливали, а до того й історичні обставини неустанно ослабляли тут українські елементи на користь польських, і вкінці тільки неужиточна гірська країна зістала ся міцно в українських руках.

Далі на північнім заході, на білоруськім пограничю українська територія тепер кінчить ся більш менш дорогичинською околицею: в басейні Нарева бачимо вже переходові говори, посередні між українським і білоруським (заблудовські говори)²⁾. Українська територія таким чином тепер виступає рогом на північ, в басейні Буга, між польським і білоруським елементом, і відповідає політичним границям Руси XI—XIII в., що досягали р. Нура, правого притока Буга³⁾. Північну частину Побужа (Дорогичин, Мельник, Брянськ) часто уважають славянською займанщиною на ятвязьких ґрунтах⁴⁾; сей погляд одначе чисто гіпотетичний: про ятвязьку колонізацію на Побужу ми нічого не знаємо⁵⁾, як і взагалі не маємо фактів, що вказували-б на якусь пізнішу руську колонізацію в сїм краю. Тільки той факт, що берестейсько-дорогичинське Побуже якомсь слабше тримаєть ся Волини, натя-

¹⁾ Див. т. V с. 223 і далі.

²⁾ На лівім боці Буга констатують українську територію дальше, до м. Стердиня (Ріттїх): в ній бачать теж переходи від українського до білоруського (Соболевский).

³⁾ Див. т. II с. 369 і далі.

⁴⁾ Jaroszewicz *Obraz Litwy* I с. 17; див. до сеї справи Барсова² с. 41 (він кладе ятвязьку колонізацію на Німані й його полудневих притоках до вододілу з Бугом і Припетю), Андріяшева *Очеркъ ист. Волынской зем.* с. 39.

⁵⁾ В XIII в., коли ми дійсно маємо звістки про Ятвягів, бачимо їх за Наревом і Бобром.

кає на якусь особність цього краю — чи етнографічну, чи суспільно-політичну, тяжко сказати. Априорно можна признати досить можливим, що північна частина руського Побужа, за Берестем, виходячи за лінію припетсько-німанського вододілу, була пізнішою займанщиною; але ніяких певних фактів, що свідчили-б тут про пізнійший характер української колонізації, досі нема. Остаточна справа лишається нев'ясяною. Дуже багато ще є роботи фільольогам, археологам, етнографам, аби положити підвалини для рішення цього питання, як і взагалі для в'яснення історії теперішньої границі української території на півночі, її відносин до білоруської та племінного підкладу тутешнього розселення.

Переходячи на полудневі згіря Карпатів, ми і тут бачимо теж явище, що і на північних. Український елемент тримається дуже добре там, де сидить в збитих масах (навіть зростає, неважаючи на неможливі економічні й культурні відносини й сильну еміграцію); але в мішаних територіях слабне й постійно винародовлюється.

Завважали, що Русини особливо легко підпадають під словацький вплив; нехочі переймати що не будь у Мазурів, вони дуже охоче переймають словацьку мову, навіть ходячи до них на заробітки, тим більше мешкаючи в сусідстві¹⁾. Тим поясняли масу двоязичних словацько-українських сел на західнім краю Руси, але треба-б ще прослідити докладніше тутешні колонізаційні відносини: чи не буде теперішня українсько-словацька мішанина в певній мірі також результатом і старої мішаної колонізації, а не тільки самого ослаблення українського елемента на його західнім пограничю. Що одначе в мішаних територіях український елемент тут слабне дійсно, се не підлягає сумніву. Русини Спишського комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми Русинами, і над ними „руськими могилами“ уже йде завзята суперечка — чи маємо тут пословачених Русинів, чи споконвічних Словаків²⁾. Документи з попередніх століть виказують Русинів там, де вже тепер сидять самі Словаки; ще на початку цього століття мали бути значні останки Русинів на Гроні (Gron), де тепер вже значать ся самі Словаки.

Подібне діється й на українсько-угорськім пограничю, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елемента. Ще на початку минулого цього століття подорожний Росиянин, переїз-

¹⁾ Головацький Нар. п'єсни I с. 743, Broch в Archiv für sl. Phil. т. XVII на вступі, т. XIX с. 17.

²⁾ Статі Шкульетого, Мишика, Цамбеля, Гнатюка.

дячи від Мишкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: „від Мишкольца до границь Польщі (!) села і міста по більшій часті заняті Руснаками“¹⁾. Тут може бути й перебільшення. Але число Русинів на рівнині, між Мадярами таки дійсно на очах маліє. Які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського „тисячоліття“! Мусимо думати, що українські кольонії, які й тепер ще переходять за Солону (Sájó), Красну, Самош, лишили ся останками далеко густішої колись, коли не масової кольонізації (сліди її сильно переховались ще в топографічних назвах). Незалежно від початкового розселення, українська людність мала тенденцію йти з своїх суворих гір на рівнину, шукати легшого хліба (так повстали й українські кольонії в Бачці, над Дунаєм — недалеко устя Тиси, уже в XVIII в.). З другого боку мадярська людність припливала поволі на території пограничні з підгірем. В витворених таким чином мішаних територіях український елемент не міг вкінці удержатись.

В Семигороді вже нема Русинів, вони згинули, можна сказати, на нашій пам'яті: ще на початку XIX століття мали бути їх останки²⁾. Слід Русинів зівстав ся тут тільки в числених хоро- і топографічних назвах на цілм просторі Семигорода. у всяких мадяризованих, румунізованих і германізованих назвах — Oroszi, Oroszlalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz і т. и.³⁾. Орографічна й топографічна номенклатура Семигорода взагалі зраджує колишню слов'янську кольонізацію, на котру аж пізнійше налягали угорські, волоські, німецькі верстви, — кольонізацію осілу і культурну від початку: на се вказує факт, що експлуатація соляних і рудних богацтв Семигородських гір іде від їх слов'янських осадників: окно, баня, сольнок — слов'янські назви для рудних і соляних ям. — сї слова в мадяризованих і румунізованих топографічних назвах повторяють ся дуже часто⁴⁾. В документах сї слов'янські елементи виступають, від коли починаєть ся для Семигорода документальний матеріал -- в XII в., а численні „руські“ назви на території Семигорода виразно вказують, що той слов'янський елемент в деякій часті був українським⁵⁾. Документальні

¹⁾ Броневскій Путешествіе отъ Триеста до С.-Петербурга въ 1810 г. (1828) I с. 192, теж I. 137, 159, 163 — див. Ламанского Славяне въ М. Азіи й т. и., додатки с. 56.

²⁾ Про се див. в примітках (7).

³⁾ Див. манку назв зв'язаних з Русю у Піча Die dacischen Slaven с. 253, Кочубинскій ор. с. с. 65.

⁴⁾ Матеріал зібраний у Кочубинского I с. 15 і далі.

⁵⁾ Др. Піч (Die dacische Slaven с. 257) бачить і в типі місцевої людности сліди руського елементу, пор. Отчетъ Филевича с. 19.

сліди руського імени маємо від XIII в.: нпр. гора *Ruscia* в грам. 1228 р., місто *Forum Ruthenorum*, засноване на початку XIII в.; показуєть ся, що *Bissen* актив XIII в. теж часом означають Русинів¹⁾. Ще в XV віці було тут чимало Русинів, як бачимо з згадки одної папської булі (1446) про численний і великий руський нарід в Угорщині і Семигороді²⁾.

На Карпатських горах руське розселення не кінчилось. Словянські елементи в хорографії, що служать нам свідками про стару словянську колонізацію на всім протягу Семигорода, не обмежають ся ним, а йдуть і далі на полудневий схід — на територію теперішньої Молдави³⁾. Руську колонізацію на нижнім Дунаю знаємо документально — вже бачили свідоцтво про неї з нашої літописи: „присїдяху кь Дунаєви“. Останки її держались тут навіть після турецького печенізько-половецького руху, і були досить значні ще в XII в., коли Галицьке князівство в своїх руках держало нижній Дунай („зтворивъ Дунаю ворота, суды рядя до Дуная“ — Слово о полку Ігоревім). Тут перебувало велике число риболовів і ріжних промисловців та всякого вільного люду (прототип пізнійшого козацтва), котрого центром був звістний Берладь (Бирлат) на нижнім Дунаю⁴⁾. З півночі до сеї наддунайської української колонізації безпосередно притикали української колонії в Семигородскім гірськім краю, і коли під натиском Печенігів українські осадники мусіли усуватись з чорноморського побережа, ся чорноморська людність мусіла в певній часті рушити ся і в сім напрямі — в гори, та скріпити початкову колонізацію.

Таким чином ми подибуємо Русинів на цілім полудневім карпатськім підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів, і далі на полудень — до моря. Як же могло-б і бути инакше? Коли в загальнім руху словянства на захід і полудень східно-словянська колонізація опановала північне підгір'я Карпатів, а з другого боку — просторонь між Дністром і Дунаєм („сїдяху по Днїстру,

¹⁾ Ще письменники XVIII (як Бенке, Едер) висловляли здогад, що *Bissen* то Русини; Кочубинський догадувавсь, що ся назва в актах XIII—XIV в. означає Русинів (с. 63), хоч се імя значить властиво Печенігів; Філевіч переконав ся, що в оригіналі грамоти 1324 р. замість *Bissen* стоїть *Rutheni*; з того виходило-б, що сі імена часом уживались без ріжниць (грамота у Филевича *Отчетъ* с. 27, див. про неї тамже с. 9—10, 12—13).

²⁾ *Quod in regno Ungariae illisque confinibus et Transsylvanian partibus nonnulli Rutheni nuncupati gens quidem satis populosa et grandis numero existant. Katonae Historia critica Hungariae ducum XIII p. 497.*

³⁾ На їх вказав ще Реслер оп. с. с. 325.

⁴⁾ Про наддунайську Русь див. більше в т. II гл. 7.

присъядху къ Дунаєви“), цілком природно, що ся колонізація, підіймаючись в гору річками і ними-ж спускаючись на другий бік, мусіла опановати й гірський карпатський пояс, майже порожній, позбавлений осілої людности (бо навіть і оборонці теорії, що останки романізованих Даків, предки сучасних Волохів, заховались під час великого руху народів в Карпатських, спеціально — в Семигородських горах, признають сі останки незначними). Инакше не могло-б і бути. І розуміть ся, се мусіло початись зараз, скоро українська колонізація присунулась до Карпатських гір від півночі і сходу, а се мусіло мати місце десь в VI—VII вв. Тим поясняеть ся, що ми не маємо ніяких звісток про міграцію Русинів за Карпати: переселення пізнійшого не було, а при першій розселенню ми взагалі про словянську міграцію маємо звістки тільки там, де Словяне в своїй колонізації приходили до конфлікту з культурними державами. Переселення Русинів в Угорщину, почавши від Альма до Федор Коріатовича, які виказує пізніша угорська історіографія для обяснення української колонізації¹⁾, се по части непевні, по части незначні факти, і вони, розуміть ся, не спроможні обяснити сієї масової колонізації, а про дійсну українську міграцію ми не знаходимо ніяких звісток в історичні часи.

По думці звістного Аноніма — нотаря короля Белі (XII чи XIII в.), ватагу Русинів привів з собою Альм з під Києва, мандруючи до Угорщини через Русь, а провідниками його через Карпати (бо він ніби йшов з Галичини на верхи Уга) були руські вояки і селяни²⁾. Коли ми зважимо обставини, серед яких мандрували Угри до теперішньої Угорщини — що се була спішна втікачка від Печенігів, і навіть, як каже Константин — Печеніги уганяли за Уграми³⁾, то можемо напевно сказати, що ані Уграм не було в голові забирати з собою Русинів, ані Русини не мали тоді охоти до них прилучатись. Для нас Анонім тут служить тільки відгомном загального в XII (чи XIII) в. погляду, що Русини в Угорщині такі-ж давні осадники як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непамятних часів — коли ще Угри мандрували до Угорщини. І по угорській міграції вони мусіли зістатись довший час тут панами. Кудю прийшли Угри над Дунай,

¹⁾ Вони вичислені нпр. у Черніга (Н с. 146): Русини приходять на Угорщину чотирма наворотами: з Уграми, за герцога Тоска, з Предславою — жінкою Кольмана і з Федором Коріатовичем.

²⁾ Анонім у Еядліхера *Rerum hungaricarum monumenta Arpadiana* гл. 10: *Similiter (як і Половці) et multi de Ruthenis, Almo duci adherentes, secum in Panoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernum diem per diuersa loca in Hungaria habitat* (пор. гл. 12).

³⁾ De adm. 38.

се річ неясна і суперечна¹⁾; по всякій правдоподібности вони з наднижнього Дунаю до Угорщини мусіли йти коротшими дорогами, заходячи туди від полудня, а не від півночі. Але кудюю-б не йшли вони, в усякім разі вони на початках опанували тільки середно-дунайські землі і поволі тільки підбивали собі сусідні краї. Підгірська карпатська країна остаточно ввійшла в склад Угорської держави ледви чи скорше XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Київа. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати звать ся на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Симон Кеца, XIII в., зве їх „Руськими горами“ (Ruthenogum alpes)²⁾ — з етнографічного погляду, чи може з огляду на закарпатську, галицьку Русь.

В Семигороді і на північнім побережю Дунаю виключною і єдиною українська колонізація не була. Не кажучи про Волохів, тут від часів початкового розселення мусіла стрічатись східно-словянська і полуднево-словянська (болгарська) колонізація. Угорська традиція говорить багато про болгарську зверхність в семигородських землях і хоч се зістаєть ся питанням ще не вповні виясненим, чи Семигород справді належав до Болгарської держави, — дуже правдоподібно, що в моменти особливої сили Болгарської держави, як напр. в 1-ій пол. X в., землі на північ від Дунаю входили в круг її політичного впливу. Про масову полуднево-словянську колонізацію на території Семигорода і Молдави джерела мовчать. Новішими часами звернено увагу на словянські елементи в мадярській і волоській мові — що вони в переважній чи значній часті взяті з болгарських діалектів, але се справа мусить бути ще докладніше розсліджена³⁾. Останки семигородських Болгар (особливо в Чегреді), що звернули на себе особли-

¹⁾ Піч нпр. боронить і тепер оповідання Аноніма, що Угри прийшли через Карпати з півночі (Der nationale Kampf с. 65—5), Реслер вів їх через залізні ворота (162), Грот (с. 307) через гори в сусідстві Зелізних Ворот., і т. д.

²⁾ Кн. 2 гл. 1.

³⁾ Про се нпр. розвідки Ашбота — Die Anfänge der ungarisch-slawischen ethnischen Berührung — Archiv XXII, Болгарское шт и славянскія заимствованія слова венгерскаго языка — Извѣстія отд. рус. яз. и слов. 1902, IV. Також Яріча Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache (Denkschriften віденські т. 47, 1902) II с. 376. Яріч вказував в топографічних назвах Семигорода словянські неруські назви (Archiv XIX с. 237, пор XX с. 22 — 3). Справа ся також вимагас ближшого розяснення.

ву увагу останніми часами ¹⁾, уважають ся за пізніших осадників (XIII — XIV в.) — Богомилів або воєнних невільників.

Стріча з болгарською колонізацією зрештою не мала важного значіння: болгарська людність очевидно відпливала з сих країв. Важнішим був елемент волоський.

Вище я згадував за суперечку, о скільки волоська людність Семигорода зложилась з місцевих, перехованих з римських часів останків романізованої людности, і скільки тут мала значіння пізніша румунська колонізація з балканських земель; там висловив ся як за найбільш правдоподібним, що романські останки тут були, але слабші — зміцнила їх уже пізніша міграція з балканських земель. Вона мусіла потопити не тільки словянську колонізацію Семигорода, але й теперішньої Валахії й Молдави. Її датують ріжно — і X, і XIII віком, а можна класти ще на давнійші часи. Волохів (Власі) в Семигороді стрічаємо в актах XIII в., але вони мусіли тут зявитись скорше, бо угорська традиція уважає волоську колонізацію дуже старою — старшою як угорська ²⁾. При кінці XII в. маємо виразні звістки про Волохів на північнім боці Дунаю. По упадку Половців, в 2-ій пол. XIII та XIV в., волоська колонізація мусіла зміцнитись тут ще більше, і вона залила тутешню українську колонізацію — останки старшої колонізації, ослабленої турецьким натиском X — XII в., і новійшу, що прибувала на Подунавє від XIII в. ³⁾

В результаті — українська колонізація в басейні верхньої Тиси задержалась до наших часів (в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині), а в Семигороді і на Подунавю зникла цілком. На се вплинула неоднаковість колонізаційних обставин. Початкову українську колонізацію ми мусимо й тут, з сих західніх окраїнах відповідно до її етнотензивности представляти собі досить рідкою. Її крайні етапи могли

¹⁾ Окрім праць вичислених вище, згадати треба ще розвідки Колева і Мілетіча, Български прѣгледъ 1894, XI і 1896, VI. статі Мілетіча в Сборнику болгар. міністерства: Седмиградскитѣ Българи (т. XIII) і Зеселението на католишкитѣ Българи въ Седмиградско и Банатъ — т. XIV, і рецензію Іречка в Archiv für slavische Phil. т. XX.

²⁾ Анонім гл. 24.

³⁾ Піжава згадка Длугоша (ще досить близького часом до сїєї волоської міграції на північний берег Дунаю): він знає про витисненнє Волохами з подунайської Волощини руських осадників, „давніх володарів і мешканців“ сих країв — Hist. Polon. X с. 277 вид. Пшездєцкого. Можна б підозрівати, що Длугош тут виходить із згадки нашої літописи, як Волохи виперли з дунайських країв Словян; але бо Длугош говорить про новійшу колонізацію Волохів, і не про словянських, а спеціально руських осадників, випертих відти ними.

заганяти ся далеко, — але вони могли бути тільки дуже слабкі. Тому як на рівнині Дунаю й Тиси зявились Угри, полудневі українські осади, затоплені чужою людністю, стали винародовлятись під впливом політичної і всякої иньшої переваги малярства. Так само згнули слабі останки української кольонізації на Подунавю під волоським потопом. На карпатським підгір'ю, полишені самі собі, в неінтересних для Малярів місцевостях Русини протягом віків зміцнили ся й залюднили сі краї збитою масою. В Семигородських же горах вони не були полишені самі собі: східно-полудневу частину їх зайняли Маляри (Шеклери) і Німці, а головно, що конкурентами Русинів, спеціально охочими до гірського, пастишого житя, виступили Волохи. Українські елементи, які заходили сюди, мусіли тут відразу перемішати ся з волоськими, а що сі припливали далеко інтезивнійше, а українські кольонії тутешні дуже слабо звязані були з територіями своєї масової кольонізації, тож не удержались і тут. Але їх останки, як ми бачили, були тут ще досить значні в XV в. На нижнім Дунаю також іще при кінці XVI в. звістні останки „численноі й відважноі“ Руси: про них згадує папська інструкція легату Комуловичу 1593 р. ¹⁾.

Так виглядає українська кольонізація з доби великого словянського розселення. Її максимальне розширення одначе не було тривким і скоро поносить великі утрати, особливо в степовім поясі.

Рух східнословянських племен на полудень, прокинувши ся під час гунського походу, неустанно розвивав ся потім в V і VI віці. не вважаючи на тривожне тутешне житє, серед невпинного руху нових турецьких орд і останків старої людности Чорномор'я, що стихійним потоком сунули на захід і знову відливали на схід коли якась перешкода спиняла їх дальший похід. Серед сеї степової грози, не жахаючи ся її, словянські осадники до пол. VI в., як ми бачили, встигли опанувати все побереже від Дунаю до Подон'я. Вони вміли, приладити ся до тривожного, воевничого тутешнього житя. вміли знайти ся в нїм, не гірше тих турецьких чи угорських орд, що блукали степами, по між словянські осади. Словянські добровольці догримували їм товариства в походах, прилучали ся до їх мандрівок розбійничих походів на задунайські чи иньші краї. Потім, з переходом Аварів, наступило деяке заспокоєнне. Турецько-фінські орди на Подоню і Поволжу організували ся під проводом Хозарської орди і

¹⁾ Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de piu numero et piu feroci dell' altri — Русская историческая библиотека, VIII с. 57.

загородили турецькому потокови дорогу з Азії до Європи на яких дватри століття і дали трохи спокійніше пожитє нашому Чорноморю.

Було се явище не звичайне в житю чорноморських степів і варто придивити ся сим рідким ордам, яких роля в історії словянської колонізації і культури виїмково випадає позитивно, а не руйінно, як иньших. На жаль, відомости про Хозар дуже убогі і далеко не виясняють інтереснійших питань звязаних з історією їх і відносинами до східно-словянського розселення.

Етнічний склад орд, обєднаних під іменем Хозар, був неоднотайний. Арабський географ XIII в. Абульфеда каже, що між Хозарами були два цілком відмінні типи — чорний і білявий; деякі иньші факти також підпірають гадку про помішанне у Хозар етнічних елементів—що се був комплекс досить ріжнорідного етнографічного складу, з ріжних орд, які в сім турецько-фінським потоці племен приплили на Подонє. Був висловлений здогад, що основа Хозарської орди була фінсько-угорська, а підпала турецькому впливу—чи то культурно чи то через завойованє якоюсь турецькою ордою. Назви вищих урядів у Хозар—турецькі. Істахрі каже, що й мова хозарська подібна до турецької. Але могли бути тут і иньші ще етнічні елементи¹).

Під їх пізнійшим іменем стрічаємо Хозар вперше в персидській війні Гераклія, розпочатій 622 р.: вони виступають у ній як союзники Візантії проти Персів²). Але досить правдоподібно, що се той сам нарід, який перед тим виступає під назвою Акацірів. відомою нам

¹) Про Хозарів окрім старої книжки Френа (Frähn), де зведено декотрі арабські тексти про них — *De Chazaris excerpta ex scriptoribus arabicis* (1822) див. статі Грігорєва в збірнику його „Россія и Азія“: *Обзорь политической истории Хозаровъ и О двойственности власти у Хозаровъ*. Далі *S. Cassel Der chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrh.*, Берлін, 1876. Н. Howorth *The Khazars were the ugrians or tures* (Труды III междунар. съѣзда ориенталистовъ въ Петербургѣ, II 1879). Голубовского *Болгаре и Хазари* (Кіевская Старина 1888, VII, тут вичислена иньша література). *Tomaschek Die Gothen in Taurien*. *Кунікъ О запискѣ готскаго топарха* с. 84. Гаркави *Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan* (*Russische Revue* 1875), *Die Schicksale des chazarischeh Briefwechsels* (ib. 1877) і *Сказанія еврейскихъ писателей о Хозарахъ в Трудах петерб. археологич. общества* т. XVII, також *Еврейская бібліотека* т. VII, 1879, і в *Трудах IV археол. зїзда I* (Нѣкоторыя данныя по истор. геогр. Россіи). *Westberg Beiträge zur Klärung oriental. Quellen* (Извѣстія петерб. ак., 1899) і *Къ анализу вост. источниковъ* (Ж. М. Н. П. 1908). *Marquart Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (1903). Н. Kutschera *Die Chasaren*, 1909 (2 вид. 1910)—слабка дїлстантська компіляція.

²) Теофан с. 315.

вже з середини V в. Ті Акаціри тоді сиділи десь в землях середнього Дону чи Волги, в ближнім сусідстві Болгарів¹⁾ Вже за Атілі вони тримались союзу з Візантією й воювали з Атилею; але потім добровільно піддались Гунам²⁾. Турецький натиск в середині VI в. дав себе почути і сим Акацірам: їх підбили собі Сарагури, потиснені Савирами — якась турецька чи мішана орда. Ся нова сполучена сарагурсько-акацірська орда входить теж в союз з Візантією, для побирання „дарунків“. Може в звязку з сим, в інтересах візантійської політики, розпочинає вона походи на Персію³⁾. Тотожність політики сих Акацірів VI в. з пізнішою хозарською теж може служити доводом що під назвою Акацірів виступали тіж Хозари⁴⁾.

Коли головні маси Болгар рушили з азовських сторін на захід, Хозари розширюють ся тут на їх старих кочовищах, підбивають собі останки болгарських орд коло Дону⁵⁾, опановують північно-східне каспійське побережжя; а навіть пробують підбити Закавказз. Ціле столітє — від середини VII до пол. VIII в. переходить в завзяту боротьбу Хозар (вже під сим їх іменем) з арабським каліфатом, що опанувавши персидську державу Сасанідів, хотів прилучити й полудневий Кавказ. В результаті сеї боротьби Закавказзє лишилось при Арабах. Хозарська границя від середини VIII в. не йшла далі на полудень за Дербент, де ще Сасаніди збудовали були стіну для оборони від Хозар⁶⁾.

На жаль, дуже бідні відомости маємо про розпросторенне Хозарської держави на північ від Кавказу, як раз більше для нас інте-

¹⁾ Пор. Йордан гл. 5.

²⁾ Пріск — Excerpta hist. I. с. 130, 139 (298—9, 310 Hist. gr. min).

³⁾ Пріск в Hist. gr. m. с. 341, 346 (158, 161—1 ed. Bonn.).

⁴⁾ Акацірів мав за Хозарів вже Географ Равенський: quos Chazaros suprascriptus Iordanis Agaziros vocat (IV, 1). Маркварт, недавно на місце сього ототожнення поставив ряд інших (що Акаціри се Угри, або знов що се Мордва — с. 40 і XXIV), але ніяких поважних аргументів за такі толковання, а против ототожнювання Акацірів з Хозарами він не вмів навести. Згадаю толкованне Акацірів дане Говордзом, як „Білих Хозар“ (від тур. *ак*, білий). Інше толкованне, підтримане недавно Марквартом — „лісові люде“ (від турецького *агач*, дерево).

⁵⁾ Теофан с. 358. Пор. лист кагана Йосифа (вид. Гаркаві як вище). В повнім текстї интересна згадка, що Хозари зайняли місця народу Ванатар, вигнавши їх. Найбільш правдоподібно, що маємо тут варіант назви Огхондор-Болгарів (пор. вище на с. 158 варіанти: Вогхондор, Уну-гундур й ин.); иньші толковання: Венеди, Анти, Вятичі і т. и.

⁶⁾ Про сі війни у Грігорева с. 51 — 7.

ресне. З подій кінця VII і поч. VIII в. бачимо, що Хозари були панами на Керченській протоці (в Фанагорії — Тмуторокани), і в східнім Криму, — навіть в Корсуні з'явився був на якийсь час їх намістник (тудун). Корсунь однак зів'язався при Візантії, але в східнім Криму Хозари тримались довго¹⁾. Наша літопись каже, що певний час їх зверхність признавали східно словянські племена, не тільки подонські, а й подальші, як Вятичі на Оці, Радимичі на Сожу, а навіть і Поляне; Вятичі по її словам зіставалися під зверхністю Хозар навіть ще в другій половині X в. В листі хозарського кагана Йосифа (ніби то з другої половини X в.) Хозарська держава на півночі досягає кочовищ Угрів (Гангрін), на північному сході — Яіка²⁾.

Але центром хозарської держави були прикаспійські землі — на устю Волги лежала їх столиця Ітиль; далі на полудень, недалеко устя Терека був славний своїми виноградними садами Семендер³⁾. Тут при Каспійським морі мусіла сидіти й власна хозарська людність. Араб ібн-Хаукаль (X в.) каже, що вона жила в плетенних з хашу хатах, обмазаних глиною; з оповідання кагана Йосифа виходить теж, що се була людність осіла, жила з хліборобства й городництва; уживала головно рибу й рис, що мабуть сіяв ся на місці⁴⁾.

Державний устрій Хозар був дуалістичний, досить звичайний у народів турецького кореня або культури; голова держави *каган* був окружений надзвичайним иоважанням, але не мав дійсної влади, а правив державою властиво його намістник — *бег*. В сим відгадували сліди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою; але може бути, що се було узурпацією влади з боку начальників війська — бегів. Як зазначають Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим з магометан і Словян⁵⁾, і власть бега опирала ся на війську. Політичний устрій мав загалом

¹⁾ Никифор ed. de Boor p. 41, 45. Теофан с. 373, 378. Католий епархій вид. de Boor (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1891). Житие Кирила. Див. вище с. 100.

²⁾ Гангрін — *vulgata*, але правдоподібна; в перекладі повного тексту виданім Гаркаві (Еврейская библиотека, VII с. 160, пор. Труды IV зїзда) маємо: Гагрії. Між підвласними народами в сім тексті бачимо „Велтит (або Венентин, Ванантят)..., Север (Савар, Суур), Славіунъ“; Велтит толкують як Вятичів, Север як Сіверу; але обидва імені можуть бути й анахронічною ремісценцією тутешніх Венантарів і Савирів. Лист сей не перестав бути загадкою; але як він сам по собі навіть і апокриф, то здасть ся має якісь реальні підстави в традиції.

³⁾ Вестберг ор. с.

⁴⁾ Див. у Гаркаві Сказанія мусульманскихъ писателей с. 92 і 220, лист. Йосифа — Евр. библ. с. 161. ⁵⁾ Масуді — у Гаркаві с. 130.

визначати ся великою толеранцією для ріжноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповні деспотичною.

Хозарські міста мали важне значіння як посередники в торгівлі й культурних зносинах Європи й Сходу. В Італії, як оповідає Масуді (1 пол. X в.), було сім судів — два для магометан, два для Хозар, два для місцевих християн і оден для Словян, Русн й иньших поган. Подібне оповідаєть ся й за Семендер: магометани мали там мечети, християни — церкви, Жиди — божниці¹⁾). Хозарія провадила велику торгівлю з Словянами й иньшими східно-європейськими народами й служила для них посередницею в зносинах з каліфатом і передньою Азією, подібно як і Болгар, столиця поволзьких Болгар.

Ще важніше культурне значіння мала Хозарська держава, як забороло східної Європи проти азійських орд. Ми маємо докладніші відомости про се тільки з X в., але вони кидають світло взагалі на становище Хозарської держави. В X в. Хозари не дозволяли турецькій орді Узів переходити з-за Волги в чорноморські степи і рівнож не перепускали на схід європейських пиратів-Русинів, що човнами ходили грабувати каспійські береги²⁾). В тім удержанню спокою був економічний інтерес Хозарської держави, що мала під своєю зверхністю і чорноморські і прикаспійські землі та вибирала доходи з торгівлі сих земель. Тоді, в X в., Хозарія була вже на стільки слаба, що не завсідн могла служити таким заборолом для сих розбійничих обосторонніх походів; але в VIII — IX в. була вона сильніша, й значіння її в сім удежанню спокою й опіці торгівлі було більше.

На жаль, маємо дуже бідні відомости про сю цікаву боротьбу Хозар з турецькими ордами. Орда алтайських Турків, що в другій половині VI в. опанувала була прикаспійські землі, очевидно, незабаром втратила свою силу на заході. Натомість в IX в. починають натискати на Хозарів Угри і Печеніги. В арабських джерелах є звістки що в середині IX в. на Хозар так сильно натиснули турецькі орди, що вони просили помочи у Арабів³⁾). В кінці IX в. Хозари, не мігши дати собі ради з Печенігами, перепустили сю орду в Європу⁴⁾), і дальша східня політика їх лежить в здержуванні орди Узів.

¹⁾ У Гаркави Сказанія с. 129 — 130 і 220, пор. каталог епархій де-Боора, де виступає єпископ *ὁ Ἀστῆλ* — правдоподібно Ігиль.

²⁾ У Гаркави ор. с. с. 131, Каган Йосиф — Евр. биб. с. 160 — 1. Аваліз звісток у Маркварта с. 337 — 341.

³⁾ Ібн-ель-Асір у Григорьєва с. 58.

⁴⁾ Константин Порфир. De admin. imp. с. 37. Константин тільки хибно толкує сей факт, що то Хозари навмисно, в спілці з Узами, прогнали Печенігів в Європу.

Взагалі почавши з кінця IX в. Хозарська держава хилить ся й упадає. Як бачимо з оповідання Константина Порфирородного, Хозари тоді мали проти себе з полудня кавказьких Алянів і Чорних Болгар, що були вже незалежні від них, зі сходу орду Узів, з заходу Печенігів¹). Візантія зміцнила своє становище в Криму і обмежила хозарські впливи з цього боку, а на Дніпрі формуєть ся Руська держава, що не тільки забирає словянські народи з під зверхности Хозарів, але й нищить їх державу своїми походами. Симптомом упадка Хозарської держави уже з IX в., крім згаданої звістки Арабів про їх безрадність в боротьбі з Турками, служить звістний епізод з побудованнем Саркела на Дону за цїсаря Теофіля, переказаний у Константина Порф. Як ні толкувати сей, в подробицях досить загадковий епізод (чи так, що ту кріпость поставили Греки з власної ініціативи, як забороло для своїх кримських земель против Хозар²), чи дійсно — як оповідає Константин, зробили вони се на прошенне своїх союзників Хозарів і для їх оборони), — в кождім разі сей факт показує, що тоді, в 1-ій пол. IX в. Хозари вже сильно підупали. Коли кріпость ставила ся для оборони Хозарів, як категорично каже Константин, то таким небезпечним сусідом Хозарів від заходу були тоді Угри³), а може вже й Русь починала непокоїти Хозарію, і поставлений на Дону Саркел міг мати спеціальною метою — заступити їй дорогу з Дону на Волгу та на Каспійське море⁴): як раз сі походи страшенно нищили Хозарію

¹) De adm. 10—12.

²) Таку гадку висловив Успенский, переносючи заразом сей епізод 1-ої полов. IX на початок X в. (Византійські владїня на сїверномъ берегу Чернаго моря въ IX и X вв., Киевская Старина 1889, V). Хоч оброблена ним дуже делікатно, ся гадка лишаєть ся все таки лише гіпотезою супроти категоричних свідочтв Константина, що до фактичної вірности незбитих. Полеміка Успенского з Васілевским в сій справі в Ж. М. Н. П. і К. С. 1889. Див. іще Ламалского Житіє св. Кирила — Ж. М. Н. П. 1903, VI с. 353—4.

³) Пор. арабську звістку (IX в.): „Кажуть, що давнішими часами Хозари, боячи ся Малярів та иньших сусідніх народів, копали рови на оборону“ (Извѣстія ибн-Даста с. 27).

⁴) Як місце Саркела вказують на городище на лівім боці Дону, на грунтах с. Цимлянської, де розкопки показали сліди мурів з цегли, фрагменти візантійських кольон (може церкви), хрести і монети візантійські і руські. Див. В. Сизовъ Раскопки близь Цимлянской ст. на Дону, Труды VI съѣзда т. IV; Поповъ Гдѣ была хозарская крѣпость Саркель — Труды IX археол. зїзда т. I і тамже т. II с. 102 — дискусія; Звѣревъ Матеріали по археол. Дона (Памят. кн. Воронеж. губ. 1894). Ласкинъ Сочиненія Константина Багрянородного с. 223 і далі. Вестберг ор. с. розд. 4 і Маркварт гл. I (инакші гадки).

в X в. і вкінці привели до останнього удару за Святослава, що звів до марних останків колишню славу хозарську державу.

Крім ворогів сторонніх на ослаблення Хозарів в X в. вплинула якась внутрішня боротьба, звісна нам з короткої згадки у Константина Порфир.: по його словам, між Хозарами десь при кінці IX в. настала внутрішня війна і побита партія вийшла й прилучилась до Угрів¹⁾.

Я вже згадав, що в листі кагана Йосифа північна границя Хозарської держави протягаєть ся до Угрів: звістка ся в кождім разі правдоподібна, і може не без впливу хозарського натиску західна частина угорського народу, відділившись, пустила ся на захід, під іменем Угрів-Мадярів. Тепер знаємо зовсім певно, що в Уграх, або Мадярах, як вони себе зуть, маємо нарід фінського кореня, найбільше зближений до теперішніх зауральських Вогулів і Остяків (західні сусіди — Зиряне й Вотяки досі зуть сї народи Jögra)²⁾. Але як показує мова, сей фінський елемент підпав значним впливам турецьких елементів, що могло стати ся чи то через зносини або мішання, чи то через завойованне. Константин Порфирородний оповідає про хозарську зверхність над Уграми й прилученне до них певної части Хозар: могло бути й більше таких фактів примішування до угорської орди елементів турецьких або пановання над нею Турків²⁾.

Нема ніяких певних відомостей проте, коли відлучились Мадяри від своїх земляків і пустились в мандрівку на захід³⁾. Константин Порфи-

¹⁾ De adm. 39.

²⁾ Вінклер у своїй статі на підставі язикових явищ уставляє такий ряд впливів, яким підпадала фінська основа Угрів: турецький, монгольський, дравідійський, іранський, кавказький. Дравідійські впливи, коли-б на них здатись, вказували-б на глибокий Іран, кавказькі — на краї прикавказькі, як на етапи сеї міграції. Побут угорської орди в кавказьких краях доказує Зічі також і археологічними вказівками.

³⁾ З літератури початків Угрів і їх міграції занотую дещо для нас цікавіше: Hunfalvy Ethnographie von Ungarn, 1877, йогож Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreichs-Ungarns, 1881). Vambery Ursprung von Magyaren і критику Hunfalvy: Vambery's Ursprung der Magyaren, 1883. Гротъ Моравія и Мадьяры, 1881, Géza Kuun Relationum Hungarorum cum oriente historia antiquissima, 1895. E. Zichy La migration de la race hongroise, другий титул: Voyages au Caucase et en Asie, 1897. Westberg Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Bulletin de l'Académie de Spbg., V серия, XI, 1899, розд.: Magyaren). I. Hampel A honfoglalási kor hazai emelékei, 1900 (пам'ятки з часів як Мадяри осідали на нижнім Дунаю—реф. в Věstnik Slov. Fil. a Star. I). H. Winkler Das Finnenthum der Magyaren (Zeitschrift für Ethnologie, 1901). Маркварт op. c., passim. Мункачі в Ethnographia 1904. Lüttich Ungarnzüge in Europa im 10 Jhrh, 1910.

рородний¹⁾ — одинокє більш певне джерело про угорську міграцію²⁾, оповідає, що „Турки“ (як він зве Мадяр) за давніх часів сиділи коло Хозар, під їх зверхністю; той край звав ся Лебедією, по імені головного угорського „воєводи“ (Βοεβόδου), і був на ріці Χηδμάς инакше Χιγγουλοός. Під натиском Печенігів Угри розбились на дві частини: одна зісталась на сході (у Константина — коло Персії), друга перейшла в край Ателькузу і звідти потім емігрувала на середній Дунай. Але при тім виходить, що Угри сиділи коло Хозар тільки три роки; Печеніги прийшли в Европу при кінці IX в., а вже 893 р. Угри емігрували на середній Дунай. Таким чином сей цілий перехід Угрів через чорноморські степи виходить у Константина незвичайно швидким, щось подібно як у Аварів. Се само по собі досить сумнівне і будило ріжні підозріння що до своєї достовірности. Тепер же не може вже бути ніякої непевности в нім, що угорська мандрівка з над-Уралу над Дунай в дійсности розтягнула ся на довгий час, що найменше яке столітє. Против пізнійшої звістки Константина маємо сучасні арабські відомости. Ряд арабських письменників переказують нам звістки про Угрів з часів їх мандрівки, і йдуть сі звістки, очевидно, з джерела середини IX в., або другої чверти його; Угри тоді сиділи в чорноморських або прикавказьких степах і були звісні як воєнничя, розбійничя орда, що сильно докучала своїм сусідам³⁾. З огляду на се мандрівку Угрів з-за Волги приходить ся посунути назад против Константинової дати дуже значно, принаймні на початки

¹⁾ De adm. 38.

²⁾ Оповіданне угорського Аноніма — нотаря кор. Белі зовсім страшило кредит в науці.

³⁾ Вперше сі звістки опубліковано з ібн-Русте, письменника X в., але тоді не було відгадано їх походженне; аж пізніше, коли прибули аналогічні звістки у аль-Бекрі, і особливо у Кардізі, видані Бартольдом в 1897 р., стало вияснять ся, що маємо перед собою звістки з середини чи навіть першої половини IX в. Здогадують ся, що джерелом їх була географічно-політична праця про Римську (візантійську) державу і сусідні варварські краї Мусліма абу-Джармі — до нас вона не дійшла, але з неї мористав і Джайгані, і географи X віку. Маркварт дає таку таблицьку сих географічних праць:

		абу-Джармі		
		Джайгані		
Ібн-Русте	N		Бекрі	N
			трактат вид.	Кардізі
	Мухамед-і-Ауфі		Туманским	

Про особу Джармі і його писання деякі відомости подає Масуді — див. витяги у Васильєва Византія и Араби при амор. династії, дод. с. 73.

IX в. З тим набирають вірогідности й різні звістки про Угрів на західніх границях в другій половині IX в. Очевидно, Константин в своїм оповіданню збив до купи факти з довшого часу¹).

Що до місць, де Угри, по словам Константина, перебували в сій міграції, то Лебедию зовсім не можна докладно означити; уміщують її між Дніпром і Доном (Χιτυλοός тоді міг би бути Орелею, „єгоже Русь зоветь Уголь“) ²), але все се зовсім гіпотетичне. „Ателькузу“ ж безперечно означає край на лівім боці Дунаю (від Дунаю до Дністра чи аж до Дніпра — сього не можна знати). Саме слово толкують як „річка Кузу“, край над Кузу. Се була вже остання станція Угрів по дорозі до середодунайських країв. Перед тим по словам арабського джерела вони сиділи над „двома ріками, що течуть в Римське (Чорне) море“, в сусідстві Кавказьких гір, мабуть над Азовським морем (коло Кубани або Дону). Весь сей час вони пробували таким чином в безпосереднім сусідстві наших племен³); але се сусідство Угрів, по словам арабського джерела, для наших племен було дуже гірке і мусіло прикро відбити ся на чорноморській колонізації. „Вони панують над всіми сусідніми Слов'янами, обтяжають їх тяжкою датиною і поводять ся з ними як з своїми невільниками. „Вони неустанно нападають на Слов'ян“. „Воюючи Слов'ян, вони забирають у них невільників та відводять їх берегом морським до одной з пристаней римських, що зветь ся Καρχη (мабуть Керч). Греки виходять їм на зустріч, Маляри заводять торг з ними, віддають їм своїх невільників, а за те дістають грецькі паволоки, кольористі коври й інші грецькі товари“ ⁴). Наша Повість, знаючи про перехід Угрів, нічого не ка-

¹) Оден з новітших малярських істориків Marczali (у Szilagyі A magyar nemzet története I с. 20 і далі), найдалі відходячи від Константинового оповідання, припускає, що Угри вже коло 700 р. прийшли до Лебеді, пробули там довше як століте, і в Ателькузу сиділи довший час.

²) Іпат. с. 427. У всякім разі не Інгудом, як думають звичайно.

³) Про сліди старого житя з Слов'янами в малярській мові і походження їх В. Munkácsi Die Anfänge der ungarisch-slavischen Berührung (Die Donauländer, 2, 1899), статі Ашбота, цитовані вище, с. 224 і полеміка Меліча против них в Archiv XXXI. також статя Janko про руські терміни в угорськім рибальстві — M. N. Múzume nápr. oszt. Ertesítője 1900 — реф. в Věstnik Sl. Star. IV с. 51.

⁴) Извѣстія ибн-Даста с. 27, Бартольда Отчетъ с. 122 (Записи академіі VIII. I), Извѣстія аль Бекри с. 63; про сі звістки Вестберг Beitrage с. 214 і Къ анализу с. 20, Маркварт Streifzüge с. 27 й ин. Про угорські походи на чорноморськім побережжі в 860-х рр. также в житії Константина-Кирила. Καρχη толкують іще я Тмуторокань, Каркіну і т. п. Против Керчи підносять те, що в IX в. вона не належала до Греків; але можлива тут деяка недовладність у Араба, а можливі і різні політичні зміни в Керчи, нам незвісні.

же за якусь „примучуваннє“ від них. Вона говорить тільки про один епізод, що якась ватага угорська йшла попри Київ, але й се оповіданнє виглядає на книжне обясненнє того, як зявилося урочище Угорське в Києві¹⁾. Наш книжник, мавши нагоду кілька разів говорити про Угрів і знавши якусь пам'ять про них в традиції, очевидно нічого не чув і не умів нічого сказати про якусь біду від них, як розказав про Аварів. Біда дотикала більш полудневої колонізації, що мало інтересувала Киян, хоч без сумніву дуже сильно відбила на тутешнім українським життю.

Побут Угрів в наших степах закінчився в 890-х роках. З своїх становищ над долішнім Дунаєм Угри на заклик Візантії взяли участь у війні Греків з Болгарами; але Болгари напустили на них Печенігів, і попавши між два огні, Угри пустилися в гору Дунаєм на колишні кочовища Гунів і Аварів, і тут осіли. Тим закінчилася їх мандрівка.

Мандрівка Угрів та їх спустошення серед чорноморської колонізації були предтечею далеко грізнішого для неї походу. Вже в середині IX в. сильно налягали на Хозар Печеніги. Хозари заступали їм дорогу на захід, тим часом зі сходу тиснули Печенігів Узи (Турки наших літописей), а за ними ще сильніша орда Кіпчаків — Половців. По

¹⁾ „Идоша Угре мимо Киевъ горою, еже ся зоветь вынѣ Угорское, и пришедше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци“, каже Повість — Іпат. с. 14. Уграм, розуміється, не дорога було йти коло Києва, могла хіба якась ватага заблукати, але й се робить непевним та обставина, що літописець тим угорським походом хоче обяснити назву київського урочища. Отже сей похід непевний і трудно з того вимірковувати якийсь напад Угрів на Київ, як робить і тепер Літій (кладучи його на р. 862). Натомість сі угорські вежі виглядають як реальна народня згадка про Угрів. Цікаво, що вичисляючи орди, які переходили на Русь, Повість ставить наперед Печенігів: „По сихъ бо (Обрах) придоша Печенизѣ, и пакы идоша Угри Чернии мимо Киевъ“ (с. 7), хоч в дальшій оповіданню Угри випереджають Печенігів, бо приходять ще за Олега, а Печеніги аж за Ігоря. Се переставленнє Печенігів перед Уграми свідчить, що перехід Угрів в руській традиції лишив дуже незначний слід і злився з печенізьким. В обох разях прихід Угрів датується на основі чужих джерел, і сі дати не мають значіння для історії Руси. Прихід Угрів оповідаєть ся в звязку з історією проповіді Кирила і Методія та з завойованнєм Морави Уграми, і дата 6406 (898) р., під котрою поставлена і ся проповідь, і прихід Угрів під Київ, і їх війни з Греками і Моравою, викомбінована, як правдоподібно пояснив Шахматов (Хронологія древн. рус. лѣтоп. сводовъ (Ж. М. Н. П., 1897, IV), з життя Кирила й Методія. В усякім разі вона не відповідає хронології угорського походу.

словом Константина Порфирородного, Печеніги тоді сиділи між Волгою і Уралом. Хозари, не витримавши натиску Печенігів, нарешті перепустили їх; се мусіло статись не пізніше 70—80 рр. IX в.¹⁾ Перепущена за Волгу, Печенізька орда упала на Угрів і погнала з їх кочовищ. Розбиті Угри рушили на схід, і Печеніги, ступаючи по пятам їх, вже на початку 890-х років з'явилися над нижнім Дунаєм, там винищали кочовища Угрів і тим примусили їх перейти в середно-дунайські краї²⁾.

Печенізький перехід зза Волги над Дунай виглядає як дуже скорий, справжній степовий оркан, щось жодібно до аварського. Але Печеніги не перейшли далі на захід, як Авари, а зістались в наших степах.

Своїми ордами вони розкинулись на цілій просторони від Дону до Дунаю. В першій половині X в. „Печенізька земля“ (Πατζουαχια) по оповіданням Візантійців простягаєть ся „від нижньої частини Дуная, насупроти Дістри (Силістрії) до хозарського замку Саркел“ (на Дону)³⁾ Константин оповідає, що з восьми колін, з котрих складалась Печенізька орда, чотири кочували на схід від Дніпра, чотири — між Дунаєм і Дніпром. По його звісткам два печенізькі коліна займали західній край степів, над Дунаєм, одно „в сусідстві Руси“ — Полян, друге в сусідстві Уличів, Деревлян і Лучан, значить між Дністром і Дніпром. День дороги мав ділити сі печенізькі кочовища від русько-словянської поза-степової колонізації. За Дніпром печенізькі кочовища притикали на сході до земель Хозарів і Алянів, на полудні — до кримських володінь Візантії⁴⁾. Місця Печенігів за Волгою зайняли Узи-Торки.

¹⁾ Константин каже (De adm. 37), що те стало ся тому п'ятдесят або п'ятдесят п'ять літ, а що ся частина укладась коло 950-го р. (в 951—2, як виводить Вугу) то Печеніги мали б перейти Волгу в останніх роках IX в. В дійсности Печеніги мусіли перейти Волгу скорше.

²⁾ Про сей епізод і його суперечну хронологію див. у Грота оп. с. гл. V, Голубовского Печенѣги гл. III, Маркварта с. 519 і далі, Вугу § 13. Наша Повість дає для приходу Печенігів дату 6423, себ то 915: „приидоша Печенѣзи первое на Рускую землю и створше миръ съ Игорем, идоша къ Дупаю“. Але по правдоподібному об'ясненню Шахматова (Хронологія с. 473), літописець викомбінував її з оповідання Амартола про участь Печенігів в грецько-болгарській війні 914 р., що слідом і переказує: Мусів міркувати таким чином, що як Печеніги ходили на Дунай, то мусіли йти через „Рускую землю“. а коли при тім не звісно про війну їх з Игорем, то очевидно „створивше миръ“.

³⁾ De admin. imp. с. 42; про сю главу див. гадки в розвідці Усенского: Візантійскія владѣнія на сѣв. берегу Чорнаго моря (Київська Старина 1889 IV, 263 (він уважає се реляцією з початку X в.) і Вугу The treatise de administrando imperio—Byz. Zeitschr. 1906 § 14.

⁴⁾ De adm. с. 37.

Спільне пожитє з численною, дуже вєсничєю й хижкою Печенізькою ордою для словянської степової людности було занадто тяжким. Зворохоблена вже перед тими угорськими погромами, вона тепер починає рішучо кидати небезпечні місця і в великих масах мандрує в спокійніші краї. На жаль, весь сей процес іде поза нашими очима: не згадавши ні словом про пустошення угорські, наша літопись про Печенігів починає говорити аж тоді, як вони своїми нападами стали пустошити околиці Київа, а се стало ся вже в другій половині X в. Одинока подробиця з степового житя, яку переказують нам джерела — се трудности, які робили Печеніги на степових шляхах. В оповіданню Константина про торговельні каравани Руси, що ходили з Київа Дніпром і морем до Царгорода в першій половині X в., бачимо, що сі каравани мусіли ходити оборонною рукою, бо й на Дніпрі й на морським побережю вистерігали їх Печеніги¹⁾. Кн. Святослав і загинув в степах від Печенігів, що стерегли його коло порогів, прочувши про його багату здобич, і переловили в дорозі до Київа. Всю иньшу обстанову тодішнього житя в степах і на степовім пограничу можемо доповнити хіба з пізнійших, половецьких часів: неустанні набіги на міста і села, що мусіли жити в вічнім страху, на вєсній нозі; під час нападів забиранне в неволю великих мас невільників, що продавались в кримських портах на роботу в далекі краї, й вирізуванне всіх нездалих до роботи, до продажі; нищенне осад; в результаті — утеча людности й запустінне цілих країв. Не треба забувати, що два віки спокійного господарського житя відділяло сі степові тучі IX — X вв. від тривожливої епохи розселення. Часи розселення у полудневих українських осадників виробили були ворохобний і вєсничий характер, тоді вони могли охоче ставати спільниками розбійничих походів Гунів та Болгар; за два віки спокійнішого житя вони відстали від того, і переважна маса не мирилась з таким тривожним пожитєм та вибрала ся з степів.

Ми бачимо тільки результати сього всього, та й то подекуди значно пізнійше, коли вже місце Печенігів заступили в степах Торки й Половці (в другій половині XI в.), тож мусимо тут говорити про результат турецького пожитя взагалі, протягом X (почасти IX-го) і майже цілого XI віку.

Вже говорячи про кольонізацію Уличів та Тиверців (в етнографічнім огляді), „Повість“ оповідає про неї в минулім часі: „сѣдяху по Бугу и по Днѣпру (Днѣстру)“, „присѣдяху къ Дунаєви“, „бѣ множество ихъ“. Вона додає, що міста (замки) їх ще й досі істнують („суть города ихъ и до сего дне“), і тим виразнійше відтінює, що

¹⁾ De adm. c. 9.

сама колонізація чорноморська — справа минула: міста зістались, а самої колонізації, цього коляшнього „множества“ вже не було.

Вище наведено звістку новгородської редакції Повісти про перехід Уличів з нижнього Дніпра за Бог в першій половині X в. і вказано, що й сей перехід став ся, по всякій імовірности, під впливом печенізького натиску. Ми мали-б тут один епізод з історії уступання чорноморської української людности з степів на північ. Але тягнув ся сей процес довго, степи пустіли поволі, степенуючись від більше небезпечних околиць до менше загрожених. По перших, сильніших міграціях, викликаних першими грізнішими катастрофами, сей відлив руської людности тягнув ся мабуть не одну сотню літ, і останки степової людности могли ще мандрувати звідси і в XI—XII в.

Уличі переходили в краї між Богом і Дністром — певно на середній і верхній Бог, на північний захід. В сім напрямі мусіла взагалі уступати степова людність. На півночі вона приливала до готової вже колонізації, помножала її людність і причиняла ся до відпливу її далі на північ: одним з результатів сього відворотного руху треба прийняти розвій колонізації лісових і багнистих просторів північної України, занедбаних, певно, під час вільного походу на полудень. На заході лежали ще слабо колонізовані, теж занедбані в перших початках гірські околиці Карпатів: на їх колонізацію витиснення українських осадників з-над моря мусіло мати теж рішучий вплив. Дуже правдоподібна думка, що сюди — в карпатські й закарпатські краї, пішла подністрянська, тиверська й дубізько-уличька людність¹⁾. На сей час можна класти зміцненне колонізації карпатської Руси взагалі.

Подібний процес повільного уступання української людности з чорноморських степів мусів мати місце і на лівім боці Дніпра, тільки тут ми не маємо навіть тих скупих вказівок, як на правім. Можемо тільки з одного боку (на підставі чужоземних відомостей) констатувати залюдненне Подоня, мабуть до самого Азовського моря, перед приходом Угрів і Печенігів, а з другого боку описи походів на Половців на початку XII в. показують вже сильне спустінне степів на полудень за Посулем, так що там зістались тільки слабі останки колишньої української людности. До XII віку степи взагалі спустіли вже так сильно, що треба аж вилловлювати натяки на істнування там останків словянської людности. Лівобічна людність мусіла відти відступати переважно теж на північ, чи скорше на північний захід. Подібно як колонізаційний потік в Подонє при першім розселенню ішов з середнього По-

¹⁾ Пор. Барсов² с. 100, Потканьський Lachowie с. 196 (гадка тут вилловлена не зовсім зручно).

дніпровя в південно-східнім напрямі, так і відлив з Подоня й Азовського поморя, по старим торговельним дорогам, мусів піти на північний захід, головню на Подніпрове, особливо лівобічне (по части може і на правобічне — з країв нижнього Дніпра)¹).

Про боротьбу чорноморської Русі з Печенігами Повість нічого не каже нам. Не знаємо й того, чи робили київські князі які небудь заходи для оборони степової людности, що вже стояла в більш або менш тісній залежности від Києва. Одинока ляноніча згадка Повісти під 920 р. говорить тільки, що кн. Ігорь воював з Печенігами²). Більше займатись Печенігами літопись наша починає з того часу, як вони в другій половині X в. стали сильно давати себе знати київським околицям. Під 968 р. вона записала: „Придоша Печенѣзи пѣрвое на Рускую землю“, що має означати перший напад на Полянську землю, переказаний літописцєви традицією³). Але се був вже великий похід: Печеніги, використавши час, коли Святослав воював в Болгарії, великою ордою („бещисленное множество“) обложили Київ, перервали всякі зносини, і руські помічні полки, що прибули зза Дніпра, не відважались іти під Київ. Аж вість, що Київ на другий день має піддати ся Печенігам, і страх каря від Святослава примусили їх іти на поміч Киянам. Та й тоді тільки випадок, як оповідає Повість, виратував Київ: Печеніги прийняли сих Задніпрянців за військо Святослава й забрались.

В дійсности сю облогу самого Києва мусіли випередити менш голосні напади Печенігів, шарпанина Полянської землі й київської околиці. Тільки вони не заціїли в народній традиції, записаний літописцем. Взагалі він переповідає тільки ті епізоди з печенізької біди, що звязані були з якимись народніми переказами або місцевими пам'ятками: така історія про нахід Печенігів на задніпранські околиці,

¹) Тому трудно прийняти гадку Шахматова (Къ вопросу о происх. рус. народностей с. 13—4, почасти і в новітшій: Юж. поселенія Вятичей), що подонсьва людність (котру він уважав за Сіверян, потім за Вятичів), відливаючи на північ, масами кольонізувала землі по Оці. Йому на се не вдало ся дати ніяких важних доказів, і така кольонізація просто і виключно на північ досить неправдоподібна.

²) Іпат. с. 26.

³) В Повісти є два такі перші походи Печенігів на Руську землю, записані навіть в тих самих словах, один під 915, другий під 968 (один з кодексів — Хлебниковский завважив сю суперечність і поправив під 968 роком „пѣрвое на „второе“). Се могло зявитись таким чином, що напад під 968 р. був дійсно записаний в Повість, як перший відомий, але пізнійший редактор викомбінував з грецького джерела і записав під 915 р. ще давнійший прихід, як „первий“, не поправивши пізнійшого.

„по оной сторонѣ отъ Сулы“ (під 993 р.), звязана з легендою про побіду руського хлопча над Печенігом і з іменем Переяслава, заснованого там де той хлопець „пераяв славу“ у Печеніжина. Епізод 996 р. звязаний з церквою Преображення в Василеві, бо коли Печеніги прийшли під Василів і Володимир, не устоявши „з малою дружиною“, тікав і ховав ся під мостом, він обіцяв поставити церкву за своє тодішнє спасеннє і поставив справді церкву Преображення. Історія про облогу Білгорода (під 997 р.) звязана з мандрівним анекдотом (з цією оповідань про дурних людей), як Білгородці обдурили Печенігів, переконавши, що вони з землі дістають кисіль, і тим примусили їх кинути облогу. Нарешті останній печенізький похід за Володимира звязаний з смертю кн. Бориса і взятий з його житія.

Та нам від сих випадкових епізодів цікавіші ті загальні уваги, що кинув при тих оповіданнях літописець. Приступаючи до оповідання про білгородський кисіль він каже, що з Печенігами була повсечасна боротьба: „бѣ бо рать бес престапа“, і Володимир ходив в північні волости збирати війська на війну з ними („по вѣрхние воѣ“ — тут про верх Дніпра, взагалі північні волости)¹⁾. Оповідаючи про те, як Володимир будував „гради“ навколо Київа і сюди виводив осадників з північних земель (факт, що мусіли добре запам'ятати в народі), літописець поясняє також: „бѣ бо рать от Печенѣгъ“²⁾. Сі по дорозі кинені уваги власне розкривають перед нами тодішні обставини, коли Печеніги, опанувавши степи та розігнавши з них переважну масу української людности, в другій половині й особливо — в останній чверті X та на початку XI в. здобули вільний приступ і до дальших земель та налягли на невинищені ще краї в районі середнього Дніпра, особливо на околиці голосного своїми скарбами Київа. Київські околиці були в неустанній облозі від них. Хоч літописець і каже, що Володимир „бѣ воюя ся с ними и одоляя имъ“³⁾, але самі наведені ним епізоди показують, як тяжка була ся боротьба. Місцевих сил не ставало, приходилось стягати війська з далеких північних волостей. Не ставало люду й для осадження новопобудованих міст — кріпостей в околиці Київа; знов приходилось для залоги¹ стягати („нарубати“) заможніших людей з північних земель: „отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чюдий, и отъ Вятичъ, и отъ сих насели грады“⁴⁾. Очевидно, околиці Київа пустіли дуже швидко.

¹⁾ Іпат. с. 87.

²⁾ Іпат. с. 83.

³⁾ І. с.

⁴⁾ Іпат. с. 83. Варіант: „и отъ всѣхъ градъ“ (1 Новгородська літоп. с. 65).

Місто Родня на устю Роси в Дніпро ще стоїть на початку третьої чверті X. в.: над Дніпром, що забезпечав зносини з Київом і північними землями, українська людність могла взагалі держатись довше. З оповідання Константина про українське пограниччя з Печенігами виходило-б, що в першій половині X в. відкриті Уличами „руські“, себ то полянські осадни над Дніпром що досить далеко простягались в стен. Поодинокі замки могли держатись і по Русь. Але Поросє загалом при кінци X в. було вже так ослаблене, що Володимир навіть пожалував праці укріпляти й боронити його від Печенігів, а заходився коло будови замків в ближших околицях Києва по Стугні й Ірпеню. Про сю лінію укріплень літописє каже виразно: про укріпленє Білгорода на Ірпеню вона згадує під 992 р.: „Володимєрь заложи градъ Бѣль и на руби вѣ нѣ отъ шибѣхъ градъ, и много людий сведе в онь, бѣ бо любя городъ ось“: містє певно було тут і давнїше, тепер тільки укріплено його, розумїєть ся — в звязку в цілою системою кріпостей для оборони від Печенігів¹).

Ще більш зложеноу і сильнїйшу систему кріпостей — бодай судячи з слів літописє, вивів Володимир на лївїм боці Дніпра: „И рече Володимєрь: „се не добро єсть — мало городовъ около Києва“. И нача ставити города по Деснѣ, и по Устрын (Острі), по Трубешеви (Трубежу), и по Сулѣ, и по Стугнѣ“. Правдоподібно, лївнїй бїк Дніпра взагалї ще більше підлягав печенїзьким нападам.

Як бачимо, тут ставлено в три ряди кріпости — по Сулі, по Трубежу, по Сейму. Лінію Сули фортифіковано, але хто зна — чи не з стратегїчних тільки причин: для утруднення доступу до Переяслава, одного з важнїйших полїтичних і торговельних центрів, і до самого Києва. Але кольонїзація Посули мабуть була тоді вже в однаковім станї з Поросєм: принаймнї в оповіданнї про переяславського отрока бачимо, що Печенїги йдуть від Сули, наче з степу, і Володимир стрїчає їх аж на Трубежі.

Окрім кріпостей для оборони сеї границї служили лінїї валів і ровів: звістнїй мїсіонер Брунон, бувши в Києві за Володимира, оповїдає, як самовидець, що Володимир окружив Київ від Печенігів „дуже мїцною й довгою огорожею“. Сю „огорожу“, з проробленими в нїї ворїтьми, бачив Брунон деєь коло Стугни, і дїйсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінїї валів. Такї-ж вали маємо коло Переяслава. В літописє вали коло Стугни (на правїм боці) і вали перен-

¹) Про будову замків Володимиром є спеціальна (правда — не дуже богата змістом) розвідка Березжкова в Чтенїях кївського історичного товариства т. II.

славські згадують ся принагідно при кінці XI в. ¹⁾. Не згадують ся віде більш полудневі лінії валів що маємо по Росі і по Сулі. Вони можуть бути фортифікаціями пізнійших часів (XI в.) ²⁾.

Коли глянемо на мапу, то побачимо, що при кінці X в. границя сильнійше залюдненої території, не знищеної хвилями турецького потоку припадає більш менш на границю лісової, полоси. Се не припадково; очевидно, лісовий край давав захист людності від нападів кочовників. Дійсно слідячи за пізнішими нападами Половців (нам більше відомими), бачимо, що вони дуже рідко майже, ніколи не забирались в лісові краї Деревлян або Дулібів, головно крутились в сусідній з незахищеним Поросєм околиці Кнїва, а ще більше в Переяславщині, що лежала вповні поза границею лісової країни. Може ся безборонність Переяславщини й була причиною тих більш зложених фортифікацій Володимира на лівім боці.

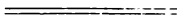
Одначе покинена кнївськими князями степова країна на полудень від Стугни та Сули не спустїла зовсім одразу. Я казав уже що вона мусїла пустїти поволї, довгим рядом десятиліть. Навіть в XI — XII — XIII в., по всіх степових бурях і перемінах, які переживала полуднева границя хлїборобської осїлої кольтонїзації, то відступаючи на північ під натиском степу і чекаючи спокійніших і вигіднійших часів, аби знову посуватись на полудень, то посуваючись дійсно при кождім поліпшенню обставин, — навіть, кажу, по тих всіх перемінах, в таких пізніх часах знаходимо в степах значні останки словянської кольтонїзації. В другій половині X або першій поч. XI віку сї останки мусїли бути далеко значнійші. Ми бачимо в XII — XIII в. досить численну степову українську людиність — Бродників, що в тіснім союзї з кочовими ордами — панами степів, вмїли жити в сих стенах. Бачимо подунайських Берладників, промисловців і пиратів, що виступають оден раз не більш не менш як полком в 6000 мужа, та галицьких рибалок, що перебували на нижнім Дунаю. Бачимо такі міста як Олеше на нижнім Дніпрі, важний торговельний пункт, приморський порт Кнїва, або Руський порт на устї Дона. Тмуторокань ще в другій половині XI в. становить руську волость, висовуючись островом за половецьким морем.

¹⁾ Іпат. с. 153, 158 і 159.

²⁾ Про вали правобічні й лівобічні див. Максимовича Собрание сочиненій II с. 240; Антоновичъ Зміевы валы в предѣлахъ Кіевской земли (К. Старина 1884, III) і йогож Археологическая карта Кіевской губ. с. 133 і далі, В. Ляскоронскій Городища, курганы и длинныя валы въ бассейнѣ р. Сулы (Труды XI съѣзда т. I), його ж Городища, курганы и длинныя (зміевые) валы по теченію рр. Псла и Ворсклы (Труды XII съѣзда т. I).

В самім степу, здаєть ся, заціліли деякі осади. Всі отакі останки в перших часах по приході Печенігів мусіли бути ще значнійші.

Літописець, оповідаючи про колишнє множество Уличів і Тиверців, каже, що міста їх існують і доси (в другій половині XI в.). Одна з її редакцій має варіант: „градъ ихъ спы“ (вали), отже виходило-б, що були тільки спустілі городища. Дійсно, Константин Порфирородний теж згадує спустілі замки (ερημωσαστρα) між Дніпром і Дунаєм¹⁾). Але у редактора Повісти ледви можна припустити такий археологічний інтерес, щоб він застановляв ся над порожніми городищами, і пригадуючи Олеше, Руський порт, Тмутаракань, можна скорше думати й тут за міста залюднені. Над морем і на більших ріках вони довго могли держатись, та і в степах взагалі певно ще довго по приході Печенігів зівтавались значнійші маси людности. Вона по части далі відступала поволі з степів на північ, по части приладжувалась до спільного життя з кочовниками в степах і верталась більш меньш до того воевничого, напів кочового способу життя, з яким виступали перед нами в часи свого Sturm und Drang-періоду їх предки, чорноморські Словяне, товариші походів Гунів та Болгарів в IV — VI в.²⁾

1) De adm. с. 37.

2) Про українську людність в степах в XI—XIII в. див. т. II л. 7.

Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по нїм.

Переходячи тепер до вивчення культури й побуту українських племен в часах розселення, спинимо ся перед усім на тих джерелах які висвітують нам сей побут в найдавійші часи — передісторичні і на початках історичного існування. Маємо кілька родів таких джерел, що можуть себе посполу доповнити і контролювати, а в сумі — дати нам досить докладний образ їх життя.

Передо всім мова. Порівняна словянська лінгвістика відкриває перед нами спільний запас слів, що становив культурний добуток прасловянства ще перед розселенням і остаточним відокремленням поодиноких племен, і таким чином виказує нам той культурний етап, в яким наші племена виступали на своїх займанщинах, на теперішній території, по своїм відокремленню ¹⁾. Очевидно, що́ було загальним

¹⁾ Хоч лінгвістичні досліді досі грають першу роль в сій справі, але лишають ще багато бажати. По коротких екскурсах в загальних працях, як Ягіча *Historija knježvnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* і особливо Воцеля *Pravěk zemč české*, прийшов просторий розділ в праці Крека *Einleitung* ² с. 108 — 183. спеціальна (не скінчена) праця Будиловича (Первобытныя Славяне въ ихъ языкѣ, бытѣ и понятіяхъ по даннѣмъ лексикальнѣмъ. Изслѣдованія въ области лингвистической палеонтологіи Славянъ, ч. I. вип. 1 і 2, К. 1878 — 3, ч. II в. 1, К. 1881) і монографія про словянську фльору — Šulek *Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a narose Hrvatah* (*Rad jug. akad.*, т. 39). Праця Будиловича була неприхильно оцінена критикою, хоч дає багатий запас матеріалу. Креку О. Шрадер (*Sprachvergleichung* ² с. 84) закидав теж „занадто високу гадку про прасловянську культуру“. Але з другого боку й німецькі дослідники культури часто знижали занадто рівень словянської культури, толкуючи мовні подібности як словянські запозичення з німецького. Се треба сказати й про новіші досліді над спільними словами у Словян і Германців: G. Uhlenbeck *Die germanischen Wörter im Altslavischen* (*Archiv für Sl. Philologie* XV). II. Ilirt *Zu den germanischen Lehnwörtern*

культурним добутком всього Слов'янства взагалі, то було добутком і наших племен з окрем. Розуміть ся, потрібне обережне відокремлення нових назв, перейнятих слов'янськими народами вже пізнішими часами з спільного джерела. В деяких випадках така непевність лишається: там де я не був зовсім певний, уживаю я замість назв: праслов'янський, пра-європейський, слова: загально-слов'янський, загально-європейський ¹⁾

Друге джерело — археологічний матеріал. Там де можна напевно прийняти, що знахідки належать до наших племен, вони ілюструють культуру їх в часах перед тим, як запанувало у них християнство, і з цього погляду особливо важні великі групи розкопок, одна на території Деревлян, друга з південної Волини, третя з території Сіверян ²⁾. Остання має і дати — в виді монет IX — X в.

im Slavischen und Baltischen (Paul u. Braune Beiträge zur Gesch. d. deutsch. Spr. XXIII). R. Loewe Altgermanische Elemente der Balkansprachen (Ztschr. f. vergl. Sprachforschung XXXIX. 1903). Peisker Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren u. Germanen, 1905. Не свідні від цього і такі незвичайно цінні для студіювання давнього побуту загальніші праці як Hehn Kulturpflanzen und Haustiere, O. Schrader Sprachvergleichung und Urgeschichte, Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde. Слов'янські лінгвісти, протестуючи против надуживань теорії запозичень, самі часто ідуть сею протопаною стежкою — див. нпр. Brückner Cywilizacja i język 1901, с. 30 і замітки до його власних лінгвістичних обясень у Ягіча в Archiv XXIII с. 536 — 7. Інтересну пробу вказати на відворотну течію з слов'янських мов в німецькі дав Шрадер в I. F. XVII: Slavische oder durch Slaven vermittelte Lehnwörter im älteren Deutsch.

¹⁾ З слов'янських праць про язикові запозичення — се незвичайно важне для культурно-історичних дослідів явище, назву даввішу роботу Мікльосіча Die Fremdenwörter in den slavischen Sprachen, поправки до нього Matzenauer Cizí slova ve slovanských řečech, С. Станоевича Гипотеза о славянскихъ заимствованныхъ словахъ изъ германскаго (Сборникъ статей посвященныхъ Ф. Ф. Фортунатову, 1902 — про хронологію й історичну обстанову слов'янських запозичень з германських мов). K. Štrelj Zur slavischen Lehnwörterkunde (Denkschriften der Wiener Akademie L, 1904). O. Schrader Die germanische Bestandteile des russischen Wortschatzes (Wiss. Beihefte zur Ztschr. d. allg. deut. Sprachvereines, серия IV ч. 23). Janko Ů stycich starých Slovanů s Turkotatary a Germany s hlediska jazykospytného — Věstník česke akademie, 1908 і числені рецензії праці Пайскера; див. про сю полеміку мою статью в Записках львівських т. 103: Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя.

²⁾ Антонович Роскопки въ странѣ Деревлянъ, 1893 (Матеріали по археології Росції № 11). Гамченко Житомирській могильникъ, Житомир, 1888, його-ж: Древній поселокъ въ ур. Стуга (Чтенія київські т.

Для ранішого часу, з перед-розселення мали-б велике значінне розкопки похоронних піль з київської околиці, бо сю колонізацію теж можна вважати словянською напевно; на жаль тільки розкопки сї видані дуже недокладно ¹).

Нарешті дають нам відомости історичні пам'ятки: з часів слов'янського розселення маємо ряд важних відомостей, переважно про чорноморських Слов'ян взагалі (Антів і Словен разом), а почавши від IX в. тубильні й чужі джерела дають нам багатий запас відомостей вже спеціально про наші племена. Таким чином маємо матеріал дуже ріжнородний і з ріжних часів ²).

XIII), мало дають його ж Раскопки въ бассейнѣ р. Случи (Труды XII съѣзда, т. I). Полуднева Волинь: Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ (Труды XII съѣзда), Антоновичъ Раскопки кургановъ въ Западн-ой Волини (ib.). Сіверщина: Самоквасовъ Сѣверскіе курганы и ихъ значеніе для исторіи (Труды III съѣзда), і нове виданне його дневників: Могила Русской земли, 1908. Новііші розкопки з горішньої Ворскли (коло с. Ніцахи) — Е. Мельникъ, Раскопки кургановъ въ Харьковской губ. (Труды XIII съѣзда, I).

¹) В. Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Поднѣпровьѣ—Записки рус. арх. общ. XII, 1901, предмети з сих розкопок — Древности Приднѣпровья, IV. Пор. вище с. 53—4.

²) В науковій літературі використовувано головно історично-літературний матеріал. В своїй Історії Київщини, виданій в р. 1891, я старався дати начерк староруського побуту на підставі фактів історично-літературних і археологічних, і в де-котрих пізнііших київських монографіях поодиноких земель проявила ся така-ж тенденція. Поза тим рух на сїм полі останніми часами досить слабій. Археологічний матеріал, що зростає з року на рік, лишається дуже мало обробленим і не зведеним в систему. Загальний, але дуже коротенький і через те розуміється — побіжний образ східнослов'янської культури на підставі археологічного матеріалу дав пок. Антонович в виданню Б. Ханенка Древности Приднѣпровья кн. V п. т. „Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамъ“ (ст. 1 — 6). Інтересну тему порушив реферат предложений проф. Завитневичем на XIII археологічній зїзді — О культурномъ впливнн Византіи на бытъ русскихъ Славянъ курганнаго періода; але те що він подав під сим титулом зовсім не цікаве (побіжний перегляд колекцій херсонського музею). Слабо йде і монографічне оброблення археологічного матеріалу. Взірці такого монографічного оброблення, дуже солідного, дав ще в 80-х рр. проф. Анучін — такі його реферати О древнемъ лукѣ и стрѣлахъ — в Трудахъ V археол. съѣзда, О нѣкоторыхъ формахъ древнерусскихъ мечей в Трудахъ VI съѣзда; але робота в тім напрямі не пішла. На XI зїзді предложив велику працю про східноєвропейську кераміку Городцов — Русская доисторическая керамика, Труды т. I, але за систематикою, дуже нескладною, заведеною ним, годі в тім матеріалі зорієнтувати ся. Тим треба по часті оправдати, що історична наука все ще не сходять з історично-літературного ґрунту, на яким досліджували

Починаємо від матеріальної культури, найбільш конкретної, тому найкращої для констатовання, і будемо виходити від вказівок лінгвістичних, в сфері матеріальної культури особливо інтересних.

Хліборобство в епоху розселення стає вже підставою хозяйства, тому треба від його зачати. Початки його сягають правдоподібно ще пра-індоєвропейських часів, хоч можна вказати тільки слабкі сліди його в мові ¹⁾. Що в часах неолітичної культури хліборобство в східній Європі звістис, ми бачили теж. В крузі європейських мов для нього є вже значний запас термінів, і навіть скептичніші дослідники признають у європейській групі Індоевропейців досить розвинене хліборобство: що найменше три рода хліба — ячмінь, пшеницю й просо, терміни для оранки, сівби, жатви, мелення й відповідних прирядів ²⁾. Ще далі поступило воно в пізнішій пожиттю слов'яно-литовської групи, і таким чином вже при своїм відокремленню слов'янська група мала значно розвинене хліборобське господарство. Краї

староруський побут старші історички в своїх курсах історії давньої Руси. З інших слов'янських племен — почав був виходити закросний на ширшу міру, хоч і досить механічно зроблений курс І. Смірнова *Очеркь культурной истории южных славянъ* (1 частина вийшла окремо 1900 р. в Казани, далі друкувалися в Записках казанського університету); легковажачь лінгвістичний матеріал, він опираєся окрім історичного матеріалу на фактах етнографії й фольклору, а також археології, хоч і не все зручно використовував їх. Для земель чеських виходить Піча: *Starožitnosti zeme Česke*, з III т. вона вступила в добу княжу (*Česky za doby knížecí*, ч. і. 1909) (археологічний матеріал інтересний, історичне об'явлення слабше).

¹⁾ Я буду уживати назви „пра-індоєвропейський“ для спільного побуту Індоевропейців перед їх розділом, „праєвропейський“ — для культурних стадій спільних європейській частині Індоевропейців (без східної, індо-іранської групи).

²⁾ Schrader *Reallexicon* с. 8 - 10, *Sprachvergleichung* ³ II с. 185 і далі. До історії хліборобства див. вказану вище, на с. 39 літературу загальноіндо-європейської культури, де за прикладом О. Шрадера все ширше втягається для висвітлення індоєвропейської культури поруч лінгвістичного й літературного також і археологічний та етнологічний матеріал; в сім напрямі пішов в своїх численних студиях, зведених недавно в загальний курс, проф. Гірт і ряд спеціальніших праць, які будемо називати ще далі. Тут згадаю: *Bücher Der wirtschaftliche Urzustand*, 1897; *Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft*, 1896; *Höck Der gegenwärtige Stand unserer Kenntnis von der ursprünglichen Verbreitung der angebauten Nutzpflanzen* (*Geogr. Zeitschrift*, V); *Buschan Vorgeschichtliche Botanik der Kultur und Nutzpflanzen der alten Welt*, 1895; *Hahn Ursprungsgeschichte und Entsehungsweise des Ackerbaues* (*Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde*).

словянської прavitчини, особливо полуднева її частина надавалася для нього дуже добре. Тож не дивувати ся, що хліборобство для Словян, судячи по лінгвістичним фактам, ще на прavitчині стало переважним джерелом поживи. „Жито“ — прасловянське слово, що означає поживу (від сл. жити), служить разом загальним означенням хліборобських продуктів, як головного предмета поживи ¹⁾: у різних словянських народів воно спеціалізується, прикладаючись до головного рода хліба: таким чином у нас і у західних Словян воно означає *secale*, у полудневих — пшеницю (а у Рязан навіть кукурузу). На таке-ж значіння хліборобства як першого по значінню джерела поживи її достатку, вказують слова: збіже (українське й західно-словянське споріднене з біг, багатий), що означає в нашій мові і рухоме майно і хліб ²⁾: літописне обиліє, що означає урожай хліба, хліб не зібраний (як в літописі) і багатство (у всіх словянських групах): борошно (старосл. брашно), що значить в різних словянських діалектах то їжу взагалі (а навіть подекуди — майно) то спеціально муку.

Разом з загальними, пра-європеїськими родами знаходимо прасловянські назви для отсіх родів збіжа: р'ъжь (*secale*, прасловянську назву витиснуло, у нас спеціалізувавшись загальне жито), слово спільне всім північно-європейським племенам (литовське *gūgys*, швед. німецьке *gūgr*). Пшениця, від пхати — товкти, як і пшепо, — товчене зерно ³⁾ — одно з небогаторх звязаних з хлібом слів, що сягають праїндоевропейських часів (санскр. *pīsh* — розбивати): поруч з ним стоїть не тривке в своїм значінню ⁴⁾, але своїми ваганнями власне інтересне, бо може власне в тім дати себе знати його архаїчність, — старе праєвропейське *пиро* (грець. *πυρός*, лит. *pirgai* — пшениця). Ячмінь, мчмы (неясне слово). Просо (слово неясне) і поруч нього пшша прасловянська назва проса — б'ръ: оден з найстарших і взагалі дуже цінний в старім господарстві (і у Індоевропейців і у Турків), сеї рід збіжа мав, видно, важне значіння і в словянськім господарстві, бо крім сих двох назв маємо прасловянську назву ще й для товченого проса — пшепо. Нарешті —

¹⁾ Паралелі до цього факту див. у Шрадера *Sprachvergleichung*¹ с. 458.

²⁾ Широке значіння слова „збіже“ в нашій мові, думаю, доводить найліпше, що воно не перейняте з польського, як думав Будилович I. 95.

³⁾ Як *triticum* від *terere*.

⁴⁾ Воно значить *far*, *milium*, *triticum repens*, наше — перій. Ген² с. 452 — в бачив в тім слід перетворення тієї трави на пшеницю через культуру; против того Шрадер² с. 422.

овес, овьсьъ (литов. *avižà*, латин. *avena*, звязок не вповні ясний) хліб, як і жито, спеціально північно-європейський ¹⁾).

Всі ці рослини сіяно для зерна, старосл. зр'яно (слово праєвропейське, лат. *stanni*, гот. *kaiŋn*). З рослин технічних маємо: лен (праєвропейське слово — грецк. *λίνον*, лат. *linum*, ірл. *lin*, гот. *lein*, литов. *linai*); конопля (теж слово загальноєвропейське, — думають, що її перейняли з Скитії, бо її там бачив дику Геродот): слово плоский, широко розповсюджене (хоч не загально) в слов'янських мовах, може теж належати до праслов'янських часів (слово звязують з нім. *Pachs* — лен ²⁾). Для оброблення землі терміни: Орати (праєвропейське, нор. *árbót*, агот), ратай (всеслов., є і в давніх руських пам'ятках), нива, гр. *νίβος* (поруч неї ріля — староруське, спільне з західними Слов'янами): назви для необробленої землі — ляда, цілина, угор (схід. і захід., у полудн.—угар, крім того українське і західне — переліг) — се слова всеслов'янські, що належать правдоподібно всі до колишнього спільно-слов'янського пожиття. Поруч з загальноєвропейським *лѣха* (наше *леха*) маємо друге загальне слово борозна (старосл. *бразда*) ³⁾.

Для оранки уживали з початку примітивну дерев'яну кривулю, що служила для роблення борозни і за один кінець тягнулась, а другим, гострим кінцем бороздила. Се соха — в одних слов'янських мовах слово се значить приряд для оранки, в інших вила, підпору, палу, або єї значіння стрічають ся разом, а виходять, очевидно, з поняття „ломаки для розкидання землі“ ⁴⁾. Але сю примітивну кривулю в праслов'янським побуті здавна заступив поліпшений плугъ (північно-нім. *pluog*, лит. *plūgas*) ⁵⁾, з осібним вже мабуть лемешом — лемешъ,

¹⁾ Шрадер *Sprachvergleichung* ³ II с. 189, *Reallexicon sub vocibus*.

²⁾ Здогади про запозичення — Ген ⁵ с. 484, Шрадер *Reallexicon* с. 24, Гірт с. 343, Брікнер с. 23.

³⁾ Ген ⁵ с. 455 — 6. Pedersen *Das indogerm. s im Slavischen* — *Indoger. For.* 1895.

⁴⁾ Miklosich *Etym. Wörterbuch*, Будилович I с. 115, Ген ⁵ с. 455, Шрадер *Sprachv.* ³ II с. 208—9, Pedersen с. 49, Мерінгер I. F. XVII с. 116. Пор. гот. *boha* — плуг (зв'яз непевна). Про знаряд сам крім поданої низше літератури плуга ще: Зеленинъ *Русская соха*, єя історія и виды, Вятка, 1908, і замітки Серяпутовского: *Земледельческія орудія бѣлорусскаго Полѣсья*, в Матеріалах по етнографіи Россіи изд. музея Александра III.

⁵⁾ Чи німецька назва лише споріднена з слов'янською, чи перейнята Слов'янами від Німців чи навпаки — справа дуже суперечна і неясна (див. Ген ⁵ с. 457, Клюге s. v., Шрадер ³ II с. 210, Уленбек с. 490, Гірт с. 338, Брікнер с. 29, Мерінгер I. F. XVII, XVIII, Янко с. 180). Слово виводять з *плу* — *п्लीсти*, і з *pflegen*. Про деякі можливі

від ломити. Крім нього уживало ся р а л о (себто : орало, праєвропейське—грець. ἄροτρον, вірмен. агауг, лат. aratrum, ірландське agathar) і б о р о н а. Слово с і я т и належить знов до праєвропейських, латинське sēgo, got. saiañ, лит. sē'ti, так само і с і м я (старосл. гѣма), насінне (лат. sem-p, гор. нім. sâmo, лит. sėmū). Назви для осіннього й весняного посіву — я р, ярина й озим, озимина повторяють ся у Словян східніх, західніх і деяких полудневих (Сербів, Словинців), так що сю господарську систему можна з певною правдоподібністю теж уважати ще прасловянським здобутком.

Слово ж а т в а прикладаєть ся у всіх галузях Словян до збирання хліба. Збирали його з початку серпом. се праєвропейський приряд і праєвропейське слово (старосл. сръпъ, грецьке ἄροτρον, лат. sarpege); але і коса, і клепач до острення її належать до загально-слов'янського язикового запасу, так само як і граблі і сніп. Сіно теж слово прасловянське.

Назва пшениці може бути відгомоном тих часів, коли зерно споживалось товчене. Одначе прасловянський люд давно вже перейшов за сю стадію культури. Вимолочене зерно (слово молотити в нашім значінню, широко розповсюднене в словянських мовах і могло се значінне мати вже в прасловянські часи) молось або ручними жорнами, або млином. Слово молоти належить до праєвропейських і переходить через всі групи сих мов (пор. санскр. मल्ल розбивати). Слово млин — прасловянське (від лат. molina), як також мука (споріднене з словом мягкий — старосл. мѣкъъ). Приряди для просівання муки — сито й решето належать до загальнослов'янських.

З сфери городництва назви рослин стручкових: б і б — б о б ь (лат. faba, прус. babo) належить до праєвропейських рослин: г о р о х і с о ч е в и ц я — назви загальнослов'янські, але значінне їх вагаєть ся в поодиноких мовах (перше значить горох, б і б і фасолю, друге—сочевницю і стручки або городину взагалі). З цибульових—цибуля (л у к ь) і часник (ч е с н ь к ь) належать до загально-слов'янських; слов'янська назва цибулі (витиснена у нас

запозичення Німців від Словян в сій сфері—Шрадер I. F. XVII с. 32. Пліній (H. Nat. XVIII. 18. 48) згадує про плуг non pridem inventum in Rhaetia Galliae. quod genus vocant plaumorati (поправка Байста : ploum Racti), се вважають першою звісткою про плуг новішого типу. Про розвій сього знаряду: Braungart Die Ackerbaugeräte, 1881. Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens I. Geschichte der slavischen Pfluges, Weimar, 1896. Behlen Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vorgeschichtlicher Zeit, 1904, Dillenburg. Вижак Studya nad osadnictwem Małopolski (Rozprawy hist. t. 47). E. Hahn Die Entstehung der Pflugkultur, 1910, Гайдельберг.

німецькою чи властиво — німецько-жидівською *Zwiebel*) належить до дуже розповсюдженого в північній Європі пня (гор. нім. *loub*); дехто вважає се слово запозиченим від Німців, та трудно думати про таке запозичення з заходу, коли згадаємо культуру цибулі й часнику у Геродотових Алязонів.

Неясна справа ще двох прасловянських культурних рослин — хмелю (новолат. *humulus*, північнонім. *humall*) і ріпи (грецьк. *ῥαπός*, лат. *garum*, нім *gübe*) — відки вони пішли і хто у кого перейняв їх імя; у всякім разі маємо тут дуже старий, ще прасловянський культурний набуток (досить правдоподібно, що від словянської назви хмелю пішли й інші, з нею спродіднені)¹⁾. Праєвропейська рослина ще — мак (грец. *μάκων*, верхненім. *māgo*, прус. *moke*).

На городницьку техніку з лінгвістики не багато можна витягнути вказівок. Мотика й лопата належать до всесловянських слів, рівнож і слово полоти, натомість всесловянське плевел значить і бурян, і полову.

Знайомість з овочевими деревами належить до праєвропейських часів. Але передовсім тут треба розуміти дикі породи, і ані лінгвістика ні інші вказівки не дають можности розв'язати на певно сієї справі — чи овочеві дерева культивовано ще в прасловянські часи, чи ся культура явила ся у Словян уже по розселенню, при ближій стичности з чорноморськими краями. Вправді авторитетні історики культури уважали старонімецький вираз для щиплення дерева перейнятим з словянського (*intrusgjan* Ульфїли з старослов. *trъsnjati*, як прищипа з чьбати); таким способом щиплення дерева (перенесене вперше до Італії й звідси розповсюджене по цілій Європі), а з ним, розуміють ся, і культура овочевого дерева переносилась би в прасловянські часи. Але опирати такий важний вивід на однім, і то гіпотетичнім лінгвістичнім спостереженню — занадто ризиковно²⁾. Хоч маємо загальнословянське слово сад, але воно має занадто широке значіння. Слово овочі, овощтїє, як і ягода (що подекуди, як і у нас, з загального значіння спеціалізувалось, нпр. для суницї) належать до прасловянського запасу (старосл. *агода*. лит. *ũga*). Але вони не вказують доконче на культуру садову. З поодиноких овочів маємо: яблоня, яблоко, мблґко (ір. *aball*, англ. *aepple*, лит. *obũlas* — відносини слів сього ряда неясні. Деякі припускають перейняте слова, але дуже старе). Груна — словянолитовське (слов. *груша* і *крушка*, лит. *kriáušia*), як думає дехто, перейняте від Іранців, з прикавказьких країв. Загально-

¹⁾ Брїкнер с. 23. Шрадер в I. F. XVII

²⁾ Шрадер *Reallexicon* с. 430.

словянське черешня, сл. чрѣшья, слово перейняте (грецьке *κεράσιον* гор. нім. *chirsa*), хоч самий овоч в дикім стані звістний в середній Європі від неолітичних часів. Пізнійшої дати мабуть і слово, і самий овоч— вишня, як думають—з пізньогрецького (візантійського) (грец. *βυσσινύα*, сл. вишня, горіш. нім *wichsela*)¹). С л и в а (верхненім. *slēna*, лит. *slīwas*), д е р е н (г. нім. *tīnroum*)—слова північноєвропейські; нарешті г о р і х — словянолитовське (сл. орѣхъ, лит. *gėšutas*).

Коли ми перейдемо від сього багатого культурного запасу, поданого нам лінгвістичною палеонтологією, до історичних звісток, з певним здивуванням мусимо стрінити характеристику Словян, яку знаходимо в чужих джерелах при першій стрічі з Слов'янами. Подібно як Германці у Цезаря, Слов'яне у ранніх візантійських письменників, як Прокопій, Маврикій, маюють ся ще напів кочовничим народом, з дуже слабо розвиненою хліборобською культурою. Прокопій в своїй клясиційній характеристиці Словян каже, що вони „живуть в лихих хатках, селячись далеко один від одного та переміняючи зчаста свої осади“, „житє провадять суворе й некультурне, як Масагети“, а Маврикій та Лев Мудрий виразно кажуть, що Слов'яне не люблять хліборобської праці й хочуть ліпше жити в бідності та спокою, ніж в багатстві та праці. Але такі характеристики пояснюють ся тим, що з Греками стикались передові словянські осади, вони-ж серед міграційного руху, серед небезпечного й неспокійного життя відставали від культурніших форм життя й вертались (на якийсь час) знову до колишніх напів кочовничих форм: се факт, що повторяєть ся звичайно в подібних обставинах. Та не обійшло в сих характеристиках і без побільшувань, бо нпр. в оповіданню про боротьбу Аварів з „Слов'янами“ в VI в. згадують ся словянські поля і т. н.²). Джерела, що знали Словян в нормальних обставинах, на насиджених місцях, виказують у них широко розвинену хліборобську культуру, що положила глибокі знаки на весь словянський побут. Правда такі джерела маємо з значно нізійших часів IX, X і навіть XI віку, але широкий розвій хліборобства в IX—X в. показує, що маємо до діла не з якимсь свіжим, а дуже давнім культурним здобутком.

Арабське джерело з середини чи першої пол. X в.³) оповідаючи

¹) Див. Ген³ с. 351—2, Грек² с. 133—4, Шрадер Reallexicon с. 582—6.

²) Менаандр—Hist. gr. min. II с. 99, порів'яяти звістки Стратегія Маврикія XI. 5 і Тактики Льва XVШ. 106 (вид. Міня), що Слов'яне особливо годують ся просом.

³) Се той гіпотетичний абґ-Джармі (вище, с. 233). див. Изв. ибн-Даста с. 30—1, Отчеть Бартольда с. 123.

про жнива у Словян, дає своїм оповіданням розуміти, що збіже було головною стравою їх (особливо улюблене просо — про особливе уживання його у Словян говорять також Маврикій і Лев). Хліб і мясо — се звичайна жертва руських Словян, по словам Константина Порфирородного, а значить — і страва, і то споконвічна, не нова, бо жервується звичайно традиційне, віками усвячене. Жидівський подорожник X в., Ібн-Якуб каже, що словянський край дуже багатий на всякі житеві запаси, що Словяне дуже господарні й пильнують хліборобства. Є у нього навіть досить виразна звістка про культуру овочевих дерев¹⁾.

Докладніші вказівки дають насські джерела. В них бачимо, що хліборобство в X в. було розповсюджене, як звичайна робота, навіть по найменше культурних землях, як от у Деревлян та Вятичів. „А всн ваши городи... дѣлають ниви своя н землю свою“ — каже до Деревлян Ольга. Вятичі платять дань „від плуга“²⁾. Хліб звичайна й загальна страва староруської людности. Зелізни серни знаходять ся при небіжчиках кнївських похоронних піль, з часів перед розселенням. В поганських могилах Сіверян і Деревлян знайдено також серпи і зерна кількох родів хліба (жито, овес і ячмінь або пшениця)³⁾. В пам'ятках XI в. — в літописи, в давніших частях Руської Правди, у Нестора (Житие Феодосія) згадують ся всі важніші роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмінь (властиво — ячмінний солод), просо, горох, мак, лен (льняне насінне на олій)⁴⁾. Загальною назвою для хлібного зерна було „жито“⁵⁾. З хліборобських знарядь в українських пам'ятках XI — XII в. знаходимо: рало, плуг, борону, мотилу, рискаль, рогалиць, щіп⁶⁾; з хліборобських робіт — оранку („орати“).

¹⁾ Ібн-Якуб в вид. Розена с. 54—5. De adm. imperio гл. 30—1.

²⁾ Іпат. с. 37 і 54. Про хліб див. Іпат. с. 86, 88, 110, урок вирників в Руській Правді—Академічний код. § 42. пор. Карамзінський код. § 7 і 108.

³⁾ Хвойко Похороннія поля с. 173. Самоквасова Сіверянські кургани с. 188, 191, 193 (Чорна могила і Гульбище). В. Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15. С. Гамченка Житомирській могильникъ с. 66 (тут і рисунок серпа). Древній поселокъ въ ур. Стуга.

⁴⁾ Іпат. л. с. 88 (овес, пшениця), Житие Феодосія л. 9 об. (рѣжанъ хлѣбъ), 21 (мак), 21 об. (в сѣмени льнянѣмъ избити масла), Рус. Правда—урок вирнику: солод пшено, горох: пор. Патерик вид. Яковлева с. 86, 100 (варіанти).

⁵⁾ Житие Феодосія л. 9 (пор. Іпат. с. 123).

⁶⁾ Іпат. л. с. 42 і 54 (рало і плуг — у Вятичів), 138 (рискаль, мотилка), 147 (рогаля — рукаля), 224 (борона), Р. Правда — Карамз. код. § 71 (плуг і борона, Слово о полку Ігоревім вид. Фіоновського XII.

сїбу, жниво („снопи“), молоченє, віяне¹⁾). Орали кіньми й волами²⁾. Пожати́й хлїб складали на гумні й там молотили „на току“, а зерно ховали в коморах („клѣть“³⁾), певно — і в ямах. Зерно молоти (в наших памятках згадують ся тільки ручні жорна). Змелене просївали — згадують ся мука і отруби; розрізняють ся мука чистїйша й гірша. Переховували її в засїках (сусѣкъ⁴⁾). Згадки про пшоно показують, що зерно споживали і товчене⁵⁾. Сїно стрїчаємо в давнїйших редакціях Руської Правди⁶⁾).

Про городництво є виразні звістки в українських памятках XI в. : в Житїї Θεодосїя оповідаєть ся, як чернці „в оградѣ копахуть зелиннаго ради растенїя“, а в Вишгородї були не тільки „огородники“, а й старшина огородників (старѣй огородникѣмъ), мабуть чи не княжих; в усякім разї мусїла тут бути сильно розвинена городницька культура. В серед. XII в., в описи оборони Київа бачимо наоколо його теж „огороди на велику просторонь⁷⁾. Про садівництво звістки дуже бідні: тільки в оповіданню Патерика (XIII в.) про чернців кінця XI в. бачимо при келїях городчики з „деревами плодовитими“⁸⁾; при тїм, як і досї, слово г о р о д (огородъ, оградаецъ, градъ — огорожене місце взагалї) уживалось однаково для означення і города і саду, і можливо, що в вище поданих звістках про великі київські або вишгородські городи треба розумїти й сади.

Скотарство було головнїйшим промислом пра-їндоевропейського люду; як незвичайно слабї слїди хлїборобства в пра-їндо-вронейськїм запасї слів, так багато спільних виразів що до скотарства. Коли додати, що судячи по фактам лїнгвістички і з побуту старших культурою народів (Греків, Індусів) за скотарством стратило було всяке значінне ловленне дикого звїря для поживи, що рибальство так як не існувало —

¹⁾ Іпат. л. 183, Слово о полку Игор. вид. Огоновського XII.

²⁾ Іпат. с. 183 (конї), про волів с. 7 (коли ними їздили, то певно й орали).

³⁾ Іпат. с. 224. Р. Правда Карамз. § 40, Слово I. с.

⁴⁾ Житїє Θεодосїя л. 9 (пор. Патерик с. 168 жорна) л. 11, 22 (мука, отруби, сусѣкъ), 20 і 21 (хлѣби чисти сѣло), Іпат. с. 88 (мука і отруби).

⁵⁾ Ж. Θεодосїя с. 20, Р. Правда Акад. § 33.

⁶⁾ Академ. код. § 39.

⁷⁾ Житїє Θεодосїя л. 9, Сказанїя о Борисѣ и Глѣбѣ (вид. Срезневского) с. 73 і 77, Іпат. с. 296.

⁸⁾ Патерик с. 100 і 137. Звістки Патерика про матеріальну культуру вибрав (досить механїчно) також Д. Абрамович Изслѣдованїя о Кїево-печерскомъ патерикѣ, 1902.

принаймні не лишило слідів в мові, то незвичайне значінне скотарства в пра-індоевропейським господарстві стане цілком ясним.

Слід того незвичайного значіння худоби, коли вона була єдиним багатством чоловіка, зацілів і в словянській словниці: слово *скотъ* — худоба в староруським значить майно, гроші (пор. *got. skatts* — скарб), а „скотниця“ означає скарбницю; слово *добуток*, *добытъкъ* в ріжних словянських мовах значить то майно, то худобу ¹⁾.

І в прасловянським господарстві неважаючи на широкий розвій хліборобства, скотарство заховало далі першорядне значінне: се відбилось в численности термінів, в прасловянських дублетах і спеціальних назвах з сфери скотарства.

Бик і корова крім пра-індоевропейського загального: *говядо* (санскр. *gô*, зенд. *gâo*, грець. *βοῦς*, верхнім. *chuo*) ²⁾ і другого прарарийського імени *туръ* (зентське *staoga*, грецьк. *ταῦρος*, *tauros*), що в словянським перейшло на дикого бика, — мають ще в прасловянським назви *бика*, *вола*, *корови*, *теляти*. Поруч праіндоевропейського: *вівця*, *овъца* (санскр. *âvi*, грец. *ἄς*, стар. горішнім. *au*, *ou*), маємо праєвропейське *ягня*, старосл. *агня*, *ягна* (грец. *ἀγνός*, лат. *agnus*) для молодого звіряти; слово *баран* (спільне до старослов., східних і західних діалектів) правдоподібно належить для прасловянських. При означенню для домашньої кози — *коза* є прасловянське-ж означенне і для дикої — *серна*, *сръна*. Пра-індоевропейське *свина*, *свиним* (санскр. *sūkara*, грец. *ῥ*, г. нім. *sū*) має коло себе ще праєвропейське: *вепр*, *вепрь* (лат. *aper*, г. нім. *ebur*) і осібне слово для молодого звіряти — *порося*, *праса* (праєвропейське — лат. *porcus*, *ip. ope*, г. нім. *farah*). Для коня маємо прасловянські слова: *конь*, *кобила* і *жрѣба*, але се останне слово значить молоде звіря взагалі. Треба додати, що вже в праіндоевропейські часи був домашній пес-сторож стад, тим часом як *кітка* була вже дуже пізнім здобутком європейської культури (кіт від лат. *catus*) і в православянським побуті мабуть не була відома ³⁾.

Пасти, *пастух* (*пастухъ* і *пастырь*) слова загальнословянські.

¹⁾ Будилевич І. с. 180 — І. Про скот — *skatts* І. F. XVII с. 33 і новіша полеміка з приводу поглядів Найскера.

²⁾ Індоевропейські паралелі для назв худоби у Шрадера² II с. 154. і новіша полеміка з приводу праці Найскера *Die älteren Beziehungen i Kojsna O нѣкоторыхъ бытовыхъ словахъ заимств. Славянами изъ т. н. урало-алтайскихъ языковъ* (Зап. рус. географ. общ. XXXIV), особливо статі Янко і замітки його і Яліча в *Archiv f. sl. Phil.* XXXI і *Národopisný Věstník* 1909.

³⁾ Ген³ с. 374. Engelmann *Die Katzen in Alterthum* — *Jahrb. d. deutsch. archäol. Inst.* 1899.

Для худоби збиралося сіно, як ми вже бачили. Тримали її для мяса і для молока. Вже в пра-індоевропейській словниці знаходимо слова для сквашеного молока (щось ніби як сир), з чого, розуміється, виходить уживання й солодкого молока, а навіть масла. Загальнословянське означення молока вважають запозиченим з німецького (стар. г. нім *miluh*)¹⁾, запозичення в кожному разі дуже старе, а поруч нього ще ниніше слово, що безсумнівно входить в той же старий праєвропейський ряд: наше *молозиво*, грец. *ζυέλγω*, лат. *mulgeo*, стар. гор.-нім *melehan*, старосл. мльзж. мльѣти (доїти). Сир — слово словянолитовське, лит. *siūgis*, звязують з стар. гор.-нім *siug* квасний (*saueg*): поруч нього друге, хоч не так широко розповсюджене — *тварог* (з нього нім. *quark*)²⁾. Назва *масла* (від *мазати*) показує, що уживалося воно з початку не для їди, а для мащення (тому є численні паралелі інших індоевропейських народів)³⁾.

Користали і з шкір худоби (прасловянське — *руно*), і з вовни (старосл. *вълна*, слово праіндоевропейське, санскр. *ugna*, гр. *λίγος*, гот. *wulla*, литов. *vilna*).

Плезанні домашньої птиці, цілком незвістне старшим часам⁴⁾, не прийшло і в прасловянські часи до більшого розміру, хоч розвій хліборобства і господарської осілости давали тому можливість. В загальнословянській словниці знаходимо назви для гуся, качки і курки. Перші два належать до пра-індоевропейських: санскр. *hansā*, грец. *χίτυ*, нім. *gans*⁵⁾, для качки — санскр. *āti*, лат. *anas*, нім. *ente*, сл. *жты*. Назва для курки перейнята від Іранців (перс. *churn*, слав. *куръ*, *кура*): тільки про неї можна бути певним, що масмо до діла з домашньою птицею⁶⁾.

¹⁾ Перегляд цього питання у Пайсьєра (с. 74-8) і Янко (с. 141 — 171).

²⁾ Пайсьєр в названій праці на підставі того що слово „тварог“, як він приймає, запозичене Словянами у Турків, а слова „молоко“, „скот“, „нута“ (худоба) і плуг — у Німців, розвинув смілу теорію: що Словяне в прасловянській добі, перед епохою розселення були в тяжкій неволі урало-алтайських кочовників, які не дозволяли їм мати худобу, так що Словяне зовсім не знали ані молока ані інших молочних продуктів, і потім уже під панованнєм германським, що наступило по турським, стали знова уживати молоко, тримати худобу і т. п. Теорія ця зробила сильне вражіння і знайшла прихильників, хоч оперта не дуже слабких і нелевих премісах, див. про неї в цитованій статі в *Записках* т. 103, де вказана і викликана нею література.

³⁾ Шрадер *Reallexicon* с. 121. ⁴⁾ *Ibid.* с. 390—1.

⁵⁾ Против гадки, що назва гуся запозичена з німецького див. *Archiv für Sl. Phil.* XXIII с. 626.

⁶⁾ Пор. Будилович I с. 372. Против гадки про запозичення слов'янського імені від Іранців Шрадер *Reallexicon* с. 323.

Новіший теж і судячи по фактам лінгвістики й історії певістний старшим часам, уже між європейськими народами розвинений промисел—пчільництво теж мало де широко розвинутий на словянській правітчині. Слова бжола (в старосл. памятках бъчела і бьчела, виводять від *бък — гудіти), трутень, матка — загальнословянські, так само як і улій, тим часом як слово мід належить до праіндоевропейських (санскр. mádhu, грець. μέθυ — вино, г.нім. méto, слов. медь), а віск (сл. воскъ, лит. vaškas, г.нім. walis) спільне північно-європейським мовам ¹).

В археологічній матеріалі годить ся перед усім згадати останки поживи в будовах з мальованою посудю: культура ся як не захоплювала Словян, то розвивала ся в такім близькім сусідстві, що до певної міри може служити показником також і їх господарського побуту. Кости звірят домашніх родів (бика. вівці, кози, свині) стрічають ся в них дуже часто ²). В нахідках іохоронних піль київської околиці при небіжчиках особливо часто стрічають ся кости барянячі, також свинячі, і навіть курячі ³). В сіверянських і волинських могилах знайшли ся останки коней, овець, птнчі кістки, лушпина курячих яець ⁴). В описи руського похорону у Ібн-Фалдана жертвують ся бики, коні, пес, півень і курка, ипшим разом вівці. Про жертвование птиць, і спеціально курей у Руси говорять Візантійці ⁵).

З джерел історичних арабське джерело IX в. говорить про годование у Словян домашньої худоби, спеціально свиней у великому числі („пасуть свиней ніби овець“) ⁶). В наських джерелах згадують ся воли, коні, вівці, свині, кози, навіть осли ⁷). Великі стада бачимо в князівськїм господарстві, де згадують ся особні „конохи“, „овчюхи“ (пастухи коней, овець) ⁸). Що скотарство було взагалі

¹) Його також уважають за запозичене з німецького (Reallexicon с. 86), але се запозиченне сумнівне.

²) Крім вказаної вище літератури ще спеціальна стаття: Duré, Untersuchungen über neolithische Knochenreste aus Ostgalizien (з кошпеловецьких розкопок) — Ztschr. f. landwirtschaftl. Versuchswesen in Oesterreich, 1909.

³) Хвойка оп. с. с. 186.

⁴) Самоквасов с. 188, 191. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучавъ с. 495.

⁵) Ібн-Фалдан в вид. Гаркаві с. 95, 98 — 9, Константин Порфир. De адм. гл. 9, Лев Дьякон IX. 6.

⁶) Изв. ибн-Даста с. 29, Кардізі с. 123, анонім Туманского с. 135.

⁷) Іпат. с. 7, 124, 135, пор. 119, Р. Правда Акад. § 26, 40, 42.

⁸) Р. Правда Акад. § 21, Іпат. с. 170, Лавр. с. 242 (Почуеніє Мономаха).

широко розповсюднене, показує широке уживання м'ясної страви. Їли м'ясо найчастіше волоче й овече, але споживали й коняче¹⁾). Крім м'яса, користали з молока, знали сир, а волів та коней уживали й для їзди і до роботи. Тримали скотину в хлівах, зачнених зусюди²⁾).

Супроти виразних звісток про широке розповсюдження домашньої худоби між нашим народом треба вважати ненорозумінням звістку Константина Порфирородного, що Русь не має у себе волів, коней, овець, тож купує їх у Печенігів³⁾): тут стільки правди, що Русь дійсно могла купувати часто худобу у своїх степових сусідів, бо ті жили виключно з скотарства.

Про плекання домашньої птиці наші домашні джерела (XI в.) говорять дуже виразно, не зіставляючи ніякої непевности, і то про годование на ширшу міру. Так Деровляне тримають голубів в особіних голубниках у себе на подвір'ю: в шепи Ярославового вирника курка виступає такою ж невідмінною щоденною стравою заможнішого чоловіка, як хліб та каша⁴⁾). В давнійшій Руській Правді крім курки й голуба згадують ся, як рідші домашні птиці: качка, гусь, журавель, лебедь⁵⁾).

Про нчільництво знаходимо теж дуже багаті звістки в історичних джерелах (археологія тут нічого сказати не годна). Про широке розповсюдження його говорить арабське джерело IX в.⁶⁾. „Мід і скора“ (шкіри, футра), „скора челядь і віск“, „скора, віск, мід і чолядь“ — се головні українські продукти X в., предмети багатства й торгівлі: ними дають дань, посилають дарунки й торгують з чужими народами⁷⁾). Широко уживав ся мід і дома, особливо на пите: його пили всі, від низших до вищих верств: на празник Спаса у Володимира варили по 300 перевар меду⁸⁾). Що до форми самого пчільництва, то Араби (з того джерела IX в.) докладно описують улї Словян, кажучи, що вони роблять ся з дерева, мов би збанки, там живуть пчолы і складають мід. Нема причини відкидати сїєї звістки про пасічництво, особливо в краях стенових. У свійськїм джерелі — Руській Правді мова йде скрізь про бортництво північного лісового поясу: для пчл робили

¹⁾ Урок вирника, Іпат. с. 41.

²⁾ Житіє Феодосія л. 22, пор. Р. Правду Карамз. § 72.

³⁾ De adm. 2.

⁴⁾ Іпат. с. 38, урок вирника — див. вище.

⁵⁾ Академ. код. § 25 — 6.

⁶⁾ Цитовані на с. 256 нотека 6.

⁷⁾ Іпат. с. 34, 37, 40, 44.

⁸⁾ Іпат. с. 86, Житіє Феодосія л. 22.

штучні дупла в лісі, в деревах—т. зв. бортях, досить високо і „лазили“ (технічний вираз), вибираючи мід; саме слово борть (схід. і зах. слов.) означає штучно видовбане дерево (лат. *forage*, нім. *bohren*, наше бурав); поруч нього була у нас ще друга назва—свепет, в старих пам'ятках рівнозначна з „диким медом“¹⁾). В ширшій редакції Руської Правди знаходимо багато постанов про знищення знаків власности на бортях, або „бортної межі“, кражу меду з бортів або поїсування самого бортя²⁾). Це вже само показує широке розпросторення цього промислу.

Ловля звіря в богатих лісом і звірем краях словянської іривітчини теж мала де розвинутисть; вона і дійсно була розвинена широко, особливо в старших часах. Мова одначе може дати тут тільки дуже бідні вказівки. Можна вказати, що слово ловити, лови спеціалізовалось для ловлення звіря вже в ірасловянські часи; крім загальнословянського сїтка, сїть, маємо кілька широко розповсюджених назв: сило, тенето (старослов., східне й західне). Археологія також не дає тут майже нічого, за то дуже багаті відомости дають історичні джерела. На погляд літописця лови були давнім, споконвічним промислом його земляків — Полян; про легендарних братів — осадників Кліва він каже, що вони „бяху ловаще звѣрьє“ в великих лісах наоколо Київа³⁾). В арабських джерелах, почавши від IX віку, звірячі шкірки становлять головний предмет вивозу з Русі і взагалі східнословянських земель: бобри, соболі, лиси, білки й ин.⁴⁾ Але тут іще можна-б припускати, що Словяне збирали або купували ті шкірки у сусідніх північних народів, тому важнійші звістки наших джерел, де йде мова про данину шкірками, збирану з самих наших племен: Поляне, Сіверяне, також Вятичі колись платили „по бѣлѣй вѣвѣриць отъ дыма“. Деревляне давали київським князям дань куницями, „по черньѣ кунѣ“⁵⁾). В Руській Правді (ширшій редакції) знаходимо ряд постанов ловецького права: кари за зіпсування приряду до ловлення сїткою, за викраденого з сїтки сокола або яструба, за краденого бобра і взагалі виловлену чужу звірину⁶⁾). З ниньших джерел звістні нам різнородні способи ловів: уганяли за звірем конем, били його з руки, ловили сїтками, уставленими в вигідних

1) Етимологія його I. F. XXIII с. 126.

2) Карамзін. код. 82 — 7

3) Іпат. с. 5.

4) Про се див. низше.

5) Іпат. с. 11 і 13, пор. як Деревляне, щоб перепроситись з Ольгою, заявляють, що готові їй дати дань „медомъ и скорою“.

6) Карамз. код. § 80 — 1, 92 — 3.

місцях (перев'єсы, перев'єсища), або заганяли до них звіря; ловили псами, соколами, яструбами¹⁾. Особливо бавились ловами князі; про них маємо часті звістки в джерелах. Лови були їх звичайною розривкою, дуже частою, майже як занятє: по думці Мономаха (в його науці), відстоявши службу божу, князь має або зайняти ся державними справами, або „ловы дѣяти“, або переїхатись, або лягти спати. Війна, лови, „пути“ (подорожі) — се княжа діяльність по Мономаху²⁾. „Наряд“ ловецький, соколи, яструби — се цілі відділи княжого господарства. Істнували по ріжних місцях спеціальні княжі „ловища“ і „перев'єспща“. Не задовольняючись близькими місцями, князі рушали на лови часом в далекі, глухі пуці на окраїнах.

Звір був тоді далеко ріжнороднійший ніж тепер; от як оповідає про свої лови Мономах³⁾: в „Чернигові зловив я (на узду взяв) в пуцях 120⁴⁾ живих коней; по Роси теж ловив я диких коней власними руками; два тури раз взяли мене па роги з конем; олень мене бив рогами, а два лосі — оден топтав ногами, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч з пояса; медвідь віддер мені кусник сідла з під коліна; лютий звір (барс?) скочив і перекинув мене з конем“ і т. и. Крім теперішніх і вичислених тут родів мусіло бути також багато бобрів.

Для розвою рибаль ва прасловянська територія була теж дуже придатна. Тим часом як ми не маємо майже ні одної загальноєвропейської назви риби (хіба для угря, але й тут ся подібність не певна)⁵⁾, загальнословянських назв маємо вже кілька, хоч все ще не дуже багато — лосось (слово північноєвропейське — г. нім. lachs), линь (слово словяно-литовське, а може і словяно-литовсько-німецьке), щука, осетер, угорь, пструг, окунь. До загальнословянських слів належать такі як удка, мережа, невід. З історичних джерел знаємо тільки, що риба була широко розповсюдженою стравою⁶⁾. В сіверянських могилах разом з ньшими останками страви знайшли ся й рибячі кістки⁷⁾.

¹⁾ Лавр. с. 238 — 42, Іпат. с. 35, 38, 49, 150 і ин.

²⁾ Лавр. вид. 1872 с. 238 — 242; і низше цитую Мономахові писання з сього видання.

³⁾ Се число попсоване: „10 и 20“, мабуть треба 120.

⁴⁾ Лавр. с. 242.

⁵⁾ Шрадер⁸⁾ II с. 147, 248. Гірт пробував довести, що деякі частинні назви належать до часів праїндоевропейських—I. F. XXII с. 65 sq.

⁶⁾ Іпат. с. 86, Житіє Феодосія с. 18, 20.

⁷⁾ Самоквасов с. 188.

Переходячи до різних способів оброблювання продуктів, зачемо від оброблювання звірячої шкіри та волося, що займає одно з найстарших місць в історії техніки й своїми початками сягає ще пра-індоєвропейських часів. У європейських народів навіть на найнижших ступенях культури бачимо скрізь одіж — зроблену з шкіри, переважно домашніх звірят, особливо овець: в деяких краях у нас сі овечі убрання заховали своє значінне й досі, та носять ся трохи не цілий рік. З усім тим для оброблення шкіри заховало ся досить мало термінів і в загальній індоєвропейській словниці, і навіть в загальнословянській. Обяснити се треба мабуть тим, що оброблення шкіри було занадто примітивне і не йшло далі простих і елементарних, мало спеціалізованих технічних заходів. Для означення невиробленої шкіри маємо загальнословянські слова: шкіра (старосл. *скора*) й кожа, для виробленого — *усма* або *усние*; назва гарбара — *усмар*, *уснар* стрічаєть ся в різних словянських діалектах (старосл., східносл., захід.) і хто зна чи не належить до прасловянського запасу. Далі маємо загальнословянські назви для шкіряного обува — старосл. *чрѣвнй*, наше черевик, для шкіряної одіжі — *кожух*: сюди-ж належить *міх*, *мішок* — зпочатку ушита зі шкіри річ, шкіряна торба (*міх* — в різних діалектах значить і *футро* і *торбу*): також певно й *рукавиці*, загальнословянське слово, що з початку означало, розумієть ся, примітивні шкіряні рукавиці на цілу руку.

Найпростіші способи утілізації волося — се плетєнне (пра-індоєвропейське слово: санскр. *प्राश्ना* — щось сплетене, гр. *πλέξω*, г. нім. *flühtu*) й збиванне його на поветь (старосл. *пльеть*, нім. *lilz*). З плетєння поволі виробляєть ся тканине й ґрядєнне; до звірячого волося дуже рано прилучаєть ся лико з дерева й ликуватих рослин — льну, коноплі й ш. На генетичний звязок ткання з примітивнішими процесами вказує сама термінологія: можна вказати нир. славянське *вити*, *звивати*, що звязуєть ся з санскр. *vā* — ткати¹⁾). Велике число загальних індоєвропейських виразів для ткання і по части — для прядєння показує, що вже в дуже ранні часи розвинулась і ся вища техніка: знаємо, що досить поширена вона була вже в неолітичній культурі. До загальних індоєвропейських термінів належить слово *ткати* (лат. *texo*, звязують з санскр. *taksh*, на первісне значінне вказує старосл. слово *ткънати*, *втикати*), *кросно* (грец. *κρέσσω* — ткати), на вій: *пень ста*, що приходить в індоєвропейських назвах ткацького верстата (санскр. *sthavi* — ткач, гр. *ἱστός* і ин.) переховав

¹⁾ Шрадер *Reallexicon* с. 937, там же иньші паралелі. також його *Handelsgeschichte* с. 172 і далі.

ся може в слові постав, що в різних діалектах означає то варстат, то виткану штуку. Що до прядення, то тут нпр. оден індоєвропейський пенъ *spēi- пряти заховав ся в слові нить, нитка; иньший в назві витканого — сл. опона (заг. європейське — гр. *πυρίον*, гот. *spinnan*); може не випадкова також подібність словянського веретено (старосл. вртено — від вертіти) з иньними назвами (санскр. *vartana*, г. нім. *virtil*). До загальнословянського запасу належать вирази як куделя, прясти, далі — ряд назв для означення витканого, як платъ, полотно (старосл. платно), портъ, руб (рѣбъ), сукно і саме слово ткач.

В розкопаних сіверянських, деревлянських і волинських могилах знаходили ся останки вовняних тканин (навіть дуже різнородні), полотно льяного й конопляного, простійшого й тоньшого, тканого з певним взором: далі т. зв. прясла, себ то кам'яні кружечки від веретен, що правдоподібно надівали ся на деревляну налічку, для розмаху. Стрічали ся нерідко також останки шкіряного обуви, різних фасонів, з шкіри грубої й тоньшої: сліди різних ремінних виробів, поясів, шкіряних мішечків; верстви вовняних останків від кожуха й шапки, чи може грубих коців: ножиці до стриження вовни і т. п. ¹⁾ В історичних пам'ятках масмо досить бідні вказівки про сі галузи домашнього промислу. Із згадок літописи бачимо, що шкіру мияли руками, а для вироблення шкіри уживали квас (квась уснянъ—гарбарський квас) ²⁾. Шкіра звала ся різно — усньє, черевьє, хъзь ³⁾: про вироби з неї будемо говорити ще при одїжи. Що до ткацтва, то бачимо згадки про прядення вовни, роблення „платьна“, влетення різних виробів руками і т. п. ⁴⁾. В звістній легенді про похід Ольги на Царгород ⁵⁾ Слов'яни протиставляють грецькі шовки („паволоки“ і „кропини“) своїм домашнім „толъстинамъ“ (на вітрила): одначе звідси ще не можна витягати виводів, що якісь тоньпі ткацькі вироби не мали зовсім місця на Русі.

Ліпленне з глини різної посудини просто руками, без гончарського круга, йде ще з часів праіндоєвропейської культури ⁶⁾. Але при кочовничім житті глиняна посудина не вигідна ⁷⁾, і гончарський промисел розвивав ся тільки при осілій культурі, а в часах міграції при-

¹⁾ Самоквасовъ с. 188, 191, 192, 193, 196. Антоновичъ оп. с. 14, 15, 16. Мельник с. 492 і далі. Ніцаха с. 701.

²⁾ Лавр. с. 7, Іпат. с. 84. ³⁾ Іпат. с. 84, 108.

⁴⁾ Ж. Феодосія с. 9, 16, 19. ⁵⁾ Іпат. с. 19.

⁶⁾ Сліди її в мові — див. у Шрадера *Reallexicon* 277.

⁷⁾ Кілька справедливих уваг про се у Флорінського *Первобытные Славяне* II. 1 с. 192—3.

ходив в упадок. Тим мабуть треба толкувати, що як і в індоєвропейській, так і в загальнослов'янській словниці гончарство зістало дуже слабі сліди, хоч було сильно розвинене в наших краях в неолітичній добі. Крім того на слов'янській правітчині була широко розвинена посудина (загальнослов'янська назва — „судь“) деревляпа і конкуровала з глиняною. Загальнослов'янське слово горнець (грънець) можемо уважати назвою спеціально глиняної посудини, а й саме слово: гончар, горничар можна уважати загальнослов'янським, і воно може належати ще до праслов'янських часів¹⁾.

Археологія дає багатий матеріал про уживання глиняної посудини як в ранішій культурі, так і в культурі наших племен по розселенню: вироби показують, що тоді знали вже гончарський круг (чи може його простішу форму — гончарську дощечку), а не ліпили просто руками²⁾. В історичних пам'ятках не маємо майже ніякого матеріалу — самі загальні згадки: з глиняної посудини особливо згадують ся корчаги: в них тримали і всяку страву і вино³⁾.

Оброблення дерева, що з самих обставин мусіло бути широко розновсюдене в праслов'янським побуті, зістало сліди і в мові. Слово тесати зачисляють ще до праіндоєвропейських (санскр. *tákshān* — тесля): тесла (сокіра) належить до слов'яно-литовських (г. нім. *dehsala*): до загальнослов'янської словниці належать такі теслярські приряди, як долото, свердел, струг, кліщі, пила. До старих виробів „древоділя“ належить віз: не тільки його назва (від загального пня **vegh*, санскр. *vāṇapa*, гр. *ῥυς*, г. нім. *wagan*), але й назви його частей належать до загальних індоєвропейських, між ним коло, ось, иго (ярмо). Дуже старим виробом був і човен, видовбаний або випалений з одного стовбура звичайно: його знали ще в індоєвропейські часи, і він довго жив в історичних часах: до загальнослов'янського запасу належать одначе тільки назви дрібніших прирядів до плавання, як човен (старосл. чльвъ), ладія. Далі сюди належать роботи коло будови дома, що в лісових праслов'янських краях багато потребував „древодільської“ роботи і при самій будові і при урядженню. Численні загальнослов'янські слова для деревляної посудини показують, як широко розвинув ся був сей виріб: сюди належать напр. бочка, бодня, дїжа, відро, збан, корито, може й чаша.

¹⁾ Див. у Будиловича II с. 35; у полудневих Слов'ян се слово вишло з уживання.

²⁾ Антонович ор. с. с. 13, нор. Самоквасов с. 191, Гамченко — Труди IX зїзда т. II, Медьник ор. с. с. 493, Ніцаха с. 695.

³⁾ Іпат. с. 88, Ж. Оеодосія с. 20 (се слово заступає грецьке *κεράμιον*, нв. в словнику Срезневського sub *чосе*).

Останки деревляних гробів та деревляної посуду дуже часті в могилах; особливо часто стрічають ся останки деревляних відер, з залізними обручами й дужками¹⁾. Але богатших останків деревляних виробів в могилах, розуміть ся, нема чого сподіватись. Більше дають нам наші історичні пам'ятки. Тут Словяне взагалі славять ся своїм „древоділем“ з дуже давніх часів: ще аварська держава підвластних Словян уживала до сієї роботи (мова йде спеціально про роблення човнів)²⁾. Константин Порфирородний в своїм клясичнім оповіданню знайомить нас з деревляним промислом наших земляків: підвластні київській Русн Словяне рубають зимою дерево й поробивши з нього корита човнів, пускають на весну Дніпром до Києва; там їх купують і доповнивши всякими приборами від давнійших човнів, пускають ся цілими ватагами до Царгороду³⁾. І пізнійше, як і досі, Дніпро служив дорогою для спровадження дерева в полудневі краї: в Києві звісні спеціальні „ізвозники“, що перевозили дерево з пристани до міста⁴⁾.

В староруських часах звісні особні „древоділі“ й навіть цілі спілки, організації їх. В однім оповіданню з XI в. князь, задумавши збудувати церкву, кличе „старфйшину древдѣлямъ“⁵⁾. На кождім кроці стрічаємо згадки про деревляні будови, стіни, мости: кам'яна будова зявилась під чужим впливом і була дуже рідка. Особні продавці були на домовини в Києві XI в. (продаючеи корсты)⁶⁾. Деревляна посудина — відра, бочівки, „кади“, „ладки“, „лука“⁷⁾, мусіли бути дуже широко уживані, як і всяка деревляна домово обстанова.

Але і уживанне металів, так важне в культурній історії людства, зробило значний поступ перед розділенням Словян. Загальним означением для металю було руда, загальне індоєвропейське імя міді (санскр. *lōhá*, пеглев. *gōd*, лат. *gaudus*, староскандінав. *gaurī*) — першого металю, звісного Індоєвропейцям і zarazом одинокого, знайомість з котрим можемо напевно сконстатувати вже в загальній пракультурі. Інше, загальнословянське імя металю „крушець“ (від крухий). З поодиноких металів масмо загальнословянську назву для міді (медь) — його звичайно звязують з німецьким *smida*, металъ (відповідає словянському „кузьн“): се-б характеристично вказувало на

¹⁾ Самоквасов 191, 195 і далі. Антонович op. с. 8 14 і Курганы Зап. Волини с. 1:7—8, Мельник с. 493, Гамченко Житомир. могильник табл. 47.

²⁾ Theophylacti Symocattae ed. de Boor p. 226.

³⁾ De admin. imp. гл. 9.

⁴⁾ Патерик с. 100, 169—170.

⁵⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневского с. 32.

⁶⁾ Лавр. с. 208. ⁷⁾ Инат. с. 84, 88.

мідь як на перший звістний метал¹⁾. Загальнословянські-ж назви для золота (старосл. злато, спорідн. з німецьким — *golt*, і з словом „жовтий“), для срібла (старосл. сѣребро, гот. *silubr*, прус. *siŕaplis*) і заліза (жельзо, прус. *gelso*, лит. *geležis*, початок неясний²⁾). Знання цих чотирьох металів належить певно до прасловянських часів. Натомість загальнословянське олово вагається в значінню в різних словянських діалектах, означаючи то олово (*plumbum*) то цину (*stannum*): очевидно ці два метали були мало звістні в прасловянські часи, як то зрештою можна бачити й у багатьох інших народів³⁾. З металічної техніки маємо загальнословянське ковати (бити — *ku*, лат. *endere*, г. нім. *houwan*), ковач — коваль, молот (лат. *martulus*, сюдиж — молотити). До назв металічних виробів належить дещо з вищенаведених прирядів: теслярських, хліборобських (тесла, долото, пила, рискаль, і т. и.), різні інші припаси як гвозді, шила, різна зброя, рівнож туалетні окраси — все се і в прасловянські часи вже мусіло вироблятися бодай по части з металів, хоч уживання в дечім кости й каменя могло тягнутись довго, довго, особливо в глухих кутах.

В археологічних розкопках варті особливої уваги ознаки блискої знайомости українських племен з металічною роботою в деревлянських могилах. Тут стрічаємо численні останки перегорілого заліза (з горну), великі молотки і різнородні вироби з заліза, що вказують на широке їх розповсюдження і загальну приступність: великі, хоч неформенні залізні цвяхи, ковала, кресала стрічають ся дуже часто в могилах⁴⁾. Очевидно, залізо оброблялось на місці, правдоподібно — й добували його на місці-ж, бо Деревлянська земля досить богата залізною рудою (болотяною), легкою до оброблення. Взагалі металічні вироби — залізні, бронзові або мідяні, і срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах. З залізних виробів найбільше ремісничого знарядя (сокіри, долота, ножі) і всяких річей з домашнього й особистого ужитку (кресала, ключі, щипці, скоби), рідша зброя — мечі, ножі, списи, сокіри, кольчуги, шоломи, ковані щити (могили Полянської й Сіверянської землі). В славній чернігівській Чорній могилі, датованій візантійськими монетами IX в., знайшли ся два оковані сріблом роги для пиття: низькорізьблена срібна оковка, досить високої вже техніки, з

¹⁾ Крек² с. 182, Шрадер *Reallexicon* с. 726.

²⁾ Звичайно звязують з грецьким *χαλκός*, проти сього див. Кречмер *Einleitung* с. 187 і далі.

³⁾ Див. Шрадер *Sprachvergl.* II с. 91, *Reallexicon* с. 96.

⁴⁾ Антонович *op.* с. 8, нор. Мельник с. 510, Самоквасов с. 195.

стилізованим рослинним орнаментом і звірячими та людськими фігурами, уважаєть ся за місцеву роботу¹⁾). В одній могилі на Погоринню знайшло ся маленьке зелізне ковало і молоточок, дві ваги з численними тягарками й оббита зелізом скрипочка --- прибори якогось місцевого юбілера²⁾).

Дуже правдоподібно, що високо розвинена металічна й юбілерська техніка, яку ми помічаємо в поганських могилах нашого краю і яка в християнських часах була безперечно місцевою, була місцевою і в поганські часи, бодай в певній мірі, отже металічна техніка вже тоді зробила великий поступ.

Супроти багатого археологічного матеріалу тратять значінне небогати історичні звістки про металічні вироби наших племен. Випадає занотувати звістку ібн-Хордадбега, що з Руси везуть в Візантію мечі, та Джайгаці, що між словянськими товарами згадує цину (чи олово, властиво не знати). З місцевих джерел можна одмітти хіба згадку про коваля в Житті Феодосія³⁾).

Перейдім тепер до побуту в тіснійшій значінню. Почнемо від поживи.

Відповідно до ріжнородного господарства мусіла бути ріжнородною й прасловянська пожива. Вищеподане означеннє хліборобських продуктів --- жито, показує, що сї хліборобські продукти в поживі грали вже головну ролу. З них вироблялась мука, а з муки робили хліб: тісто і хліб слова загальнословянські: для слова хліб маємо інтересний ряд: лат. *libum*, гот. *hlaifs*, сл. хлѣбъ, лит. *kleras*, одначе лінгвістика з ним не дала ще собі доброї ради⁴⁾). Слово пекти належить ще до праіндоевропейських (санскр. *pac*, гр. *πέσσω*): уживаннє огня при готованню страви в праіндоевропейські часи не підлягає найменшій непевности. Якийсь рід пляцків чи хлібців мав з часта стрічатись в неолітичних оселях передмікенської культури середнього Подніпров'я, але докладнішої аналізи їх не зроблено.

Ще старшою від муки формою обробленого зерна була крупа; після того як мука зайняла її місце при печенню хліба, вона зіста-

¹⁾ Толстой і Кондаковъ Русскія древности V с. 14 і далі, Кондаковъ Русскієклады I с. 14 і далі.

²⁾ Мельник с. 057.

³⁾ Хордадбег вид. де Гюе с. 115. Джайгані в Трудах III археол. зїзду I с. 347, Житіє Феодосія л. 4.

⁴⁾ Питаннє головно в тім, що словянське слово хліб іде від готського, чи самостійне. Див. Козловскій Archiv XI. 386, Педерсен с. 50, Шрадера Reallexicon с. 111, Ягіч Archiv XXIII с. 537, Пайскер с. 84.

лась і на далі в уживанню — для варення : вирази варити і пряжити належать до загальнословянських. рівнож і каша, що може сягати прасловянських часів.

Ще праїндоевропейських часів сягає слово м'ясо (санскр. māmsā, гот. mīmz, старосл. мѣсо, лит. mėsa). Істнування подвійного означення для нього, і то так, що друге означення вказує на сире, криваве (санскр. kṛavis, гр. κρέας, — сл. крѣвь, лат. cruor), привело до здогаду, що слово „мясо“ означає зготоване вже м'ясо¹⁾. Початковий спосіб готовання м'яса — печення ; але вже праарійських часів сягає юшка (санскр. yūsh, yūshan, лат. jus, сл. юха, лит. jūše). Про уживання молока солодкого і квашеного ми вже говорили. Страва приправляла ся сіллю — загальноєвропейським культурним здобутком²⁾.

Мід, як солодке пите, що п'януть чоловіка, сягає ще праїндоевропейських часів. і у Словян з розвитком ичільництва уживав ся широко. Поруч нього істнувало також сферментоване хлібне пите : воно має в словянській не загальні, а лише часткові назви — брага (східне й західне, зв'язують з кельт. bracc, крім. brag, солод) і оль (старословянське, російське й західне — нівн-нім. öl) ; потім в сім значінню спеціалізувалось загальне пиво (властиво напиток)³⁾, слово дріжджи спільне північним народам (старосл. дрожня, півнім. dregg, прус. dragios). До загальнословянських належить і греко-італійське вино, але не знати, чи Слов'яне ще перед міграцією своєю на полудень мали нагоду з ним зазнайомитись — чи доходив до них сей предмет чорноморської середземної торгівлі.

Археологічний матеріал до вияснення староруської поживи послужить нам мало. Згадаємо тільки останки тризни чи жертви в сіверянських могилах, де маємо кістки баранячі, птичі, рибячі, хлібні зерна, шкаралушу курячих яєць⁴⁾. Інтересніше приглянутись історичним звісткам. Звичайний круг стравних річей вичисляє оповідання про св. Володимира : він посилав розвозити бідним „хлібн. мяса, рибу, ріжнородні овочі (певне — городину), мід в бочках, а в інших квас (сирівець)“⁵⁾. В печерському монастирі XI в. звичайною стравою був хліб (переважно житній), сочиво (варений горох й інші стручкові

¹⁾ Шрадер Reallexicon с. 250. Крек² с. 126.

²⁾ Спеціальні розвідки : Гена Das Salz, 2 вид. 1901. Schleiden Das Salz, seine Geschichte, seine Symbolik und Bedeutung in Menschenleben, 1875, теж у Шрадера Reallexicon 700—1.

³⁾ Нім. бієр вважають взятим з словянського Кун і Шрадер — I. F. XVII с. 32.

⁴⁾ Самоквасов оп. с. с. 188, 191.

⁵⁾ Инас. с. 86.

овочі). або каша, та варена й помащена олієм городина; в скоромний день сир, в пістний — риба, але се вже була присмака, і давали тільки „мало риб“; в свято їли часом хліб з ліншої муки або навіть якісь тіста (хліб чисты зъло, друзи же отъ нихъ съ медомъ и съ макомъ творени“): рівнож чимсь не зовсім звичайним був мід¹⁾. Сухий житній хліб, варена непомащена городина і вода — се вже була страва незвичайного аскета. Хліб уважавсь чимсь більш розкішним, як сочиво, а на самім кінці, як остатня з потрав стояла варена городина²⁾. Се аскетичне меню дає нам ноняте про поживу бідніших верств суспільности. З стравою заможніших, вищих верств знайомить нас нераз згадуваний „урок“ княжих урядників „вирників“: вирник має дістати для себе й для свого отрока (слуги) що дня хліб, по „уборку“ пшона й гороху (в ньшійм варіанті хліба й пшона має дістати стільки, скільки зієть), далі двоє курей, а крім того на тиждень бичка або „полоть“ мяса, що дня „головажню“ соли й відро солоду на пиво, в скоромний день сир, а в піст замість мяса — рибу³⁾.

З того виходить, що хліб, каша і варена городина (правдоподібно — рід борщу) були тоді головними стравами людськими, як і тепер: може тільки мясо, при багатій ще фавні і вільних випасах, було тоді звичайнішою народньою їжою ніж тепер. Хліб — був справжній вже хліб, подібний до теперішнього, а не якісь опрісноки. Муку замішували на теплій воді (укропъ), місили, додаючи дріжджей (квась) і пекли в печі, не на огнищу, а таки в печі, більш подібній до теперішньої варистої печі, ніж до примітивного огнища⁴⁾. Хліб мусів бути більших розмірів, судячи по тому, що його мало стати на день двом чоловікам: але були й малі („коврижкь“, „коврижка“)⁵⁾. З иньших страв літонисъ ще нам опісус докладнійше кісіль: муку розмішують у воді („цѣжь“), варять і підливають „сити“ — розведеного водою меду. Мясо звичайно варили — в казані або горніці: літонисецъ оповідає за Святослава, як щось не звичайне, що він не варив мяса, а пік його на углях: з сього-ж оповідання бачимо, що їли і мясо домашньої худоби

¹⁾ Житіє Феодосія л. 18, 20, 21, 22.

²⁾ Ibid. л. 9, 2), пор. Іпат. л. с. 132.

³⁾ Р. Правда Акад. § 42. Карамз. § 7, пор. § 108—9. варіанти див. у Калачова Предварительныя юрид. свѣдѣнія² с. 187—9.

⁴⁾ Про те як виглядала та піч, дає деяке понятє: літонисне оповіданє про св. Ісакія — Іпат. с. 138: піч несправна, огонь виходить дірами. Ісакій вилазить на неї й гасить.

⁵⁾ Ж. Феодосія л. 11 (квась на състроение хлѣбомъ розливааху). 21 (тѣсто мѣсящемъ. и пакы имъ лѣющемъ укропъ въ не). Іпат. с. 130. 138.

(включаючи й кінське) і дичину¹⁾. В сумі, як бачимо, страва и ті часи далеко не була примітивно-простою, а се важний культурний симптом, і для того я коло нього довше спинив ся.

Їли деревляними ложками: вередлива дружина Володимира зажадала срібних, але літописець оповідає про се як про нечувану забаванку²⁾.

Серед напиктів головне місце займає мід — напикток загальнолюблений, від простого чоловіка до князя: про нього я казав вже. Поруч меду бачимо й ниво, а мабуть, нили й сирівець. Вино натомість було річю досить рідкою, приступною тільки особливо заможним і значним. В Житії Θεодосія вино ніде не виступає як пите і уживається тільки для церковної служби.

Одежа (одіти — загальнословянське) мусіла бути ще дуже примітивна й невигадлива. На се вказує той цікавий факт, що назви різної одежі — то переважно спеціалізовані назви тканини взагалі.

Так свита означає взагалі тканину чи плетенину, плахта в інших діалектах означає хустку, верету: опанча — від слова оiona (тканина): сукня — від сукна: нортки — від слова портъ, тканина (подібно як російське рубаха від ржбъ). При тім сю спеціалізацію тої чи іншої назви для тої чи іншої одежі бачимо в поодиноких діалектах чи групах инакше, а се вказує на пізніші вже часи сеї спеціалізації.

З другого боку цікаві численні перейняті назви для одежі, як кошуля з лат. *casula*, сорочка — новолат. *saŕca*, жупан і шуба звязують з новолат. *jura*, гуня з новолат. *huppa*³⁾. Одначе перейняте слова часто означало перейняте фасону, як і тепер, а не самої річі, і запозичення з назвах убрання взагалі незвичайно часті й численні скрізь у всіх народів.

Загальнословянські назви для шкіряної одежі — кожух, і шкіряного-ж обува — черевики: слово-ж чобіт запозичене з перського. Ї загальнословянські назви для сподень — варварського убрання північних країв, незвісного античним народам — гачі і ноговиці; загальнословянські-ж слова пояс, плащ. Слово шити (праіндоєвроп. *sju* — лучити, лат. *suo*, гот. *siujan*, лит. *siuti*) мусіло належати як до шкіри, обува, так і до одіжи, і загальнословянське швець в різних діалектах прийняло значіння то шевця то кравця.

З туалетних окрас до загальнословянських належать слова: перстень (від перст — палець), гривна (від грива — шия).

¹⁾ Іпат. с. 41, 86.

²⁾ Іпат. с. 87.

³⁾ Крек² с. 175, Етимологічні словари *sub vocibus*.

В археологічних розкопках знайшлося дещо з старого костюму¹⁾. Такі останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнірі або деінде кусничком шовкового, перетканого золотом або сріблом „оксамита“ (ξξάμιτος); застіжка робила ся з коралинки (пацьорка), застібненої на ремінну петличку або кільце. В недавніх розкопках ніцахських по останкам одяжі і гудзикам вимірковано на небіжчиках „сорочку і якусь верхню одіж, шовкову, з високим ковніром, обшитим оксамитною стяжкою, пазуха по середині грудей, до половини застібалась на дрібні гудзики“²⁾. В чернігівських могилах особливо багаті люде мали цілі убрання оксамитові з дорогими металічними гудзиками, але тут трудно відрізнити свійське від свіжо перейнятого або привозного. Пояси бачимо ремінні з бляшкю, або ткані, часом також з дорогших, золототканих матерій. Коло пояса бували ремені для причіплювання підручних річей або шкіряні мішечки, мошонки; трапляли ся такі мошонки і з цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким брусом до гострення, кусничками сірки й кількома баранячими астраґалами (до гри). Кремень, огниво, ніжик, брусок до гострення — се звичайні річі при небіжчику. В сіверянських могилах дуже часті кістяні гребінці; вони часто стрічають ся також в похоронних полях кнївських і галицьких. З окрас маємо намиста шкляні, кам'яні, металічні (здебільшого привозні), кульчики й перстні з металічного дроту (бронзового, срібного, а навіть і золотого), наручники (брансолети). На голові у жінок бували шапочки чи наголовники з вовняної тканини, ушиті срібними й шкляними окрасами, на висках носили ся кільця, нашиті на шкіру, або нанизані на ремінець; в косу вплітали ся також кільця — вони йдуть рядом часом від висків на чоло, часом від висків на груди, вказуючи тим на упліт кіс — заложених або спущених³⁾. В ніжинських розкопках всі жінки носять коси спущені, зате від чола до затылку новязують ся пасма шовкових шнурків, що сімулюють волосє, і в них, як і в коси вплітають ся кільця, а крім того кільця бувають і на висках, цілим жмутком⁴⁾. Обувє заховалось досить добре в деревляньських і волинських могилах: се невисокі, гостроносі чобітки з тонкої вичиненої шкіри (сафяну) у двос зложеної, або підложеної нпшою, грубшою шкірою, сшиті на підшві. В одній чернігівській могилі знайшли ся великі чоботи, прошивані бронзовим дротом, як коментар до пізнійшої описи костюма кн. Данила: „сапоги зеленого хъза, шити золотомъ“⁵⁾.

¹⁾ Самоквасов, Антонович, Гамченко, Мельник *op. c. passim.*

²⁾ *l. c. c. 701.*

³⁾ Мельник *l. c. c. 498—9.*

⁴⁾ *l. c. c. 607—9.* ⁵⁾ *Ипат. c. 541*

Дуже інтересну опис костюму багатого Русина подає ібн-Фадлан: він мав на собі широкі сподні, панчохи¹⁾, чоботи, куртку, а поверх її шовкову свиту з золотими гудзиками, на голові соболеву шапку з шовковим верхом²⁾. Арабське джерело IX в. і пізніші Араби оповідають теж про куртки і свити, широкі сподні і чоботи Русинів³⁾.

В наших домашніх пам'ятках можна набрати теж досить повний склад одягу X—XII в.: сорочка, свита, поверх того, може тільки у заможніших — „корзно“ (керея, плащ). На ногах плетені „коп'ята“ рід пап'чів, і чоботи — „сапоги“, або замість них постоли — „прабошни“, або „черевии“ (черевики); в деяких місцях мусіли носити натомість личаки. На голові шапка — „клубук“, плетена або шкіряна. На шиї у багатих — золоті і срібні ланцюхи, нашийники з грубого чи тоншого плетеного дроту (гривни), у жінок в вухах „колци“⁴⁾.

Нарешті — маємо й кілька образків староруських князів. Так на звітній мініятурі Святославового збірника 1073 р. (правда, дуже знищеної від часу) маємо малюнки князя, княгині й їх чотирох синів — трох дорослих і одного малого хлопця. Чоловіки мають тут кольорові жупани, кафтани (синій на старім, вишневі — на сипах)⁵⁾, довгі (низше колін), на квітві й рукавах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями. Сини підперезані золотими поясами, з золотими-ж кінцями. Старий князь має накинений зверху синій плащ, обшитий золотом,

¹⁾ Се слово в тексті ібн-Фадлана не зовсім ясне що до свого значіння, але якийсь рід пан'чів дійсно уживав ся на Руси.

²⁾ Вид. Гаркаві с. 98. Супроти словянства ібн-Фадланової Руси досі не піднесено таких поважних закидів, які б змусили нас бачити в ній Финів, як хочуть одні, або Варягів, як хочуть иньші. Але супроти таких підозрін'я все таки вирізняю її з поміж иньших звісток і ставлю особно, тай иньші звістки, де з норманського становища можна бачити Русь скандинавську, відрізняю від звісток про Словян. Виключити їх або протиставити звісткам про Словян не можна, бо в кождім разі той „руський“ елемент IX—X в., як він виступає в джерелах візантійських і арабських, суцільно норманським бути не міг, і в звістках про нього відбиває ся сучасне східно-словянське житє, раз тому, що в тій „Руси“ безсумнівно були в кождім разі і Словяне та мішали ся під тою назвою з Варягами, а друге тому, що варязьві прикмети, коли прийняті давнє й інтенсивне розширення Варягів в східній Європі, мусіли відбивати ся сильно і на житю воєнно-купецьких верств словянської Руси.

³⁾ Джайгані I. с., ібн-Даст вид. Хвольсона с. 39, Гаркаві с. 193. 276.

⁴⁾ Іпат. с. 56, 98 (пор. с. 248), 137, 170, Житіє Феодосія л. 4, 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 37.

⁵⁾ Кольори, хоч про них згадує, мають досить проблематичне значіння, бо потерпіли від часу, та й з початку могли бути не всюди реальні.

застібнений на правім плечі застіжкою: на головах шапки з тканим верхом і обшивкою (з футра?), у синів вона має високий верх, синій, у батька низький, округлий, ясний. На ногах чоботи — у батька сині, у синів червоні. Княгиня має ясно-червоний кафтан, обшитий якоюсь ясною обшивкою па грудях і подолі (прошва): рукави широкі, стяті на́вскоси, як у західніх костюмах, а з них виходять вузькі рукави тої ж барви, обшиті золотом коло руки: на голові шапка висока, як у молодих князів, і під нею біла намітка (серпанок, рантух): на ногах якісь (жовті?) сапанці: підперезана вона золотим поясом. Малий має таку-ж одіж як і його старші брати, тільки на кафтані золоті петлиці. Інші малюнки княжої одежі — сімі Ярослава на фресці софійській і Ярополкової в Чивдальській псалтири не мають такого інтереса, через свою залежність від церемоніальних візантійських уборів: тут ще менше надій стрінуги реальні подробиці сучасного костюму, як на мініатюрі Святославого збірника ¹⁾.

Супроти наведеного матеріалу IX — X вв. мусимо так само обережно як звістку про слаборозвинене хліборобство приймати звістки Прокопія про бідну одіж сусідніх Словян VI в. Деякі з них, каже він, не мають ані сорочки, ані плаща, тільки в коротких сподіях ідуть на битву. Але се могла бути яка небудь погранична голота, а може й певний воєнний шик, щось подібне до голого Запорозця, змальованого Риніном.

Уряджуване якогось укриття для мешкання належить до праіндоєвропейських часів. Словянське дім, домъ належить до індоєвропейського запасу слів: санскр. *damá*, грец. *δομο-*. Який би не був нещасливий сей праіндоєвропейський дім, але все таки був справжній дім, не купа ріща, з дверима (зєнд. *dvarem*, грец. *θύρα*, сл. дверь), хоч і без вікон. В загальнословянській словниці маємо вже досить багатий запас слів для дому і його урядження, що вказують на його значний розвій ²⁾. Поруч з тою індоєвропейською назвою маємо загально-

¹⁾ Див. Кондакова Изображение русской княжеской семьи на миниатюрах XI вѣка, Я. Смирнова Рисунки Киева 1651 г. (Труды XIII арх. съѣзда) і мої замітки в т. ХCV Записок львівських.

²⁾ Останніми часами історії словянського дому і домового урядження незвичайно пощастило в німецькій літературі, заходами головно грацьких учених: Meringer Das volkstümliche Haus in Bosnien und Herzegowina, 1900 (Wiss. Mitt. aus Bosnien, VII), його-ж Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat, 1901 (Sitzungsber. der phil.-hist. kl. d. Akad., т. 144) і ряд заміток під т. Wörter und Sachen in Indogermanische Forschungen, 1904—7. Murko Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei der Südslawen, 1906 (Mitteil. d. anthrop. Ges. XXXV—VI). Rhamm Ethnographische Beiträge zur germanisch-slavischen Altertumskunde,

словянські: храм, хижа¹⁾. може й куча (з *кут*). Хата була зверху вкрита (загальні назви --- стріха, *стрѣха, і кров від крити); сю стріху держав брус, що має загальнословянську назву (старосл. слѣма, лит. želmu, грец. αέλιμα). (Ся словянська хата мала й вікна (окно від око, маленький отворець для ока, очко)²⁾. Будувалась тільки з дерева або плелась з ріща (пор. нім. wand від „вити“ „звивати“); вся мулярська техніка --- річ низнійша й оперта на чужих, перейнятих у Греків та Німців термінах. Як показує загальнословянська назва вапна (ваи --- кольор, фарба). вапно або кольорова глина здавна уживали ся для обмащення і декорації.

З хатнього урядження маємо такі загальнословянські слова як ніч, лави, стіл: слова сі інтересні особливо з огляду на новіші номічення, що словянське і взагалі індоєвропейське жите з початку йшло просто на підлозі хати і тільки поволі підіймало ся над її поверхнею на „культурний горизонт“. Тому напр. означення стола мішають ся з назвою доски, що служила підставкою для їжи (слов. дъска, доска, лат. discus, миска, і нім. disc або tisc --- стіл і миска), або те саме слово означає то стіл то миску, що грала ролю стола (слов. миса значить в одніх діалектах миску, в иньших стіл, так само блюдо, гот. biuþ). Сучасний високий стіл, майже нерухомо уміщений на призначенім місці, являєть ся досить пізнім явищем: в ріжних словянських діалектах ся назва означає то стіл, то стілець до сідання (пор. нім. stuhl)--- у нас напр. се ваганне замітно в терміні настоловання, княжого стола (та і в слові стілець для крісла). Не тільки вигляд обох родів меблів був однаковий, а й один предмет служив очевидно для обох потреб.

Для подвіря (загальнослов. дворь. в звязку з двери) крім мешкальної хати маємо старі означення для комори, кліти (клѣтъ, ір. cléthe, може hleifra дах), хліви і кошари (від кіш) для худоби, гумно і житниці для збіжа: для переховування збіжа часто служили також викопані в землі ями. Все се було обгорожено тином (ст. півнім. tûn) або плотом (загальносл., від плести).

т. П ч. 1: Die altslawische Wohnung, Брауншвайг. 1910. Розвідки сі цінні особливо тим, що орудують матеріалом і лінгвістичним і етнольоґічним. Написані всі з становища прасловянських запозичень з германського. Иньша література про словянське домівство (головно сучасне) здебільшого зібрана в статі Мурка.

¹⁾ Се слово уважають за перейняте з нім. hus. як хлів з гот. hlaiw, але справа не зовсім ясна; див. Пайскер с. 68—71. Про клѣтъ Мерінґер I. F. XVI с. 117.

²⁾ Так і в иньших мовах, пор. у Мерінґера I. F. XVI с. 125.

В історичних памятках теж можемо одмітити кілька цікавих подробиць. Розрізнялась кімната з пічу, тепла „истьба“, „истобка“, „изба“ від поміщень зимних, що мали різні назви — сѣни, одрина, клѣтъ, вѣжа. Уживання в наших памяток форми *истопка* показує, що сю назву толковано, правдоподібно, як хату топлену, опалювану (як кімната з *салипата*); але се слово походження чужого, виводять його звичайно з німецького *stuba* (слово початку неясного), що означало кімнату з пічу, відгорожену від первісного хатнього простору з огнищем¹⁾. Ся стара хата, чи покій без печи носить у нас назву сїней. Одрина, очевидно, була хата для снання, вѣжа — хата горішня²⁾. Клѣтъ бувала коморою, але служила і для мешкання³⁾. Хата ставилась висока — „сѣни“ були на поверсі й мали під сподом тільки піддаще, на стовпах: в долішній часті хати могли бути комори — „клѣти“, й різні сховки⁴⁾. Такі були одначе домі міські, багаті, а не звичайні, і на них могли відбивати ся і чужоземні моди (варязькі напр.). Піч в істбі, як я вже казав, була більш менш подібною до теперішньої, з накритим верхом. З иньшої хатньої обстанови фігурує часто одрѣ, постіль, досить уже висока, так що на ній можна було сісти, — тим часом як первісна постіль була просто „підстїлкою“ на землі, або в ямі — логові⁵⁾. Широко уживались килими — „коври“⁶⁾.

На подвірю згадують ся „клѣти“, пивниці — „погреби“, сийжарні — „бретяниці“, хліви й загороди для худоби, гумна для хліба⁷⁾. На княжій дворі згадують ся особні „мовниці“ — бані, „медуші“ — пивниці для меду: се бувало, певно, і взагалі у заможніших людей. На вершках хати бували голубники для голубів⁸⁾.

Їздили возомъ („возъ“, „кола“, або „телѣга“), запряженим кіньми або волами: погонич — „пововьникъ“ сидів сам верхи на коні⁹⁾. Їздили часто верхи, навіть духовні особи¹⁰⁾: з приналежностей

¹⁾ Новійша розвідка А. Dachler Zur Geschichte der Heizung im Bauernhause (Ztschr. f. öster. Volkskunde, 1911) дає иньшу генеалогію — грецьк. *τῆφος*, огнище, скит. (і потім сх. слав.) *istuba*, рим. *stuba* парня, відти нім. *stube*.

²⁾ Інтересний вивід „вежі“ дав недавно Мерінгер (I. F. XIX с. 427) від везти, як рухомий, перевозний дім (про такі рухомі домі, що заховали ся досі в Герцоговині, оповідає він там широко). Слово вежа дійсно уживало ся у нас також спеціально про кибитки кочовників.

³⁾ Іпат. с. 38, 55, 138, 159, Сказанія о Бор. и Гл. с. 78.

⁴⁾ Іпат. с. 55, пор. с. 120.

⁵⁾ Ж. Феодосія л. 8.

⁶⁾ Напр. Іпат. с. 49, 170, 180.

⁷⁾ Р. Правда Акад. § 20, 38, Карамз. § 40, 59, Іпат. с. 236 і 237.

⁸⁾ Іпат. с. 36 і 37.

⁹⁾ Житіє Феодосія л. 14 — 5. ¹⁰⁾ Іпат. с. 147.

згадують ся сідло і „подклад“¹⁾: в могилах стрічають ся металічні часті узди і стремена²⁾). Зимом їздили на снях: але сей екіпаж уживав ся взагалі тоді далеко ширше, а мав і ритуальний ужиток — напр. при похоронах, як то подекуди й досі у нас задержало ся: се треба толкувати архаїзмом сього екіпажа³⁾).

На закінченне нам треба переглянути ще дві категорії предметів з круга матеріальної культури.

Одна — се зброя, оржжїє (загальносл.). Серед нього, як і у інших Індоевропейців в розвою оборони переважала зброя агресивна. Найбільше значінне мала стара, найстарша властиво зброя — спис: найпримітивнішою формою його був гострий сук дерева, або обсмалений кілок, який приготував Одисей на Поліфема і які уживались на Україні ще в XVII—XVIII в. під час народніх рухів, за браком ліпшої зброї⁴⁾). Розуміть ся, і в прасловянські часи уживались списи з залізними вістрями. Масмо для них дві загальнословянські назв — копїє (того-ж самого пня що копито, копати — бити) і сулиця (сунути). Далі масмо: ніж (ножь — ньзити, низати — протинати, слово се звязують з прус. *nağis*, кремїнь, се виглядало-б як память колишніх кремінних ножів, як німецьке *sax* — меч, лат. *saxum* камїнь, але воно має деякі лінгвістичні труднощі⁵⁾). Меч (гот. *mēkeis*)—слово уважають за перейняте з німецького, як инше прасл. корьда (у нас забуте) виводять з перського *kārd*: треба сказати, що взагалі довгий меч в індоевропейській арматурі був чимсь пізнішим в порівнянню з коротким, подібним до ножа. Далі сокіра — секира (лат. *securis*, споріднене з словом сікти, ськж), і поруч сеї друга загальнословянська, але перейнята назва — топір (перс. *tabar*); кий (від пня *ku* — бити, як і ковати); праща (тогож корня що пракъ, порок, машина до розбивання стїн). Лук з тетивою (лит. *temptuva*), стрілами (спільне з нім. *strāla*) і тулом — сагайдаком для них становить теж зальнословянську і невно — прасловянську арматуру.

Дуже бідно на слова для другої категорії зброї—оборонної. Масмо загальнословянське, чи властиво європейське щит (лат. *scutum*,

¹⁾ Іпат. с. 41.

²⁾ Самоковсовъ ор. с. 188, Антоновичъ Курганы Зап. Волян с. 137.

³⁾ Іпат. с. 38, 128, 131, 144 і ин. Спеціальна розвідка Th. Volkov *Le traineau dans les rites funeraires de l' Ukraine*, 1896.

⁴⁾ Як казав Осовский (Труды VI археолог. съезда I с. 55), такі сулиці уживають ся й досі в східній Литві.

⁵⁾ Шрадер *Realexicon* s. 538, Крек² с. 152 — 3.

кельт. *sciath*)¹⁾; загальнослов'янськими треба уважати броню, старосл. бръни (виводять з стар. г. нім. *brunja*, спорідненого з кельтським *bruinne* — груди) та шоломъ (шлѣмъ, виводять з нім. got. *hilm*s). Але на тім і кінчить ся.

(Ьому відповідають до певної міри й найстарші історичні звістки про слов'янську зброю. По словам Прокопія, Слов'яне ідуть на битву переважно піші, з невеликими щитами й списами, без броні; Іоан з Ефесу оповідає про них, що вони доперва в балканських сторонах набрали зброї і навчили ся війну вести, а перед тим се були простаки, що не сміли й показати ся з лісів і не знали ніякої зброї крім двох-трьох „льонхадій“, списів до кидання²⁾). Маврикій (а за ним Лев) кажуть, що слов'янські воюки мають кожний по парі коротких списів (*ἀχόντιον*) — для битя й киданя, уживають деревинні луки з дрібними затроєними стрілами, деякі мають добрі, але запіздно великі й певигідні до ношення щити (як грецькі *θυσσοί* великі, четверокутні, „як двері“). Подібно каже про Слов'ян арабське джерело IX в.: арматура їх складаєть ся з пик до кидання, щитів і списів, иншого не мають; але головною зброєю руської дружини й у нїм виступає меч, а князі мають і кольчуги³⁾).

Чернігівські могили дають багатий запас варязько-руської — боярської або й князівської зброї X в.: тут маємо вже великі мечі й шаблі, ножі довші й коротші, залізні списи й коротші копія, сокіри, залізні стріли, залізні, часом обложені мідєю чи иньшим металем шоломи, кольчуги, мідяні бляхи від кованих щитів⁴⁾).

Меч став головною зброєю на Русі уже в IX — X в.: в літописній легенді про хозарську дань у Полян полянський з обох боків гострий меч протиставляєть ся кривий, з одного боку вигостреній шаблі хозарській взагалі турецькій. Розмінюючись з печенізьким ватажком зброєю, воевода Претич (з Сіверщини) дає Неченігу броню („брони“ кольчугу), щит і меч, а той йому коня, шаблю й стріли: се тодішня типова зброя обох сторін⁵⁾). З сьм старим руським мечем (в розвою зброї властиво новим) знайомить нас добре одна з чернігівських могил: тут маємо широкою і довгий меч коло метра, з

¹⁾ Против виводу з нім. — got. *skildus*, див Крек' 154, Шрадер *Reallexicon* с. 720 — 1 (тутъ вказані й лінгвістичні труднощі в ряді сих назв).

²⁾ Прокопій *De bello got.* III. 13. Іоан з Ефесу вид. Шенфельдера с. 255.

³⁾ Ибн-Даст Хвольсона с. 31 — 3, Бартольд і Туманский I. с.

⁴⁾ Самоквасов с. 188.

⁵⁾ Пат. с. 9, 43.

масивною ручкою, майстерно обробленою і мабуть посеребреною, і кілька мечів меншої великості. Такі великі мечі, судячи по археологічним находках були тоді досить розповсюджені на всім путі „з Варяг в Греки“¹⁾). Крім мечів одначе уживались і шаблі: пізнійше, в XII в., судячи по слову о Полку Ігореві, вони навіть взяли перевагу над мечем, бо вигнута шабля вигіднійша до рубання як рівний меч. Не стратили свого важного значіння списи—копія, так само ножі (пор. ножі „засапожники“ Слова о п. Ігоревім, як гайдамацький „товариш“ засунений в халяву), сокіри („топорці“)²⁾, луки. З оборонної зброї знаємо „червленні“ щити і шоломи: натомість кольчуги згадують ся рідко, й не знати, чи уживались рядовою дружиною. Прості люде ледви чи мали й ту повну зброю: звичайно могли містять в собі списи, ножи, стріли й сокіри³⁾: се мабуть і була зброя звичайного вояка не-дружинника.

Зброя мусіла бути переважно власного виробу, судячи по значно розвитій на Русі металічній техніці: але заможнійші пишались чужоземною зброєю. Вже ібн-Фадлан каже, що Русь уживала мечі „франкської“, західньої роботи⁴⁾). Слово о полку Ігор. говорить про латинські шоломи і навіть лядські сулиці. Згадані великі староруські мечі дійсно дуже близькі по формі до германських (перейнятих Німцями від Кельтів, т. зв. *spatha*), хоч могли робити ся й на Русі⁵⁾).

Друга категорія характеристичних річей — музичні інструменти для забави і танцю (загальнославянське — плясати). Сюди належать такі загальнословянські слова: сопілка — старосл. сопѣль, труба, гуслі, бубен. Сі інструменти згадують ся і в історичних джерелах, свійських і чужих⁶⁾). Арабське джерело IX в. оповідало про

¹⁾ Подібні мечі знаходять ся в Київі, в Смоленщині в Гнєздовських могилах (один з них зовсім подібний до чернігівського). Чимала колекція (8) подібних мечів з Курляндської губернії (з під Альшванґена) і один з них дуже подібний знов до чернігівського, є в московськім музею де переходуєть ся і гнєздовська, і чернігівська колекція. Рисунки київських мечів в Древностях Придніпровья V таб. 1. чернігівських у Анучіна ор. с. ²⁾ Іпат. с. 123.

³⁾ Збірку різної зброї з Київщини див. в Древностях Придніпровья V табл. I — III; тільки її словянське походження не всюди певне.

⁴⁾ Неясна звістка ібн-Русте, що Русини уживають „Судейманові мечі“.

⁵⁾ Порівняти напр. рисунки київських і чернігівських мечів і рисунки кельтсько-германської „шпади“. В кождім разі нема причини вважати їх специфічно скандинавськими, як то роблять часом — див. нпр. Спицынъ Обзоръніе с. 268.

⁶⁾ Іпат. с. 43, 136, пор. 120; ібн Русте, Кардізі, ібн Фадлан й ин. Дещо про сі літературні тексти див. у Айялова Очерки и замѣтки по ист. древнерус. искусства, Изв. отд. рус. яз. 1908.

восьмиструнні словянські лютні, гуслі і довгі, на два лікті дудки. З інших річей до забави звістні нам ще кости до гри: баранячі астрагали знайшли ся в різних поганських могилах ¹⁾).

В поданім вище огляді матеріальної культури східного словянства ми не раз зустрічали сліди уживання чужих, завозних предметів, чужі, перейняті назви — сліди заграничних зносин, виміни продуктів, торгівлі. Початки обміну — сеї початкової форми торгівлі, ми можемо слідити вже в праіковім язиковім запасі індоевропейських народів; слав. мѣна — обмін (санскр. mē, лат. mensus), вѣно — ціна, заплата (санскр. vaspá, гр. φύη, лат. veu-) належить до сього праікового запасу; слав. про-дати має теж паралелі в санскр. parādā (проміняти), лит. parduti ²⁾). З другого боку сліди обміну, торгівлі ми бачимо вже в неолітичній культурі наших країв, як чужоземні черепашки — sурgea moneta і середземні мушлі неолітичних і ранніх металічних могил. або виробі з чужеземних камінних родів³⁾). Бронзова фабрикація вся оперлась на заграничному довозі: ні міді ні цини не добувано на нашій сучасній і на прасловянській території: золото і срібло також не було місцевим, а й залізна культура теж опиралась на заграничнім обміні, бодай по части, бо залізо добувало ся тільки в деяких місцевостях нашої території і те місцева скількить ледви чи коли небудь задовольняла всі потреби в сім металі; досить розповсюднені шкляні виробі приходили всі з чужих країв: на широким зносінах, що виходили далеко за обруб своєї околиці. свого племені опиралось розповсюдненне певних культурних типів і навіть обрядів, як керамічна техніка передмікенської культури. її будови або обряд похоронного обсіпування фарбою, і т. и.

Уже в часах перед словянським розселеннем ми можемо з повною певністю зазначити ті три головні напрями — дороги торгівлі і обміну, що з певними переінами виступають потім у наших предків в історичні часи: полудневий, східній і західній. Полудневий, що виходив з фінікійських, карійських, грецьких чорноморських факторій. був чи не найбільше важним з культурного погляду. Документальні сліди сеї торгівлі маємо в численних нахідках грецької посуду, юбі-

¹⁾ Древности Придніпровья с. 56-7, Самокасов с. 188. Антонович с. 14, Мельник с. 495.

²⁾ O. Schader Linguistisch historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Warenkunde, Єна, 1886, особл. гл. II.

³⁾ Порівняти, для західноєвропейського неоліту: A. Goetze Über neolithischen Handel (Festschrift Bastiana).

лерських виробів і монет на середнім Подніпров'ю ¹⁾; особливо інтересна пара пантікалейських монет Рижанівської могили, з південної Київщини, як хронологічна дата одної такої нахідки ²⁾, і безперечно, що культурний вплив сеї торгівлі сягав і значно дальше на північ ³⁾.

В чорноморських степах він перехрещувався з східним шляхом, де посередниками в торгівлі були племена іранські. Як приклади культурних перенять, що довершувались в різних сферах нашого життя сею дорогою, пригадаю з вищесказаного такі слова і річі як курку, топір, чобіт: сього вистане, аби показати, як різнородні були сї перейнята. Зрештою документи зносин сею дорогою ми маємо від найдавніших часів, для різнородних епох: поминаючи черепашки сургеа монета, що ловлять ся на Червонім морі й Індійським океані, але могли приходити і з чорноморського побережа, або передмікенську культуру, котрої дороги також не висліджені ще, — вкажу на т. зв. скитський тип в металічних (особливо бронзових) виробах, що захо-

¹⁾ Диви вище с. 55, 86—7, 103—4. Про монетні нахідки див. археологічні мапи: Київської й Волинської губ. Антоновича (в показчику при них виказані монетні нахідки по категоріям), Подільської Сідинського, Херсонської Ястребова (Опытъ обозрѣнія древностей Херсонской губ.), Харківської Багалія (Труды XII съѣзда). Бѣляшевскій Монетные клады Киевской губернии, 1889. Данилевичъ Монетные клады Киевской губ. до первой четверти XV в. (Труды IX съѣзда т. I) і Карта монетныхъ кладовъ и находокъ отдѣльныхъ монетъ Харьковской губ. (Tr. XII съѣзда, I). Ляскоронскій Находки римскихъ монетъ въ области средняго Приднѣпровья (Труды XI съѣзда т. I). Марковъ Топографія кладовъ восточныхъ монетъ (давно зачала ся друком, але не вийшла досі). Самоввасовъ Исторія русскаго права, 1884, т. II с. 170—9 і О происхожденіи русскихъ и польскихъ Славянъ и причинѣхъ появленія кладовъ римскихъ монетъ въ землѣхъ древнихъ Руссовъ и Ляховъ—Труды XIII съѣзда т. III. Rіč Zur guthänisch-ungarischen Streitfrage с. 276 і далі. Поодинокі важні нахідки див. іще: Россійскій историч. музей с. 598—600; Труды Киев. дух. академіи 1880, VIII с. 585; Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 54, 1903 р. с. 60, й ин. Про нахідки грецьких чорноморських монет — Ольбії, Боспора, Херсонеса на середнім Подніпров'ю і Подоню див. археологічну мапу Київщини с. 25, 66 (bis) і 72. в статі Данилевича, у Піча (але тут джерела часом непевні), і Спіциана Обозрѣніе губерній (Труды отд. сл. рус. арх. IV).

²⁾ Zbiór wiadomości т. XII. Як далеко могли часом сягати торговельні впливи Чорномор'я, може вказувати нпр. факт нахідки боспорської монети царя Івнтімея (III в.) в басейні Ками — Россійскій историч. музей с. 46.

³⁾ Дуже інтересним слідом торгівлі балтійсько-чорноморської були б нахідки горючого камня (янтаря). Але горючий камінь окрім балтійського побережа знаходиться і на східно-європейським суходолі подекуди, між иньшим і в околицях Києва і на Волини, про се див. Кеп-

дить у нас також в район середнього Подніпров'я, а з другого боку йде далеко в передню Азію і служить документальним слідом зносин з нею й азійського культурного впливу в наших краях в часах перед словянським розселенням. Потім т. зв. меровінгський чи готський стиль в ювілерській штудії, що йде в нахідках від Ірану і західної Європи, служить документом зносин і обміну зі Сходом безпосередно перед словянським розселенням, а далі маємо вже письменні й нумізматичні вказівки¹⁾.

З заходу йшли культурні впливи попереду з країв середнього Дунаю і центральної Європи, з кельтських і інших огнищ культури, а пізніше від Римлян. Богата середнедунайська культура, особливо бронзова її техніка, розширяла свої впливи й на північне згірє Карпатів, в сферу словянської колонізації. Західна кельтська культура з останніх століть перед Христом (т. зв. в археології культура тенська. la Tène), розвинувши ся під впливом середземельної, значно випередила Германців, мала великий вплив на культуру німецьку, і через неї, а може й безпосередно часом, впливала також на культуру словянську. Ще виразніше виступають, і сильніші були дійсно впливи римської культури, коли розширяєть ся вона по провінціях центральної Європи, від I—II віку по Хр. Численні латинські слова в загальнославянським язиковім запасі бачили ми вже вище (напр. в одіжи); в археології римські впливи також слідні дуже значно. Словяне могли підлягати їм перед своїм розселенням і в часі розселення безпосередно, на полудневім заході, і приймали їх також за посередництвом Німців. Важне культурне значінне словянсько-германських стичностей і полягає на тім, що Німці були посередниками в передаванню на схід і північ здобутків культури кельтської і римської. Сліди їх в словянським язиковім запасі незвичайно багаті — ми бачили їх нпр. в іді, в домашнім урядженню, в зброї; правда такі язикові подібности часто можуть толкуватись на обидва боки, а що обидва народи стояли на більш менш однаковім культурнім рівені й мали свої спеціальні огнища культурних впливів, то дещо могло переходити й до

пень О нахожденіи янтаря въ Россіи (відб. з Ж. М. Н. П.). Тутковскій Київскій янтарь (Юго-западный край. I). Пліній наводить звістку Філемона, що горючий камінь викопують у Скітії в двох місцях, в однім білих, в другім жовтій (XXXVII 2 (11)). Тому всі нахідки горючого каміня звязувати балтійським побережем без ближшого аналізу ніяк не можна. Пор. статю Heddinger-a Die vorgeschichtliche Bernsteinartefakte u. ihre Herkunft (Штрасбург, 1903).

¹⁾ Див. вище с. 56—7. Про орієнтальні впливи в європейській штудії особливо Кондакова Русскія древности II, III і V т. і Русскіє клады.

Німців зі сходу або полудня через Словян¹⁾, і докладне визначення західних впливів на Словянщину все ще зостається задачею будучи-ни. Але безсумнівні вони в кождім разі.

Археологічними документами торговельних зносин Словянщини з заходом (а також і з полуднем) в часах перед великим розселенням служать передовсім нахідки римських монет. Се дуже рідко конзулярні, а переважно імператорські срібні монети кінця I, цілого II і III в. по Хр. Особливо численні нахідки їх в полудневій частині того району, що ми зазначили вище як прасловянську територію — в середнім Подніпров'ю, також на Волині й Подністров'ю: стрічають ся вони і далі на північ. Знаходять їх не тільки спорадично, а й цілими скарбами по кілька десятків і соток монет. Рахуючи, відповідно прийнятій в археології максимі, що монета, нім опинила ся в землі, могла обергатись звичайно не довше як сто літ, ми будемо мати в пізніших римських монетах сліди торговельних зносин з часів безпосередно перед великим словянським розселенням і з початків його. Сі зносини могли приносити римський гріш і з заходу — з німецьких земель, і з полудня — з римських провінцій та чорноморських торговельних міст²⁾. Кольонізаційні завірюхи II—III в., очевидно, не були в силі зовсім знищити ці міжнародні торговельні зносини; тільки в IV—V в. вони слабнуть — монети з сих часів досить рідкі, хоч трапляють ся навіть більшими скарбами³⁾.

¹⁾ Нпр. готське *stikls*, кубок, правдоподібно походить від слов. *стѣло*, шкло (не навпаки, як думають часто) — пор. Уленбек, Р. В. *Beiträge* XII с. 191, Ягіч *Archiv* XXIII с. 536. Спірні питання про плуг. *хміль* і т. и. вказані були вище.

²⁾ Самоквасов толкував ці монетні скарби тим, що їх рознесли Слов'яне, емігруючи з над Дунаю (він приймає літописну теорію дунайської правітчини). Ляскоронський думає, що ці монети добували ся не так торговлею, як війнами і нападами на римські землі. Се друге пояснення в часті оправдане. Але люде з середнього й горішнього Подніпров'я на римські землі певно не ходили, і римські гроші до них доходили тільки через торговлю.

³⁾ Як на визначніші вкажу нпр. нахідки коло Махновки (Бердичів. пов.), коло Плоського Сквир. пов., коло Чернобиля, Корсуня й Крилова на Дніпрі — по кілька сот монет, нахідки коло Ніжина 1873—80 рр. (більш тисячі, монети I—III в.), в Стольнім коло Чернигова, в Ромні й коло нього в с. Вовківцях, коло Лунівки Обоянського пов., з-над р. Мерла в Богодухівським пов. (200 золотих монет IV—V вв.), в Олександрівці Ровенського повіту, в Валках, в поріччю Дінця й ин. Середнє Підніпров'я взагалі найбільше дає сих нахідок. З більш північних можна вважати на стару нахідку коло Климовичів Могилів. губ. (близько 2000 монет).

В часах по розселенню маємо докладний образ торговельних доріг і зносин з IX—X в.: ці торговельні відносини утворились, розуміть ся, значно скорше (в певній часті сягають ще прасловянських часів) і кидають в кождім разі світло на попередні століття. себ то VII—VIII¹⁾.

Головною торговельною дорогою сих часів була „путь изъ Варягъ въ Греки“ — Дніпро. Докладний образ торговельних зносин Дніпром з Візантією дає 9 гл. трактату зв. Про управу держави, Константина Порфирородного, що належить до самої середини X в.²⁾ Кождої весни, каже він, з усіх земель Руської держави споряджають ся торговельні ватаги до Царьгорода. Мешканці лісових країв, Кривичі й инші, за зими запасують дерево та виробляють з нього човни. Сі човни в тексті звуть ся *μολύβοι*, себто зроблені з одного стовбура, але сього не можна розуміти буквально, бо сі човни мусіли містити по кількадесять люда, подібно до пізнійших козацьких чайок: як і в чайках з одного стовбура могла бути спідня частина такого човна. Весною сі човни пускають ся з водою в торговельні міста й тут продають ся руським купцям³⁾. Сі купці з різних торговельних міст в водній си-

¹⁾ Про давню східно-словянську торгівлю з старших праць назву: Rasmussen De Arabum Persarumque commercio cum Russia et Scandinavia, 1825; Stüwe Die Handelszüge der Araber unter den Abassiden durch Africa, Asien und Westeuropa, 1836; Савельевъ Мухамеданская нумизматика въ отношеніи къ Россіи, 1846; Григорьевъ О кувическихъ монетахъ находящихся въ Россіи (в збірн. Россія і Азія); Аристовъ Промышленность древней Руси, 1866, гл. 4; Бестужевъ-Рюминъ Русская история I с. 261 і далі; Хвольсонъ Извѣстія ибн-Даста 1869, спеціальний екскурс про східню торгівлю с. 158 і далі. Далі: Heyd Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I, 1879 с. 65 і далі (французький переклад Рено вид. 1885 р. в Липську з деякими доповненнями); Забѣлинъ Исторія русской жизни II гл. 7; Babelon Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades 1881 (не богато); Ключевскій Боярская дума 1883 і його-ж статі в Русской Мысли 1880 р.; Pič Zur rumänisch-ungarische Streitfrage. 1886 с. 268 і далі; Iacob Der nordisch-baltische Handel der Araber, 1887 і пізнійші видання сеї праці—Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern, 1891. і Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter, 1891; моя Історія Київщини с. 385 і далі; Голубовський Історія Сѣвер. землі с. 31 далі й Ист. Смоленской з. с. 100 і далі; Kuun Relationum Hungarorum cum oriente hist. antiquissima, 1893—5; Labbé Sur les grandes routes de Russie entre l'Oural et la Volga, 1905; Szelągowski Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie byzantyńsko-arabskim, 1909.

²⁾ Новійший дослідник Bury (The treatise De admin. imperio, Byz. Zeitschrift 1906) кладе написанне трактату на час від літа 948 до 952 р.

³⁾ Текст говорить про Київ, але очевидно, що в човнах потреба була не тільки в Києві.

стемі Дніпра — з Новгорода, Смоленська, Любеча, Чернигова. Вишгорода й ин. зїздять ся до Київа. Тут, поки споряджають ся човни великим зрядом і припасом з давніх човнів, поки зїздять ся купці з різних міст, — можемо собі представити великий ярмарок, київські контракти перед тисячею лїт, коли купці обраховують ся, запасають потрібні товари, перепродують продукти різних країв, і т. д. В червні ватаги човнів рушають Дніпром: під Витичевом, трохи низше Київа, стоять ще зо два три дні, поки зберуть ся всі човни, і тоді вже остаточно пускають ся в дорогу. Плавати инакше як великою ватагою було неможливо: чорноморські степи залягали тоді Печеніги і в певних міснях засїдали та нападали на руські ватаги; Константин згадує, що Русь особливо стереглась Печенігів коло Ненаситецького порога, де приходилось перетягати човни берегом на кілька миль, потім на Крарійським броді — зараз низше порогів (теп. Кичкас), і на устє Дунаю. Пороги купецькі ватаги переходили взагалї з великими обережностями, бо дуже були небезпечні. Місцями приходило ся переходити берегом, а в найбільш небезпечнім місці переносили на плечах не тільки всі річи, а й самі човни: при тім треба було вартувати невільників, яких везли на продаж, аби не втікали (їх тому вели скованих), а разом — стерегти ся нападу Печенігів. Дїставши ся на устє Дніпра, перепочивали на острові св. Етерія (Березани)¹⁾ і потім їхали поуз берег Чорного моря до Царьгорода, де кінчила ся „бїдолашна і небезпечна, тяжка і трудна дорога“, як каже про неї Константин.

Се „Греческий путь“, як він зветь ся в XII в.; купці, що ним їздили називали ся „гречники“, або й просто — „Греки“, а їх торговельні ватаги — „гречник“²⁾. Колись, ще перед розселеннем Словян, центром сієї грецької торгівлі з північними землями була Ольбія; пізнійше ся роля мусїла перейти до подунайських міст (поки їх не знищила словянсько-болгарська буря VII—VIII в.), а ще більше — до кримських осад; головне місце між ними займав Корсунь—Херсонес, що зїставив сильну традицію в культурній історії Руси³⁾. Одначе

¹⁾ Недавно викрито интересну памятку по тих спочинках русько-варязьких купців на Березани: камінну нагробну плиту з руничною написею: „Гранї спорудив сю могилу (насип) по товаришу своїм Карлі“; по палеографічним і языковим прикметам зачисляють її одначе до пізнього часу. XI—XII вв. (замітка Брауна в Извѣстіяхъ археолог. ком., XXIII: „Шведская руническая надпись найденная на о. Березани“).

²⁾ Іпат. с. 144 (див. в вариантах), 360 361, 368.

³⁾ Ось як характеризус її сучасний історик штуви проф. Кондаков: „під назвою „корсунського“ в давній Русі розуміли все рідке, артистичне, але і давнє, старинне; в противність „царгородському“, що було символьом вирафінованого, високого з технічного погляду, „корсун-

з часом руські Словяне вийшли з своєї початково пасивної ролі в сій торгівлі й поминувши кримські міста, увійшли в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Не знаємо, коли саме се стало ся¹⁾. Можемо тільки сказати, що воєнні походи Руси на Чорнім морі, звістні нам від початку IX в., а розпочаті може ще скорше, мусли вплинути на сі зносини, проторивши їм дороги і здобувши для них особливо вигідні умови. В результаті Русь домінувала на Чорнім морі в IX—X в. Пишучи в другій чверти X в., Араб Масуді каже, що Чорне море — то Руське море, бо окрім Руси ніхто ним не плаває²⁾. Назва „Руського“ для Чорного моря стала популярною й держала ся довго по тім, як Русь втратила давнійший приступ до сього моря: „Днепръ втечетъ въ Понтское море тремі жерелы, иже море словеть Русское“, каже Повість, і західні письменники в XI, XII, XIII в. по традиції звуть його Руським морем — *mare Rusciac*, *mare Ruscenum*, хоч тоді вже Русь давно втратила своє значіння на сій морі³⁾.

Перші письменні звістки про руську торгівлю на Чорнім морі

ське“ значило тільки, що архаїчне — Руськія древности V с. 27. В землях Руської держави повно було тих „корсунських“ річей, хоч з них деякі були не більше корсунськими, як славні „корсунські“ церковні двері в Новгороді, що в дійсности зроблені були в Магдебурзі.

¹⁾ Піч здогадував ся (ор. с. 292), що літописне оповідання про подорож Кия до Царгорода може бути згадкою про змагання Руси увійти в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Розуміть ся, треба дати спокій сій подорожі, бо в ній маємо комбінацію самого літописця.

²⁾ У Гаркаві с. 130. Недавно пробував збити сю звістку Вестберг *Beitrag* VI, пор. його ж Къ анализу с. 380—1: він доводить, що тут треба розуміти руське плавання на Балтійським морі, і що се місце мусть бути поцсоване. Воно одначе досить зрозуміле, і поки текст сей стоїть, так як тепер, його не можна толкувати инакше як про Чорне море.

³⁾ Іпат. с. 4, Еккегард — *Monumenta Germaniae, Scriptores* VI с. 216, Гельмольд I гл. 1 іб. XXI. Інші західні згадки про Руське море збирає Кунік — *Извѣстія ал-Бекри* т. II с. 84—6. Недавніми часами були проби ослабити історичне значіння Дніпрової дороги. Найбільш різко виступив з сею гадкою польський історик Шельонговський, в цитованій розвідці. Слідячи за нахідками арабських монет в балтійських сторунах, і комбінуючи з ними деякі звістки він приходить до виводу, що Волга була давнішою „руською“ дорогою з півночі на полудне, і тільки пізнійше, навіть дуже пізно, десь від другої пол. X в. став дорогою на полудне Дніпро. В тім же напрямі йде і Вестберг, на користь норманської теорії толкуючи різні звістки про руські походи на полудне так, що вони мовляв ішли з півночі волзькою дорогою. Пояснення їх по часті натягнені, почасти можливі, але в кождім разі нічого не можна вказати, що говорило б против важного значіння Дніпрової дороги ще перше ніж вона стала дорогою „з Варяг“, а се теж стало ся уже в IX в.

сягають IX в. Ібн Хордадбег, писавши, як які доводять, в перші половині IX в., говорить уже про руську чорноморську торгівлю: „Русьни з далеких словянських країв їздять до Римського моря (так називає він Чорне море, розуміючи під Римом Візантію); вони продають там футра бобрів і чорних лисів та мечі, і римський цар бере з них десятину“¹⁾. (Ця неясно стилізована звістка говорить, правдоподібно, про подорожі руських купців Чорним морем в візантійські землі: нема причин розуміти тут самі грецькі міста Крима. На початку X в. ся заморська русько-візантійська торгівля в кождім разі була вже дуже значна. З розміром, обставинами й прерогативами, які здобула собі вона наслідком походів руських князів на візантійські землі в IX і X в., знайомлять нас докладніше умови з Візантією кн. Олега в перших роках X в., особливо як ще їх доповнити звістками з умови Ігоря 944 р. і оповіданням Константина.

Бачимо з сих звісток, що в першій половині X в. руські купці перебували в Константинополі в дуже значнім числі — не тільки по кілька десятків, але й по кілька сот мужа, рахуючи разом із службою. Вони прибували, очевидно, з тими торговельними ватагами, що приходили що літа описаним у Константина способом, й оселялись в спеціально призначенім для них передмістю Царгорода „у св. Мами“ (пристань і передмістя за мурами Константинополя, зване так від церкви св. Маманта): тут зіставались вони по кілька місяців. Властиво ся купецька колонія, видно, мала тенденцію стати постійною, але сього не хотіло візантійське правительство: воно очевидно з тріогою й підозрінням дивилось на сю численну колонію воєничого люду (можемо здогадуватись, що якісь дійсні факти викликали таке недовіре й страх воєнних нападів); та й без того се була досить звичайна в ті часи торговельна політика: не дати чужим купцям запусити корінне у себе. В результаті бачимо цілий ряд обмежень зі сторони візантійського правительства. Воно жадає, аби руські купці виказувались перед ним посвідченням руського князя, або тим відріжнити послів і купців від воєничих авантюриків; для сього послали мали приносити золоті печатки (княжі очевидно), купці — срібні, але пізнійше заведено, що з кождою торговельною ватагою київський князь посилав грамоту, де означав число кораблів: „послах корабль селико“ (се факт дуже характеристичний, бо показує, як ся загранична торгівля велась в тісній залежності і

¹⁾ Ібн Хордадбег в вид. de Goeje с. 115. Про час написання сеї звістки ще Маркварт Streifzüge с. 390, Вестберг Къ аналізу с. 375: вони не приймають старшої редакції сього твору, з 1-ої пол. IX в.

контролі руського правительства). Далі, постановлено було, що руські купці в Царгороді можуть входити до міста тільки разом, одними воротами, в супроводі візантійського урядника, і не більш як 50 мужа нараз. Час, коли руські купці мають право на удержання в Царгороді від візантійського правительства, обмежено на шість місяців, а далі й зовсім заборонено їм зимувати коло св. Мами. Таким чином руська купецька колонія не була постійною, і купці, прибувши літом, мусіли всі до кінця навігації вернутись до дому¹⁾.

Про торгівлю з иньшими заморськими містами, крім Царгорода, не маємо ближших відомостей. Константин Порфирородний каже, що Русь з Дніпрового устя їздить в Чорну Болгарію (кавказьку), Хозарію і Сирію²⁾, та той факт, що тут Сирія виступає поруч із прикавказькими краями, робить правдоподібною гадку, що тут іде мова про Серир — теп. Дагестан. З пізнішого часу (XIII в.) маємо звістку, що руські купці з кримських міст їздили на полудневе чорноморське побережжя, в Малу Азію³⁾. Жидівський подорожник XII в. Веніамин з Туделі згадує про руських купців в Александрії⁴⁾. Чи плавали коли руські кораблі дійсно по Середземному морю, не знаємо, а поодинокі купці, розуміють ся, могли далеко заходити і через візантійські, і через арабські землі; в IX — X в. одначе морська торгівля на Середземнім морі була взагалі в упадку.

Задавши страху Візантії своїми оружними походами, київські князі здобули у неї значні вигоди для київської торгівлі. В першій половині IX в., по словам ібн-Хордадбега, руські купці з свого товару, що спродавали в візантійських землях, платили десятину візантійському правительству. По умові-ж, датованій в літописи 907 р.⁵⁾, вони в Царгороді вже „творять куплю“, себ то провадять свої купецькі операції, без всяких обмежень і без яких небудь оплат, „якоже имъ надобѣ“, „не платяче мыта ни в чемъже“. Далі, руські купці, приїздячи до Царгорода, протягом шести місяців (а з початку може й протягом всього свого побуту, без обмежень) мали діставати від візантійського правительства всякий потрібний харч (місячину): „хлѣбъ и

¹⁾ Сі постанови мають досить близьку аналогію з пізнішою практикою Новгороду що до німецьких купців: ми маємо тут ту-ж саму купецьку політику. ²⁾ De adm. 42.

³⁾ Руйсброк (Рубрук або Рубруквіс, як його звуть інакше) — в Resneil de voyages IV с. 215; пор. з сим оповіданне ібн-ель Атіра (у Тизенгаузена Сборникъ мат. къ исторіи Зол. Орды с. 28).

⁴⁾ Вид. Марголіна с. 138 (Три єврейскіє путешественники XI и XII ст., Спб., 1881).

⁵⁾ Про сю умову див. низше — гл. VII.

вино, и мясо, и рыбы, и овощемъ“, і уживати собі „елико хотятъ“ публичних лазень (се була потреба грецького комфорту). На дорогу їм теж мали видаватись харчі і всякий потрібний корабельний припас: „якора, и ужа (шнури), и прѣ (вітрила). Обмежень тоді руська торгівля, мабуть, не мала ніяких; аж по нещасливім поході Ігоря 941 р. в ряді інших обмежень її участі в візантійській торгівлі для Руси поставлено і таке, що руські купці не можуть купувати паволок дорожших як 50 золотих штука; сі паволоки, себ то розкішні шовкові матерії, були гордістю візантійської культури, одним з тих її виробів, що найбільш подобались та імпонували варварам.

Предмети русько-візантійської торгівлі можемо досить докладно уставити, порівнявши кілька звісток з IX—XI в. Описуючи торгівлю Болгарії, де сходились товари Візантії й Руси, Святослав каже, що від Греків ішли: паволоки, золото, вино и овощи разноличнии“, з Руси „скора (футра), и воскъ, и медь, и челядь (невільники)“. Із свого легендарного похода на Царгород Олег привозить „золото, и паволоки, и овощи, и вино, и всяко узорочье“. Оповідаючи про обмін дарунків кн. Ольги з імп. Константином, літопись каже, що Ольга мала дарувати „многи дары — челядь ц воскъ и скору“. а Константин дав „золото и серебро, паволоки, съсуды разноличныя“. Так само й Святославу в літописній легенді Греки посилають золото і паволоки¹⁾. Ібн-Хордадбег, як ми бачили, з руських товарів згадує дорогі футра і мечі. Константин, оповідаючи про дарунки, побирані Пененігами у Корсуняні, вчисляє шовки та інші тканини, перець і всякі при- смаки²⁾.

Отже від Греків ішли фабрикаті: наволоки і взагалі всякі дорогі тканини³⁾, вироби з золота і взагалі предмети славної на цілий світ грецької золотарської штуки — „сосуды разноличныя“ і „всяко узорочье“. Далі — різні шкляні вироби; вони знаходять ся в давніх руських могилах і взагалі в останках давнього руського життя в значнім числі й мусіли приходити як з візантійських так і з арабських країв. Нарешті продукти полудневих країв: вино, овочі й корінне. Предмети сі вивозили ся з Візантії як для власного ужитку Руси, так і для перевозної торгівлі далі на північ і північний захід і схід. В українських землях дуже часто стрічаємо дорогі візантійські фабрикаті, особливо золоті з каміннем річи, філігранові й емальові вироби: бачимо також.

¹⁾ Іпат. с. 19, 39—40. 44, 46.

²⁾ Извѣстія ибн-Даста с 27. De admin. imp. 6; новіший коментар до сього трудного місця у Шестакова Пам. христ. Херсонеса III с. 69.

³⁾ Пор. оповідання про похід Олега, де візантійські шовки (кроници) противставляють ся словянським „толъстинамъ“ Іпат. с. 19.

що візантійський артистичний промисел рішучо вплинув на наш місцевий XI—XII в., так що він вповні переймає і візантійський стиль, і форми, і техніку (хоч не дорівнює красі й делікатности своїх оригіналів); се теж вказує, як популярні були візантійські вироби, як широко уживали ся вони (розуміть ся—в вищій, багатій верстві). Кусники шовку, брокатів стрічаємо в поганських могилах; в оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця на кождім кроці стрічаємо візантійську паволоку (румський дібадж): лавку для небіжчика застеляють грецькою паволокою, обставляють його подушками з неї ж, одягають на небіжчика кафтан і шапку з паволоки-ж: очевидно, се була звичайна річ в заможнім побуті¹⁾.

Головними предметами українського вивозу були невільники, футра, віск і мід, не тільки до Візантії, а і взагалі в усіх напрямках руської торгівлі. Футра, віск і мід були найціннішим з того, що взагалі продавали землю Руської держави: від непам'ятних часів громади східної Європи платили дань шкірами — „по бѣлѣй вѣверицѣ“, „по черньѣ кунѣ“, „медомъ и скорою“²⁾, і память сієї дани держалась на Русі дуже довго: в XVI в. ще стрічаємо ріжні „куницї“ — селянські податки, хоч уже здебільшого переложені на гроші.

Ганебний торг невільником проваджено тоді в великих розмірах всюди, і Русь тут не становила виїмку. Жидівський подорожник XI в. Вениамин Тулельський каже, що Жиди прозивали Словянщину Хананом, бо її нарід продає „своїх синів і дочок всім народам, як і мешканці Русі“³⁾. Самі Жиди, як побачимо, відігравали важну ролю в вивозі словянських рабів — головво в західноєвропейські землі, суходолом. В Царгороді чудеса св. Миколая з XI в. згадують спеціальний торг, „идѣже русетин купци приходяще челядь продають“⁴⁾. Вивозили невільників і на Схід, як побачимо. Часті війни IX—X в. — періоду творення Руської держави, постачали невільника в великих

¹⁾ Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15 (шовк), 17 (шкло), Курганы Зап. Вольни с. 139—9 (брокат, намисто), Мельник Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 496 (шовк), Самоквасова — сіверянські розкопки с. 188, 192 (брокати), Ніцаха (шовк, брокати, шкло). Інтересна находка брокатів в Києві (Михайлів. мон.) Археол. лѣттонисъ 1903 с. 302—3. З шкляних виробів особливо були розповсюднені нами-ста й шкляні наручники — їх маса стрічаєть ся на місці кождої старої руської осади.

²⁾ Іпат. с. 11, 13, 37.

³⁾ Ор. с. с. 146.

⁴⁾ Вид. арх. Леонида (Памятники древней письменности, 1881) с. 85.

масах: „люди овѣхъ избн, а другия работѣ преда“¹⁾—се був звичайний фінал тодішніх війн.

Ті предмети руського експорту по часті збирали ся з самих руських земель, по часті вимінювались і купувались у дальших, північних народів, особливо дорогі футра. Сі то товари звозили руські купці з ріжних сторони до Києва, щоб потім, як бачили ми, літом відправити до Царгорода.

З того часу як завязано безпосередні зносини Руси з Царгородом, мусіла відійти на другий плян торгівля з грецькими кримськими містами і з подунайськими краями; але й вона не перервалася: з вище наведених слів Святослава бачимо, що й у другій половині X в. нодунайські городи були місцем, де стрічалась торгівля українська, візантійська і країв середнього Дунаю.

Не стратили своїх торговельних зносин з Русю і кримські міста. Крім морської комунікації був сюди і сухий шлях — правдоподібно той, що в ХН в. звістний нам з іменем Солоного. В XII в. торговельна дорога з Руси на полудень розділялась на три шляхи: крім „Грецького“ путя, очевидно того, що вище описали сьмо — Дніпром аж до устя, був ще путь Солоний і Залозний. Ближше їх напрям у літописі не означає. Залозний шлях ішов Дніпром вниз і мусів звертати десь не вище Канева, найправдоподібніше — на полудневий схід; що до Солоного, то в нім часто бачать шлях по кримську сіль. Про вивіз солі з Криму до Малої Азії маємо звістку вже з VII в., потім про добування кримської соли згадує Константин Порфирородний²⁾: правда про вивіз кримської соли саме на Русь не маємо ранішніх звісток як з XIII в. (у Рюйсброка), а Патерик (XIII в.) оповідає про соляну кризу в Києві при кінці XI в. в таких словах, мов би сіль привозилась туди тільки з Галичини³⁾; але було-б неправдоподібно припускати, що сіль з Криму вивозилась в иньші сторони, а не вивозилась на Русь, в тих і попередніх століттях, бодай коли не було особливих неспокоїв у степах. Крім вивозу соли, в Криму мусів провадитись такий самий обмін українських продуктів на грецькі і в загалі полудневі, який, хіба в більшім розмірі, провадив ся в Царгороді. Пізнійші звістки про кримську торгівлю (Рюйсброк і ібн-ель-Атір з XIII віку) кажуть, що в Крим з руської сторони приходили футра і невільники, а з Греції і Малої Азії — матерії (шовкові й бавовняні)

¹⁾ Пат. с. 39.

²⁾ Mansi Coll. Conciliorum, X с. 861—2. De admin. imp. 42.

³⁾ Recueil de voyages IV с. 219, Патерик в вид. Іковлева с. 154.

та різне корінне¹⁾: се все з повним правом можемо перенести і на давніші часи. Сюди-ж можна прилучити ще звістку Константина²⁾, що Херсоніти купували від Печенігів шкіри й віск: Печеніги мали досить, шкіри, але віск певно йшов з словянських земель, бо Печеніги пчільництва не мали.

Взагалі хоч під час інтензивної торгівлі з Царгородом кримська торгівля мала для Русі другорядне значіння, але в міру того як печенізькі орди все більше відтіснили Русь від моря, та зникла українська людність в степах і слабшала руська морська торгівля, торгівля посередня — через кримські і подунайські міста знову здобула першорядне значіння для Русі і взагалі східної Європи. Се дало себе виразно знати пізніше, в XII—XIII в., але початки такого повороту мусіли показати ся вже в другій половині X в.

Щоб покінчити з полудневою торгівлею Русі, мусимо згадати ще за торгівлю з чорноморськими кочовниками. Константин, як згадував вже я, оповідає, що Русь купує у Печенігів волів, коней і овець³⁾. Правило м. Іоана (XI в.) закидає нашим купцям, що „вони імбня ради или скотолубья ради“ (двозначно сказано, бо „скот“ значить і худобу і гроші) їздять до Половців і „сквернять ся“.

Важною торговельною стацією в сій полудневій торгівлі було Олешє — десь коло устя Дніпра, як думають звичайно — на місці теперішніх Олешків (Алешки). Ми маємо близші звістки про нього з XI — XII в., бачимо, що тут перебували гречники (чи Греки), і звідси вивозились різні товари. По всякій імовірности, про сю стацію іде мова і в русько-візантійській умові 944 р., де вимовляється, аби Русь не зимувала на устю Дніпра, в т. зв. Білобережю (так звалось Дніпрове побережє) ані на острові сьв. Елеуферія (теп. Березань): візантійське правительство не хотіло бачити торговельного міста в сусідстві своїх кримських міст, а могло боятись і воєнних небезпечностей звідти⁴⁾.

¹⁾ Рюйсброк с. 215, виїмки з ібн-ель-Атіра у Тизенгаузена Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотой Орды с. 26.

²⁾ De adm. 53.

³⁾ De adm. imp. 2. Тут треба згадати поправку одного неясного тексту у аль-Бекрі, зроблену Розеном; з тою поправкою він читається так: всі сі народи (Кипчаки, Хозари, Гузи й Словяне) сусіди Печенігів і вони міняють ся з ними товарами (вид. Розена с. 59).

⁴⁾ Іншу гадку про місце, де було Олешє, висловив Бурачков (Извѣстія русскаго геогр. общ. т. XI. V і потім К. Старина 1886, IV) — він вказував на городище коло с. Знаменки, низше порогів. Сей погляд, прийнятий і деяким ще (вир. Іловайский Ист. Рос. I, 2 с. 529) має за собою

Система Дніпра, що збирала з різних сторін товари для того полудневого, візантійського експорту, розносила з поворотом візантійські і взагалі полудневі товари в різних напрямках, не тільки в землі Руської держави, але й далі. В очах літописця XI в. Дніпрова дорога передовсім „путь изъ Варягъ въ Греки“; путь ся розходить ся на двоє, одна дорога іде з верхнього Дніпра через річки системи Двини (їх поминає літописець в своїй описи) в р. Ловать, звідти в Ільмен, потім Волховом в Ладозьке озеро, а звідти Невою в Балтійське море; друга дорога іде з верхівя Дніпра Двиною в море. Літописець головний натиск кладе на першу — дальшу і тяжшу дорогу, бо її держав у своїх руках центр північної руської торгівлі Новгород, тим часом як за Двину не знаємо, чи держала її коли Русь цілу в своїх руках. Але проторили сю дорогу „з Варяг“ у Грецію варязькі ватаги певне не скорше як по сформованню Руської держави, що служила їм переходовою стацією, з котрої сї вояки переходили потім часом і до Візантії. Варязькі купці ледво чи коли проходили сю дорогу аж до Візантії (виключивши таких Варягів, що служили на Русі і провадили свою торгівлю), тим більше що головний напрям балтійської торгівлі, судячи по монетним нахідкам, був тоді переважно східний, ішов Волгою до Болгара. Посередництво-ж в торгівлі північних країв з Грецією, а в части і з Арабами держали в своїх руках руські купці. З Русі в балтійські краї йшли головно товари візантійські й арабські; на Русь окрім тих же сирових продуктів, що постачали для заграничної торгівлі руські землі, та деяких балтійських спеціальностей (як горючий камінь), певно і тоді вже (як се бачимо пізніше — в XIII—XIV в.) йшли такі річи як сіль, металі та західно-європейські фабрикати, переходячи через руки німецьких і словянських купців — завязки того, що в далеко більших розмірах (з розвитком промислу північної Європи) бачимо ми в пізнійшій новгородській торгівлі.

Найдавнішу звістку про транзитну торгівлю в західнім напрямі знаходимо у Хордадбега, в 1-ій пол. IX в., але в ній не вказані ближше ті дороги. Хордадбег оповідає про жидівських купців, що „із-дять з заходу на схід і зі сходу на захід, суходолом і морем, і вивозять із західніх земель (на схід) євнухів, дівчат і хлопців, бракати, боброві, куничні й иньші футра та мечі; з Франції вони іздять

текст 1 Новг., де дійсно Олеше виступає наче-б близько порогів, але иньші звістки промовляють за місцем недалеко моря; окрім того а ргіогі ми мусямо сподіватись явоісь торговельної стації коло устя Дніпра, а однаова з звістних може бути тільки Олеше.

на західне море“; „вони говорять по арабськи, перськи, римськи, франкськи, іспанськи й словянськи“; на иньшій місці він вичисляє предмети експорту з Маґріба (півн. Африки), а посередно — з „земель Словян і Аварів“: словянські, римські, франкські, льонгобардські невольники, римські й іспанські дівчата, футра і перфумерія (стіракс і мастіки)¹).

Иньші звістки говорять про західню торгівлю безпосередно самих руських купців. В німецьких митних постановках коло 904 р. іде мова про словянських купців, що в міста середнього Дунаю приходять з Чехії й Ругії²); з їх товарів згадані: віск, невольники й коні³). Жидівський подорожник 2-ої половини X в. Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що в Прагу приходили руські й словянські купці, Жиди й Турки, з ріжними товарами і „візантійськими червінцями“, а звідти вивозили невольників, цину і футра⁴). Потім про торгівлю подунайських міст з Русю маємо ряд звісток з XII в.: тільки сї пізнійші звістки говорять, здасть ся, лише про торгівлю німецьких купців і їх подорожі на Русь, не Русинів, а Ібрагим ібн-Якуб виразно говорить про активну торгівлю Руси і згадуючи про Краків виказує нам напрям сеї торгівлі через теперішню Галичину⁵). Про транзитну торгів-

¹) Вид. de Goeje с. 115, для пояснення останнього тексту служить парафраза його у близького своїм часом аль-Факіха (вид. de Goeje с. 83—4).

²) De Rugis vel de Boemanis. Тут не може бути про мови якихось Ругів (вказували на Ріген або на Мораву, колишню Ругію, але Ріген задалека і дрібна країна, щоб про неї могла тут бути мова, а Мораву згадує ся низше з звичайним іменем — mercatum Moravorum). Русь же зветь ся Ругами і частійше, як у звістці продовження Регінона про охрещення Ольги.

³) Рафельштетські митні постанови — Codex diplomaticus et epistolarius Moraviae I с. 72.

⁴) Сей текст має багато варіантів і толковань: замість невольників — мука, зам. цини — боброві шкіри, зам. футер — олово; вид. Розена с. 49, пор. Jakob — Welche Handelsartikel с. 9, Вестбергъ Коментарій ч. 14.

⁵) Шельонґовський поспробував довести, що дороги на захід через Галичину на Краків не було в IX—X вв., бо вона зявила ся аж пізнійше. Він опираєть ся на покладах арабських монет, що ширять ся від балтійського побережя в поріччю нижньої Висли, Варти, нижньої й середньої Одри і бачить в них сліди старих доріг з балтійського побережя на Дунай, а найстарших доріг з Польщі на Русь і Грецію шукає на Мазовшу. Одначе опирати все на самих монетних покладах не дуже безпечно, і згадка Ібрагіма про руських купців, що приходять до Праги з Кракова (а Краків сама лежить по за територією арабських покладів і балтійсько-одрянської дороги) досить виразно вказує на підкарпатську дорогу.

лю через Польщу на Русь каже польський хронист Мартин Галь (XII в.) і згадує про давні подорожі західніх купців на Русь через Польщу ¹⁾.

Як бачимо з наведених звісток Хордадбега й Ібрагима, і в сій торгівлі, як і в балтійській, Русь головно була посередником для товарів візантійських і арабських. З заходу приходили на Русь сирові продукти, невільники й деякі фабрикати (між ними могли бути й італійські, й іспансько-арабські). З них маємо названі мечі, і ми дійсно бачили вже кілька звісток про уживання на Русі західньої зброї (франкські мечі Русинів у Ібн-Фадлана, шоломи латинські Слова о полку Іг.). Нема спеціальних звісток про вивіз на захід невільника з Русі; але сей товар експортовали з центральної Європи і спеціально з словянських земель в великім розмірі, отже мабуть везли туди його і з східно-словянських земель, хоч сї мали й свої місця збуту на півдню і сході. Важну ролю при тім відігравали власне ті жидівські купці, про котрих оповідає Ібн-Хордадбег; вони-ж спеціально займались кастрацією сих словянських невільників. Ібн-Хаукаль (X в.), оповідаючи, звідки беруть словянські евнухи, поясняє, що торг невільником іде в двох напрямках — на схід, в Хорасан (головно через Русь, очевидно), і на захід через Іспанію в Єгипет і Магріб (півн. Африка), і невільників сього західнього експорту каструють Жиди ²⁾.

Торговлю України зі Сходом по монетним нахідкам можна констатувати почавши від VII в.: найстарші з східніх монет, які знаходять ся в східній Європі, належать до VI в. (Сасанідів) ³⁾, з VI ж віку маємо про неї оповідання Йордана ⁴⁾. Очевидно, вона не перервала ся ніколи. І коли сформувапи ся значніші торговельні центри українські, вони зараз же взяли в ній участь. Ібн-Хордадбег, що

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. I с. 394.

²⁾ Вид. де Гье с. 75, див. про торговлю невільником у Якоба Welche Handelsartikel с. 6 і далі, де зібрано й тексти.

³⁾ Пор. новіші нахідки харківські — Данилевич № 53, 64. Срібні арабські діреми в східноєвропейських нахідках маємо, скоро тільки їх почали бити (в останніх роках VII в., за халіфа Абдельмаліка), і Якоб справедливо підніс, що сей факт виразно вказує на існування торговельних зносин ще перед появою сеї монети (Der nordisch-baltische Handel с. 46—9). Мідяні й золоті арабські монети існували й перед тим, але взагалі в Європі стрічають ся майже виключно срібні—діреми (арабська форма слова „драхма“). Се пояснюють тим, що звичайною біжучою монетою було в Туркестані срібло. Нахідку мідяних монет (почавши від VII в.) в Києві див. у Біляшевського Монетные клады с. 11, але нахідка ся дуже дивна своїм змістом.

⁴⁾ Getica гл. 5.

писав в першій половині IX в., знає „руську“ торгівлю вже в значнім розвитку: руські купці їздять Каспійським морем і торгують з бережними містами, а часом з полудневих каспійських портів везуть свої товари на верблюдах і до Багдаду ¹⁾. Але поки українська торгівля дійшла до такої активності, далеко скорше ще мусів служити за посередника в торгівлі України і взагалі східньої Європи зі Сходом хозарський Ігиль на нижній Волзі, а до нього, мабуть згодом, прилучився і Болгар на середній Волзі. Обидва і в X в., коли Русь навязала безпосередні зносини з арабськими країнами, були важними торговельними огнищами. Трактат надписуваний іменем ель Балхі (1-ої пол. X в.) так означає головні напрями руської торгівлі: „Русь провадить торгівлю з Хозарією, Візантією й Великим Болгаром“ ²⁾; Хаукаль каже, що перед походами Святослава Болгар і Хазран (Ігиль) були місцями руської торгівлі ³⁾.

Болгар був головним торговищем північної Європи зі Сходом. Арабські купці прибували сюди головно караванами, на верблюдах, з Туркестану, але також приїздили і Волгою, з Ігиля ⁴⁾; зовсім правдоподібно звістка пізнішого ховарезмійського письменника ед-Діна каже, що вони не їздили дальше на північ як до Болгара ⁵⁾. Торговлю з фінськими народами держали в своїх руках Болгари і Русь, Русь же була головним посередником в торгівлі Арабів з балтійськими країнами: торгівля ся була дуже інтензивна і полишила багаті сліди в монетних скарбах — найчастійші скарби арабських монет, часом по кілька тисяч дїрґемів, припадають власне на волзько-балтійські краї й береже Балтійського моря. Волга була головною артерією цієї торгівлі; на верхівя її була коротка дорога з верхнього Дніпра й балтійського бережа через Двину і верхівя Дніпра, або через ріки Ладозького озера. З полудневим заходом, себ то середнім Полніпровем, Волгу звязувала система Оки, а туди легко було перейти з Дніпра через Десну; знаємо і сухий торговельний шлях, що йшов від Київя в напрямі на північний схід, на Курськ, і по всякій імовірности провадив теж на Поволжє ⁶⁾. Знов же Кама, що текла у Волгу під са-

¹⁾ Вид. де-Гуе с. 115.

²⁾ Гаркаві с. 277, пор. аль-Джайгані I. с. (торговля з Хозарією).

³⁾ Гаркаві с. 219.

⁴⁾ Масуді Prairies d'or II. 15 і далі, Kitab et-tenbich в Хрестоматії де Сасі II, 18 (у Якоба Welche с. 33, Хвольсона с. 165).

⁵⁾ Хвольсона Ібн-Даст с. 190. В географічнім словнику Якута (XIII в.) sub voce Ігиль згадується, що арабські купці їздять в землю Вису — „Веся“, як толкують — себ то на верхню Волгу; але ся звістка стоїть одиноко і непевна.

⁶⁾ Про дорогу з Київя на Курськ Житіє Θεодосія л. 5.

мим Болгаром, служила дорогою в уральські землі. Для торгівлі футрами Болгар був мабуть найголовнішим ринком східної Європи, а може й цілого світу — він лежав найближше до джерел сього важного експорту. Араби згадують про Болгарів, що вони вимінювали дорогі футра у північних фінських народів (з них вони особливо знають Вісу — Вєсь і Юру — Югру)¹⁾. Про Русь оповідає Хаукаль, що вона привозить в Болгар дорогі футра купуючи їх у поганських чародів (він називає їх біблійними іменами Гога і Магога, Яджудж і Маджудж в арабській формі): про „німий“ обмін дорогих шкір за залізни виробни, що вели руські купці з Югрою, за Уральськими горами, оповідає літопись: „кажуть желѣзо и помагають рукою, просяще желѣза, и аще кто дасть нмѣ желѣзо, или ножь, или сокиру, и они дають скорою противу“²⁾.

Як Болгар був головним торговищем для північних країв східної Європи, так Ітиль грав такж роль в східній торгівлі для країв полудневих. „Головна торгівля Руси, каже Хаукаль, була в Хазрані (одна з частин міста Ітиля): там була велика сила купців (з інших країв) і мусульман, і всякого товару“³⁾. Східні купці прибували Каспійським морем, товари з Болгара і взагалі з північних країв приходили Волгою, з заходу — Доном і звідти в Волгу волоком (теперішнім Царициньським). З середнього Подніпров'я на Дін був шлях сучодолом — дуже можливо, що був се власне вицезгаданий Залозний путь⁴⁾. Але була і річна дорога — Десною і Сеймом, а звідти коротким волоком в Сосну або Оскол⁵⁾. Через Ітиль мандрували Волгою в Каспійське море українські купці, що хотіли торгувати безпосередно з східними краями: руські купці, оповідає Хордадбег, їздять Танаїдом, Словянською рікою, і через Хозарську столицю Камлідж (Ітиль) проходять в Джурджанське море (себ то Каспійське, особливо так знала ся його полуднева частина). Але Русини провадили великий торг і в самім Ітилю. Масуді каже, що в Ітнлі одну половину міста зай-

¹⁾ У Хвольсона ор. с. 188—190. Інше толкованне назви Вєси у Вєстберга Beiträge 2.

²⁾ Іпат. с. 164.

³⁾ У Гаркаві с. 219. Про транспорт товарів з Болгара в Ітиль говорить ібн-Фадлан, див. у Хвольсона с. 162.

⁴⁾ Іпат. с. 368, пор. 429: купецький караван іде „ис Половецъ“ на Хорол, на Переяслав.

⁵⁾ Припускають ще й иньшу водну дорогу — з Дніпрової Самари в Міус або в Калміус і з нього в Азовське море, але се можна казати тільки гіпотетично; див. Бруна Черноморье I с. 98 і далі; Майков в Ж. М. Н. П. 1874, VIII с. 257, Барсов² с. 21, Бурачков К. Ст. 1886, IV. 967 і далі.

мали Словяне й Русь, що тут були громади мусульман, Жидів, християн, і кожда мала двох судіїв, а крім того був судя для поганів¹⁾. Хазарський каган побирав десятину з товарів, що перевозились через Ітиль (се каже ібн-Хордадбег), а очевидно — і з тих, що спродавались на місці.

В Ітилю чи в Болгарі бачив на початку X в. і описав руських купців ібн-Фадлан; вони приїзять човнами і приставши до берега, будують собі на березі великі деревляні бараки, де їх збираєть ся по десять, по двадцять; очевидно, се були купецькі спілки, що жили і господарили спільно; вони привозили головно невільників і футра.

Як далеко з свого боку заїздили східні купці з своєю торгівлею в сім напрямі? Вище ми бачили, що арабські купці на північ дальше Болгара по всякій імовірности не їздили: але вони бували в Києві, мабуть і в Новгороді і дальше на заході. Масуді каже, що в столицю Дира, в котрім мусимо бачити київського князя того імени, „приїзять мусульманські купці з усякими товарами“: з слів арабських письменників Істахрі, Хаукаля і т. зв. ель-Балхі, що говорять про Київ, виходить теж, що сюди їздили арабські (взагалі чужі) купці²⁾. У Ібрагіма ібн-Якуба мусульманські й турецькі купці через Краків їздять до Праги, значить взагалі в центральну Европу; правдоподібно, дорога їх ішла через Київ і Галичину. Нема причини відкидати таких категоричних звісток, особливо останньої. Ми можемо прийняти, що в період найбільшого розвіту східньої торгівлі, що припадає власне на першу половину X в., східні купці дійсно їздили в Київ, і з руськими купцями мандрували дальше на захід. Тільки й тут не

¹⁾ Гаркаві 129. Християнська епархія в Ітилі ('Αστύλ) дійсно згадуєть ся в каталогу епархий VIII в., вид. de-Boog-om.

²⁾ Гаркаві с. 137, ал-Бекрі вид. Розена с. 49. Сей текст має свої трудности: аль-Джайгані, найстарший письменник (кінець IX чи початок X в.), у якого ми маємо текст про три головні руські міста, каже: „люде їздять в торговельних справах до Києва (Куяби), але ніхто досі не сказав, аби який чужинець поїхав туди перебувати, бо кожного чужинця, що туди поїде, вони зараз забивають“ (Труды Ш зізда I с. 347, Віймки с. 35). У всіх иньших письменників, що мають сей текст — Істахрі, Хаукаля, т. зв. ель-Балхі, аноніма Туманского, Ідрізі — звістки про недопусканне чужинців прикладають ся тільки до Арті, і власне з сеї антитези виходить, що в Київ їздили чужі купці, але їх не було в Арті: Купці їздять до Куяби, в Арту ж ніхто не вступає, бо люде забивають кожного чужинця, що заїхав би до їх землі (Істахрі — у Гаркаві с. 193, див. те с. 220 і 276). Правдоподібно, се поправніший варіант, попсований копістами Джайгані. Що в Києві бували чужі купці, і спеціально східні, се виразно кажуть иньші письменники, і те значінне,

було, правдоподібно, постійних арабських колоній. В кождім разі найважнішою стацією арабських купців в східній Європі був безперечно Ітиль.

Предмети, що закупалили арабськими купцями в східно-європейських землях, досить повно вичисляє Мукадесі (з кінця X в.) „З Ховарезма ввозять соболів, білки, горностаїв, „фенек“¹⁾, куниць, лисів, шкіри боброві, рябих заяців, кіз, віск, стріли, березову кору²⁾, шапки, рибячий клей, рибячі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, виправлену шкіру, мед, горіхи, яструбів³⁾, мечі, панцери, халендж⁴⁾, словянських невольників, овець і биків: все се з Болгару“⁵⁾). До цього реєстру не додають майже нічого оповідання інших східних джерел (хіба згадку про олово, чи цину, та й тут звістки досить неясні, не знати, чи то мова про внутрішню торгівлю, чи експорт⁶⁾). Ми можемо сей реєстр товарів прикласти взагалі до східно-європейського вивозу на схід: ібн-Фадлан, вичисляючи товари, що ввозять ся на схід через порти Хозарської землі, вичисляє в головнім теж саме: невольники, мід, віск, футра⁷⁾). Бачимо властиво і тут тіж самі предмети (поминувши деякі другорядні), що і в торгівлі з Візантією: футра, мід, віск, невольники.

Про вивіз футер цікаві відомости подає Масуді: кораблі з землі Буртасів (тут розуміють звичайно Мордву) привозять Волгою шкіри чорних лисів, — се найдорожші й найцінніші футра; крім того ввозять звідти червоні, білі й чорно-білі лисячі шкіри: найдорожші чорні. Їх ввозять в краї Баб-ель-Абваба (Дербент), до Бердаї (в Вірменії) і до Хорасана, також в землі Франків і Іспанію, і сі шкіри, чорні і червоні, привозять в Магірб (півн. Африку). Одна буртаська шкірка коштує: 100 і більш червінців, принаймні чорних лисів: червоні дешевші. Королі арабські й перські носять чорних лисів і один перед одним хвалять ся такою розкішю: вони роблять з них шапки,

яке виходить з текстів Істахрі та ин., з огляду на се мусить бути прийняте що до змісту, без огляду на більшу або меншу авторитетність тексту.

¹⁾ Який се звір, не ясно. Якоб думав, що се *canis corsak*, Хвольсон перекладає: куниця.

²⁾ Хвольсон: велику рибу.

³⁾ Хвольсон: парди або хорти.

⁴⁾ Дерево, досить часто згадуване у Арабів в оповіданнях про східню Европу: Френ і Хвольсон бачили тут березу, Якоб — клен.

⁵⁾ Вид. де Гюе с. 324, коментар у Якоба *Welche Handelsartikel* (його перекладу я тримав ся в тексті) і Хвольсона I. с.

⁶⁾ У Джайгані, Істахрі, Хаукаля.

⁷⁾ Хвольсон с. 162, див. ще Істахрі у Гаркаві с. 192.

кафтани, плащі, і ледво чи знайдець ся король, аби не мав кафтана або плаща, підшитого таким чорним буртаським лисом. При тім Масуді оповідає, що найбільшу теплоту чорних лисів довів каліф Магді (775 — 785), завиваючи фляшку з теплою водою в різні футра й виставляючи їх на мороз: анекдот інтересний, бо показує, що популярність північних футер у Арабів сягала досить давніх часів¹⁾.

Східноєвропейський невільник був теж важним предметом торгу. Чи не з нього і почалась знайомість Арабів з Слов'янами, котру засвідчив дамаський поет VIII в. аль-Ахталь своїм віршиком про „русих Сакаліба“²⁾. Східноєвропейські і спеціально слов'янські невільниці мали попит і слависки за свою красу. Персидські поети пишними словами вихваляють їх. „Всі мої біди“, — нарікає Насір-і-Хосро Енсарі. „приходять від Болгарів: вони тягом привозять любок з Болгару, аби спокусити чоловіка: вони гарні як місяць; їх губки й зубки не повинні бути так гарними, бо з запалу до їх губок і зубків чоловік мусить кусати собі губи зубами“³⁾. Хаукаль зазначаючи головні напрями торгівлі білим невільником, як ми бачили, зазначає один через Іспанію, другий — через Хорасан. В Ховарезм привозили в великим числі невільників слов'янських і хозарських, і з иньшх сусідніх земель, а гакож невільників турецьких; між сими певно, була теж чимала маса слов'янських, спродуваних Печенігами: про анальогічну торгівлю північних Половців в Криму маємо звістку в Патеріку⁴⁾.

З иньшх предметів торгівлі „риб'ячі зуби“ правдоподібно означають мамутові і моржеві сікачі; про мамутові сікачі оповідає абу Гамід т. зв. ель Андалузі, що сам звідав Болгар в XII в.: в землі. каже він, знаходить зуби подібні до слоневих сікачів, білі як сніг: ніхто не знає, від якого звіра вони; їх вивозять в Ховарезм, і там купують великою ціною та виробляють з них гребені, скриньочки й иньше, як з слоневої кости, тільки воно міцнійше від слоневої і ніколи не розібеть ся⁵⁾. Але реб'ячим зубом у північних Слов'ян звуть ся моржові ікли, і правдоподібно — під тим самим іменем експортувались обидва предмети. Вони були спеціальністю північних земель: смоленський князь XII в. обдаровує черниговського футрами і „риб'ими зубами“: „соболми і горностаїми, і чорними кунами, и песци, и б'блями волки и реб'ящими зуби“⁶⁾.

¹⁾ Тексти (в перекладі) у Якоба Welche с. 23—4.

²⁾ Гаркаві с. 2.

³⁾ У Якоба Welche Handelsartikel с. 12.

⁴⁾ Вид. Яковлева с. 93—5.

⁵⁾ Казвіні, вид. Вістенфельда II. 413 — у Якоба Welche с. 18.

⁶⁾ Іпат. с. 345—6.

Експорт мечів виглядає досить неясно: як ми бачили, руські купці, по словам Арабів, вивозили їх в Візантію, в другий бік ішли вопи до Ховарезму, у самих Русинів бачили мечі „франкського виробу“, а й від Арабів, як побачимо низше, привозили до них мечі. Мабуть найбільш правдоподібним буде припущення, що Русь уживала мечі чужих фабрик, але й свої мала незлі, і від неї вивозили мечі її власного виробу і чужого ввозу.

Як багаті й докладні відомости Арабів про предмети їх експорту з східньої Європи, так бідні звістки про арабський імпорт, і ми можемо тільки в приближенню міркувати, які то були „різні товари“, що арабські купці возили з Ховарезма в Європу (як каже Масуді). Самі Араби згадують властиво тільки два предмети, се намиста й мечі. Ібн-Фадлан оповідає, що найбільш улюблена окраса руських жінок — се зелене намисто з глини (себто — якоїсь порцелянової маси): Русь дуже розбиваєть ся за ними, купує їх по дірjemu за намистинку (пацьорок) і з них роблять намиста для жінок. Ся звістка, так як єсть, не конче докладна¹⁾, але намиста і взагалі шкляні вироби дійсно могли приходити через арабські руки. Про мечі звістка також не досить ясна: абу-Гамід (званий аль Гарнаті або ель Андалузі) оповідає, що в Болгар привозять мечі з Азербайджана (північної Персії) — не поліровані, сильно гартовані вістря; їх купують в Азербайджані по 4 за динар (червінець), за сі мечі вимінюють у Ісу (ніби Веси) боброві шкіри, а ті добувають соболіні шкіри у своїх північних сусідів (варіант називає нарід Юру себто Югру). Потім у абу-Гаміда наступає оповідання, як на ті мечі люди ловлять в морі велику рибу²⁾. З сього догадувались, що тут мова не про мечі, а про гарпуни. Але абу-Гамід легко міг не зрозуміти оповідання про спосіб ловлі великих рыб, що перейшло до нього через кілька уст, але не міг помішати мечі з гарпунами, оповідаючи про їх експорт з Азербайджана: очевидно звідси дійсно вивозились в східню Європу мечі.

З повною правдоподібністю можемо назвати ще, як предмети арабської торгівлі, шовкові матерії, металічні й спеціально — золотарські вироби, полудневі овочі й коріння. Про вивіз металічних виробів свідчать археологічні нахідки. Порівняння річей з східно-словянських нахідок з нахідками країв, що стояли під повним впливом арабської культури, як Болгар і взагалі Заволжє, а також і нахідки предметів разом з арабськими

¹⁾ Дуже ударяв на недокладність сеї й деяких иньших звісток Спіцин — О степені достовірности ибнъ-Фадлана (Труды отд. слав. рус. археол. IV с. 164).

²⁾ Казвіні II. 418, варіант у Якоба Die Waaren с. 28, пояснення у ньогож і у Хвольсона с. 190.

монетами дають нам підставу, бодай з певною правдоподібністю, вирізнити групу мотивів юбілерської штуки, що розвинули ся під арабським впливом — філігранові вироби, горошковатий орнамент (зернь), бляшечки деяких типових форм (найбільш типову таку колекцію дали нахідки з Гнездова, в Смоленщині¹). Доставу матерії й коріння мусимо прийняти по аналогії з звістками про царгородську й кримську торгівлю.

В сій східній торгівлі волзькі Болгари й Хозари брали участь як посередники; в тій же ролі виступали Жиди. Але головно держали її в своїх руках руські купці. Вони привозили великі запаси тих ріжних предметів купна, що приходили в руки князів і їх дружини як данина і здобич, вони скупляли і вимінювали їх в своїх землях і у сусідів, вони же держали в своїх руках заграничну торгівлю, що переходила через східню Європу. Арабам Русь представлялась як нарід з самих вояків і купців: „вони не мають ані ґрунтів, ані міст, ані поля“, каже арабське джерело середини IX в. — „оден в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром“; „вони живуть тільки з того“, каже воно на иньшому місці, „що візьмуть у Словян: наїздять, забирають невільників і везуть їх продавати в Хазеран і Болгар“²). Хаукаль, як ми бачили, оповідає, що найкращі футра привозила в Болгар Русь — по части з своїх земель, а найліпші вимінювала у поганських народів³). Руські купці, описані ібн-Фадланом, привозять (в Болгар чи в Итиль) на продаж невільників, спеціально дівчат, соболіні шкіри й иньші товари. Яку велику торгівлю провадили сї купці, дає знати оповідання тогож Фадлана, що жінки тих купців носять на шиї золоті й срібні ланцюги: як купець має 10 тис. дірґемів, купує жінці ланцюг, як має 20 тис. — два, і за кожним десятком тисяч додає новий, „так що инша має багато ланцюгів на шиї“⁴). Полишаючи на боці самий той рахунок ланцюгів, цікаво, що руських купців рахують тут на десятки тисяч дірґемів.

Із східніх монет, що знаходять ся в північній і східній Європі, найбільша маса припадає на першу половину X в. Коли ми зауважимо,

¹) Вони переховують ся в Ермітажі і московським Історичним музею, див. Толстого й Кондакова Русскія древности V с. 61—4 і особл. Сизова Гнѣздовскій могильникъ (Матеріали по арх. Россіи № 28, 1902). Про їх техніку див. ще Сизова О происхожденіи и характерѣ курганныхъ височныхъ колець, Археол. Извѣстія 1895. Розкопки ведуть ся далі.

²) Ибнъ-Дастъ вид. Хвольсона с. 35, Кардизи — Отчетъ Бартольда с. 123.

³) У Гаркаві с. 219.

⁴) У Гаркаві с. 93.

що в 60-х рр. X в. головні огнища східньої торгівлі — Ітиль і Болгар зруйнував Святослав і се мусіло тяжко відбитись на сій торгівлі, то з повною правдоподібністю можемо прийняти, що як раз перша половина X століття була дійсно часом найбільшо розцвіту сієї торгівлі. З другого боку треба піднести, що головна маса сих монет, яких дві третини іде з міст сучасного Туркестану — вони вибивані в Самарканді, Бухарі, Шаші (теп. Ташкент), Балку й ин. за Саманідів — арабської династії, що панувала від останньої чверти IX в. і до кінця X в. в Трансоксанії (Мавераннегрі) і Хорасані. Се вказує, що торгівля з північними землями ішла головно звідси, з Туркестану, через Ітиль, а ще більше через Болгар — туди, як каже Масуді, безпечно ходили каравани з Туркестану, а особливо з Ховарезма (теп. Хіви), головного огнища сієї торгівлі¹). Мукадесі в своїм клясичнім тексті, вичисляючи північні товари, що вивозились в арабські краї з Ховарезма, каже, що вони приходили сюди з Болгара. Се була торгівля суходолом, караванна.

Натомісь з Ітилем велась торгівля головно Каспійським морем; торгував з нм Ховарезм²), але ще більше, певно, торгували міста каспійського побережа, а з полудневих каспійських портів товари йшли знову караванами на полудень в каліфат і далі на захід, як і з Ховарезма. Монети полудневого каспійського побережа й багдадського каліфату стрічають ся в східноєвропейських монетних нахідках у великому числі; на посередні торговельні звязки з дальшими краями вказують досить численні африканські монети. Ся морська каспійська торгівля хто зна чи не була ще інтезивнішою від караванної: морська дорога була тоді безпечнішою, бо на сухій дорозі турецькі орди були такими ж небезпечними ворогами для ховарезмійських караванів, що ходили в Болгар, як і для руських караванів, що ходили в Грецію або в Хозарію³). Важною стацією в сій торгівлі мусів бути полудневий хозарський порт Семендер, коло устя Терека.

В 940-х рр. отсі каспійські міста потерпіли від руського походу, і він мусів сильно відбити ся на торгівлі, а був вістником ще дальших нещасть. В 960-х рр. Святослав зруйнував Болгар, Ітиль, Семендер, спустошив край Буртасів. Хаукаль, що писав яких десять літ по сім погромі, каже що від тих міст не зісталось і сліду, їх мешканці розбіглись⁴).

¹) Prairies d'or II с. 15 і далі, подібно й ібн-Хаукаль у Гаркаві с. 219.

²) Істахрі у Гаркаві с. 192.

³) Масуді Prairies II с. 15.

⁴) У Гаркаві с. 218, 220.

Итил по сім дійсно захирів. Його місце пізніше заступає десь також в тійже місцевості положений Саксін¹⁾; але його торговельне значінне — в руській торгівлі спеціально, далеко не дорівнює Итилеви. Турецький натиск унеможливяв правильний розвій торговельних зносин. „Вони сильно терплять від кіпчацьких орд“, каже про сі хозарські городи письменник XII в.

Безпечний від турецьких орд Болгар поправився досить скоро — вже з 980-х рр. чуємо знову перекази про заможність Болгарів. Але сильним ударом для сієї торгівлі був упадок династії Саманідів при кінці X в.; Туркестан опановали турецькі орди і тут розпочалися заміщення. Маємо, правда, й пізніше звістки про торговельні каравани з Ховарезма в Болгар, але се були тільки слабкі відгомони тієї інтензивної торгівлі, яку ми бачили в X в.

Загранична торгівля давала значний імпульс внутрішній торгівлі Руси. Купці розтікались по всіх краях, скуповуючи потрібні для експорту місцеві продукти і взаїну ширили свої — заграничні і місцеві товари. Заграничні товари в переважній масі мали попит тільки у багатих і вельможних, але дещо і з заграничного експорту розходились в дуже широкі маси народу, от як різні шкляні окраси, намиста, срібло.

Особливо визначну ролю у внутрішній торгівлі мусіла мати сіль і металі, бо иньші потреби народнього життя задовольялись місцевими продуктами й виробами. Як ми згадували, сіль з чужих країв привозила ся з Криму і Балтийським морем в Новгород; сі звістки, що правда, належать до пізнішого часу — XIII—XIV в., але ніщо не перешкаджає прийняти їх і для ранішних часів. Свійська сіль ішла з галицьких, а мабуть і семигородських соляних жуп. Експлоатація солі в Семигороді сягає ще передісторичних часів; звістки про доставу соли з Галичини в Київщину маємо в оповіданню про події кінця XI в.: тоді стала ся недостача солі в Києві через те, що під час війни київського князя з галицькими перестали випускати купців з Галича й з під Перемишля, „і не стало соли у всій Руській землі“²⁾.

¹⁾ Вестберг в своїх Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen (гл. XII) доводить з певною правдоподібністю навіть, що Саксін треба уважати новим іменем Итиля. Вповні правдоподібна його гадка, що під Саксінами, згаданими в літописях XIII в., треба розуміти останки Хозарів, що групували ся коло своєї старої столиці.

²⁾ Патерик с. 154.

Що до металів, то напевно можемо констатовати у себе тільки скисльоагацію заліза з болотяної руди в Деревлянській землі. В дже-релах маємо звістку про торгівлю оловом (чи цинною): аль-Бекрі ка-же, що сей метал (чи обидва) привозили з західної Європи, Джай-гані — що з головних руських міст розвозили їх по всіх усядах. Пізнійше (XIII в.) маємо звістки про доставку в Новгород німецькими купцями заліза, міді, олова й цини¹⁾. Безперечно ці металі від най-давнійших часів привозили ся з чужих країв також і до полудневих українських земель.

Широке розповсюдження окрас срібних і бронзових (перстені, шпильки, намиста, ковтки й ин.), порцелянових і шкляних (намиста й наручники), навіть в народніх масах—засвідчене розкопками. Сі ви-робы мусіли бути теж предметом широкої внутрішньої торгівлі.

Торговельним центром як для внутрішньої, так і для загранич-ної торгівлі був Київ, подожений на головній торговельній дорозі — Дніпрі. Стоячи низше устя його головних притоків — Припети й Дес-ни, Київ був збірним пунктом для всього, що йшло цілою Дніпровю системою, а та знов збирала товари з сусідніх систем, злучених з нею короткими волоками: Припеть лучила систему Дніпра з системою Буга й Висли, Сейм — з системою Дона, Десна — з системою Оки, верх-ній Дніпро лучить ся з Західною Двиною, Волгою і системою пів-нічних озер.

В Києві-ж перехрещувались з водною важні сухі дороги — шлях з Волини і „з Ляхів“, що йшов звичайно на Пересопницю, Дорогобуж, Корчеськ, Звиждень, Білгород, і полудневий, що йшов з Чехів і Угор через Галичину на Володарів, Звенигород і Василів²⁾; шлях на пів-нічний схід — на Курськ, і на полудневий схід — на Переслав; на полудень же йшли ті три клясичні „пути“: „Грецький, Солоний і Залозний“³⁾. Київ був центром, де обмінювались товарами сі різні шляхи, де вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і з свого боку впливаючи на неї; він був серцем східної Словянщини й великої східно-європейської рівнини.

¹⁾ Для новгородської торгівлі (факти пізнійші, але вони можуть служити для зрозуміння й давнійших відносин): Бережковъ О торговль Руси съ Ганзою до в. XV в., 1879 і статі його-ж і Тихомірова в Ж. М. Н. П. 1887 р.; Никитській Історія економіческаго быта В. Новгоро-да, 1893 с. 24 і далі; Buck Der deutsche Handel in Nowgorod — Jahres-bericht der Anna Schule, Спб. 1895.

²⁾ Напряж шляху на Волинь видно з порівняння Ізат. с. 121, 170, 276, 284; шлях в Галичину — Іпат. с. 278—9, 300, 342—3.

³⁾ Див. вище с. 289.

Не дурно іменем Русь, що було спеціальним іменем Київщини, у заграничних письменників (Константин, ібн-Русте) зветь ся спеціально купецько-дружинна верства, що держала в своїх руках східно-європейську торгівлю.

Але цікавий факт! Полуднева Русь, Київщина особливо, судячи з письменних звісток, відіграла головну ролю в тодішній (IX—X в.) торгівлі, а монетними скарбами того часу далеко багатші північні землі — волзькі, новгородські, балтійське побереже. При тім скрізь стрічають ся далеко частіше арабські монети (часом великими скарбами), ніж візантійські—переважно одиночні нахідки. Толкувати се самою випадковістю нахідок трудно, але так само не можна взяти голу статистику монетних покладів за міру і образ дійсних торгових відносин; треба мати на увазі й інші причини. Очевидно, північні землі головно продавали свої продукти за готові гроші, полудень уживав багато заграничних фабрикатів, з сього вивід — потреби полудневого житя були вибагливіші, і штучні вироби та екзотичні продукти чужих країв мали тут більший попит — житє було культурніше.

По друге — з трох імпортів очевидно найбільшим розмірно до свого експорту був грецький, найменшим арабський, себ то Араби з усіх культурних народів, що вели торг із східною Європою, ввозили найменше розмірно до того, скільки вивозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий иньший в монетних нахідках VIII—X в., і найбільше сей гріш осідав в північних краях, меньше культурних, меньше інтересованих чужими виробами; вони взагалі меньше купували як продавали. Так можна толкувати нахідки монет⁵⁾.

Можна ще зробити здогад: торгівля на Україні не обертала великими масами готових грошей, бо існував вже значно розвинений кредит.

Київські правні пам'ятки з XII в. виказують дуже значний розвій кредиту і пильну опіку для нього зі сторони влади й права. Се мусить іти ще з попередніх століть. Про постанови київського права в сих справах будемо говорити на иньшій місці⁶⁾, тут піднесемо лише такі вказівки нпр., що купці торгували часто в кредит, або на позичені гроші, і право улекшувало такі кредитові зобов'язання. На кредит вели ся навіть великі торговельні операції: закони про банкрутів обговорюють випадки, коли-б в операціях банкрута були гроші

⁵⁾ Треба одначе рахувати ся ще і з розширенням монети дорогою здобичи.

⁶⁾ Т. III гл. 4.

заграничних купців і місцевих людей, і самого князя (се теж цікава вказівка — про участь князів у торговельних операціях). При конкурсі уставляється такий порядок: перше право має князь, по нім чужеземні претензії, нарешті свійські; закон, очевидно, піклується тут розвоєм широкого, заграничного кредиту. Улекшенне кредитних операцій має на меті й иньший закон про банкрутів, де відрізняється банкрутство винне і безвинне, що сталося з нещасливих випадків (як потоне корабль, знищить товар війна, або пожежа): в такому разі кредитори не мають права продавати банкрута і довжнику дається можливість сплачувати свої довги протягом якогось часу¹⁾.

¹⁾ Карамзінський кодекс § 44—5, 47—8, 66—8.

VI.

Людність і її суспільний побут.

Від тої матеріальної сфери, в котрій розвивала ся діяльність давнього Українця, перейдемо тепер до нього самого — до його фізичної й духової фізіономії.

Для фізичного типу наших предків маємо перед усім класичну звістку Прокопія про Словен і Антів (і при тім він виразно зазначає, що сі народи не різнять ся між собою виглядом): „всі вони високі і надзвичайно міцні, тілом і волосем не дуже білі або блондинуваті, і не впадають зовсім в чорне, але всі рудоваті“¹). Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби; і їм мешканцям чорнявого полудня, впадало в очі румяне тіло й русяве волосе Словян, так що й своїх русявих земляків вони прозивали часом „Словянами“. „Словяне — нарід червоної краски, з русявим волосем“, характеризує їх абу-Мансур, „кріпкий тілом“, додає Казвіні. Русь спеціально характеризуєть ся ними теж як великі тілом, русяві, гарні люде²).

¹) Εὐμήρεις τε γὰρ καὶ ἄλκιμοι διαφέροντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐς ἄγαν ἤξανθοὶ εἰσὶν οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπτα ἀλλ' ὑπέρουδροί εἰσιν ἅπαντες De bello Got. III, 14.

²) Найдавніша згадка про русих (чи рудоватих) Словян є у персидського поета VII в. Ахталя. Потім про волосе й румяну (червону) шкіру Словян говорять Масуді, Казвіні (XIII в.) і цитовані в географічнім Словнику Якута абу-Амру і абу-Мансур; про Русь — ібн-Русте і ібн-Фадлан. Арабські терміни уживані для волося значать і „рудий“, „червоний“, і „русий“, „білявий“, тож хоч Фадланові слова перекладають: „рудий“, але скорше треба тут розуміти русих. Звістки див. у Гаркаві с. 2, 93, 138, 269 і 279, пояснення див. у ньогож с. 5—6, Jacob Welche² с. 14—5, Niederle O původu Slovanů с. 38 і далі.

Тою незвичайною для Арабів русявою краскою словявського волося мабуть треба пояснити звістки Арабів, що Русь фарбує волосе — се

З сим сходять ся описи кількох наших князів. Хоч можлива непевність, чи не маємо тут до діла з чужою династією; у всякім разі цікаво, що ці описи зходять ся вповні з загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Диякон описує Святослава: „він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий: борода була обголена, на верхній губі густе й довге волосє; голова зовсім обголена¹⁾); з одного боку висів чуб²⁾), що означав значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі він був дуже добре збудований“. В сій інтересній описи (вона вказує й те, яка на Руси тоді була мода на волосє) на сей раз звертаю увагу тільки на ясні очі Святослава. З літописей наших вкажемо дві описи, одну Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): „бѣ же Мъстиславъ дебелъ тѣломъ, чермьномъ лицемъ, великома очима“; „сїй же благовѣрный князь Володимѣръ возрастомъ бѣ высокъ, плечима вѣлики, лицемъ красенъ, волосы имѣя желты кудрявы, бороду стригый, руки же имѣя красны (гарні) і ноги“ — отже знову маємо русяві, румяні, кріпкі фігури³⁾. З рисунків зовсім виразно виступає румяний і русявий (може рудакий) тип на мініятурі Ярополка Ізяславича чивдальської псалтири⁴⁾.

Зібравши до купи письменні звістки про Русь і Словян, ми здобули характеристику русявих, румяних, великих зростом людей⁵⁾. В

каже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосє на голові, як хорий вмире, або красять собі бороду), потім Хаукаль: „деякі з Русинів голять бороду, деякі з них звивають її як кінську гриву і фарбують жовтою (або чорною) фарбою“, і пізнійші як Едрізі і Дінешкі — Гаркаві с. 121 і 232 і Труді Ш зізду т. I с. 347. З другого боку назва Словянина, Саклаб, Сакаліба в орієнтальних кругах стає синонімом білої раси взагалі і під назву Словян підтягають ся й інші білі народи північної Європи (докази на се зібрав недавно Вестберг в статях Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ, Ж. М. Н. П. 1908, II, статя 1).

¹⁾ Ἐψιλωμένος τὸν πώγωνα, τὴν κεφαλὴν πάντο ἔψιλωτο — властиво з голою бородою і головою; се можна толкувати або — обголений, або обстрижений, та πάντο ἔψιλωτο мабуть скорше вказує на голеннє.

²⁾ παρὰ δὲ θάτερον μέρος αὐτῆς βόστρυχος ἀπὸρρητο — тут може бути непевність, чи чуб висів по обидва боки, чи тільки на один, але останнє більше згоджуєть ся з звичайною фразеологією.

³⁾ Іпат. с. 105 і 605.

⁴⁾ Кольорова копія у Кондакова Изображенія русской княжеской семьи.

⁵⁾ На сих пунктах, як ми бачимо, обопільно покривають ся характеристики Словян і „Руси“. Значить було б даремно в якійсь з сих прикмет — русявості, великім зрості і т. и., бачити доказ норманства Руси, чи руської династії. Такі виводи стрічаємо і в сучасній літерату-

декотрих пунктах вони вповні потверджують ся й нншими даними, в иньших лишають нас в непевности. Що до зросту, то й нинішня українська людність досить висока (вище середнього зросту), вища від великоросійської, а в деяких місцях доходить таки дуже високого зросту (Кубанці, Гуцули)¹). Сюз прикмету виказують поміри костей з моги. ІХ—ХІ в. Могили західньої Волини дали пересічно 171 сантиметрів для мужчин, 155 для женщин, могили погоринські — 169 см. для мужчин, для женщин — 158 см., могили з порічя Тетерева — в середнім 167 см. Не так ясна справа кольору. Археологічного матеріалу для неї не маємо. Сучасна українська людність не має одностайного типу, як і ціла сучасна Словянщина взагалі має два окремі типи — ясний і темний; темний переважає на заході й полудню, ясний на північнім сході, й українська територія припадає на перехо-дову: на півночі й північнім сході її переважає ясний тип, на заході (в гірським поясі) й полудні — темний; варіації так значні, що не можна уставити ще, який тип переважає між Українцями (матеріалу досі зібрано ще дуже небогато). З огляду на наведені вище історичні звістки виходило-б, що як раз ясний тип був початковий, основний, або переважний українсько-руський, тим більше, що він виказує ся на найстарших, найбільш законсервованих частинах нашої території — північних. Але і для того часу властиво може бути мова тільки про перевагу того чи сього типу, а не його виключність.

Цікава, а дуже неясна справа про краніологічний тип нашого народу, як і взагалі про тип словянський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібранім матеріалі (а він зібраний з деяких тільки місцевостей). Розкопки старих українських могил, Х—ХІІ в. — на Волини, в землі Деревлян, Сіверян виказують, що у старої української людности тип довгоголовий рішучо переважав над короткоголовим. Так могили західньої Волини дали 14 довгоголових (доліхо- і субдоліхо-кефалів) при 4 середнеголових і 2 суббрахікефалах (брахікефалів не було зовсім); в численнійшій матеріалі з Погорини було 74 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефали) при 11 середніх і 26 короткоголових (суб- і брахікефали); могили з над Случи дали 4 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефали) і 2 середнеголових²). Роскопки в

рі, але вони безидставні. Прокопій в кождім разі не писав про Норманів, а його характеристика вповні відповідає характеристиці Руся ІХ—Х вв.

¹) Деякі характеристики сучасного українського антропологічного типу і літературу археологічно-антропологічну див. в примітці 8.

²) Антоновичь Курганы Зап. Волини с. 136—7, Мельникъ ор. с. с. 490, Гамченко Раскопки въ бассейнѣ Случи с. 392.

околицях Тетерева також дали дуже мало виразніших брахікефалів¹⁾. На 65 сіверянських черепів було тільки 6 короткоголових. На 33 донецьких 26 довгоголових, 3 середні, 4 короткоголові, і т. д.²⁾. Про еволюцію антропологічного типу на підставі цих спостережень поки що було передчасно говорити; питання про початковий словянський тип — чи був він короткоголовий чи довгоголовий, стоїть тепер гостро в науці, і рішення його вповні дефінітивно поки що нема можності, а без того і про еволюцію українського типу голови трудно говорити, і я обмежаюсь тільки зазначенням цих фактів. Супроти довгоголовости старої української людности в лісовім поясі маємо поки що два огнища короткоголового й темного типу — оден в західнім, карпатським гірським поясі, другий — на степовім шляху з Азії, де короткоголовий тип появляється вперше в залізній культурі. Коли зміни типу голови зводити на вплив самої метисації, то відси могли вийти елементи короткоголового, темного типу. І знов про старий український антропологічний тип треба сказати, що про його однотайність, про „расу“ в VIII—X в., очевидно, так само не може бути мови, як і нині; тип сей тільки мусів бути тоді менше комплікований, менше мішаний і менше різнородний як теперішній.

Стільки б можна сказати про антропологічний тип, не забавляючи ся в гіпотези й здогади. Додати можна-б дещо про носу голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: великі вуса, обголену чи сильно обстрижену бороду і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду й у пізнішого князя — Володимира, з XIII в. Княжі портрети на монетах виразно показують замашисті вуса, а що до бороди, то на декотрих монетах з іменем Володимира, золотих і срібних, зовсім виразно видно, що князь не має бороди, на інших не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсім низько обстрижену³⁾. Князь на т. зв. монетах Свя-

¹⁾ В помірах цих черепів є деяка неясність — Антонович (Раскопки въ странѣ Деревлянъ с. 11) і Талько-Гринцевич (Charakterystyka с. 17—9) значно різнять ся в результатах своїх помірів: Антонович рахує більшість брахікефалів (43 на 66, з середнім показником одначе тільки 80,7, отже майже середноголові), Т.-Гринцевич же не подає ані одного з показником вище 78. Антонович мав помірів більше, але що ані у нього, ані у Гринцевича скелети не мають близької метрики, не можна зорієнтувати ся в сій суперечности. Гамченко опублікував 7 довгоголових, 3 середнеголових і 1 короткоголовий (Житомирській могильникъ с. 111 і Гордище на р. Корчеватей с. 133).

²⁾ Богдановъ Антропол. выставка II с. 183 III с. 350, Поповъ с. 43.

³⁾ На сій підставі неб. П. Лебединцев доводив, що Володимир має коротку бороду на монетах. Прегарні копії цих монетних княжих пор-

тополка не має бороди. Ярослав на старих рисунках софійської фрески має коротку бороду. У Святослава Ярославича на рисунку його збірника борода низько обстрижена, так само у Ярополка Ізяславича. З того виходило-б, що загальна мода у наших князів і може — вищої дружини була тоді на вуса, а бороду стригли¹⁾. Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русини носять бороди, а деякі голять; Руська Правда між иньшими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів з Данилових вояків: „поженемъ на великыи бороды“ можна здогадувати ся, що рядова дружина і поспільство ХІІІ в. носило бороди довші²⁾. Що до волося, чоловіки родини Святослава і так само Ярополк мають волосє обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до речі згадати ще одну подробицю зверхнього вигляду—чистоту. На тім пунктї маємо про наших предків досить непохвальні характеристики. Прокопій каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні, а Ібн-Фадлан, оповідаючи про руських купців, називає їх „найбруднішими божими сотворіннями“, прирівнює до онагрів, а ілюструє се оповіданням, що руські купці мили ся в однім цебрі, не переміняючи води та сякаючи або плюючи туди. До певної міри сї звістки можуть бути правдивими: замилування до чистоти се культурна привичка, і теперішня чистота, котрою визначаєть ся переважна маса нашої людности, могла виробити ся пізнійше, але без обмежень сих старих звісток теж прийняти не можна. Прокопій писав про пів-кочову і меньш культурну, взагалі передову словянську колонізацію, а Ібн-Фадлан свою характеристику опирає на тім, що Словяне не мають подібних ритуальних обмивань, як Магометани, і під впливом сього міг дещо й побільшити в своїм оповіданню³⁾. Подібним чином иньший арабський подорожник оповідає про сучасних Німців (правдоп. X в.): „нема на світі нічого бруднішого від них, вони миють ся на рік раз або два—в холодній воді!“⁴⁾.

Про характер наших предків тойже Прокопій пише: „жите провадять вони суворе і не цивілізоване, і дуже брудні, але зовсім не

третів у нумізматичних виданнях гр. Толстого. Але на портретну вірність старих монетних образів не можна покладати ся.

¹⁾ Але мода мінялась чи не була одинакова на полудню і півночі; новгородський князь Ярослав Володимирович (внук Мстислава київського) на фресці Нередицької церкви кінця XII в. має довгу бороду і довге волосє (Прохорова Рус. Древности, VI).

²⁾ Іпат. с. 535. Тексти Арабів подано вище (с. 306-7). Рус. Правда Академ. код. § 7.

³⁾ Прокопій I. с. Ібн-Фадлан в вид. Гаркаві с. 91.

⁴⁾ Jacob Ein arabischer Berichterstatter² с. 12.

лихі і не підступні і в простоті (щирості) заховують гунські звичаї¹⁾. Похвальне свідство виставляє ім т. зв. Маврикій: „вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе і відпроваджують з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станеться якась шкода через недбалство господаря, то той, хто прийняв по тім того гостя, виступає против недбалого, уважаючи честю для себе обстати за гостем. Своїх рабів вони не задержують в неволі на завсіди, як інші народи, але визначають їм певний час (служби) і потім дають вибирати—чи схочуть вернутись на вітчизну з певною нагородою, чи зістатися у них вже як вільні земляки (ἐλεύθεροι καὶ φίλοι). Жінки їх честні над всяке поняття, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну й добровільно задушують себе, бо для них жити вдовами—то вже не жите“. Він підносить також їх свободолюбність („не хочуть нікому служити або бути під властю“), їх терпеливість на всяку нужду—спеку, холод і дощ, на брак одіжи й поживи. Але закидає брак згоди (μίσᾱλληλα), упертість і неохоту до підпорядковання своєї гадки гадці загалу, наслідком чого виходять криваві бійки; далі—невірність в умовах і взагалі непевність: лекше їх удержати страхом або дарунками, як умовами²⁾.

Сі характеристики дорогі нам тим, що мають на оці не тільки Словян, але й Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характеру, які взагалі найбільш кидались у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язицїх: західні—німецькі письменники особливо підносять її: „немає народу гостиннішого над них“, зауважає Адам Бременський про Поморських Словян³⁾. Арабське джерело IX в. оповідає про Русь, що вона поважає і ласкаво поводить ся з чужинцями, які удають ся під її опіку, або часто у неї бувають, та боронить їх від всякої пригоди⁴⁾, а наш найдавніший кодекс світової етики—Наука Мономаха навчає „особливо шанувати гостя“⁵⁾. Вірність чи відданість словянських жінок була теж предметом

¹⁾ Δίαίταν δὲ σκληράν τε καὶ ἀπρημελημένην, ὡς περ οἱ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσιν, καὶ ῥύπου ἤπερ ἐκεῖνοι ἐνδελεχέστατα γέμουσι. πονηροὶ μέντοι ἢ κακοῦργοι: ὡς ἤμισα τυγχάνουσιν ὄντες, ἀλλὰ κὰν τῷ ἀφ᾽ αἰετῆ διασώζουσι τὸ Οὐννικὸν ἔθνος—вид. Наугу II с. 358.

²⁾ Маврикій XI. 5. Характеристику Маврикія в головнім повторює і Тактика Льва.

³⁾ Gesta Hammab. eccl. II. 19; інші звістки див. у Крека² с. 357—8, Котляревського Сочиненія III. с. 442.

⁴⁾ Ibn-Dast с. 36—7.

⁵⁾ „И боле же чтите гость, откуда же к вам придет, или простъ или добръ или солтъ“—Лавр. с. 237; утилітарист автор при тім одначе

загального здивовання (характеристики не мають самі одначе особливого значіння, бо виходять з ритуального звичаю самовбийства вдів). Свободолюбність словянську мали нагоду найліпше оцінити Німці під час боротьби Словян за свободу. Але zarazом кидав ся усім в очі й тяжкий брак солідарності. Характеристику Маврикія ми вже бачили. Ібн-Якуб завважає, що Словяне нарід відважний та воевничий, і ніхто-б не дорівняв їм в силі, як би не розріжненне їх численних, відокремлених племен¹⁾. Тут давала себе знати причина і zarazом результат слабости їх політичної організації, їх неохота до послуху якій небудь власти і підпорядкованне всякого авторитету голосови загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавістю та тією щирістю, яку вище занотував для нас Прокопій, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про уживанне у нас ріжних музичних інструментів. Співолубність Українців і взагалі Словян мусить сягати дуже давніх часів; спів і музика були нерозлучними товаришами всяких видатніших хвиль життя. „С плясаньемъ и гуденьемъ и плесканьемъ“ відправляла поганський шлюб Русь, вже після охрещення²⁾; „довгими піснями“ прощаєть ся з житем жінка-Русинка перед смертю в описанім ібн-Фадланом руськім похороні. „Игрища межю сели“, і на них „плясанья“ і „вся бѣсовская пѣсни“, про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сіверян і деяких иньших племен, мусіли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнійше. Музика була звичайною утіхою князя: увійшовши одного разу до кн. Святослава, Теодосий Печерський застав „многая играючи прѣдъ нимъ: овы гуслиныя гласы испущающе, другія же оръганныя гласы поюще, и инемъ замарьныя писки гласящемъ, и тако всѣмъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прѣдъ княземъ“. А що всякі ігрища, скоморошества, музика, співи були звичайною утіхою народа, показують нападки пізнійших християнських проповідників³⁾.

не занехав вказати на утилітарну сторону сієї народної чесноти: „ти бо мимоходячи прославяєть челоуѣка по всѣмъ землямъ“.

¹⁾ Вид. Розена с. 53.

²⁾ Правила м. Іоана § 3.

³⁾ Житіє Теодосія л. 26. Іпат. с. 120 (чи належить ся проповідь до Руси—річ сумнівна, але що її на Русі уживали против забав, у всякім разі свідчить про їх розповсюдженне на Русі). Кирило Туровський в вид. Сухомлінова с. 410. Поученіє Георгія Зарубського—Срезневскаго Свѣдѣнія и замѣтки VII с. 56. Лѣтописи рус. литературы (Тихонравова) IV с. 90, 92, 110, і нова збірка проф. Владимірова в III т. Памятників церковноучит. лит. (1897). До літописного оповідання про ігрища (Іпат. с. 8) порівняти описи празників у поганських Поморьян: erat enim necio quis festus dies paganorum, quem lusu cantuque gens vesana cele-

Візантинець Скіліца, описуючи болгарський похід Святослава, каже, що його вояки не уважали на обережність, цілими ночами пучи й упиваючись та забавляючись музикою та танцями¹⁾. „Игранье, плясанье и гуденье (музика)“, „бѣсовское пѣнье и блудное глумленье“ (правдоподібно—нескромні співи або жарти) були звичайною приналежністю пира і взагалі забави²⁾.

При тім всім, дійсно, любили й випити. Не дурно солодке і п'яне пите з меду сягає ще пра-індоевропейських часів. Слов'яне мали час вправитись в його уживанню в своїй правітчині. Руський нахил до випивання кинув ся в очі ще ібн-Фадлану; описуючи руських купців, він каже: „вони дуже охочі до вина (правдоподібно одначе, тут мова не про вино, а про мід), пють його в день і в ночі, так що иноді їм трапляєть ся й умерти з кухлем в руках“. Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не пучи: „Руси есть веселье пити, не можемъ безъ того быти“, і се переконанне піддержали веселі Володимирові пири, де головним елментом був мід, що споживав ся в великих масах. Що се не можна прикладати до самої варязької дружини, показують інші подробиці Володимирового життя. Мід був такою неминучою житевою потребою, що за Володимира, розсилаючи по місту припаси для убогих і калік, возили і „мід в бочках“³⁾. Арабське джерело каже про „Слов'ян“ (східніх), що у них багато вина і меду, у одного чоловіка буває по сто збанків „вина і меду“⁴⁾. Поганські свята не минались без пия: по згідному свідoctву наших (пімста Ольги над Деревлянами) і чужих джерел (ібн-Росте й інші про Слов'ян) тризну по небіжчику справляли пирами і випивками: „за рік по смерти небіжчика,“ кажуть Араби, „беруть кухлів зо двадцать меду, більше-меньше, несуть на моголу, збираєть ся родина небіжчика, їдять, пють і потім ідуть собі“. Сей звичай перенесено потім на християнські свята—почавши від празників, що уряджував Володимир. На празник у Василеві варили за Володимира 300 перевар меду. М. Іоан в своїх дорогоцінних „Правилах“ (XI в.) нападає на росповсюднений звичай, що світські люди

brans, vociferatione alta nos reddidit attonitos—Herbordi Dial. II. 14, пор. Ebbonis Vita III 1.

¹⁾ *Ἀλλοῖς καὶ κρηβάλοις*—дудками та бубнами—Cedreni II p. 385 ed. Bonn. Правда, що з Святославом, по словам Скіліци, були тоді ще й Болгари, Печеніги та Угри, але вище подане оповідання його належить до Руси як не більше, то бодай не меньше як і до її союзників.

²⁾ Правила м. Іоана § 16 і 24.

³⁾ Іпат. с. 56 і 86.

⁴⁾ Кардизи с. 123.

споряжали пири в монастирях, один перед другим похваляючись, хто ліпший спорядить, і на тих пирах гості упивали ся. Церковні оказії лучили ся з п'яченням, що прикривало ся лише ріжними обрядовими покривками, і т. и.¹⁾

Цікаво одначе, що в нашім давнім письменстві прийнятий делікатний термін для п'яного — „весел“²⁾; се може натякати, що пили не так щоб запиватись, а властиво підохотитись; підохочуватись же таким способом — було річею звичайною, аби було чим³⁾. Але що таким безневинним підохочуванням не все обмежались, нема що й казати; досить пригадати популярну інвективу на п'янство: „п'янство — вольний б'єсь, п'янство — дщи діавола, п'янство — уму смерть, погубивий бо умь скотини пуци ест“, в відповідь на людський погляд, що в п'яництві нема нічого злого — „въ п'янствѣ ничтоже зла творимъ“. Сей поблажливий для п'янства людський погляд, з яким християнським духовним приходило ся воювати, теж дуже характеристичний для старої української вдачі.

Загалом вище подані прикмети складають ся на характер привітний, мягкосердий, щирий, веселий, поетично закрашений. На доповнення можна-б вказати, що звичаєве руське право не визначало ся суворістю, не знало лютих кар на тілі і допускаючи криваву пімсту, не мало карі смерті по суду: найвища кара — „ноток (вигнанне) і разграбленіє“ (конфіскація майна). З сього боку характеристика Полян, дана в Повісті: „Поляне бо своихъ отецъ обычаи нмяху тихъ и кротокъ“⁴⁾ може бути до певної міри прийнята. Тільки знов не треба собі тої кротости занадто ідеалізувати. Ті „тихі і кроткі“ Русини вміли часом показати себе й иншою стороною.

Взагалі словянському характеру не бракувало енергії. Вище наводив я погляд на них ібн-Якуба: „Словяне люде відважні та воевничі, і при солідарности могли-б взяти гору над кимбудь“. Словянські напади на Візантію в VI—VII в., або боротьба балтійських Словян з Німцями, почавши від VIII в., повна фактів словянської відваги і воевничости; бракувало до того лише політичної організації й солідарности. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусідів на воевничість, сувору, нелюдську вдачу її: „нарид, як то всі знають, дуже жестокий і немилосердний, що немає жадного сліду

1) Іпат. с. 86, Правила м. Иоана § 12, див. іще в т. III гл. 4.

2) Про Вячеслава Іпат. (с. 325): „сеє ночи былъ веселъ съ своею дружиною“, натомість Воскр. I с. 61—2: пиль б'ѣ.

3) Іпат. с. 288, 336 і т. и.

4) Іпат. с. 7.

ласки до людей; подібні до звірів своєю вдачею, не людські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони замилованне до убийства“, описує Русь грецький ритор з 1-ої пол. IX в. „Вони відважні й сміливі; як нападуть на иньший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цілком, а перемігши гнетуть, як рабів“¹⁾), характеризує Русь арабське джерело з тогож часу. Подробиці руських походів — нпр. Ігоревих, на Візантію й на Каспійське море, або Святослава на Болгарію потверджують сю характеристику; правда, з норманістичного становища се все складаєть ся на Норманів, але в усякім разі війська Ігоря та Святослава переважно в своїй масі складались не з Норманів, а з Словян; та й руські війни й усобиці XI—XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суворости й немілосердності. Очевидно à la guerre comme à la guerre, психологія і звичаї війни гуманністю не визначають ся ніде, в тім нема нічого дивного, і нема чого тут дивоватись Руси, а я тільки підношу се тут супроти тенденції старих словянофілів виявляти Словян, в протинність напастникам Німцям, тихим і ідеалічно-спокійним народом, заразом — елементом пасивним і позбавленим всякої політичної ініціативи²⁾). І те і друге — рівно побільшене.

Релігійний світогляд нашого народу в перед-християнські часи мав в своїй основі культ природи. Перед ним відступив і поблід старий культ предків, одначе і культ природи не вийшов з примітивних слабо вироблених форм. Русько-словянська мітологія взагалі досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабість: судячи по всьому, словянське племя не мало особливого нахилу до релігійної творчости³⁾).

¹⁾ Житне Георгія Амастрідського гл. 43, ібн-Даст (Росте) — вид. Хвольсона с. 38—9, порівняти характеристики Фотія, Каганкатавані, й ин. — див. Віймки с. 23, 53.

²⁾ Огляд сих теорій і остра критика їх в книзі Ученія о національныхъ особенностяхъ Славянъ Собестіанского, 1892; широка критика її в К. Старині 1892, X—XII. На ново ся ідея одвічної словянської пасивности видвинена Пайскером; див. мою статтю в Записках т. 103.

³⁾ Для орієнтовання в старшій літературі дуже добре служить Крек² с. 378 і далі. З старшого згадаю: Jagić Mythologische Skizzen — Archiv für sl. Ph. IV і V. Brückner Mythologische Studien, ibid. VI, IX і особл. XV. Фамипынъ Божества древнихъ Славянъ, 1884. Кирпичниковъ Что мы знаемъ достовѣрнаго о личныхъ божествахъ Славянъ, Ж. М. Н. П. 1885, IX. Сырку — Славянско-румынскіе отрывки — Ж. М. Н. П. 1887, V. Шеппингъ Наши письменные источники о языческихъ богахъ русской міеологіи — Филологическія Записки 1888, VI. Мочульскій О мнимомъ дуализмѣ въ міеологіи Славянъ — Р. Филологиче-

Клясичну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає про Словян і Антів, що вони мають однакові релігійні погляди. „Єдиного бога, що посилає блискавку ¹⁾), признають вони владикою всіх і жертвують йому коров і всяку жертву. Не знають долі (фатума) і зовсім не признають, аби вона мала якусь силу над людьми; як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на війні, обіцяє за своє жите, як що не пропаде, жертву богу, і спасши ся, жертвує обіцяне та й думає, що тією жертвою спас собі жите. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества (бацѣма), жертвують їм усячину і з тих жертв ворожать собі“.

скій Вѣстникъ, 1889, II. Сумцовъ Культурныя переживанія, 1890. Machal Nákres slóvanskeho bájesloví, 1891 і нове обробленне (популярне) Bájesloví slovanské (1907). М. К. О религии рогаńskich Slówian, 1894. Богдановичъ Пережитки древняго мирозерцанія у Бѣлоруссовъ, 1895. Владиміровъ Введеніе въ исторію русской словесности 1896, гл. II і III, і Поученія противъ древне-русскаго язычества и народныхъ суевѣрій (Памятники древне-рус. церковно-учительной литературы, III, 1897). Аналогічна шпарга праца — Азбукинъ Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ (Русскій Филолог. Вѣстникъ т. 35 і 37—39, головно т. 35). Леже — ряд статей під титулом Etudes de mythologie Slave (від року 1896 друковані в часописи Revue d'histoire des religions, деякі вийшли осібно — три випуски), оброблені й видані разом п. т. La Mythologie Slave, par Louis Léger, 1901 (моя оцінка в Записках т. LX). A. Lefevre Mythologie des Slaves et des Finnois (Revue de l' Ecole d'anthropologie, 1897 — популяризація в значній мірі оперта на Леже). Яворський — статі про домовиків, опирів і т. и. в галицькій фольклорі — Ж. Старина 1897. Сегнѣ Mythiske bytosce řužiskich Serbov, 1898, Будішин. Милорадовичъ Замѣтки о малорусской демонологіи (К. Старина, 1899, УШ). Гальковскій Миѳологическій элементъ в сербской народной поэзиі (Филологическія Записки 1900 і далі). Rožniecki Perun und Thor (Archiv f. sl. Phil. т. XXIII). Ивановъ Культъ Перуна у южныхъ Славянъ (Изв. отд. р. яз. 1903, IV). М. Дикарѣв Урывки з греко-славянської міѳології й інші статі по міѳології — Збірник фільологічної секції Наук. Тов. ім. Шевченка, VI 1903. Петръ Объ этимологическомъ значеніи слова „Стрибогъ“ — Изборникъ кievскій, 1904. Ветуховъ Заговоры, заклинанія, обереги, 1907. Map-sikka Uber russische Zauberformeln, 1909 (Гельсінґфорс). Zaborowski Origines de la mythologie ancienne des Slaves (Revue de l'ecole d. anthrop., 1907). F. Krauss Slawische Volksforschung, Липськ 1908 (пережитки старих вірувань у полудневих Словян). Ф. Коршъ Владиміровы боги (Сборникъ Харьк. ист. фил. общ., 1909). Borchling Aus der slawischen Mythologie (Prähist. Ztschr. 1909). Погодинъ Лянґвистическія і историческія замѣтки о богахъ Владиміра Вел., 1910 (відб. з збірника на честь Соболевского.)

¹⁾ ἀστραπῆς δημιουργόν — De bello Got. III. 14.

В сій многоважній звістці можна зазначити два головні моменти слов'янської релігії: єдиний бог, єдиний владика світа, з котрим безпосередно зв'язують ся різні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібніші божества та взагалі надприродні істоти (іо теперішньому кажучи), з другорядним значінням.

Сі звістки Прокопія потверджують ся иньшими свідоцтвами як про Слов'ян взагалі, так і спеціально про Русь. Так Гельмольд (XII в.), оповідаючи про релігію балтійських Слов'ян, каже, що поруч численних другорядних богів признають вони одного великого, загального, що був заразом спеціально небесним богом¹). Спеціальні відомости про Русь вказують, що перше місце в її культурі займав метеоричний біг владика грома й блискавиці.

Сей біг в X—XI в. на Руси зветь ся Перуном (лит. Perkúnas), богом грома, як показує його імя (пърати — бити).²) Одначе у иньших Слов'ян, крім східніх ми не знаходимо вповні ясних вказівок на істнуванне бога сього імени: хоч се слово звістне там і часто стрічаєть ся в проклинах і ріжних назвах, але може означати просто грім небесний. Діло в тім, що бог грома Перун був, правдоподобно, розмірно пізнійшою спеціалізацією певних метеоричних проявів сили того головного слов'янського бога, про котрого говорить Прокопій: він спеціалізував ся подібно як спеціалізували ся в осібні божества сонце й огонь — елементи дуже близько споріднені з небесним огнем — блискавицею. Давнійше той найвищий бог виступав мабуть під иньшим іменем.

В київській літописи під 1114 р. заведено мітологічний уривок з грецького хронографа Малялі про Гефеста й його сина Геліоса, і при тім додано поясненне, що Гефест то Сварог, а Геліос „сынъ Свароговъ, еже есть Дажьбогъ“. Пізнійші діатриби проти поганства (відомі в кількох варіантах XIV в., а основа їх мусить тим самим бути значно старшою) докоряють людям, що вони „огневъ молятся, зовуще его Сварожичем³). Біг Сварожич відомий нам і у балтійських Слов'ян⁴). Імя Сварога мало би вказувати, що се був бог неба і світу: його зв'язують з инд. svag — небо, сонце, соняшний світ⁵).

¹) Гельмольд I с. 83. Деякі скептичні замітки до його звісток — Nehrng Der Name bēlbog, Archiv XXV.

²) Ся загально признана етимологія останніми часами стрічаєть ся одначе з певними сумнівами. Так напр. Ак. Корш вважає слов'янське імя етимологізацією чужої (лірійської) назви.

³) Іпат. с. 200, Тихоуравовъ Літописи русской литературы IV — Слова и поучения направлення противъ языч. вѣрованій с. 89, 92. Також Владиміровъ Поученія противъ древне-русскаго язычества.

⁴) Thietmar IV. 17, Monum. Pol. hist. I с. 226.

⁵) Наросток *oi* = *ga* має означати небо, в його руху, метеоричних перемінах.

Досить правдоподібний здогад, що в сім Сварогу маємо ми того старого головного, „єдиного бога“ творчої сили цілої природи, що виступає так виразно ще у Прокопія. Пізнійше, в міру того як різні, найбільш видатні прояви сього бога спеціалізувались в поглядах поодиноких словянських народів і означались особними іменами, сї нові спеціалізовані прояви, в ролі богів, заступали і відсували назад ідею того головного бога. Тому між іменами богів, шанованих на Русі в X в. безпосередно перед розповсюдненням християнства, ми не стрічаємо вже Сварога. Натомість виступає Перун, бог блискавиці й грома, Хорс-Дажьбог, бог сонця, джерело всякого світового добра, Сварожич-огонь, й ин.¹⁾

Та якби не було з іменем, нема непевности, що розвій мітологічних ідей ішов власне отсією дорогою — від „єдиного“ бога неба й світа, спільного взагалі всім індоєвропейським народам, до спеціальних натуралістичних богів, якими були Перун, Дажбог-Хорс, Сварожич й ин.²⁾ Спеціалізація божеств, бодай в значній частині, розвинулась

¹⁾ Мушу зазначити, що погляди на Сварога як на початкового найвищого бога у Словян новішими часами були сильно захитані. Ягіч (Archiv IV) завзято виступив проти них, і його аргументи зробили сильний вплив. Фамінцин (с. 143), Махаль (с. 2121), Леже (с. 235) скептично задивлюють ся на існування його. Боронив його Крек² с. 379 і далі, і я думаю, що правда лежить по стороні оборонців — що противна сторона пішла задалеко в гіперкритицизм. Ширше в 2 вид.

²⁾ Пор. начерк розвою релігійних ідей Індоевропейців у О. Шрадера Reallexicon с. 669. В словянській мітології, усуваючи Сварога, дослідники або лишають відкрите питання про імя найвищого бога, або висовують на сю позицію котрогось з інших богів, або вкінці припускають, що він звав ся просто „богом“. Таку гадку, висловлену вже давнійше, підтримував Фамінцин (с. 141), і до неї же схиляється Леже (с. 50—1). Однак теорія дуже слабка. Лишаю на боці фольклорні згадки про „вишнього бога“ або „бога-пребога“: вони не мають в собі нічого характеристичного. Окрім них вважують на тексти умов Русі з Гревами: „да будет проклят от Бога и от Перуна“ (с. 33), „отъ бога, в него же вѣруемъ, в Перуна и в Волоса бога скотья“ (с. 48); але в першій тексті йде мова, очевидно, про християнського Бога, з огляду на хрещену Русь, в другій „богъ“ може бути тлумачений яко загальне поняття, Перун і Волос — як спеціалізація тієї ідеї. З інших божеств, яких хотіли поставити на чільне місце, згадаю теорію Рожнецкого (Rugin und Thor), що тим часом як культ Перуна розвинув ся під норманськими впливами, домашнім словянським богом був передовсім Волос-Велес. При умовах Олега 907 і Святослава 971 р. по його гадці Нормани кленуть ся Тором, під іменем Перуна, а Русини-Словяне — Велесом. Ся підміна Перуна Тором однак не може устоятись (пор. замітки Тандера в його критиці статі Рожнецкого в Извѣстіях отд. рус. яз. 1903, III), а

очевидно вже па східно-словянським ґрунті: поодинокі словянські галузи йшли в сій еволюції кожда своєю дорогою.

Перун безперечно займав перше місце в руській культурі Х в.: кілька разів вичисляють ся боги в літописи, і ще важнійше — в умовах з Греками, і все Перун стоїть па першій місці¹⁾. В умові 944 р. хрещена Русь має присягти перед Богом в церкві св. Ілї, що в поглядах Руси заступив місце Перуна, а поганська — перед Перуном. В умові Святослава на переступників кладеть ся клятва „отъ бога, въ негоже вѣруемъ — в Перуна и въ Волоса бога скотья“, а літопис вичисляє ідоли, поставлені Володимиром в Київі, в такім порядку: „Перуна и Хорьса и Дажьбога²⁾ и Стрибога и Сѣмарьгла и Мокошь“. При нищенню поганських святощей особливо зневажали Перуна — як найголовнійшого очевидно³⁾. Се відповідає словам Прокція, що між метеоричними проявами божества перше місце займала блискавка (очевидно — з громом). Що Перун був бог грома й блискавки, показує окрім самої його назви, і значінне сього слова у західніх Словян (ґрім) та аналогія з литовським Перкунасом. Перун се небесний бог, спеціальний володар неба, сила різна, але заразом творяща, що оживляє і дає нові сили природі своїм дощем та розганяє своїми ударами ворожі житю елементи засухи, задухи, смерти. Його прикмети були потім перенесені в певній мірі на св. Ілю, що

з тим упаде й така виїмкова роль Волоса. Розвиваючи аргументи за істнованьем на Руси культу Тора, Рожнецкий толкує згадку Київської літописи про „Турову божницю“ в Київі (Іпат. с. 229) як „капище Тора“. Єсть ще й инше толкованье, що бачить в нїм „храм бога Тура“. Але зовсім неправдоподобно, або християнську церкву називали храмом Тора чи Тура (аналогії, які вказувано, нічого не доводять, бо не можна вказати християнського дублета для Тора чи Тура, під покровом якого могло б держатись імя Тура або Тора, як приміром держалось імя Волоса під іменем св. Власія). Шахматов дав недавно нове толкованье сього тексту, опираючи ся на варіанті проложного жития св. Володимира: „церковь святуу мученику Турова“: він вважає Тура іменем Варяга-мученика (Какъ назывался первый русскій святой мученикъ? 1907).

¹⁾ Рожнецкий висловив досить правдоподібну гадку, що на Руси в двірських і дружинних кругах Х в., коли таку визначну роль грали Варяги, на розвій культу Перуна вплинула його подібність до скандинавського Тора. Се вважаю правдоподібним, хоч доводи Рожнецкого за істнованьем в Київі культу Тора, чи то під іменем Перуна, чи незалежно, — всі слабкі.

²⁾ Так в полудневій і новгородській верзії (1 Новг.), а з суздальських в Академічній (Троїцкій) і Переяславській — Хорьса и Дажьбога, в Лаврентієвській і Радивилівській (Кеніґсберській) без и; тяжко рішити, бо останне — lectio difficilior.

³⁾ Іпат. с. 33—4, 48, 52, 80.

у Словян і у Греків був зв'язаний з старим культом небесного божества¹⁾ і перейняв функції Перуна, як володар грому й блискавки.

В вище наведеному літописним ряді богів Хорс і Даждьбог в більшості кодексів стоять як два особні боги, властиво — особні ідоли. Тяжко рішити, чи тут автор, за давниною, узяв два імена того-ж самого бога за два особні божества, чи дійсно сонечне божество двоїлось уже в поглядах поганської Руси; останнє також дуже можливо. Що і Даждьбог і Хорс означають сонечного бога, се ясно, коли звести згадану вище ільосу київської літописи про сонце-Даждьбога з „великим Хорсом“ Слова о полку Ігоревім, що означає не що як сонце²⁾, і в словянських перекладах часом заступає грецького Аполона³⁾. Обидва імена не відомі нам в мітології інших словянських груп; імя Хорса правдоподібно зближується з іранською назвою сонця (авестийське *Khogshêti*); імя Даждьбога виводиться від да ти і бог — добро, богатство, отже означає подателя всякого блага⁴⁾.

Можна здогадуватись, що тим часом як Хорс вказував на сонце як небесне світило, Даждьбог означав опікуна земного життя, роду людського, і тому співець Ігорового полку називає Русинів Дажьбожими внуками⁵⁾.

До сеї сторони соняшного культу близько підходить иньший дуже поважний бог—Велес або Волос, „скотій бог“⁶⁾. Імя його неясне, традиція у иньших словянських груп слаба⁶⁾; в літописним реєстрі

¹⁾ На заміну Ілею Геліоса і Зевса Акрейського вказав Політ (Ὁ Ἥλιος κατὰ τοὺς ἀρχαίους μύθους, ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου), і за ним Веселовский Разысканія въ области духовнаго стиха VII та Леже в розвідці Pégoun et saint Elie. При сих паралелях новогрецького й словянського фольклору на жаль одначе зістається звичайно невисвітленим, що маємо ми тут перейняте з античної грецької традиції, і що треба уважати перейнятим Греками (як і Волохами, Албанцями) у Словян; се особливо треба б вяснити в питанню про поганські свята.

²⁾ Всеславъ въ ночь вълкомъ рискаше, изъ Кыева дорискаше до куръ Тьмутараканю, великому Хрѣсови вълкомъ путь прерискаше — XI.

³⁾ Древности моск. арх. общ. I Мат. для арх. сл. с. 1.

⁴⁾ Dans divitias, Spender des Wohlstandes як толкують Мікльосіч або Крек. Ягіч натомісь (Archiv, V) толкує як deus dans, der gebende Gott. Иньший вивід (Срезневского, Буславя, Афанасева) — від пня dagh, інд. dah. dáhati — горіти, отже бог огня; його підтримують і деякі новітні дослідники (Махаль, Погодін). Проти сього підносив Крек форму Даждь бог (ор. с. 391), але можливий тут вплив народної етимології; важнійша иньша обставина — що бог в сих composita не може означати божества, тільки мати початкове значіння — добра, „б о г а т с т в а“.

⁵⁾ Вид. Огоновського розд. VI і VII.

⁶⁾ Вказують тільки у Чехів, але й то пізні й малозначні ремінісценції. Чив. Крек² с. 454. А деякі учені навіть хотіли цілого Велеса

київських ідолів його поминено, але він стоїть за те в оповіданню про присягу під 907 р. і в умові Святослава, разом з Перуном¹), а численні топографічні назви з ним звязані й згадки в пізнійшій традиції вказують на широку його популярність. Його значінне об'ясняють літописні слова, що то був „скотій біг“, і се потверджує той факт, що його християнський іменник св. Власий заступив його в ролі опікуна худоби. Отже се біг богатства, достатку (скот і гроші в старій Словянщині—се синоніми), опікун господарства, щось дуже близьке до Дажьбога. Звичайно думають, що се був теж соняшний біг, вказують на аналогії Апольона й Марса в сій подвійній ролі—богів сонця і опікунів худоби. Се досить правдоподібно, і коли вже маємо один дублет для сонця, може бути і другий; але можливо й иньше—що тут до значіння першорядного бога підняв ся якийсь низший „демон“. В Слові о полку Ігоревім Боян звець ся „Велесовим внуком“, що вказувало-б на якийсь звязок між Велесом і співом, поезією; аналогія з Апольоном така близька, що будить підозріння про просте перейняте тут грецького погляду—приладженне поетом міта про Апольона до словянських мітольоґічних традицій.²)

Сварожич—огонь згадуєть ся у східніх Словян тільки в пізнійшій реліґійній літературі; але паралельна традиція у Словян балтій-

вичеркнуги з між словянських богів, тому що се мовляв просто християнський св. Власий, подібно як в Святівиті бачили паганізованого св. Вита. Обороні Велеса присвячений просторий і довладний екскурс у Крева³ с. 446—473. Новійшими часами Погодін пробував відрізнити східно-словянського Волоса від Велеса, як відмінну назву.

¹) Іпат. с. 18 і 48. Слова: „бога скотья“ в сій умові може бути пізнійшою гльосою, але у всякім разі давньою, бо вона є в різних верзіях літописи.

²) З иньших кандидатів на словянських соняшних богів згадаю Тура (щось як грецький Пріап), див. про нього спеціальну розвідку пок. Голубовского Нѣсколько соображеній къ вопросу о кн. Турѣ—К. Старица 1891, X; докази наведені тут досить слабі, не вистають. Другий такий непевний сонічний біг, се Ярило. Його, як і Тура вважають образом літнього розцвіту творчих сил природи під впливом сонця. Про Ярила одначе є сильна традиція народня, але головно у Великоросіян (див. одначе у Афанасєва ор. с. III с. 727). Він відповідає таким символам літнього сонця, як Коструб, Купало; в письменній старо-руській традиції не згадуєть ся, як і вони. При слабій індивідуалізації русько-словянських божеств витичати виразу границю між сими „моментами літнього повороту сонця“ та правдивими божествами, як то пробують зробити (нпр. Махаль с. 200 і далі), дуже трудно. Але з огляду, що ми маємо тут діло з пізніми (XVII—XIX в.) народніми образами, не звістними, як я сказав, з давніх джерел, обережніше буде не робити силоміць для них місця серед давніх мітольоґічних образів.

ських показує, що образ сього божества сформувався ще в передхристиянські часи.

Сі фігури—Перун, Хорс-Дажьбог, Велес, Сварожич—то „боги“ у властивім значінню того слова. Слово богъ (санскр. bhāga богах, податель добра, Zend. бага—big¹⁾), фригійський Ζεός Βαγαῖος означає спершу добро, благо (звідти—богатий, богатство, збіже, і в негативній формі—убогий), в дальшій ряді—се добродійна сила й податель добра. Отже боги—то добрі сили, прихильні людському життю й щастю. Чи їм відповідали в світогляді наших предків сили й істоти темні, ворожі „життю Дажьбожого внука“, в формі теж-поодиноких божеств? Скільки небудь виробленого дуалізму в словянськیم релігійнім світогляді не помічаємо. Хоч між низшими, божеськими істотами стрічаємо небезпечні чоловіку створіння, одначе й вони тільки небезпечні, не змі принципіально, і в словянськیم Олімпі не можна вказати на певно якихось репрезентантів темного, злого принципу²⁾. З деякою правдоподібністю можна ще думати се за Стрибога, виводячи його імя від стрити—нищити, отже нищитель добра, біг негоди: в Слові о п. Іг. вітри звуть ся „Стрибоговими внуками“. Та й тут не знати, чи дійсно сей Стрибог був наскрізь ворожою силою, ідеєю злого, а не простою персоніфікацією певних природних явищ.

Се були-б головні, вищі боги наших предків, про котрих можна щось певне сказати. Деякі иньші імена зістають ся цілком неясними або непевними³⁾.

Сі головні боги до певної міри були персоніфіковані— на се

¹⁾ Сей словянсько-іранський паралелізм піддає згодом, що словянське слово перейняте через Скятів від Іранців; див. Berneker Slav. etym. Wörterbuch, sub voce. Але правдоподібно корні сього культу ідуть глибоше. Див. Schroeder Über die Glauben an ein höchstes gutes Wesen bei den Ariern (Wiener Zeitschr. f. Kunde Morgenl. 1904).

²⁾ Див. спеціальну розвідку Мочульського О мнимомъ дуализмѣ у Славянь, також Крек² с. 404, Махаль ор. с. с. 36—8, Брікнер—Archiv V с. 163, Нерінг—Archiv XXV.

³⁾ Про літописного Семарьгла нпр. досить принята гадка, що се біблійні ідоли Ерґел і Асафад (Царств. IV, 17); Гедеонов бачив тут єгипетського Σεμ-Ἡρακλῆς. Новійші мітольоги уважають сі виводи непевними, та й не уважають можливими бачити тут якогось словянського бога; за те Вірт (Gesch. Asiens 182 й ин.) добачив тут вавилонський вплив на Русь! Мокось зістаєть ся загадкою, в церковній літературі сим словом перекладають грецьке μαλακία, „ниже есть роучный блоуд“. Див. Крек² с. 465—6, Ягіч в Архиві V с. 6—7. Крім літописи сі імена згадують ся ще в згаданих пізнійших діатрібах (Тіхонравов і Владіміров ор. с.).

передовсім вказує існування таких абстрактних імен як Дажьбог, Стрибог, існування ідолів і можливість таких поетичних образів Слова о полку Ігоревім як Дажьбожь внук, Велесів внук, і под. Отже існували певні елементи теоморфізму. Опись Перунового ідола в літописи, а також ібн-Фадланове оповідання вказували-б на початки антропоморфізму: літопись оповідає, що за Володимира поставлено в Києві ідол Перуна—деревляний з срібною головою й золотими вусами; ібн-Фадлан оповідає, що руські купці молились перед ідолом — деревляною колодою, з вирізбленим лицем, подібним до людського¹). Але се були тільки слабкі початки антропоморфізму, взагалі-ж індивідуальність словянських богів ще дуже слабо була розвинена. Ми напр. не знаходимо ніяких певних слідів генеалогії богів; гльоса Київської літописи, що називає сонце — Дажьбога сином Сварога, підказана правдоподібно текстом хронографа, що зве Геліоса сином Гефеста. Автор Слова о полку Ігоревім, уживаючи таких виразів як Дажьбогові внук, Стрибогові внуки, очевидно не вкладає в них ніякого реального змісту, не виходить з яких небудь генеалогій, тільки дає метафори, поетичні образи близькості до чоловіка того чи иньшого божества, улюбленості його і т. ин. Важний також з сього погляду факт — брак богинь в нашій мітології: не можемо вказати на певно ні одної²). Очевидно, русько-словянські боги ще дуже слабо сперсоніфікувались і не затратили свого початкового характеру — певних природних сил, метеоричних явищ, елементів природи.

Окрім головних „богів“, давній Словянин, і Русин спеціально, бачив в природі наоколо себе множество підрядних істот. Не знати, чи не називались вони загальною назвою бісів — старим словянським словом, що в перекладах заступає грецьке *δαίμων*, *δαίμονα*, і потім, під впливом християнства стало означати злих духів. Але як би не було з іменем, самий факт існування в словянським світогляді таких низших божеств, надлюдських істот не має найменшої непевности. В вище наведеним тексті Прокопія бачили ми згадку за „німф і деякі иньші божества“. Такими німфами були полудневно-словянські віли і наші русалки, а властиво одна тільки, властива категорія русалок, бо під сим іменем розуміли потім не тільки водяних німф, але й утоплениць і нехрещених дітей (мавок — навок, від навь — мерлець). Саме імя „русалка“ — пізнійше, пішло від лат. *rosalia* (як тепер

¹) Іпат. с. 52. Гаркави с. 95.

²) Всякі Весни, Лади, Морани й под. опирають ся почасти на непорозумінню, почасти на дуже непевних звітках; непевна навіть Жива, хоч опираєть ся на словах Гельмольда — див. Крек² с. 403 і особливо Брікнер ор. с. — Archiv XIV с. 164 і далі.

приймають) і закрило початкове імя; але віра в водяних і лісових німф мусить сягати прасловянських часів¹⁾.

Певні тасмничі істоти жили в болотах, лісах, горах, полях. Про шанованне криниць, болот, гаїв — себ то тих божеств, що жили в них, згадують письменні пам'ятки від XI в. М. Іоан згадує про тих „єже жруть бѣсомъ и болотомъ и кладеземъ“. Церковна устава Володимира між провинами вчисляє: „или кто молитъ ся подъ овиномъ или въ рощени, или у воды“²⁾. В теперішніх часах ще заховались в народі образи водяника, що живе в воді, лісовика чи полїсуна — в лісі, і всяких взагалі „дідьків“ — хатніх, болотяних, лісових, що при всіх своїх пізнійших відмінах свій початок ведуть з перед-християнських часів. Сучасні чорти, чи дідьки, що сидять в душлистих деревах, в старих покинутих будовах, млинах і т. и., заступили місце давніх перед-християнських „бісів“. Шанованне криниць переховалось подекуди дуже живо³⁾.

Ріжні категорії людей также мали певні надприродні прикмети. Такі вовкулаки — люде, що можуть обертатись вовком. Упири, що по смерти виходять з могил і висисають у людей кров. Сюди-ж по части належать волхви і новійші відьми і відмаки (від відати, рівнозначне з знахуром, знавцем) — люде, що знають магічні тайни і вміють впливати на природні явища, знають надприродне. Всі ці вірування належать ще до передхристиянського світогляду.

Ласку вищих і низших божеств здобував собі Русин, як і кожний иньший, молитвами, обітницями та жертвами. Се був натуральний наслідок персоніфікації натуральних сил і явищ, і початки сих форм побожності сягають ще праїндоевропейських часів⁴⁾. Ми бачили вище

¹⁾ Давнійше виводили русалок то від рус-ло, то від рус-ий, але Мікльосіч (Sitzungsberichte віденської акад., іст.-філ. т. XVI) і потім Томашек (ibid. т. LX), Веселовский Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, V) звернули увагу на латинське весняне свято rosalia (новогрецьке ροσάλα), що припадало на часи русальних свят у Словян: подібно як було з calendae, так і ся назва легко могла перейти в словянський календар, а потім і на самих водяних німф — див. Крек² с. 407, Махаль с. 123.

²⁾ Правила § 15, Устава—Чтенія Київ. II 2 с. 66 (XIII в.), теж у Тіхонравова і Владімірова ор. с. Поминаю характеристику Полян в I Новгород.; „бяху же погани, жруще озеромъ и кладяземъ и рощениемъ, якоже прочіи погани“, бо се звучить як фраза шабльонова, нав'яна книжністю.

³⁾ Про сучасний культ криниць на Україні див. замітку Литвинової К. Ст. 1884, IV і реферат Ящуржинського на XIV арх. зїзді—Извѣстія с. 99.

⁴⁾ Schrader Sprachvergleichung³ II с. 446 і далі, Reallexicon 597.

звістку Прокопія, що Словяне й Анти жертвовали і тому найвищому богу і тим низшим „демонам“ всяку худобу та обітницями жертвували можливим викупити свою душу в останній біді. Константин Порфирородний оповідає про жертви подорожніх Русинів на Дніпровім острові св. Георгія (Хортиці): там під превеликим дубом, спеціально поважаним, жертвовали вони живих птиць, хліб, мясо і хто що мав; про птиць кидали жеребки — чи їх зарізати чи пустити живими. Ібн-Фадлан оповідає про молитви руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам всяку страву, хліб, мясо, молоко, цибулю, напитек, і молить головного бога, щоб послав йому добрий торг; коли торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удасться по протекцію до менших ідолів з подарунками й поклонами; коли-ж попродасть легко, то уважає обовязком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на закопаних наоколо палях. Цікаву молитву „Словян“ (руських) наводить старе арабське джерело (Ібн-Росте й інші): під час жнив, каже воно, беруть просо в кірці, підіймають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам страву, дай нам і тепер її подостатку!...“¹⁾

Як бачимо, Константин оповідає, що Русини молились і жертвовали під великим, спеціально поважаним дубом. Спеціальне поважання дерев, як священних місць, де перебуває біг — се річ загальнозвістна у індоєвропейських народів; нема нічого дивного, коли й у Словян дерева заступали місце храмів або якихось образів. Для молитви, жертв, взагалі культу, звичайно служили ті місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, — де він уважав можливим зблизитись до сеї таємничої сили як найблизше. В образку, поданім Ібн-Росте, Словянин молить ся на полі до неба; в вище наведених місцях Правила м. Іоана або Володимирівної уставу він жертвує таємничим природним силам коло криниць і болот, молить ся в лісі або коло води.

Але поруч таких нерукотворних святощів бачимо й рукотворні. Храмів, правда, у Словян не знаходимо, окрім балтійських (і то пізнішими часами), але згадують ся ідоли богів. Найранішу звістку для Руси маємо під 945 р.: Ігор з дружиною присягає в присутності грецьких послів, — „иде на хольмы, кде стояше Перунь“. Потім, оповідаючи за Володимира, літопись каже, що він поставив в

¹⁾ Константин De admín. 9. Гаркави с. 95. Ібн-Росте в вид. Хвольсона с. 30—1, теж у Гурдезі.

Київі на горі, коло княжого двору ідоли Перуна, Дажьбога, Стрибога і ин.; Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород, поставив там над р. Волховим ідол Перуна. Іларіон і старе життє Володимира. кажучи про його заслуги перед християнством, теж згадують про поганські ідоли і капища (жертвенні місця) на Русі. Яков каже навіть про „храми ідольські“, але ся одинока звістка певно — риторична фраза¹⁾. Останніми часами багато наробила галасу звістка про капище викрите в Київі коло старого княжого двора, під Десятинною церквою. Але ся купа каміння (відкопана і потім знову засипана землею)²⁾ не знати навіть, чи була якоюсь будовою, а ритуальне призначенне її у всякім разі ні з чого не можна було констатувати.

Слова літописи, що оповідає, як Володимир ставив ідоли, навели на гадку декого, що ті ідоли — то була новина на Русі, що то Володимир доперва починав їх заводити під чужим впливом (поморським чи варязьким). Але такий погляд неоправданий; літописне оповіданне про Володимира хоче представити контраст його поганської безбожності й християнської побожності і для того кладе натиск на його відданість поганському культу. Інші писання XI в., говорячи про Володимира, нічого не знають про якісь його спеціальні заходи коло поганства. З рештою ідол Перуна бачимо ми ще за часи Ігоря; за руських ідолів згадає й ібн-Фадлан. Могли се, справді, бути тільки початки сієї стадії поданського культу — шановання богів в формі антропоморфних образів; можливо, що сі ідоли бували тільки в більших центрах тодішнього житя, тим часом як народня маса могла зіставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць; можна добачувати тут при охоті дещо й норманських виливів; але очевидно, не були сі ідоли якоюсь новиною, занесеною на Русь кілька років перед християнізацією.

Літопись, оповідаючи всякі страхи безбожності перед охрещеннєм Володимира, каже також, що в Київі жертвували ідолам люлей. Загальна згадка її мало що варта: „и жряху имъ (тим Володимировим ідолам), наричуще я богы, и привожаху сына своя и дъщери, и оскверняху землю требами (жертвами) своими, и осквѣрнися кровьми земля Руская и холмъ-тъ“. Виходило-б. що Кияне жертвовали своїх дітей

¹⁾ Іпат. с. 33—4, 52—3. Іларіон в Чтеніях Київ. с. 55, пор. 52—3, життє *ibid.* с. 15, 20 і 21. Інтересна аналіза літописних текстів про поганський культ у Рожнецкого с. 503 і далі. Основні тексти й дописки літописи тут мають одначе майже однакою вартість, бо ідуть більше меньше з того-ж самого часу.

²⁾ Модель в київській міській музеї, але наскільки вірно вона зроблена, не знаю.

богам („привожаю“—очевидно для жертви); але цілий текст взятий з св. Письма і може бути ужитий риторично, зовсім без реального значіння¹). Так само напевні подібні-ж вирази у Іларіона²). Важніші були-б конкретні факти. Таке оповідання наводить літопис: Володимир, вернувши ся з щасливого походу на Ятвягів, з своєю дружиною „творяше требу“ (жертву); але „старци и бояре“ постачовили кинути жеревки на хлопця й дівчину та їх жертвувати богам. Упало на сина Варяга християнина, той не дав свого сина і поганьбив поганських богів; довідавшись про се, Кияне-погани розкидали його двір і вбили його з сином³). Се оповідання оперте на місцевій традиції, тому має право на довіре, але може бути питання, чи ся справа жертви переказана добре: чи не було тут з початку тільки спогаду про убийство Варяга за ганьбу, кинену ним на поганських богів, а подробиця про жертву зявила ся при літературній обрібці, під впливом книжних взірців.

Крім літописи про жертвовање людей оповідає ще арабське джерело і Лев Диякон. Ібн-Русте каже: у Русинів є знахорі, що мають дуже великий вплив на князя; що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути; „знахор бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає, поки задушить ся: і каже: „от жертва богу“⁴). Ся інтерна відомість має ту слабу сторону, що дуже близьке до нього оповідання знаходимо у Ібн-Фадлана про Болгар⁵), і для того насуваєть ся питання, чи воно не приточене до Русинів через помилку? Лев Диякон оповідає, що Русини в Доростолі, палячи своїх покійників, „справляли жертви за мертвих: топили в Дунаю дітей і півнів, кидаючи в течію“; але й тут насуваєть ся сумнів, чи Лев не помиляв ся з сим жертвовањем дітей за умерлих? бо аналогічних жертв за умерлих ми не стрічаємо. Кінець кінцем істнованне на Руси XI—X в. звичаю жертвувати людей навіть в пев-

¹) Іпат. с. 25—пор. 61—2. Відносини сього оповідання до початкового тексту літописи неясні.

²) „Уже не закалаемъ бѣсомъ другъ друга, но Христось за ны закалаемъ бываеъ“—с. 52. Тут загальний образ переходу цілого світа з поганства до християнства, отже деталі образа не вонче мусять бути українські.

³) Іпат. с. 54—5.

⁴) С. 38, теж у Гурдезі.

⁵) „Когда вони бачать чоловіка оборотного й быстрого, то кажуть: сьому чоловіку випадало-б служити богу, і для того ловлять його, видають йому на шию петлю й вішають на дереві, доки не розпадеть ся“—вид. Гаркаві с. 91.

них важніших обставинах представляється мені не певним, хоч в давнішій індоєвропейській минувшині людські жертви мусіли існувати¹⁾.

Цікаво, що в поданих вище оповіданнях літописи про присягу, складану перед Перуном, про жертви богам і т. и. ніде не виступає спеціальна верства жерців. Вони взагалі ніде не згадують ся на Русі, як і в інших Словян (окрім пізніших балтійських, з їх значно більше розвиненим поганським культом), через те можна з усякою певністю сказати, що в нас їх не було, та се й зовсім натурально при слабо вироблених формах релігії й культу. Публичні жертви, від держави чи народу, справляє князь або заступники громади — бояри й старці в поданим вище оповіданню літописи. Приватні жертви й молитви справляв кожний за себе чи за свою родину, як от в оповіданню ібн-Фадлана про руських купців. Ролю голови родини як заступника її перед богами показують нам сучасні, вже християнізовані обряди — нпр. при різдвяній вечері, коли батько чи інший старший править молитви і всякі релігійні церемонії при побожній, пасивній асистенції домашніх.

За всім тим, хоч не було спеціальної кляси жерців, були однаке люде, що уважали себе й у людей уважались спеціалістами й порадиниками в усякого рода релігійних справах. Се власне були-б згадані вище волхви — знахорі, звісні взагалі ще з часів індоєвропейських у всіх індоєвропейських народів. З такими „волхвами-кудесниками“ (чудотворцями) докладно знайомлять нас наші руські джерела. Віщий Олег мав запитатись волхвів, від чого він має вмерти, і волхви проrekli, що від свого коня; він залишив того коня, але дійсно, каже Повість, вмер з сього, що вкусила його гадюка, вилізши з черепа того, уже здохлого коня. З такими волхвами нараджувала ся в Полоччині, вже по охрещенню Русі, мати звісного Всеслава про свого сина, що родив ся з „язвеном“ на голові, і вони прирадили, аби він носив те язвено на собі, і від того він був „немиловичь на кровопролитє“. В Києві, вже в 2-ій пол. XI в. зявив ся був волхв, що оповідав, як йому зявилось п'ять богів і заповідали великі переміни на світі²⁾.

Сі волхви, предки пізніших відунів-чарівників і відьом, мають надлюдське знання тайного, укритего, через те вони „віщі“ (або „вѣдущи“). Вони, очевидно, найкраще могли знати, чого ніхто не міг знати — як покермувати таємничими силами природи, придбати їх ла-

¹⁾ Schradet Reallexicon, п. сл. Opfer, пор. ще ту цитовану працю Рожнецкого, I. с.

²⁾ Іпат. с. 23, 109, 127.

ску та поміч і відвернути шкоду. Але їх магічні засоби обмежені в своїх впливах: давніша віра у всемогучу силу магічних актів уступила ся перед новітніми ідеями незмінного божого „суду“. Волхви теж не можуть противити ся непереможній волі богів. Олега звали люде „віщим“, але волхви напрозорчили йому смерть від коня, й стало ся; віщий Всеслав, на що був кудесник, а „часто бѣды страдаше...“

Ми бачили вище звістку Прокопія, що Словени й Анти не признавали фатума. Очевидно, Прокопій виходив тут з того, зазначеного ним факту, що Словени й Анти уважали можливим жертвами та обітницями визволити ся від біди чи смерти, отже не признавали якоїсь непереможної сили тієї долі, а підпорядковували її божій волі. Але ся панує над чоловіком всевластно. Віщий Боян, що очевидно, стояв ще вповні на ґрунті поганського світогляду, висловив се в афоризмі:

ни хытру, ни горазду
ни птичю горазду
суда божия не минути... (Слово о полку Іг. XI).

Волю божу він представляє, відповідно народнім поглядам, в виді суду, декрету: „прийти на суд“ значить умерти, підпасти останньому декрету. Теж бачимо і в народній мові: дівчина виходить за „судженого“ їй долею чи богом. У нас і Великоросіян, у полудневих і західніх Словян, є судильниці, судишники, суждениці, судячки, що заправляють людською долею. З ними зближують „рода і рожденицю“, звістних в східно-словянській книжній літературі XII в.: канонічні записки Кирика (новгородські) згадують, що люде „крають хліби, сири, мід“ роду і рожениці (рожаниця) і пють на честь рожениці ¹⁾. Судячи по імени, тут можна бачити долю прирожденну, в противність полуднево-словянській випадковій „стрічі“ (срѣча). Кожний має свою долю, персоніфіковану в спеціальну істоту, і ті долі призначають ся богом чи якоюсь спеціальною вищою силою („Усуд“ сербських казок) ²⁾.

¹⁾ Русская ист. библиотекa VI с. 31, Тихонравов I. с. 89—90, 92, 94 й ин.

²⁾ Важніша література: Срезневскій Роженицы у Славянъ и другихъ языческихъ народовъ, 1855. Valjavec — O Rodjenicah ili Sudjenicah (Književnik, II). Афанасьевъ ор. с. III гл. XXV. Потебня: О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ, Труды моск. археол. общ. т. I. Крѣк: с. 408—9. Krauss Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven, 1886. Веселовскій Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, V (Сборникъ II отд. петерб. акад. т. 46). Machal гл. V. Гальковский Мифологическій элементъ — II. Усудъ (Филол. Зап. 1900—1). Сонни Горе и Доля въ народ. сказкѣ (Египос, 1906). Тексти про рожениць — словарь Срезневскаго III с. 141.

Персоніфікують ся рівнож такі ідеї як Лихо, Злидні, — почато тому бачимо вже в Слові о полку Ігоревім в образах Обиди, Нужици; але сі образи взагалі не прибрали, щоб так сказати, кости й плоти конкретних істот. А „род“ і „рожаниця“, сполучаючи до купи ідею долі з ідеєю опікунів, патронів роду, вже подають руку культови предків-небіжчиків.

Житє чоловіка в віруваннях Словян, і Руси спеціально, не кінчить ся з смертю його. Про се маємо й безпосередні літературні звістки, а ще більш посередніх. Русь, присягаючи на умові 944 р., заклинала себе між иньшим, як би не додержала тієї умови так: „да будуть раби в сий вѣкъ и въ будущий“¹⁾. Се заляте, хоч по стилізації умови вкладаєть ся в уста християнської Руси, очевидно уложене відповідно поглядам Руси поганської. Ширше розвиває її погляди Лев Диякон. Русини, каже він, ніколи не віддають ся в неволю. скорше себе забивають самі, бо вірують, що забиті ворогами на війні служать на тім світі своїм убийцям; боячи ся такої неволі, вони самі себе забивають, не хочачи служити тим, що їх забють²⁾. Нам тут важне саме вірування про посмертне житє, хоч при тім треба зазначити, що Л. Диякон дещо помішав: Русь очевидно вірила, що раби сього світу будуть рабами й на тім світі, і через те вони не віддавались в неволю. В оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця один присутний висловляє переконання, що небіжчик по спаленню його тіла переходить просто в рай, а дівчина під час похоронної церемонії в екстазі бачить своїх свояків і свого покойного пана „в гарнім зеленім садї“ (раю), і чує, як він кличе її до себе³⁾.

Істнованне віри в посмертне житє потверджують і такі факти як звичай наділення мерця при похороні річями, що були йому потрібні в житю і мусять знадобити ся в посмертнім продовженню його житя⁴⁾, як культ духів предків і вірування, що мерці можуть з'являтись часом між живими, а людська душа в певних випадках може перейти в рослину або звіря, — вірування сі переховались в нашій народній словесности й досі.

¹⁾ Плат. с. 33. ²⁾ IX. 8. ³⁾ Гаркави с. 99.

⁴⁾ Крім такого міркування в основі сього звичаю може лежати ще иньше, що витікає з давніх ідей магичної сили, яку можна дістати над людиною, заволодівши чи якоюсь частиною її тіла чи предметом тісно зв'язаним з нею. Той хто заволодів би річями найблизшого ужитку покойника, здобув би тим самим магичну силу над ним самим; тому льояльність для небіжчика наказує знищити, вийняти з уживання найблизші йому предмети, аби над ним не висіла така страшна небезпека.

З огляду, що похоронні обряди дуже добре ілюструють сї вірування, ми подамо тут звістки про них, тим більше, що наші відомості про сї обряди багаті як рідко в сфері культурної історії, бо маємо окрім досить багатих письмених звісток ще й археологічний матеріал¹⁾.

Богацтвом змісту звертає на себе увагу передо всім оповідання Ібн-Фадлана²⁾. Він був присутнім на похороні багатого руського купця в котрімсь надволянським місті (в Ітилі або в Болгарі) в 922 р., і описує сей похорон так. Небіжчика положили в могилу тимчасово, поставили коло нього напйток (правдоподібно — мід), овочі й гуслі (чи взагалі струнний інструмент), а самі зайнялись приготуванням йому одяжі й усього иншого потрібного. Се тривало десять день. Майно його, як звичайно, поділили на три частини: третину дають

¹⁾ Головною працею зістаєть ся написана тому більш як сорок літ монографія Котляревського О погребальныхъ обрядахъ языческихъ Славянъ, 1868, передрукована в III т. його Собрания сочиненій (Сборникъ II отд. петерб. академії, т. XLIX, 1891). Визначні прикмети сїєї праці і багатий зібраний в ній фактичний матеріал були причинами, що після того словянський похоронний ритуал мало звертав на себе увагу дослідників. Працю Котляревського належить одначе доповнити новішим археологічним матеріалом (що тоді майже ще не істнував). Важніші публікації дослідів могил вичислені вище, с. 245—6. Див. також: Яроцькій Краткій отчетъ о раскопкѣ кургановъ Рѣчицкаго могильника (коло Овруча) — Труды общества изслѣдователей Вольни, I. июгож Могильники по среднему теченію р. Уборти — Археологическая лѣтоп. Ю. Р. 1903, тамже с. 329 короткий реферат июгож про розкопки на вододілі Уші й Уборти. Еременко Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уѣзда — Труды отд. слав. археологіи т. I. Самоквасовъ Сѣверянскіе курганы — Труды XI сѣзда т. I. Бобринскій II с. 179. Сперанскій Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ уѣздѣ — Археолог. извѣстія и замѣтки 1894. Антоновичъ Дневники раскопокъ въ Чернигов. губ. (Труды предв. ком. XIV сѣзда). Про дослѣди на дреговичській території — Ол. Грушевскій Пинское Полѣсье I с. 4 і далі. Загальні характеристики (одначе дещо довільні часом) в працях Спицына Обзорніе губерній въ археол. отношеніи (Труды отд. слав. археол. т. I, II, IV) і Разселеніе древне русскихъ племень по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. П. 1899, VIII). Про пережитки старого похоронного обряду в сучаснім побуті Ящуржинскій Остатки языческихъ обрядовъ сохранившіеся въ малорусскомъ погребеніи (Кіев. стар. 1890, 2)

²⁾ Пригадую сказане вже вище (с. 271) про скептичні замѣтки що до приналежности сього оповідання до Словянської Руси (Замѣтки о Руссахъ ибнъ Фадлана и другихъ арабскихъ писателей — Ж. М. Н. П. 1881, VIII, Спицынъ ор. с.); не можна виключити се оповідання з кругу матеріалів про Словянську Русь, як і инші арабські звістки про Русь IX—X в.

родині, третину уживають на спорядженне одіжи небіжчику, третину — на напиток, що пють в день похорону. Спитали дівчат, невільниць небіжчика, котра схоче бути похороненою з ним; одна згодилась. і її від тоді пильно стерегли, а дівчина пила ті дні й веселилась.

В день похорону витягли човен на берег, оперли на підпори, а наоколо поставили ідоли в формі людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і виложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет; се робила баба, що доглядала всіх тих приготовань, вона-ж забиває дівчину; її звуть „ангелом смерти“. Небіжчика одягли як найбогатше: в шовкову свиту з золотими гудзиками, на голову соболеву шапку з золотим верхом, і посадили в наметі на лаві, підперши подушками; коло нього поклали напиток, овочі й пахучі рослини та зброю його; розтяли собаку й кусні її положили теж коло нього; теж зробили з двома кіньми, поганявши їх перед ним, з двома коровами, півнем і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини. Її підіймали тричі до чогось, що Арабу здалось подібним до дверної лутки — може над кирницю, й вона бачила там (в екстазі, а може й п'яна) небіжчиків — своїх батьків і свояків, та свого господаря: „сидить він в саді, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведіть же мене до нього“, мала казати дівчина. Тоді її повели до небіжчиковаго човна; вона роздала свої окраси прислужницям і з чаркою, у піснях прощала ся з світом; після того її заведено до намету і там її задушила і ще ножем заколола та баба — доглядачка похорону.

Тим часом під човном згромаджено дерево. Найстарший свояк небіжчика запалив тепер дерево, й інші стали за ним кидати теж запалені тріски. За годину згоріло те все. Тоді на тім місці зробили могилу, а в середині поставили березову палю, надписавши на ній імена небіжчика і руського князя. Оден присутний Русин сказав при тім ібн-Фадлану: „ви, Араби, дурні, що кидаєте найдорожшого й найповажнійшого у вас чоловіка в землю, де його ідять гади й хробаки: от ми палимо його за одну хвилию, і він зараз же вступає до раю“.

В сім оповіданню інтересні згадки про посмертне житє людських душ у раю, „в гарнім зеленім саді“, після того як тіло пропало. На посмертне-ж житє вказують ті всі прибори до похорону: небіжчик переходить на той світ з цілим інвентарем: човном, кіньми, волами, питєм і їдою, ба навіть і з жінкою. Значінне сього останнього моменту в оповіданню ібн-Фадлана поясняють слова Масуді: як вмер чоловік,

то разом з ним палять його жінку; як умре жінка, то чоловіка не палять; а як умре нежонатий, то його женять після смерті¹⁾).

Сей похоронний обряд, описаний у ібн-Фадлана, потверджує ся чернігівськими могилами. От як описуєть ся на їх основі тутешній похоронний ритуал: робило ся земляне підвисшенє (т. зв. точок), на нїм складали великий стїс дерева і збивали його зелїзними цвяхами; на стосї клали небїжчика і коло нього зброю, ріжні річи, гроші, зерно, домашню худобу; в певним віддаленнї клали труп жінки; спаливши те все засипали землею²⁾.

Се були похорони богатших, аристократів, в значній части прихожих Варягів. Але похорон звичайний, місцевий, описаний арабським джерелом ріжнить ся від нього тільки меншими розмірами і меншою пишнотою. Словяне покійників палять, каже ібн-Русте і Кардізі; жінки на знак жалю друкать собі ножем лице й руки; коли котра з жінок небїжчика з особливої любови схоче вмерти з ним, її вішають коло трупа небїжчика і палять теж; другого дня по спаленнї небїжчика ідуть на огнище, збирають попїл, складають в судину і ставлять на горбі; по роцї збираєть ся туди родина небїжчика, приносять яких двадцять кухлїв меду, їдять, пють і потім розходять ся. Зовсім подібне оповїдає й Повість про Сїверян, Радимичів, Вятичів та Кривичів: „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимъ і по семъ творяху кладу велику (стїс), и възложать на кладу мертвѣца, и съжигаху, и по семъ събраваше кости, вложаху в ссудъ малъ и поставляху на столгѣ“³⁾. Дїйсно в Сїверщинї маємо поруч тих аристократичних могил похорони більш звичайні, де на горбку стоїть горнець з останками небїжчика і дрібних звірят, спаленими де инде і вложеними потім в сей горнець, а горнець присипано землею⁴⁾. Такїж могили вкриті й на Волини; широко розповсюднений такий тип похорону в землї Кривичів, й ин.

В наведенім вище оповіданнї ібн-Фадлана Русин смієть ся з Арабів, що вони ховають в землю своїх небїжчиків. Але тим часом у самих Русинів був другий похоронний тип — ховання в землї, і то як раз і у Руси *хатъ ѣзоуѣ* — Полян, також у Деревлян, Дреговичів, і у тих самих Сїверян. Повість, закидаючи нечестивий обряд палення иньшим, не згадує про похоронний обряд Словян на правім боцї Дніпра очевидно власне через те, що тутешнє хованнє мерця

¹⁾ Гарвави с. 129. ²⁾ Труды III зїзду I с. 205—6.

³⁾ Котляревський (О погребальныхъ обычаяхъ — Собрание соч. III с. 124—6) толкував се в звязку з санскр. *stūp* як горб, могила.

⁴⁾ Труды III зїзду I с. 206.

в землю було ближше до пізнішого християнського обряду. Досліді останніх десятиліть познайомили нас з ним досить докладно. Бачимо в нім відміни й варіанти, часто навіть в тій самій околиці, в могилах тої самої осади, а є й певна різниця в популярності тої чи иньшої форми в певній області або в певній осаді. В правобічній Україні — в поріччях Тетерева, Случи, Горини найчастіше ховають в ямі, рідше кладуть на поверхні землі, або на підвисненню (точку). За Припетю навпаки переважає ховання на поверхні землі¹⁾. Досить часто стрічають ся останки огня: на приготованім для похорону місці клали наперед огонь (може се ритуальне очищення могили огнем), і мерця клали на се кострище, або обсипали попільом²⁾. Часом висипали могилу попільом або якоюсь иньшою підсипкою (ясною глиною або що). Небіжчика клали або просто на сю підсипку і обкладали колодами, чи ставили над нім рід деревляного склепіння, — або робили наперед поміст, або нарешті ховали в труні. Вона має також різні форми. Часом се видовбана (або випалена огнем) колода, або дві колоди — одна за труну, друга за віко; часом щось як труна збивається ся залізними цвяхами з колод; або нарешті вона робить ся з дощок — сі труни непримітно переходять потім в приняті в християнських часах домовини, так що на завсіди можна їх відріжнити. Небіжчика ховали вбраного в повний костюм, і з ним звичайно клали різні предмети з господарства: ножики, огня, кремні для кресання огня, серпи, залізні знаряди, деревляні відра і глиняні судини, часом з виразними останками страви; річей взагалі не багато і обстановка звичайно досить бідна. Звичайно в могилі лежить тільки оден небіжчик. Лицем він звичайно обернений до сонця, головою на захід. Над ним висипали могилу — звичайно досить невелику, 1¹/₂—2 метри³⁾. В насипу досить часто стрічають ся верстви попільу — останки огня, і звичайно видно, що насипано могилу не зразу, а кількома наворотами, за кілька літ. Правдоподібно, поминки по небіжчику бували злучені з досипуванням могили.

¹⁾ В поріччю Тетерева Антонович констатував з 282 могил 164 похоронів в ямі, 70 на поверхні землі, 88 на підвисненню. В поріччях Горини й Случи п. Мельник на 252 могил знайшла 164 похоронів у ямі, 54 на поверхні землі, 33 на підвисненню. За Припетю похорон на поверхні землі має до 70%, при тім чим далше від Припети, тим більше переважає сей тип. В полудневій Сіверщині переважає похорон в ямі, в північній — на поверхні землі.

²⁾ Про сей обряд і його сучасні пережитки (палення свято-іванської трави при похороні й т. и.) див. в Трудах XI съезда т. II с. 128.

³⁾ Невисокі насипи і бідний інвентар могил сильно відрізняють сі похорони від могил т. зв. свитської доби.

З літературних джерел цікаву звістку маємо у Ібн-Русте і ин. У „Словян“, як ми бачили, вони констатують паленне мерців; у Руси натомість — похорон в землі: „як умре хто небудь із значних, копають йому могилу як велику хату, кладуть його туди і разом з ним одіж і золоті обручі, що він носив, ставлять багато страви, судини з напитком і гроші, нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живу; вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі“. Мушу одначе зазначити, що се оповідання трохи підозріле своєю близькістю до оповідання Масуди про Болгарів¹⁾. Наша літопись говорить тільки про поганський звичай сипати могилу над небіжчиком та дає подробиці про тризну: Ольга заповіла тризну над могилою свого чоловіка; Деревляне, „слышавше, свезоша меды многы зъло“; Ольга поплакала над гробом свого чоловіка та сказала висипати високу могилу, і коли висипали, „повелъ тризну творити“; тоді Деревляне засіли пити, доки не поупивались²⁾. Сей образок близько підходить до оповідання Ібн-Русте про роковини, справлювані на могилі, з стравою і медом. В чернігівських могилах на першій верстві землі, що покриває спалені трупи, знаходили ся судини з паленими останками барана — мабуть жертви, і з ними різна зброя; може се останки тризни на могилі, присипані потім новою верствою землі.

Але тризна не обмежалась самим прованисм на могилі; слово се означає боротьбу, битву, і можна думати, що бодай на похоронах богатших уряджувались на честь небіжчика якісь бої, гри. Такі воєнні церемонії при трупі чи могилі небіжчика, звісні у різних народів, насамперед мали на меті настрашити неприяні духи і відогнати їх від небіжчика, далі переходять у різні воєнні гри на честь його, і саме отсі воєнної гри звали ся „тризною“. Вони робили ся перед похороном, зараз по смерті: „аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ“, і потім палили трупа, — так оповідає Повість про поганські звичаї Сіверян і иньших племен. Вже потім назву тризни перенесено на поминки після похорон³⁾.

Не згинувши з смертю, небіжчики, навъє можуть зявитись по смерті на землі між живими. В другій пол. XI в. ходила на Руси поголопка, що в Полоцьку зявляють ся по ночах мерці, невидні оком: тільки чути їх було, і сліди від коней лишались, а хто виходив з дому, щоб їх побачити, ті умирали⁴⁾. Для покорму небіжчиків лишали страву на могилах і в хатах при поминках. Про те, де перебувають

1) Ібн-Русте с. 40, 127. 2) Іпат. с. 36.

3) Іпат. с. 7. 4) Ibid. с. 150.

душі небіжчиків після смерті, погляди двоїлись, як то було з рештою і у інших Словян та і в інших народів. З одного боку всім Слов'янам спільна віра, що предки — діди живуть в своїй колишній оселі, стають тут домовими духами; з другого боку — є переконання, що душі живуть в іншому світі, в раю. Ми бачили вище, у ібн-Фадлана, руські погляди, що небіжчики перебувають у „гарнім зеленим саді“. Рай — слово прасловянське (з ним звязують слово „ирий“, „вирий“, край тепла й світла, куди на зиму летять птиці), воно означає місце гарне, веселе, з гарною рослинністю¹⁾; але не знати, чи воно вже в передхристиянські часи спеціалізувалось для означення того місця, де перебувають небіжчики. Против сього промовляло-б, що воно й пізніше, за християнських часів означало взагалі гарну, утішну місцевість, і князі ставляли собі двори за містом називали їх „раями“²⁾; се вказує, що в понятю сього слова держалась ідея гарної природи, гаїв, садів, дозвілля. Воно ледво могло-б прикладати ся до таких місць веселого життя, як би було технічним для небіжчиків, тим більше, що не мало того відтінка блаженного пробування, який має ідея християнського раю.

Ідею такого блаженного посмертного життя принесло доперва християнство. В слов'янським світогляді не знаходимо ніяких слідів ідеї моральної заплати по смерті, контрасту долі добрих і злих. Посмертне життя — се продовження сьогосвітнього. Як ми бачили вище, по поганьким поглядам — хто панував на сім світі, має панувати й на тім; хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної нагороди, чи посмертної кари принесена християнством. Хоч слово пекло (від пекти — огненне місце) прасловянське, та своє пізніше значіння прибрало воно без сумніву вже під впливом християнства³⁾.

Відомости про культ предків дуже бідні. Він зблід і ослаб супроти культу природних небесних явищ. Можемо властиво зазначити два моменти, один — се тризни в певнім часі по смерті небіжчика і загальні поминки мертвих, другий — се культ домашніх духів. Про поминки будемо ще казати низше. Що до культу духів — то тут ми оперуємо фактами сучасної етнографії; тільки в давнім культурі рода і рожаниці можемо бачити елементи культу предків, репрезентантів роду⁴⁾. В етнографічнім же матеріалі український культ предків виступає

¹⁾ Так толкує його ще Беринда: „цвѣтникъ или садъ“.

²⁾ Пат. с. 336, 593 (пор. 549), пригадати можна теж і числені наші Рай-городки і городки.

³⁾ Мікльосіч *Christliche Terminologie* с. 49, Крек² с. 422, Котляревський ор. с. 204.

⁴⁾ Див. Афанасєва II с. 67 і далі, Махаль гл. VI, Веселовський ор. с. гл. XIII.

слабо, далеко слабше напр. як у сусідніх Білорусинів, де душі предків, „діди“ вповні заховали ще свій родовий характер і служать предметом виразного культу¹⁾). Правда, етнографічного матеріалу з українського Поліся, найбільш законсервованого, маємо мало, може воно ще дасть нам більш кольоритний образ сього культу. В старих записях з Пинщини маємо дуже інтересно описану трапезу душ в хаті, з одчиненими вікнами, щоб душі могли без перешкоди явити ся²⁾); але на жаль в новіших записях нема докладніших потвержень сього.

В інших частях України „дідьки“ вже затратили свій родовий характер і помішали ся з ріжними місцевими духами: дідьки домові, що мали властиво представляти духи предків, зійшли на одну лінію з дідьками млиновими, водяними, болотяними і т. и., стали капризними, більше злими духами, зарівно з бісами й чортами, ніж прихильними духами-покровителями (ся еволюція замітна і у інших народів і крім впливів християнства, що все зводила до одного бісовського знаменника, толкуєть ся взагалі підозріливим і боязьким чутєм, яке будить небіжчик у первісного чоловіка). Культ же предків переважно не виходить по за останки святочного годовання небіжчиків на могилах в спеціальні дні, тепер звязані з християнськими святами, а давнішче — з святами натуралістичними.

Як релігійні вірування епохи по розселенню взагалі, так і свята східно-словянські мали переважно натуралістичний характер і виходили з головних моментів обороту сонця та звязаного з ним річного розвитку й упадку земного житя. При тім одначе й тут бачимо певні початки персоналізації тих моментів і навіть антропоморфічного їх представлення: хоч багато тут можна рахувати на пізнійшу, тисячлітню еволюцію, але безперечно — початки таких представлень належать ще до передхристиянських часів. Згадаємо дещо головніше, поминаючи неясне або непевне і користуючи ся теж головно з сучасної етнографії (бо літературні відомости маємо пізні — XVI—XVII в., і то дуже бідні).

За Корочуном — найбільш коротким днем року наступає з зимовим поворотом сонця свято нового астрономічного сонічного року.

¹⁾ Матеріали Шейна в LI т. Сборника петерб. акад. Деся з білорусько-українського погранича з Литвою записаний клясичний обряд годовання душі Менеція De sacrificiis et ydolatria veterum Borussorum, Livonum aliarumque vicinarum gentium (Scriptores rerum Livonicarum, II с. 391); подані тут обрядові репліки виразно вказують на словянську людність. Пор. Котляревського О погреб. обычаяхъ с. 149.

²⁾ Zienkiewicz O uroczyskach i zwyczajach ludu Pińskiego (1853) с. 31.

Воно злилося з християнським Різдом — що саме було (в античному світі) положене на сей час для християнізації поганських свят новонародженого сонця. На Різдо через те перейшла назва Корочюна¹⁾. Старе-ж поганське свято з його обрядовістю дістало під впливом грецько-римської культури й її новорічних свят, пізнійшу назву коляди (римські *calendae*)²⁾. Воно полишило багаті сліди в сучаснім святкуванні Різдва, Нового Року, Водохрищ; ці сліди виразно вказують на хліборобський, господарський характер свята: вечеря серед снопів, перед нагромадженою купою хлібів; бажання і вороження урожаю та приплоду на будущий рік, запросини мороза на кутю — виразно мають сей характер.

Прихід весни витаєть ся веснянками і весняними грами, що тягнуть ся до Зелених свят. На сих святах злучило ся кілька поганських: перше — свято розцвіту природи, коли весна стрічаєть ся з літом; подекуди вона при тім персоніфікуєть ся в молодій дівчині („тополі“). Друге — русальний тиждень; ся русальна неділя часто згадуєть ся вже в Київській літописі; тоді русалки виходять з води і гуляють по берегах. При тім мішаєть ся свято властивих русалок з святом небіжчиків: четвер на зелених святах був заразом і „навським“ (мавським) або мертвецьким великоднем і русальним. Навський день одначе ріжно кладєть ся — крім зеленого четверга також на перший понеділок вел. посту, або на „праву середу“ (Преполовеніє)³⁾. Мабуть тут єсть память про кілька свят покійників і предків.

Літній поворот сонця — найбільшій розцвіт природи і заразом заповідь її заникання, завмерання, святкуєть ся на Купайла, сполученого з християнським Івановим днем (під 24 с. с. червня), і персоніфікуєть ся в парі Купайла і Марени. Се ніч повна чудес, коли тайни природи стають приступними людям, коли цвіте папороть, коли можна чути мову звірять, бачити поховані скарби. Купальний обряд маємо з XVII в. в оповіданню Густинської літописи: „сь вечера собираются простая чадъ обоего полу и соплетаютъ себѣ вѣнцы изъ ядомого зелія или коренія и препоясавшеса быліємъ, возгнетаютъ огонь, индѣ же поставляютъ зеленую вѣтвь и смѣся за руцѣ около обрацаются окрестъ оного огня, поюще своя пѣсни, преплетаютъ Купаломъ;

¹⁾ Новг. с. 134.

²⁾ Паралелі словянської колядки з римськими святами *brumalia* — *saturnalia* — *calendae* у Томаша *Brumalia und Rosalia*, Всеселовского Разысканія VII.

³⁾ Русальна неділя — Іпат. с. 386, 506, 459. Справа про се свято дуже трудна, бо тут входять впливи *rosalia*, з тим же мішаннем весняного свята і поминок небіжчиків, див. літературу русалок (с. 324).

потомъ презъ оный огонь прескакують, оному бѣсу жертву себе приносяще“¹⁾ Все се й досі захоуєть ся в значній мірі.

На решті заникання 'літнього житя персоніфікуєть ся також в образі Коструба: його ховають під час літнього повороту сонця²⁾.

Як похоронні обряди тісно звязані з релігійним світоглядом, так обряди шлюбні ведуть нас в сферу відносин родинних і суспільних.

Клясичне місце Повісти так оповідає про шлюб у руських Словян³⁾:

„Поляне бо своих отецъ обычай имяху⁴⁾ тихъ и кротокъ, и стыдѣньє къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ и матеремъ своимъ⁵⁾, и снохы къ свекровамъ своимъ и къ дѣверемъ велико стыдѣньє имущє, и брачныи обычай имѣяху: не хожашє женихъ⁶⁾ по невѣсту, по привожаху⁷⁾ вечеръ, а заутра приношаху что на ней вдадучє. А Деревляни живяху звѣрьскымъ образомъ, живущє скотьскы; и убиваху другъ друга, ядущє все нечисто, и браченъя⁸⁾ въ нихъ не быша, но умыкаху у воды дѣвица. А Радимичи и Вятичи и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лѣсѣ, якоже всякый звѣрь, ядущє все нечисто, и срамословьє в нихъ передъ отци и передъ снохами; и брѣаци не бываху у нихъ, но игрища межю селы; и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовьскыя пѣсни, и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто свѣщавашєся; имяхуть же по двѣ и по три жены“.

В сїм оповіданню деякі дослідники, під впливом теорій про примітивні форми пожитя, добачали у руських Словян ще на початках історичного житя істнованне неунормованих супружних відносин — стад-

¹⁾ Полное собр. лѣтописей II с. 257.

²⁾ Важнійша література народніх свят: Снегирєвъ Русскіє просто-народные праздники. Максимовичъ Дни и мѣсяцы украинскаго селянина—Сбор соч. П. Hapuš Bajeslovny kalendář slovansky, 1860. Афанасєв III гл. XXVIII. Марковичъ Обычай, повѣрья и кухня Малороссіянъ, 1860. Галько Народныи звичаи и обряди зъ надъ Збруча, 1861. Труды экспедиціи въ Югозападный край т. II. Machal op. с. гл. XIV. Владиміровъ Введеніє въ ист. рус. слов. К. М. О religii pogańskich Słowan. Зубрицький Народній календар (звичаї й повірки) з Старосамбріщини — Матеріали до укр.-рус. етнології, III, 1900) Диварів Народній календарь Валуйського пов., ibid. VI, 1905. Народні календарі иньших народностей: Сборник за нар. умов. т. XVI—XVII. Gloger Rok polski w życiu, tradycyi i pieśni, 1900. Коринфскій Народная Русь, 1901.

³⁾ Навожу з Іпат. с. 7, даючи в нотках варіанти Лавр. й ин.

⁴⁾ имуть. ⁵⁾ и къ родителемъ своимъ. ⁶⁾ зять.

⁷⁾ приводяху, ⁸⁾ брѣва.

не жите й хапанне жінок. Але сього ніяк не можна з нього вивести. Літописець монах признавав шлюбом тільки віддаване молоді її родичами нареченому і з сього погляду хвалив собі рідні полянські звичаї, а деревлянської або сіверянської умички за шлюб не признавав. Але з його-ж власного оповідання виходить, що тим способом чоловіки брали собі жінок, отже супружество існувало; брак „стида“ проявляється в „срамсловію“, тільки всього, і що найбільше літописець може закинути Сіверянам й иньшим — що вони мали по кілька жінок, а не те що вони не мали унормованих супружних відносин. Правда, покликають ся ще на варіант оповідання Повісти в Переяславській літописи, де представлено так, що сі відносини на „игрищах“ не вели до трівких супружеств: „иньхъ поймающе, а другьхъ поругавше метаху“, але варіанти сієї літописи мають ясні прикмети пізнійших моралістичних вставок — мірковань аскета-книжника, і не мають значіння такого, аби могли поправляти або доповняти оповідання Повісти¹⁾. Міцні звязки чоловіка і жінки, їх обовязковість і нерозривність навіть по смерти, посвідчена ріжними джерелами (обовязкова смерть жінки на могилі чоловіка, кари за невірність і т. и.), не лишають місця для форм стадних, гетеристичних і т. и. в сю добу. Оповідання Повісти досить виразно дає знати, що хапанне дівчат, де воно ще практикувало ся, було вже символом, пережитком, обрядом: „умыкаху, съ нею же кто свѣщевашеся“, отже наперед дівчина давала свою згоду, і тільки в таким разі наступала та умичка. — отмица, як її звуть полудневі Словяне (у них сей обряд місцями задержав ся в дуже свіжій формі до XIX в.). В сучаснім українським весільнім обряді заховали ся тільки досить слабі відгомони його в виді оборони молоді її родом від роду молодого, в згадках весільних пісень про оружну боротьбу між ними і погоню матери і роду молоді за забраною боярами молодію, як от:

¹⁾ В Повісти противставляють ся моральні звичаї Полян „звірачому“ житю иньших народів; пізнійший книжник, котрого роботу маємо в Переяславській літописи, чи не зрсувівши, чи тенденційно перекрутивши, дає зовсім инакший образ: словянські народи давнійше жили морально (ся моральність характеризуєть ся оповіданням повісти про Полян), але пізнійше „Латина“ (або в значінню католиків, або в значінню західно-європейців), перейнявши неморальні звичаї „от худьхъ Римлянъ, а не отъ витязѣй“, передала їх і Словянам: „Словяне же отвращахуса ихъ, овияжъ къ нимъ присташа мало“ (с. 3). По сім наступає опис неморальности: тут вкупі маємо всякі страхи про игрища, і уживанне косметиків (начаша друга прѣд другою червяти лице и белымъ трѣти). В сумі сі моралістичні нападкы роблять вражінне досить пізніх додатків, підсичених фантазією черця про всякі страхи світського життя.

Будемо бити да восвати, Марієчки не давати,
 або: Припадъ, припадъ, Марисуно, до стола,
 Обступили боярчики довкола —
 Книьми грають, двір рубають,
 Шабельками витинають, Марисуні шукають і т. и. ¹⁾.

В оповіданню Повісти про умикання XI в. сей обряд виступає в далеко реальнішій формі. Але він і тоді був тільки обрядом. Сама обстановка, в який він виступає (сі ігрища межі селами, де сходилися сусідні роди), вказує, що умичка стратила реальний характер, прилягла до певних забав, релігійних церемоній (подібно як купальські обряди); значить за сим обрядом уже тоді лежали довгі часи розвою ²⁾.

Так само лише в пережитках держалася форма купна жінки чоловіком. „Въно“, що давалося чоловіком, властиво значить ціну і було зпочатку оплатою за жінку її роду, ціною, якою жених зовсім реально викупав для себе і свого рода жінку і її потомство у її роду. Але в епоху, що нас тепер інтересує, воно у східніх Словян зійшло вже на просто шлюбний дарунок, що давався вже по довершенню шлюбу родині жінки. Володимир, побравши ся з Анною, дає „за въно Корсунь Грѣкомъ царичѣ дѣля“. Ярослав, видавши сестру за польського князя Казимира, дістає від нього „за въно“ вісімсот невільників. Ібрагім-ібн-Якуб (X в.) каже також, що у Словян жених дає батьку молодій значний дарунок ³⁾.

В нинішнім весільнім обряді пам'ять про продаж жінки її родом виступає ще дуже виразно. Рід молодого торгує доньку у її матери і брата й купує за гроші й дарунки:

Ой темно, темно в полі, темнійше на дворі,
 Там бояре ворітечка обняли.

¹⁾ Труды экспед. въ юго-зап. край IV дод. ч. 61. Твори В. Нарвоцького I с. 46.

²⁾ Ковалевский пробував відрізнити в оповіданню Повісти Сіверян, Радимичів і Кятичів, у яких умичка стала обрядом, і Деревлян, що ніби то практикували умичку зовсім серйозно. Але се неможливо. А ригорі неправдоподібна така велчезна культурна різниця у так близьких собі племен, як Деревляне й Сіверяне, що перед якими чотирма століттями вийшли з спільної правітчини. Уважнійше ж придививши ся до тексту Повісти, побачимо, що автор не робить різниці між сими племенами: сказано про Сіверян і иньших лише докладнійше розвиває коротку характеристику Деревлян; „одинъ обычай имяху“ значить — „мали такий самий звичай (як і Деревляне). Противставляють ся лише — „кроткій обычай“ Полян і „звѣрскій образъ“ їх сусідів.

³⁾ Іпат. с. 80, 108, аль-Бекрі вид. Розена с. 5.

Вийди, мати, й питай, коли торгують — то продай,
Чорнії чобіточки вимовляй...

Про брата: Братчику, намиснячку, сядь собі на крісличку,
прав собі червоного від пана молодого,
або: хто нам червоним брязне, той собі дівку возьме...
і звісна співанка: Татарин, братик, Татарип,
продав сестру за талар,
русу косу за пятак,
біле личко пішло й так ¹⁾).

Але се пам'ять реальних явищ значно давніших ніж XI вік. В оповіданню Повісти про Полян, здаєть ся, бачимо уже початки посагу — так мабуть треба розуміти се „приношаху что по ней вдадуче“ ²⁾. А посаг був явищем розмірно дуже пізнім, і для становища жінки в родині чоловіка незвичайно важним.

Умичка і купно жінки були взагалі основними формами шлюбу у індоєвропейських племен і в більше або менше сильних пережитках задержали ся у різних народів в історичних часах, так само як і у нас (вони з рештою не були якоюсь виключною прикметою Індоєвропейців і загально звістні по цілім світі) ³⁾. Бачучи їх лише в обрядових пережитках в перших історичних часах у наших племен, ми тим самим мусимо признавати їх шлюб і родинне житє взагалі дуже сильно виробленими. Се дійсно показують иньші — історичні й лінгвістичні свідoctва. Не тільки в початках історичного житя українських племен, а навіть в часах праслов'янських ми бачимо вироблену вже патріархальну родину й патріархальні родові відносини. Лінгвістичні факти показують, що патріархальний побут напував уже в цілій силі в часах перед розділом індоєвропейських племен. Коли припустити, що індоєвропейські племена дійсно перейшли через такі форми шлюбу й родинного житя, як стадна й родова спільність жінок, спільний шлюб братів і матріархальний рід, як то приймає певна школа соціологів, — то прийдець ся zarazом признати, що ці форми були пережиті предками індоєвропейських племен десь давніше перед

¹⁾ Zbiór wiadomości т. VII с. 158 X с. 29, Головацкій II с. 109.

²⁾ Часто толкують се як віно, викуп за жінку. Але слова: „по ней“ вважують на посаг.

³⁾ Див. паралелі [з різних країв і рас у Вестермарка Geschichte der menschlichen Ehe, 1893 розд. XVII, Hildebrandt Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Culturstufen с. 9 і далі. Державинъ Обычай умяванія невѣсть и его переживанія въ свадебныхъ обрядахъ у соврем. народовъ, 1905 (Сборникъ въ честь Ламанскаго). Про форми умички й купна у індоєвропейських племен — Schrader Reallexicon sub vocibus Brautkauf, Raubehe.

їх розділом, бо в часах безпосередно перед розділом, як свідчить язиковий запас, патріархальний тип мав повну перевагу.

Але се зістає ся взагалі великим питанням, чи індоєвропейськими племенами були пережиті такі форми як стадна спільність жінок, спільний шлюб братів, або матріархат. Звісна схема еволюції супружества, уставлена згаданою школою (Багофена, Морґана, Мак-Ленана й ин.), парне патріархальне супружество чоловіка й жінки вважає кінцевим явищем в довгім ланцюху еволюції супружества, що вийшовши з неунормованих, стадних відносин чоловіків і жінок, переходило через спільність жінок родову, братську, взагалі форми поліандричні, характеризовані матріархатом, і аж вкінці дійшло до форм патріархальних ¹⁾. Але ся схема має характер тільки гіпотетичний і зовсім не може бути признаною за універсальну, инакше сказавши — про поліандричні й матріархальні форми родини напевно можна говорити лише у тих племен чи рас, де є виразні докази істновання сих форм, бо розвій супружих і родинних відносин не мусів конче переходити у всіх племен через отсі форми ²⁾.

Для українських племен, і для словянських народів взагалі таких дуже певних доказів ми досі не маємо. Ті сліди й пережитки, які вказують ся в сучасній етнології на доказ істновання у них поліандричних і матріархальних фаз супружества, переважно дуже непевні. Належить пам'ятати, що супружі відносини підлягають дуже сильним впливам різних економічних, культурних і релігійних чинників, в них бувають кроки наперед і назад, і ніяк не можна всякі прояви ослаблення супружого союзу й морального життя уважати без дальших перемоній за пережитки початкового неунормованого супружества. Тому наприклад добачати в слабкості супружих зв'язей у коза-

¹⁾ Bachofen Mutterrecht, 1861, Antiquarische Briefe, 1880. Morgan Ancient Society, 1877. Mac-Lennan Studies of ancient History, 1886. Giraud Teulon Les origines du mariage et de la famille, 1884, й ин. У нас ці погляди були спопуляризовані особливо книжкою Енгельса, виданою в українськім перекладі: Початок родини, приватної власности й держави, 1899 (Бібліотека Видавничої Спілки).

²⁾ Див критику згаданої схеми в працях: Starcke Die primitive Familie in ihrer Entstehung und Entwicklung, 1888, Leipzig. Westermarck Geschichte der menschlichen Ehe, 1893, Jena. Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, 1893, Freiburg. Про індоєвропейців спеціально: Delbrück Die indogermanischen Verwandtschaftsnamen, 1889, Leipzig, і Das Mutterrecht bei den Indogermanen (Preussische Jahrbücher т. LXXIX, I). Schrader über Bezeichnungen der Heiratverwandschaft bei den idg. Völkern (I. F. XVII) і також Reallexicon sub vocibus Polyandrie, Mutterrecht.

ків останки початкового стадного життя, а в куніях, плачених за дозвіл на шлюб дідичеві, викуп за право, яке старшина мав до всіх жінок роду, або в великоросійськiм снохачестві — останки сього права, досить небезпечно. Що було-б, як би ми не знали, що ослаблення супружества у деяких великоросійських сектантів було впливом новішої релігійної доктрини ¹⁾, або наприклад, що поява зовсім реального купна жінок у українських осадників Таврії стала ся найновішими часами, очевидно під впливом татарських взірців, — та й схоїли б добачати тут пережитки колишніх форм супружества?

З різних пережитків, на які вказувано, сліди старших форм супружних і родинних відносин в ритуалі українського весілля найбільше серйозні. Але й їх належить брати *sunt grano salis*. Весільний ритуал — се не скостенілі обрядові схеми, донесені нам в непорушній цілості, а поетична перерібка, амальгама різних обрядів, свобідно доповнена всілякими побутовими подробицями, не звязаними навіть безпосередно з шлюбним ритуалом (таким нпр. треба вважати ціле представлення шлюбу в княжій обстанові — князь і княгиня, бояре, дружина молодого і т. д.) ²⁾. Тому коли нпр. в перезві бачать останок первісного гетеризму (стадного супружества), в церемонії частування — відгомони фратрогамії (спільного супружества братів), в важній ролі матери й брата (не батька) молодої у вступних церемоніях — образ матріархальних відносин ³⁾, то все се лишаєть ся не більше як інтересною гіпотезою, поки її не потвердять інші факти і вказівки (як потверджують ся обряди умички й купна, відносини родові, й т. и.) ⁴⁾.

¹⁾ Згадаю нпр. ослаблення супружних звязей у безпововців, титулювання сестрами жінок в деяких містичних сектах, протегування гетеризму для ослаблення супружеств і формальні сексуальні оргії, до яких доходять декотрі з них. Щоб з того можна зробити, слідячи їх методом переживань — як би не звісна була генеза сих явищ?

²⁾ Крім загальних праць вказаних вище згадаю ще: Сумцовъ О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ 1881, Релігійно-миѣнческоє значеніє малорусской свадьбы (К. Старина 1885, III). Къ вопросу о влияніи греческаго и римскаго свадебнаго ритуала (ibid. 1886, I). Ящуржинскій Свадьба малорусская какъ релігійно-бытовая драма (К. Ст. 1896, XI). Свадебный обрядъ въ Угорской Руси — Ж. Старина 1892. Буковинське весіле — Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, 1901. Весільні ритуали з лівобічної України—Матер. до укр. етнології т. I і III, галицькі ibid. т. X. Література весільного обряду у індоєвропейських племен Schrader Sprachvergleichung³ II с. 33.

³⁾ Див. особливо праці Охримовича й Вовка.

⁴⁾ З значною правдоподібністю можна вилучити з сучасного українського й ино-слов'янського весільного ритуала також певні моменти, що належали до старої шлюбної церемонії, як обрядовий перевід молодої з

В кождім разі, припускаючи навіть сліди таких старших форм супружества, їх треба признати значно старшими не тільки від праслов'янських часів, а навіть від часів індоєвропейського розселення¹⁾.

Лінгвістика, як я вже спізнав, вповні виразно показує панування патріархальних відносин в часах перед розділом індоєвропейських племен: першество батька в родині й перевагу його роду супроти роду матери²⁾.

Імен батька є кілька: санскр. *pitár* — слов'янської форми бракує, санскр. *tátás*, наше тато, і ще грецьк. *ἄττα*, лат. і гот. *atta*, слав. *отць*. Імя матери санскр. *mātár* — слав. *мати*, лат. *amma* і наше *мама*; назв. сина санскр. *sūnú*, сл. *сынъ*, дочки санскр. *duhitár*, сл. *дъщи*, брата санскр. *bhrātar*, сл. *братъ*, сестри санскр. *svāsar*, сл. *сестра*, стрія санскр. *pitrva*, ір. *túirya*³⁾, — всі вони безперечно належать до спільного, праіндоєвропейського запасу.

Так само знаходимо ряд імен для означення відносин жінки до членів родини її чоловіка, в котру вона вступала: для свекра і свекрухи, санскр. *svāśuga* і *svāśgū*, гр. *ἐκχρός* і *ἐκχρά*, сл. *свекръ* і *свекры*, для деверя санскр. *dēvár*, старосл. *дѣверь* (брат чоловіка), для сестри — зовиці є паралелі між європейськими мовами: гр. *γάλως*, загальносл. *зълъва*, для ятрівки санскр. *yātar*, сл. *ятры* (жінка деверя), для невістки санскр. *snushā*, сл. і старорус. *снѣха*.

Імена для свояків по жінці в праіндоєвропейськiм запасі виражені далеко слабше, так само як і для рідних по матери⁴⁾. Факт важний, бо ся стріча явищ вказує виразно, що жінка входила в рід

її оселі до оселі молодого, прощання молодої з її домом і домовими духами й вступна жертва духам рода її мужа, до котрого вступає, обрядовий хліб (коровай) і обрядове деревце (гильце), й т. ин.

¹⁾ Виходило-б в такім разі, що їх відгомони, задержали ся на кілька тисячоліть в весільнім ритуалі, — і се вповні можливо. Бачимо, що обряди купна й умички, які були обрядами, пережитками тому тисячу літ, задержали ся в весільнім обряді до наших часів так свіжо, неважачи на прискорене темпо культурної еволюції. Могли отже задержати ся й відгомони форм з часів перед-індоєвропейських.

²⁾ Див. Delbrück *Indogerm. Vermandtschaftsnamen*, Schrader *Reallexicon sub vocibus Ehe, Heirath, Familie*.

³⁾ Про сей ряд див. I. F. XXIII с. 124.

⁴⁾ Шрадер (ор. с.) доказував навіть, ідучи ще далі від Дельбріка, що тих імен в індоєвропейськiм запасі нема зовсім. Против сього виступає Гірт (*Untersuchungen zur indogerm. Altertumskunde*, I. F. XXI), доводячи, що назви вуя, зятя, швагра й ин. належать теж до індоєвропейського запасу.

свого чоловіка, як не розриваючи з своїм родом зовсім, то все ж значно ослаблюючи свої звязки з ним. Родство признавало ся головню в середині батькового рода, рід матери зіставав ся більш чужим. Таким чином відносини патріархальні зазначені доста категорично.

Пізнійше по части в кругу європейської групи, по части в словянсько-литовській, деякі з давніх загальних означень споріднення спеціалізують ся для певних свояків по матери, як брат матери — уй (лат. *avus* і *avunculus*), нетий (сестричич, санскр. — *pārat*, що значить взагалі потомка, сина, внука, так само як спеціалізувало ся східнословянське племеник для сина брата або сестри), і т. и. Явище також інтересне, бо теж показує новіший характер сих відносин (або поворот до давнього, коли приймати істнування стадії матріархальної).

Інтересна теж стара назва для чоловіка санскр. *pāti* — чоловік і пан, гр. *πίσις*, лит. *pàts*, для жінки — санскр. *gna*, гр. *γυνή*, слов. жена, від *gen* — рід, родити¹⁾. Загальної назви для батька й матери не було, як нема її в нашій мові доси (батько-матір). Тут відбились також дійсні відносини: чоловік і жінка — се в давнім суружестві величини неоднакові, чоловік був паном родини, призначенне жінки передо всім — помножати і забезпечати істнування роду.

Словянський термін для шлюбу вести („водимая“ — жінка шлюбна) сягає теж праїндоевропейських часів. В ріжних індоєвропейських мовах він дістав ріжні значіння, звязані в шлюбом — санскр. *vadhu* (молода), грецьке *ἔδωον* (шлюбний дарунок), лит. *wedú* (житись і купувати). Він може вказувати на церемонію переводу жінки з батькового рода в рід мужа — вираз „вести жінку“ в ріжних мовах задержав ся для означення шлюбу (теж значінне маємо і в иньшим словянським терміні — „сягати“, вести, з того посаг). Ще давнійше він означав просто вивід жінки з її роду — те-ж відокремленне від її роду, що відбило ся в поданих вище фактах мови і в ритуальнім уведенню її в дім і рід чоловіка, та в богатих переживаннях заховало ся у ріжних словянських племен. Але при тим сей термін здобуває ще иньше, характеристичне значінне — купувати (жінку), задокументоване в ріжних мовах зовсім виразно, як наведене вище литовське *wedú*, словянське *vъно*, *vънити*, купувати, англ. *weotuma* — викуп за жінку, і т. и.

Повна перевага чоловіка-мужа, зазначена вже сими язиковим виразами, потверджуєт ся иньшими фактами. В найраніших історично літературних звістках індоєвропейських племен скрізь виступає ся

¹⁾ В тій близькості виразів „жінка“ і „рід“ бачать слід матріархату його оборонці.

перевага чоловіка, зазначена часом навіть дуже різко. У словянських племен взагалі, а українських зокрема, в найстарших історично-літературних і правних пам'ятках чоловік стоїть все на першому плані. В сім напрямі впливало потім і християнство, але воно, безперечно, не сотворило сеї переваги чоловіка: все сказане вище і те що буде далі сказано до сеї справи, не полишає сумніву, що християнство, ледви ще з'являючи ся, вже заставало у нас міцно сформовану патріархальну родину, а не якісь стадні форми життя. Християнство не стільки вже навіть скріпляло, як ослабляло остроту влади батька над жінкою й дітьми, передану поганськими часами. Задокументований нашою найдавнішою літописею шлюбний обряд розбубання чоловіка жінкою показує виразно, що жінка уважала ся слугою чоловіка¹⁾. Таке явище, як можливість убивання жінки по смерті чоловіка, показує, що вона уважала ся його власністю, його інвентарем. Таке-ж поняття лежить в многоженстві, що в поганських часах широко практикувало ся у українських племен — при повнім виключенню поліандрії. Бачимо його в високих вимогах моральности від жінки при великій поблажливості, або й повній свободі для чоловіка, і т. д.

Викуплена від її роду або силоміць вхоплена жінка з початку була такою-ж власністю чоловіка, такою річю його інвентара, як і всяка иньша. Хотів він мати жінок більше, а ставало його на купно і удержане більшого їх числа, ніщо не перешкоджало йому мати їх більше. З сього виникає повна свобода многоженства, а з другого та обставина, що се многоженство практикувалось тільки богатими, значними, а загал жив в одноженстві від непам'ятних часів. Так було в загалі в патріархальних відносинах, так було і у наших предків. Повість закидає Сіверянам, Радимичам і Вятчам, що вони мали по дві й по три жінки. Теж саме практикувалось і в Полянській землі. Історія руської княжої династії дає тому приклади зовсім виразні. Ярополк був оженений з якоюсь Грекинею, а сватав Рогніду. Володимир мав пять жінок офіціальних (водимья), окрім численних наложниць. Про многоженність у Русинів, і Словян взагалі, говорять і Араби; Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що словянські королі замикають своїх жінок; у одного чоловіка буває їх двадцять і більше²⁾. Християнство вплинуло на те, що тільки одна жінка уважалась властивою, шлюб-

¹⁾ Іпат. с. 50.

²⁾ Іпат. с. 50 і 53, Ал-Бекрі с. 54. Порівняти теж слова ібн-Русе: „як небіжчик мав три жінки“... Поминаю оповідання ібн-Фадлана (с. 101) про руського короля, що засідає на троні з своїми сорокома підложницями, бо се оповідання в дійсности ледве чи належить до Русь (може до Хозарів).

ною, інші звались „меньшцями“, „наложницями“, але й воно не знищило відразу многоженства, ані не зробило різниці між шлюбними й нешлюбними дітьми. Як бачимо з Правил м. Іоана, ще сто літ по Володимировім охрещенню було звичайним явищем, що деякі „безъ студа и бес срама 2 женѣ нмѣють“. Святополк не робив різниці між шлюбним сином Ярославом і не шлюбним Мстиславом; галицький Ярослав передав своє князівство нешлюбному сину Олегу, поминувши шлюбного Володимира і т. и. Про практикованне розводу („розпусти“) довідуємось з того-ж Правил м. Іоана; „иже свое подружье оставить и поймаю иную, также и жены“¹⁾.

Словянські жінки мали репутацію дуже вірних — такі відзиви маємо від Візантийців, Німців і Арабів (Маврикій, Боніфаций, аль-Бекрі)²⁾. Очевидно на сю репутацію рішучо вплинув звичай, що жінка забивала себе по смерті чоловіка, але ся характеристика таки відповідала дійсности. Про тяжкі кари за переступ для жінки і співпривинника у західніх Словян каже Титмар. Кардізі каже про східніх, що за інтригу з замужною жінкою провинника вбивають, „не приймаючи ніяких оправдань“³⁾; кара над жінкою розуміть ся сама собою. В наших джерелах ми не стрічаємо ані одного факту зради жінки, і можемо се прийняти за доказ, що такі факти були дуже рідкі; що вони, розуміть ся, бували, доводять хоч би „урѣканія“ Володимирові устами. Високі вимоги для жінки поруч із повною свободою конкубінату для чоловіка не повинні нас дивувати: як я сказав уже, се консеквентні виводи з погляду, що жінка то власність чоловіка, отже не може вийти з його волі й власности, тим часом як чоловік має повну волю над собою.

В сім погляді мав свій початок дуже довго заховуваний звичай палення чи взагалі забивання жінки по смерті чоловіка: коли чоловік потребував різних річей свого інвентаря на тім світі, і з ним ховали різні найпотрібніші річі: зброю, знарядє, забивали його коня, — зовсім натурально було се зробити і з його жінкою. Пізнійше сей нелюдський звичай прибирав инакше значінне — доказу похвальної любови жінки до чоловіка, мотивував ся й иньшими мотивами, як тяжке жите вдовиці й ин.⁴⁾. Він існував у різних індоєвропейських народів і, видко, ще не зник у Словян IX—X в. Ібн-Фадлан був сам

¹⁾ Правило м. Іоана § 6 і 21, Іпат. с. 117, 442.

²⁾ Стратегіка Маврикія XI. 5, Тактика Льва XIII § 105 (у Міня, ер. гр. т. LXXXIX N. 760), аль-Бекри вид. Розена с. 18.

³⁾ Отчетъ Бартольда с. 123.

⁴⁾ Цезар Мотивує у Галів існуванне сього звичая навіть безпечністю чоловіка, аби жінка його не звела зі світу.

свідком, як одну з невільниць руського купця вмовили вмерти з ним і вбили та спалили з ним разом; крім нього ми маємо про се цілий ряд звісток, почавши від Маврикія (VI в.) і кінчаючи купою звісток з X в. „Їх жінки честні над людську можливість, так що більшість, не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задують себе, не уважаючи житем вдовиче жите“, каже Маврикій, і за ним повторяє се Лев; про західніх Словян говорить Боніфаций (VIII в.) і Титмар (X в.), про східніх — арабське джерело IX в. (ібн-Русте і Кардізі), також Масуді¹). Дивно, що наша літопись, вичисляючи різні інші темні сторони поганського життя, нічого про се не каже; може християнському аскету се самовідречення жінки не здавало ся вартим закиду, а може в XI в. сей звичай так основно вийшов з уживання, що й пам'яті про нього не було.

Масуді каже про східніх Словян і Русь: „як умре чоловік, жінку палять живою; як умре жінка, чоловіка не палять; як умре нежонатий, то його женять після смерти; жінки хочуть бути спаленими для того, аби увійти в рай; се практикуєть ся й у Індійців, тільки у них жінку палять тоді тільки, як вона сама того хоче“. Таким ожененням по смерті, згаданим у Масуді був, правдоподібно, обряд описаний у ібн-Фадлана. В нім, очевидно, відбили ся ті мотиви, які приводили взагалі до практики забивання жінки разом з чоловіком: на тім світі жінка потрібна чоловікови, через те хто був не жонатий, то треба його бодай по смерті оженити, аби мав жінку на тім світі²), Толкование, що жінці сього потрібно, аби увійти до раю, вийшло або з непорозуміння, або з одного з тих пізніших мотивовань сього звичаю, про які згадував я вище.

Із слів того-ж Масуді виходило-б, що жінка мусіла вмирати обовязково; одначе воно ледве чи було так. Він сам каже, що жінки се чинили добровільно; з слів Маврикія виходить, що не всі жінки заподівали собі смерть, а у ібн-Русте смерть жінки виступає як акт любови, до котрої, розумієть ся, нікого не прислуєш: як у небіжчика було кілька жінок (він каже: три жінки), то задуюєть ся з них та, котра твердить, що найбільше любила небіжчика.

Так благородні мотиви підсували ся з часом сій неблагородній установі, як і цілий круг супружних відносин взагалі, вийшовши з не-

¹) Ібн-Даст с. 30, Кардізі, Масуді у Гаркаві с. 129.

²) Мотиви і звичай широко розповсюджені взагалі на індо-європейським ґрунті, про нього спеціальна студія О. Шрадера: Totenhochzeit, Єна, 1904.

людсько-реалістичних початків, ідеалізував ся, убагородняв ся з часом, переймаючись все більше елементами симпатії, рівности, обоїльного обов'язку. Образ сих нових відносин, що утворив ся серед старих пережитків, дає нам нпр. наше Слово о полку Ігоревім в супружій парі Ігоря і його княгині Ярославни. В часи сформовання Руської держави (а мабуть і ще скорше) первісні погляди на жінку як на власність і слугу чоловіка взагалі були вже анахронізмом і держали ся лише в пережитках. Староруське право признавало жінку рівноцінною чоловіку, й за убийство жінки (без вини її) чоловік платив таку-ж кару як за кожного иньшого ¹⁾). Бачимо початки й економічної самостійности — завязки осібног майна жінки. Зрештою масткові права членів родини за життя її голови — чоловіка-батька не нормують ся правом, бо майно признаєть ся не виключною власністю батька, а спільним майном цілої родини: тим поясняєть ся, що право розпорядження ним було обмежене для самого батька. Взагалі відносини членів родини між собою, за життя її голови, право взагалі не мішаєть ся, в повній силі признаючи власть чоловіка супроти жінки й дітей і тільки крайні ексцеси змушують право до вмішання.

З смертю батька на перший план виступає мати, як голова родини. Розклад родової організації поставив її на становище безпосередно по чоловіці; опікуна діти достають лише в таких разі, коли мати виходить вдруге замуж. Образ матери-вдови, розсудної, обов'язкової, зручної й навіть суворої господині або правительки рисуєть ся в наших старім письменстві, як побачимо, сильними рисами. Він сам по собі каже припускати широку участь жінки в справах її родини й за життя чоловіка, і дійсно ми маємо й безпосередні вказівки про широку сферу інтересів і діяльности жінок та досить широку свободу їх ²⁾).

Оперта на патріархальних основах родина входила в склад ширших родинно-економічних організацій.

У різних індоєвропейських племен на початках їх історичного життя і гень пізніше бачимо сильно розвинений патріархальний родовий устрій. Родини, звязані спорідненням (по батьку) і ще більше — спільними сакральними, релігійними зв'язками ³⁾, творять певні групи,

¹⁾ Огляд постанов права в т. III гл. 4.

²⁾ Про родинні відносини і вплив християнства на них в XI—XIII в. див. тамже — в т. III гл. 4.

³⁾ Новійші соціологи кладуть сильний натиск на те, що в основі своїй родові організації не були (або не мусіли бути) зв'язані спорідненням, і ся зв'язь крові тільки пізніше входить в представлення членів роду.

які служать підвалиною економічних і суспільно-політичних відносин. Словянські й спеціально — українські племена, безперечно, перейшли також через подібну стадію. Весільний ритуал український виводить „роди“ молодого й молодій, численні, зложені з ближших і дальших свояків :

Ой роде, роде богатий, подаруй товарищ рогатий :
Ви, дайте, таточку, волики, а ви, мамонько, корову,
А ви дайте, братчики, баранці, а ви дайте, сестрички, ягнички,
Ви, далекий родочку, червоні...

або : Бо наш рід великий, щоб було чим сдїляти,
 У нас роду много — не обдїлим всего... ¹⁾

В ріжних явищах українського життя історичних часів ми стрічаємо сліди патріархального родового устрою, родових відносин — як нпр. ідею патріархального роду з його спільним майном у княжих відносинах староруської династії, як виключенне доньок від спадку в староруським праві, і т. п. Ми чуємо ще, так би сказати, близькість сих родових відносин. Можливо, що сей родовий устрій в добі прасловянській і в часах словянського розселення ще був вповні живий. Але в початках історичного життя українських племен бачимо його вже тільки в останках і пережитках, в формах ослаблених або розмішаних уже иньшими ідеями й принципами.

Правда, сей родовий устрій племен словянських і спеціально — українських довго був і в певній мірі досі лишаєть ся справою спірною ; але значна частина спору полягає на неоднаковім розумінню термінів. Те все що виходить за границі тіснійшої родини (зложеної з батька, матери й дітей), розумієть ся, не конче ще рід, і група свояків, звязаних не родовими, а якимись иньшими (нпр. економічними) звязками, також не буде групою родовою. Розуміючи рід як таку організацію, до споріднені родини вяжуть ся силою чи принципом сього споріднення певними реальними звязками, ми мусимо признати, що в історичних часах у українських племен ми бачимо тільки останки такого устрою.

¹⁾ Zbiór wiadomości X с. 51, XI с. 137. Сей рід дослідники (Охримович оп. с.) уважають матріархальним. Чи був він колись матріархальним, се лишаю на боці (справа стоїть в звязку з питанням про матріархат у наших племен взагалі), а беру тільки вказівки на істнованне родів. Иньші вказівки, з історичних часів, вказують на рід патріархальний. Чи він розвинув ся з матріархального, чи без нього сформував ся, се иньше питання. Так само не зачіпаю питання про генетичні відносини рода і родини, бо се питання спірне і вповні виходить за наші історичні перспективи.

Оборонці родової теорії вказували часто на саму термінологію нашої найдавнішої літописи.

В Повісті дійсно виступає як основа давнього руського, взагалі східнословянського побуту „рід“: „Полянмъ же живущимъ о собѣ и владѣющимъ роды своими, и живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстахъ, володѣюще каждо родомъ своимъ (вар. : роды своими)“, каже вона 1). Одначе перше ніж робити якісь виводи з сього, треба подивитись, як властиво розуміє се слово Повість чи взагалі літопис. Показуєть ся, що се слово уживаєть ся в дуже загальнім значінню. Воно значить часом цілий нарід: „ми отъ рода Рускаго“ 2), часом рід в значінню династії, покоління: „по сей братьѣ начаша дѣржати родъ ихъ княженіе въ Поляхъ“ 3), часом родину: Кий „съ родомъ своимъ“ (сам оден, без братів) хотів осістись на Дунаю, але йому не дали 4); в новгородській верзії Кий осів ся на одній з київських гір „с родомъ своимъ“, а його брати на иньших горах 5). Очевидно, в сім тіснійшій значінню родини ужите се слово і в наведеном вище, клясичнім тексті літописи про Полян: кождий жив із своєю родиною й нею правив (пригадаємо індоєвропейське означенне для чоловіка-батька, як пана, володаря). Тільки ся родина не конче мусіла бути тісною родиною в сучаснім значінню, зложеною з батька й недорослих дітей, а могла бути родиною ширшою.

1) Сей текст літописи про полянські „роди“ дав підставу для теорії родового побуту, як основи суспільної організації давньої Руси. Її виставив, очевидно — під впливом науки історії німецького права, дорпатський професор Густав Еверс у своїй голосній праці *Das älteste Recht der Russen*, 1826. Потім сю теорію талановито розвинув, перевівши через цілу історію давньої Руси, Соловйов в книзі: *О родовыхъ отношеніяхъ между князьями древней Руси*, 1846, особно п. н.: *Исторія отношеній князей Рюрикова дома*, 1847, і потім в історії Росії (особливо т. I гл. 3 і т. II гл. 1). Другим впливовим репрезентантом сеї теорії був Кавелін (статі, зібрані 1859 р. в його Сочиненіях, є й нове виданне). Далі треба назвати Чічеріна (*Опыты по исторіи русскаго права*, 1858), Нікітского (*Внутренняя исторія Пскова*, 1872), по части Забеліна (*Исторія русской жизни*, 1876). Против теорії родового побуту виступили славянофили, уважаючи основною формою руського суспільного устрою громаду (общину). Особливо важною була критика родовой теорії (як її представляв Соловйов) у К. Аксакова (*Сочиненія* т. I). Потім ся громадська теорія положена була в основу праць сеї школи, як Лешкова *Русскій народъ и государство*, 1858, Бѣляева *Разказы изъ русской исторіи*, 1865. Як середній погляд між сими двома теоріями явила ся потім теорія за-дружна чи родово-громадська. Вона о стільки була сильнійша, що оперла ся на конкретнім факті — аналогіях полуднево-західніх Словян.

2) Іпат. с. 19. 3) Іпат. с. 6. 4) Іпат. с. 6. 5) Новг. с. 3.

В землях українських, і інших східнословянських (білоруських і великоросійських), у Словаків, Болгар, а найбільше — у західніх Сербів додержали ся до наших часів ширші родини, зложені з кількох родин тісніших, звичайно звязаних між собою спорідненем в мужеській лінії, зі спільним майном, під управою свого старшини — найчастійше старшого в роді (хоч і не виключно). Нині все ширше примаєть ся погляд, дійсно дуже правдоподібний, що в сих родинно-економічних звязках, які відповідають ширшій індійській родині (*joint family, Grossfamilie*) і звістні в різних часах у всіх майже індоєвропейських племен, маємо пережиток не тільки словянської, а й взагалі індоєвропейської старовини. Зрештою в певних економічних обставинах (нпр. де хліборобство вимагає більшого числа рук до роботи) такі комбінації родин так практичні, і зрештою так прості, що диктують ся самими обставинами¹⁾. Не будучи такою складною й крухою інституцією, як організація родова, такі ширші родини могли зносити легше всякі суспільні й колонізаційні переломи, могли безкошечно довго держати ся як останки родових організацій, або й незалежно від них завязувати ся.

З поміж словянських народів, як я вже сказав, найбільше й найживіше задержали ся сі ширші родини у західніх Сербів, тут через те найскорше звернули на себе увагу дослідників та стали вихідною точкою для дальших спостережень. В літературі звать ся вони звичайно „задругами“, хоч ся назва в дійсности стрічаєть ся тільки спорадично, і виробленого, технічного імени ширша родина не має²⁾.

¹⁾ Schrader Realexicon с. 218 і дал, Grosse Die Formen der Familie розд. IX.

²⁾ Перший звернув увагу на суспільний устрій західніх Сербів і покористував ся ним до реконструкції історичного побуту Словян взагалі Г. пречек в праці *Slovanske právo v Čechách a na Moravě*. Спеціально до старо-руського устрою приложив його аналогії Леонтович — О значенні верви по Русской Правдѣ и Полицькому стотуту сравнительно съ задружнообщинный характеръ политическаго быта древней Руси, Ж. М. Н. П. 1867, потім в статі *Задружнообщинный характеръ политическаго быта древней Руси*, Ж. М. Н. П. 1874 (статя нескінчена, і автор не пішов далі загальних фраз). Погляд Леонтовича був прийнятий Бестужевим-Рюїнінм в його *Русській Історії* I, гл. I, 4, і потім його стрічаємо й у декотрих інших російських дослідників. Туж задружну форму клали в основу суспільної еволюції в історії інших словянських народів — нпр. для Чехії *Vacek Vůvoj společnosti a práva slovanského v Čechách* (Aletheia, 1897), для Польщі — *Balzer Rewizya teoryi o pierwotnem osadnictwie w Polsce* (Kwartalnik hist. 1898) й ин. Задружну форму положив в основу словянського господарського життя й колонізації також Майцен в звісній своїй книзі *A. Meitzen Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, der Kelten, Rö-*

Зрештою тут імя не має значіння. Ним означають ширші родини, що складають ся з більшого числа властивих родин, спільного походження по мужеській лінії — до третього, четвертого, часом пятого коліна. Посторонні особи також можуть увійти до такої ширшої родини через ожєненне або через умову, але взагалі така чужородна домішка незначна і такі мішані задруги стрічають ся рідше, — се передовсім союз рідних по батьку. Його члени мають спільне майно, провадять спільне господарство й мешкають вкупі, в хатках, зібраних наоколо хати, де мешкає голова — домашин; в середніх задругах буває 15—20 люда, найбільше, виїмково велике число, якого вони досягають, се 50—60. Править задругою звичайно старший віком — батько або старший в роді, але не конче; часом домашином буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли нема дорослих мужчин, домашином може бути й жінка (особливо мати - удова), навіть дів-

mer, Finnen und Slaven II, 1895). При тім одначе не обходило ся без доволностей і натягань задружної інституції, що мусіли викликати протести. Такі натягання нпр. у Леонтовича й ин. викликали критику Ягіча, Богішіча, Собестіанского, Самоквасова. Фактично, задруга стала копальнею золота для різних будівничих суспільних теорій і кождий знаходив собі там, чого йому було потреба, наповняючи фантазією або натягаючи, чого бракувало. Тому такі критичні остороги були дуже на місці. Але деякі дослідники пішли в противний бік і попробували викинути задружний устрій з історії давнього суспільного устрою, як форму пізнійшу. Перший виступив з таким поглядом сербський учений Новакович в статі: Село (Глас. срп. акад. XXIV, 1891), добачаючи в задружній організації впливи візантійської і турецької податкової системи, отже явища пізнійші. Потім розвинув його погляди і ще далі пішов в тім напрямі Peisker в статі Slovo o zadrufe (Národopisny sbornik českoslovansky, 1899) і ширше по німецьки Forschungen zur Social und Wirtschaftsgeschichte der Slaven 3. Die serbische Zadruga, Берлін, 1900 (Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VII); його підтримали також иньші дослідники старо-словянського устрою як V. Levec (Věstnik Slov. starožitnosti, III ч. 29), Рамм в Globus 1900, Zum Streite über altslavische Hausschipschaften „Zadruga“, Сергеевич в III т. своїх Юрид. Древностей (1903). Та попри деякі цінні остороги й замітки, ся гадка — звести до самих пізнійших фіскальних впливів ті родинно-суспільні форми, які між иньшим доховали ся в задружній організації, розуміть ся хибна. Критики, що виступили проти сього погляда — як Balzer O zadrudze słowianskiej (Kwartalnik hist. 1899), Смирновъ — Очеркъ культурной истории южныхъ Славянъ (Зап. Каз. ун. 1900, V), Kadlec K „Slovu o zadrufe“ (Národopisny Sbornik 1900), Markovič Die Serbische Hauskommunion 1903, Липськ, — стоять тут на міцнім ґрунті фактів. Але там де починають ся доводи істновання задруги, се понятє береть ся нераз завадто широко, і під нього підтягають ся явища не конче відповідні.

чина. Домачнй заступає задругу перед всякими посторонніми, кермує господарством; одначе права його ограничені: у всіх важнійших випадках він не може рішати сам, а ціла задруга. Задруга має своє імя, переважно патронімічне, що додаєть ся до імен її членів. Розростаючи ся, вона розпадаєть ся на дрібніші задруги або поодинокі родини; поділ майна робить ся різно — по числу голов, чи по певним генеалогічним лініям, чи відповідно до більшої або меншої скількості праці, вложеної в спільне майно поодинокими родинами. Цілого села задруга не творить ніколи, а входить як складова частина його.

В гірських місцевостях галицької й угорської Руси заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки менші числом: вони досягають до 25 душ, з неділеним майном, під управою „газди“, або „завідці“, найчастійше — старшого в родині, що кермує господарством і заступає родину перед сторонніми. Такі-ж ширші родини стрічають ся, хоч дуже зрідка, і де инде на Україні, а в XVIII століттю вони стрічались далеко частійше¹⁾. Крім того нам добре звісні форми, що здавна розвинулись у нас з сеї початкової ширшої родини.

В різних околицях України: в Галичині, на Поділю, на Волини і в Полісю ми стрічаємо в актах XIV—XVI в. т. зв. „дворища“:

¹⁾ Про ширші родини на українській території: І. Франко: Карпатські Бойки і їх родинне життя—Перший вінок, 1887. *Pič Rodový byt v Slovensku a v uherské Rusi* (Casopis musea král. Českého, 1878). Лучицькі Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи (Сѣверный Вѣстникъ 1899, I і II і особно, по нѣмецки в *Jahrbücher Шмолера: Zur Geschichte der Grundeigenthumsformen in Kleinrussland*). Ал. Ефименко Изслѣдованія народной жизни, 1884. А. Щербина Договорныя семьи (Сѣверный Вѣстникъ 1888, IX). Самоквасовъ Семейная община въ Курскомъ уѣздѣ (Записки геогр. общ. по отдѣлу этнографіи т. IV, 1878). Для полудневої Словянщини головний матеріал дає збірник В. Богішча *Zbornik zadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena*, 1874; з літератури назву Богішча *D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates* (Revue de droit intern. XVI, 1884), Гешова Задружно то владѣнне и работаніе въ България (Період. Списание 1889), Йовановича *Исторіјски развитак српске задруге*, 1896 (Білград), Е. Miller *Die Hauskommunion des Südslaven* (Jahrb. der internat. Verbin. für vgl. Rechtswissen. III). Бобчевъ *Българска челядна задруга*, 1907 (Сборникъ за нар. умов. XXII). *Dopsch Die südslavische Hauskommunionen* (Oester. Rundschau 1909). Для Словаків і Поляків — цитовані праці Піча й Бальцера. Літературу й матеріал про ширшу родину у Словян подає книжка Кадлца (K. Kadlec) *Rodinny nedil čii zadruha v pravu slovauskim* (1898). Загальнійше — G. Cohn *Gemeinderschaft und Hausgenossenschaft* (Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss. XIII. 1899).

близіші звістки про них маємо з XVI в., але тоді сї дворища (в латинських актах *agae*) були вже пережитком. Дворище менше від тих великих задруг, по великості відповідає гірським *газдівствам*. Тільки виїмково стрічають ся більші дворища (як в однім випадку — 27 господарів). Кровний звязок лежить переважно в основі дворища (на се вказують і їх імена, часто патронімічні, або виведені від імен своїх старшин), але чужеродна домішка тут частійша: стрічаємо дворища зложені з двох осібних родин, що мають свої особні прізвиська. Що до способів володіння у членів дворища звістки наші дуже бідні: безперечно, в спільнім володінню зіставались луки, ліси то що; орна земля в XVI в., хоч не всюди поділена реально, здасть ся, не була вже і спільною власністю: кождий має свою, бодай ідеальну частину, що відповідає спадщинному поділу, генеалогії членів, не загальному числу голів в данім моменті. Безперечно, давнійше всі взагалі ґрунти були спільною власністю дворища. На зверх виступає дворище як цілість, всякі повинности відбувають ся з дворища, а не з господарства.

Аналогічне з дворищем явище — се *посябрина*, „себровство“, спілка „сябрів“. Се теж група господарств, звязаних переважно кровним спорідненням, часом з неподільними ґрунтами, часом з правами на певні ідеальні частини в спільних ґрунтах і вигодах. В лівобічній Україні, де нова колонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз на ново цілу еволюцію форм власности, сї *посябрини* були в силі ще в XVIII віці¹⁾.

Як на пережитки подібного устрою вкажу ще на села околичної шляхти на Поділю, в Барщині, де поодинокі кутки („части“) сїл розвинулись із таких дворищ, і ще в XVIII в. не мали докладно поділених ґрунтів¹⁾. Лівобічний хутір у своїм початку був властиво теж нічим иньшим як старим дворищем²⁾.

Дворища або *посябрини* ми знаємо ближше в часах, коли вони вже кінчили своє існування. Для давнійших часів ми мусимо в них припустити більше значінне кровного звязку та спільне володінне, так що сї форми стрінуть ся з тими ширшими родинами, і вони разом будуть відповідати „роду“ нашої Повісти. Ми можемо означити його

¹⁾ Див. Архивъ Юго-зап. Россіи ч. VIII II, ч. 96.

²⁾ Література: В.-Буданова *Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-русскомъ государствѣ XVI в.* — *Кіевскій Сборникъ 1892*, *Сфиненковой Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси*, в I т. зб. „Южная Русь“, *Любавскаго Областное дѣленіе* в. кн. Литовскаго с. 453—4, *моє* — *Економічний стан селян на галицькій Подністровю* (Жерела т. I с. 7—4, про дворища в Галицькій Русі), *Луцицького Сябры и сябринное землевладѣніе*.

як родинно-господарський звязок групи людей, звязаних кровним спорідненням по батьку (рідше — з домішкою чужеродців), що спільно провадять господарство під проводом свого старшини, чи „старця“, який „володіє“ сим родом. На обсяг сього староруського роду може вказувати постановою Руської Правди про пімсту: право мстити мають батько і сини, брати, сини брата і сестри¹⁾—се й буде звичайний склад такого тіснійшого „роду“.

Память про споріднення, розуміється, ішла далі сих тісних границь. Але далеко не скрізь і не всюди тіснійші роди чи ширші родини свідомістю самого споріднення, чи певними традиціями, які сімулювали споріднення, вязалися в ширші організації, які б можна назвати справді родами у властивім значінні того слова. Ми бачимо їх у західніх Сербів, де такі родові організації, під іменем брацтва і племені дожили до наших часів. В „брацтва“ входять цілі села, чи поодинокі задруги з різних сел, що ведуть свій рід від спільного предка і носять спільне прізвище; число таких братчиків часом рахується на кілька тисяч, але вони вважають ся своїми і до недавна не женились у своїм брацтві²⁾. З брацтва складається „племя“; з рештою брацтво, розростаючись, само може перейти в племя³⁾. Українські племена, судячи з різних пережитків, також перейшли через таку стадію, коли в склад роду входили не тільки ближні свояки, а й „далекі родочок“. Але в старій Русі ми вже не зустрічаємо слідів якихось ширших родових організацій, хоч дуже правдоподібно, що траплялись не раз групи „родів“ і сіл, що виводили себе від спільного кореня і уважали себе спорідненими. „Братчина“ в найдавнішій східно-слов'янській матеріалі се вже союз сусідніх осель, звязаний релігійними, сакральними зв'язками⁴⁾. На традицію ще ширших родових ґрун вказує той загально-слов'янський факт, що старі імена племен дуже часто сформовані в патронімічній формі на — *ичи*; таку форму приймають і назви, що мають на певно не родовий, а територіальний початок, от як наші Дреговичі (пізнійше в тій формі прозивають ся люде навіть від імени міста, як Псковичі, Тверичі і т. д.). Сей факт, що має аналогії й у інших індоєвропейських народів

¹⁾ Акад. код. § 1, варіанти у Калачова с. 178—9.

²⁾ Bogišić Zbornik с. 511 і далі, Krauss розд. III.

³⁾ Тут племя означає ширший рід. В старослов'янській письменстві воно як і родъ значить свояків, рід, але також нарід і φύλη, tribus (сі слова в св. Письмі перекладають ся через „племя“), і в сім останнім значінні я його уживаю, в противставленні до „рода“ (gens, γένος).

⁴⁾ Про се і зв'язані з сею справою неясности див. т. VI с. 500—2.

(у Германців нпр. наросток *inga*), вказує, що племена в своїй основі з початку уважались групами людей споріднених, спільного коріння; теж саме значить уживання слова „рід“ в значінню племені, народу — „мы отъ рода Рускаго“.

Але се в IX—X в. був тільки неясний відгомін минулого. Старі родовоплемінні організації, правдоподібно, значно ослабли, або й потратили ся в часах слов'янського розселення й пізнійших колонізаційних змінах. Ті племена, які виступають перед нами в X—XI, занадто великі, занадто екстензивні, аби в них могла держати ся традиція спільної генеалогії. Певні племінні імена могли бути принесені з правітчини; навіть основою нових племінних груп могли послужити старі родовоплемінні організації (особливо на територіях близьких до правітчини, до вихідних точок розселення). Але на новій території племена сформували ся безперечно під рішучим впливом географічно-колонізаційних обставин — тим більше рішучим, чим то було дальше від правітчини, а близьше до колонізаційної периферії.

З розвоєм осілого життя на нових територіях, при значній екстензивності нової колонізації, родові зв'язи, очевидно, слабли далі, і за границями ширшої родини почуте споріднення все більше обмежало ся певним моральним значінням; без якихось реальніших прикмет. Над ним беруть гору мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної, принцип громадський і з другого боку — індивідуальний. За ілюстрацію може нам знову послужити наш весільний обряд, де місце традиційного рода вкінці заступають сусіди, члени сільської громади, вже зовсім не зв'язані спорідненням. Молода спрощує на весілі всіх сусідів, або й все село, і сі сусіди в обрядових піснях титулюють ся по традиції родом.

Такий перехід від відносин родинних і родових до сусідських і громадських був тим лекший, що сі відносини сусідські й громадські розвивали ся таки на основі відносин родинних або родових, або з значною їх домішкою. Уже при першій розселенню дуже часто, або й звичайно рідні осідали побіч себе групами, і пізніше, як розростали ся й ділилися ширші родини, на старих займанщинах повставали нові родини, зв'язані спорідненням, і творили громаду, сусідство.

Ширша родина в своїх різних формах (задруга, газдівство, дворище) звичайно ніколи не держить ся купи так довго, щоб з розростом своїм дати ціле село, більшу осаду. Спільне господарство вести показуєть ся практичним і можливим тільки до певної границі. Розширяти його в рамках ширшої родини до безконечности — стає не-

можливим, і коли таке ведення натрапляє на труднощі, ділять ся ся ширша родина на кілька поменьших, що осідають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, а при нормальних обставинах розростають ся й ділять ся потім далі. Такий звичай — осідати родинами чи дворицями зокрема, подалше, серед своїх ґрунтів — очевидно споконвічний загальнословянський звичай. Тісно скуплені многолюдні села, які бачимо тепер — були продуктом пізніших господарських і всяких иньших обставин. Стару практику представляють нам українські хутори, або села, які без змін задержали ся так, як розвинули ся з поодиноких відокремлених дворич¹⁾; такі села гірські карпатські, де поодинокі хати стоять серед своїх ґрунтів, так що село буває розкидане на кількадесять квадратних кілометрів. Сей старий звичай — селити ся відокремленими родинами, очевидно, представляє нам Прокопій в своїм клясицим текстї про побут Антів і Словен²⁾, кажучи, що вони мешкають „розкиданими й відокремленими осадами“, „селячись далеко оден від одного“.

Група таких родин-дворич, звязана сусідством, економічними, а часто також і кровними звязками, творила з часом село, в нинішнім значінню (в старій Руси се слово такого значіння не мало). Кровний звязок, або пам'ять про нього лишали часто свій слід в загальній іменній, патронімічній назві, що прикладалась до цілої групи дворич: численні патронімічні назви осад на нашій території на *ичі, вичі, вицї*, зістали ся слідом таких родових завязків. Пам'ять приналежності до одного рода мусїла довго жити в членах такої групи, оживляючи ті звязки, які виникали з територіальної близькості, сусідства й мотивів економічних. Ліси, сіножали, води довго зіставали ся в неподільнім уживанню всіх сих родів-дворич і лише з часом (і то не вповні) воно індивідуалізувало ся. Таким чином і село часто було групою звязаною родинно-економічними звязками, подібно як дворище, тільки сї звязки в селі були далеко слабші, ніж у ширшій родині, а навіть у дворичу; домішка чужеродців могла бути тут далеко більша ніж в дворичу; та й незалежно від сеї домішки самий принцип иньший — се вже не рід, а громада. Коли навіть в ширшій родині не видержують ся вповні принципи патріархальних відносин, і до них подмішують певні елементи громадські (як можливість вибору голови, обмеження його влади спільною радою членів рода, право до спільного майна всіх членів, що в разі порушення своїх інтересів старшиною можуть скинути його або жадати розділу)—то в сільській

¹⁾ Бачив я нпр. такі околиці української шляхти на Поділю.

²⁾ De bello Got. III. XIV.

групі родин родовий елемент зовсім іде на другий план. Се громада, зложена з правно і економічно самостійних господарств — дворич, що самі розпоряджають, самі за себе відповідають і свої справи рішають на зборі старшин поодиноких дворич. Певний рід, по родовим традиціям, або завдяки матеріальній перевазі може мати першенство чи особливий вплив в такій громаді; громада може лишати старшині свого роду репрезентацію в певних нагодах, може передати йому якісь постійні функції, але все таки власть і управа лежать в руках громади. Спільне володінне задержувало ся звичайно тільки що до менше интересних та неподільних земельних просторів, або мало характер лише переходовий. Властивого спільного володіння громади у нас і у Словян загалом не виробило ся, і великоросійська земельна „община“ мусить уважати ся продуктом пізнійших чинників.

Такий процес розвою громади з родини можемо слідити в історичних часах наприклад на селах дрібної української шляхти, що в своїм житю могла розвивати ся свобідно, а знову для історії своїх околиць постачає нам документи часом з кількох віків за порядком¹⁾. З усякою правдоподібністю ми можемо перенести такий процес в головних його прикметах в сферу староруського житя: він вповні згожуєть ся як з аналогіями архаїчних форм у иньших Словян, так і з фактами староруського житя.

Сільській групі „родів“ — дворич досить близько відповідає громада Руської Правди — „вервь“. Вона з одного боку на стільки не велика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, счинений на її території, з другого боку — се союз свобідний, її члени самі розпоряджають собою і укладають між собою свобідні умови. Так з руської Правди бачимо, що вервь платила за своїх членів „дикую виру“, коли не хотіла видати убийника, або убийство було випадкове. Але платила тільки тоді, як сей убийник належав до такого союзу, — коли він „вложив ся в дикую виру“, а як не вложив ся, то й сам відповідав за себе²⁾.

Для зрозуміння внутрішнього житя такої громади за браком відомостей можуть послужити подробиці міського громадського житя в давній Русі: міське житє було тільки дальшим ступенем в розвою сільського. Виключивши пізнійші елементи княжої адміністрації й дру-

¹⁾ З них видані дві збірки: Антоновича про овруцьку околичну шляхту в IV часті Архива Юго-Юонадной Россіи і моя про барську шляхту тамже в ч. VIII т. I і II.

²⁾ Карамз. код. § 4 і 6, варіанти у Калачова с. 186—8; про вервь мова ще при огляді суспільного устрою Руської держави (т. III гл. IV).

жинного устрою, бачимо, що громадські справи порядкує в місті рада — віче старців (віче в Білгороді під 997 р., нарада київських старців під 983 р.). Сама назва останніх показує, що се мусіли бути старшини родин-дворищ, переважно старші люде (у Болгар подекуди й досі так звать ся визначнійші господарі, яких 10—20, що держать управу села)¹⁾. Таку-ж назву мав часто старшина громади: в західно-руських землях дуже довго (ще в XVI в.) стрічасмо „старців“, рівнозначних з отаманами або вйтами громад; тоді їх вже іменовала власть, давнійше вони бували виборними або дідичними. Як я вже сказав, старшинство в громаді могло в більшій або меньшій мірі привязуватись до певного роду; при тім могли бути різні варіанти: в західній Сербії нпр. в одних громадах старшину села вибирають, в иньших вибору не буває, а старшиною буває домашин одної й тої самої, найбільш поважаної задруги (кучі); коли ся задруга почне підпадати, а визначить ся натомість иньша, старшин (або князів як їх звать) беруть з сеї нової, і т. д.²⁾.

Територіальний принцип, що лежить в основі такої локальної сільської організації, становить підставу в дальшій процесі суспільної будови. Вихідною точкою такої ширшої суспільної організації стає город³⁾.

Город, як показує саме слово, се огорожене, безпечне місце. Територія нашого народа, особливо більш засижена — північна її половина, вкрита численними останками сих городів — „городищами“ (сей термін приходить вже на перших сторонах Повісти: „городище Києвѣць“⁴⁾). Такі городища рахують ся у нас сотками: нпр. в теперішній Київській губ. їх рахують звиш чотирох соток (435), на Волини до півчетвертаста (348), на Поділю понад півтретяста, в Чернигівщині коло півтораста, і т. д., і з них значна частина сягає передісторичних або ранніх історичних часів. Не дурно Скандинави зва-

¹⁾ Богішіч Zbornik I с. 521.

²⁾ Богішіч Zbornik I с. 522—3.

³⁾ Про городи й городський устрій див. Соловйова т. I гл. III, Пассекъ Княжеская и докняжеская Русь с. 69 і далі, Самоквасова Древніе города Россіи, 1873, Ключевскій Воярская дума древней Руси—Рус. Мысль 1880 і коротше в книжковім виданю сеї праці, гл. I, Піч Zur germanisch-ungarischen Streitfrage с. 148 і далі. Про класифікацію городищ — Самоквасовъ ор. с. с. 118 і далі, реферати Антоновича (резюме в Чтеніях київ. істор. тов. т. III с. 10 і далі і в Трудах X съѣзда т. III с. 104), История Сѣвер. земли с. 52 і далі.

⁴⁾ Іпат. с. 6.

ли Словянщину краєм городів, Gardariki. Пробовано теперішні городища розкласифікувати хронологічно. Дійсно можна з них вирізнити пізніші, правильно-чотиригранні городища, збудовані відповідно вимогам артилерійської стрільби і поза тим, полишаючи на боці загадкові досі „розкопані могили“ або „городища-майдани“¹⁾, лишають ся ще два типи: городища округлі, положені часто на рівнині й окружені невисоким валом, а часом і ровом, — і городища па високих, крутих шпильях, на рогах між ріками та яругами, від приступнішого боку загорожені системою концентричних валів. Ся остання форма уважається типовою для князівсько-дружинних часів, перша — для давніших. Ся класифікація має за собою стільки, що дійсно остання форма стоїть безперечно вище за погляду інженерської штуки²⁾, а між городищами округлими стрічають ся такі, що мають сліди ще кам'яної культури; але на підставі сього уважати всі округлі городища давнішими було-б передчасно. Окрім валів город боронили часто деревляними укріпленнями в виді стін³⁾. Коли властивий городчи замок не міг містити всіх осадників, то „передгородьє“ обводили деревляними палісадами — частоколом (так званий „острог“). Кам'яних укріплень в давній Русі майже не було, навіть кам'яні брами і вежі згадують ся тільки пізніше і зрідка, як щось незвичайне.

Город ставив ся, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати: своє майно і себе самого. Відповідно тому, в яких обставинах жило те чи инше племя — більше або меньше безпечних, потрібувало воно й більш або меньше густої сітки таких городів. Захисту треба було не тільки від сторонніх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами вели ся завзяті бійки і з огляду на них треба було мати якась прибіжище. Для групи з кількох сусідніх сіл було доконечною потребою мати свій город, часом же і для ще дрібніших груп людности — для поодиноких сіл треба було свого городка. Як широка була ся потреба, видно з вступних легенд Повісти, — бо при своїй легендарности вони мають в собі образ дійсних обставин життя. Київ, кажуть вони, прийшовши з своїм родом над Дунай, поставив для себе осібний городок. Розумієть ся, яка група ставила со-

¹⁾ Про них статя п. Мельник-Антонович в т. III кийських Записок — там подана література і перегляд гадок про початок і призначення городищ сього типу.

²⁾ Як приклади городищ сього типу можна вказати нпр. городище вишгородське під Києвом, в Галичині — коло Звенигородки (пов. Бібрка), над с. Підгородищем, на незвичайно крутій горі, обведене кількома лініями валів.

³⁾ Про сю фортифікаційну техніка див. в т. III.

бі городок, такий він і був. Поруч з великими городищами, на кілька моргів, стрічаємо й дуже невеликі, де могло змістити ся хіба кілька родин з своїм майном.

Будова і поправлюваннє города утворювали певний звязок між учасниками. Там де людність сиділа рідко і роскидано, поставленнє про безпеку такого малого городка сусідніми „родами“ дворищами могло бути першим або одним з перших завязків згуртованнє їх в певну групу, яка відповідає нашим поняттям про громаду сільську. В інших випадках вона звязувала більшу масу осель, яка відповідає групі громад. В обох разях се був звязок чисто територіальний, незалежний від того, чи сі учасники уважали себе членами одного роду чи ні. Поруч із справами будови і утримуваннє городка повставали й иньші звязки — спільна оборона під час війни, збираннє потрібних засобів на спільні цілі, забезпеченнє публичного спокою, переслідуваннє провинників і злочинців. В часах Литовської держави ми бачимо в наших землях зовсім незалежні від урядової адміністрації союзи сусідніх сіл — громад, в певних територіальних границях, що чинили суд в карних справах своєї території на осібних „вічах“, куди сходили ся господарі всіх сих громад; се так звані „копи“¹⁾. В XVI в. вони вже доживають свій вік і початки сеї інституції лежать по всякій імовірности в староруських часах, в звязку з такими союзами громад.

Для дальшої еволюції відносин мали значіннє ті города, котрі звязували більші групи осад, і тим більше було їх значіннє, чим більші були сі групи й зайняті ним території. З сього погляду доля і роля городів була дуже неоднакова. Засновані для захисту в часи небезпечности, деякі городки зіставались і на далі тільки сховищами для невеликих груп сусідніх дворищ чи сіл, порожніми в часи спокою. Иньші-ж з часом ставали політичними і культурними центрами не тільки для своєї непосредної околиці, але й для сусідніх городів та їх округів. На се могли впливати різні обставини. В одних випадках таке значіннє города могло бути сотворне давнішими життєм місцевости й тільки відроджувало ся на ново з новим розселеннєм: в інших випадках було сотворено новими відносинами. Там, де більш розвинений був родовий елемент, город найстаршого роду в певнім племені натурально міг стати й центром для иньших городків; але у нас, як я сказав, слідів такого ширшого розвою родового елементу не помічаємо в історичних часах, тож зіставляючи на боці сю причину, як можливу тільки, вкажемо иньші, територіальні. Причиною значіннє мо-

¹⁾ Літературу „кіп“ і їх історії див. в т. V с. 629.

гло бути особливо міцне положення городка, міцніше від інших, або його особливо важне стратегічне значіння, що примушувало брати участь в його обороні всі сусідні округи; взагалі потреби оборони мусіли тут відігравати важну роль. Але не менш важне значіння мали торговельні мотиви: городок, положений на якійсь торговельній дорозі, став торговельним осередком ширшої околиці: в нім з часом збиралась постійна людність торговельна і промислова; являлась потреба особливої оборони для нього під час війни. З тих чи інших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людности, що осаджувала ся стало в його окопах, а коли ті тісні окопи не містилися їм, мешкала попід ними, і так виростав „острог“—огорожені оселі наоколо властивого „города“. Разом з тим такий город став центром ширшого округу: громада його „граван“ набувала особливого впливу в усіх справах; її голос рішав для всього округу. Вона вела провід і задавала тон: „что же старѣйшин сдумають, на томъ же пригороди стануть“¹⁾, старше місто рішає справу і для своїх пригородів, себ то для міст, що стоять під його політичним впливом, його гегемонією. Сей принцип суспільного життя старої Руси безсумнівно мав свій початок в житю таких дрібних округів „волостей“ і доперва з них був перенесений на ширші. На зверх така еволюція суспільних відносин давала себе знати часом тим, що людність округу, котра „тягнула“ до сього центрального города, приймала його імя, що заступало й викидало з уживання стару племінну назву. Так являлись ся Бужане і Червяняне на території Дулібів, або Полочане, Смоленяне і Псковичі на території Кривичів, і т. и.

Сі системи, гегемонії міст були незвичайно важним творчим моментом в дальшій розвою руського суспільно-політичного устрою. Вони розвинули ся не скрізь однаково, бо розвій залежав від більшої чи меншої інтенсивности культурного й політичного життя, від більшого чи меньшого розвою городського устрою. Тим часом як в одних землях — нпр. у Сіверян, у Дулібів, у Полян, сі городські організації від початків історичного життя заступають місце старої племінної, у інших як Деревляне, Радимичі, Вятичі, не розвинулись такі сильніші городські центри, сі землі довго заховують свій аморфний племінний устрій і самі племінні назви живуть довше. Особливо се треба сказати про Вятичів, що ще в XII в. виступають все під своєю племінною назвою, в тім же аморфнім стані, без якихось визначніших політичних центрів.

Городський — чисто територіальний устрій стрічав ся з племін-

¹⁾ Лавр. с. 358.

ним поділом, і з комбінації цих двох елементів утворювалися на місці початкових племінних територій-земель нові землі-волости (волость — власть, підвласна територія, організація). Бачимо, що території племен з слабо розвиненим городським життям, без сильних городських центрів, були притягнені до сусідніх чужоплеменних центрів — Деревляне до Київа, Радимичі й Вятичі до Чернигова. З другого боку сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князівств: так Сіверщина поділилась на землю Чернігівську й Переяславську, Кривицька територія — на Смоленську й Полоцьку (або й Псковську). Тільки тут треба застерегтися: на зміцнення звязків міста з пригородами, на перетворення цих звязків в формальну залежність пригородів від міста по всякій імовірності рішучо вплинув уже князівсько-дружинний устрій. Ми бачимо ці відносини у нас всюди уже так, як вони уложилися за часів розвитку цього нового політичного елементу. Не знати, чи без нього гегемонія міста над пригородами була чимсь більшим як моральною перевагою, моральним впливом. Можливо, що вповні конкретно залежність від „міста“ його „пригородів“ стала аж тоді, як в місті засів князь, чи його намісник, з засобом військової сили для піддержання свого престижу, і тому дальша політична роль міста входить уже в історію нового князівсько-дружинного устрою, котрому займемося в дальших главах.

VII.

Початки Руської держави.

„Словени й Анти“, каже в своїй клясичній характеристиці Прокопій, „не правлять ся одною особою, але з давніх часів живуть громадським правлінням, і для того у них всякі справи, в добрі чи в злі, рішає громада“. „Вони не мають правління й живуть в ворожнечі між собою“, каже трохи пізнійший т. зв. Маврикій і далі поясняє: „у них багато начальників (ῥῆγες), які не живуть у згоді, так що добре притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо близших до наших границь, і тоді на иньших нападати, аби спільна війна не злучила їх до купи та не звела під одну владу¹⁾).

Сими дорогоцінними звітками характеризуєть ся політичний устрій наших племен в часах розселення—найстарших часах, куди ми в розслідді розвою політичного життя сих племен можемо сягнути скільки небудь надійно при теперішніх наших наукових засобах.

Противставляючи політичне життя східно- й полуднево-словянських племен сильно сентралізованому, монархічному політичному устрою імперії, обидва візантійські письменники з притиском підно-

¹⁾ Τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τὰ τε εὐμόφορα καὶ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται — Procopii De h. G. III. 14. Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα οὐδὲ τάξιν γινώσκουσιν οὐδὲ κατὰ τὴν συσταδὴν μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι... Πολλῶν δὲ ὄντων ῥηγῶν καὶ ἀσυμφόνως ἐχόντων πρὸς ἀλλήλους οὐκ ἄτοπον τινὰς αὐτῶν μεταχειρίζεσθαι ἢ λόγοις ἢ δώροις καὶ μάλιστα τοὺς ἐγγυτέρω τῶν μεθωρίων, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπέρχεσθαι, ἵνα μὴ πρὸς πάντας ἔχθρα ἔνωσιν ἢ μοναρχίαν ποιήσῃ — Mauricii Strategicum XI. 5 (p. 218 ed. Scheffer).

сять, що сі словянські племена не мають такої централізованої монархічної влади ¹⁾).

Се, очевидно, правда. Ані в прасловянській добі, ані в часах розселення, ані у сих ані у иньших словянських племен ще не виробило ся сильної монархічної влади, ані міцної і трівкої військової організації. Зрештою і у иньших індоєвропейських народів сильна і трівка монархічна власть являєть ся продуктом пізнішої еволюції, часом навіть дуже пізньої. Як я вище сказав, в часах словянського розселення у українських і взагалі у словянських племен можна припускати ще досить живу родову й племінну організацію, і на них мусіла опирати ся їх політична організація в тих часах. Звістки античних письменників, які ми маємо про антські й сусідні словянські племена сих часів належать очевидно до стадії такого родового і племінного життя. На підставі їх та з родово-племінного життя иньших індоєвропейських племен можемо до певної міри уявити собі основи політичного устрою наших племен в сій стадії суспільного розвитку ²⁾).

¹⁾ Пайскер в цитованій праці своїй (*Die ältere Beziehungen der Slawen* с. 126—30) висловив гадку, що сі характеристики належать не до Словян, а до гіпотетичної „жупанської“ верстви урало-алтайських кочовників; але на се нема ніякого доказу, і взагалі його теорія споконвічного поневолення Словян, що нібито викривило індоєвропейські основи словянського життя, немає під собою підстав (див. Записки т. 103).

²⁾ Огляд праіндоєвропейських, або ліпше сказати — загальноіндоєвропейських підстав політичної організації у Шрадера *Realexicon, sub vocibus König, Staat, Volk, Volksversammlung*. В своїй реконструкції індоєвропейського побуту (*Sprachvergl. u. Urgeschichte*) він одначе не пішов далі родо-племінних форм, так само і Гірт (*Die Indogermanen*). Проби Ляйста (*Leist Altrarisches jus gentium, 1889, Altrarisches jus civile, 1892—6*), що намагав ся з памяток різних індоєвропейських племен вивести коверетну основу спільного індоєвропейського права досить скептично були прийняті в науці. При певних індивідуальних прикметах, котрими визначав ся суспільно-політичний процес індоєвропейських народів, належить бути обережним в конструванні спільної праіндоєвропейської спадщини в сій сфері; навіть порівнюючи суспільно-політичний уклад найблизших свояків: Словян, Литви і Германських племен, бачимо, як значно розходять ся вони. З другого боку порівнянне спільних основ індоєвропейського укладу з життям иньших примітивних народів остерігає, щоб сих основ не брати за щось індивідуальне, спеціальне індоєвропейське. Див. етнологічний матеріал в працях Letourneau *La guerre dans les diverses races humaines, 1895. Post Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz, 1895. Hildebrandt Recht und Sitte auf verschiedenen Kulturstufen, 1896. Fraser Lectures on the early history of the Kingship, 1905. Mumford The origin of leadership (The American Journal of Sociology, 1906)*. На жаль бракує праць, які б поставили собі завданням прослідити аналогії в переході племінного устрою до державного у різних словянських народів.

Хронологічно йдучи ми повинні зачати від переказаної у Йордана звістки про війну Остготів з Антами за Вінітара, в останній чверті IV віку. Вінітар воює з Антами, з початку його бють, але він потім поправляєть ся й бере в неволю та розпинає „короля Антів Божа з синами і сімдесятьма старшинами“¹⁾). Я вказував на своїм місці²⁾), що ця звістка про конфлікт Готів з Антами має значні права на наше довіре, тільки, розуміть ся, до її літературної, стилістичної форми не можна привязувати багато значіння. Тому титул короля (гех), наданий тому Божови, треба, розуміть ся, відложити на бік. Помінаючи титул, маємо перед собою якогось більшого антського проводиря, що розпоряджав більшими силами, так що міг побити Остготів (сеї подробиці легенда певно вже не видумала). Значить се голова більшого антського племені, або скорше — кількох племен, а поруч нього виступає велике число старшини, правдоподібно — начальників чи старшин родів антських.

В оповіданню про боротьбу Антів з Аварами, в середині VI в. ми стрічали ся з иньшим чільним провідником Антів. Візантійський письменник називає його Мезамиром „сином Ідаризія, братом Келягаста“. Сей Мезамир був висланий в посольстві до Аварів після невдатної битви Антів з Аварами, аби викупити невільників. Але бувши чоловіком мовним і смілим в словах³⁾), він вів себе й говорив перед Аварами занадто гордо як на посла, і ворожий Антам Болгарин використав се та намовив Аварів убити Мезамира, представивши, що сей чоловік має великі впливи у Антів і потрапить противстати кождому ворогові⁴⁾). Отже перед нами чоловік з якогось високого роду — його брат і батько, очевидно, були також людьми, звістними, впливовими, коли їх називає грецький письменник; свої впливи завдячав він очевидно не тільки особистим здібностям — що був добрим бесідником і здібним вождем, але й значінню свого роду, що передовсім видвигнуло його. Ми бачимо рід, династію, не якусь просто родову, а племінну, значіне котрої не обмежало ся, мабуть, навіть її племенем, а йшло ще далі. В „гордих словах“ її репрезентанта можемо відчувати чоловіка певного своїх сил і впливів. При охоті й відповідних обставинах, як дає зрозуміти автор, міг він відіграти ролю Божа та стати на чолі більшої групи антських племен і організувати більші воєнні сили.

¹⁾ regem eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus — *Getica* cap. 48.

²⁾ Див. ст. 165, пор. 177—8.

³⁾ στωμόλος τε ὦν καὶ ὑψαγόρας.

⁴⁾ Менаандр — *Hist. Graeci minores* II с. 5—6 (*Excerpta historica* ed. de Boor I с. 443).

Ми бачимо таким чином племінних начальників, що мали більше-менше постійну, династичну власть в своїх племенах, чисто дідичну, спадщину або спадщинно-виборну (як то бачимо у різних народів, що члени певної династії народнім вибором дістають ся на становище племінного провідника). В певних хвилях, коли більші групи племен поривали ся до солідарної акції, оден з таких начальників вибором народу міг проголошувати ся чи признавати ся спільним вождем і ставав на чолі тої групи племен. У подунайських Словян, з котрими Греки стикали ся частійше, а котрих політичний устрій сучасні грецькі письменники вповні ототожують з антським (така однаковість сама собою вповні правдоподібна в тодішніх обставинах), ми стрічаємо таких племінних начальників і головних вождів з досить виразними означіннями їх власти. Згадуєть ся напр. „земля Ардагаста“, що в иньшій разі виступає вождем війська; називають ся такі особи як „Пірагаст племінний начальник (філярх), провідник ватаги (війська)“, „Музок в варварській мові званий рікс“ і т. и. ¹⁾

Таких начальників племен, очевидно, має на гадці Маврикій, кажучи, що Словяне й Анти мають багато „ріксів“, ῥῆγες, які звичайно не живуть в згоді між собою, і тільки спільна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи і висунути над ними одного провідиря.

Ужитий ним тут термін ῥῆγες може бути не простим літературним означенням (лат. *reges*)—одним з тих якими античні письменники означали різних варварських начальників, не журачи ся тим, які титули в дійсности вони носили. Можливо, що маємо тут транскрипцію дійсного словянського титулу, уживаного між Антами й подунайськими Словянами для таких племінних вождів. Таку гадку піддає що йно наведена згадка (Теофілякта Сімокати, сучасника ціс. Маврикія) про того Музока, „званого в варварській (значить словянській) мові ῥῆξ“. Звістка, як ми бачимо, досить категорична, і хоч в історичних часах сей титул вийшов у Словян з уживання ²⁾, лишеть ся вповні можливим, що в часах прасловянських се слово уживало ся в таким зна-

¹⁾ τὴν ἀμφὶ τὸν Ἀρδάγαστον χώραν — Theophylacti VI. 7 і I. 7. Περάγαστος φύλαρχος δὲ οὗτος τῆς πλεθύους ἐκείνης—ib. VII. 4. Μουσώμιον τὸν λεγόμενον ῥῆγα τῆ τῶν βαρβάρων φωνῇ — ib. VI. 9.

²⁾ Але може з сею старою традицією стоять в звязи фрази Галицької літописи: „Бѣла риксъ, рецьмий король угорський“, „риксъ ти угорський, рекше король“ — Іпат. с. 507 і 554. Літописець, очевидно, має на гадці титул гех, але передаючи його в такій формі, хто зна, чи не робить се під впливом памяти старою словянського титулу?

чінню. Діло в тим, що се загально-індоевропейське слово (санскр. gāj-раджа, лат. rex, старокельт. rīx), видно, було затратило ся в германській і слов'яно-литовській групі язиків, але під культурним впливом Кельтів пішло розповсюджувати ся між ними на ново. Від Кельтів прийняли його Німці (з старокельтск. rīgs, ірл. rīg, готське reiks — начальник; ст. ірл. ríge, г. нім. rīhhi — держава, Reich). Від Німців, може — Готів спеціально, прийняли його племена литовські, а разом з ними, можливо — і слов'янські: старопрус. rīkis — пан, rīks держава, русько-литовське рыкунья, господиня; тут би було місце й для слов'янської форми тогож слова, як титулу племінних начальників.

Інший такий титул, перейнятий також від Німців (може Готів), ще в часах праслов'янських, або при самих початках розселення — се князь, кънязь, з горішномім. chuning (властиво княжич, королевич, з *kuni, король, з патронімічним наростком -ing), як і старопрусське konagis, фінське kuningas — король, лит. kúningas — пан, священник, і т. и. В яким значінню було з початку перейняте се слово Слов'янами — чи значило воно найвищих, найбільших вождів, так як кілька століть пізнійше перейняте слово король, король (з імени Карла Великого), чи мало ширше значінне влади взагалі, трудно сказати. Ми бачимо пізнійше се слово в дуже відмінних значіннях. Подекуди воно уживало ся, видно, як почесний титул взагалі і напр. у Поляків дало слова książę i książdz (так як литовське kúningas). У східніх Слов'ян означає володаря, державця, старшину певного територіального округу, більшого або меньшого (так у нас в XIII в. болоховські князі представляють собою старшин дуже дрібних міських округів). У полудневих „князь“ сходить на значінне сільського старшини: в такім значінню уживаєть ся воно тепер, і в такім же значінню перейшло в практику громад волоського права, де князь означає сільського старшину (рівнозначного з jude, judec)¹⁾. При такій хиткості значіння сього слова, про його силу в праслов'янських часах можна ставляти хіба різні гіпотези²⁾. Не забігаючи далеко на се поле, зазначу тільки, що чужі терміни для влади дуже часто переймають ся для означення висшого степеня влади, і так могло бути з термінами *chuning* і *reiks*: вони могли бути перейняті для означення визначнійших племінних старшин чи вождів.

¹⁾ Див. інтересну розвідку проф. Богдана: Über die rumänische Knesen. Archiv für sl. Phil. т. XXV—XXVI.

²⁾ Ставлено не раз здогади, що перейняте слова „князь“ стало ся наслідком панування Германців, особливо Готів над Слов'янами. Вона, розумієть ся, вповні довільна.

При родовій організації однак начальники племен, як би вони не називалися, зіставалися властиво ригіті *inter pares*, голонійшими між иньшими „старцями“ — старшинами родів племені, і всякий важнійший крок їх мусів настати за відомістю і згодою тих старшин. Тут перший прояв словянської „демократії“, як її називає Прокопій; розуміється, демократією її можна було назвати лише в протиставленню до візантійсько-римського монархізму, бо в дійсності се був устрій скорше патріархально-аристократичний, де могли мати голос самі старшини родів, як у пізнійших, історичних часах (XI—XII в.), з упадком родового устрою, мали голос батьки родин. Далі — всякі справи, що виходили за границю домашніх інтересів племені, потрібували згоди й рішень збору старців і народу з дотичних племен. Прокопій дає нам в епізоді про псевдо-Хилвудія. Коли розійшлася чутке про того псевдо-Хилвудія між народом, каже він, зібралися майже всі Анти; вони рішили вести справу спільно, обіцяючи собі великі користи з того, що мають в своїх руках грецького воеводу Хилвудія¹⁾. На своїм вічу вони погрозами примушують псевдо-Хилвудія прийняти на себе ролю правдивого Хилвудія, і плянують якусь неясну ближше акцію супроти Візантії й подунайських Словян, з якими тоді поріжнилися були. На подібних ширших вічах мусіли рішатися взагалі всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племен, чи груп родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вождя з поміж племінної старшини, і т. д. „Всякі справи, добрі чи злі, віддаються на рішенне громади“, каже Прокопій.

Така солідарна акція більшої групи племен була не легка і не трівка. Прокопій, а ще більше т. зв. Маврикій підносять велике розріжненне начальників, нездатність мас до субординації. Маврикій толкує сим браком карности навіть спосіб війни у Словян: що вони не знають бити ся в тісних, правильно уставлених лавах, ані люблять виступати на місцях голих і рівних, а роблять охотнійше засідки: напади нечаяні. Їх рішення змінні й не стійні, каже Маврикій, — бо одні одним перечать з зависти й амбіції та роблять на перекір, тому не можна спускати ся на їх умови й слова. Тільки моментальна, спільна небезпечність перемагала сї ріжницї й могла привести до підпорядковання своїх гадок власті одного (*μοναρχίαν ποιήσῃ*). Та й то

¹⁾ Ἐπει δὲ ὁ λόγος περιφερόμενος ἐς ἅπαντας ἔλθεν, ἠγεῖροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ ἄνται σχεδὸν ἅπαντες κοινὴν δὲ εἶναι τὴν πράξιν ἡσίου Procopii De bello Got. III 14.

така солідарність ледво чи обіймала коли нібудь всі антські племена. В наведеному оповіданню Прокопія ніяк не можна брати буквально його слів про участь в нараді „майже всіх Антів“. Правдоподібно, мова тут про ближші до візантійських границь антські племена, а не всіх Антів від Дністра до Дону.

Так представляють ся нам політичні відносини українських племен в часах розселення. Бачимо групування в численні невеликі групи (мб. племені), з начальниками на чолі; судячи по численности й ролі сих останніх, були сі племена менші від таких, які бачимо у нас в X—XI в., але муіло се бути все таки щось більше як прості роди. хоч би й ширші. Постійної одностайної політичної організації нема. тільки від часу до часу повстають одностайні солідарні заходи в спільній небезпечности чи в спільнім інтересі. Поруч старшинських дипастий широке значінне віча. Від часу до часу ширші віча дають власть вибираним з поміж сеї старшини воєнним вождям, що ставали понад звичайними властями й організували більші воєнні сили.

По звістках Маврикія минає три столітя, перше ніж знаходять ся джерела, які-б кинули світло на політичні відносини наших племен: якісь докладніші дати про них маємо не скорше як для X віку.

За сей час кольонізація ствердла, значнійші зміни викликав тільки поворотний рух людности зі степів під натиском турецьких орд; та й звістки наші з сього часу дотикаються не тої рухливої напів-кочової периферії, як звістки про Антів Прокопія та Маврикія, а масивнійшої, інтензивнійшої кольонізації північних земель. Родовий устрій за сей час ослаб, перейшов в стадію розкладу. Племінний устрій отяжів, і над ним беруть перевагу відносини територіальні, сотворені городським житєм. Все се муіло внести певні зміни в політичний устрій і ми бачимо в нім значні відміни в порівнянню з *Sturm- und Drang*- періодом антських часів.

Племінне групування сих часів ми вже знаємо. Повість наша як тільки могла виразно зазначила, що поділ на племена був тоді етнографічний. Племена ріжнились етнографічними прикметами: „имѣяхуть бо обычая своя, и законы отець своихъ, и предания, каждо своя норовь“, каже літописець і стараєть ся схарактеризовати ріжниці в звичаях, обрядах і побуті сих ріжних племен. Ся характеристика не скрізь випала щасливо, але для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значінне сього поділу ще не могло зовсім забутись, — що се був етнографічний поділ. Дійсно археологія виказує деякі

ріжниці похоронного обряду й культурної обставови у різних племен. Можливо, що з часом і діалектологія викаже докладніше сліди племінних ріжниць в мові, бо ріжниці діалектів могли служити теж для відріжнення племен, так само як і ріжниці в культурі. Сі ріжниці могли істновати між племенами в зародку ще на правітчині, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люде з певної місцевости відріжняли себе від сусідів, як осібна група. Теорія, що староруський поділ на племена був політично-географічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і стані культурности не вистало-б на таке розріжненне,—не може устояти ся. Політичне групуванне бачимо пізнійше, і тоді назви земель, взяті від імен політичних центрів, з часом заступають давніші — племінні, етнографічні назви. Так ми бачимо, що імя Дулібів заступаєть ся новими назвами Бужан, Волян, Червєнських городів і т. п., і то вже дуже рано, тим часом як у иньших племен, як Деревляне, Вятичі, де не виникло таких політичних центрів, племінні назви живуть ще довго потім¹⁾.

При своїй великості й екстензивности, при величезних територіях, котрих части часом досить слабо були з собою повязані, сі племена для політичної організації були взагалі дуже важкою підставою. Тому вони в пізнійшій політичній організації звичайно розбивали ся на дрібніші кусні. Деякі факти виявляють одначе живучість тих первісних племінних тіл, яка свідчить про істнованне певної внутрішньої, бодай моральної звязи в середині старого племінного тіла. Треба сказати, що се питання живучости старого племінного поділу і його значіння в пізнійшій політичній організації взагалі не легке. В літературі висловлялись супротивні погляди на се і для вияснення сих питань маємо дуже мало матеріалу, а головне діло — не знаємо докладно старих етнографічних границь²⁾. Одначе деякі факти таки виразно

¹⁾ Теорію про політичний характер староруського племінного поділу виставив Барсов в своїй Географії Начальной лѣтописи гл. IV, вид. 2 с. 29 і далі: „при виясненню значіння т. зв. східно-словянських племен треба відсунути всяку гадку про етнографічні відмінні; кожда галузь східного Словянства була не етнографічною, а політичною одиницею“. Потім сей погляд розвивав, хоч не дуже зручно проф. Філевіч в своїй Історії древней Руси с. 221—3 й на ин. місцях. Проти теорії Барсова виступив особливо Майков в своїй рецензії на його працю — Замѣтки по русской истор. географіи, Ж. М. Н. П. 1874, VIII.

²⁾ Про вплив племінного поділу на пізнійшій політичній уклад Руси виразно висловив ся В. Пассек в статях: Княжеская и докняжеская Русь. Потім сей погляд розвинув Костомаров і положив його в основу своєї звістної теорії про федеративний принцип давнього русь-

свідчать, що старі племінні відносини не лишилися без значіння в пізнійшій. Такі сліди живучості їх, як напр. відокремлення в особі князівство київських Дреговичів в XII в., довга окремішність, під своєю племінною назвою Вятичів, до певної міри — й жива пам'ять про границі земель, що прокидалася в пізнійших рахунках, кажуть нам рахувати ся з старими етнографічними групами як живую основу пізнійших політичних організацій.

Правда, ці політичні організації далеко не вповні відповідали етнографічним групам. Не тільки, що з одного племені виходило часом кілька груп і навпаки — кілька племен лучило ся в одну групу (напр. Чернігівське і Переяславське князівство на сіверянським ґрунті або Київське — зложене з Полян і Деревлян): політичні центри могли притягати й частини чужої етнографічної території (не треба при тім забувати про невиразні часом етнографічні границі, мішану колонізацію і т. п.). Але бути в певній мірі основами політичної організації се племенам не перешкоджало, і на прикладі тої самої Київщини ми можемо бачити, як гень-гень пізніше, в XII в. відріжнялась в поглядах сучасників властива „Руська земля“ — земля Полян, від „київських волостей“ — чужеплеменних округів, що залежали від Києва.

Творчим одначе елементом в політичній організації й політичних відносинах сих часів стало перед усім городське житє, городські відносини. З комбінації племінного підкладу з елементом городським повстають нові „волости“, території звязані з певними городами, як їх політичними центрами¹⁾. Вони стають властивою підставою дальших політичних відносин і розвій сих міських організацій стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен. Де культурне

кого устрою (Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси). Сей погляд лїг в основу і київської серії монографій поодиноких земель зроблених по плану пок. Антоновича. Против сього погляду з одного боку виступали ті, що признавали старий племінний подїл знищеним пізнійшим подїлом на князівства: сей погляд виразно висловив уже Соловйов (т. III гл. I, с. 691 стереот. вид.), йогож знаходимо і у Ключевского (Боярская дума² с. 25 і Курсь вуд. історія I с. 158—9). З другого боку, виступали против нього противники етнографічного розуміння племінного устрою, як Барсов, Філевич (див. попередню нотку).

¹⁾ В класичній характеристиці городських відносин староруських часів, поданій Суздальською літописею (Лавр. 358), системи старших і меньших городів звать ся „волостями“, себ-то політично-адміністративними тілами: „Новгородци бо изначала, и Смоленяне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вѣча сходятся: на чтоже старѣйшии сдумаютъ, и томыже пригорода стануть“. Пор. аналізу терміна „волость“ у Сергѣевича Русскія юридическія древности I с. 3—5.

житє, торговля, зносини і городське житє були більше розвинені, там розвинули ся й більші міста та стали центрами більших територій; де не було того культурного житя, там не виробили такі міські гегемонії, й племінна територія складала ся з більшого числа дрібних міських громад.

Політичні відносини в середині таких більших і менших міських громад і між ними, — при всіх модифікаціях, внесених розвитком міського житя, при перевазі територіальних принципів над родово-племінними, — одначе все таки близько аналогічні з політичними відносинами антських часів. Як тоді племінні групи, так тепер виступають перед нами волости городські, з „князями“ на чолі, і з тим же „громадським правлінням“ в своїм політичнім житю.

Київський літописець XI в. представляє собі, що перед київською династією князі існували скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ин. Рід київських братів держав „княжение въ Поляхъ“, „а въ Деревляхъ своє, а Дръговичи своє, а Словене своє въ Новѣгородѣ, а другіє на Полотѣ“¹⁾). Хоч ся звістка стоїть в тіснім звязку з легендою про київських братів, сама по собі вона вповні правдоподібна. Зрештою знаємо таки поіменно князів, що не належали до київської династії і були останками давнішого суспільного устрою, як деревський князь Мал, а може й вятицький Ходота, що з своїм сином робив якісь клопоти Всеволодови в 1080-х роках. На жаль ближших подробиць про сих князів маємо дуже мало; про Мала Повість оповідає лише, що повстанне Деревлян на Ігоря стало ся по нараді Деревлян „з своїм князем Малом“, і що потім вони пробували висватати за нього Ігореву вдову²⁾). Про Ходоту знаємо ще меньше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіографії Мономаха, що він двічі (дві зимѣ) ходив в „Вятичі“, на „Ходоту и на сина его“³⁾).

Слова літописця про старі „княжения“ у різних племен звучать не ясно: не видно, чи автор представляв собі по одному князю на ціле племя, чи по більше. Так само не ясно виглядає, чи той князь Мал княжив над цілою Деревською землею, чи було там кілька князів. Говорячи про того князя Мала, літописне оповідання зве його просто „деревським“ князем, Деревляне звуть його „своїм князем“, — ніби виходить, що він був князем усїєї Деревської землі. Але від народнього переказу, записаного з народніх уст по сто літах, не все

¹⁾ Іпат. с. 6. ²⁾ Іпат. с. 34—5, 1 Новг. с. 9.

³⁾ Лавр. с. 239; титулу князя він в сій записці не має, але се ще не рішає питання.

можна жадати такої докладности, і легенди взагалі люблять узагальняти. На іншому місці легенда чи її редактор вкладає в уста послів Мала такі замітні слова: „наши князи добри суть, расплодили Деревську землю“¹⁾. Тут мова іде вповні виразно про більше число сучасних деревських князів (толкование про династию князів, що наступали по собі, можна зробити тільки з натяганням тексту). Це відповідає і гадці літописи про потомство всіх трох київських братів, що княжило в Полянській землі²⁾. Реально беручи річ, також трудно, майже неможливо представити собі, аби величезні племінні території держали ся під властю одного князя, при браку воєнної й адміністраційної організації, і при таким, досить другоряднім становищі князя попри віче, як то бачимо у таких не-дружинних князів.

Що до ролі віча дуже цінною і цікавою ілюстрацією служити те-ж оповідання про деревлянську війну. Князь чи князі грають зовсім другорядну роль в цілій історії, а всю справу ведуть самі Деревляне, „лучшии мужи, иже держать Деревскую землю“. Повстання стало ся після того як „Деревляне“ „здумали з князем своїм Малом“; одначе рішають справу вони, і в дальшій оповіданню літописець (чи легенда) зовсім ігнорує Мала, а говорить за самих Деревлян; оженити свого князя з Ігоревою удовою знову постановляють „Деревляне“, і посольство до Ольги посилає в сій справі „Деревская земля“. Це все вповні відповідає старому „демократичному“ устрою Антів і зовсім правдоподібно. Але власне при такій невизначній ролі князів, при браку взагалі якоїсь міцнійшої політичної організації на цілу землю-племя дуже неймовірно, аби могла виробитись єдина княжа власть на цілу землю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвиненою політичною організацією, от як і в Деревлянській, були князі в більшій числі, в міських волостях, щось як пізнійші князі дрібних болоховських громад тої-ж Деревської землі, з слабою властю, з другорядним значінням побіч громади з її „ліпшими мужами“, а поруч таких князівств могли істновати й округи — волости без князів, що правились самими тільки „ліпшими мужами“, земськими „старцями“: так і в пізнійшій руху против князівсько-дружинного устрою (в середині XIII в.) поруч болоховських князівств ми бачимо безкняжі громади на Побожу³⁾.

В світлі сих спостережень дістає певну цінність одна обставина, на котру зверну тут увагу. В оповіданнях літописи де йде мова про

¹⁾ 1 Новг. 1. с. Варіант Повісті: „иже роспасли суть Д. землю“.

²⁾ „По сей братъи почаша держати родъ ихъ княжение в Поляхъ“.

³⁾ Про се в т. III гл. 2.

племени перед заціпленням у них князівсько-дружинного устрою, нема мови про князів, тільки про самі племена: Поляне, Уличі, Деревляне воюють, нараджують ся, иньшими способами себе проявляють. З племенами воюють київські князі, — і ніде не сказано, аби вони ходили походом на князів уличських, чи сіверянських, чи вятицьких. Очевидно в представленню пізнійших поколінь роля князя в переддружинних часах настільки никла перед волею й ролею волости-землі, її віча, що традиція не числить ся з князями. Одним одинокий виімок, де князь названий — се той деревський князь Мал. Але ж на те є й виімова причина: народній переказ обертав ся коло глузливого представлення невдалого сватання деревлянського князя до київської княгині. Та й тут, як ми бачимо, князь слідом усунений на другий плян, і виступають самі „Деревляне“.

Навіть в порівнянню з полудневими антськими начальниками князі північних українських волостей ІХ—Х в. грали мабуть ролю менше замітну. В напів-кочовничім, воєничім і розбійничім житю чорноморського розселення антських начальників мусимо представляти собі на чолі воєнних ватаг, дружин; сі дружини, ближше звязані з своїми вождями, давали їм певну підпору й значінне в усіх справах в середині племені. В осілім, хліборобськім і господарськім житю північних волостей не було таких обставин для витворення дружин, а з тим — і для розвою князівської влади. Групування волостей і князів в ширші союзи, в солідарні заходи, які-б обіймали ціле племя, з одним вождем на чолі, в обставинах північних, ліпше захищених країв ІХ—Х вв. також, певно, йшло тяжше, мусіло перемогати більшу інерцію, як в рухливім житю VI в. Тільки з появою дружини в Києві підносить ся значінне тутешнього князя й починаєть ся концентрованне волостей коло нього. Чи було що небудь подібне перед тим по иньших племінних центрах, зістаєть ся невідомим.

Одинока звістка, що може піддати гадки про якусь ширшу політичну організацію по за Києвом — се звістна вже нам згадка Масуді про державу Валінана й її короля Маджака ¹⁾. Племя Валінана, каже він, одно з основних, головнійших племен словянських: давнійше йому підлягали всі иньші племена, бо воно мало над ними власть, і його королеви підлягали королі иньших племен, але потім настали між ними непорозуміння, не стало порядку, племена відлучились і стали мати незалежних королів. В сім оповіданню, розумієть ся, багато побільшення, і в кождім разі про таку величезну державу, як зі слів Масуді виходило-б, не можна думати. Його звістки про словянські

¹⁾ Варіанти: Махак, Маджаль, Бабак. Про звістку див. вище с. 208.

племена взагалі не дуже докладні, а орієнтованне в них незвичайно утрудняє велика заплутанина й непевність в іменах. Так і з сею звісткою. Вона незвичайно загальна, а імя Волинян і їх короля читають ся так різно, що властиві форми досі навіть не пробовано уставити на певно. До наших Волинян її можна прикладати з більшою може правдоподібністю, як до якогось иньшого слов'янського племені, чи краю ¹⁾, але від сеї правдоподібности далека дорога до певности, тим більше що на попере́т сеї звістки Масуді в приложенню до Волинян ми не можемо нічого вказати окрім того, що місто Волинь знаємо, і імя Волинян було безсумніву політичним, а не племінним терміном.

Коли прийняти звістку Масуді, виходило б що сей наш Волинь десь в IX століттю (може при кінці) став був на якийсь час центром політичної системи, яка обіймала сусідні волости чи племена — в кождім разі, розуміть ся, не так широко, як то Масуді представляє ²⁾. Звістка про се могла на тій торговельній дорозі, що йшла з західньої Європи на Схід, дістати ся до Арабів в побільшених розмірах. Але судячи з неї ж навіть, ся політична система не держала ся довго і очевидно — особливо міцною організацією не визначала ся.

Але супроти вказаних вище прикмет Масудівої звістки все се про наших Волинян можемо говорити тільки дуже гіпотетично. І в результаті до виступлення на перший плян Київа з його князями ми нічого певного не можемо сказати, чи були якісь більші й міцніші політичні організації на нашій землі.

Перейдім отже до Київа.

¹⁾ Вестберг (l. c.) підносить против звязування сеї звістки з нашими Волинянами те, що мовляв по літописи ся назва з'явила ся пізнійше. Власне, що з літописею в руках ми можемо класти політичну ролю Волиня на кінець IX в., чи другу половину, не стрічаючи ся з ніякими трудностями (див. вище с. 208). Для Масуді-ж, що писав се в 940-х рр., і те що діяло ся в кінці IX в. було „давнійшим часом“, як він означає се при державі Волинян.

²⁾ Про гіпотезу Маркварта, що в сій звістці криється ся пам'ять про антську державу VI в. (Маджака він уважає одною особою з Мезамиром), і ся держава обіймала дійсно цілий ряд слов'янських племен і панувала також і над степовими ордами в роді болгарської, — див. в прим. 4. В російській літературі звістку Масуді прийняв без застережень особливо пок. Ключевский, на її основі представляючи, що Дуліби панували над усіма східніми Слов'янами і передали ім своє імя (Волинян), як пізніше Русь, — і так же поклав се на часи аварського нападу (Курсь русской истории I с. 124).

Історія початків Київської держави належить до найтяжших питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як завдяки своїй традиції, з котрою й досі наука не може собі дати ради. Розумію тут нашу київську літопись з її оповіданням про початки Київської держави. Як то виказано ширше в спеціальному додатку про нашу Найдавнішу літопись ¹⁾, літопись писала ся в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для вяснення сього питання: „откуда есть пошла Руская земля (себто Київське князівство, бо Київська земля — се Русь в тіснійшій значинню), кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Се тоді вже було питанням без відповіді, і для його вяснення треба було пускатись на дорогу ріжних комбінацій та гіпотез.

В тодішнім громадянстві мусіли бути різні перекази в сій справі. Так в самої літописі переказано легенду про трох братів Полян Кия, Щека і Хорива, що збудовали спільно місто Київ, в імя старшого брата, і полишили свої імена в назвах урочищ Шековиці, Хоревіці і річки Либеди (названої по імени сестри). Від них київські мудрці XI віка виводили імя Полян і полянське плем'я ²⁾. Заразом в тих самих чи иньших обясненнях київських початків сї брати уважались предками київської династії: сліди такого толковання зістали ся в оповіданню Повісти ³⁾, а в парафразі Длугоша маємо, здасть ся, слід досить старої й авторитетної компіляції, де київська династія включно до Аскольда і Дира представляла ся безпосереднім потомством Кия і його братів ⁴⁾. Розумієть ся, ціле се оповідання про київських братів було тільки т. зв. етимольогічним мітом: з імен

¹⁾ Екскурс II.

²⁾ Порівняти: „бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне, от них же суть Поляне Кияне и до сего дне“ (Іпат. с. 5). Кияне — тут очевидно, пізнійша гльоса, пор. Толстовський кодекс 1 Новгор. літоп.: „отъ нихже суть нынѣ Поляне и до сего дне“; з початку приписано було може тільки слово „Киевъ“, як в Радивилівськїм кодексі (Лавр. с. 9). Потім до сього тексту додано ще поправку: „яже и до сеи братья бяху Поляне“ — погляд просто протилежний, що заперечує, мов би Поляне походили від київських братів.

³⁾ В Повісті: „по сей братья почаша держати родъ ихъ княжение въ Поляхъ“ (в новгородській того нема).

⁴⁾ *Absumptis deinde Kyg, Szczyek et Korew, filii eorum et nepotes linea directa succedentes principabantur apud Ruthenos annis multis, donec successio huiusmodi ad duos fratres germanos Oszkald videlicet et Dyr pervenit* — кн. I с. 63. В пізнійших компіляціях маємо версію, що Аскольда і Дира вважає „Киевими племянниками“ (Гилярова Преданія русской начальной лѣтописи ст. 140).

місцевостей зроблено історичні особи, героїв-осадників міста. Поруч сього переказу істнував иньший анологічний, де оповідало ся, що Київ мав перевіз на Дніпрі, і звідси се місто звало ся Київ перевіз, а потім тут стало місто Київ. І сей другий міг теж міг служити людям для обьяснення початку Київської держави не згірше як тисячолітя служила для подібної цілі напр. історія побудовання Риму Ромулом.

Але сі й правдоподібно — инші ще, нам не звістні перекази не задовольнили автора літописи і він уложив инакшу, дуже штучну комбінацію про чужоземний, варязький початок руського імени й київської держави та династії. Моменти, на яких оперла ся отся теорія що до справи „Руської“ держави, можна вказати виразно. Така традиція „варязького“ завоювання в північних землях (имаху дань Варязи приходяще ізъ заморья на Чюди и на Словѣнехъ...). Присутність в X і XI в. в Києві значних ватаг Скандинавів, Варягів, як їх у Києві звали (Vaeringjar скандинавських саг ¹). Те що вони в Києві, особливо в X в., грали значну ролю на княжім дворі, надавали йому часами до певної міри, навіть варязьку закраску. Нарешті — факт, що сі Варяги ще з X в. приймали імя „Руси“, по імени тієї держави, котрій служили, тим більше, що руське імя було особливо тісно звязане з київською дружиною, і з іменем Руси переходили потім в инші землі, так що в другій половині XI в. напр. в візантійських пам'ятках Русь стає ідентичним іменем з Варягами: Βαράγγιοι Ῥῶς — Варяги Русь ²).

Такі були загальні явища. Могли мати тут вплив і деякі конкретні випадки. Для прикладу вкажу на один, звістний нам ближше: 979 р. (як я рахую) Володимир за помічю варязького війська опанував Київ; Варяги уважали Київ своїм здобутком і вимагали контрибуції: „се градъ нашъ. и мы прияхом и“. Так оповідає переказ, записаний в літописи ³). Він при тім памятає, що Володимир не був варязьким конунгом, а київським княжичем. Але як би стало ся щось подібне століте перед тим, — як легко-б з того міг утворити ся переказ, що мовляв київські князі і дружина — то Варяги, що вони здобули силоміць собі Київщину, й перед ними тут не було князів! Подібні факти могли вплинути й на комбінації автора літописи. Що

¹) Се слово виводять звичайно з давнього норманського var — віра, обітниця, отже запряжена дружина — Томсен, відчвт III.

²) Про сей дуже важний для вьяснення генези літописної легенди момент див. особливо у Васілевского — Варяго-русскія и варяго-англійскія дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ, 1874. передруковано в „Трудах В. Г. Васілевскаго“, т. I, 1908.

³) Іпат. с. 53.

то були вповні, чи в дуже значній мірі його комбінації, а не готовий народній переказ про варязькі початки держави, виходить з того, що по за літописею ми не маємо ніде, ні в однім старшій утворі нашого письменства ні в усній традиції ніяких скільки-небудь виразних натяків на такі перекази про варязькі початки руського імені й Руської держави ¹⁾).

Поруч тенденції варязької і в зв'язку з нею виступає ще друга — новгородська. В тіні варязької теорії, що перед усім кидаєть ся нам у вічі, ся друга, з нею зв'язана, не звертала такої уваги, але з нею треба рахувати ся також. Проступає вона досить виразно. Зваряженне Новгородців представлено як наслідок добровільного покликання до себе варязької династії. Стара традиція варязького завоювання і панування в новгородських землях нейтралізуєть ся тим, що Новгородці з компанією прогнали тих давніших Варягів завойовників і нападників, і пізнійший варязький елемент не має нічого спільного з ними; тим способом честь Новгорода виратована. Натомість підчеркуєть ся, що Київ був завойований і опанований варязькими династами з Новгорода, багато разів — перший раз Аскольдом і Диром, потім Олегом і Ігорем — подібно як в пізнійших часах здобували Київ з Варягами і Новгородцями Володимир і його син Ярослав, правом меча. Ідея завоювання здійснюєть ся з Новгорода, що мовляв ніколи не був завойований з Києва, і цілою силою обертаєть ся против Києва. Дань,

¹⁾ Ак. Шахматов, заговоривши в останній книзі своїй (Розысканія о древн. русских лѣтоп. сводахъ с. 309—310) про те, що „упорная традиція указывала на варяжское происхождение кievской княжеской династии и княжескихъ дружинниковъ“, на доказ сього вказав на слова проложного життя Володимира: „съ бысть сынъ Святославль отъ племени воряжска князь Володимиръ“, і на наведену вже Ключевским апострофу слова на недлю митаря і фарисея до „благороднихъ“: „не хвали ся родом, не важи батько у мене боярин і мученики Христові брати мені“. Ключевский толкував се як похвалянне своїм варязьким родом — спорідненнем з київськими мучениками-варягами. Одначе перший текст треба вважати гльосою проложного життя, бо маємо тексти без сього додатку (див. Чтенія кiev. истор. тов. II с. 28), а наведена Ключевским апострофа, навіть приймаючи його толкованне, говорить про дружину моду — хвалити ся варязьким походженнем, але не має нічого до династії. А хоч д. Шахматов наводить се тільки для прикладу, думаю, що більших і виразнійших прикладів у нього не знайшло ся, коли потім ще покликав ся тільки на родинні зв'язки Ярослава з варязькими конунгами, мов би то вони „мають значінне для питання про варязьке походженне кievської княжої династії“. Не тільки про „упорну“, а взагалі про яку небудь традицію варязького походження династії трудно говорити — поза літописею.

яку платили Новгородці київським князям — се не дань до київського скарбу: вона призначається місцевим, новгородським Варягам. їх родичам („суть новгородстїи людїе отъ рода варяжска“). І князів вони собі брали з Києва доброю волею (історія як Новгородці просили собі від Святослава котрогось з синів).

Ся тенденція стоїть очевидно в звязку з одного боку — з заганяннями Новгородців до політичної автономії (порівняти переговори князів з Новгородцями, щоб прийняли князем Святополковича замість Мономаховича, в епоху закінчення Повісти). З другого боку вона опирається на старій традиції Новгорода, як старшого по Києві стола, резиденції престолонаслідника, звідки той переходить до Києва. В такій позиції бачимо Новгород уже за Ігоря, а пізніші факти як запанованне Володимира і Ярослава над Київом підтримали і зміцнили се значінне Новгорода в потомстві Ярослава. Новгородські князі фактично показали ся будучими київськими князями; Новгород се розсадник київських князів, руська *vagina regum*.

Під впливом сих тенденцій охочі взагалі до штучних комбінацій укладчики нашої літописи в оконечнім результаті своєї колективної роботи, здогадів і спостережень дали нам такі виводи. Імя Руси принесли до Києва Варяги; се було імя варязького народу, що виемігрував з початку до Новгорода, а потім прийшов звідти до Києва. Переселення се стало ся наслідком того, що Новгородці закликали варязьких династів сього племени до себе князювати. Новгородці, Кривичі, Меря і Чудь були підбиті Варягами й давали їм дань, потім спромogli ся їх прогнати „за море“, але не було між ними порядку, і вічні усобиці докучили їм так, що вони звернули ся до Варягів же й покликали до себе на князів і володарів. На сей поклик прийшли до них три брати — Рюрик, Синеус і Трувор, „с роды своими“, і засіли в головних містах Новгородців, Кривичів і Чуди. З них вижив лише Рюрик. За сина його Ігоря до сеї варязької руської держави прилучені були подніпрянські землі, й столицею став Київ. Став ся сей прихід Варягів до Києва в середині IX в., бо в другій половині IX в. Візантійці вже знають Русь, а її автор Повісти уважав київською.

Легенду про київських братів Кия, Щека і Хорива укладчики літописи не відкинули, але обернули так, що, мовляв, потомки тих братів вигинули, й Київ в IX в. не мав князів (натомість вони рішучо виступили проти легенди про Кия перевозника). Київські князі Аскольд і Дир, що не належали до пізнійшої династії (X віку), а мусіли існувати, бо імена їх були звязані з київськими урочищами, стають в літописи Варягами, що відпросивши ся у новгород-

ського князя, опанували позбавлений князів Київ, але мусіли уступити з місця перед своїм князем Ігорем, коли його привіз до Києва опікун Олег.

Зазначу, що иньша версія, дуже розповсюджена в пізніших компіляціях XVI—XVII в., пішла ще далі в тім напрямі й зробила самих київських братів виходнями з Новгородода: вони прийшли сюда, випросивши ся у кн. Олега, заснували Київ, а потім Олег їх забив. При тім Київ на нових оселях стає кондотієром, ватажком дружини, яку собі зібрав, і його „наймають“ Деревляне¹⁾. І сі версії тільки що пізнійші, а стільки ж властиво варті, скільки й оповідання літописи про Аскольда і Дира: се останнє виглядає зовсім як казка, а різні варіації історії про Аскольда і Дира, Олега і Ігоря, які тепер ще маємо, показують, як хитка взагалі була на тім пункті традиція. Очевидно, не було ніякого скристалізованого народнього переказу про початки київської династії, і кожний книжник укладав його собі як хотів (подібно як легенду про київських братів). В одній версії Аскольд і Дир — бояре Олега, Ігорового опікуна, пущені ним на Грецію; друга нічого не згадує про се, а самого Олега не уважає князем і активну роль в опануванні Києва надає Ігореві; в третій Ігор, або Олег, відбирають Київ безпосередно від його осадників²⁾. Правдоподібно, давнійша версія звязувала пізнішу київську династію просто з Києм, і тільки пізнішими комбінаціями про Аскольда, Дира й Олега сей звязок був розірваний³⁾.

¹⁾ Див. Гилярова Преданія русской начальной літописи с. 69 і далі, теж у Жданова Русскій былевой эпосъ с. 605, і Халанского Экскурсы въ область древнихъ рукописей — в Трудахъ предварит. комитета XII арх. съѣзда т. I с. 412—3, 422. В ширших версіях київські братя — розбійники новгородські, засуджені на смерть, але натомість пущені з землі; з тридцятьма иньшими Новгородцями вони приходять на Дніпро й заснують там місто. Цікаво при тім, що коротшу версію сього оповідання, де говорить ся тільки про побіду Ігоря (в иньших — Олега) над Києм і його братами (з поминеннем Аскольда і Дира) маємо в досить ранніх компіляціях (Гиляровъ с. 72), і вона повторяєть ся в великім числі збірників. Се промовляє за тим, що ми маємо тут не якусь пізнішу модифікацію літописного оповідання, а самостійну версію, і вона аж пізнійше була злучена з літописною, а з сеї контамінації вийшло, що пущених Олегом київських братів побивають Аскольд і Дир, посли Олегові, а сих побиває Олег (як в варіанті „Літописца вкрѣтцѣ“) — Гиляровъ с. 70).

²⁾ Другу версію маємо і в 1 Новгородській літ., третю — нпр. у Гилярова с. 139 (хронограф XVI в.).

³⁾ Як вже згадував, в пізнійших компіляціях (Гиляровъ с. 140) маємо версію, що Аскольд і Дир були „Києві племянники“. Звідси же

Я спинив ся на сім епізоді, бо тут ми застаємо комбінативну роботу наших книжників з її матеріалами в руках, і се кидає нам світло на цілу теорію Повісти. Але й крім того маємо виразні вказівки на такий комбінативний її характер¹⁾. І так, хронологічне уміщення приходу Варягів в другій половині IX в. стоїть очевидно, в залежності від походу Русі на Візантію в 860 р. — факту перейнятого з візантійських джерел. Історія про те, як Рюрик, збираючи ся до Новгороду, забрав з собою „всю Русь“, має таку-ж виразну ознаку комбінації: автор мусів знати, що Варягів-Руси за морем нема (через те даремно її шукали там протягом півтора століття новіші норманісти), — для того оглядно перевів її без останку на нові осаді. Взагалі ся прикмета Повісти — широке уживання штучної комбінації, признана тепер в науці без ріжниць і т. зв. норманістами і анти-норманістами, і суперечка може йти тільки про те: чи прихід київської династії з Варягів до Київів через Новгород — се комбінація вірна чи ні, або як признати можливість, що тут автор ужив чийсь готовий переказ чи погляд, — то се чи вірний переказ, чи хибний здогад?

Над сим сушили голову покоління за поколіннями істориків, і завзята боротьба вела ся від середини XVIII віку, а хоч новішими часами (яких тридцять літ) полеміка притихла, то два противні погляди все стоять проти себе. На сім місці ми не будемо ширше входити в історію сього питання²⁾, вкажемо тільки головні моменти.

Довгий час самий факт приходу до Київів заморської династії, закликаній до Новгороду, не викликав непевностей, і застановляли ся тільки над тим, хто були ті Варяги і як розуміти факт закликання варязької династії. Проти т. зв. норманістів, що в Варягах бачили Скандинавів, виступали иньші з теоріями західно-слов'янської, литовської й иньшої дружини і династії, що мовляв були закликані на Русь і положили початок Руській державі й династії. Але серед сеї полеміки виявила ся з часом хиткість самої літописної традиції, виказав себе її штучний характер, ріжні суперечності й хиби в ній, в результаті вона здискредитовалась, й історики стали пробувати обійти ся без неї в реконструкції початків Руської держави.

оден крок — і Ігор стане Києвим внуком. В новгородській версії Повісти Київ від Ігоря хронологічно стоїть зовсім недалеко: оповіданне дає таке вражіння, що Варяги підбили Новгородців, а сі їх прогнали дуже скоро по часах київських братів.

¹⁾ Говорю тут про Повість в її остаточній редакції, але завязки сих поглядів бачимо і в початковій редакції.

²⁾ Про неї дивись II екскурс.

Справді, хронологія літописи (початок Руської держави в середині IX в.) показалаась зовсім хибною; Руська державна організація мусіла завязатись далеко ранійше, бо вже на початку IX в. звістні заморські напади Руси і їх князів на Чорнім морі, а грецький ритор з першої половини IX в. говорить про Русь як про нарід звістний своїми нелюдськими нападами (Житие Георгія Амастридського); тодіж знали добре словянську Русь і на далекім сході (ібн-Хордадбек). Такі ж сумніви викликає літописна теорія, що імя Руси було принесене з півночи варязькою дружиною. В самій Повісті з під редакторської руки, яка силкується скрізь одностайно і можливо категорично перевести погляд, що імя Руси було принесене покликаною варязькою дружиною, зовсім замітно видобуваєть ся погляд першого укладчика (чи укладчиків) літописи, що говорив про прихід на Русь Варягів, а не Руси, бо руське імя вважав традицією київською і прихід варязьких дружин до Києва вважав тим моментом, коли до них пристало руське імя¹⁾. Історики ж приходять ся рахуватись з одного боку з тим фактом, що норманської Русн в скандинавських сторонах таки не вдало ся відшукати і через те прийнятий норманістами вивід руського імени Варягів через їх фінське прозвище робить ся з великими натяганнями²⁾. З другого боку він мусить мати на увазі, що імя Русн в наших тубільних джерелах все привязуєть ся спеціально до Полянської землі, і се виразно показує, що се імя належить не півночи, а полудню, було місцевим в Київщині³⁾. Нарешті важне і *argumentum a silentio*: північні саги, що так багато знають про своїх земляків, які ходили на Русь, нічим не натякають на скандинавський рід руської династії, для них вона чужа, і Русь — чужий край; рівнож нічого не говорять про варязький початок Руси иньші руські джерела, поза Повістю.

З другого боку одначе стоять далі перед дослідниками ті факти, на яких оперла ся варязька теорія київських літописців, і підперті їх авторитетом, категоричним тоном їх оповідання, всею пізнішою історичною традицією, що оперла ся на їх виводах—вони не перестають впливати на напрям історичної мисли... Літописна теорія стала занадто привичною розвязкою проблеми початків Руської держави, занадто глибоко ввійшла в оборот наукової мисли і домашньої і західно-європейської, а ненаукові славянофільські наскоки на норманізм як

¹⁾ Се звісна фраза, оцінена вже норманістом Соловйовим (I с. 115): „Бѣша у него Варязи и Словѣни и прочи прозвашася Русью“, і реконструована Шахматовим в такім виді: „Бѣша у него мужи Варязи и оттолѣ прозвашася Русию“ (Розьск. с. 542). Пор. вище с. 192.

²⁾ Про се див. в екскурсі II.

³⁾ Див. вище с. 190.

на доктрину „непатріотичну“ призвичаїли наукові круги, особливо західні, дивити ся на антинорманізм як певний симптом ненаукового мишлення. Се безсумніву в дуже сильній мірі паралізує наукову думку і затримує її на утертих стежках традиції. Варязька теорія лежить все ще завали-дорогою на шляху досліду початків політичного життя східного словянства — каменем соблазна, котрий історична наука так само вагаєть ся положити в цілості основою історії Руської держави, як і перескочити через нього — боячи ся завадити о нього, як билинний Васька Буслаєвич. Особливо же в останніх часах, по десятиліттях скептичнішого настрою, стало помітне знова збільшене поважання для літописної традиції (під впливами головно фільольогічних дослідів) і в звязку з тим нерішуче становище історичних дослідів перед загадкою варязьтва, не здатного ані на те щоб покласти його во главу угла, ані охочого уступити своє місце реконструкціям без нього. Тим часом така реконструкція неминуча.

Норманісти протягом близько двох століть нагромадили великий арсенал доказів; між ними є деякі й справді важні, та вони доводять тільки те, що на Русі в IX—X в. в княжій службі було багато Варягів, і що через се в Візантії не відрізняли часом сих варязьких зайд від Русинів-Словян. Се доводять найважніші історичні свідоща — Ліудпранд і особливо Бертинська хроніка, і фільольогічні — норманські імена Олегових та Ігорових дружинників і „руські“ імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного, що як не всі то бодай в части таки безперечно норманські. Але що варязький елемент грав велику ролю в двірським і державнім житю IX—X в., ми й без того знаємо; се власне був той момент, що привів і авторів літописи до варязької теорії. Питання лежить в чім иньшій — чи вірні їх звістки, що київська княжа династія, котра творила Руську державу, була норманська, здобула полудне завойовуючи з північних земель, і на праві завойовання, операючи ся на свої варязькі дружини, будувала суспільно-політичний уклад Русі? Чи треба рахувати ся тільки з варязьким елементом в еволюції місцевого життя, чи з варязькою державою заложеною на місцевім, словянським ґрунті?

Теорія варязької держави опираєть ся виключно на оповідання літописи. Одначе серед сучасних дослідників, навіть найбільше прихильних норманізови, дуже не багато знаходить ся охочих прийняти її оповідання в цілості. Особливо скептично приймаєть ся сими норманістами літописна історія закликання варязьких конунгів Новгородцями і їх союзниками; вона дійсно настільки неймовірно сконструована, що її тяжко виратувати навіть найбільш поблажливою аналізою, почавши від неймовірної фантазії сих північних політників — запрошувати до

себе на панованне тих самих насильників, котрих що йно прогнали вони від себе за їх насильства, — і кінчаючи сею предивною федерацією Новгородських Словен з фінськими племенами, що служили предметом економічної експлоатації і політичних аспірацій Новгорода в X—XI вв., але ніколи не могли представляти такого союзу племен разом з Новгородцями. Дослідники-норманісти загально вважають сею історію невдалою комбінацією книжників, шукають в ній ріжних політичних тенденцій,—але за те в иньших частях літописної традиції, тому тільки що вони виглядають більш імовірно, хочуть бачити живу память і народні перекази.

Так само відкидають вони теорію Повісти, що до Словян переселив ся цілий варязький нарід і скупив ся по ріжних містах в більших масах, заслонивши собою тубильну словянську або фінську людність¹⁾. Сьому справді рішучо противить ся факт, що норманський елемент не зіставив таких значних слідів ані в мові, ані в праві, ані в побуті, як можна було-б сподівати ся при такій масовій мірації, і тому приходить ся, ратуючи варязьку теорію, признавати, що на Русь прийшла династія з нечисленною горсткою дружини, і ту норманську горстку зараз же, без сліду майже, проглинув словянський елемент.

Ті теорії, що в противність норманізму не хотіли бачити в Варягах Повісти Скандинавів, але виходили все таки з звістки про закликанне князів, також не годні були ратувати тим оповіданне літописи. Важнішою з них була теорія балтійська: вона уважала тих літописних Варягів балтійськими Слов'янами, та мала против себе всі ті аргументи, які має норманізм, з додатком того, що против неї стояла сама Повість, бо вона безсумніву вважає Варягів Норманами, а на Руси не можна навіть виказати присутности балтійської дружини, як се можна виказати для Норманів. Вся вага письменників, що виступали з балтійською теорією, лежала в полеміці з норманізмом, позитивна-ж частина їх розправ стояла занадто слабо, щоб мати яке небудь значінне.

Друга теорія, яка взяла в спадщину певну частину норманістів, була готська, чи готсько-герульська в своїй новійшій фазі. Досі одначе ніхто з її репрезентантів не виступив з цілою конструкцією початків Руської держави, не пішов далі поодиноких натяків, і ті натяки звичайно не йшли дальше виводу самого руського імені.

Які поправки не робити в теорії чужоземного початку Руси й Київської держави, приймаючи її, приходить ся сей чужоземний поча-

¹⁾ „Новгородьця — ти суть людье отъ рода варязьска, прежде бо бѣша Словѣни“, каже Повість.

ток прийняти на віру, з джерела досить пізнього, як показало ся — штучно укомбінованого. з цілим рядом основних помилок.

Супроти такого характеру його — наукова обережність наказує в усякім разі не класти варязької теорії літописи підвалиною для реконструкції руської історії; її можна, скажیم фігуально, ужити собі для декорації, але нічого на нім не годить ся будувати, бо се була-б будова на піску.

З огляду на се постараємо ся розглянути ся в початках руського державного життя, по можности менше опираючи ся на теорії Повісти, а оперуючи тими даними, які літописи дають незалежно від своєї тенденції, та звістками иньших джерел.

Наша держава зветь ся в свійських і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX і X в., Візантійці (Константин Порфирородний). Вони знають, що Русь — се загальна назва і zarazом центр сієї держави, головний нарід, нарід-володар; се імя переносить ся й на той елемент, що передовсім звязував тоді собою сю державну організацію, — на дружинну верству, так що імя Руси пристає й до Варягів, котрі перебували на службі в сій державі, і вони з сим іменем ідуть потім далі, хоч перед тим сі назви не мають. Але zarazом імя Руси спеціально звязуєть ся з землею Полян, з київською околицею: се Русь, Руська земля *κατ'ἔξοχῆν*, і під сим іменем вона протиставляєть ся всім иньшим, як „муж руський“ (Киянин) протиставляєть ся під сим іменем людям з иньших країв¹⁾). Сю спеціалізацію руського імени на Київі й Киянах з одного боку і на її державі з другого найприроднійше можна пояснити тим, що імя Руси, яке-б не було його походження, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі тоді, коли вона ставала центром тої ширшої „Руської“ держави і йдучи з Київа, як з її племінного центра, ся назва обіймала де далі ширші круги²⁾). Уже з того одного виходило б, що й ся державна організація мусіла вийти з Київа, коли імя руське, що перейшло потім на цілу сю державу, ішло з Київа.

Що Київ став такою вихідною точкою нової державної організації, се було зовсім природно. Він був найбільшим торговельним і найбогатшим містом на цілм просторі тієї пізнійшої Руської держави. Його далека торгівля документуєть ся находками монет римських, візантійських, арабських на його території³⁾, а від IX в. маємо й письменні

¹⁾ Див. вище с. 190—2.

²⁾ Про пояснення з фінського Huotsi, особливо в новійшій редакції сеї теорії, даній ак. Шахматовим, див. в екскурсі І.

³⁾ Історію Київа як міста див. в т. II гл. IV.

звістки про його широкі торговельні зносини. Торговля, багатства вимагали оборони завсіди, а особливо в ті часи, коли племінна боротьба була звичайним явищем, і Поляне, як пригадує собі Повість, „быша обидими Деревляны и инѣми околными“. Київ, положений на границі Полянської землі¹⁾, на узькій клинї, висуненим між Сіверянами й Деревлянами, виставлений на напади всяких річних піратів, особливо вимагав для своєї торгвлі і для своїх купецьких караванів такої оборони — певної, організованої, сильної. Певно, що про неї мусіли здавна подбати ті „ліпшиі мужі“, що „держали“ „Руську“ землю, багаті натриціанські роди Київа, безпосередно інтересовані в його торгвлі. Тільки при забезпеченій обороні могла розвинути ся торгвля в такім пограничнім місті. Широка ж сїть торговельних зносин Київа, яку бачимо вже в IX віці, була неможлива без організованих, завсіди готових до оборони воєнних дружин, і вони мусіли зявити ся тут дуже рано.

Як, при яких саме обставинах зявили ся в Київі дружинні полки, того ми докладно сказати не можемо й правдоподібно — ніколи вже не зможемо. Не пояснить нам того теорія Повісти, що Київ опановала прихожа варязька династія з своєю дружиною, бо певно в усякім разі (поминаючи повну непевність цієї теорії), що Київ не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й організують в нїм оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир „нондоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городок и въспрошаста. ркуще: чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша городъ сий и изгыбоша, а мы съдимъ — роди ихъ и платимы дань Козарамъ. Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ городѣ семъ, и многи Варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. Такої іділі не можна собі представити на Дніпровім торговельнім шляху, у „обидних сусідами“ Полян. Не пояснить нам того і легенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимологічний міт, всунений в переказ про часи, коли Київ не мав сильної організованої княжої влади і Поляне „живяху каждо съ родомъ своимъ“²⁾. Може найбільше привабна з усеї традиції подробиця пізній-

¹⁾ За Дніпром вже була Сіверщина, але пізнійше київські князі, здасть ся, як побачимо низше (т. II), прилучили до Київа вузький клапоть на лівім боці Дніпра, щоб сим захистити Київ.

²⁾ В Повісті Поляне живуть з початку „роды своими“, потім зявляють ся ті брати (по иньшій верзії — праотці Полянського племені), вони „изгыбоша“, і в результаті зостають ся знову „роды“ без княжої влади, що приносить сї. на ново Варягами.

ших хронографів про Кия кондотієра, ватажка дружини — але вона за-
надто пізня, аби з нею що небудь зробити.

Припустивши навіть, що київська династія X в. була чужа, варязька (хоч, повторюю, ся звістка йде з дуже непевного джерела), се мабуть була-б тільки переміна династії, як і представляла то собі старша редакція літописи: нова варязька династія заступила-б місцеву, київську. Що найбільше — дідичні варязькі князі з своєю дружиною заступили місце давнішої воєнної організації, без котрої неможливо собі представити тутешнього життя. Київ і варязька династія з горсткою своїх Варягів, що скоро розплили ся в руській стихії, могла хіба прискорити темп тієї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, ніж собі Повість представляла.

Треба тут піднести один факт, що може бути пережитком перших кроків воєнної організації, коли Київ не був ще самотнім центром оборони на всю Полянську землю. Сей факт — існування тисяцьких у Київщині не тільки в Києві, але й у Білгороді й Вишгороді. Сю тисячну воєнну організацію стрічасмо готовою вже в перших відомих нам близьке часах Руської держави (кінець X віка): земля поділяється на сотки і на десятки, на чолі десятків стоять десятники, а на чолі соток — соцькі, і се все разом становить тисячу, на чолі її — тисяцький, інакше воевода, найвищий воєнний урядник землі чи князівства. Початки і розвій отсеї десяточної організації, звістної у ріжних індоєвропейських і інших народів (Перуанців, Монголів і ин.), мало відомі і в історичних часах вона виступає уже доволі слабо¹⁾. Після

¹⁾ Дехто як Müllenhof Deut. Altert. IV с. 177, Leist Alt-arisches jus civile II. 224, Brunner Deutsche Rechtsgeschichte I с. 181, уважали десяточну організацію навіть пра-індоєвропейською. Се непевне, і широкое розповсюдження сеї організації поза індоєвропейським світом показує, що вона могла виникати спонтанічно, самосійно. Се треба мати на увазі супроти гадок про запозичання сеї тисячної, взагалі десяточної організації східними Слов'янами від Німців, спеціально східніх, готської групи, де звісні також тисяцькі в епоху по розселенні (і саме слово спільне — got. þúsundi, старосл. тысашта, лит. tūkstantis). До тогож старогерманська десяточна організація представляється так неясно, її останки в історичних часах такі фрагментарні і в своїм значінні непевні, що тяжко виробити собі суд про те, як виглядала вона в суцільнім, початковім виді, і чи могла служити прототипом для східнослов'янської організації. Новіші дослідження як Schwerin Die altgermanische Hundertschaft (1907), Rietschel Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Hundertschaft (Ztschr. f. Savigny-Stift. 1907) дуже сильно виступили против теорії воєнно-територіального десяточного устрою, аналогічного з нашим, і кладуть натиск на сотню як форму колонізаційно-аграрну.

того як розвинулась дружинна організація і на неї перейшла вся вага в обороні, тисячна організація тратить свій чисто-воєнний характер: в Новгороді напр. соцькі й тисяцький мають судові й адміністративні компетенції, на Волині XIII в. „сто“ стає адміністративним і фінансовим округом. Ще пізнійше — в XIII—XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходить на організацію сільської людности, безпосередно залежної від княжого замку¹). В військовій організації XI—XII в. тисячна організація вже мало дає себе знати, крім того що тисяцький лишається головним воєводою. Слід незвичайно високого значіння тисяцького зістав ся в тім, що події в Київщині датують ся не тільки іменем князя, але також іменем тисяцького. Сі факти приводять до гадки, що ся воєнна організація була старшою від князівсько-дружинної: через те в період найбільшого розвою дружинного устрою, за династії Володимира, ми застаємо ту тисячну, взагалі десяточну організацію в періоді упадку й розкладу.

Сліди сієї організації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та очевидно, вона не скрізь була місцевою, і коли взагалі державна організація йшла з Києва, то правдоподібно, що й ся десяточна організація не була з якої ниньшої з східно-словянських земель перенесена князями в Київщину, але навпаки — тут була переведена з давп-давна і звідси, бодай в деяких фрагментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. п.) переносила ся в ниньші землі. Досить можливо, що то була місцева стара, перед-дружинна організація оборони в „Руській“ (Полянській) землі. І тут треба піднести сю цікаву обставину, що тим часом, як по ниньших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князівство²), на маленькім просторі старої Полянської землі бачимо трох тисяцьких — в Києві, Вишгороді й Білгороді: тим часом сі останні два городи грають тоді при Києві дуже скромну ролю й дуже рідко бувають княжими столами, а тисяцьких стрічаємо тут і тоді, як не було в них осібних князів, і перше навіть, ніж вони стали осібними князями волостями.

Се насуває питання, чи істнуванне в сих київських „пригородах“ осібних тисяцьких не було останком колишньої самостійної організації в городах Полянської землі, з тих часів, коли вона не злучила ся ще в одну воєнну організацію, коли Київ не здобув повної переваги

¹) Грамоти Всеволода новгородського, нпр. в Христоматії В. Буданова I с. 226 і далі; Іпатська л. с. 613; про галицькі сотні див. в т. V с. 147—8.

²) Звичайно кождий князь має тисяцького, що заразом буває тисяцьким його князівства й називається то по імені столиці, то по імені князя, як то ми бачимо в XII в.

над пригородами, і кождий значнійший город сам організував військо- оборону на тій території, що безпосередно до нього тягнула? Окрім Вишгорода — звісного ще в X в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозі на захід, може ще й яке з полудневих, пізніше знищених міст було центром такої організації, і ся організація була зроблена в формі поділу людности чи городської волости на десятки й сотки? Аж пізніше, з розвитком кнївської дружини, в такім разі стратила ся воєнна організація своє значіння, й вождь кнївської дружини вповні підбив під свій вплив сї провінціальні центри та злучив Полянську землю в одну воєнну й адміністраційну цілість. Той факт, що в Кнїві й надаїї зістались тисяцькі, вказував би, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось пнїший став на чолі дружини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами: чи кнївський князь, що не задовольняючись земським військом завів звою осібну, від нього безпосередно залежну дружину: чи якийсь ватажок-кондотієр, свїйський чи прихожий, взятий на службу громадою з його дружиною; чи такий узурпатор, що силоміць опанував Кнїв¹⁾.

То тільки певно: розвій воєнних сил Кнїва, що не міг стати ся

¹⁾ Протів такого толковання десяточного устрою як перед-дружинного інституту, виступив недавно Прѣсняковъ. з початку в особній статі: „Кормилецъ, воевода, тысяцькій“ (Извѣст. отд. рус. языка 1908, I), а потім в книзі „Княжое право“ (1909). Опіраючи ся на згаданих німецьких критиках, що мовляв „устраняють мпражъ тысячно-сотенной організації. какъ основы и древнѣйшаго воєннаго строя и расселенія“ в житю германським, він головний натиск кладе на сотню як фіскальну організацію, і вважає її ділом княжого режиму. Але при тім зістає ся неясним, яким чином ся сотна організація завершила ся тисячею — бо в дійности, очевидно, організація йшла не від сотні до тисячі, тільки від тисячі до сотень. Зовсім неправдоподібно, щоб з простого зложеня десяти сотень явило ся попитє їх цілости — тисячі, і булоб даремно припускати, що тысяча в дійности складала ся рівно з десяти сотень чи дванадцяти (бо в числовій системі можливе і вагання між десятьма і дванадцятьма — пор. Шрадера Reallexicon с. 969). Тысяча початково могла бути неозначеним словом для сили, маси, аналогічним понятєм як полкъ — уоружений наряд. Volk (як слов. тьма і грецьке μύρον) котре тільки потім по десяточній системі розчленило ся на сотні й десятки. З другого боку теорія княжого походження організації не вяснить нам, яка потреба була княжому режимови творити сей уряд тысяцького-восводи, коли князь сам властиво має бути вождем воєнних сил: се уряд в основі своїй для княжої власти конкуренційний. він асимільованийий кінець кінцем княжим устроєм, але органічно з нього зовсім не впливає (див. про тысячу в т. III с. 233—6).

інакше як з утворенням спеціального війська — дружини, почав ся далеко скорше, ніж собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Русь (οἱ Ῥῶς) робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині сього століття була в Візантії вже добре звістна, як розбійничий і нелюдський нарід. Життє Георгія Амастридського (писане в 1-ій полов. IX в., як тепер доведено), оповідаючи про напад Руси на Амастру (тепер Амассера, недалеко Синопа), називає її „народом, як то всі знають, дуже суворим і немилосердим“. Життє Стефана Сурозького (на жаль переховане тільки в перекладі) згадує про напад руського князя Бравлина на Сурож (теперішній Судак на полудневім березі Криму), що мав стати ся десь в кінці VIII або на початку IX в.¹⁾ А патріарх Фотій в своїм посланію (в 860-х рр.) зве Русь „народом загально звістним з своєї нелюдськості й воєвничості²⁾).

Укладчнки київської літописи приложили звітку про похід 860 р.³⁾ до київської Руси. Се цікаво — при її теорії про початок Руси, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь ниньшої Руси і втиснула як могла між закінченням Варягів і приходом до Київа Олега: очевидно, вона тут ішла несвідомо і навіть проти своєї теорії за загальним переконанням, що Русь — се Київщина. Си подробиця має характер і вартість історичного документу. З сею вказівкою Повісти сходять ся вказівки ниньших сучасних джерел. Патр. Фотій в своїй проповіді каже, що нападники (Русь) прийшли з краю, відділеного від Греків численними краями і племенами, морями й сплавеними ріками⁴⁾. Ціс. Лев в своїй тактиці (писаній при кінці IX в.)

¹⁾ Ἐξοδὸς ἦν βαρβάρων τῶν Ῥῶς, ἔθνη, πάντες ἴσασι. ὁμοτάτου καὶ ἀπληροῦς καὶ μηδὲν ἐπιφερομένου φιλανθρωπίης λεϊβάνον — Життє Григорія Амаст. гл. 43—Васильевский Русско-візантійскія изслѣдованія (тексти і коментар). Життє Стефана Сурозького—ibidem с. 100—1, чудо 3: про нього ibid. с. ССLXXXIX і далі, і новійше: Вестберг О життє св. Стефана Сурожскаго (Виз. Временникъ 1907) чудо не має слідів пізнійшої фабрикації, виключивши слова: „изъ Новаграда“: „По смерти же святаго мало лѣтъ минуу, приде рать велика роусская изъ Новаграда, князь Бравлинъ силенъ зѣло“.

²⁾ τὸ παρὰ πολλοῖς πολλαῖς θρολλοῦμενον καὶ εἰς ὁμότητα καὶ μακροῖαν πάντας δευτέρως ταττόμενον — властиво: „нарід, про котрий так часто говорено, котрий переходить всі иньші що до нелюдськості й охоти до убивання“ — Photii epistolae ed. Valetta с. 178.

³⁾ Вона була перейнята ними з візантійських джерел і хибно датована 866 роком.

⁴⁾ Χώρας πόσαις ἐθαρχαῖαι τε καὶ ποταμοῖς ναυσίποροις καὶ ἀλιμένοις πελάγεσι τῶν ἐπελασάντων διεργμένων—Lexicon Vindobonense с. 208.

згадуючи про подорожі по Чорному морю „так званих північних Скитів“, себ то Русів¹⁾, каже, що вони уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо виїзять в Чорне море з рік і тому не можуть уживати більших кораблів²⁾. Сі пояснення показують, що в руських піратах IX в. не можна бачити мешканців самого морського побережя, бодай виключно, а похід 860 р., зовсім певно, вийшов таки не з сього побережя, а з дальших країв. В оповіданню Бертинських анналів 839 р. про послів від руського кагана до візантійського імператора також, очевидно, йде мова про Русь не чорноморську, тільки дальшу від моря, київську мабуть. Сі послі „руського короля, прозвищем хакана“, ніслані до візантійського імператора не могли вернути ся безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали „варварські, незвичайно дикі та великі народи“ (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печеніги, як часто думають — бо вони зявились тільки при кінці століття тут). Тому візантійській імператор не схотів їх пустити назад тією дорогою, а переслав до імн. Людвига Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому³⁾. Се трудно прикласти до якогось чорноморського князя або до хозарського хана, тільки хіба до київського князя. Виходило б з того, що в 30-х рр. IX в. в Кіїві був уже мабуть якийсь сильний „король“ руський.

Але се ми й без того мусілиб вивести уже з самих руських походів на початку X в. Очевидна річ, що коли сї походи на Чорне море йшли від київського князя, він мусів тоді вже панувати над нижньою частию Дніпра й Чорноморським побережжям, або принаймні мати тутешню людність під своїм політичним впливом і в своїм розпорядженню тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князі, то вони звали ся руськими через те, що залежали від київського князя, бо приймаючи, що руське імя розходилось з Кіїва разом із залежністю від Кіїва, інакше сього обяснити не можемо. Отже в обох разях мусимо прийняти, що на початках IX в. в Кіїві була вже якась сильна воєнна організація, що розширила сферу своєї діяльності далеко поза околиці Кіїва.

І значить треба думати, що вже в VIII в. найпізпійше, київські князі вийшли з ролі пасивних сторожів місцевого життя і безпечности київських зносин і торгівлі та маючи значні воєнні дружини, які

¹⁾ Мізійських Словян і Болгар зве він їх власними іменами.

²⁾ Τὸν ἐν πολέμοις ταχικὸν σύντομος παράδοσις, гл. 19, видана у Міня Patrologiae cursus, series graeca т. 107.

³⁾ Annales Bertiniani в Monumenta Germaniae historica, Scriptores I с. 434. Література сього важного доказу норманської теорії вказана в екскурсі II.

для самого свого удержання потребували війни, почали воювати сусідні племена та споруджати далекі походи, на землі Візантійської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська застава.

До того-ж самого виводу прийдемо ми иньшою дорогою. В умові Ігоря з Греками послі висилають ся від імени двадцяти чотирох (або двадцяти п'яти) князів, на чолі котрих стоїть „великий князь руський“ Ігор: декотрі з них могли бути тільки членами династії, без уділів, але яких двадцять було князів на князівствах¹⁾, що підлягали київському князеві, або намістників з титулом чи значінням князів — те що умова Олега називає: „иже суть иодъ рукою его (Олега) свѣтлыхъ и великихъ князь и его великихъ боярь“. Така велика державна система не може виробити ся протягом кількадесяти літ, як представляє Повість, де руські князі одним махом опановують цілий великий „путь із Варяг в Греки“, а знову протягом трох років підбивають полудневі племена. В дійсности на се треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісті зложені на купу на початку князювання Олега (інакше сказати — виходили за границю історичної традиції), були здобутком мабуть цілого століття або й більше.

В результаті завязки державного життя київського відсовують ся гень за межі ІХ віка, і організація сильного війська і князівської влади в Києві (що мусіла випередити всякі підбивання сусідів і далекі походи) іде в глибину VІІІ в., або й ще далі. Ми таким чином, ідучи назад, наближаємо ся до тих часів, коли за першим Sturm- und Drang-періодом словянської колонізації наступили спокійніші часи на середнім Подніпров'ю — десь в VІ—VІІ в., і могла розвинути ся наново торгівля й інтензивніший господарський промисел. Тоді могла наступити на сам перед серед ріжних проб оборони та воєнна десяточна організація, а далі — мусів розвинути ся і князівсько-дружинний устрій: се стало ся би — найпізніше в VІІІ віці.

Можна б ще піднести, як хронологічний момент, що в легенді про хозарську зверхність над Київом виступає в ширшій версії київська громада — Поляне, про князя нема згадки. Коли б можна було покладатись на деталі сеї легенди, з неї виходило-б, що в ті часи, як Хозари підбили під свою зверхність Київ, там ще не було сильної князівської влади, хозарська-ж зверхність могла зявитись тут десь в другій половині VІІ чи в першій половині VІІІ в. — найдалше. Але на деталі народньої традиції покладатись не можна, особливо на таку подробицю, як у данім разі.

¹⁾ Низше побачимо, що се число — коло двадцяти досить трівко тримаєть ся в середині X в.

Що Поляне дійсно якийсь час були під зверхністю, чи політичним впливом Хозарів, се можна приймати за певне: крім народньої традиції про дань¹⁾, переказаної в Повісті, про се ж свідчить хозарський титул „кагана“, що прикладав ся до київських, взагалі до руських князів (в слові Іларіона XI в.—великий каган Володимир, в Слові о полку Ігоревім—каган Олег, у Ібн-Русте й ин. король Руси зветь ся хакан-Рус). Він і давніше, видно, уживав ся князями: руський король, призвищем хакан (себ то каган), що послав 839 р. своїх послів до імператора Теофіля, був, правдоподібно, теж київський князь (про хозарського кагана ніяк не можна тут думати, бо з ним Візантія мала близькі й вигідні зносини через кримські провінції, й не потрібувала-б пересилати його послів аж через західну імперію, як то стало ся з тими руськими послами 839 р.). Про те, як Кияне вибили ся з під хозарської зверхности, автор Повісті вже не знав нічого (сама легенда про хозарську дань переховалась як приповідка, привязана до ріжницї меча й шаблі, й віщує пізнійшу побіду Киян над Хозарами). Сей факт може свідчити тільки, що се стало ся дуже давно. В усякім разі на початках IX в., коли князівсько-дружинний устрій прийшов до значного розвою, хозарської зверхности над Київом не могло бути.

В сій хозарській зверхности пробувано вказати важний поворотний момент в утворенню Руської держави: коли стала упадати сила Хозарської держави, що опікувала ся торгівлею, торговельні міста мусіли подбати самі про своє забезпеченнє, й се змусило їх до організації воєнних сил²⁾. Се дуже привабне обьясненнє дало-б нам і хронологічний вихідний момент, та тільки воно зовсім ілюзоричне. Хозарська держава менше всього була поліцейською новочасною державою і дуже мало могла впливати на відносини далеких словянських племен Подніпров'я³⁾. Тутешні багатші, торговельні міста мусіли дба-

¹⁾ Сама по собі ся традиція про дань могла-б вирости і з памяти про торговельні десятини, побирані Хозарами від руських купців на дорозі на Схід. Свого значіння вона набирає поруч иньших даних.

²⁾ Ключевскій Боярская дума³ с. 23, Курсь рус. історіи I с. 150 і далі.

³⁾ Ще менше можна згодити ся з гадкою, висловленою иньшим поважним російським ученим, що початки руської державної організації були дані Хозарами—вони дали взірці державного устрою й вищої культури руським Слов'янам (Таманскій Житіє св. Кирила, Ж. М. Н. П. 1903. V с. 150 і далі, пор. VI с. 352). Культурність Хозар в порівнянню нпр. з київською Русію перецінюють ся тут зовсім не заслужено. Примітивний устрій півкочевої орди також зовсім не падавав ся на взірць для організації оселих племен. Організація держави Олега чи Іго-

ти про забезпечення своїх інтересів і їх охорону зовсім незалежно від хозарської влади, хоч би й були ще під хозарською зверхністю. І найбільший торговельний центр — Київ мусів думати ще скорше, ніж упала сила Хозар, над забезпеченням свого місцевого торгу й свободної комунікації по торговельним дорогам, скоро тільки такий торговий рух почав розвивати ся,—а се вкінці мусіло само собою привести до розвою воєнних сил й сильної княжої влади.

Виходячи з поняття про торгівлю як движучу силу, що в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодішніх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і політичних,—ми можемо собі представити, як забезпечення торговельних зносин і вигід торгівлі мусіло потягнути за собою утворення певної політичної системи. Забезпечення торговельних доріг само собою мусіло потягнути за собою будову в найбільше небезпечних місцях, або в більших центрах торгівлі „городків“, де київські князі саджали „своїх мужів“, а найбільше неспокійні племена приходило ся при тім „примучувати“. Контрибуції й дани, які при тім зберали ся з них, і саме примучування, получене з забиранням людей в неволю, давало цінний запас товарів київській купецькій дружині, і се мусіло заохочувати київських князів до розширення сих примучувань і „полюдний“ — походів за данею на примучені і замірені вже території. В парі з тим ішли все дальші походи, морем і суходолом. І сі також теребили торговельні дороги (бачимо наприклад, що походами на візантійські землі здобували ся ріжні полекші для руської торгівлі на Візантію), але ще більше мали на меті здобичу, та й добру службу служили повазі київських князів — зміцнюючи їх владу і впливи. Так в тіснім звязку з охороною київської торгівлі виростає державна система, що як з одного боку служила інтересам торгівлі і зверхньої купецько-воєцької верстви, так з другого боку сама стає цілею для правительства й дружини, що правила сею системою й жила з її доходів.

Такий характер має київська державна система X в. і се може служити на поперте гадки, що власне інтереси торговельні, потреби і рахунки київського купецького патриціату послужило тою пружиною, що пустила в рух політичне життя Київів і його системи¹⁾. Але так

ря, при всій своїй примітивности, була ступенем вищим в порівнянню з устроєм Хозарської держави.

¹⁾ Против перецінювання значіння торгівлі в історії старого життя висловлювали ся недавно Рожковъ (Обзоръ русской истории съ соціологіческой точки зрѣнія I с. 25) и Прѣсняковъ (Княжое право с. 162); вони підносять, ще в глибину народнього життя впливи торгівлі не

схематично-правильно під впливами одного торговельного фактора вона, розумієть ся, не розвивала ся, бо він не впливав ізольовано-одинокю. Ті воєнні сили, на котрі опирала ся торговельна діяльність Київа, вносила нераз сильні пертурбації, бо були занадто незалежні від неї, приходячи в жите київської громади звідки инде.

На зустріч запотрібованню Київа в воєнних силах ішло їх предложеніє з далекої скандинавської *vagina gentium*.

Від першої половини IX в. він міг користувати ся для своїх сил найкращими дружинними континґентами з скандинавських виходнів — „Варягів“. Тим часом як одні ватаги Норманів прямували на береги Фрації та Англії, иньші пускали ся за грошма й здобичю в „східні краї“ (*Austrvegr*). Наша літопись переказує, що на певний час Варяги підбили собі новгородських Словен, Кривичів і сусідні фінські народи і збирали з них дань. Иньші ватаги їх пускали ся далі на полудень, шукаючи добрих оказій, воєнних успіхів і здобичи в самостійних воєнних заходах чи в службі місцевих динств та громад. Київські князі, чи може старшини, так само старшина иньших значнійших торгових гнізд на великім Дніпровім шляху могли брати їх для оборони своєї чи своїх караванів; сі гнізда служили етапами, де збирали ся сі варязькі авантюристи і з них проторювали собі дорогу далі до моря і за море. Київ служив їм стацією до Візантії, куди Варяги пускали ся в походи з київськими князями, а пізнійше (особливо в XI в.) і на службу. Швендяло їх сею дорогою потім так багато, що Дніпро став „путем із Варяг в Греки“ уже в перший половині X в., коли Константин з уст прихожих Норманів записав під іменем „руських“ кілька норманських назв Дніпрових порогів¹⁾. На сім шляху Київ був головним пристановищем для Варягів і варязькі ватаги заважили тут велико і в ріжних ролях мусіли висту-

проходили, і се в значній мірі вірно (пор. вище с. 302—8). Але ролю політичного ферменту тим центрам, де виробляла ся справді значнійша купецька верства, ніяк не можна заперечити. На тлі бідного, інертного життя мас сільських і пригородських сі невеличкі, але рухливі і засібні, повні енергії й ініціативи купки городського купецтва не тільки сильно мусіли вирізнятись, але і витворювати сильні зміни в сім житті.

¹⁾ Дуже часто представляють собі хибно, мов би Варяги самі собі утерли сю дорогу, і аж потім стали осідатись на Руси. Легко сказати—ходити впоперек через цілу східню Европу, без якихось опорних точок, без жадного забезпечення від тих народів, серед котрих ішла та дорога. Цікаво прочитати описи подорожей скандинавських авантюристів в Біармію (про них статя Тіандера *Поѣздки Норманновъ въ Бѣлое море*, *Извѣстія отд. рус. яз.* 1902, III): якими небезпечними, героїчними представляють ся сі напади на поблизу моря положені осади Фінів!

пати. Завдяки тільки варязьким дружинам завязки політичної організації, які були в Києві і його ближших околицях, могли так скоро вирости і поширити ся, обхопити таку величезну просторонь і звязати її в досить міцну систему. Чи варязькі конунги при тім засідали і на київським княжім столі, сього не можемо сказати напевно, не вірячи в літописні оповідання, але й незалежно від того варязькі дружини, приймаючи участь в місцевих відносинах, суперечках і війнах, не раз, певно, тримали в своїх руках правління, розпоряджало долею міста й його людности. Згадати такі епізоди, як прихід Володимира або Ярослава на Київ з варязькою силою, або повстання Новгородців против варязьких дружин за Ярослава, що закінчило ся кривавою різнею, заданою Новгородцям Ярославом.

Навіть не приймаючи зовсім літописної теорії про варязький початок Руської держави й княжої династії, треба признати чимале. хоч би й служебне значіння варязьким ватагам в процесі будови сеї держави в IX—X в. З Варягів виходили намістники в підвласні народи: між Ігоревими князями чимало мають норманські імена (що до декотрих імен зістають ся сумніви — чи вони справді скандинавські). Богато Варягів було в вищій і низшій дружині, в ближшій окруженню князя; варязький вплив був остільки сильний на київським дворі, що молодим княжичам X в. давали варязькі імена: такий напр. „нетий“. се бто племенник кн. Ігоря Якун (руська перерібка скандинавського імени Гакон). Се почалось уже з 1-ої пол. IX в.: вже послі руського „кагана“, послані в Візантію десь 838—9 р., були правдоподібно Варяги. Тривало-ж воно до часів Володимира Вел., ба навіть ще й Ярослава, що в своїй боротьбі з братом Мстиславом найняв варязьку ватагу під проводом Якуна (Гакона). Аж в 1-ій пол. XI в., коли перейшла на їх мода на Русі, Варяги починають більше мандрувати далі на полудень і в 1-ій пол. XI в. часто стрічають ся на службі в Візантії: до тих часів у Візантії знали переважно таких Варягів, що служили у руських князів і для того звали ся Русню (порівняти руські назви порогів). Не диво, коли автор Повісти під впливом сих обставин уложив теорію, що не тільки київська династія була норманська, але й сама Русь — то Нормани, Варяги (хоч цікава річ — тоді як в Києві аж роїло ся від Варягів, члени київської династії носять словянські імена, як Святослав, Ярополк, Володимир, а імена Олега, Ігоря, Ольги не зовсім певні що до свого початку, хоч їх з правдоподібністю пояснюють з норманських).

Крім воєнного значіння, варязькі дружини мусіли зробити прислугу київським князям ще в сфері, про котру найменше знаємо — внутрішньої управи. Чи київська династія вийшла з громадських кня-

зів, підпорядкованих колись волі громади, чи з яких узурпаторів, — в кождім разі в розвою її власти в середині самої землі мусіли важну ролю відограти сі чужі, не звязані з громадою норманські дружини. на котрі операли ся князі в IX і X в. Дуже вони їм були наручні! Роля київського князя з кінця X і XI в. в своїй землі далеко відійшла від „демократичного“ устрою Прокопівих Антів і деревлянської конституції: громадське віче, „старци градськіи“ відійшли на другий нлян перед князем і його дружиною, що взяли в свої руки і суд і адміністрацію.

При кінці X віку сей процес уже вповні закінчив ся, коли повірити зложеній кількадесять літ пізнійше літописній повісти про Володимира: як відгомон давнійшого виступають в його раді по-ири дружинників-боярах „старци градскии“, але князь з дружиною править уже без них і без громадського віча. IX і X в. — се той час, коли мусіла сформуватись така княжа власть, а се власне час найбільшого значіння варязьких дружин в Києві і взагалі в Руській державі. Ми мусимо бачити тут щось більше, як випадкову хронологічну стрічу сих двох фактів.

Вже в 2-ій пол. VIII в. мусіли київські князі перейти до підбивання сусідніх народів та далеких походів морем і суходолом. Сі походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу і сильнішу дружину, ніж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але „изодѣваючи оружьем и порты“ свою дружину та помножаючи її, князь здобував в ній силу, залежну тільки від нього самого, без усякого впливу громади; він сам таким чином визволяв ся з під опіки громади й земської аристократії — „ліпших людей“, і міг розширяти свої компетенції поза сферу воєнної оборони. Рядячи власновільно, через свою дружину, в підбитих землях, він поволі міг переносити тіж порядки і в саму „Руську землю“. Тим способом адміністрація, суд, фінанси могли по волі переходити від громадських репрезентантів усякого рода в руки княжих посадників, тивунів та ріжних иньших агентів. Навіть самі тисяцькі та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з своєї дружини (знаємо се з XII в., але практика ся, певно, старша).

Аж ослабленне княжої власти в другій половині XI в. піднесло значінне громади-віча, тай то воно не пішло у нас далі громадської контрлі над княжою управою, що в своїх руках держить і далі всі галузи адміністрації.

По сих загальних увагах про початки Руської держави перейдемо до перегляду фактичних звісток про неї, які маємо. Відні вони і мало їх, але тим більше випадає уважно перейти всі, скільки маємо.

Вони починають ся звістками про походи Руси на чужі землі; я про них уже згадував, а тепер виберу їх з цілого IX віку¹⁾.

На початку IX в. „погибельний учинками й іменем“ нарід Русь (οἱ Ῥῶς) під проводом якогось неназваного на імя воєводи (ἡγέμων) спустошив малоазійські береги від Пропонтиди до Синопа. Довідусьмо про се з Життя Георгія Амастридського, з приводу чуда, яке над сими Русами стало ся в Амастрі (коло Синопа). Ближих відомостей про Русь не знаходимо в сїм риторичнім утворі, крім одного натяку на Таврів, що може вказувати на північні береги Чорного моря, як край сеї Руси.

До тих же більш менше часів — початку IX в. (а може навіть кінця VIII) може належати оповідання життя Стефана Сурозького (знову з приводу чуда) про спустошення, вчинені „руською ратию“ під проводом князя Бравлина на полудневім березі Крима „від Корсуня до Корча“ (Керчи)²⁾. Пояснення, що сей Бравлин прийшов з Новгороду, треба вважати пізнішим додатком, зрештою-ж се оповідення, хоч переховане тільки в словянсько-руським перекладі, не має слідів пізнійшої редакції³⁾.

¹⁾ Про раніші ніби то згадки про Русь див. прим. 9: Непевні або хибно до Руси прикладані звістки VII—IX ст.

²⁾ Про обидва епізоди дивись вище с. 393. Література: Васильевскій: Русско-византійскія изслѣдованія (основні монографії про обидва життя: давніші розвідки по них стратили значінє); новіше: Халанскій Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, Ж. М. Н. П. 1902. VIII (сурозьку легенду вважає він руською перерібною амастридською); Шахматов (Корсунская легенда и крещение Владимира — Сборник Ламанского і осібно, с. 121) пробував відновити давнійший погляд, що сурозька легенда говорить про корсунський похід Володимира; против сього замітки Шестакова в Ж. М. Н. П. 1908, I, і в новійшій редакції своїх виводів (Разысканія о древн. лѣтоп. сводахъ) Шахматов уже не повторив сього погляду. Вестбергъ О житіи св. Стефана Сурожскаго (Виз. Врем. 19 7) — поправки до студії Васілевкого.

³⁾ Саме імя Бравлина (вар.: Бравалинь, Бравленінь, Бранливь) як імя власне, признаєть ся не всіма. Востоков (Описание Румянцевскаго музея с. 689) висловив гадку, що правдива лекція — се „князь бранливь“ (отже — воєвничий князь). Се толкованє було піддержане Голубінским (Ист. рус. церкви I. 1² с. 59), але воно було збите аргументами, що сей варіант — поправка пізнійших копистів, і в старім письменстві слова „бранливь“ не знаємо. Новішими часами даво нове толко-

Коли зважити, що обидва напади стали нам відомі випадково, тільки тому, що були згадані в агіографічних утворах, з поводу зв'язаних з ними чуд, то се саме наводить на гадку, що таких нападів Русі на чорноморські береги було тоді далеко більше. Я навіть вище слова життя Георгія Амастридського (написаного в 1-ій пол. IX в.) про руський нарід, як добре звістний своїми погібельними вчинками: „Русь, нарід суворий, як то всі знають—вони не мають утіхи ні в чім людським, тільки в убийстві“.

Таким чином голосний похід 860 р., коли Русь, використавши се, що імператор Михаїл в військом пішов в Малу Азію, несподівано проходила ся в Константинопольську протоку на двох стах кораблях і напала на сам Царгород, не був чимсь нечуванним. Нового було хіба тільки, що Русь відважила ся написати на саму столицю і то може по довгім замиренню, до котрого привело візантійське правительство своїми дипломатичнимп зносінами з Русю в 840 рр.¹⁾ Похід став ся літом 860 р.; в недавно віднайденій візантійській хроніці він датований 18 червня. Русь встигла пограбувати околиці Царгорода, зруйновала передмістя і нагнала великого страху на саме місто, позбавлене всакої оборони. До наших часів дійшли проповіді патр. Фотія, проголошені ним під ту хвилю, і в них скрізь шумну візантійську риторіку пробивають місцями досить живі відгмони тодішніх настроїв. Живо переданий сей несподіваний страх, коли перед неприготованим містом показали ся „варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погібельним—море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, їм даючи приемне і легке плавання, а на нас (Греків) підіймаючи грізні хвилі війни“. „Вони йшли попри місто, несучи уоруже-

ванне — що Бравлинъ вийшло помилкою з Мравлинъ. Таку гадку підніс Веселовский — Мелкія замѣтки къ былинамъ, Ж. М. Н. П. 1890, III с. 22, пор. Карловича Germanische Elemente im slavischen Mythos und Brauch (Archiv für Religionswissenschaft, 1900), а розвинув далі Халанский (Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ с. 313). Веселовский се „Мравлинъ“ розумів як словянську перерібку грецького Μορϋδών; Халанский — як стягнену форму Моровлинъ — Муровленинъ — Мурманинъ, розуміючи тут князя мурманського (норманського) Олега, котрого дублетом признає він Ілю Муромлянина — Муромця. Обидва сі толковання одначе більше дотепні ніж певні. Простійше з них толковане проф. Халанского, але й воно опираєть ся на цілім ряді гіпотез, дуже рисковних — як перерібка народньої форми Моровлин в народніх устах в абсурдне Боровлин, потім штучна архаїзація його в Бравлин, опущенне імени князя, а полишенне самого ештету, і т. п.

¹⁾ Про джерела й літературу сього походу див. в примітках (10).

них пловців, загрожуючи місту смертю від меча, і вся надія людська облишилася місто, і воно держалося тільки надією на Бога“. „Чи пригадуєте ту темну і страшну ніч, коли життя наше збиралося зайти з заходом сонця і світ нашого існування мала поглинути глибока темрява ночі? переляк і темрява опанували розум, і ухо прислухалося тільки до одної вiсти: варвари вже перелізли мур! вороги опанували місто! Чи пригадуєте той переляк, ті слези і лемент—як вдарилося в них місто в останній розпуці!“

Нагло Русь покинула облогу й забралася назад: правдоподібно, причиною було те, що імператор на вiсть про руський напад поспішився з дороги назад, і Русь втратила надію взяти місто. Одно з джерел каже навіть, що Русинів побито, але ця звістка стоїть одиноким супроти інших, що не згадують про якісь втрати Русі. В пізніших хроніках X в. причиною стає вже буря, наслана на Русь, коли в море окунули одіж Божої Матері; але сучасник патр. Фотий, нічого не згадує про чудо: воно було перенесене на сей напад з легенди про аварський напад на Царгород 626 р.

Русь тоді знала дорогу не тільки на Чорне море. Десять по тим голосним поході на Царгород стався руський похід на південні береги Каспійського моря. Від пізнішого, але солідного історика Табарістана (південного берега Каспійського моря) ібн-ель-Хасана (його історія написана 1216/7 р.) довідуємося, що за часів Хасана-абу-Зейда приходила Русь на Абесгун (славне портове місто в східно-південній частині Каспійського моря), але військо абу-Зейда знищило напастників. Сей абу-Зейд володів Табарістаном між 862 і 884 р.¹⁾

Як я вже сказав, ці звістки свідчать в першій лінії про значний розвій воєнних сил цієї Русі. В поході 860 р. було, судячи по числу кораблів, поданому візантійськими джерелами, 6—8 тис. мужа²⁾, а й похід переказаний в Житті Георгія Амастрідського не міг бути зроблений незначною ватагою. В дальшій лінії, як я вже сказав, ці

¹⁾ Текст у Дорна—Каспій с. 5 і 464, над ближшим означенням року цього походу застановлявся там же с. XLVIII Кунік, але не приїшов ні до якого певного виводу, а хоч і прихилився до гадки, що то мало бути коло 880 р., але при тім виходив з хронології Повісти, так що ці його виводи не мають ніякої цінності. Дорн (с. XLVII) пробував підперти сю гадку вказівкою на монети абу-Зейда 880—3 р., що говорять про перемогу над поганами: він догадується, що то була перемога над Русю, але сам далі наводить комбіновану звістку Зегір-ед-Діна (XV в.) і ель-Хасана про перемогу абу-Зейда над поганами—Турками в 873/4 р.

²⁾ Літописець рахує на корабель по 40 мужа в поході Олега. Похід легендарний, але сю подробицю можемо прийняти як вповні реальну.

„руські“ походи свідчать про якусь більшу державну організацію на середнім і нижнім Дніпрі. В посланні Фотія (860-і рр.) маємо й безпосередній натяк на се: Русь підняла ся на Візантію, каже він, „підбивши сусідів і з того загородившись“¹⁾).

Факти дипломатичних зносин сеї Руси з Царгородом також дають доказ якоїсь більшої держави, з ширшим політичним світоглядом. Маємо їх два. Оден—се прихід послів від „руського короля, прозвищем хакана“, до візантійського імператора Теофіла в 839 р., для навязання дружних відносин²⁾. Другий — се зносини Руси з Візантією по поході 860 р. По всякій правдоподібности, ці дипломатичні зносини були результатом сильних нападів Руси на візантійські землі й ініціатива їх вийшла від Візантії. Першим разом заходила ся вона зробити кінець нападам Руси на візантійські землі, що діяли ся в перших десятиліттях IX в., і встигла довести до якихось приязних відносин, мабуть — задаривши і закупивши руського князя і його старшину, як се було в 860-х р. Сим другим разом Візантійське правительство постарало ся себе забезпечити від таких грізних несподіванок, яким був похід 860 р.,—особливо небезпечних при тяжкій війні, яку Візантії приходило ся тоді вести з Арабами. Про ці другі переговори біограф імператора Василя оповідає, що сей імператор прихилив до згоди „нарід руський необорний і поганський, роздаючи йому одержі золоті, срібні й шовкові, а завівши з ним згоду і приязнь, намовив прийняти хрещенне“. Висланий на Русь єпископ, по його словам, зробив сильне вражіння на Русинів своєю проповідю і багатьох охрестив; до сього вражіння, мовляв, особливо причинило ся чудо: проповідник, для переконання слухачів-Русинів, вложив в огонь євангеліє, і огонь не зробив на нім ніякого сліду — се рішучо вплинуло на успіх проповіді (мотив такої проби огнем досить розповсюднений в легендарній агіологічній літературі)³⁾

¹⁾ τοὺς πέριξ αὐτῶν δουλωσάμενοι κακεῖθεν ὑπέροχα φρονηματισθέντες—Photii epistolae, ed. Valetta, Londini 1864 p. 178.

²⁾ Quos rex illorum chakanus vocabulo, ad se amicitiae, sicut asse-rebant. causa direxerat—див вище с. 354.

³⁾ Біографія імц. Василя в Corpus hist. Byz. XXVII гл. 97. Оповідання про руську місію перейшло потім до різних пізніших візантійських компіляторів—Кедрина, Зонари, Гліки і до російських збірок, як Никонівська Завдяки тотожності імені імц. Василя Македонянина з іменем Володимирового шваґра в деяких грецьких компіляціях се оповідання дуже характеристичним способом скомбіновано з охрещенням Руси за Володимира — див. повість видану Бандуриєм, нове видання в Analecta byzantino-russica ed. Regel, Spb., 1891, і компіляцію патр. Макарія — уривок при виданню Яхї бар. Розена с. 222. Про Бандурієву повість див. новітні замітки ак. Ламанского — опр. с. гл. XVII.

Про се завязанне приятних відносин з Русю і висланне до них єпископа каже також і сучасник Фотий в своїм окружнику, але без всяких ближших подробиць. Фотий каже, що Русь, нарід загально звістний з своєї нелюдськості й воєвничості, змінила свою поганську віру на християнство, прийняла єпископа і з ворогів стала підвласною приятелькою імперії,—себ то стала її союзником й обіцяла воєнну поміч¹). Ся Фотієва згадка походить з-перед 866/7 р. і дає розуміти, що зносини розпочали ся не так за часів імп. Василя (що в маю 866 р. став соправителем імп. Михаїла, а від 867 правив сам), як може ще й скорше, слідом по руським поході 860 року²).

Притім в візантійських джерелах не називають ся ані правителі Руси, що вели сі зносини з Царгородом, ані провідники походу 860 року. Повість временних літ каже, що то були Аскольд і Дир. Се приводить нас до реєстру київських князів X віку. Річ се дуже неясна і непевна.

Повість, видно, знає добре Володимирового батька Святослава і діда — Ігоря. По теорії її сей Ігор повинний бути сином новгородського князя — варязького конунга Рурика, покликаного Новгородцями з-за моря. Через се всі інші київські князі мусіли опинити ся по-за династією: Олег став воєводою Ігоря, або в иншій верзії — його опікуном і далеким свояком: Рурик умераючи „предасть княжение свое Ольгови, отъ рода ему суца, въдавъ ему на рудѣ сына своего Игоря, бѣше бо молодъ вельми“. Аскольд і Дир стають варязькими боярами, що відпросились у Рурика „з родом своїм“ до Царгоро-

¹) Photii epistolae p. 178.

²) Біографія зрештою виразно суперечить з окружником Фотія, бо каже, що єпископа на Русь післав патр. Ігнатий, що настав по упадку Фотія в 867 р., а Фотий згадує про висланне єпископа в своїм окружнику, ще перед своїм уступленнем. Ламанский в своїй розвідці про св. Кирила старав ся довести, що Русь навязала зносини з Візантією зараз по невдалім поході, під вражіннем царгородських процесій, але се тільки здогад: хронологічно воно можливо, але довести, що се стало ся десь в р. 861, нема чим. При тім Ламанский висловив гадку, що в тій Фотієвій місії на Русь був післаний св. Кирил, і його т. зв. хозарська місія, що привела до хрещення „до двухсотъ чадѣ“, була в дійсности місією на Русь. Гіпотеза інтернаціоналістична, хоч і лишаєть ся нев'ясненим, чому наші джерела (Гавдерік і Панонське життє) говорять про Хозар замість Руси, що в тім часі мабуть не стояла вже під хозарською зверхністю. Можливо одначе, що місія на Русь і дипломатичні зносини з Хозарією були складовими частинами тої самої дипломатичної акції, яку розпочало візантійське правительство по інциденті 860 року для забезпечення себе від подібних несподіванок, і тому злили ся до купи.

да, але по дорозі опановали Київ, що стояв без князів: почали княжити над „Польскою“ (Полянською) землею, зібрали багато Варягів, з ними ходили на Царгород, та ледви не пропали від чуда, а Олег, що зараз по смерті Рурика рушає на полудень, підступом забиває їх як узурпаторів.

Олег в ширшій версії Повісти править іменем Ігоря: забиваючи Аскольда і Дира, він відкликує ся до прав Ігоря: „вы нѣста князя, ни роду княжа, но азъ есмь роду княжа“, и вынѣсоша Игоря— „а се естъ сынъ Рюриковъ“¹⁾. Се поправка: коротша редакція не вважаючи Олега приналежним до династії представляє його просто тільки воєводою Ігоря: „възрастшю же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ, и бысть у него воєвода, именовъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ“. В сій версії Ігорь сам каже забити Аскольда і Дира, покликуючи ся на свої права: „нъ азъ есмь князь, и мнѣ достоятъ княжити“²⁾. Редактор ширшої версії Повісти, що мав перед очима умову Олега з Греками, де він зве себе „великим князем руським“, не міг лишити Олега в титулі воєводи, і зробив його опікуном Ігоря, регентом Руської держави, а за для того — і свояком Ігоревим.

Добра то опіка, що триває тридцять літ, коли Ігор давно мусів бути повнолітнім! Текст умови з Візантією рішучо противить ся сьому поясненню, бо Олег в ній зовсім не згадує нічого про того ніби правного князя — Ігоря: „мы... иже послани отъ Олга великаго князя рускаго и отъ всѣхъ иже суть подъ рукою его, свѣтльхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Очевидно Олег не був ані опікуном, ані воєводою Ігоря, але таким самим князем, як і Ігор, його попередником на київськїм столі. Які династичні відносини були між ними, ми того не знаємо, так само як і автор Повісти. Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо в такім разі наші книжники не зробили-б з Олега Ігорового воєводи, для уратовання династичного принципу. Щось мусіло бути таке, що не дозволяло пристібнути Олега до пізнійшої династії — і звідти ті штучні пояснення його ролі правителя³⁾.

Не меньш підозріла справа Аскольда й Дира. Я насамперед

¹⁾ Пат. с. 13.

²⁾ 1 Новг. с. 5. Ся форма слів Ігоря зістала ся в ширшій версії, як найліпший доказ компромісу в справі Олега.

³⁾ Шахматов пробував довести, що в первісній редакції літописи Олег таки й був князем (Розысканія с. 318). А рїогі вважаю се зовсім можливим, навіть правоподібним, але вислідити сеї заміни конкретно дося не удало ся.

мушу нагадати версію, що Аскольд і Дир були потомки Кия: вона, очевидно, давніша від того що маємо не тільки в ширшій „Повісті“, але і в коротшій (новгородській) її редакції. Коротша редакція, в дусі тої династичної ідеї, яка звучить в промові Олега (чи Ігоря) до Аскольда і Дири, уже представляє Аскольда і Диру Варягами-приходнями: „нарекоста ся князема“, самовільно і самозванно. Ширша Повість розвиває се далі: Аскольд і Дир не просто якісь Варяги, а люде Рюрикові, „не племени єго, но боярина“, з дружини Рюрика — Ігоря. Виходить все таки нескладно і тепер: Аскольд і Дир, відпросивши ся від свого „князя“, ідуть на Царгород, але по дорозі займають Київ, що зовсім ніколи не належав їх князеві, і за се гинуть як узурпатори — яка логіка в тім узурпаторстві? Володимир, убиваючи Рогволода, теж Варяга по Повісті, не відкликаєть ся до своїх династичних прав, і се зовсім натурально, бо династичної ідеї княжої в її пізнійшій формі, в якій знали її літописці другої половини XI в., як виключне право Володимирової династії на князуванне в землях Руської держави, в X в. ще не могло бути. Недорічність відчули пізнійші компілятори і вставили поясненне, що Олег післав Аскольда і Диру з дарунками до Царгороду, але ті не виконали своєї місії, лишились у Києві, і Олег розсердив ся за се спроневіренне і постановив помститись¹⁾. Обясненне се, розумієть ся, нічого не варто, та цікаво тим, що показує почуте неадаптованости в оповіданню Повісті. Так само неймовірне й згадане вже її оповіданне, як Аскольд і Дир зайняли Київ: „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: ‚чий се городъ?‘ Они же (Кияне) рекоша: ‚была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, яке сдѣлаша градокъ съ, и изгибоша, а мы сѣдимъ, роды ихъ, и платимы дань Козарамъ‘. Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ городѣ семъ, и многы Варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. В коротшій (новгородській) версії Повісті нема нічого про те, як Аскольд і Дир зявили ся в Києві — се, очевидно нова і дуже нещаслива в своїй ідилічності комбінація.

І ще дрібна, але характеристична подробиця: Аскольда і Диру убивають разом „злудѣи Игореві“ і несуть їх ховати „на гору“, але могили їх показують ся гень гень в різних місцях: „погребоша Асколда на горѣ, еже ся нинѣ Угорское наричеть, идже естъ двор Олминъ, на той могилѣ постави Олма церковь святого Николы“, — отже на теперішнім Печерську, на Дніпровім березі, гень низше київської пристани, що була на устю Почайни. А „Дирева могила за святою

¹⁾ Гиляровъ Преданія Начальной лѣт. с. 70—72 (рукописи XVII в.).

Ириною“, отже десь коло теперішньої Софійської катедри, добрих півмилі від Угорського. Очевидно, Аскольда і Дири не вбили разом, взагалі — вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповідання про їх смерть тратить ґрунт¹⁾.

Тай само по собі взявши, се князювання в Києві двох князів разом, що по словам традиції, не були ані братами, ані батько з сином, дуже неправдоподібне.

Аскольда поховано на Угорським. Очевидно — він жив в тім княжім дворі, що стояв там: тут жив і був похований потім і Володимир Вел. (пам'ять, що Аскольд жив тут, привела автора до тієї подробиці, що Олег приїхав під Угорське з своїми човнами). Се промовляє за тим, що Аскольд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилі поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і епізоду про охрещення частини Руси по тім поході, при умові: дуже ймовірно, що Аскольд був той князь, що ходив 860 р. на Візантію і потім при згоді з Візантією прийняв християнство. Тим зовсім природно об'ясняють ся факти, що Повість звязала похід 860 р. з його іменем, і що на могилі Аскольда поставлено церкву.

Що до Дири, то його імя згадує Масуді (писав в 40-х рр. X в.). Перший між словянськими королями, каже він, то король аль-Дир²⁾, він має великі міста, численні, залюднені землі; в столицю його держави приходять мусульманські купці з ріжними товарами³⁾. Нема ніяких трудностей прикласти се до найбільшого політичного центра східньої Словянщини — Києва, що провадив велику торгівлю із Сходом, — хіба те, що Масуді говорить про Дири, як сучасника, коли сучасником його був Ігор⁴⁾; але можливе непорозуміння, наслідком котрого Масуді, не знаючи на імя сучасного руського князя (він ніде не називає його), прийняв Дири за сучасника. Звістка Масуді для нас важна, бо свідчить, що Дир був князем (бо що він дійсно був в Києві, за те свідчить традиція його могили „за святою Ориною“). Той факт, що в нашій традиції Дир зв'язується до купи з Аскольдом, так що вони скрізь в парі виступають, дає підставу думати, що в них

¹⁾ Сю недорічність відчув був Ламбін і через те, ратуючи традицію, викинув з текста, як пізнішу приписку, звістку про Динову могилу — Істочникъ лѣтописнаго свазанія о происхожденіи Руси (Ж. М. Н. П. 1874, VI).

²⁾ Аль — арабський член, Дир — імя. Варіант: аль Дин.

³⁾ Вид. Гарьави с. 137.

⁴⁾ Вестберг (Beiträge IX), признаючи, що держава Алдири відповідає Київській державі, так і поправляє без церемонії Алдира на Ігоря, пор. Къ анализу с. 396.

треба бачити князів близьких хронологічно. Далеко відсовувати назад Ди́ра не випадає з огляду, що Масуді його уважав сучасником (таї у традиції він все кладеться на другім місті, по Аскольдї)¹⁾, отже правдоподібніше буде Ди́ра класти по Аскольдї, перед Олегом (хоч не виключено, що він княжив ще пізніше, по Олегу). Сей Ди́р жив мабу́ть на княжім дворі на старім городі, де був княжий двір в середині X в.,—тож там його й поховано.

Початок Олегового князівства можна трохи посунути на пізніше з огляду на звістку про війну Ди́ра (в літописи розумієть ся—Аскольда і Ди́ра) з Печенігами: до конфлікту з Печенігами у київських князів ледви могло прийти скорше як при кінці 80-х років IX в. Крім того аналіза літописної хронології приводить до виводу, що в подіях кінця IX і початку X в. вона, правдоподібно, спізнюєть ся на 3—4 роки²⁾. Отже Ди́р міг жити в 980-х рр.

Але коли пішло вже на могили, то треба ще згадати за одну могилу — Олегову. Що могилу сього „віщого“ князя показували в ріжних місцях („погребоша ѿ на горѣ, иже глаголеть ся Щековица“, а знов „єсть могила его в Ладозѣ“)³⁾, то ще не велике диво; але-ж бо і в самім Києві було аж дві Олегові могили — одна на Щекавиці, друга десь недалеко старих „Жидівських воріт“ (як думають, на місці теперішньої обсерваторії). Се наводить на гадку — чи не було у Києві двох князів того імени, одного на початку X в., а другого перед тим, напр. десь в першій половині IX в.? Се могло-б нам почасти пояснити й те, чому в літописи так багато скуплено подій коло Олега⁴⁾.

Нарешті міг бути київським князем той Бравлин, що ходив на Сурож, але так само міг бути якимсь князем на полудні, залежним від Києва, або київським воєводою⁵⁾.

¹⁾ Придоста два Варяга и нарекоста ся князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Ди́ръ (1 Новг. с. 4).

Бяста у него (Рурика) два мужа: Аскольдъ и Ди́ръ (Іпат. с. 11).

Иде Аскольдъ и Ди́ръ на Грѣби — Іпат. с. 12.

воеваша Аскольдъ и Ди́ръ Полочанъ — Никон. I с. 9.

избиша множество Печенѣгъ Оскольдъ и Ди́ръ — Никон. I с. 9

и увидѣ Олегъ, яко Оскольдъ и Ди́ръ княжита...

и убиша Асколда и Ди́ра — Іпат. с. 13.

²⁾ Про се низше і в екскурсі I.

³⁾ Іпат. с. 24 і 1 Новг. с. 7.

⁴⁾ Здогад про двох Олегів висловив пок. Антонович — Публичныя лекціи с. 57; про Олегову могилу в Києві і її місце спеціальна розвідка пок. П. Лебединцева в Чтеніях київського історичного товариства т. I.

⁵⁾ Про поправки імени Бравлина див. вище с. 401—2.

Отже по тих наших елюкубраціях реєстр старших київських князів виглядав би так:

Олег??

Бравлин??

Аскольд — правив між 860 і 867, може й довше.

Дир — при кінці 880-х рр. правдоподібно ще княжив.

Олег — одинока певна дата його князівства се 911 р. (умова в Греками), умер правдоподібно яких 4—5 літ по тім.

Ігор, вмер по 944 р., а перед 948—9 рр.

Ольга—регентка в 940—950 рр.

Святослав — вмер 972 р.

Вертаємось до історії Київської держави.

Вище ми сказали, що звістки IX в. про Русь натякають на існування вже більшої політичної організації, скупленої коло „Руської“ — Полянської землі. Патр. Фотий же говорить виразно, що Русь перед своїм походом на Візантію в 860 р. уже „підбила своїх сусідів“. Попробуємо тепер розглянути ся в сім питанні.

Почнемо від Повісти. Очевидно, її автор мав дуже слабкі відомости про сформованне комплексу земель Руської держави. Він вийшов з сієї трудности, зложивши сю історію на части півмітичного Олега. Не можемо знати, чи йшов він тут за народніми традиціями, що говорили про війни й завойовання Олега (або Олегів), чи на власну руку скомбінував сю грандіозну окупацію. Новгородські Словени, полоцькі й ізборські (пізнійші псковські) Кривичі з словянськими колоніями в землях Чуди, Веси і Мери становлять у нього державу Руріка; Олег окрім того підбиває в своїм поході на полудень: смоленських Кривичів, середнє Подніпровє (Любеч — тоді визначне торговельне місто) і Київщину: „поиде Олегъ, поемъ вои свои многи — Варягы, Чюдъ, Словѣны, Мѣрю, Вєсь, Кривичи, и прия городъ Смоленскъ, и посади въ немъ мужъ свой; и придоста къ горамъ киевскимъ...“ По сім, похід за походом, підбиває він Деревлян, Сіверян і Радимичів (в хронологічній схемі Повісти се уміщено під 883—5 р.)—„и бѣ обладая Олегъ Деревляны, Полячмы, Радимичи, а со Уличи имѣяше рать“. На тім кінчать ся придбання Олега, але в його поході на Візантію беруть участь ще Хорвати, Дуліби й Тиверці в ролі союзників („яже суть толковины“ — помічники)¹⁾, а в північній

¹⁾ Так найправдоподібніше пояснив се слово Григорович на підставі глібос азбуковника: Александръ — помощникъ людемъ, сирѣчь толковникъ, Алексѣй—пособникъ, толковникъ. Труды III съѣзда I с. ЛШ.

версії приписані ще Вятичі. Крім того на сі ж часи треба б положити прилученне Дреговичів, бо пізнійше ніде нема згадки про се. По сій Олеговій роботі його наступникам мало що зіставалось робити з східно-слов'янськими народами. Ігор „примучив“ Уличів і воєвав ся з Деревлянами, Святослав підбив на ново Вятичів, а Володимир знову підбив Полочан, Радимичів і Вятичів і привернув західні землі.

Розуміть ся, укладчики літописи мали ліпші відомости про походи Володимира й Святослава, ніж з кінця IX в. Про походи другої половини X в. могла бути розмірно свіжа пам'ять в другій половині XI в., коли укладала ся Повість. Дійсно, походи Святослава напр. потверджують ся иньшими джерелами досить докладно (крім подробиць, розуміть ся); але вже всі походи Ігоря зв'язані з різними легендами і на стільки й переховали ся в памяті, на скільки були зв'язані з якоюсь легендою. Походи-ж Олега, виключивши його звістний похід на Візантію, не мають навіть і легендарної закраски, а виглядають всі на комбінацію автора. В кождім разі, навіть припускаючи тут якісь перекази, традиції, все-ж таки завоюванне цілої Сіверщини (найбільшої з етнографічних територій!), зав'язаних в своїй свободолюбности Деревлян і ще Радимичів в три походи, розуміть ся, лишить ся повним абсурдом. Не краще виглядає похід Олега з Новгороду на Київ, де він без спротивлення опановує міста на дорозі, скидає своїх бояр узурпаторів з київського стола, а на Новгородців, що по словам літописи „суть отъ рода варяжска, преже бо бѣша Словѣни“, зараз накладає дань — „Варягом даяти“. Коли зважити ще й недорічність історії з Аскольдом і Диром і їх убитем, і той цікавий факт, що в хронологічній таблиці, на иньшій місці Повісти, зовсім ігноруєть ся й Рурик, і князівство Олега в Новгороді, а рахунок іде „отъ пѣрваго лѣта Олгова“ (до сього дописано потім: „повелѣже сѣде в Киевѣ“, щоб погодити з літописною теорією)—то мусимо усунути з сфери фактів цілий той Олегів похід з Новгороду на Київ, як дуже сумнівну вигадку¹⁾.

Відкидаючи з огляду на се, як непевну комбінацію пізнішого книжника, літописну традицію про згрупуванне земель Руської держави, попробуємо порадити собі иньшими способами. Передовсім ми мусимо виходити з вище поставленого виводу, що ті здобутки Київської держави, про які нема мови в 2-ій пол. X в., мусіли, по всякій правдоподібности, бути зроблені перед серединою сього століття — коли якісь спеціальні міркування такому припущенню не противлять ся. Що вже тоді Руська держава була велика, зложена з великого числа

¹⁾ Див. вище с. 381 і екскурс. I.

ріжним способом звязаних з Київом країв і племен, на се вказує й дуже мале число пізніших територіальних здобутків, і велике число підручних князів за часів Ігоря, і нарешті деякі безпосередні, зовсім певні вказівки.

Способи, якими поодинокі землі чи племена могли бути тоді звязані з Київом, були ріжні — мушу се особливо піднести. Ми можемо більш менш, бодай приблизно, здавати собі справу з того, які землі входили в круг політичного впливу Києва скажім — на початку X в., але рідко де зможемо докладніше означити, в яких саме відносінах, в якій степені залежности стояла та чи иньша земля до Києва. А в тих відносінах могли бути найріжніші відміни. Ми стрічаємо напр. племена, про котрі сама Повість додає, що вони були тільки „толковинами“ київського князя, се-б то добровільно чи не добровільно — наслідком „примучування“, підпали його політичному впливу, посилали з київським князем в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дани, ані не мали иньших зобовязань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи. Иньший нарід наслідком „примучувань“ обовязувавсь платити дань, але при тім заховував своїх князів і внутрішню управу в цілости, ненарушену. Деревляне нпр., примушені здавна (по Повісти — за Олега) платити дань київському князеві, заховують до середини X в. своїх власних князів, що, очевидно, правлять ними по давньому („наші князи добри суть“, кажуть про них Деревляне, противставляючи київським здирицникам), а роль київського князя обмежалась періодичними походами туди за данею („полюдис“). Знов иньше племя чи земля могла дістати осібно князя з руки київського великого князя, але такий князь правив своєю землею зовсім самостійно, обовязаний тільки помочию або що найбільше — даниною київському князю. Нарешті (і се вже найвища степенъ залежности) київський князь замість князя міг послати своїх „мужів“ в ролі намістників — „посадників“ і задержати управу безпосередно в своїх руках.

Вертаючи ся по сім поясненню до річи — передо всім візьмемо під увагу нашу той факт, що, виключивши легендарне оповідання про похід Олега (або можна сказати — як видно власне з сього оповідання), в народній памяти не зістало ся ніякої памяти про те, як прийшли до політичного звязку з Київом міста на великій водній дорозі дніпровсько-балтійській, на тій „пути із Варяг в Греки“. Се служить доказом, що то стало ся дуже давно, і воно само по собі зовсім зрозуміло, і так мусіло бути. Коли ми пригадаємо, що Київ був перед усім торговельним містом, що як раз торговельні інтереси, по всякій правдоподібности, мусіли дати тут ініціативу до державної організації

і взагалі керували політичним життям, то мусимо прийняти, що київська політика була перед усім звернена на забезпечення торгівлі, а слідом — на опанування своєї найважнішої торговельної дороги. В гору Дніпром найважнішими стаціями на сій дорозі були — полянський Вишгород, Любеч на середнім Дніпрі, Смоленськ на верхнім Дніпрі, там де з нього переходили торговельні шляхи на Двину, на Волхов і на верхню Волгу; далі Новгород — на північній дорозі до Фінської затоки, Полоцьк — на західній дорозі, Двиною. Дорогу Дніпром на полудень від Києва знаємо дуже мало, бо сі краї застаємо в періоді упадка під напором Печенігів, можемо тільки вказати зараз низше Києва Витичев, далі Родню на устю Роси; на нижнім Дніпрі знаємо славний торг — Олеше.

Ми можемо з усякою певністю прийняти, що вже в 2-ій пол. IX в. сей великий торговельний шлях був в руках київських князів, племена і городи на нім — під політичним впливом Києва, чи підбиті і обсажені київськими „світлими і великими князями“, чи звязані союзами з Київом, під київською гегемонією. Сьому фактови дала вираз Повість временних літ, представивши як здобуток першого київського князя — підбите торговельних міст і цілих племен на Дніпровій дорозі.

З нижнім Дніпром се певно стало ся ще до початків IX в., про се свідчать руські походи на Чорнім морі з IX в.

В літописній традиції війни з Уличами, що сиділи низше Полян по Дніпру, звязують ся з найдавнішими князями: в ширшій верзії Повісти Олег „им'яше рать“ з Уличами й Тиверцями, в коротшій, новгородській воюють з Уличами Аскольд і Дир¹⁾. Не знати, чи се пам'ять про давні війни за торговельну дорогу, перенесені на яке столітє пізнійше, чи реальна згадка про якісь війни з Уличами при кінці IX в.; в таким разі се не були перші проби: нові війни могли вести ся київськими князями наслідком порушень здавна усталених відносин, чи для зміцнення свого впливу та власти над територією нижнього Дніпра. Але тоді Уличі ще не були опановані або приборкані вповні: Ігорь звів з ними нову боротьбу, і аж вона привела до повної переваги Києва над ними. Пам'ять про неї переховала ся досить добре, завдяки ріжним подіям і легендам, звязаним з нею. Боротьба була завзята, облога уличького міста Пересічна тривала три роки, вкінці здобуто його; Уличів примучено нарешті на стільки, що вони мусіли згодити ся давати дань. Управу сеї нової провінції чи властиво збір дани передав Ігорь своєму воєводі Свенельду²⁾. В звязку

¹⁾ 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 14.

²⁾ 1 Новг. с. 7—8.

з сею кампанією літописець згадує про перехід Уличів з над Дніпра в землі між Богом і Дністром. Хронологічні відносини сеї міграції до кампанії неясні; коли кампанія стала ся по міграції, як то можна уважати правдоподібнішим¹⁾, то можна думати, що вона могла бути наслідком міграції — що помандрувавши з над Дніпра, Уличі хотіли виломити ся з уставлених київськими князями форм залежності, й се привело до сеї війни, що й закінчила ся капітуляцією Уличів.

Ослаблене переселенням Уличів Подніпрове вимагало тим більшої охорони від Печенігів, що десь в 80-х рр. IX в. розпросторюють ся в чорноморських степах, і вже в 90-х рр. з'являють ся над Дунаєм. Про перші конфлікти з ними — очевидно на нижнім Дніпрі, говорять звістка, перехована тільки в одному пізнішій літописнім збірнику (Никонівськiм): „избиша множество Печенѣгъ Оскольдъ и Дирь“²⁾. Нема ніякої причини помітувати сею запискою, тільки по вище висловленому сю подію скорше можна приложити до кн. Дири. Після того Повість містить під 920 р. ляконічну фразу, що Ігор воював з Печенігами. Оповіді щось більше про сю боротьбу вона змогла тільки від 2-ої пол. X в., коли печенізькі напади безпосередно стали досягати київських околиць; перед тим мусіли бути війни, але вони для нас пропали. Але що й серед тяжкого печенізького натиску в середині X в. Русь ще тримала ся на устю Дніпра, бачимо з умови Ігора з Візантією 944 р.: тут Русини об'язують ся не перешкаджати Корсунянам в рибальстві на устю Дніпра і не зимувати там собі (очевидно іде мова головно про руських рибалок і промисловців).

Що до верхнього Дніпра і взагалі тих північних доріг, які вели з Київа до північних земель, то тут повторюю, важно, що Повість залічує опанованне їх до найперших здобутків київської династії: уже на самім початку вони взяли в свої руки Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Любеч. В парафразі умови з Греками під 907 р. межі „руськими городами“, де сиділи „велици князя, подъ Ольгомъ суще“, стрічаємо Полоцьк і Любеч³⁾. Очевидно, хто мав в своїх руках Любеч і Полоцьк, мусів мати й Смоленськ. Дійсно, Константин

¹⁾ Див. ст. 204. ²⁾ Никон. I с. 9.

³⁾ Можливий сумнів, чи сі города стояли в умові, чи може се додаток літописця, бо низше в уривку сеїж умови вчислено тільки: „отъ города Києва, и паки не Чернигова, и Переяславля, и прочии городы“, а тут: „на Киевъ, также и на Черниговъ, и на Переяславлъ, и на Полтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая городы“. Можливо, що Полоцьк, Ростов і Любеч — се ампліфікація літописця; але і тоді інтересний погляд редактора, що ті міста належали до Київа за перших князів.

Порфирородний, оповідаючи про Русь в 40-х рр. X в., між підвласними Руси народами згадує Кривичів, а між містами „провінціальної Руси“ — Мілініску, що не може бути нічим иньшим крім Смоленська. Тут же, між „руськими“ містами, стрічаємо і крайню стацію на дніпровсько-балтійським шляху, Новгород (Νεμουργόρη), „де сидів Святослав, син руського князя Ігоря“.

Другою важною торговельною дорогою, може не менше як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи з Київа на схід, суходолом і ріками — на Болгар, Итиль і через нього далі в закаспійські землі; вже-ж у IX в. руські купці користали з них (як каже ібн-Хордадбер). Сі шляхи йшли через землі Сіверян та Вятичів, і се звертало політику київських князів у сей бік від дуже давніх часів, не кажучи вже про той мотив, що Сіверяне держали в своїх руках на значній просторони Дніпровий берег і були безпосередніми сусідами Київа.

І Сіверяне і Вятичі і Радимичі підлягали колись хозарській зверхности, як і Поляне. Увільнивши ся від Хозарів сам (а се мусіло стати ся в кождім разі не пізнійше VIII в.), Київ мусів зараз взяти ся до боротьби з хозарським впливом на лівім боці Дніпра, особливо у Сіверян і Радимичів; підпорядкованне сих народів київській політиці мусіло йти в парі з визволенням їх з залежности від Хозарів. Се визволення, розуміть ся, мало свої приємні сторони для тутешніх громад, і вони улекшували справу київської політики на ґрунті: треба було тільки забезпечити сі племена від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею для київських князів не мусіла бути надто тяжкою.

Сіверянські центри — Любеч, Чернигів і Переяслав Повість представляє уже на початку X в. обсадженими намістниками й залогами (парафраза Олегової умови). Чернигів (Τζερνίγωγα) і мабуть Любеч (Τελιούτζα) виступають між руськими містами у Константина Порфирородного¹⁾. В дійсности ся наддніпрянська скрайка сіверянської території мусіла ще далеко скорше прийти в залежність від Київа, коли зважити, що в першій половині X в. київські князі вже — з одного боку стояли міцною ногою на устю Дона, з другого — завели в круг свого політичного вплива Вятичів.

Вятичів згадує Повість між учасниками Олегового походу на

¹⁾ Τελιούτζα, розуміть ся, дуже мало подібна до Любеча, але таке толкованне сього слова (загально прийняте) має більше за собою, ніж може здавати ся на перший погляд: иньшого подібнійшого імені на середнім Дніпрі не можна вказати, а Константин, видно, вчисляє важнійші міста на Дніпровій дорозі в напрямі з півночи на полудень.

Візантію, хоч се імя читаєть ся і не у всіх кодексах¹⁾); але що в XI в. розпросторенне зверхности руських князів на землі по р. Оці дійсно уважалось фактом ранійшим від походів Святослава і клало ся на початки X в., се потверджує оповіданне Повісті, що вже Рюрику підлягав Муром, центр словянської кльонізації в землях фінської Муроми (на середній Оці), північно-східніх сусідів Вятичів²⁾. Але тодішня залежність Вятичів від Київа була досить поверховна, бо політичний вплив Хозарів тут ще не був знищений: Вятичі, стоячи вже під київською гегемонією, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, і аж походи Святослава на Хозар та зруйнованне Хозарської держави увільнили Вятичів зовсім від Хозарів³⁾. Се зміцнило київські впливи і в басейні середньої й нижньої Оки, де за часи Володимира напевно звістна київська волость в Муромі. Що в тіснійшу залежність від Київської держави Вятичі дійсно були приведені розмірно досить пізно, показує те, що ще при кінці XI в. тут були свої князі (отой Ходота з сином), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племінну назву і якомсь на узбочи стоять в тодішнім політичнім житю. Але нам тут досить того факта, що в поглядах київських літописців в першій половині X в. під політичним впливом Київа стоять навіть Вятичі: супроти того для сіверянського Подніпров'я початки залежності від Київа треба посунути гень назад за межі X в.

Що до Подон'я, то передовсім тут важні походи Руси на схід; ми починаємо про них чути з останньої чверти IX в., від того походу Руси на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Руси, коли вона страшно пустошила полудневий берег Каспійського моря, і в 944—5 рр. знову⁴⁾. Русь при тім звичайно проходила на човнах Доном і звідти, переволочивши їх суходолом через нешироку шию, плила Волгою в Каспійське море. Хоч Масуді в оповіданню про похід 912/3 р. каже, що хозарське правительство тоді перепустило Русь в Каспійське море добровільно за обцяну половину здобичи, але очевидно, сі походи зовсім не були хозарському правительству милі, і коли воно їх не спиняло, то тому, що не мало сили: сі походи

¹⁾ Іпат. с. 11. ²⁾ Іпат. с. 42.

³⁾ Вятичів бракує в кодексах полудневої редакції найдавнішої літописи (Іпатським й ин.), в Переяславо-суздальській і пізнішій Архангелогородській компіляції; тому імя Вятичів в сім оповіданню дехто уважав пізнішим додатком — Ламбін Ж. М. Н. II. 1873, VII, Багалій Історія Сѣвер. з. с. 34.

⁴⁾ Про сі походи і їх хронологію низче.

свідчать про повний упадок Хозарської держави почавши з кінцем IX в.

З другого боку, сі походи на Каспійське море для Русі не були-б можливі, як би вона не почувала себе дома на нижнім Дону, — подібно як чорноморські походи свідчать про її панованне на нижнім Дніпрі. І дійсно, ми маємо виразні вказівки з 1-ої пол. X в. про київські впливи в землях нижнього Дону й Азовського побережжя: в умові Ігоря з Візантією 944 р. руський князь обов'язуєть ся не перепускати на кримський бік Болгарів Чорних, що жили на кавказькім березі Азовського моря: „а о сихъ иже то приходять Черньни Волгаре и воюють въ странѣ Корсуньстий, и велимъ князю рускому, да ихъ не пушастъ: пакостятъ странѣ той“¹⁾. Виходить, що київський князь чи безпосередно, чи то через якого підручного держав в руках Керченську протоку, коли міг пускати або не пускати тих Болгар з Кавказу до Криму. Стара Фанагорія, що від VIII в. в грецьких джерелах зветь ся *Туратаруха*, та *Матаруха*²⁾, в руських — Тмуторокань, виступає в числі руських волостей вже за часи Володимира, але наведений параграф умови Ігоря показує, що ті краї належали до київського князя вже в 1-ій пол. X в. Інший параграф тієїж Ігоревої умови з Греками, де „князі руські“ зобов'язують ся не воювати грецьких городів в Корсуньским краю і не мати на нього претензій, а за те Візантія обіцяє Русі поміч — очевидно в тих азовських краях, — натякає, що руське князівство переходило й на кримську сторону протоки, а руські князі пробували його розширити далі, забираючи візантійські городи. Сюди-ж належить звістка Льва Диякона³⁾, що Ігор по своїм нещасливим поході на Візантію утік до дому „ледви з десятию човнами до Кімернійського Боспору“ (Керченської протоки).

¹⁾ Ламбін в своїй розвідці О Тмутараканской Русі (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, I) читав: „пакостятъ и странѣ его“ (с. 66); він думав, що тут мова про тмутороканського князя, і той володів землями по обох боках Боспора, а заснованне сього князівства Л. покладав на часи Олега (с. 70 і далі). Васілевский прикладав до сього князівства оповіданне арабського географа про той „острів великості на три дні дороги“, „вкритий лісами й болотами, нездоровий та такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то аж трясеть ся“, де по словам його жила Русь (Ібн-Росте с. 34) — Васильевский Русско-візантійськіе отрывки VII, Ж. М. Н. П. 1878, I с. 111—2, пор. Гаркави в Трудах IV зїзда II с. 242. З рівним, або й більшим правом можна б приложити се оповіданне до дніпровських плавнів і Запорожя.

²⁾ Катальог епархій виданий De Boor-ом (Zeitschrift für Kirchengesch. 1891) (*Туратаруха*), Константин Порфир. De adm. с. 42.

³⁾ VI. 10.

Взявши се все разом, бачимо ясно, що Русь держала Азовське море, а з тим разом, очевидно — і Подоне в своїх руках вже в першій половині X в. А що власне часи по приході Печенігів як найменше надавали ся до нових здобутків у сих краях, мусимо зміцненне впливу і власти київських князів в них відсунути на другу половину IX в. Очевидно, се розширення руських впливів на Подоне мусіло стояти в звязку з боротьбою Київа з хозарською зверхністю на лівім боці Дніпра, було її дальшим продовженнєм.

Не так уже торговельні інтереси, як передовсім оборона спокою і безпечности кермовала відносинами Київа до сусідів на заході. Так важна пізнійше торговельна дорога на захід тоді далеко не могла рівняти ся значіннем із східною та полудневою. За те відвічні пограничні бійки і напади Деревлян, що ще в непамятні часи „обиджали“ Полян, мусіли вже в найперші часи привести Київську державу до боротьби з ними сусідами. Коротша версія Повісті каже про боротьбу з Деревлянами Аскольда і Дира, ширша говорить, що Олег, осівши ся в Київі, перш за все розпочав з ними війну, „и примучивъ я, поча на нихъ дань имать по черыѣ кунѣ“¹⁾. Як і иньші звістки про Олега, й ся значить стільки, що в переконанню літописця Деревляне вже дуже давно, перед X в., були примучені так, що мусіли давати дань київським князям. Що в першій половині X в. Деревляне дійсно були вже данниками київських князів, се ми на певно знаємо з двох джерел, що себе посполу потверджують: легенда про смерть Ігоря памятає, що Ігор ходив збирати дань до Деревлян і там наложив головою: Константин Порфирородний між підвластними Київу народами, куди київські князі ходили по дань (на полюдіє), згадує й Деревлян²⁾.

Сі данні відносини, певно, устали ся не відразу. Деревляне сильно борюкались проти київської зверхности: літописці знали, що за Ігоря було деревлянське повстанне, а результатом його — заміна Олегової данини ще тяжшою, потім нове повстанне, що закінчило ся смертю Ігоря: початок же сього деревлянського примучування виходив не тільки за границі X, а може й IX столітя. В половині X в. Деревляне платили дань, але мали ще своїх князів і власну управу: повстанне 940-х рр. закінчилось, правдоподібно, знесеннем деревлянської автономії, й Святослав посадив уже „въ Деревѣхъ“³⁾ свого сина,

¹⁾ 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 13.

²⁾ Βερζιλίου De adm. 9 (Тиверців, як деякі толкують, трудно тут бачити); на иньшому місці Βερζιλίου — гл. 37.

³⁾ Іпат. с. 45.

чи властиво когось з своїх бояр, що мав правити іменем малолітнього княжича. В 1-й пол. XI в. Деревлянська земля вповні прилучається до Полянської і не має вже осібних князів, хоч би і з київської династії.

Разом із зміцненням влади над Деревською землею мусіло йти розширення політичного впливу Києва над дальшими землями на захід і західню північ. Коли підбивались Кривичі (смоленські і полоцькі) і Деревляне, не могли довго зістатись поза сферою київського політичного впливу клином між ними уміщені Дреговичі. Ніяких звісток про боротьбу з ними не зісталося в літописи, правдоподібно тому, що втягнуто їх під зверхність київську давно і без великих труднощів¹⁾. Константин Порфирородний згадує Дреговичів між підвласними Київу племенами, а Володимир посадив вже свого сина у них в Турові.

Західні сусіди Деревлян — Дуліби, та полудневі — Тиверці по словам Повісти мали бути втягнені в круг київського впливу ще за Олега: всі вони виступають в поході Олега на Грецію як „толковини“, себ то автономні племена, обов'язані до виспання своїх військ на поміч київському князю. Про Тиверців ще згадує Повість, що Олег воював з ними, але ця війна не привела до яких небудь острійших форм залежності від Києва крім посилення своїх полків. Лучан (Λευθένιοι) стрічаємо між підвласними Київу народами вже в 1-й пол. X в. (у Константина Порфирородного). Але полуднево-західні землі стратили свій інтерес для київських князів після печенізького потопу, що розігнав тутешню оселу колонізацію. Натомість західні українські краї здобували більше значіння, але й тут, на західній окраїні Київська держава мусіла конкурувати з впливом інших, подібно як вона молодих, повних агресивної сили держав — Польської, Чеської й Угорської, і ся конкуренція вимагала пильної уваги київського правительства. На жаль, авторів Повісти доля сих західніх країв інтересувала також мало як і чорноморська або донська Русь: тому трудно сказати з якоюсь певністю, наскільки змагання Володимира коло повернення сих західніх країв були явищем новим, або тільки відновленням, чи поверненням того, що вже перед тим, в IX—X в. було раз приведенне в залежність від Києва.

На сам кінець відложив я справу Новгороду і північних земель. Супроти полудневих земель, безпосередно зв'язаних з Київом, се

¹⁾ Сей брак відомостей пробували пояснити тим, що мовляв Дреговичі належали до Полоцька і з ним разом прийшли в залежність від Києва (Соловйов I с. 117, Завитневич — Область Дреговичей с. 586 й инш.).

иньший світ, друга політична система. На полудні ми не стрічаємо слідів існування ширшої політичної системи, опертої на аналогічних основах з київською: поодинокі землі, племена, городські системи (що найбільше) мабуть безпосередно підбивали ся київськими князями. Але на півночі була, очевидно, аналогічна система, котрої політичним центром і дружинним осередком послужив Новгород, історичне гніздо варязьких дружин, що звідси поширювали свої політичні впливи і данні відносини поміж фінські народи Поволжа і озерних країв. Не будемо входити тут в темну, мало відому і слабо висліджену минувшину сеї системи. Вкажемо зате характеристичний паралелізм в історичній традиції, чи конструкції початків новгородської традиції з київською. Як тут поруч легенди про київських братів теорія варязького завойовання, так там поруч варязького завойовання Гостомислова легенда про свійськый, своєземський початок¹⁾, не скомбінована, а відкинена потім зовсім під впливами варязької теорії,—бо ся друга була приладжена *ad majorem gloriam* Новгорода і його політичних тенденцій супроти Києва.

Про сі впливи новгородських тенденцій на конструкцію повісти про початки Руської держави говорив я вище (с. 381). За сими тенденційними конструкціями, що мали підчеркнути споконвічну автономність Новгорода, а для того доказували його так сказати — історичне старшинство перед Києвом, що був мовляв здобутком Новгорода, а не навпаки,—заникла память про реальні відносини обох систем, київської і новгородської. Пропав для нас майже безслідно сей многоважний в історії Руської держави момент — стріча і сполученне сих двох політичних систем, що було вихідною точкою пізнішої великої, об'єднаної політичної системи, як вона представляєть ся нам в звістках і фактах X віку. Очевидно тільки, що для літописців XI віку се був момент так би сказати—передісторичний; він випередив собою ту історію Руської держави, про котру вони могли щось розповісти; сполученне обох систем на дніпровській дорозі—се вихідний момент, від котрого ведуть вони сю історію. Центральне значінне, яке мав Новгород в тім моменті на нівночі (незалежно від того, які могли бути ранійші центри чи етапи в розвою тої північної системи) виявляєть ся в самім напрямі сеї історичної „пути з Варяг у Греки“: лишаючи на боці ближшу і простійшу дорогу двинську з старим Полоцьком, що відходить зовсім на другий план (через те може так і відокремив ся він пізніше), ся головна артерія простує кружною дорогою на Новгород, бо

¹⁾ Про Гостомислову легенду кілька новітших, побіжних правда, заміток у Шахматова, Разысканія с. 213. 308, 517.

він являєть ся ключем до всеї тої північної системи волзько-озерної. Становище Новгороду як старшої з київських волостей, де сидить наслідник київського престола за Ігоря, підчеркує се значінне його як другого стола в новій, великій східно-словянській системі.

Але з другого боку звістки про новгородську дань, що проскочили під руками київських літописців, обясняють нам дійсний характер сього сполучення обох систем. Олег в той момент, як стає князем в Києві, накладає на Новгород данину— „от Новгорода гривень 300 на лѣто мира дѣля“¹⁾; инакше сказавши—данні відносини Новгороду до Києва теж виходить за всяку історичну давність—вони являють ся одним з історичних атрибутів Руської держави X в. Се доповняє звістка про Ярославове повстанне против батька: „Ярославу же сущю Новѣгородѣ и урокомъ дающую Киеву двѣ тысячѣ гривень отъ года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ роздаваху“ (до сього поясненне: „и тако даяху вси посадници новгородьскии“)²⁾. Новгород платив дань до київського княжого скарбу від непамятних часів, від хвилі свого включення в київську політичну систему аж „до смерти Ярослава“. Се обертає до гори літописне оповіданне про відносини Новгороду до Києва, і дає зрозуміти, що в дійсности не Київ був здобутком Новгороду, а навпаки—Новгород здобутком Києва, і Смоленськ послужив не етапом в руху новгородського князя на полудне, а навпаки—київським ключем до новгородської системи, яким він зіставав довго і пізнійше — опорною базою київської системи супроти озерних країв і Поволжа.

Що до хронології то тут має ціну отсе переконанне літописця, що звязок Новгороду і Києва виходить за границі епохи князів Ігоря—Святослава—Володимира: се факт старший від них. Натяк на залежність Новгороду можна бачити і в звістці Джайгані (писав при кінці IX або на початку X в.), що Русь, себто Руська держава, складаєть ся з трох частин — київської (столиця Куяба, Київ), „Славії“ і Танії (чи Табії)³⁾; досить правдоподібно приймають, що ся Славія — то новгородські Словене.

Як бачили ми, Ігорів син сидів в Новгороді за життя батька; він був тоді о стільки малий, що розумієть ся, правив тільки номінально. Се наводить на гадку, що практика — посилати в Новгород, як на значнійший стіл, одного з синів київського князя, часто—

¹⁾ Лавр. с. 23, пор. Новгород. с. 6 (тут замість Олега, розумієть ся, Ігор).

²⁾ Лавр. с. 127.

³⁾ Труды III съѣзда I с. 279, пор. више с. 196 і 296.

найстаршого, могла уставити ся ще скорше, ніж за Ігоря, і малого Святослава післано тільки за сим звичаєм.

Що за сим трудно щось більше сказати.

Таким чином протягом ІХ і на початках Х віку Київ опанував уже майже всю ту територію, що входила потім в склад Руської держави. Всі східно-слов'янські племена, з де якими фінськими сусідами на півночі, тим чи иньшим способом залежали вже від нього. Та ся залежність в переважній частині була ще дуже слаба: значна частина народів була тільки під гегемонією Києва, а не під властю його, звязана союзним, а не державним звязком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сиділи „величии князи подъ Ольгомъ суще“¹⁾, Повість називає Чернігів, Переяслав, Любеч, Полоцьк і Ростов. Коли додати сюди ще Новгород, де сидів, як знаємо, Ігорів син, і Смоленськ, куди ніби то Олег мав посадити „мужа“ свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. Х в. були-б обсажені з руки київського князя як раз: а) слов'янські волости по головним торговельним дорогам, де крім князів — намісників мусіли сидіти й київські залоги, що боронили сі дороги і торгівлю а разом вели торг з місцевою людністю; б) слов'янські колонії по фінських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів), — вони мали теж важне торговельне і економічне значіння, збираючи дань з околичних громад, особливо „скору“ — їх можна прирівняти дуже добре до пізніших московських „острогів“ в Сибіри, що мали головною метою збирання „сibirської казни“, а для того мусіли мати якусь воєнну силу і представляли собою ніби якусь адміністрацію. Ся схема о тільки правдоподібна, що ми дійсно можемо прийняти вчислені Повістю резиденції київських намісників чи князів за приблизно-реальні для початку Х в.

Взагалі як початки київської держави мусіли бути тісно звязані з інтересами київської торгівлі, так і пізніше інтереси державні переплутували ся з торговельними, а купецька верства з правительственною. Се найвиразніше відбило ся в оповіданню Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торгівля й управа, княжа дружина й купецтво зливають ся зовсім до купи. Князі з цілою Русю (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полюдиє в підвласні слов'янські землі,

¹⁾ Треба уважити сі слова цитатою з умови, не поясненням Повісти: сама Повість не говорить ніде про таких великих князів; натомість деякі імена городів міг додати й редактор Повісти.

там цілу зиму збирають вони дань, на весну Русь збираєть ся до Київа, споряджає торговельну флоту й їде в Даргород (розумієть ся — не тільки сюди, а взагалі в різні грецькі торговельні центри), з предметами дани й торговлі. Се представлення вповні потверджуєть ся автентичними умовами київських князів з Візантією, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омегу дипломатичних зносин. Руські князі і бояре — разом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послузі у торговлі, а торговля становить знову ту економічну підвалину, на котрій оперують ся князі й правительство.

Та система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила наче скелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всі тутешні князі були поставлені з Київа (хоч се досить правдоподібно): досить того, що вони приведені були в безпосередню залежність від Київа, а дружинна верства, що спеціально носила імя руської, Руси, як репрезентантка сього державного звязку — приналежності до „руського“ центра, була тим елементом, що держав усі сі „волости“ в звязку з торговельним і державним осередком сієї системи — Київом, і разом як кров обігала по всій системі держави, оживляючи її й удержуючи в цілості. В сучасних джерелах візантійських і арабських імя Руси надаєть ся спеціально дружинній верстві, що панує в сій Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що у нього Русь — се дружина, і він розрізняє отсю Русь і підвластних „Словян“. З арабських письменників се найбільш виразно виступає у йн-Росте: Русь — се воєнна верства, що не має ані ґрунтів, ані господарства, живе з того, що забирає у Словян і спродує сусідам; війна — їх промисел; новонарожденому кладуть меч і кажуть: „не дістанеш від мене ніякої спадщини, мати-меш тільки те, що здобудеш сим мечем“¹⁾.

Разом з дружиною імя Руси, що було разом іменем політичного центра і зверхньої верстви держави, переносило ся і на підвластні землі. Тойже сам Константин Порфирородний називає київські волости, противставляючи їх Київу, „провінціальною Русією“ (ἡ ἔξω Ρωσία). Джайгані, і за ним пізнійші східні письменники імя Руси прикладають не тільки до Київщини, але й до приналежних до неї земель. Повість временних літ, очевидно, виходить теж з того погляду, що імя Руси в X в. було загальним іменем для земель Київської держави: в парафразі умови 907 р. Чернигів, Переяслав й ин. зовуть ся „руськими городами“. Ними володіла Русь.

¹⁾ Вид. Хвольсона ст. 35.

На скільки розгалужена була вже в 1-ій пол. X в. система безпосередньо звязаних з Київом волостей, показує умова Ігоря 944 р.: в ній виступає що найменше двадцять князів. Їх реєстр має свій інтерес, тому його наведу. Наперед тільки завважу, що сей склад держави з яких двадцяти князівств можемо уважати досить тривким для середини X в.: коли тринадцять літ пізнійше прибуває Ольга до Царгорода, з нею бачимо знов 20 або 22 послы, очевидно — від сучасних руських князів.

В умові 944 р. виступають:

великий князь руський Ігорь з жінкою Ольгою

син його Святослав (новгородський)

два племенники — Ігорь і Якун (норманське Акун, Гакон)

Предслав¹⁾

Сфандрь, жінка Уліба (очевидно — якась вдова по князю, що мала свою волость, як Ольга, бо самого Уліба не згадано)

Турд (норман. *Dúrdr*)

Арѣфастъ (норм. *Arnfastr*)

Сфиркь

Тудко (може зменьшене від Тудор)

Тудор

Евлик (чи Ерлик, мабуть попсоване імя)

Воік (теж)

Яминд (Аменъдъ, норманське *A'mnndi*)

Гунар (норманське *Gunnar*)

Бери (норм. *Björn*)

Алдан

Елек

Етон (мабуть попсоване)

(одно імя мусить бути опущено тут, бо є тільки імя посла)

Гуд

Тулб чи Тулоб (вар. Туад, Тулд)

Ут (прикм. Утинъ, Успинъ).

Цікаво, що між сими іменами „княжъ“ 944 р. не знаходимо ми імен відомих нам з Повісти — ані воеводи Свенельда, котрому передав Ігор Деревлянську землю, збирати з неї дань, ані деревлянкого князя Мала. Можемо тут спустити ся на літопись, що такі особи тоді дійсно були, бо імена Свенельда і Мала були звязані з памятною подією — як Ігоря убили Деревлани. З тої неприсутности їх тут

¹⁾ Не Предслава, бо при жінках спеціально се зазначено, що то жінки.

виходило б, що в вище поданий реєстр не включено тубильних князів і князків, які далі правили своїми округами під зверхністю київського князя (се й само собою зрозуміле, бо сі князі не входили безпосередно в державну та дружинну організацію), ані не заведено тих київських бояр — дружинників, що не сиділи повсечасно в волостях, а тільки виходили періодично на полюде до тих чи иньших підвласних, але не приведених в безпосередню залежність від Київа волостей, бо вони, що-б так сказати, числили ся при київськiм штабі¹⁾ і тільки висилали ся для збирання данини, або мали призначену з певних волостей дань на удержаніє своєї дружини.

Число таких земель, де непорушно зіставала ся свійська управа і свої князі, і тільки від часу до часу (раз па рік найчастійше) прибував, з полком дружини для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціальний) чи котрий з бояр на полюде, збирати данину, — число таких земель, кажу, мусіло бути ще дуже велике в 1-й пол. X в. Але були цілі племена, звязані тільки обовязком помочи, що ніколи й не бачили на своїй території київських князів чи бояр, навіть тимчасово; в такiм стані були, по всякій правдоподібности, всі західні краї — Тиверці, Дуліби і дальші, а на крайнім сході — Вятичі, взагалі землі що лежали осторонь; їх звязок з Київською державою був зовсім хисткий, майже номінальний.

Власне еволюція Руської держави в X—XI в. полягала в зміцненню сих звязків, розширенню сієї системи „руських“ намістників і залог та розгалуженню її в усіх напрямх, в середину волостей, з часом все далі. В оповіданні Константина Порфирородного території Оловян новгородських, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сіверян і иньших Словян — се волости, куди тільки на час, зимою приходять руські дружини з князями „на полюдис“. Образ зовсім вірний, тільки з тою поправкою, що князі не ходили всі з Київа, бо вже був цілий ряд провінціальних центрів, де сиділи князі з руки київського „великого князя“. В таких землях громади правили ся собі по своєму, як хотіли, тільки обовязані були віддати відповідну данину князеви на „полюдию“ і виживити дружину екекутників під час збору сеї данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князі з „усею Русю“ йдуть на зиму в „словянські“ землі й там переогодовують ся до весни). Тільки поволі до сього збору дани почали прилучатись і різні адміністративні та судові компетенції. Се дуже добре ілюструє пізнійше оповіданне літописи під 1071 р.: в Білозе-

¹⁾ Дрібніші бояре також і при иньших, провінціальних центрах.

ро приходить для збирання дани в імені кн. Святослава Янь Вншатич, і йому при тій нагоді заносять скаргу на безправности, які діють ся з причини „кудесників“; безправности ці, очевидно, діяли ся за згодою місцевих властей (які-б вони не були), і скарга була певного рода апеляцією на них; Янь переводить слідство й чинить екзекуцію. Те що в другій половині XI в. діяло ся може тільки в далеких фінських аннексах, в X в., певно, практикувало ся і в слов'янських волостях. Навіть ще за часів Ярослави бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий агент) тільки періодично приїздить у волость („урок вирнику“ в Руській Правді), — о скільки ж менша мусила бути участь центральної влади в управі і суді волости століте перед тим! Очевидно, вона була мінімальна, і за границею міста, де резидував князь чи намістник, та його найближшого округу — властиво її не було зовсім.

В тісніше звязаних з Київом землях самоуправа зіставала ся непорушеною тільки в границях дрібніших округів; в головніших центрах землі сиділи князі чи намістники і служили якимись судовими чи адміністраційними інстанціями, бодай у важніших справах, бодай часом. Але у иньших племен, як у Деревлян, Вятичів, може Дреговичів, на цілих етнографічних територіях в 1-ій пол. X в. не було ніяких повсечасних резидентів, і весь давній устрій землі зістававсь непорушеним. Напр. у Деревлян: Ігор примучив їх і примусив давати дань, сю дань він передав Свенельду на удержання його дружини, але Свенельд ані сам, ані його відпоручники не перебувають в „Деревах“ (нема сліду того). Очевидно, Свенельд вибирав собі дань підчас осіннього полядья („и приспѣ осень“), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі воєнні поручення; в Деревах же по давньому правили „добрі“ деревлянські князі, „иже роспасли суть Деревськую землю“. Аж но великій війні з Деревлянами в половині X в. скінчилась ота давня управа. Теж і у Вятичів: в другій половині X в. їх оподаткував київський князь, а ще при кінці XI були тут якісь свої князі-правителі. На такі території дивили ся в Києві головно як на джерела дани, як се характеристично (хоч і побільшено) відбило ся в оповіданню про зачіпку Ігоря з Деревлянами. Вся київська політика супроти сих підвластних племен кінчить ся на змаганню здерти як можна більше.

Як і в сучасній державній політиці мілітарних держав, все оберало ся коло удержання армії — княжої дружини. Розширення підвласної території, побільшенне дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів, а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержання цілому корпусови дружини, що мав

тримати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні залоги, що мали удержувати ся з побираної дани й натуралій в своїм окрузі, князь мав на поготові воєнні кадри, що в потребі могли бути змобілізовані і вислані куди треба, зіставивши на місці мінімально потрібні контингенти; при тім ці залоги забезпечали торгівлю, що була важним джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшенне-ж воєнної сили, *vice versa*, давало можливість київському князеві все далі розширяти круг свого політичного впливу, зміцняло становище князя, його перевагу над підручними „світлими і великими князями“ та воєводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воєводи, що від себе удержували цілі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціальні князі — були часом занадто сильні і могли вирости над голову київському князеві: він мусів держати свою власну значну дружину та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воєвод могло часом вивязувати ся певне суперництво, і київський князь мусів уважати, щоб служба у котрого з його воєвод не стала для дружинника привабнійшою, як у нього; коли Свенельд дістав деревлянську дань, Ігорева дружина почала завидувати: „се даль еси єдиному мужеві много: отроци Свѣнелѣжи изодѣли ся суть оружиєм и порты, а мы назі“, и князь мусів добувати для своєї дружини якийсь новий дохід, аби собі не марнувала, не вважала становище Свенельдової дружини кращим від свого.

Підручні „світлі князі“, зовсім природно, мали тенденцію своє князівство уважати дідичним і не раз приходили до повної фактичної незалежності. Ілюстрацію дає історія з Полоцьком. Сю волюсть, як ми бачили, Повість зачисляє ще до Рюркових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часів Святослава там сидів князь Рогволод: по літописи він „пришелъ изъ заморья“. Чи прийшов він дійсно зза моря чи ні, не знати, але певно, що Полоцьку волюсть, яка входила вже в руську державну систему, він дістав з руки київського князя, хоч може не сам особисто, а ще якийсь його батько чи дід. Але по смерті Святослава Рогволод займає зовсім рівнорядне становище з Святославовими синами, і князь з київської династії тільки оружною силою його приборкує. Такі епізоди мусіли трапляти ся не рідко. Київський князь все мусів удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазі, аби мати змогу користати з своєї правної прерогативи — власті великого князя і зверхника.

Певну опору в сїм давало йому значінне самого Київа — центра торгівлі й культури для всієї держави, головного дружинного гні-

зда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізніше мусіли тягнути. Але се все служило до певної міри тільки. Зв'язок, що зв'язував державу, навіть в тій її примітивній формі, був дуже слабкий. Його треба було відсвіжати, відновляти—походами, змінами намістників і підручників, аби державна будова не отяжіла й не розсипала ся.

Не мале значінне мусіли тут мати далекі походи, особливо в культурнійшій краї полудня і сходу. Дати ініціативу, скупити відповідні, дуже значні сили міг тільки голова держави — київський князь: він мобілізував залоги, покликав до участі полки від підвласних племен, спроваджував варязьких кондотієрів і т. и. Похід в разі успіху давав великі користи; з них головна пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з фрагмента, вставленого в Повість під 907 р., не забувано при тім і про дружину не тільки змобілізовану до похода, але й полишену на залогах. Таким чином сі походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одно тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому просторі держави, давали відчуті однієї державної організації, і тим були для неї дуже користні. Не диво, що сі походи повторяли ся досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше диференційованою, глибше розгалуженою. Далекі дружинні походи зникають разом з тим, як на перший план виступає внутрішня земська організація і в управі лучать ся з князівсько-дружинними елементами елементи земські. Сей процес розвиваєть ся особливо в другій половині XI в., і з того часу нема вже тих дружинних походів.

VIII.

Від Олега до Святослава.

По загальних замітках про Руську державу X віку перегляньмо факти з політичної історії Руси X в. в їх хронологічним розвою, в порядку князів.

Початок X в. — се час „віщого“ Олега, час великих успіхів київської політики, вінчаних незвичайно щасливим походом на Візантію, з нечуваною здобичею й торговельними вигодами для Руси. Богато переказів звязано було з сим походом — про дивні способи, на які взяв ся Олег коло Царгорода, поставивши свої човни на колеса та підхавши під вітрилами під царгородські мури, про всякі його вибаганки — як пошите на руські кораблі шовкових вітрил з грецької здобичи або повішення на царгородській брамі щитів на знак побіди. Треба собі уявити чар Царгорода, сього „нового Рима“ з його виштукуваними формами життя й побуту, з його високою технікою промислу й штуки, буйною, квітчастою амальгамою античних і східніх елементів, що для словянських і взагалі східно-європейських народів був не менший як чар старого, більш консервативного й стильового Рима для Германців. Тільки уявивши собі сей чар, зрозуміємо як вражали сі легенди про Олегові успіхи народню фантазію, — „и прозваша Олега: ‚вѣщій‘, бяху бо люди погани и невѣголови“ ¹⁾).

Звязані з іменем Олега в Повісті здобутки Київської держави — се, як я сказав, майже виключно тільки учена комбінація київського книжника, і ми, зіставивши її на боці, взяли се як результат розвою Київської держави кінчачи першими десятками X в. Але той віщий князь, що в поставлених на колеса човнах підїздить під стіни Царгорода, що шиє своїй дружині шовкові вітрила на кораблі й умирає

¹⁾ Іпат. с. 19.

від власного коня, як жива ілюстрація „припівки“ Бояпа (Слово о полку Ігоревім):

ни хьтру, ни горазду
ни птячю горазду
суда божия не мивути,

сей віщий князь — то не мертва концепція пізнійшого книжника, а живий утвор народньої творчости. Виразно відбиває він від витворених в реторті київського книжника гомункулів, якими заповнена в Повісті друга половина IX в., і з сим Олегом народньої традиції мусимо рахувати ся, дарма що на нього були мабуть перенесені певні традиції про інших осіб подібного іменн — від якогось Олега старших часів, а також від кн. Ольги¹⁾.

Одинока дата, звязана напевно з особою Олега — се 911 р., дата умови його з Греками. По хронологічній схемі Повісти він умирає слідом, тієї-ж осени, але се тільки результат непевних хронологічних рахунків, мабуть в залежності від того, що сей рік 911 був датою, поза котру не можна було відсунути Олегової смерти назад. В дійсности наоколо цієї дати 911 р. бачимо кілька далеких, сміливих походів Руси в чужі краї, що як найбільше відповідають фігурі віщого князя і дають привід думати, що жив він довше, ніж каже літописна хронологія.

Але насамперед спинимо ся над сим походом на Візантію. Ширша версія Повісти оповідає широко про нього під 907 р. Оповідання се наскрізь легендарне в своїх подробицях: відкинувши навіть чисто анекдотичні прикраси його, не можна бути певним і в тім, щоб так сказати — скелеті його, який лишасть ся по таким очищенню. Що більше: з огляду на повне мовчання грецьких джерел стає дуже неможливим, аби Олег дійсно ходив на самий Царгород, і ся подробиця в

¹⁾ На помішанне Олега з Ольгою в народній традиції дав позір Халанский в статі: Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, ст. III. На жаль, праця лишила ся не скінчена; в виданих своїх частях (Ж. М. Н. П. 1902, VIII, 1903, XI, Извѣстія 1903, II і посмертна публікація Ж. М. Н. П. 1911, IX: Отношеніе былинъ объ Ильѣ Муромцѣ къ сказаніямъ объ Олегѣ Вѣщемъ) вона дає деякі цікаві спостереження, але грішить своїм змаганням підтягнути все можливе до переказів про Олега, не відрізняючи справжніх переказів від простих помилок, книжних комбінацій і т. и. Особливо звертає на себе увагу його теорія, що Ілія Муромець — се Олег мурманський (норманський) князь (див. також по німецьки в Archiv XXV: Ilias von Reussen und Ija Muromec); однак епітет мурманського для Олега лишасть ся зовсім непевним, бо опираєть ся на такім непевнім джерелі як т. зв. Йокимівська літопись, де він зветь ся „урманським“, а самий перехід іменн Олега в Ілю, при таких формах як Олег, Вольга, дуже сумнівний (пор. замітки Ягіча, l. c.).

дійсності могла бути перенесена на нього з походу 860 р. або розписана деталями з оповідань про похід Ігоря. Натомість дуже ймовірно, що були якісь походи Русь на візантійські землі на початку X в., і мабуть не оден, подібно як то ми бачили на початку IX в., — походи щасливі, здобичні, що дали повод до розцвічення їх народною фантазією, а Візантію примусили до оплати контрибуції й заведення нових, дуже вигідних для Русь умов¹⁾. Останній факт в русько-візантійських відносинах перед тим — се угода з Русю, заведена в 860-х роках: тоді правительство, як висловляється біограф імн. Василя, не жалувало „одіж золотих, срібних і шовкових“, попросту — купило угоду і спокій у руських князів. Редактор нашої Повісті мав якусь умову, подану ним під 907 р. і уложену в усякім разі перед 912 р. (себ то перед смертю імп. Льва, що в ній згадується): тут Русь признаєть ся одноразова контрибуція і дуже великі торговельні вигоди (обмежені потім в 944 р.). Фрагментів і парафраз сеї умови ніяк не можна вважати фантазією чи фальсифікатом²⁾, а так само

¹⁾ Згадаю, що пок. Васілевский „якийсь натяк“ на руський похід з поч. X в. добачав у тім факті, що у Симеона Логотата „там, де треба було бути оповіданню про похід Олега“, стоїть текст про легендарного руського епоніма — Ρῶς σφοδρός (Рус.-виз. дослідження с. СХХХVII). Сей натяк одначе в дійсності не існує, бо згадка про Русь прийшла в оповіданні Симеона в цілім комплексі фільбологічних елюкбрацій. Про літописне оповідання про похід Олега ще стаття Ламбіна Походь Олега на Царьградь сказка или нѣтъ? (Ж. М. Н. П. 1873, VII).

²⁾ Що парафраза русько-візантійського трактату під 907 р. Повісті має фактичну основу, найважнійший доказ бачу в тім, що ся частина, де містять ся уривки і парафрази умови, від слів „и начаша Грѣци мира просити“ і до слів „И рече Олегъ“..., заявила ся як вставка. Се доводить і порівнянне з текстом 1 Новг. і є слід вставки в повторенню заяви Греків, що вони готові давати дань (се справедливо зазначив Шахматов — О началн. сводѣ с. 48). У сій вставці можуть бути додатки самого редактора: так взято з легендарного оповідання й повторено тут про контрибуцію по 12 грив. на чоловіка (цифра неймовірна, і ся подробиця могла заступити загальну згадку про контрибуцію в умові). Могли бути додані декотрі імена міст, як я вже сказав (с.), але що лишаєть ся по за тим, то не має найменших ознак непевності. Що до становища сеї справи в науці, то Еверс і Тобін уважали сі фрагменти прелімінаром умови 911 р., і (до сього погляду прилучив ся недавніми часами Васильєвъ Візантія і Арабы II с. 165). Сергєєвич уважав цілу сю умову сумнівною — див. перегляд сього питання в його статі: Греческоє и русское право въ договорахъ съ Греками X вѣка (Ж. М. Н. П., 1882, передрукована в Лєвціях и изслѣдованіях по исторіи рус. права, вид. 1903 р. с. 616). Переважає одначе нині погляд про осібність і автентичність умови 907 р. — див. нпр. В.-Буданова Історія рус. права² й пн.

трудно вважати ці уступки результатом страху, заданого Русю Візантії п'ятьдесять літ перед тим. Отже вповні правдоподібно, що Олег чинив десь в початках X в. напади на візантійські землі, хоч і не на самий Царгород. В такому разі не було б дивним, що в візантійській хронографії (дуже слабій взагалі для 1-ої пол. X в.) про ці походи не знаходимо згадки¹⁾.

В згаданих фрагментах умови говорить ся, що Греки пристали на контрибуцію для Олегового війська і „уклади“ (контрибуції) для руських князів, Олегових підручних; руським купцям дали право вільної торгівлі без оплати мита; протягом шістьох місяців ці купці мали діставати удержання в Царгороді й потрібні корабельні припаси на дорогу. Але вони мали мешкати не в самім Царгороді, а на передмістю коло церкви св. Маманта („у св. Мами“), візантійські урядники мали вести їм реєстр, і до міста дозволялось їм вступати ватагами не більше 50 люда і без зброї (можливо, що перед тим руські купці в Царгороді щось наброїли і се було причиною таких поліційних обмежень).

Крім сих фрагментів маємо повну умову з 2 вересня 911 р.; правдоподібно, вона мала служити доповненням до попередньої. Ця нова умова спеціально займає ся уставленням правних норм в різних справах, що могли заходити між Русю і Греками в їх торговельних зносинах, особливо в купецьких колоніях по грецьких і руських містах. Тут уставляють ся форми процесу і кари для таких мішаних процесів; спеціальні постанови дано що до корабельних пригод коло руського берега, про викуп невільників і про спадщину по Русинах, що перебували на службі візантійського імператора: на випадок смерти без тестаменту застерігає ся, що спадщина має йти своєюкам небіжчика на Руси; в особній статті руські князі обіцяють не боронити своїм дружинникам вступити до візантійського війська. Умова становить незвичайно важне джерело для історії руського права і дає ви-

¹⁾ Про русько-візантійські відносини X в., окрім спеціальних монографій, що вказую принагідно, згадую тут ще загальні — стару розвідку Вількена в *Abhandlungen d. Berliner Akademie* 1829: *Ueber die Verhältnisse d. r. Russen zum Byzant. Reiche*; Ламанскій Нѣсколько словъ объ отношеніяхъ русскихъ къ Грекамъ (Рус. Бесѣда 1858, IV); Самоквасовъ Свидѣтельства современныхъ источниковъ о военныхъ и договорныхъ отношеніяхъ словяно-русовъ въ Грекамъ до Владиміра (Варшав. унів. изв. 1886, VI), відчит Успенского Русь и Византія въ X вѣвѣ, 1888, і статью Г. Величка в *Записках Н. т. ім. Шевченка т. VI: Политичні і торговельні взаємини Руси і Візантії*.

разне свідощтво ріжнородних і живих зносин тодішньої Русі з Візантією¹⁾).

Заведена тепер нова згода Русі з Візантією трівала довго, і Візантія користала з руських військ в ріжних своїх потребах. Так припадком довідуємо ся, що руський полк, в числі 700 мужа, був в візантійськїм морськїм походї Імерія на Арабів, коло р. 910. Заплачено йому за сей похід 100 літр золота (7200 золотих)²⁾. З кореспонденції царгородського патріарха Миколая Мистика так само припадково довідуємось, що в своїй тяжкій боротьбі з болгарським царем Симеоном Візантія забезпечила ся тоді, десь коло р. 920, також помічю Русі. Чи дійсно була тоді послана поміч з Русі, не знати, але се дуже правдоподібно³⁾.

Звістка про участь руських вояків в походї Імерія позволяє нам уставити трюхи близше час руських походів на Візантію: походи Русі на візантійські землі мали місце десь перед 909—10 роками, коли бачимо руських вояків в візантійській службі. В 909—10 рр. руському правительству також було не час нападати на Візантію тому, що воно було зайняте походами на схід.

909/10 р., оповідає пізнійший історик Табарістана ібн-ель-Хасан, приходила Русь на 16 кораблях на Абесгун, встигла богато пограбовати й коло Абесгуна і на противнім березї моря, поки наспіла

¹⁾ Про русько-візантійські умови див. іще — статї Срезневського і Веляєва О договорах кн. Олега съ Греками, 1852 і 1854 (в Извѣстіях Академіи наук. т. I і III), Лавровского О византійскомъ элементѣ въ договорахъ Русскихъ съ Греками, 1853; Сокольского О договорахъ Олега съ Греками (київ. Унив. изв. 1870, IV); Мик. Шухевича О договорахъ Русі з Греками (Часопись правнича т. II, 1890); Дмитрію Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Визант. временникъ 1895, оцінка в Записках наук. тов. ім. Шевченка т. XVI), Некрасовъ Замѣтка о двухъ статяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 г. (Извѣстія отд. рус. языка 1902, III, оцінка в Записках т. LV); Лонгиновъ Мирные договоры русскихъ съ Греками, 1904 (Записки одеські)

²⁾ Рахунки сього походу заховали ся в збірнику Константина Порфирородного, т. зв. De cerimoniis aulae byzantinae (ed. Bonn. p. 651 sq.), але без дати. Новійші дослідники датують сю експедицію 909—911 роками. Див. особливо Васильєвъ Візантія и Арабы II с. 165, також Ламанській Житіє св. Кирила (Ж. М. Н. П. 1904, I с. 148).

³⁾ Листи Миколая в Patrologiae cursus com. s. graeca т. CX, див. лист 23; про них Златарски Нисмата на цариградския патріархъ Николай Мистика до блъгарския царь Симеона — Сборникъ за народни умоворенія т. XII с. 153 і далї. Лист Миколая з згадкою про руську поміч Златарский приблизно датус 922 роком, Успенский кладе на часи коло р. 920 (К. Старина 1889, IV с. 282).

поміч від Абуль-Абаса губернатора Табарістана (що тоді належав до халіфата Саманідів); покріплений сею помічю начальник Сарі (столиці сього полудневого берега) напав на Русь несподівано в ночі, розбив її, а взятих в неволю порозсилав по різних околицях Табарістана ¹⁾.

Так оповідає наше джерело. В нім одначе багато непевного. До такого далекого походу і смілого піратства в чужім краю треба було більшої ватаги, і 16 човнів в звістці ель-Хасана рішучо мусить бути помилкою, або мова йде про часткову ватагу з більшого війська; не знати теж, чи дійсно результат цілого походу був так дуже нещасливий, бо слідом як раз бачимо новий похід.

По словам ібн-ель-Хасана Русь повторила другого року свій напад, але й сим разом їй не повело ся, бо її погромили в Гіляни, і потім руських нападів не було ²⁾. Се закінченне дає підставу звязувати сю звістку з походом Руси оповідженим Масуді, далеко докладнійше, хоч і з ріжницею в даті. По словам Масуді, після 300 р. геджри (912/3), 500 руських кораблів, 100 мужа на кождім, пройшло з Дону в Волгу, і звідти з Каспійське море, пообіцявши хозарському каганови половину здобичи за перепущенне (властиво мабуть вони не так купили той пропуск, як змусили кагана їх пустити). Діставши ся на Каспійське море, Русь почала грабовати полудневі береги, т. зв. Табарістан та дальші землі на захід (Азербайджан) і на північ аж до р. Кури. Запускаючи ся досить далеко від берега, „Русь лила кров, брала в неволю жінок і дітей, грабувала майно, розсилала кінних і палила“. Звязуючи се сповіданне з звісткою ібн-ель-Хасана, сей похід кладуть на 301 р. гіджри (913/4) ³⁾ і такий брак всякої оборони краю від руського нападу толкують тим, що в Табарістані було тоді

¹⁾ Дорнъ—Каспій с. 5 і далі і 464 (текст); про сей же похід, очевидно, згадує коротко ще пізнійший історик Табарістана Зегір-ед-Дін (XV в.) (Дорн с. 28 — 9, иньші прикладали сю звістку до походу 913/4 р.). Про сі походи ще розвідки—Григорьєва О древнихъ походахъ Руссовъ на востокъ, в збірнику його „Россия и Азия“ с. 12 і далі, Вестберга Beitrüge IV і Къ анализу 5 і Маркварта Streifzüge с. 330 і д.

²⁾ Тексти у Дорна Каспій с. 6 і 464. Добиває Русь в сій звістці „шїрван-шах хозарський“; ся згадка володаря хозарського дає до думання, може Дорн упростив своє поясненне, толкуючи се як простий титул шїрван-шаха: може тут відгомін погрому Руси в землі Хозар?

³⁾ Григорьєвъ с. 19. Дорн (с. 16) кладе його на кінець 913 або ще правдоподібнійше—на першу половину 914 р. Вестберг виводив з початку осінь 913—але в новійшій статі (Къ анализу) пересуває вже на 920-і роки, не вважаючи вказаним звязувати його з другим походом ібн-ель-Хасана, бо сей вказує на 298 р. гіджри.

повстанне, військо Саманідів розбили повстанці і дати сильний опір руському війську не було кому. Протягом кількох місяців воно панувало на цілім побережжю, і ніхто не міг противити ся Руси. Нарешті, по кількох місяцях такого господарвання, Русь пустила ся назад. Та тут чекала її біда: наємне військо хозарське напало на Русь при повороті, в числі 15 тис., і по словам Масуді побило до 30 тис. Руси; інші втікли Волгою в гору (дорога з Волги на Дін, очевидно, була загорожена), але й сі останки були знищені по ріжних місцях— в Буртасах (Мордві) і в Болгарії¹⁾. Масуді каже, що то була пімста мусульман—хозарських наємників: але иривдоподобійше, що хозарське правительство, не здужавши здержати Русь в її поході на море, натомісь постаралось її знищити, коли вона верталась, ослаблена довгою війною і обтяжена здобичею. Одначе чи дійсно руське військо знищено так зовсім, як оповідає Масуді, не можна твердити. Хоч число сього війська, подане у Масуді на 50.000, може й побільшене, але воно мусіло бути велике, й знищити його ціле в дійсности було не так легко.

Про такі походи на Візантію і Схід говорять нам ріжні, незалежні від себе джерела. Вісти заховали ся досить припадково, в дійсности тих походів могло бути більше. Досить правдоподобно, що всі сі походи припадали на кінець князювання Олега: вони наступають оден по одному, а для організації їх треба було такого впливу й власти над тодішньою політичною системою Руської держави, котру кийвський князь набував аж по роках правління: не дурно звістні нам далекі походи на чужі краї припадають не на початок, а на дальші, чи останні роки князювання того чи иньшого князя, коли він міг змобілізувати потрібну для того армію²⁾. Се піддає гадку, що смерть Олега в дійсности могла стати ся трохи пізнійше, ніж датує Повість, а як побачимо низше, спізненне на кілька років приходить ся констатувати, дійсно, і в деяких иньших датах Повісти.

В літописи з Олегових походів заховала ся память тільки про похід на Візантію. Память про східні походи задержала ся, очевидно, в північній билині про похід Вольги Святославича на Індійське царство, або як у иньших версіях воно зветь ся—Турець-землю, Золоту орду. В літературі нераз підношено гадку, що сей Вольга розвинув ся з літописного Олега. Дійсно є чимало прикмет, що можуть вказувати на нього: Вольга—київський князь, вожд дружини, збирає дань з гро-

¹⁾ Масуді—вид. Барбє де Мейнара і Куртейля (Prairies d'or, Paris, 1861 sq.) II. 18, переклад з коментарем в збірнику Гаркаві і в моїх Вимках, новий переклад у Маркварта I. с. ²⁾ Див. вище с. 428.

мад, що спротивляють ся і бунтують; він химерник — кудесник; він щасливо ходить походом в далеке Індійське царство. Його імя Вольга—Олег, з спірантним *в* на початку, а патроніміка Святославич, як досить правдоподібно здогадують ся, могла зявити ся під впливом оповідань про голосного Олега Святославича сіверського з XI в. Його прикмети химерника-чудодія могли рзвинутися під впливом помішання переказів про Олега з переказами про Волха—Волхва (се імя через подібність мішаєть ся з іменем Вольги) та про його чуда. Могло тут дещо примішати ся і з переказів про Всеслава та його химери (припускають і иньші впливи—нпр. повістей про Олександра Вел.).

Обернувши ся пташкою, вислухує в сій билинї віщий князь пляни „турецького солтана“, або царя індійського; обернувши ся вовком—душить він його коней; обернувшись горностаєм переگریзає тетиви на луках, нищить иньшу зброю в арсеналї, і таким способом зробивши ворога зовсім безпомічним, веде потім на нього з Київа свою дружину, бере в полон солтанову силу й здобуває нечисленну здобичу й полон:

а що було при подїлі дешево—то жіночий рід:
 старушечки по полущечці
 молодушечки по дві полущечці,
 а красні дівчаточка по денежці ¹⁾.

Подібних переказів про Олегові походи на схід в часах утворення „Повісти врем. літ“ мусїло бути й більше. Крім того сї всі отї походи, притемненї дальшою історичною перспективою, могли зложити ся в народній памяти на той розмальований фантазією поколінь образ походу вішого князя на світову столицю — Царгород, дати йому краски й подробиці.

У всякім разі похід на Індійське царство—не царгородський похід, як думають звичайно—се може бути тільки каспійський похід, і при тім на традицію про нього могли зложити ся не самі лише Олегові, а й пізнійші походи Руси на схід.

Відповідно до сказаного вище, смерть Олега ми повинні положити дещо пізнійше, ніж даєть її ширша редакція Повісти — мабуть не

¹⁾ Література: Миллеръ Илья Муромецъ гл. IV. Костомаровъ Преданія нач. дѣтописи гл. VII. Ждановъ Русскій былевой эпосъ с. 403 і далі. Веселовскій Мелкія замѣтки къ былинамъ Ж. М. Н. П. 1890, III і Южнорусскія былины II с. 237. Киричниковъ Исторія всеобщей литературы II с. 230. В. Миллеръ Очерки рус. народной словесности с. 166. Халанскій Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ—Ж. М. Н. П. 1903, XI.

скорше як на рр. 914—5¹). По його смерті в Повісті безпосередно наступає Ігор (в старшій версії її, як знаємо, Олег тільки воевода Ігоря). Як саме перейшов стіл від Олега для Ігоря, літописцям зісталося зовсім неясним і незвісним. А ми хоч не маємо виразної причини категорично заперечувати безпосереднього наступства Ігоря по Олегови, мусимо зазначити, що всі ті факти, які напевно знаємо про Ігоря, укладають ся в значно пізніші часи—в сорокові роки X в.

З часів Ігоря ми знаємо одну серію фактів з місцевої традиції. Вона звязана з трагічною історією його смерті і тому мала всі шанси добре заховатись в народній пам'яті. Інша серія відома нам з чужих, сучасних джерел. І перші і другі факти, оскільки можуть бути датовані докладно, повторяю, припадають на сорокові роки X в.²), і вповні можливо, що Ігор в дійсності став київським князем значно пізніше, ніж то подає хронологія Повісті, і в її каталогю київських князів між Олегом і Ігорем є прогалина. Вище (с. 409) я зазначив, що між Олегом і Ігорем міг княжити Дир; хоч правдоподібнішим здається вважати Аскольда і Диру сусідами, з огляду на київську традицію, але звістка Масуді про Диру може вказувати і на пізніший час. Закінчило ся правління Ігоря можливо теж трохи пізніше ніж маємо в літописи.

Династичні відносини між Олегом і Ігорем зістають ся нам зовсім невідомими, як невідомі були вони й редакторам Повісті.

Факти, переказані літописю з внутрішньої управи Ігоря, належать до того процесу зміцнення залежності від Києва підвласних слов'янських народів, про котрий я говорив вище. Літопис оповідає, що Деревляне, примучені перед тим Олегом, по його смерті підняли ся проти київського князя, але Ігор їх приборкав на ново і „взложи на ня дань большю Ольговы“. Другу війну веде він з полудневими сусідами Полян—Уличами. По довгій війні приборкано й їх: місто Пересічен взято по трьохлітній облозі, й Ігор переминів попередню лекшу форму залежності Уличів від Києва на тяжшу: перед тим вони, правдоподібно, признавали тільки київську гегемонію й обов'язані були помагати на війні (бо про дань не згадується), тепер мусіли давати

¹) Не надаючи тому особливого значіння, пригадую все таки, що по хронології новгородської редакції Повісті Олег умирає по р. 922.

²) В короткій версії Повісті, при хронологізації її, облога Пересічна й війна з Уличами розірвана зовсім не до річи, і початок облоги Пересічна має дату 922 р., а кінець 940, і в середину вставлено 17 порожніх років (хоч текст говорить, що облога тривала 3 роки). В ширшій редакції прогалина між початком Ігорєвого князювання і 941 роком заповнена витягами з візантійських джерел, що до Русі не належать.

дань. Сю дань віддав Ігор Свенельду, одному з видатніших своїх воєводів, що вів ту війну з Уличами,—на удержання його дружини. Але уличька дань не вдовольнила Свенельда; в тодішній міграції Уличів від Печенігів і результати кампанії і доходи від уличької дани могли стати ілюзоричними.

Щоб нагородити Свенельда, Ігор дав йому деревлянську дань. Ся мусіла давати значно більший дохід, бо Ігорева дружина почала робити свому князеві закиди, що він за богато дав одному воєводі, а потім стала нарікати, що Свенельдова дружина має тепер краще удержання, як вона сама: „отроци Свѣнделжи изоодѣли ся суть оружьемъ и порты, а мы нази“. Дружина стала підбивати Ігоря, щоб він над відступлену Свенельдови дань зібрав з Деревлян полюде й на себе. Ігор здав ся на се й пішов у Деревлянську землю. Се було, розуміть ся, надужитєм відносин, уставлених „в Деревех“. Повість каже, що всякими насильствами Ігор вимучив у Деревлян нову контрибуцію, але не задовольнивши ся тим, а лише розохотившись, він іще раз пішов до них з невеликим відділом дружинників, аби не ділитись новою контрибуцією з цілою дружиною (виглядає се як дальша легендарна ампліфікація на тему Ігоревої користоловності). Кінець кінцем одна з деревлянських громад—міста Іскоростеня, прийшовши до розпуки від сих здирств, повстала, напала на Ігоря й знищила його дружину. Самого Ігоря, по словам Льва Диякона, Деревляне привязали до двох нагнутих стовбурів дерева, що випростувавшись, роздерли його на дві частини¹⁾. Літопись не знає сеї подробиці, вона просто каже тільки про смерть Ігоря в битві і згадає його могилу коло Іскоростеня, котру знали ще за часів писання літописи²⁾.

¹⁾ VI. 10.

²⁾ Недавно ак. Шахматов в статі: „Мстиславъ Лютыи въ русской поэзиі“ (Сборникъ харьков. ист.-фил. общ. т. XVIII) і потім в новім обробленню в Разысканіяхъ о древн. лѣтоп. св. гл. XIV поставив дуже смілу і в смілости своїй дуже привабливу гіпотезу, що в старшій редакції літописи смерть Ігоря була оповіджена зовсім инакше: против Ігоря за безаконно забрану дань виступив Мстиша Свенельдич і в битві з ним поліг Ігорь; се був оден з епізодів дружинного епоса, який оспівував сього Мстишу під іменем Мстислава Лютого; пізнійше одначе такий скандальний з діврського погляду епізод був заступлений історією пімсти Ольги за Ігоря, де провідником Деревлян виступив князь Мал, а Свенельд с сином Мстишею представлені були вірними слугами київського князя. Таку заміну автор поясняє впливом иньшого переказу, що повідав про смерть Мстислава Лютого (Люта) з руки деревлянського князя Олега, з чого вийшли війни між Киянами і Деревською землею: використавши се оповідання для історії усобиці Святословичів, оден з укладчиків літописи вининув оповідання про війну Мстислава Свенельдича з

Розуміть ся, війною з Деревлянами й Уличами не вичерпувала ся внутрішня діяльність Ігоря: стільки лише донесла народня память, і то завдяки тому, що сі війні звязані були з смертю Ігоря. Крім того Повість ще ляконічно згадує про війну Ігоря з Печенігами: „Ігор же воеваше на Печенѣгы“ (під 920 р.). Звістка виглядає неконче певно — скидає на комбінацію книжника і не має тому певности, хоч війни з Печенігами могли вести ся і не раз певно вели ся.

В чужих джерелах знаходимо вісти про два далекі заграничні походи.

941 р. Ігор з великою фльою пішов на візантійські землі. Про сей похід маємо цілий ряд джерел: окрім хроніки сучасного візантійського хроніста Симеона Льоготета (й тих компіляцій, що звідси сю звістку зачерпнули)¹⁾, маємо оповідання про нього в житті сучасного святого Василя Нового (ум. 944), написанім його учеником Григорієм, далі — в хроніці Ліудпранда, що користав з оповідання наочного

Ігорем. Слід першої редакції задержав ся у Длугоша, де князем деревлянським, провідником повстання виступає Miskina—Мстиша, і в згадці літописи (по смерті Ігоря) про Свенельда — „тѣтже отець Мстишинъ“. Гіпотеза як бачимо, сконструована дуже зручно. Я міг би навіть вказати ще одну подробицю, яка ішла б в лад їй: старий волинський рід Киселів, що виводив себе від „Святолда“, воеводи кївського, мав своїм родовим маєтком село Нискиничі (в Володимирським повіті), котре виводив з надання Ягайлового (див. Несецького під словом Kiesel, також статю Новвцького про Киселів в Кіев. Старині 1885, IX). Святолд—се очевидно русько-литовська форма Свенельда, і ся комбінація „придомка“ Святолдичів з родиним гніздом Нискиничами може наводити на гадку про істнованне на Воливі якоїсь традиції про Нискину Святолдича (Свенельдича), котрого дійсно можна бачити в Длугошевім Нискині (не Мискині отже, як приймає Шахматов для зближення з Мстишею, з котрим одначе і „Мискину“ дуже трудно звязати звуково). За всім тим допустити істнованне популярного переказу в 1-й пол. XI в., який би повідав про смерть Ігоря з руки Свенельдича, що боронив батьківських прав, вважаю незвичайно трудним, супроти істновання безсумніву популярних переказів про пімсту Ольги над Деревлянами. Події не були таки давні для другої чверти XI в., і той факт що Свенельд і його син займали високе становище на дворі Ігорового сина, робить досить сумнівним і самий факт і істнованне традиції про смерть Ігоря з руки Свенельдича.

¹⁾ Текст. т. зв. Симеона Льоготета в Corpus hist. byzantinae t. XXXVIII, там же оперті на нім компіляції — продовженне Теофана і Георгія Монаха чи Амартола. Лев Граматич в Corpus hist. Byz. т. XL і в вид. Муральта при виданню хроніки Амартола. Про відносини сих компіляцій до себе див. літературу в прим. 10. Уривки з джерел про похід 941 р. з коментарем в моїх Вимках розд. 20 і далі.

свідка — свого вітчима, нарешті — у сучасного арабського географа Масуді ¹⁾.

Доповняючи одним друге (бо кожне джерело підносить лише певні моменти в сій кампанії), дістаємо досить докладну історію походу, але причини війни лишають ся незвістні. Недокладні й відомости про сили Ігоря. Симеон Льбогетет і иньші візантійці числять Ігореве військо на 10 тисяч човнів, що дало-б до 400 тис. війська — число розуміеть ся, не можливе; иньший сучасник — Лїудпранд каже, що човнів було звпш тисячи, що дало-б яких 40 тис. мужа, число теж мабуть побільшене. В усякім разі фльота мусїла бути дуже значна. Час для походу вибрано дуже зручно, бо візантійська фльота вислана була тоді проти Сараценів. Тим поясняеть ся, що візантійський імператор, як каже Житиє Василя Нового, завчасу дістав вістку про сей похід від свого херсонеського намістника (стратїга), але правительство не зумїло задержати руського походу на дорозі. Фльота Ігоря без перешкоди зблизила ся до Царгорода, чи властиво до Царгородської протоки (Γερών), а разом може була й якась сухопутна диверсія ²⁾. Але флоті не повело ся. Царгородська протока була замкнена грецькою ескадрою. Ігор почав палити й руйнувати береги протоки, але на його кораблі напала грецька ескадра човнів з т. зв. „ясним огнем“ — горючою хемічною масою, що видала ся на чужі кораблі (як тепер виходить, се був по prostu

¹⁾ Епізод життя Василя Н. про руський похід, проминений в Acta Sanctorum, видав з рукоп. XIV в. Олекс. Веселовский в Журн. Мин. Нар. Просв. 1889, I (повторено в Разысканіяхъ в области русскаго духовнаго стиха V, додатки, особл. с. 90 і далі — Сборн. П отд. т. 46); тут вказано й на подробиці сього епізоду спільні з Повістю. Оповіданне нашої Повісті виглядає на контамінацію продовж. Амартола і епізода Життя, але з деякими відмінами, які ледви чи можна вважати роботою автора Повісті (напр. на місце р. Риви Життя приходить Бітинія, де вона тече): правдоподібнїше, що тут було якесь подібне, але иньше джерело. Лїудпрандова Antapodosis в Monumenta Germ. historica Scriptores III; його звістка широко коментувала ся в розвідках про початок Руси, але тільки що до самого імени Руси, — з норманського і антинорманського погляду. Звістку Масуді опублікував Гаркаві в Журналі Мин. Нар. Просв. 1872, IV. Про поворот Ігоря — Льва Дякона VI гл. 10.

²⁾ Звертають на себе увагу згадки про Печенігів і Болгар в оповіданню Масуді, але вони так неясні, що їх можна різно собі толкувати: або що Русь ходила на Візантію вкупі з Болгарами й Печенігами, або — і на Болгар і на Печенігів. Далі маємо: Русь підбила візантійські міста й Бурджан (дун. Болгарів): дуже привабно зіставити з сям звістку Повісті про похід 944 р., що тоді Ігор наняв собі до походу Печенігів і наслав їх, помиривши ся з Візантією, на Болгарів.

таки наш порох)¹⁾. Руська фльота, багато стративши, мусила завернути ся, й Ігор пустив ся грабувати чорноморське побереже М. Азії. Тут пустошили землі почавши від Боспору далі на схід—береги Бітинії й Пафлягонії, як оповідає Льоготет. Ігореві вояки при тім задавали тяжкі муки людям: розпинали на хрестах, прибивали до землі, забивали залізні цвяхи в голову. Але поки Ігореве військо господарувало тут, Візантія стягнула свої сили: корпус македонської кавалерії винищив руські відділи, післані в глибину Бітинії за припасами; надтягнув корпус зі сходу, а з моря фльота під проводом патриція Теофана. Руське військо попало в бльокаду; забракло йому припасу, і в вересні воно мусило силоміць пробиватись крізь візантійські кораблі. В битві Руси не пощастило, багато її кораблів пропало. Останок встиг потай викрастись і пустив ся плисти до берегів Тракії, може сподіваючись там себе нагородити. Але грецька скоро се спостерігла, пустилась на здогін і догнала частину руських кораблів (передні встигли втікти). Греки знов ужили „ясного огню“ й цілком знищили сю частину. Деякі, боячись огня, кидались в море і тонули. Чимало Русинів взято було в неволю. Лїудпранд, вітчим історика, бувши тоді в посольстві у імператора, бачив як рубали голови руським невільникам у Царгороді.

Ігор з останками фльоти втік, кинувши ся в Азовську протоку. Хто знає, чи на Дніпрі не приготовано було йому те саме, що потім спіткало Св'ятослава в повороті його з походу на Грецію.

Се розмире з Візантією закінчило ся 944 р., коли відновлено згоду й уложено союзну й торговельну умову, в цілості переховану в Повісті. Візантія й руські князі обов'язали ся посполу не нарушати володінь другої сторони в Криму й на Азовськїм морі, навпаки помагати їх удержувати. Руські князі обов'язували ся посилати помічне військо імператорови, як би він попросив. Відновлено торговельні постанови, одначе з деякими обмеженнями давнїйших вигід для руських купців, признаних за Олега; загострено також контролю над руськими купцями у Візантії, заборонено їм зіставались на зиму в Царгороді й т. и. Можемо здогадувати ся, що Візантія могла мати знов якісь прикрости від сих купців: можна думати навіть, що зза сього вийшло й розмире з Візантією, подібно як се стало ся за Ярослава: „вийшла у Візантії суперечка з якимись скитськими (себто руськими) купцями, й одного значного Скита вбито“, як оповідає про сей пізнїйший розрив сучасний хронїст. З другого боку, застереження, які робить в умові Візантія проти руських претензій на її кримські землі, наводять на гадку, що вже тоді Русь підіймала руку на тутешні візантійські землі. Се зовсім

¹⁾ Се видно з рецепти його в тактиці Льва—Krumhacher² с. 636.

зрозуміло: стоячи одною ногою на устю Дніпра, а другою — на Азовській протоці, мореходна й торговельна Русь мусіла все звертати завистне око на Крим, і пізнійший похід Володимира на Херсонес певно мав свої прецеденти.

Війна Ігоря з Візантією, як бачимо, була зовсім не щаслива. Редактори літописи знайшли в якійсь хронографічній збірці коротку звістку (грецького походження) про сей невдалий похід і з початку скомбінували її з переказом про щасливий похід Олега на Царгород: так маємо в новгородській версії, де сей Ігорів похід стоїть під р. 920, а під 922 р., як реванш,—щасливий похід Олега.¹⁾ Потім коли прийшло ся сей Олегів похід з усім його князюванням перенести наперед Ігоря, а для нещасливого Ігорового походу знайшли ся ще докладніші відомости в продовженню Амартола й інших джерелах, редактори Повісти пошукали реванша в інших оповіданнях,—тим більше що знайдений ними трактат Ігоря з Візантією навів їх на гадку, що перед тим трактатом мусів бути інший похід, котрим Ігор відбив свою неудачу й примусив Греків до нової умови. До оповідання про такий новий похід автор використав народній переказ; не знати тільки, чи сей переказ ходив і в народі з іменем Ігоря і був покрученим відомоном нещасливого походу 941 р. (як похід Святослава в народній пам'яті здобув зовсім небувале, щасливе закінчення), чи був анонімний. На підставі його оповідаєть ся в Повісті, що Ігор, аби помстити ся за неудачу, з новими силами, з печенізькими ватагами пішов на Візантію 944 р. Імператор, настрашивши ся, вислав до нього послів з дарунками, обіцяючи більшу контрибуцію, ніж яку взяв Олег. Посли перестріли Ігоря в поході коло Дунаю — Ігор став радити ся з дружиною, і дружина пристала на візантійські умови: „что хоцем боле того, не бивши ся имати злато, и сребро, и паволоки? Еда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли, они ли? или с моремъ кто свѣтенъ?“ По таким розважнім міркуванню Ігор пристав на візантійську пропозицію й вислав Печенігів на Болгар²⁾, а сам вернув ся зі здобичею до дому³⁾.

¹⁾ Шахматов (Разысканія с. 99) влучно вказав на записки хронографа при Палей, де читаєть ся записка про похід Ігоря в такій стилізації, що з неї ніби виходить дата 920 р., як датована ся запись в новгородській версії.

²⁾ Можливо, що тут маємо відгомін якоїсь помочи, котру Ігор дійсно післяв Візантії на Болгар.

³⁾ Про легендарність другого походу Ігоря див. старі замітки Костомарова Преданія первоначальной лѣтописи, Монографіи т. XIII. Де котрі одначе і потім рахували ся з звісткою Повісти, як би з автентичною, напр. Кунік в Каспію Дорна с. 520. Здалеко йде Шахматов (і. с. с. 395) називаючи сей похід „явно сочиненнымъ“.

Ся подробиця, що Ігор вертаєть ся, не дійшовши Царгорода, могла-б вказувати, що тут маємо народній переказ про той самий похід 941 р. У всякім разі ся історія з двома походами Ігоря дуже характеристична для історичної манери Повісті. Що походу 944 р. в дійсности не було, в тим не може бути непевности; численні джерела, що говорять про похід 941 р., не замовчали-б мабуть руського реваншу, а головно—що сама умова 944 р. свідчить проти якої небудь переваги руської сторони над грецькою.

Щасливий похід за те відбула Русь на Каспійське море; про нього оповідає сучасний вірменській історик Мойсей Каганкатаваці в своїй Історії Агван. і пізнійшій (XIII в.) арабський письменник ібн-ель-Атір; коротки звістки є у багатьох пізнійших письменників, а славний персидський поет XII в. Нізамі, родом з околиці, де господарила Русь в той похід, обробив сей епізод поетично, в казочній обставі в своїй Александрії (Іскендер-наме): на Русинів, що зруйновали околиці Бердаї й узяли в неволю її царицю Нушабе, виступає Олександр Македонський, аби покарати їх за се. Руський король Кінталь ¹⁾, з помічними військами Буртасів, Аланів і Хозарів, іде на зустріч; його армія виносить над 900 тисяч мужа, його вояки виїздять на бій на слонях, центр становить Русь, „розбійники подобні до вовків і левів“, — немилосердні, вони не мають нічого людського крім зверхнього вигляду. Війська виглядали так страшно, що й сам премудрий Плятон, побачивши, втік би з перестрашу. По семи нерішучих битвах Олександр бере гору, Кінталь з 10 тис. своїх попадає в неволю, але Олександр пускає його на волю, задержавши собі багату здобич — особливо дорогі шкери.

При всій фантастичности свого оповідання, Нізамі дає в нім одначе й цікаву вказівку про дорогу, кудю прийшла Русь: вона, йшла берегом до Дербента й не можучи пройти далі сим проходом пустила ся на кораблях морем: дуже правдоподібно, що памятаючи хозарський підступ попереднього разу, руське військо пустилось на сей раз вже суходолом і по дорозі потягло з собою деякі кавказькі народи (Алянів згаданих у Нізамі, Лезгинів про яких говорить Бар-Жид). Кораблями вона прийшла на устє Кури й поплила рікою в середину края, що звав ся Альбанією в античній географії (у Птолемея), у Вірмен Агованією, а у Арабів Арраном (тепер Карабаг); столицею його

¹⁾ Се ім'я правдоподібно толкуєть ся як покалічене „Кандавль“ Александрії.

²⁾ Дорн описує се місце, звідавши його 1861 р., в Каспю ст. 473—6, пор. ib. с. XXXV і 67.

була Бердаа, на однім з полудневних притоків Кури (Тертері), недалеко від його устя в Куру. Се було велике й багате місто: ібн Хаукаль, звідавши Бердау чотири роки по руськім погромі, каже, що не вважаючи на руське спустошення, се місто мало ще й тоді багато торгів, каравансараїв і публичних лазень; тепер від нього лишилися тільки останки глиняних стін і цвинтарі, а серед них сільце Берда чи Берде¹). В середині X в. Арран належав до каліфата, що тоді був в повнім розстрою, й се могло власне привабити Русь до нападу. Русь пішла на Бердау, розбила мусульманську залогоу й опанувала місто; людей вона помилювала й поводила ся з ними добре; коли підняло ся повстанне в місті, то Русь з початку гамувала його, а далі, коли люде не слухали, звеліла їм протягом трох днів вийти з міста, і тих, що не виконали сього, забрала в неволю; при тім багато народу було побито й майно заграблено. З Бердаї руське військо робило напади на сусідні місцевости. Але воно поносило сильні страти від дисентерії, що розширила ся в нім, бо Русини забагато їли полудневих овочів. Тим часом намістник сусіднього Азербайджана став збирати сили на визволення Бердаї; перша битва, де він виступив на чолі 30 тис. люда, була програна, але в новій битві, завдяки зробленій ним засідці, йому удало ся побити багато Русів й обложити її в бердаїським замку. Та усобиці в землях каліфату примусили його залишити облогу Бердаї. Але пошість тим часом ще сильніше нищила руське військо і воно нарешті постановило само кинути Бердау, пробувши в ній шість місяців. Забравши на себе що ліпше, Русь вийшла на берег Кури і з багатою здобичею поплила назад: задержувати її або догнати ніхто не відважив ся²).

Похід сей ібн-ель-Атір уміщує під 332 р. геджри (вересень 943 — серпень 944); одначе судячи з подробиць самого оповідання виходило-б, що Русь пішла назад не скорше аж десь при кінці 945 р.; правдоподібно, похід тривав більше року, й у самій Бердаї Русь пробула далеко довше, як півроку³).

Дивним мусить здавати ся, що сей казковий похід, як і пізнійший похід Святослава на схід, як би судити з Повісти, не полишив слідів в народній традиції, тим часом як візантійські походи

¹) Література: Григорьевъ — Европа и Азия (О древнихъ походахъ Руси на востокъ), Bulletin hist.-phil. IV с. 182 і далі (статі Шармуа і Броссе), Дорнъ — Каспій с. 495 і далі: тут подані тексти з коментарем. „Історию Агван“ Каганкатаваці видав в рос. перекладі Патванов (Спб. 1861), Нізамі — Charmoy Expedition d'Alexandre le Grand contre les Russes, Stbg., 1827.

²) Каспій с. 521—2. ³) Каспій с. 521—2.

були в ній так багато заступлені. Правда, традиція візантійських походів піддержувалась пізнішими походами й зносінами, тим часом, як Схід, загорожений турецькими ордами від другої половини X в., вийшов скоро з круга народної традиції; але можливо, що автори літописи по prostu занедбали сю сторону традиції — Схід не цікавив їх та й не мали вони тут опертя в літературних і дипломатичних пам'ятках, що звертали увагу на народні перекази про походи на Візантію¹⁾). Я вище вказував можливі сліди пам'яті про східні походи в народній поезії: на поетичну традицію про походи на „Індійське царство“ могли зложити ся перекази про різні походи на Схід, не самого тільки Олега.

На тім кінчать ся наші відомости про політичні події на Русі з часів Ігоря. Умова 944 р. кидає світло на внутрішній склад держави. Бачимо, яка то велика вже й складна була політична система: яких з двадцять „світлих і великих князів“, що сиділи по різних волостях і землях, признавали зверхність „великого князя руського“, не рахуючи земель, що правили ся тубільними князями, з обов'язком дани, і земель союзних. Малий син Ігорів — Святослав княжив (номінально, розуміть ся), в Новгороді; не знати, де сиділи племенники Ігоря Ігор і Якун. Жінка — Одьга мала своїм уділом Вишгород. Інші тодішні князі не належали до династії Ігоря, або деякі хіба в далекій лінії були посвоячені з нею; багато з них мають виразні норманські імена, очевидно — се були намістники київського князя, як пізнійший герой Еймундової саги; декотрі (як Предслав) мають імена словянські — сі могли бути дружинниками або тубільними князями, такими що ввійшли в систему руського державного устрою, стали її членами.

В Повісті Ігор, встроєний між двома героїчними князями — Олегом і Святославом, змальований, по контрасту, невиразно й неприхильно: він не має тої воевничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолюбний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новітній історіографії здавна зложила ся характеристика Ігоря як нездалого й несимпатичного князя. Характеристика ся одначе належить в цілості до сфери белетристики: на характеристику народніх легенд не можемо покластись, а те місце, яке Ігор займає в еволюційнім процесі Руської держави, промовляє рішучо проти сеї характеристики. Се мусіла бути енергічна й здібна людина, коли не дала розвалити ся

¹⁾ Характеристично, що в старшій версії Повісті з часів Олега й Ігоря маємо тільки один похід на Візантію, а в ширшій, що користала з візантійських джерел і мала умови Русі з Візантією—вже три!

державній будові, такій скомплікованій і хисткій. Скорше можна прийняти сю коротку характеристику старшої версії Повісти: „п возраст-шо же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ“¹⁾.

Його одруження з Ольгою „от Плескова“ (може донькою псковського „світлого і великого князя“) коротко згадане в старшій версії („приведе себѣ жену отъ Плескова именемъ Ольгу, и бѣ мудра и смыслена“) описане в пізнійшій легенді, звістній в кількох варіантах ХVІ в. і очевидно — в кождім разі старшій. Ігор на ловах у Псковщині захотів переїхати річку на якогось звіря і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човні була Ольга — селянська дівчина; вона впала в око молодому князеві, й він „иѣкіе глаголы глумленіємъ претворяше къ ней“. але на свої „студная словеса“ дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що він потім посватав собі сю дівчину за жінку²⁾. В ширшій версії Повісти, відповідно до її поправки, що Ігор був під опікою Олега, сей сватає йому жінку, але подробиць про сватанне не подано ніяких. Одинокий син Ігоря Святослав родив ся по хронології Повісти 942 р., а 945, слідом по умові з Греками, мав вмерти Ігор. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбінаціями, і не конче докладними, але вони не багато розминають ся з правдою.

Правдоподібно, Ігор в дійсности прожив трохи довше, особливо як що сам ходив походом на Бердау. Відповідно до сеї дати й загального спізнення дат в літописи, про котре буду говорити на иньшій місці³⁾, ми повинні продовжити Ігореве життє до 947—8 р. Але з слів Константина Порфиророднаго виходило-б, що в 948—53 рр. Ігоря вже не було на світі: в 9 гл. трактату званого „Про управу держави“ він говорить про часи, як Святослав сидів у Києві, в часі минулим, значить Святослав тоді вже перейшов до Києва, а матеріали для сього трактату, по новішим розслідам, були зібрані в рр. 948—53⁴⁾.

Повість каже, що Святослав по смерти батька зістав ся малим, і було регентство. На сю звістку можемо покладатись: се й сто літ пізнійше в Києві мусіли добре памятати.

Управу земель, що стояли в безпосередній власті київського стола обняла по Ігорі його жінка Ольга. З її регентства в традиції пе-

¹⁾ Новг. с. 5.

²⁾ Степенная книга I с. 6 sq., иньші варіанти — у Гиларова ст. 155—6, також Халанскій оп. с. гл. III. ³⁾ Див. екскурс I.

⁴⁾ Bury The treatise De administrando imperio — Byz. Zeitschr. 1906. Rambaud L'empire Grec au X siècle с. 171—2.

реховало ся два факти: оден — її війна з Деревлянами, другий — її охрещенне. Обидва факти густо приодягли ся легендарним покровом і прикрасили ся ріжними анекдотичними подробицями, що нагадують перекази про Олега і Володимира, особливо про Олега. Олег і Ольга се легендарна пара премудрих і хитрих князів, котрі вміли постояти за себе і діпняти свого тою примітивною хитрістю, яку так ціниль примітивна суспільність. Нема сумніву, що подібність імени помагала такому уподобленню сих двох фігур в народній традиції і давала приходу переносити ріжні перекази з Олега на Ольгу і навпаки, як ми то бачимо в пізніших книжних перерібках літописних переказів в особливо різкій формі¹⁾. Поза тим одначе лежала глѣбша созвучність в обох типах київської традиції і в розвою її обробленню їх вела її анальогічними дорогами. З-поза церковної закраски, яка налягла на образ Ольги в літописи завдяки сполученню церковної традиції з легендарною народною, виступає виразно стать хитрої княгині змальована сею останньою — такою виступає Ольга в своїх переговорах і з темними лісовими недоріками Деревлянами і з всесвітніми хитрунами й крутіями царгородськими Греками, і так її прославляє потім київська суспільна опінія в Володимировій легенді: „Ольга яже бѣ мудрѣйши всѣхъ чловѣкъ“. Але вона жінка — не просто голова держави, і се порушує повну симетрію з Олегом. Як жінка Ольга завзято боронить своєї жіночої чести — з початку дівочої (в пізнійшій легенді про залицання Ігоря), потім вдовиної чести (сватання Мала й грецького саря) — привабна і пожадана всіма, а zarazом неприступна. що кождому вміє дати відповідну відправу: найвища похвала для неї як жінки.

Війна, що вела Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, була правдоподібно першим визначним актом її регентства. Вона булав датна і закінчила ся значним обмеженнем старої деревлянської автономії. Зникли старі „добрі“ князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено ріжними контрибуціями, — ще й крім дани до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як „головщина“ за вбитого чоловіка („взложи на ня дань тяжку, и двѣ части идета Киеву, а третья Вышегороду, къ Ользѣ, бѣ бо Вы-

¹⁾ На сі пізнійші мішання звернув увагу поп. Халанский в своїх цитованих статях Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ. Ж. М. Н. П. 1903, XI—XII, і Матеріали и замѣтки къ исторіи русскаго героическаго эпоса, Извѣстія отд. русск. яз. 1003, II. Але він не пішов далі побіжних заміток. Один з таких характеристичних переносів — се оповіданне пізнійших компіляцій про облогу деревлянського міста Кольця — вона прикладаєть ся то до Олега то до Ольги — Гиляровъ ор. с. с. 141 і 250.

шегородъ Ольжинъ городъ“¹⁾). Се була-б фактична основа легендарного оповідання. В його коротшій, старшій редакції повстання й потім війна з Ольгою представлені загально-деревлянською справою: вона воює з Деревлянами взагалі й приводить до покори Деревську землю. Ширша редакція оповідає крім того при спеціальне завзяте Ольги на Іскоростень і поясняє його тим, що тутешні люди вбили її чоловіка. Тому по приборканню Деревської землі („вси ваши города передашася мнѣ, и ялися по дань“, каже Ольга Іскоростянам), Ольга хотіла особливо помстити ся на Іскоростянах; через те не прийняла їх покори, а спалила місто: „старѣйшины же города ижже, а прочая люди овѣхъ изби, а другая работѣ преда мужемъ своимъ, а прокъ остави платити дань“.

В народній традиції ся війна Олега з Деревлянами прикрашена була різними легендарними подробицями. Такою прикрасою передо всім треба уважати сватанне до Ольги деревського князя Мала: убивши Ігоря, Деревляне постановляють одружити свого князя з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава, — „и сотворимъ ему якоже хоцемъ“²⁾. Сама по собі ся подробиця дуже неймовірна, введена більше для комізму. Ольга не вирікаючи ся віддавати ся, побиває деревських послів одних по других; штучні способи підступного побивання сих послів знову виразно зраджують легенду. За першим разом Ольга намовляє деревлянських послів жадати від Князя, щоб несли їх до Ольги на авдієнцію в човнах, в яких вони приїхали, і їх несуть в тих човнах і вкидають в глибоку яму та засипають живими³⁾. За другим разом Ольга каже їм іти до лазні перед авдієнцією, і там їх палять разом з лазнею. Потім урядивши ніби перед весілем тризну на могилі свого чоловіка під Іскоростнем, Ольга побиває деревлянську старшину, коли та упила ся на тризні. На останку вона йде походом на Деревлянську землю, воює її, а не мігши здобути силою Іскоростень, знову уживає підступу⁴⁾: каже, що обмежить ся данею по три голу-

¹⁾ Іпат. с. 38.

²⁾ Під час коректи сих сторін появиля ся статя С. Корфа: *Древлянскій князь Малъ* (Ж. М. Н. П. 1912, II); він розвиває тут гадку Г. Пілінга, що імя Мала вийшло з непорозуміння, з хибного розуміння скандинавської формули (!), котрою Деревляне сватали Ольгу за одного з своїх князів—отже не було ніякого князя Мала. Згадую сей здогад не вважаючи на його фантастичність.

³⁾ Сей мотив несення в човнах і т. д. лишаєть ся неясним. В нїм бачили традицію про хованне в човнах, але такого обряду не знаємо ані у Полян ані у Деревлян.

⁴⁾ Сього епізоду в новгородській версії Повісти нема—історія кінчить ся тут походом Ольги з Святославом на Деревську землю. Пімста Ольги над Ісворостянами—дальша ампліфікація літописного оброблення легенди.

би і по три горобці від хати, аби лише покорили ся, а коли урадовані Іскоростяне сповняють се, вона запалює Іскорость, пустивши на місто тих голубів та горобців з привязаним до них запаленим трупом—мотив дуже старий і розширений, почавши від Самсона, що попав на подібним способом поля Філістимлян, і до переказу, що Татари здобули Київ „голубами“ (у Далімія) ¹⁾. Деякі епізоди сеї деревлянської війни могли бути перенесені на Ольгу з циклю полянсько-деревлянських війн, що мусіли зіставити багаті сліди в народній традиції з віків пограничних суперечок, а представляли Деревлян дурними людьми, обдурюваними Полянами ²⁾. За всім тим цікава та загальна характеристика, яку надає ся традиція Ользі — фігура суворої героїні, нелюдської, підступної мстниці за свого чоловіка, притемнена потім в книжній традиції образом „начальниці руських синів“ в християнстві, релігії любови й пробачення, що так мало відповідає тому легендарному характерови.

Інша серія фактів з життя Ольги оброблена легендою — се її подорож до Царгороду і охрещення. Про розширення християнства на Русі буду говорити на інших місцях, а тут обмежу ся на самим факті охрещення Ольги і звязаних з ним легендах. В літописи він також густо приодягнений легендою: коли Ольга приїхала до Царгороду, „цар“ покликав її до себе і тут „видѣвъ ю добру суццю лицемъ и смысленну

¹⁾ Цікаві паралелі до цього мотиву дає вірменський історик Асохик: він оповідає, що багдадський емір ібн-Хосров (кінець X в.) спалив місто, добувши звідти псів і пустивши їх назад обмащених нафтою й запалених, і з тої нагоди згадає окрім Самсона ще Олександра Вел., що запалив деревляне місто, положене на високій горі, пустивши птиць з огнем; епізоду цього нема в романі Псевдо-Калістена, а він цікавий своєю близькістю до літописного (див. у Васілевського Варяго-русская дружина Ж. М. Н. П. 1875, II с. 403). Треба згадати ще, що подібний мотив приложений в сагах до Ярославового зятя Гаральда: він подібним способом мав запалити одно місто в Сицилії; колись се служило одним з аргументів норманської теорії, що сей мотив Повісти — норманський.

²⁾ Свого часу д. Коробка опублікував перекази про Ольгу з околиць Іскорости (Сказанія объ урочищахъ Овручсваго уѣзда и былинны о Вольгѣ Святославичѣ, Житомир, 1-98). В основі вони далеко відходять від літописної легенди: Ольга тут посварена з чоловіком. шукає і вбиває його. Але є де що дуже близьке: „Потом вона сама воювала тай звоювала тих, що воювала, і вони стали юй коритьця, то вона не просила грошей, а зловила по парі горобцюв тай привязала серники тай пустила, тай полегели вони по хлівах, по своїх хатах, тай попалили усе. І єсть тут могила, де єє чоловік закопаний“ (в Іскорости). Сі незвичайні близькі до Повісти подробиці, при загальній відмінності переказів, признаю ся, мині здають ся дещо сумнівними — чи не їдуть вони з книжної традиції.

велми“, залицяв ся до неї й хотів оженились: але Ольга обдурила його: сказала, що вона „погана“ — значить цар не може з нею звінчатися, а коли хоче, щоб вона вихрестила ся, то нехай сам буде її хрещеним батьком, инакше вона не вихрестить ся. Цар послухав і „охрестив її“, але тепер, бувши кумом, не міг уже з нею женитись. „И рече цар: переклюкала (перехитрила) мя Олга!“, і мусив її пустити по дому. Попробував за те пожити ся від неї принаймні чимсь иншим: взаїну дарів, які дав їй, як своїй хрещениці, взяв з неї обіцянку, що прише йому багато челяди, воску і шкір і військо в поміч. Прислав до неї послів до Києва, як вона вернула ся, і нагадав їй сю обіцянку — „много одарихъ ты, ты бо рекла ми еси тако: яко аще возвращаюся в Русь, многи дары пришлю ти — челядь и воскъ и скору, и вои в помощь.“ Але й тут викрутилась Ольга — сказала послови: „скажи ти цареви: прийди та постій у мене на Почайні (пристани київській), скільки стояла я у тебе в Суді (пристани царгородській) — тоді тобі дам“ ¹⁾).

В сім літописнім оповіданні про побут Ольги в Царгороді й охрещенне там пробували знайти різні помини про реальні факти, але се діло пусте: пред нами очевидно чиста легенда, якій не допоможуть ніякі коментарі ніякі поправки: мудра княгиня зручно дурить хитрих Греків, як обдурила темних Деревлян. Сватанне грецького царя — просто легендарна паралеля до сватання деревського князя: нема чого й говорити, що в дійсности се не могло мати місця: тодішній імператор Константин Порфирородний ²⁾, звістний літерат і книголюбець, мав тоді живу жінку і був у таких шановних літах, що певно не думав з нею розводити ся за для варварської „архонтисси“. Тріумф мудрої княгині над Греками се паралеля до тріумфу Олегового: з другого боку подробиця легенди, як Ольга хитрощами намовляє царя, щоб її охрестив, впадає в тон Володимирової легенди — як той здобуває собі у Греків охрещенне оружною рукою. В тім дусі в пізнійших перерібках літописних оповідань стрічаємо дальшу комбінацію сих мотивів — оружний похід Ольги на Царград (з подробицями Олегового), котрим вона приводить до перестрахи Греків (палить Царгород за помічю горобців) і вкінці хрестить ся. ³⁾).

¹⁾ Нов. с. 13—5, Лавр. с. 59—61.

²⁾ Коротша версія приложила сю звістку хибно до Цимісхія, ширша поправила сю похибку.

³⁾ Гяляров оп. с. 250 — З. Шахматов прихилиєть ся до годки, що сей варіант існував уже в епоху літописи і до нього ведуть деякі подробиці літописної легенди (Разысканія с. 113). З сього погляду звертають увагу на себе досить неясні слова Автоієвого хождения до Царгороду (див. нижче) про дань взяту Ольгою „ходивши ко Царюграду.“

Тим часом як в Повісті подорож Ольги до Царгорода так тісно зв'язано з її охрещенням, — сучасні візантійські двірські зібрані з ініціативи тогож Константина Порфиродного і звісни під назвою *De cerimoniis aulae Byzantinae*¹⁾, докладно оповідаючи про всякі церемонії, з якими приймали Ольгу в Царгороді, нічого не згадують про її охрещення. З другого боку звістка Повісті не стоїть і одинокою: сучасні й пізніші німецькі анали, візантійський хроніст Скіліца, XI віку, і руські похвали Володимирі й Ользі кажуть теж, що Ольга охрестилася в Царгороді²⁾. Згідність ся може зробити вражіння. Але як подумати, як легко могло зв'язати ся з подорожю Ольги до Царгорода її охрещення у всіх тих джерелах, далеких то місцем то часом свого написання, то мовчанне двірських протоколів про ті церемонії, які були-б, певно, зв'язані з такою визначною подією, як охрещення руської коягині. — стає фактом більше важним, ніж всі ті численні звістки. Правдоподібно, Ольга охрестилася в Києві, і без особливого розголосу, так що сей факт не лишив особливій памяти на місці і був оціненений тільки ретроспективно, по охрещенню Руси за Володимира. Се охрещення її мусимо класти десь коло часу подорожи до Царгорода, але скорше по ній, як перед нею, бо візантійські протоколи нічим ще не натякають, що Ольга була християнка (між її двором був вправді священик, аке се що найбільше може тільки показувати, що вона інтересувалась тоді християнством, а міг він, служити по просту й товмачем). Не сталося се мабуть і пізніше як 958 р., бо приймаючи її послів 959 р. в Німеччині знали вже, що Ольга охрещена³⁾.

1) Бонський *Corpus scrip. hist. Byz.* VIII. II. 15.

2) Похвали — впр. в Чтеніях кiev. іст. тов. II. 2 с. 18 і 20, Скіліца — в компіляції Кедрена II с. 329 ed. Bonn.: німецькі аннали див. вище с. 455.

3) Шахматов, застановляючи ся над датою охрещення Ольги, подає, як він його називає „совершенно элементарный способ согласования обоих греческих источников“ (*De cerimoniis* і Скіліца): Ольга хрестилася в р. 955, а до Царгорода їздила в 957 р. хрещеною. Одначе дата 955 р. у Скіліци-Кедрена безпосередно зв'язана з приїздом Ольги до Царгороду і коли охрещення відділяти від приїзду, то для датования охрещення вона не дає нічого. А як дата приїзду вона суперечить далеко певнійшій даті *De cerimoniis*. Тому й не може служити до потвердження літописної дати 955 р., як її уживає Шахматов: він уважає її „першою достовірною датою“ літописи, і на тій основі признає достовірною і дату смерті Ольги, але думає, що сю дату смерті рік і день літописець узяв з повісті про Ольгу, а дата охрещення самостійна (с. 117—8). Що день—то можливо, але роки мають туж прикмету опізнення, як і деякі інші літописні дати X віку.

Хоч он подорож Ольги до Царгороду дійсно стояла в певнім внутрішнім звязку з її заміром охреститись, то на зверх мала характер дипломатичної визити, і була такою по всій очевидности¹⁾. Між двором її згадують ся послы (*ἀποκρισάριαι*) руських князів і купці (зовсім подібно як при посольстві Ігоря 944 р.); очевидно, Ольга мала метою якісь переговори з візантійським двором. Часу приїзду до Царгорода в записях не вказано; перша авдієнція відбула ся 9 вересня 957 р.²⁾ З Ольгою був її племенник, на жаль—не названий на імя, кілька своячок — руських княгинь і бояринь, і взагалі значний двір: протокол називає крім племенника і згаданого священника Григорія (що дістав подарунки менші від товмачів, отже не грав особливої ролі) ще 12 близьких до княгині жінок, 18 осіб з двірського жіноцтва, 20 (на иньшій місці 22) послів, 42 купців і 12 товмачів, очевидно — крім низшої служби. Прийmano Ольгу на дворі в подібній обстанові, як перед тим посла від володарів сирийських — Гамданідів. Але як особа висока і шановна, вона була увільнена від ріжних поклонів і чолобить, які мусіли робити перед лицем імператора послы. Перша авдієнція відбула ся в великій силі Магнаври, призначеній на прийняє визначніших „ігемонів“. Се була роскішна саля з ріжними чудами візантійської роскоши і премудрости, призначеними на те, щоб приголомшити приїзжих варварів величністю Грецької держави і грецької культури. Золотий трон, на котрім засідав імператор, мав того що був роскішно прикрашений всякими оздобами, мав ще хитрий механізм, що міг подносити в повітрі сей трон, вправляти в рух фігури львів, що були розміщені в ріжних місцях, і давати їм голос, так що льви „страшенно ричали“, птахи гармонійно співали, і подібні механізми були прироблені також до иньших оздоб, що прикрашали сю салю³⁾. В сю салю була введена начальниками церемоній Ольга з найзначнішими жінками свого двору — йшла сама на переді, за нею по рангу йшли її дами, потім послы і купці. Коли вона стала на призначеній місці, царський льоґотет (міністр заграничних справ)

¹⁾ Недавно Знойко в своїй статі про Святослава (Ж. М. Н. П. 1908. XII с. 293) здогадував ся, що сею подорожею Ольга хотіла поправити лихі торговельні умови, сотворені Ігоревим трактатом; торговельні мотиви підозривав ще раніше Успенский ор. с.

²⁾ Літописне оповідання натякає, що Ольга довгенько ждала авдієнції, значить приїхала ще літом або й весною 97 р.. може бути, що тут є реальний спомин. З другого боку Айнолов (див низше) піддав недавно думку, що час побуту Ольги можна б вирахувати з ріжниць між другою виплатою їй (за 49 день) і першою від приїзду. Але між тими і сими виплатами не видко постійної пропорції.

³⁾ Загальний церемоніал прийняє — De cerim. p. 589.

обмінювався з нею „звичайними“ запитаннями — етикетальними питаннями про дорогу, здорове, та всякими компліментами. По тім звичайно наступала продукція тих всяких чуд палати — звіри рухалися і ричали, птахи співали, органи грали; далі цісареві підносилися дари привезені чужинцями і на тім авдієнція кінчилася, і чужинці виходили знову при реві львів і музиці органів. Ольга вийшовши з цісарської авдієнції перепочала в залі трофеїв і потім введена була до салі Юстиніана, де чекала її на троні цариця з невісткою, окружена своїм двором. Тут іменем цариці препозит знову розминявся з Ольгою подібними ж етикетальними питаннями і по сім вона, з двором своїм знову вийшла до салі трофеїв, де могла сісти (на авдієнції мусіла стояти). Потім була введена до салі кенурґія, де могла спочити, а потім була покликана на приватну авдієнцію до цісаря, що прийняв її в покоях цариці разом з царицею і дітьми, саму без її двору. Ользі тут сказано сісти і оповісти цариці, що мала йому сказати. По сім правдивім послуханню був парадний обід, Ольга з княгинями і дамами своїми обідала в салі Юстиніана у цариці, а мужчини — свояки Ольги, послы і купці у імператора в золотій палаті. Ольга вийшовши уклонилася цариці, що з невісткою засіла на троні; потім введені були иньші княгині й дами Ольги—вони поклонилися до землі. Ольга обідала за осібним столом з найвищими двірськими дамами, „зостами“: їх було дві, одна при самій імператриці, друга при її невістці. За обідом співці з двох значнійших візантійських церков — св. Апостолів і св. Софії співали співи на честь царської фамлії, показувано якісь сценічні представлення і штуки скоморохів.

Після обіду Ольга була запрошена на десерт до тіснійшої родини цісарської, до їдальної палати: сюди принесено малий золотий стіл і до нього засіли обидва царі: Константин і його соправитель Роман, невістка і діти царські, і з ними Ольга. При тім княгині візантійським звичаєм піднесено гроші: 500 драхм на золотим емальованім тарілю (драхма варта близько франк), і її люде також дістали: племенник 30, иньші свояки і своячки по 20, послы послы і купці по 12, різна служба по 3 до 8 драхм. Подібно і сирійським послам пред тим дано кождому по 500 драхм. Значінне сеї практики не ясне: як на дарунки виглядають сі суми за малі, тому вислювано згогад, що се прожиточні гроші, діти, які візантійське правительство було обовязане виплачувати — „слебноє“ умов 907 і 944 р.

Потім 18 жовтня був знову парадний обід, правдоподібно — прощальний. Імператор знов обідав з мужчинами-Русинами в золотій палаті, а цариця з дітьми й невісткою обідали з Ольгою й її дамами в „пентекувклії“, великій салі при церкві св. Павла, і знову роз-

дано гроші, тільки в менших сумах: Ользі 200 драхм, племеннику 20 і т. п.¹⁾

Про відїзд Ольги, як і про приїзд не сказано нічого. Як памятку її побуту пізніше довго ще показували у св. Софії прочанам руським золотий, перлами прикрашеної таріль, з різбленим образом Христа, подарований до тої церкви Ольгою²⁾.

З двірських записок виходить, що Ольгу приймано досить чесно як на двірську етикету і пізнійший Скіліца переказує правдиву памятку сього факту, згадуючи, що вона була „пошанована гідно“. Але можливо, що регентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподївалася собі на візантійським дворі ліпшої чести, ніж яка була показана снорійському послови. Записане в літописи оповідання, як Ольга казала візантійським послам, щоб імператор стільки постояв у неї в Почайні, скільки вона настояла ся в Судї, чекаючи прийнятя, може бути слідом таких переказів; тільки в літописи сї перекази взагалї покриті подробицями Ольжиного хрещення, зачерпненими з якогось церковного джерела. Друга ще інтересніша подробиця в сїм оповіданні се—згадка про обїцяну Ольгою військову поміч: я навіязую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгорода мала політичний. дипломатичний характер, а не робила ся для охрещення.

В німецьких анналах згадуєть ся, що 959 р. прибули до імператора (власливо — римського короля) Отона I послы від „королеви Русн Олени“ (*Helenaе reginae Rugorum*). Сї послы мали просити для

¹⁾ Про подоріж Ольги до Царгорода, окрім загальних курсів (Соловйова, Голубінскаго й ин.) ще Rambaud *L'empire Grec au X siècle* і спеціальні статї: W. Fischer *Die russische Grossfürstin Helga am Hofe von Byzantion* (*Zeitschrift für Geschichte und Politik herausg. von Zwiedineck-Südenhorst*, Штутгарт, 1888. XI — головно коментарій до описи авдієнції) і Д. Айналовъ *Св. княгиня Ольга въ Царьгородѣ* (теж коментарій до оповіданя *De cerimoniis*, в Трудах XII археол. зїзду) і О дарахъ руськимъ князьямъ и посламъ въ Византію (*Изв. от. рус. яз.* 1908, II). Загальні коментарі *De cerimoniis* давній — Райске в *Corpus scrip. hist.* В. т. IX, і новий — Бсляева *Byzantina I і II*, 1891 і 1893 (особливо т. II—спеціально про авдієнції).

²⁾ „Блюдо велико злато служебно Ольги русской, когда взяла дань, ходивши ко Царюграду... во блюдѣ же камень драгій, на томъ же камени написанъ Христось... у того же блюда все по верхови жемчугомъ учинено“—Путешествіе арх. Антонія, вид. Савваитова с. 68—6, про сю звістку статя Айналова: *Даръ св. кн. Ольги въ ризницю св. Софїи*, в Трудах XII зїзду, т. III. Можливо, що в звязку з сими царгородськими памятками по Ользі стоїть приписка „Слова о томъ како кристїлася Ольга“: „но посла злато патріарху Царяграда“—Чтенія кїїв. іст. тов. II с. 68.

руського народу єпископа й священників, але потім виявилось, що се все було непорозумінне: руські послы *ficte ut post claruit venientes*, і висланий на Русь єпископ вернув ся ні з чим ¹⁾.

Сю загадкову місію пробувано пояснити ріжними способами. Одні здогадувались, що ті ніби послы Ольги були прості обманці; за сим толкованієм промовляв би буквальный зміст звістки, тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважніше поясненне,—що Ольга дійсно просила прислати єпископа на Русь; вказують для аналогії на болгарського князя Бориса, що не доставши єрархії для своєї землі від константинопольського патріархату звернув ся по неї до папи, але потім, доставши єпископа від патріарха, відслав латинського єпископа. Та в таким разі треба наперед відповісти на питання: чи Ольга, охрестившись сама, забирала ся до якогось ширення християнства на Русі і організації християнської церкви?

На се питання можемо дати тільки негативну відповідь: судячи по всьому, охрещенне Ольги було її особистою справою; наші джерела не дають підстави думати про якісь заходи її, подібні до пізніших Володимирових. Літопись каже тільки, що вона пробувала навернути до християнства свого сина Святослава та що сама жила по християнськи і не дозволила ховати себе по поганському обряду: „бѣ бо имущи презвутера и тѣ похорони блажену Ольгу“ ²⁾. На якогось єпископа, організацію єрархії нема найменшого натяку, і певно їх і

¹⁾ Продовженне хроніки Регіона під р. 959 (сучасне) — *Monumenta Germaniae hist., Scriptorum* т. I с. 624; теж (під 960 р.) в пізніших анналах — Гільдесгаймських (кінця X в.) (послы руського народу — *Rusciae gentis*), Отенбургських, Кведлінбургських і Лямберта (XI в.) — *ibid.* т. III с. 60—1, VI с. 4, і згадка в *Mon G. h., diplomata* I N 366. Висловлена була гадка, що тут іде мова не про Русь, а про острів Ріген, але сю справу рішас добре ознайомлений з руськими справами Тітмар Мерзебургський (II. 14), бо каже, що наслідком того посольства висвячений єп. Адальберт (у нього — Етельберт) висвячений був для Русі (*Ruscia* — як скрізь він зве Русь). Тексти (в перекладі) див. у моїх Вимках XXIII.

Література: Соловйов I. с. 141. *Rambaud Empire Grec au X siècle* с. 380 і далі. Вороновъ О латинскихъ проповѣдникахъ на Русі Киевской въ X и XI вѣках — Чтенія київ. істор. тов. I. Голубинскій Исторія рус. церкви I с. 81. Фортинскій Крещеніє кн. Владиміра и Русі по западнымъ извѣстіямъ Чтенія київ. II. с. 120. Скобельскій Згадки о Русі в жерелах німецьких — Справозданне львівської акад. гімназії 1881 р. В. Пархоменко Древне-русская княгиня св. Ольга (вопросъ о крещеніи ея), 1911 (проба рішення питання на основі прод. Регіона).

²⁾ Іпат. с. 44, пор. проложне житіє її — Чтенія київські II с. 68.

не було. Правда, стара „Похвала“ каже, що Ольга, приїхавши з Царгорода, „требища бѣсовская съкруши“, але коли се й не простий *larsus linguae*, під впливом оповідання про Володимира, подібно як і проложна згадка про „сокрушення кумирів“ (Похвала ся взагалі написана дуже риторично й фразисто, без фактів),—то й тут хіба треба розуміти якісь домові, приватні „требища“, бо сама „Похвала“ нічого не може сказати про якісь заслуги Ольги для християнства по за її приватним житєм.

Тим самим стає неправдоподібним, аби Ольга просила у Отона латинського єпископа, бо з того муіло-б вийти, що вона заходила ся коло організації християнської церкви на ширшу міру. Найбільш правдоподібним мусимо вважати обяснення, що Ольга посилала посольство до Отона в політичних справах, але Отон схотів використати сю нагоду для місіонерства, чи з власної ініціативи, чи тому що посли на власну руку щось таке сказали, що могло заохотити його до такого місіонерства. Не треба забувати, що Отон взагалі з запалом заходив ся коло навертання на християнство Словян: християнство служило його політичним цілям.

Дальша історія того непорозуміння була така:

На другий рік висвячено на єпископа для Руси монаха Лібуція й поручено йому їхати туди, але він умер, нім вибрав ся в сю дорогу, і на його місце посвячено і вислано вже 961 р. Адальберта, пізнішого магдебурського архієпископа; як прикроу уважали сю місію, видно з того, що визначення на неї Адальберта обясняли інтригами проти нього. На другий рік Адальберт вернув ся назад, „не змігши нічого зробити“ па Русь. Очевидно, непорозуміння виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов ніякого спочуття для свого місіонерства. Посольство Ольги для Отона тим часом зістає ся першим відомим нам фактом дипломатичних зносин Руси з Німецьким цісарством.

З звістки про посольство Ольги до Отона виходить, що ще 958 р. була вона регенткою. З сим згоджуєть ся й оповідання Повісти, що по своїм охрещенню Ольга даремно намовляла на християнство Святослава, той не слухав і гнівав ся, але Ольга, не вважаючи на те, любила його і молилась Богу за нього і за нарід, „кормячи сына своего до мужества его и до възраста его“, а се „мужество“ Святослава аж згодом наступило. Відповідно до сього, а також і з огляду на те, що для приготування до грандіозного походу чи походів на схід в 966—7 р. Святослав мусів мати кілька років часу, ми повинні класти кінець Ольжиного регентства й початок правління Святослава на початок 960-х рр.

Про внутрішню діяльність Ольги літопись виймово упустила кілька слів в зв'язку з її розпорядженнями і різними слідами діяльності в приборканій Деревлянській землі: по Деревлянській землі єсть її становища і ловища, і по інших сторонах; по р. Мсті вона устала „погости“ — центральні адміністративні місця для громад, і розложила дань „по всій землі“; від неї зістали ся погости, ловища і „знамення“—ловецькі знаки, і різні сліди діяльності, нпр. в Пскові є її санки, на Десні є село її імени — Ольжичі, на Дніпрі „перевісища“ (ловецькі місця) й села¹⁾.

Істнування таких слідів Ольжиної діяльності в Новгородських краях дав привід літописцеві викомбінувати її подорож на північ, „к Новгороду“, в сих адміністративних справах²⁾. А старе проложне життя Ольги в зв'язку з сим характеризує її діяльність взагалі, що вона „обиходяще всю Руськую землю, дани и уроки льгьки уставляючи“³⁾.

В сім привязанню до Ольги різних слідів княжої діяльності по

¹⁾ Новг. с. 12, пор. Іпат. с. 38.

²⁾ Шахматов бачить тут новгородську приписку, зроблену в новгородській перерібі київської літописної записи: він думає, що новгородський літописець міг прийняти Деревську землю київської літописи за свою новгородську „Деревську“ околицю, де був і свій Коростинь, і тому приписав до деревських розпоряджень Ольги звістки про сліди її діяльності на Мсті і Лузі і по всій землі. Початковий текст київської літописи він реставрує в такій формі: „И иде Ольга по Деревсть земли съ съномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; суть перевѣсища ея и ловища по всей земли, и по Дняпрѹ перевѣсища и по Деснѣ и есть село ея Ольжичи и доселѣ“, і з того робить вивід, що літописець зачислив і Подесене до Деревської землі (Разысканія с. 110—1, 171—3, 444, 632 і статя До питання про північні перекази за княгиню Ольгу в київських Записках т. II). Одначе як історично неправдоподібно, щоб київський літописець XI в. зачислав до Деревської землі Подесене, відрізане Вишгородською (полянською) волостю Ольги від Деревської землі, а новгородський літописець XI в. помішав Деревську землю, де воювали Ігор і Ольга, з свою Деревською землею (се могло бути неясним пізнішим книжником XVI—XVII вв., котрих цитує Шахматов, а не літописцеві XI в., хоч би й новгородському)—так і зроблена Шахматовим реконструкція літописного тексту не зовсім мене переконує. Згадка про наддніпрянські ловища і Ольжичі не може вважати ся текстом початковим, се додаток, відділений від деревського епізода певним фіналом; здасть ся що новгородські Ольжині сліди приписані були скорше і доперва ними були виділені спомини про дніпрянсько-десенські сліди її діяльності; а новгородські згадки—се одна з звичайних контамінацій звісток новгородських з київськими, які проходять далеко в глибину літописної концепції. В кождім разі „устави і уроки“ деревлянські і „перевісища і ловища по всей землі“ дві річі зовсім відмінні, і сі другі не належать до Деревської землі.

³⁾ „кумиры сокрушаючи“ додано недорічно—I. с.

ріжних сторонах безсумнівно відбила ся пам'ять про неї як про визначну правительку, хоч декотрі з тих традицій і назв могли йти не конче від Ольги, а від Олегів.

Державну систему руську Ольга без сумніву держала сильною і зручною рукою. Ся система не ослабла і не розвалилась в часі між Ігорем і Святославом, коли сей останній, як тільки до нього управа перейшла фактично, міг забрати ся до далеких походів, що вимагали таких сил і правильности в державній машині. Він не потребував гаяти часу на „примучуваннє“ непослушних племен, що користали з перемін на київській столі, з ослаблення державної власти, аби вимкнути ся з київського ретязя — з рук матери прийняв він державу в повній силі й порядку. Княгиня, що лишила таку вікову пам'ять своєю пімстою за смерть чоловіка, видко, зміла його заступити.

Не вважаючи на недовге своє правління (яких небудь десять літ фактичного правління, або й менше), Святослав належить до найбільш виразних і характеристичних фігур між давніми руськими князями. Се, щоб так сказати, шахішш дружинности між київськими князями. Роль князя — правителя, голови держави зовсім сходить на другий план перед воєвничим ватажком. Се чистий запорожець на київській столі, і він прегарно схарактеризований з сього боку в класичнім тексті нашої літописи: „Коли князь Святослав виріс і став чоловіком, почав збирати багато хоробрих воєвків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але нарізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи воловину, пік на углях і так їв: не мав і шатра, а підстилав на спаннє конячу опону, а в голові сідло, і такі-ж були й його воєвки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „іду на вас!“

З сею артистичною в своїй ляпідарній короткості характеристикою, зачерпненою з народної традиції й консеквентно переведеною в дальшій оповіданню літописи, згоджуєть ся вповні й те, що оповідає про Святополка історик його війни з Греками Лев Диякон: на зїзді з імператором Святослав імпонує Грекам незвичайною простотою свого убрання й поведження, а от як каже у нього Святослав в останній біді, в своїй нещасливій війні з Цимісхієм: „Пропала слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крови — пропала, коли тепер так соромно поступимось Ромеям. Від предків одідичили ми мужність; пригадаймо-ж, якою неборною до сих часів була руська сила, й міцно биймось за своє спасенне. То не наш звичай--

втікачами йти до дему, але жити побідивши, або славно вмерти, доказавши діла, як слід сміливим мужам“¹⁾).

До сих слів сама напрошуєть ся в порівнянне славно промова Святослава в літописи, коли його підступом обступили з переважними силами Греки: „вже нам нема де подітись, волею чи неволею мусимо стати до бою, тож не осоромимо Руської землі, а поляжемо тут кістями: однаково мертвому нема сорому, а як втічемо, то тоді сором. Не побіжимо же, але станьмо міцно, і я піду вперед вас, а як поляже моя голова, тоді самі за себе промишляйте“²⁾).

В характеристиці сього князя, як бачимо, народня традиція зістала ся вірна фактам. Інша річ, чи за тими зверхніми фактами, підхопленими нею, не лежали якісь ширші і серйозніші політичні пляни; літописна промова Святослава, де він мотивує своє завзяте до болгарських плянів („хочю жити в Переяславци на Дунаї, яко то єсть среда землі моеї, то ту вся благая сходяться“) принаймні показує, що гадки Святослава йшли дальше від чисто воєнних, руйнівних утіх. Може б при більшим запасі фактичного матеріалу ці політичні пляни виступили перед нами виразніше. Але фактів характеристичних для Святославової політики маємо дуже мало, а літописна традиція стала на становищі київських політиків, які осудили ці широкі ширяння князя, що занедбував за ними ближші київські інтереси — „ты, княже, чужей землі ищешь и блюдешь, а своя ся лишив“, — і з сього становища обробила літопись його історію³⁾).

З усеї діяльності Святослава ми знаємо тільки дві групи походів: східні війни і грецько-болгарську кампанію; ними майже вичерпуєть ся його політична діяльність.

Останнім ділом Ігоря був похід на схід — на схід же звертає свою увагу й син його. На жаль про сю сторону його діяльності, дуже важну своїми наслідками в історії східної Європи, знаємо незвичайно мало.

Повість каже, що Святослав ходив походом на Оку і на Волгу:

¹⁾ IX. 7. ²⁾ Іпат. с. 45—6.

³⁾ Єсть певна глибока різниця в загальнім тоні оповідання про воєнні подвиги Святослава, держаного з становища дружинних переказів про удатного князя-героя, і в сім епізоді боярських докорів Святославу, і так само далі — в Свенельдовій раді, котрої Святослав не послухав і загинув через те в Порогах. Тут мабуть літопись комбінувала два різні джерела, а може маємо і пізнійшу вставку. Шахматов уважає історію болгарської війни запозиченою з якоїсь болгарської хроніки; але се здаєть ся мині мало правдоподібним. Про се гіпотетичне болгарське джерело нашої літописи див. в екскурсі І.

по дорозі він надібав Вятичів і довідавши ся, що вони дають дань Хозарам, пішов на Хозарів, побідив їх кагана в битві, взяв Білу Вежу (Саркел), побідив Ясів і Касогів і після того новим походом підбив (поб'ди) Вятичів та примусив їх давати дань. Оповідання се механічно розбито роками на кілька ніби особних походів. Приглянувши ся ближше, бачимо, що крім того воно скомбіновано принаймні з двох особних оповідань¹⁾.

Перше оповідання, в епічному стилі, продовжуючи характеристику Святослава, розповідає, як він пішов на Хазарів, після свого звичаєм наперед оповістки про сей похід. Почувши Святославову оповістку Хозари вийшли против нього з князем своїм каганом і зіступили ся битись; стала ся битва і подолів Хозарів Святослав і взяв город Білу Вежу; і Ясів побідив і Касогів і вернув ся до Київа²⁾.— І по сім наступало оповідання про Святославів похід на Болгарів.

Потім до оповідання про похід на Хозарів прилучено похід на Волгу: „Святослав надібав Вятичів, і спитав їх: „Кому дасте дань“, вони сказали: „Козарам по шелягу від рала даємо“ (тут пропала відповідь Святослава, в стилі Олегових наказів Радимичам та Сіверянам: не давайте Хозарамъ, но мнѣ давайте), і побідив Вятичів Святослав і наложив на них дань“.

Почнемо від сеї звістки. Вище я сказав, що Вятичі правдоподібно вже з кінцем IX в. стояли в сфері політичного впливу Київа, але при тім зіставалась далі в ближшій залежності від Хозарів³⁾. В Повісті Святослав не вибираєть ся спеціальним походом на Вятичів, „вятицьке питання“ виникає у нього під час походу на Оку і Волгу; підбивши Хозарів — зверхників, Святослав приводить і Вятичів до тіснішої залежності від Київа. Се все зовсім можливе; походи Святослава на середню Волгу натурально потягнули за собою тісніше прилучення до держави тамошніх земель, не тільки самих Вятичів: зміцнення руської зверхності в фінських землях Оки й середньої Волги, де зявляється кілька княжих волостей за Володимира, мусимо положити теж на часи Святослава, як результат сих його походів. Але чи обмежали ся сим ті походи на Волгу?

Звістки сучасного арабського географа (писав в 970-х рр.) іби-

¹⁾ Див. мою статю: „До питання про розселення Вятичів“ (Записки львівські т. 98)—против толковання сього тексту даного Шахматовим (Южнныя поселенія Вятичей — Изв. акад. 1907, теж Разысканія с. 119).

²⁾ Шахматов уважає пізнішою допискою також Ясів і Касогів (Разысканія с. 426), але се не дуже мене переконує.

³⁾ С. 415—6.

Хаукаля доповняють нашу літопись. З них довідуємося, що Русь знищила тоді Болгар і спустошила Бургаси — часто згадуваний в звістках про арабську торгівлю край на середній Волзі (Мордва як думають). „Тепер не зісталося й сліду ані від Булгара, ані від Бургаса, ані від Хозара“, каже Хаукаль, „бо Русь знищила всіх їх, забрала від їх всі ті краї й загорнула собі; а ті, що спаслися з їх рук, розтіклися по близьких місцях, бажаючи зістатися поблизу своїх країв та сподіваючися прийти до згоди з Русію та піддатися їй“¹⁾. Сей удар для Болгара однак не був таким фатальним, як представляв ібн-Хаукаль: волзька Болгарія скоро знову приходила до сили: вже Володимир знову ходив на її походом, а Болгар, як багате торговельне місто існував до XV в., передавши потім своє значіння сусідній Казани.

Далеко тяжшим, майже смертельним ударом був натомість похід Святослава для Хозарської держави, що слабла й хилилася до упадку вже протягом двох століть. Літопись каже, що Святослав взяв Білу Вежу — Саркел²⁾, важну кріпость на шні між Волгою й Доном, що тоді ще, видно, була в руках Хозарів, хоч залюднювала її також і словянська людність. Хаукаль оповідає, що Русь пограбувала тоді Итиль і Семендер, багате хозарське місто на березі Каспійського моря. Разом з тим ціла Хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Люде з Итиля розбіглися по каспійському побережжю. Чи була ся руїна така безповоротна, можна сумніватися; маємо згадку (в науковій літературі, правда, досі помітувану) про війну з Хозарами Володимира. Але в кождім разі існуванню колись сильної

¹⁾ Ібн-Хаукаль в збірнику Гаркаві с. 218. Недавно Вестберг (Veittråge V) висловив згадку, що згаданий у Хаукаля погром Болгарів і Хозарів вийшов не від Святослава, а від якоїсь ватаги норманської Русі. Він виходить з того, що в 963 р. Святослав не міг цього походу вчинити, та вказує на слова Хаукаля, що ся Русь по погромі пішла „в Рум і Андалузю“ і припускає, що ті норманські нападники з Волги дійсно поплили через Середземельне море до дому. Ціла обстановка такого норманського походу однак, як бачимо, дуже фантастична, а з невеликою поправкою оповідання ібн-Хаукаля, як я вказав у тексті, вповні годить ся з літописними звістками. Андалузія однак мусить бути непорозумінням або хибною комбінацією, а „Рум“ вповні відповідає пізнійшій війні Святослава з Греками. До тогож ібн-Хаукаль каже, що Русь не тільки пограбувала, а й загорнула собі краї Болгарів і Хозарів; про мадрівних Норманів як можна було се сказати?

²⁾ Біла Вежа — се переклад на руське назви Саркел: сар — білий, кел — дім по вогульськи, а Константин Порф. толкує Саркел як раз *ἄστρον ὀπίπτιον* — De adm. 42. Про її місце див. вище с. 221.

Хозарської держави задано удар фатальний, і потім протягом XI в. вона втратила всяке значіння. Автор Повісті, пригадуючи, як Хозари колись брали дань з Полян і мали напрокувати собі, що Поляне їх переможуть, додає, що се й збуло ся тепер: „володѣють бо Хозари русьтти князи и до днешняго дня“¹⁾. Останки Хозарів на нижній Волзі, під іменем Саксинів, не грали вже ніякої важнішої ролі. Якусь значнішу роль Хозарів літопись згадує в XI в. також у Тмуторокани²⁾.

В звязку з сим погромом Хозарської держави стояла війна Святослава з кавказькими народами — Ясами (себто Осетинами, останками Алянів) й Касогами (Черкесами — по осетинськи Черкеси і теєтер звуть ся Касар). Дуже правдоподібно, що тут іде мова про Касоів нижньої Кубани, а про яські оселі здогадують ся, що вони в степах тоді далеко висувались на північ, аж у Подоне³⁾. Таким способом ся війна стояла в тіснім звязку з хозарською війною на Подоню і з інтересами Тмутороканської волости: пізніше таку боротьбу з кавказькими сусідами вів далі тмутороканський князь Мстислав.

По хронології літописи сї походи відбувають ся в 964—6 р. Зовсім правдоподібно, що війна на таким великим просторі і такі сильні побіди не були досягнені одним походом, а забрали кілька років. Тільки хронологія літописи тут спізнюєть ся, як і в иньших фактах. Хаукаль каже, що спустошення Булгара, Буртаса і Хазара стало ся 358 р. гедржи, себ то 968—9 р., перед походом Руси на Візантію. Тут очевидно мова про перший похід Святослава на Болгарію, що став ся 968 р., як я рахую, — бо в перерві між болгарськими походами Святослав певно не пустив ся в далекий похід на схід. Уважаючи знов, що Хаукаль, пишучи кілька років пізнійше, не міг зробити дуже значної помилки, найбільш правдоподібним буде положити сї війни дось в р. 965—7, а може займали вони і початок 968 р.⁴⁾

¹⁾ Іпат. с. 9. ²⁾ Іпат. с. 148—4.

³⁾ Миллеръ Осетинскіе этюды III с. 67—8 (він вказує на звістку Іпат. л. с. 204, де війна з Ясами звязуєть ся з походом на Дін, і пробує з осетинського видолкувати назву Сугрова як сурх гаў — червоне село). Куляковскій Христіанство у Аланъ, і йогож Аланы гл. VII—VIII. Спицинь Истор. археол. разысканія. Пор. вище с. 127

⁴⁾ До походів Святослава на подонські краї часто привязують т. звані уривки Газе. 1819 р. славний свого часу візантист Газе видав в додатку до хроніки Льва Диякона два чи властиво три фрагменти знайдені ним в однім кодексі, що після того невідомо де подів ся. По письму він зачислав їх до X в. і уважав автографом, судячи по поправкам (текст передруковано в боньськیم корпусі, при хроніці Льва Диякона, т. XI). В них оповідаєть ся про переправу якогось грецького відділу

Що до мотивів сих походів, то на оден показує сама літопись — зміцненне Руської держави на сході, скріпленне залежності від Київя земель на Оці і Волзі й Азовським побережжю. Далі можна вказати на другий мотив: Хозари стояли на перешкоді походам на каспійське побережжя; в 913 р. Хозари і „Буртаси“ знищили руський похід, і в 944 р., як ми бачили, Русь ходила вже не Волгою, а суходолом, обминаючи Хозарів по їх підступі. Знищенне Хозарської держави відкривало вільний шлях на схід для руських походів. Правдоподібно, як би не влізла нагло болгарська справа в пляни Святослава, ми слідом почули-б про руський похід на полудневе каспійське побережжя.

Але головним і безпосереднім мотивом зіставалась мабуть все таки богата здобич в торговельних містах болгарських, буртаських, хозарських.

Розуміть ся, зруйнованне сих міст, як і походи на каспійське побережжя, своїми дальшими наслідками були дуже шкідні для руської торгівлі. Вони не зістали ся без впливу на упадок торгівлі Руси зі Сходом, що дає себе знати з кінцем X і в XI в. (між иньшим — і на монетних скарбах), хоч тут вплинули й иньші причини — упадок торгівлі в закаспійськїм Ховаресмі, непорядки в каліфаті, рух турецьких орд на захід, в чорноморські степи.

через Дніпро і дальшу подорож в варварських краях, про якусь спустошену варварами країну, що тут зветь ся *τὰ Κλήματα*, та про будову кріпости для її оборони. Ніяких хронологічних вказівок оповіданне не має, окрім астрономічних і то не дуже докладних: звичайно бачили в них вказівку на Сатурна в зодіаку водоля, констеляцію, що повторять ся по близько тридцятьох літах і триває по шістьрета року (в астрономічних рахунках, які бували подавані у розвідках, є ріжниця шось на два-три роки, і тим часом як по одному рахунку се будуть 874—6, 903—5, 933—5, 964—6, 993—5 роки, по другому — 961—3 і 991—2, а розвідка Вестберга і його викладки обертають сю справу ще инакше: така констеляція від кінця IX і до кінця XI в. мала б місце лише в р. 963 і 1080—2; Крім того в датованню оповіджених в фрагментах подій виходили з палеографічного означення часу рукописи, даного Газе, але його не можна брати за дуже докладне. Географічні вказівки — згадка про Дніпро та про якогось *κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεῶν*, міста *Μαυροβαστρῶν* та *Βοριών* і ті *κλήματα* можуть теж давати місце ріжним толкованням. *Κλήματα* звала ся візантійська провінція на кримським згір'ю і тому переважно прикладалось се оповіданне до Криму. Через усі ті напевности толковано се оповіданне найріжнійшими способами. Сам Газе прикладав його до походу Володимира на Корсунь, Геденов і Кунік до походів Святослава на Азовське побережжя, Васілевскій — до болгарського походу Святослава, Ламбін до походу на Крим Олега,

З огляду на сей турецький похід особливо шкідним був упадок Хозарії, що становила протягом кількох віків забороло Європи против турецьких орд; зносячи се забороло, Русь робила собі дуже злу прислугу. Що правда, се забороло останніми часами само стало дуже слабе й мало що значило; воно не задержало Печенігів і ледви чи довго могло-б задержати дальші орди — Торків і Половців. Торки слідом присувають ся до українських земель (бачимо їх в поході Володимира на Болгарів).

Супроти сього турецького руху в чорноморські степи зовсім мало-значні були успіхи Руси в азовських і кавказьких краях, бо сі руські волости з часом все більше ставали островами, відрізнаними від решти Руської держави турецьким потоком, а сей ширшав і зміцняв ся рік за роком, забераючи все більші території у осілої словянської людности та придавлюючи головні артерії руської торгівлі з полуднем і сходом. З оповідання Константина Порфирородного бачимо, яка тяжка стала торговельна комунікація під печенізькою грозою вже в 1-ій пол. X в.: нижнім Дніпром і чорноморським берегом приходилося йти не инакше, як під воєнною охороною, „оборонною рукою“. Очевидно, те саме було і з східніми дорогами.

Успенский—до візантійсько-хозарських відносин на початку X в., Вестберг і Шестаков — до тих же відносин в 960-х рр., Мілюков до болгарсько-руських відносин при кінці IX в., Піч противно переносив се на пізнійший час — на 991—2 р. і бачив тут згадку про болгарську державу на північ від Дунаю, і т. д. Так як справа стоїть тепер, оповідання фрагментів може давати матеріал до різних гіпотез, може гіпотетично приточуватись до ілюстрації того чи иншого епізоду, але ніяких певних вказівок при тій повній неясности витягнути з них не можна, і більше синняти ся коло них не буду.

Література: Гедеоновъ Отрывки изъ изслѣдованій о варяжскомъ вопросѣ — Записки петерб. академіи I с. 66 і далі; Ламбинъ О Тму-тараканской Руси, Ж. М. Н. П. 1874, I с. 79 і далі; Куникъ О запискѣ готскаго топарха (так називав він сі фрагменти) Записки пет. акад. т. XXV; Васильевскій — Русско византійскія изслѣдованія II: Записка греческаго топарха, Ж. М. Н. П. 1876, VI; Бурачковъ О запискѣ готскаго топарха — Ж. М. Н. П., 1877, VII; Pié Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht, 1882, с. 83—5, теж Die Dacischen Slaven (Sitzungsberichte der böhmischen Gesellschaft, 1888, с. 278 9); Успенскій—Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря, К. Ст. 1889, V, і полеміка Васілевского і Успенского в Ж. М. Н. П. 1889 і К. Ст. 1889; Милуковъ Время и мѣсто дѣйствія записки греческаго топарха — Труды VIII з'їзда т. III; Westberg Die Fragment des Toparcha Gothicus, 1901 (Memoires de l' acad. de St. Petersburg, VIII série, V). Шестаковъ Памятники Христіанскаго Херсонеса, III, 1908.

На сю сторону чи київські князі чи літопись, чи обоє разом, здасться за мало уважали. Літопись оповідає, що під час походу Святослава в Болгарію Печеніги ледво не взяли Києва і обложили його „в силѣ тяжцѣ“ (великим військом), так що в місті „изнемогаху людѣе гладомъ и водою“, а війську з Задніпрянщини хоч і удалося пройти в місто, але Печеніги тримали Київ і далі в тійській бльокаді (и не б'яше лѣз коня напоити: на Лыбеди Печенѣгы), так що прийшлося викликати Святослава з Болгарії. І що-ж? По словам Літописи Святослав обмежився тільки тим, що „сѣбра воя и прогна Печенѣгы в поле“ — себто в чорноморські степи, від київських границь.

Се характеристично; очевидно, в XI в. нічого не пам'ятали про якусь енергічну боротьбу з Печенігами Святослава або Ігоря (про боротьбу котрого згадано тільки лаконічною і не дуже певною звісткою під 920 р.).¹⁾ Се може до певної міри свідчити, що дійсно київські князі не вели в сім напрямі енергічної боротьби, хоч певно мали часті конфлікти з Печенігами, призабуті народом. Київське правительство може й справді держалося більш пасивно супроти печенізького потоку (хоч не так пасивно як виходило-б з мовчання Літописи), а енергічніше заходилося до боротьби з ним тільки тоді, як Печеніги почали доскулювати київським околицям (за Володимира). До пояснення такої пасивності київських князів можна вказати, по перше, на те, що від Печенігів поки ще терпіли чорноморські племена, зв'язані тільки слабшим політичним зв'язком з Русію й може не дуже охочі до київської зверхності (як судити по Уличах), — тому київські князі могли не дуже ними журитися й пильнували тільки торговельних доріг. По друге, на сих торговельних дорогах торгівля провадилася далі під військовою охороною, і сі обставини, що передавали монополію заграничної торгівлі в руки князя й дружини та усували конкуренцію свійську чи заграничну, ще були й на руку князю й його дружині, тож вони може й тому не дуже старалися усунути сі обставини, хоч розуміють ся — така політика була-б дуже близькоока.

Досить того факту, що особливої енергії в боротьбі з Печенігами не помічаємо — скільки можемо судити по мовчанню літописи і взагалі по сучасним нашим джерелам, дуже бідним.

Я казав, що по тих грізних походах на середню й нижню Волгу ми могли-б зараз сподіватися походу на дальші каспійські берега: щасливий похід 944 р. заохочував до сього, й ті Святославі по-

¹⁾ Завважу, що в деяких пізніших літописних перерібах Ольга також ходить походом на Печенігів—Гияривъ с. 250.

ходи до певної міри могли служити просто приготуванням до такого походу. Але несподівана пропозиція з іншої сторони відвернула увагу увагу Святослава від сходу на полудневий захід — на Болгарію. Справа була незвичайно приваблива. Грандіозні перспективи відкрили ся перед Святославом. Болгарська кампанія, хоч невдачна, варта уваги супроти тих великих змін в життю Руської держави, які могла б принести, як би пішла щасливо: Руська держава готова була загорнути під себе полудневе словянство й стати сильним суперником Візантії¹⁾

Ініціатива болгарської кампанії Святослава вийшла з Царгороду.

Візантія в першій половині Х в. пережила тяжку й нещасливу боротьбу з молодією Болгарською державою. Болгарський цар Симоон (893 † 927) не жартом був забирав ся до підбиття цілого Балканського півострова, що пересяк словянською колонізацією і мав приготований ґрунт для рішучої переваги словянства над еленізмом. Як ми знаємо, Візантія в сій боротьбі звертала ся й по руську поміч (згадка коло 920 р., а потім звістка Повісти при мітичнім поході 944 р., що Ігор наслав Печенігів на Болгарію). Але енергічної участі в ній Русь, правдоподібно, не брала: нема на се вказівок. Вкінці грандіозного свого пляну Симеон перевести не подумав, чи не відваживсь, але Візантія мусіла уложити з його наступником Петром дуже не гонорову для себе угоду (927 р.): мало того що вона признала за ним цісарський титул, а болгарській церкві — патріархат і повну незалежність мало й того що за Петра видано візантійську царівну (річи страшні для візантійських понять!), — але візантійський імператор обов'язав ся платити Болгарам річну данину, і за Візантією лишили ся, крім околиць Царгорода, тільки узькі побережя Егейського й Іонійського моря та Пельопонес — решта зістала ся Болгарії.

Ті соромні відносини Візантії до Болгарії задумав зірвати війничий імператор Никифор Фока (963 † 969), користаючи з нездарности Симеонового наступника на болгарським престолі — Петра, та з ослаблення Болгарії, що поділила ся на два царства — східне (Петрове) й західне (Шішманове). Никифор вирік ся на далі платити дань Болгарії, покликуючи ся на те, що Болгари не охороняють Візантію від нападів Угрів, як була умова, й позабрав сусідні болгарські замки. Але маючи на голові тяжку війну на східніх границях держави — в Сирії, Никифор не хотів сам запускатись у війну з Болгарією, а постановив ужити для сього Русь. Попередні проби ужити

¹⁾ Про джерела до болгарської кампанії Святослава й спірні питання її див. примітку 11.

її для боротьби з Болгарією дорогою союзів не дали особливих результатів; недавні переговори з Ольгою (судячи по тих натяках, які маємо) не привели теж ні до чого конкретного. Тож Никифор взяв ся до інших способів. Він вибрав для цієї справи якогось Калокіра, „чоловіка сміливого і хитрого“, до того обізнаного з руськими справами, бо він був сином херсонського протевона, і поручив йому завести багаті дарунки Святославу (по словам Льва Диякона — півтори тисячі фунтів золота, 108 тис. червоних), та звабити перспективою завойовання Болгарії для себе. Не знати, чи теж з поручення імператора-ж, щоб увійти в довіре Святослава, чи на власну руку, Калокір повів перед Святославом річ так, що се мала бути спілка: Калокір буде добувати собі імператорську корону, а Святослав при тім, допомагаючи йому, здобуде Болгарію. Пізніше Калокір, як кажуть, дійсно зрадив Никифора і думав за корону, обіцяючи Святославу Болгарію й великі суми за поміч¹⁾; але се не виключає можливости, що з початку сам Никифор поручив йому удавати претендента, аби певніше звабити Святослава²⁾. Калокір, вперед обдарований титулом патриція за сю місію, прибув до Святослава, доручив йому багаті дарунки й розвинув перед молодим князем свої привабні перспективи³⁾. „Палкий і сміливий, відважний та діяльний“ Святослав, як його характеризує Лев, не потребував, аби його довго намовляли. При нездарности болгарського царя, при помочи з сторони Візантії не тяжко здавалось опанувати Болгарію, а се значило захопити в свої руки цілу подунайську торговлю, присунути ся до самої Візантії, а в дальшій перспективі — чому не відновити пляни Симеона: взяти в свої руки цілий Балканський півострів і саму світову столицю — „Царгород“. Але й без тих далеких плянів сама по собі Болгарія була дуже привабною здобичею: „нелюбо ми єсть в Києвѣ жити“, каже в літописи Святослав, коли його намовляють лишити ся в Київі для оборони землі: „хочю жити в Переяславци на Дунаї, яко то єсть среда землі моєї, яко ту вся благая сходяться: отъ Грѣкъ паволоки, золото, вино и овощи разноличнии, и ись Чеховъ и изъ Угоръ серебро и комони (коні), изъ Руси же скоро и воскъ и медъ и че-

¹⁾ Сквіліца у Кедрена с. 384.

²⁾ Успенскій (Русь и Візантія въ X в.), и за нимъ Знойко (О посольствѣ Калокира) здогадують ся, що Калокір задумував заснувати собі самостійне володінне в Криму; Знойко думає, що Калокір тільки для відвернення уваги Візантії нарадив їй пустити Святослава на Болгарію і взяв собі те золото, що Никифор дав йому для Святослава, і т. и. Все се здогади, для яких наші джерела властиво не дають ніякого опертя.

³⁾ Лев IV. 6, V. 1, Сквіліца (Кедрен) с. 372.

лядь¹⁾. Се торговельне значіння Болгарії, розуміть ся, було Святослави вперед відоме і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династії.

По словам Льва, Святослав не гаючи ся зібрав велике військо— 60 тис. мужа, не рахуючи обозу, і рушив в Болгарію разом з Калокіром, з котрим дуже заприятелював. Дійсно, приготування мусіли бути короткі, бо ще десь 967—8 р., судячи з звістки Хаукаля, Святослав воював на Волзі, а вже в тім же 968 р. бачимо його в Болгарії. Звістки про сю першу війну дуже бідні. Лев і літопись згідно кажуть, що Болгари пробували боронитись, але не могли устояти ся; по Льву, їх сили були значно слабші (він рахує їх на 30 тис.), і вони програли битву на Дунаю, під Доростолом (тепер Силістрія). Петра се так вразило, що він захорював і небавом вмер. Святослав опанував частину Болгарії²⁾. Літопись каже, що він взяв 80 міст по Дунаю й осів ся в Переяславці³⁾, себто малій Преславі, на південь від Дунаю⁴⁾. Ся цифра завойованих Святославом міст виглядає підозріло⁵⁾, але дуже правдоподібно, що він опанував зразу край між Дунаєм і Чорним морем.

Одначе слідом Святослава відкликали на Русь вісти про Печенігів—що вони тримають в бльокаді Київ. Київське боярство при тім мало докоряти Святославу, що він шукає нових здобутків, а трохи не занастив Руси: „ты, княже, чужей земли ищешь і блюдешь, а своєю ся лишивъ: мало бо насъ не взяша Печенѣзи, и матеръ твою, и дѣтей твоихъ“. Його умовляли лишити ся в Києві, та Святослава занадто заінтересовали нові політичні перспективи, й він рішучо не згодив ся кинути свої болгарські пляни. Стара Ольга, що правила, очевидно, і далі в Києві в неприсутности сина, вже збирала ся на той світ; вона задержала сина при собі і вмерла на його руках. Таке оповідає літопись, спиняючи ся довше на обставинах смерти Ольги — що вона заповіла поховати її не поганським, а християнським обрядом, та присвячуючи їй похвалу, зачерпнену з якогось книжного життя, що величало її яко предтечу християнства на Руси і відкривало дорогу її пізнійшій канонізації⁶⁾.

¹⁾ Іпат. с. 44.

²⁾ Лев VI. 1.

³⁾ Іпат. с. 42.

⁴⁾ Тепер село Преслав коло Тульчі. Велика Преслава, столиця Болгарії була недалеко Шумли — тепер Преслав, по турецьки Ескі-Стамбул.

⁵⁾ Її обясняють книжним джерелом, нпр. з Прокопія, але де хто боронив і її реальности—нпр. Васілевський; про здогад Шахматова в екск. I.

⁶⁾ Іпат. с. 44. В XI віці Ольга канонізована ще не була, і коли се наступило, докладніше не звістно—тільки стрічаємо її пізніше між

Святослав, маючи плян дальшого завойовання Болгарії, постановив організувати на Русі правительство в імені своїх малих синів. Старшого Ярополка посадив князем в Києві, меньшого — Олега у Деревлян, в Овручю.

Новгород, що був теж в непосредній залежності від Святослава, ще з його дитячих літ, мав правити ся намісником, але Новгородці, оповідає се літописне оповідання, очевидно — з новгородського джерела, — рішучо спротивились тому. Вони зажадали, аби Святослав у них посадив когось з синів, інакше грозили ся найти собі иньшого князя. Тоді Святослав сказав Новгородцям, аби самі умовили собі котрого з його синів. Та ні Ярополк ані Олег не схотіли йти в Новгород (можливо, що на скільки сам Новгород був важним ключем до торговельних доріг і політичних впливів в руках київського князя, на стільки сам по собі, як княжий стіл, вже в тих часах не був привабливим). Тоді оден з Святославових бояр, Добриня з Любеча, брат Святославової підложниці Малуші, порадив Новгородцям просити собі князем Володимира, сина сіві Малуші від Святослава. Літопис каже, що Малуша була донька Малка Любчанина і називає її улюбленицею (милостницею) Ольги¹⁾: є варіант, що вона була ключницею її, але

руськими святими перед-татарських часів. Правдоподібно Володимир переніс її мощі до київської катедри, де вони були предметом поважання уже в XI в. — літопись (I. c.) і Похвала (Чтенія київські П с. 2⁰—I) підносять, що її мощі лежать цілі, і так її Бог прославляє. Про канонізацію — Васильєв Історія канонізації рускихъ святыхъ (Чтенія московські 1894). Голубинскій Історія канонізації святыхъ въ русской церкви, 1894 (замітки до попередньої) і нове оброблення тої-ж теми, під тим же титулом, 1902 р. (Чтенія московські).

¹⁾ „Милостыницѣ“—Іпат. і Переясл.-Сузд.; Лавр., 1 Новг. і пізн. зводи натомісь — „ключницѣ“. Про Малушу були дві давніші спеціальні статейки, надруковані в Записках петербур. академії т. V: Д. Прозоровского О родствѣ св. Володимира по матери, і Срезневского О Малушѣ, милостыницѣ в. кн. Ольги, матери в. кн. Владимира. Прозоровскій висловив здогад, що Малко Любчанин був не хто иньший як звістний деревлянскій князь Мал, що сватав колись Ольгу: під час її походу на Деревлянську землю він, мовляв, попавсь у неволю й оселено його в Любечі. П. тим поясняв, що Володимир був признаний сином Святослава рівноправним з иньшими; розуміть ся, се поясненне мало потрібне, бо нешлюбні княжі сини займають рівне становище з правними і пізнійше, без огляду на становище своїх матерей. Але його здогад про Малка прийняв і доповнив недавно цілим рядом дальших міркувань Шахматов (Разыск. с. 374 і далі). Літописного Малка Любчанина він поправляє на Малка Кольчанина — князя міста Кольца пізнійших компіляцій (Шахматов вважає се місто за Клеческ, але се мало правдоподібно, як мнѣ здасть ся): прізвище Добрині „Микитич“ він поправляє на

правдоподібно, се толкування стоїть в звязку з тим, що пізнійше Рогнідъ називала Володимира сином рабині („робичичем“). Судячи по високому становищу в дружині її брата Добрині, трудно вважати Малушу звичайною служницею (ключницею) або рабинею.¹⁾

Новгородці вчинили як радив Добриня, попросили собі Володимира і Святослав післав його до них, з його вусем Добринею, що мав бути дійсним управителем волости, так само як і иньшим синам приділив Святослав таких бояр. Сі оповіджені літописею події на стільки тісно звязані з перервою в болгарській війні, що надають певність оповіданню літописи про саму перерву.

Урядивши управу на Руси, Святослав міг вернути ся до своїх болгарських плянів. Ситуація там ставала трудною. Никифор, напускаючи Святослава на Болгарів, розумієть ся, не мав зовсім заміру дати йому опанувати Болгарію — треба було її тільки ослабити. Святослав від разу розбив Болгарську державу, і Никифорови треба було спшити ся зберати овочі з своєї політики, поки вона не обернула ся

„Мистинич, і думає, що се місце читало ся з початку: „отець же бѣ има Мистинца Свѣнелдичъ“ (або: Мистинца Деревляннѣ); дійсне імя Володимирової матери було Малфрідъ (згада про її смерть без всякого пояснення под 1000 р.), а Малушею літописъ її охрестила з звязку з заміною імени Мстиші іменем Мала в літописнім оповіданню про деревлянське повстанне. Таким чином Володимир стає правнуком Свенельда, Добриня внуком. Одначе вся ся генеалогія збудована на дуже крихкій підставі. Щоб літописецъ хотів переробляти цілу генеалогію Володимира, даючи йому в діди нещасливого деревлянського Мала, замість славного Свенельда, се дуже неймовірно; коли б Малка він уважав справді Малом деревлянським, мабуть не зіставив би без пояснення, хто був сей Малко Любчанин; и дивне б було призвище робичича для Володимира, коли б він був потомком такого найпершого боярського роду як Свенельдів.

¹⁾ В пізнійших компіляціях маємо таку подробицю: „бѣ роженіе Володимеру в Будутинѣ вѣси, тамо бо вѣ гнѣвѣ отслала ея (Малушу) Ольга, село бо баше ея тамо и умираючи даде его святѣй Богородицѣ“ (Никон. І с. 35); ся остання подробиця—про записъ того села св. Богородиці дає певну авторитетність сій звістці, а вона, як бачимо, представляє Малушу властительною села. Брат її Добриня лишив глибокий слід в народній традиції, ставши одним з виднійших „богатырів“ Володимирового циклу в великоруським билинним епосі. Але його імя обросло найрізнішими казковими і легендарними мотивами, і майже ніщо не говорить нам про його фактичну діяльність (хіба роля Володимирового свата, переважана зрештою в літописній легенді про одруженне Володимира з Рогнідою, але й сей мотив дійшов в дуже ослабленій формі). Лишила ся тільки загальна характеристика його, як чоловіка двірського, вихованого, аристократа з високого роду. (Літературу див. на с. 436 і низше).

проти нього самого. Він енергійно забрався до скріплення Царгорода (очевидно — болячи ся морського походу Руси на саму столицю, як за давніших князів). Розпочав переговори з болгарським правительством, приймаючи на себе ролю вже опікуна Болгар. Але серед цих заходів спіткала його двірська революція: в грудні 969 р. вбито Никифора, й імператором оголошено Іоана Цимісхія, його убийцю. Вірменина з роду, зручного правителя і воєводу¹).

Цимісхій переняв управу в трудних обставинах: в Візантії панував голод, треба було боронити Сирію від Арабів, а з півночі насувала ся руська гроза.

На жаль, за другу болгарську кампанію Святослава ми ще менше знаємо як за першу, можна сказати — нічого не знаємо. Оповідас нам про неї тільки наша літопись, але те що вона дає тут — се народна традиція про війну Святослава з Болгарами й Греками взагалі, без різниці першої і другої кампанії (в новітній редакції вона скомбінована з умовою Святослава з Візантисєю й відповідно до того дещо змінена). Роскішний епічний розмах і величава простота роблять її одним з найцінніших епізодів — з літературного боку, але з фактами стоїть вона в повній суперечности й історичної вартости не має ніякої. Оповідання літописи починаєть ся облогою Переяславця. Болгари вийшли на бій і вже перемогали, але Святослав підбодрив дружину: „прийдець ся нам тут полягти, потягнім же мужно, брата і дружино“, і переміг Болгар та взяв місто „копієм“—віддав пограбувати. По сїм він заповів похід Грекам, але ті хитрим підступом довідали ся про число його вояків: прислали послів сказати, що не годні з ним бити ся, дадуть йому дань, питають лише, скільки має війська, аби вирахувати дань, а як він сказав— вони виставили десять разів сильніше військо („суть бо Греци льстиви и до сего дне“, додає при тїм оповіданне). Руське військо настрашило ся чисельної переваги ворогів, але не тратить духа Святослав: він держить свою славу, наведену вище промову до війська, і одушевлене військо відповідає йому, що готове полягти з ним разом („гдѣ, княже, глава твоя, ту и главы наша сложимъ“). Греки побиті, тікають: Святослав, розбиваючи міста („иже стоять пусты и до днешнего дне“) іде під Царгород. Греки пробують його зманити богатими дарами, але Святослав не звертає уваги на золото й паволоки, за те як посилають йому в Дарунку різне оружє, приймає його з великою утіхою. Греки перековують ся, що мають до діла з дуже твердим вояком, і рішають згодити ся давати йому дань, скільки він скаже— „бо мало що не дійшов

¹) Лев Диякон VI. 2 і далі.

Царгорода“. Святослав вертає в Переяславець „с похвалою великою“, але що військо його понесло великі страти, постановляє удати ся на Русь за свіжим військом, та на дорозі гине від Печенігів¹⁾.

Се тільки далекі й покручені відгомони війни з Греками як її з більшою фактичною вірністю оповідають візантійські джерела²⁾.

Святослав, ідучи з Болгарії ратувати Київ, певно, не кинув її на ласку божу, лишив у ній своє військо й не потребував на ново підбивати з поворотом, хиба скріпив та розширив перші здобутки. Він опанував тепер не тільки передбалканську Болгарію³⁾, а переніс війну за Балкани, терором держачи Болгарів в послуху: казали, що взявши Філіпополь, він вбив на палю 20 тисяч люда. Розуміть ся, се чутка у всякім разі сильно побільшена.

Візантійці кажуть, що Цимісхій з огляду на сирійську війну хотів з початку поладити справу з Святославом без війни, та не знати, о скільки він дійсно надівав ся на можливість такого поладження. У Льва Диякона він жадає від Святослава, щоб той взяв собі нагороду, „яку обіцяв йому Никифор за напад на Болгарію“, і залишив її, бо вона, мовляв; належить Візантії. Та коли справді така була пропозиція, то вона хиба могла провокувати Святослава: йому наперед предложено було взяти Болгарію собі, а тепер кидали подачку як муринови за роботу й відсилали до дому. Він відповів, що пристане, коли Візантія дасть йому відповідну оплату за здобуті ним багаті краї, за підбиті міста й забраних на війні в неволю Болгарів, а як ні — то нехай Греки завчасу забирають ся з Європи до Азії, лишивши цілий Балканський півострів Святославу: инакше мирити ся він не буде. А коли Цимісхій на се мав пригадати йому невдатний похід Ігоря й його нещасливу смерть та грозив Святославу, що пропаде тут в Болгарії, розгніваний Святослав мав заповісти, що прийде під Царгород. Так оповідає Лев. Се може бути реальною основою тої заповіді, яку дає Святослав Грекам в літописи.

Про дальші перипетії війни Візантійці не дають нам докладних відомостей; руські війська спустошили Тракію й може справді були недалеко Царгорода, як пригадувала собі київська традиція. Для оборони візантійських земель Цимісхій, зайнятий тоді передовсім азійськими справами, вислав против Святослава магістра Варду Скліра з військом. На сю вість рушило на Скліра військо руське, разом з ва-

¹⁾ Іпат. с. 42—8.

²⁾ Лев VI. 8 і далі, Кедрен с. 372 і 388 і далі.

³⁾ Так згадану у Сквіліці (П. 401) *Κωνσταντία* Васілевський уважав Константіолею коло теперішнього Білграда — Ж. М. Н. П. 1876, VI. 434.

тагами Болгарів, Угрів і навіть Печенігів¹). Коло Аркадіополя (недалеко Адріанополя) стала ся битва, де по словам Візантійців Греки завдяки засідці мали страшно побити Русинів: пропало більш як 20 тис. Русь, а Греків тільки 55 (чи навіть 25) мужа, і тільки багато покалічено. Очевидно, ся звістка не багато більше варта, як оповідання літописи про ту світлу побіду Святослава з 10 тисячами над 100 тисячами Греків. Що грецькі справи не стояли дуже добре, показує дальше оповідання Льва: Цимісхій слідом послав нове військо в Европу, поручивши йому перезимувати в Тракії й Македонії, очевидно — для їх оборони, а на весну обіцяв прибути сам для походу на Русь²).

Та замірови Цимісхія перешкодило повстання братанича імп. Никифора Варди Фоки в Малій Азії. Цимісхій не тільки сам не міг піти на Русинів, але й Скліра мусів відкликати до Азії. Коли Склір пішов, Русь знову почала господарити в візантійських землях: особливо терпіла Македонія, котру вони „немилосердно грабували й руйнували“³). Аж зловивши Фоку, Цимісхій з початком 971 р. міг забрати ся до боротьби з Святославом⁴). Він вислав брандери („огненосні кораблі“ — з грецьким огнем) на усте Дунаю, щоб загородити Русь дорогу до дому, як каже Лев, а скорше — аби не пускати до них ніяких помічних сил, а сам рушив під Адріанополь — неграничне місце Візантії з Болгарією. Тут він довідав ся, що Русь против всякого сподівання зістала балканські проходи незаятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала занадто ризиковним дальший похід, Цимісхій постановляє використати руську необачність та коренько йти за Балкани, щоб відразу опанувати Болгарію. При тим він іде слідом політики Никифора, бере на себе ролю опікуна Болгарів супроти Русь і тим перетягає їх на свою сторону.

Похід Цимісхієви удав ся. По словам Візантійців, він мав менші сили, ніж Святослав (Лев рахує Святослава на 60 тис., а Цимісхія на 15 тис. пішого і 13 тис. кінного війська, а Скліца рахує Цимісхієве військо, що з ним рушило наперед, навіть тільки на 9 тис.). Але хутким нападом Цимісхій застав неприємною болгарську столицю

1) Про Печенігів говорять тільки Скліца; пізнійшу ворожнечу їх до Святослава він поясняє тим, що вони гнівали ся за його згоду з Греками (с. 413). Число Святославового війська у нього зовсім неможливе — до 308 тисяч. Лев рахує у Святослава 30 тис., у Скліра 10 тисяч.

2) Лев VI. 11 і далі, Скліца-Кедрен с. 384 і далі.

3) Лев VIII 9.

4) Лев VIII. 1 і далі, Скліца-Кедрен с. 392 і далі.

Преславу. Там сидів з руським військом „Сфенкел“, як його називають візантійські джерела — „що мав третє місце но Святославу“, мабуть Свенельд, що в літописній транскрипції трактату 971 р. виступає поруч Святослава. В Преславі ж був болгарський цар Борис та Калокір. В битві Русь не устояла ся, замкнула ся в місті, але по двох днях, по сильній обороні, його взято в велику п'ятницю¹⁾. Руська залога майже вся загинула: останки її замкнули ся в царськїм дворі і сильно боронились, але двір запалено, й огонь примусив Русинів вийти. Сфенкел з незначним числом удав ся до Святослава. Взятого в полон Бориса Цимісхій признав болгарським володарем і заявив, що прийшов боронити Болгарію від Руси.

Взявши Преславу, Цимісхій поспішив ся на Святослава, що з головним військом стояв в Доростолі, на Дунаю. Взятє Преслави й проголошеннє Бориса зробило своє вражіннє в Болгарії: по дорозі болгарські міста передавали ся Цимісхїєви, і Болгари взагалі переходили до нього. Святослав, заклопотаний тим, хотїв, по словам Візантійців, ратувати ся терором, арештовав значнійших Болгар і багато їх повбивав. Та Цимісхій не гаяв часу з ириверненнєм Болгарії, а пішов просто на Святослава. По кріпкїм бою йому удало ся перемогти Святославове військо, що муїло замкнути ся в місті, і Цимісхій розпочав блокаду Доростола. Як раз наспїла й фльота та обступила Доростол брандерами від Дунаю. Русь, боячи ся тих брандерів, повиягала свої човни до міста. Розпочала ся тяжка тромїсячна облога Доростола, широко описана і у Льва і у Скїліци²⁾.

Русь зчаста виходила з Доростола й пробувала розбити блокаду, але їй не удавало ся перемогти Греків. В місті не ставало запасів; дуже тяжко було пробитись за припасами під доглядом грецького сухопутного війська й фльоти. Попробувано одного дня попалити грецькі машини, але се не вдалось, і Русь, заложивши на спини свої великі щити, муїла поволі відступати по невдатнїм бою до міста. Богато загинуло її ири тїм: в ночі ири світлі місяця збирала Русь трупи земляків на рівнині і потїм палила їх на огнищах над Дунаєм, забиваючи при тїм невільників на службу небїжчикам, а в Дунай кидаючи дїтей та півнів, як оповїдає Лев Д. Але й Грекам було не весело: побїди над Русію коштували дорого, Русь била ся завзято, і то не тільки чоловіки: оповїдають, що Греки, роздягаючи убитих Русинів, знаходили між ними й жінок. Великі страти і безконечна облога дуже гризли Цимісхїя. Скїліца оповїдає интересний переказ, що Цимісхій

¹⁾ 971 р. припадала вона на 14 цвітня.

²⁾ .Лев IX. 1 і далї, Скїліца-Кедрен с. 397 і далї.

заохочував Святослава закінчити війну поєдинком замість тра-
тити свої війська; Святослав мав дуже гідно відповісти, що він
свої обов'язки ліпше знає, як його ворог, а коли імператорови не хо-
четься жити, то може собі вибрати котрийсь з тисячних способів
смерти.

По тих великих втратах коло машин, Святослав мав нараду з
своєю старшиною; де-хто мав радити викрасти ся по ночі через грець-
ку флоту: інші, уважаючи се неможливим, радили прийти до згоди
з Греками; але Святослав постановив ще раз спробувати щастя в
бою. Другого дня — 24 липня став ся сильний бій: Греки поясняли,
що тільки чудом, під проводом самого св. Федора, удалось їм пере-
могти Русь. Лев рахує втрати Руси в с'ім бою на півшіснадця-
тої тисячі (його числа одначе мусять бути сильно побільшені);
сам Святослав мав дістати рану, й трохи його не взято в неволю.

По сій остатній пробі Святослав постановив залишити дальшу
боротьбу й другого-ж дня розпочав переговори з Цимісієм, годячи ся
віддати Грекам невільників і уступити ся з Болгарії, а жадаючи
вільного пропуску до дому і потрібних для війська припасів. Цимі-
сій, розумієть ся, дуже радо прийняв згоду. Уложено трактат, де
Святослав вирікав ся всяких претензій на кримські землі Візантії
(„власть Корсунськую и елико есть городовъ ихъ“) і на Болгарію,
заповідав, що занехає боротьбу з Візантією й буде її союзником.
Крім того Лев каже про відновлення торговельної умови з Візантією;
з огляду, що перехована в Літописи умова нічого про торгівлю не
каже, приходять ся думати, що попередні торговельні умови були
потвержені особним трактатом. Русь дістала по дві мірки (медіни)
збіжжя, бо потребувала припасу. Лев каже, що хліб видано було на 22
тис. Руси, а втрати Руси в війні рахує на 38 тисяч.

По закінченій умові Святослав захотів побачити ся з імперато-
ром. Цимісій прибув над Дунай з великим відділом кінноти в бога-
тій, позолоченій зброї; Святослав же приплив на човні, гребучи ра-
зом з іншими і нічим не визначаючи ся з поміж них крім чистоти
своєї шовотної одежі; одинокою окрасою у нього був золотий ковток в усї.
Про його вигляд, як його описує Лев, ми вже говорили: був він се-
реднього зросту, кремезний і сильний, мав короткий ніс, сині очі, гу-
сті орови і виглядав понуро й суворо; мав обголену бороду, довгі ву-
са і чуб на голові, „що означало значний рід“. Сидячи на лавці
свого човна, він поговорив трохи з імператором і відіхав.

Так закінчила ся болгарська війна. Візантійська політика ося-
гнула своє: східня Болгарія була прилучена до Візантії, тільки захід-
ня заїїла на якийсь час в руках нової династії Пшімана. Плани

Святослава пропали. Лише руська традиція, переказана в літопию, запам'ятала собі щасливі початки цієї кампанії і зігнорувала невдачне закінчення: тому текст умови, заведений в ширшу редакцію літописи, стоїть в дивній суперечности з її оповіданням.

Завівши умову з Греками, Святослав міг потішати себе бога-тою здобичею, що зісталась йому з болгарської війни, а хто зна, чи не мав він і дійсно заміру з свіжими силами вернути ся назад, як то каже літопись: „и рече: поиду в Русь и приведу боле дружини“. Се дуже можливо. Сю можливість могло провидіти й візантійське правителство та постаратись її усунути.

Скіліца каже, що Святослав по згоді просив Цимісхія попросередничити у Печенігів, аби його перепустили до дому без перешкоди. Тоді імператор послав до них свого посла, заохочуючи їх до союзу, з тим, аби вони не нападали на Болгарію і перепустили Святослава. Печеніги пристали на все, тільки не згодили ся перепустити Святослава, бо загнувались на нього за те, що він помирился з Греками¹⁾. Ся звістка дуже підозріло виглядає: виходить, що Печеніги були до останньої хвилі ворогами Греків (одначе не помогали Святославови в в останній війні!) — шож за розум був у Святослава просити Греків, аби посередничили у них? З другого боку виходить, що Цимісхій вислав послів не так в інтересах Святослава, як для забезпечення Болгарії від Печенігів, а в справі Святослава Печеніги як раз постановили не перепускати його, і Греки, мовляв, мусіли се прийняти до відомости. Воно виглядає так, як би Скіліца своїм оповіданням хотів закрити дійсний предмет переговорів,

Коли Святослав надплив із своєю фльою, показало ся, що Печеніги завчасу залягли Дніпрові пороги — те місце, де купцям приходило ся перетягати суходолом човни й переносити на руках всякі багажі, і де Печеніги звичайно нападали на торговельні ватаги. Літопись каже, що Печеніги дістали вість від Переяславців — себто з Малої Преслави, що Святослав іде з великою здобичею та малою дружиною, і тому залягли дорогу. Питання, чи треба тут розуміти Болгарів, чи Греків, що опанували тоді Болгарію, вигнавши Святослава? Дуже правдоподібно, що мова тут про Греків, і се відповідало-б тій недоговореній звістці Скіліци, а можна до того навязати звістку (вправді — дуже загальну), що пізнійші відносини Руси до Візантії не були добрими, аж до Володимирового шлюбу: підступне поведіння Греків супроти Святослава могло дійсно уневажнити угоду уложену ним з Візантією.

¹⁾ У Кедрена с. 412.

Підійшовши до порогів, Святослав переконав ся, що сили Печенігів занадто великі, аби йому можна було перебити ся з своєю сильно зменьшеною дружиною і великими багажами. Свенельд радив покинути човни, багажі й піше військо на нижнім Дніпрі та на конях промкнути ся степом до Київа. Але Святослав не пристав на се: се-ж значило стратити всю здобич з війни. Він вернув ся на усте Дніпра, на так зв. Білобереже¹⁾, й тут зістав ся зимовати, сподіючись, що або Печенігів відтягне що небудь від порогів, або наспіє поміч з Київа. Але тут не стало запасів (знаємо, що вже в Болгарії Русь пішла з дуже малим припасом); почав ся сильний голод, „яко по полутривнѣ голова коняча“ (продавалась). Перебїдувавши зиму, Святослав з весною рушив Дніпром. Печеніги чекали Святослава, очевидно, притисла біда, і він рішив ся ризкувати — іти пробоем. Проба випала нещасливо; сам Святослав наложив головою. На Руси оповідали, що печенізький ватажок з пихи зробив чашу з голови Святослава; пізнійші компіляції додають, що на тій чаші була зроблена була напись в дусі боярських упімнень Святославови: „чужихъ ища, своя погуби“²⁾. Свенельд промкнув ся в Київ, не знати — човнами чи суходолом — на конях.

Се стало ся 972 р., як я рахую. Святослав мусїв бути ще дуже молодим тоді, мав яких тридцять літ з лишком.

¹⁾ Білобережем звали ся Дніпрові береги починаючи від устя аж гень вище порогів, див. Архивъ Юго-Запад. Россіи V. I с. 127, VII. I с. 86, VII. II с. 11, Лясота — в Мемуарах Южн. Руси I с. 162, Воскрес. л. I с. 241. Білобереже, де зимував Святослав — се усте Дніпра, пор. умову Ігоря з Греками „да не имѣють Русь власти зимовати въ устьи Днепра, Бѣлобережа, ни у св. Елеуфѣрья“ (острів св. Евтерія — о. Березань, як звичайно думають).

²⁾ Гилларовъ с. 319, Львовська літ. с. 61, Стрийковский I. с. 123, ще у Шахматова с. 132.

IX.

Закінченнє будови Руської держави: часи Володимира Вел.

Сімолітня (як я рахую) перерва між смертю Святослава і Володимировим князюваннем в Києві зайнята в літописи самою боротьбою синів Святослава¹). Боярські правительства, що правили іменем малих князів, пильнували, зовсім природно, кожде своєї волости; політична система руських земель стратила почутє своєї одности й розпала ся фактично на групу самостійних волостей, поки з поміж Святославичів не виступила наперед найбільш енергічна і здібна індивідуальність та взяла ся до скріплення ослабленої державної системи.

Ярополк, як старший, як князь київський, був в першій лінії покликаний до сієї ролі. Правдоподібно, він і мав до неї охоту; принаймні так складають ся літописні відомости. Але він не показав потрібних до того здібностей і його збив з позиції молодший брат.

Літопись оповідає, що насамперед вийшла війна у Ярополка з його сусідом Олегом. Літописець, очевидно — за голосом традиції, причиною сього уважає Свенельда, одного з видатніших київських бояр: в умові 971 р. Святослава він названий разом з князем, чи то як його відпоручник. чи як найважніша по нім особа, і при Ярополці він мабуть стояв на чолі правління. Літопись оповідає се так: Лют, син Свенельда, на ловах заїхав на територію другого Святославича Олега, деревлянського князя; той надїхав на се, бо теж бавив ся тоді ловами, і довідавши ся, що се син Свенельда, вбив його; літопись не поясняє — чи була се якась ворожнеча до Свенельда, чи тільки кара за переступленнє границі. Щоб пометитись, Свенельд на-

¹) Про хронологію сих років в примітці 11.

мовив Ярополк до війни з Олегом, зманивши його перспективою прилучення Деревської волости. Ярополк дійсно пішов війною на Олега: в битві під Вручим (Овручом) військо Олега розбито й сам він загинув серед утікачки: зіпхнули його з греблі й забили коні й люде, падаючи в рів. Ярополк мав гірко дорікати Свенельдови за такий результат війни, але таки взяв собі Олегову волость. Володимир, прочувши про се, втік за море, і Ярополк посадив своїх посадників і в новгородських волостях, „и бѣ володѣя єдинѣ в Руси“¹⁾).

Розумієть ся се оповідання, що ініціатором того всього був Свенельд і причиною війни послужила така фамілійна історія, не виглядає дуже серйозно. Досить виразні прикмети вказують на те, що вся історія про убийство Свенельдового сина, як причину війни, була пізнішою вставкою в літописне оповідання, яке знало тільки звичайне боярське підмовлювання: „поиди на братъ свой и прями волость его“²⁾. Історія Ярополка ціла обробляє оден сей мотив — як гинуть князі від злих дорадників бояр: послухав Ярополк Свенельда і розпочав усобицю, котра кінець кінцем на нього ж обернулась (Володимир местник за пролиту кров); послухав Блуда — позбавив себе помочи землі й мусів віддати ся на заріз. В дійсности мати під боком осібною князя в Деревській землі, сидючи в Києві, само по собі не було Ярополкови вигідно, і се одно могло дати тисячні поводи до конфлікту. А може й не треба було ніяких поводів до того, що властиво впливало з самої традиції київського стола як центра руської політичної системи і на київського князя клало як певного рода обовязок чести — взяти знова в руки спадщину попередників. Що кінець кінцем Ярополк свідомо взяв ся до сповнення сього завдання, в тім нема сумніву. Інакше не було причини Володимирови кидати свій Новгород, і не було-б чого Ярополкови посилати своїх посадників в його волости. Мусіло бути ясно, про що йде справа. Процес збирання руських волостей і зміцнення ріжними способами політичного звязку між ними мусів повторяти ся не раз уже по смерті київського князя, і був явищем добре знаним, так що симптоми його всякий раз не трудно було відгадати сучасникам і по ним зміркувати, що київський князь береть ся до збирання батьківських земель.

¹⁾ Іпат. с. 49.

²⁾ Шахматов у своїх „Разысканіяхъ“ с. 358 і далі уgruntував се досить основно, вказавши, що в новгородських редакціях читаємо: „Ярополкъ княжа въ Киевѣ и воєвода бѣ у него Блудъ“, і се безпосередно вжеть ся з дальшим оповіданням про Блуда, ігноруючи Свенельда. Інтересно також, що в Длугошевім оповіданню про сі події нема нічого про убийство Люта і намови Свенельда, а Ярополк іде на Олега просто за для principandi maioritate (с. 129).

Але і роля Володимира в дійсности не була така випадкова, як представляє літопись.

По словам літописи здібний і енергічний „робичич“ тікає з Новгорода, побоявшись кривавих заходів Ярополка, але не має заміру капитулювати перед ним. По якимсь часі ¹⁾ він вертає в Новгород з сильними варязькими ватагами, змовленими за морем, виганяє з своїх волостей Ярополкових посадників з їх залогами і зараз потім посилає Ярополкови вість про війну: „Володимєрь идеть на тя, пристраивай ся противу бити ся“ ²⁾, але сама дає зрозуміти, що в дійсности воно мусіло йти не так хутко. Кажє, що Володимир „сѣбра вои многы — Варягы и Словєны (Новгородцѣи) и Чюдѣ и Кривичи“, і аж тоді пішов на Ярополка. І тут же пізнійша вставка вставляє війну з полоцьким князем.

Ся історія війни Володимира з Полоцьком рано була оброблена як поетична тема і дійшла до нас в сій поетичній формі. Володимир і Ярополк в однім і тім самім часі сватають Рогнідь, доньку Рогволода, полоцького князя, що прийшов зза моря. Батько питає доньку, кого вона волить; донька кажє, що не піде за „робичича“ (сина рабині — гіперболічний натяк на нешлюбну матір Володимира), вона волить Ярополка. Сю відповідь переказали Добрині, братови Володимирової матери; той загнівався і постановив пімститись. Серед приготовань Рогніди до весільної подорожі до Київа Добриня з Володимиром впадає в Полоцьку землю з великим військом. Добриня наругає ся над родиною Рогволода за зроблену зневагу; Рогволода з двома синами вбито; Рогнідь узято й вона неволею мусіла стати жінкою Володимира, що слідом пішов на її жениха Ярополка і вбив його. За такі нещастя Рогнідь прозвано Гориславою. Від Володимира родивсь у неї син Ізяслав, але потім він мав иньших жінок, став її упускати: прискучила вона йому. Зависть прилучила ся до всіх тих гірких почуть, які перед тим Рогнідь мала на Володимира, і думка про пімсту її опанувала. Якось в ночи, коли Володимир ночував у неї, вона хотіла його зарізати ножем, але Володимир прокинувся і вхопив її за руку; вона признала ся, що хотіла помстити ся за батька, коли Володимир перестав любити її з дитиною. Володимир постановив її вбити за се; він звелів їй прибрати ся „во всю тварь цесарскую“, як була вбрана при шлюбі, і чекати його, сидячи на ліжку; мабуть ся святочна обстановка мала побільшити вражінне кари. Але Рогнідь дала голий меч своєму малому синові, і коли Володимир увійшов до покою, той виступив перед батьком та сказав, як

¹⁾ В літописи се стоїть під 980 р., але тут, очевидно, зібрані події з кількох років. ²⁾ Іпат. с. 50.

його мати навчила: „батьку, ти думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши малого оборонця (і на випадок—местника за матір), Володимир кинув свій меч, що наготував на Рогнідь, і сказав: „а хто ж тебе тут сподівав ся?“ Бояре задля сина відрадили йому убивати жінку, а намовили дати їй з сином батьківщину. Володимир так і зробив. „І від того часу Рогволожі внуки підіймають меч на Ярославових внуків“, кінчить ся повість „в'їдущих“ в літописнім переказі.

Як я сказав, вона має виразні ознаки поетичного оброблення ¹⁾. Оповідання літописи під 980 р. — се початок повісти, в цілости-ж вона подана в Суздальській літописи під 1128 р. Тут має вона пояснити традиційну ворожнечу династій Ізяслава полоцького і Ярослава київського. але складала ся вона очевидно зовсім незалежно від сеї тенденції і мало надавала ся для сеї мети, бо Ярослав, син Рогніди, був так само „Рогволожим внуком“, як і Ізяслав. Приладжено її до сеї тенденції вже пізнійше, і в тім напрямі може змінено й деякі подробиці, але початок її старший, ніж та династична ворожнеча, з котрою звязувано її потім ²⁾. Вона входить в цикль переказів про Володимира, як великого і ненаситного женолюбця, пересказів безсумнівно багатих і розроблюваних сою змислом і сучасниками і пізнішою творчістю (такий еротичний темперамент в представленнях тодішніх являв ся прикметою енергії й сили, і не мав в собі нічого непочестного з не-церковного погляду),—тільки переховали ся вони в убогих останках, переважно на услугах побожної легенди ³⁾. Поетична поволока одначе не підриває значіння історичного факта, з котрим звязала ся легенда—війни Володимира, перед його походом на Київ, з сусіднім полоцьким князем, що в сі переходові часи прийшов був до фактичної самостійности й хилив ся на сторону Ярополка. Чи влучно одначе умітив редактор повісти сеї епізод між поворотом Володимира з-за моря і його походом на Київ, се инше діло. Може воно в дійсности було й инакше.

¹⁾ Давнішу літературу епізода про Рогнідь, як поетичний утвір див. у Довнара-Запольского *Очеркъ истории Кривичской и Дреговичской з. с. 71*, з новішого: Лобода *Русскія былины о сватовствѣ*, 1904, гл. VI, Шахматовъ *Корсунская легенда* гл. XII.

²⁾ Так мусить бути змінений здогад дослідників, що толкували сю легенду, як символізацію династичної боротьби київських Ярославичів з полоцькими Ізяславичами — див. праці Д.-Запольского, Лободы ор. с., Голубовского Нѣсколько соображеній о кн. Турѣ.

³⁾ Здогад Шахматова (*Корсунская легенда* I. с.), що легенда про Рогнідь являеть ся перерібною легенди про сватанне грецької царівни, здаеть ся мені зайвим — се два самостійні епізоди з цілого циклю, що могли запозичати ся певними мотивами, але мають самостійний початок.

Подібно як з усеї діяльності Ярополка на полудні маємо припадком тільки його війну з братом Олегом, хоч на сім його політична діяльність мабуть ве кінчила ся, і подібних війни, котрими він змагав ся підбити собі старі київські волости, могло і мабуть таки було далеко більше, — так і з діяльності Володимира чи Володимирового двору полоцька війна, захована нам припадком легендою про Рогнідь, мабуть теж не була єдиною. Тим часом, як Ярополк збирав волости на полудні, Володимир чи його амбітний регент Добриня мабуть не дармували на півночі і займали ся тимже, поки нарешті сі два володарі—полудня і півночі—не стріли ся і не звели рішучої битви між собою за те, кому з них володіти усею руською державною системою. Утеча Володимира з Новгороду і Ярополкове посадженне намісників у Новгороді показують на конфлікт далеко ранійший від Володимирового походу на Київ. Конфлікт Володимира з полоцьким князем, що хилив ся на сторону Ярополка і шукав у нього помочи против претенсій новгородського князя, теж міг значно випередити стрічу Володимира з Ярополком, може навіть викликав або прискорив сю стрічу і боротьбу двох представників двох дружинних гнізд — полудневого і північного. По літописи Ярослав був одним з молодших синів Володимира від Рогніди — ставить ся звичайно на третім місці¹⁾, а вмер на 76-ім році жита в р. 1054, так що все се (коли нема тут де помилки) відсуває шлюб Володимира за Рогніду на кілька років перед його походом на Київ—десь на 976 або 975 р.

Сама війна Володимира з Ярополком відома нам дуже мало. Літопись знає з неї властиво тільки зраду Блуда, „воєводи Ярополча“, що здавши ся на обіцянки Володимира, став йому „прияті“ й своїми підступними радами привів Ярополка до погибели, та оповіданне про Варягів, учасників Володимирового походу.

Володимир, каже літопись, прийшов на Ярополка „съ вои многими“. Ярополк не почував у себе відповідних сил до відпору й засів у Києві. Володимир розпочав облогу і з часта приступав до міста, а підмовлений ним Блуд старав ся під час сих боїв вбити Ярополка. Але між Киянами не можна було найти людців для того; Ярополк у Києві, очевидно, мав повагу і популярність, тому Блуд лихими радами старав ся поставити його в можливо трудне становище, а потім нарадив втікти з Києва, настрашивши, ніби то Кияне мають зносини з Володимиром і хочуть Ярополка видати. Ярополк втік в замок Родню на полудневій границі Київщини, але тут його в облозі притис голод і всяка біда. Тоді Блуд намовив його піддати ся Володимирови. Яро-

¹⁾ Новг. с. 30, Іпат. с. 53.

полк послухав; але коли прибув до Володимира, тут Варяги на даний знак пробили його мечами. Володимир по тім опанував Київщину; Похвала Володимиру дає день сеї події — 11 червня¹⁾). Головну заслугу в тім покладали собі Варяги: вони зажадали, щоб Володимир дав їм контрибуцію по дві гривни від кожної душі в Києві, замість грабовати місто, — бо на се давало їм право оружжя здобуте („се градъ нашъ и мы прияхомъ и“). Володимир жалував грабувати свою нову столицю; він пообіцяв зібрати гроші за місяць, а тим часом, очевидно, зібрав військо проти Варягів. Тоді вони, зрозумівши до чого йде, сказали: „обдурив ти нас, пусти-ж до Греків“ (на службу). Володимир зівставив у себе на службі здібніших, а решту виправив до Візантії, ще й перестеріг імператора, аби не тримав їх в столиці, „а то зроблять тобі, що тут зробили“, та аби не пускав назад на Русь.

Оповідання, як бачимо, дуже наївне, ловить легендарні перекази, зверхні подробиці, не входячи глубше в причини і зміст сеї боротьби. Новіші дослідники пробували освітлити його певними принципіальними мотивами. Оповідання т. зв. Якимівської літописи, що Добриня в війні з Ярополком рахував на його непопулярність в народі, „зане христіанамъ даде волю велику“²⁾ — дав привід перенести сю боротьбу на релігійний ґрунт: Ярополк був прихильником християнства, Володимир виступив против нього як прихильник поганства, завдяки сьому

¹⁾ Про рік сеї події див. примітку 11, тамже про відносини Похвали до літописи. Видання Похвали (новіші) з різних кодексів в Читаніях київ. істор. тов. II с. 17, в Записках петерб. акад. т. 72 (1893) і в Записках академії вищої серії (серія VIII т. I, 1897).

²⁾ Ся „літопись“ оповідає, що назустріч Володимирови, коли він рушив на Київ, Ярополк вислав своїх послів, намовляючи його до згоди, а разом військо в землю Кривицьку; Володимир злякався і хотів вертати, але Добриня заспокоїв його наведеними вище міркуваннями, а з висланими Ярополком воеводами завів зносини, перетягнув на сторону Володимира і вони прилучили ся до нього недалеко Смоленська (Татищевъ, I с. 38). Соловйов, не рішаючи питання про автентичність сього оповідання, таке пояснення Володимирової перемоги релігійним роздвоєнням і боротьбою поганства з християнством уважав правдоподібним і дотепним, навіть як би воно було вдумане; не тільки ставлення ідолів. але й славне Володимирове женолюбство він уважав його демонстрацією против християнства (I с. 158—9). Новішими часами Сркуль (ор. с.), ігноруючи Соловйова і критичні замітки, піднесені против виводів Соловйова Голубінским (I² с. 148 і д.), висловив аналогічні гадки, але вони майже нічого не дають нового понад те, що висловив свого часу Соловйов, і в повній силі против його виводів можуть бути повторені виводи Голубінського.

знайшов прихильників серед самих Ярополкових боярів, які тримали ся поганства, і повалив тим способом Ярополка, а ставши князем Київщини, приложив всі старання до того, щоб поганський культ підняти, оживити, зробити поганську віру життєвим нервом сучасного життя, і коли се не вдало ся — бо поганство показало свою мертвоту і нездатність до конкуренції з иньшими релігіями, які здобували собі прихильників на Русі — Володимир рішив пошукати иньшої віри для сеї ролі. Одначе, незалежно від дуже малої авторитетности самої „Якимівської літописи“¹⁾, таке обьясненне боротьби Володимира з Ярополком не знаходить собі ніякого потвердження в наших відомостях. Ми не маємо слідів опозиції християнству в Києві, і літопис досить виразно говорить про популярність в Києві Ярополка, а якесь спеціальне маніфестованне своєї прихильности для поганства з боку Володимира також не має підстави в джерелах. Нема ніякої причини його боротьби з Ярополком переводити на иньший ґрунт з того дійсного, на яким вона розвинула ся — ґрунту політичного, на котрім стрінули ся два збирачі Святославової спадщини, як півстоліття пізнійше стріли ся так само знов два збирачі Володимирової спадщини — так само київський і новгородський. Все той самий момент київсько-новгородського суперництва, що полишив глибокі сліди і в історії нашої літописної традиції.

Утечею Ярополка з Києва і смертю його справа не була порішена. Київ прийшло ся здобувати силоміць. Сю подробицю літописного оповідання можемо прийняти за певну, як і те, що головну ролю відіграли при тім норманські ватаги, приведені Володимиром. Вони хотіли використати сю свою заслугу, жадали контрибуцій і мабуть хотіли вчинити якийсь бунт проти Володимира, але той встиг, не доводячи до конфлікту, сю справу поладити й зіставити Варягів з нічим. Мандрівка Варягів від Володимира в Візантію по сій кампанії сама по собі можлива²⁾. Але може бути, що ми маємо тут відгомін дещо пізній-

¹⁾ В тій формі, в якій її маємо — себто в вивірках надрукованих Татішевим (оригінал зник), ся „літопись“ має виразні сліди ученої руки XVIII в., тому її екстраваганції не мають навіть такої вартости, як літописні перерібки XVI—XVII вв., котрими тепер користуємо ся *cum grano salis*. Найбільш гостра оцінка сеї літописи — Голубінского (О такъ наз. Иоакимовской лѣтописи — Прибавленія къ твор. отецвъ церкви 1881. IV). Історія питання у Сенигова *Ист.-крит. изслѣдованія* (1887) і у Иконникова *Опытъ русской исторіографіи* II с. 330—1.

²⁾ Інтересно, що як раз на той час, коли по літописній хронології мали подати ся з Києва до Царгорода Варяги, на четвертий рік царювання імп. Василя, припадає звістка візантійських джерел про прихід якогось німецького князя: Πέτρος ἀδελφός τοῦ βασιλέως Φραγγίας (на иньшій

шого факта — як Володимир послав корпус війська на поміч Візантії¹⁾).

Перші роки князування Володи́мира мусіли піти на збирання „розсипаної храмини“ Руської держави, що дуже потерпіла за часи десятилітнього (від смерті Ольги) правління боярських регенцій і вимагала радикальної направи. На жаль, з цього періоду діяльності Володи́мира, з цієї роботи його дійшли до нас тільки уривкові відомості, що дають хіба дуже далекий образ її. В верших пяти роках князування Володи́мира в літописи маємо зареєстровані отсі події:

Під 981 р. Володимир привертає західні українські землі: „іде Володи́миръ къ Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червень и иньи грады“²⁾).

Під 983 р. похід Володи́мира на Ятвягів, звязаний з історією київських мучеників. Володимир спустошив землю Ятвягів („взя землю ихъ“³⁾). Про сі західні походи поговорю далі.

Під 981—2 р. стоїть боротьба на сході: Вятичі, примушені Святославом до дани, очевидно, скинули по його смерті київську зверхність; Володимир мав їх побідити й примусити давати дань, яку давали за батька, але вони підняли нове повстання, і Володимир на другий рік мав знову ходити ва них і побіждати їх „въторое“⁴⁾. Вони одначе заховали, мабуть, і на далі свою самоуправу, примушені були тільки до дани.

Під 984 р. війна з Радимичами, давніми підданими Руси. Не знати, чи вийшло з послухности се взагалі не визначне нічим племя, чи було яке спеціальне повстання, чи (може найскорше) був се похід на якогось князя чи намістника, котрого треба було привести до послухности, як Рогволода. Радимичі були, розуміється, побіждені. З

місци ὁ γνήσιος ἀνέψιος τοῦ ῥηγῶς Γερμανῶν) (Cesaumeni Strategicum ed. Wassiliewski et Iernstedt — Записки петерб. унів. т. 38, § 224). Знайти такого принца між німецькими трудно, але й бачити тут вярязького конунга теж не легко. Див. коментар до сеї звістки Васілевського в Ж. М. Н. П. 1881, VIII.

¹⁾ Менш правдоподібним здається мнї новіший здогад Шахматова (Разыск. с. 481), що се факт перенесений сюди з усобиці Володи́мировичів. ²⁾ Новг. с. 31, Іпат. с. 54.

³⁾ Шахматов вважає історію мучеників, зачерпну з книжного сказанія, за механічно причеплену до сеї ятвязької війни (Разыск. с. 26, 27, 147), але може бути і навпаки — що ятвязький похід був звязаний з історією мучеників в старій традиції і завдяки їй для нас захований.

⁴⁾ Шахматов висловив здогад, що другий похід на Вятичів се дублет першого (Разыск. с. 175), але виразних вказівок на се нема.

сею війною звязана приказка, що „Піщанці (Радимичі з над р. Пісчани) від вовчого хвоста тікають“, і пояснено, що „вовчий хвіст“ — було імя воєводи Володимира. Правдоподібно одначе, що сей вовчий хвіст був собі звичайний вовчий хвіст, і ним від непамятних часів дражнили Піщанців їх сусіди, а воєвода з нього вийшов як лінгвістичний міт — обясненне певної фрази через дієву особу, якогось героя. Одначе мусіла бути за часи Володимира якась війна з Радимичами, коли сей вовчий хвіст не відсунено в часи Олега.

Під 984 р. подано похід на Болгарів. В літературі були ріжні здогади, які се Болгари, але ясно, що не інші, як волзькі. На се вказує участь в поході Торків, котрих в тім часі представити над Дунаєм не можна, і похвала Володимиру (і Володимирове житие, котре вважаєть ся за джерело похвали) сих Болгарів зве „Сребреними Болгарами“, а се було прізвище Болгар волзьких ¹⁾. Тут маємо, очевидно, продовженне походів Святослава на схід. Володимир виправив своє військо човнами (по Оці і Волзі), а взяті до сього в союзники приволзькі орди Торків, що по знищенню Хозарської держави появили ся в сих краях, прибули суходолом. В літописи при тім розказана анекдотка. Добриня каже Володимиру: я оглянув взятих в полон Болгарів, вони в чоботях (себ то — за великі пани як на нас), дани нам давати не будуть, ліпше шукаймо „лапотників“ (таких, що в личаках ходять), і Володимир помирив ся з Болгарами. Ся анекдотка показувала, що Володимир по Святославовій руїні, коли Болгари почали знову поростати в піре, хотів привести їх до становища даників Руси, але хоч їх побіджено, пляну сього прийшло ся виріктись, і Володимир укладає з ними згоду й вертаєть ся назад. Старе житие Володимира поруч сього походу його на „Сребрених Болгар“ має ще похід на Хозарів ²⁾, і хоч в літературі сю звістку легковажать, вважаючи за схиблену згадку про походи Святослава, одначе я не бачу причин так нею помітувати і в звязку з сформуванням Тмутороканської

¹⁾ Пор. Іпат. с. 423. Новійшими часами бачили в них дунайських Болгарів впр. Голубінский Ист. церкви I² с. 167, Линниченко в Трудах К. Дух. Акад. 1886, XII, Успенский в Жб. М. Н. П. 1884, IV с. 295 (поправляє Сребреня на Сербяни), Шахматов (Разиск. с. 175). Приймаючи, що се був похід на Болгар Дунайських, виходило б, що Володимир уже перед пізнішими переговорами з Візантією вмішав ся до боротьби Візантії з Болгарією й виступав як раз по стороні Візантії; тим часом Яхя виразно каже, що перед тими переговорами між Володимиром і Візантією відносини були ворожі.

²⁾ Ятвиги (зам Ятвягы) взяли і Сребреня Болгары и на Козары шедь побѣди я и дань взяли на нихъ“ — Чтенія кievськ. іст. тов. II, с. 16.

волости і кримськими справами така війна з хозарськими недобитками повні можлива.

Потім з дальших років маємо в тімже житті (і в Похвалі) ляконічну згадку про якийсь похід „на Пороги“, другого року по охрещенні, може для забезпечення свободної комунікації Дніпром з Кримом і Візантією, з огляду на тодішні зносини, а в літописи ще похід на Хорватів під 993 р.

З принагідної звістки літописи про волости, роздані Володимиром його синам, бачимо, що Володимир доконав великої роботи. Він не тільки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих волостей привів до тіснішого звязку з Києвом, розсажавши своїх синів в їх центрах, замість колишніх „світлих і великих“ князів, що часом набували заботого значіння й ставали фактично самостійними князями, і таким чином скріпив звязь земель династичним звязком. Велика родина Володимирова зробила йому тут важну прислугу; він мав від своїх численних жінок дванадцять синів і ще замолоду розсажав їх в головніших містах, очевидно — під опікою різних бояр, як сам замолоду правив в Новгороді. Літопись виказує у Володимирових синів отсі волости: Новгород Вишеслава, потім Ярослава, Псков Судислава, Полоцьк Ізяслава, Смоленськ Станислава, Туров (Дреговичська земля) Святополка, Володимир (Волинська земля — очевидно разом з карпатською Русю і польським пограничем) Всеволода, Тмуторокань (Подонь, кримські і кавказькі волости) Мстислава, Ростов (центр мерянських кольоній) Ярослава, потім Бориса, Муром (центр поокських кольоній) — Гліба¹⁾. В безпосередній управі Володимира зісталось середнє Подніпровє — землі Полян, Сіверян і Радимичів, та новоприборкані Вятичі: сі останні платили дань, але, правдоподібно, заховали своїх князів (іще столітє пізнійше бачимо тут якогось загадкового „Ходоту і його сина“).

Коли порівняти сю територію, взяту під близшу власть Володимиром, з тією, яку бачимо обсадженою київськими династами за Святослава (землі Полян і Деревлян, може Сівера, та Новгород), бачимо значний поступ з розвою державної одности. Ся робота мусіла зайняти довший час, не могла обійти ся без боротьби: звістки про війни з Полоцьком, Радимичами, Вятичами, походи на західні окраїни — то тільки уривкові й припадкові відгомони сієї сторони в діяльності Володимира.

¹⁾ В старших кодексах (з груп Іпатської, Лаврентіівської й І Новгород.) Псков і Смоленськ не згадують ся, тільки в І Софійській, Воскресенській, Никоновській і Тверській. Що Судислав дійсно сидів в Пскові, се видно з дальшого (під 1036 р.), а се знову робить правдоподібною й звістку про Смоленськ.

Спеціально про західні походи літопись повинна-б була оповісти далеко більше; тепер же маємо тільки ті коротенькі записки про три походи: на Ляхів, на Ятвягів і на Хорватів, і по них наступає звістка, що Володимир жив (в другій половині свого князювання) в згоді „съ киязи околными его: съ Болеславомъ лядьскимъ и съ Стефаномъ угорьскимъ, и съ Андрихомъ чешьскимъ“¹⁾, та ще пізніша Галицько-волинська літопись, з нагоди походів Данила від Каліш, завважає, що перед Данилом ніхто не ходив так глибоко „в землю Лядську“, тільки „великий Володимир“²⁾. Стільки дає нам наша історіографія. Західня знає тільки, що між Володимиром та польським Болеславом були напружені відносини: 992 р. Болеслав не міг прийти в поміч імператору Отону, бо сподівав ся великої війни з Русю³⁾, а Тітмар згадує про похід Болеслава на Русь 1013 р., з невідомих причин і з невідомим результатом. От і все.

Во главі угла тут лежить наведена вище звістка літописи під 981 р.: „иде Володимиръ къ Ляхомъ и зая грады ихъ Перемишль, Червень и ины грады, иже суть и до сего дня подъ Русью“⁴⁾ — звістка, що задала великого труду історикам.

Значінне сих слів ясно: Володимир ходив походом на Ляхів і відібрав у них Перемишль, Червень і інші міста. Не мучачи й не натягаючи тексту не можна інакше зрозуміти; розуміть ся, при тім польськими сі міста могли бути на погляд літописця тільки політично, а не етнографічно, бо стільки про руську колонізацію на заході він мусів знати. Проби такого читання: Володимир зайняв лядські городи, а також Перемишль, Червень і ин. („грады ихъ, Перемишль“ і ин.), не відповідають вимогам старої складні, бо в ній інтерпункція не мала ніякої ролі; се тільки натягання для виратовання літописної відомости через виключенне з „лядських городів“ Перемишля й ин., але таке натягання нічого не виратує.

Але без такої поправки, коли Перемишль і Червень і ин. мають бути польськими городами, відомість нашої літописи натрапляє на иньшу трудність. Діло в тім, в 980-х р., коли Володимир мав відібрати від Польської держави Перемишль і Червень, Краківська земля сама була в руках Чехів. Се каже чеський хроніст Козьма Празький⁵⁾; його відомість польські історики були поставили в непев-

¹⁾ Лавр. 124, Іпат. с. 87. ²⁾ Іпат. с. 505.

³⁾ Гільдесгаймські аннали Monum. Germ. h., Script. III р. 69 (imiebat quippe illi (Болеславу) grande contra Ruscianos bellum); Тітмар VI. 55. ⁴⁾ Новг. с. 31, Лавр. с. 80, Іпат. с. 54.

⁵⁾ I. 33. На сій підставі вже Репель (I с. 144) підозривав тут в нашій літописи помилку, що Червенські городи були відібрані від Ляхів.

ність¹⁾, але знайшлося свідцтво у сучасника — географа Ібрагима ібн-Якуба, що теж зачисляє Краків до чеських міст, а польського князя Мешка зве „володарем півночі“²⁾. Чи Краківська земля належала до Польської держави перед тим, не знати. Знаємо, що основою сей держави були великопольські землі, а Краків належав до Мешкового наступника Болеслава. Тим часом українські городи між Сяном і Бугом могли дістати ся під Польську державу тільки в таким разі, коли вона володіла Малопольщею: дуже мало правдоподібно, щоб вона могла захопити в свої руки сей український клин, не володіючи Малопольщею, або затримала його по тим як Чехи опанували Малопольщу³⁾ і володіла Перемислем, не володіючи Краковом. Тому звістка

¹⁾ Małecki Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce — Przewodnik nauk. i liter. 1875 c. 197, Kętrzyński Granice Polski w X w. c. 3 (відб. з ХХХ т. краківських Rozpraw).

²⁾ Извѣстія ал-Бекри с. 47. Звістка його належить до третьої чверти X в., в ближшій датованню його подорожжя дослідники не згожують ся: одні приймають 965, иньші знов 973 р.; виваз чималої спеціальної літератури про Ібрагима див. у Якоба Ein arabischer Berichtstatter, 1896 с. 9, і ще новіший у Вестберга Коментарій на записку Ібрагима ибн-Якуба, 1903 ст. 3 і далі; про ріжні виводи року подорожжя Ібрагима тут с. 72 і далі. Останніми часами С. Завшевський пробує (властиво поки що — заповідає пробу) поставити в сумнів звістку Ібрагима про Краків (Sprawozdania z posiedzeń akademii 1910, 7); але поки що ся звістка стоїть не захитана.

³⁾ Такі здогади висловляв краківський професор, тепер уже покійний К. Потгванський, порушуючи сю справу в ряді своїх праць: Kraków przed Piastami, 1898 — Rozprawę wydz. hist.-filoz. ХХХV, і знову, в новій редакції, під тим же титулом — Rocznik Krakowski, т. I, далі — Granice biskupstwa krakowskiego (Rocznik т. IV) і вкінці — Przywilej z 1086 roku (Kwartalnik histor. 1903). Він стояв при літописній записці 981 р., а з фактом приналежности Кракова до Чехії старав ся її погодити такою комбінацією, що Краков належав до Чехів тільки з ближшею своєю околицею, а східню Малопольщу, і з нею західню Русь забрав Мешко, й задержав її й після того, як Чехи забрали Краків, і тільки в 981 р. відібрав ті руські волости Володимир. Шелонговський в своїй недавній праці Najstarsze drogi z Polski na wschód (1909) старав ся доказати можливість прилучення західньої України до Великопольщі через Мазовше, перше ніж була прилучена до неї Малопольща. Все се одначе довільні гіпотези, що не мають иньшої підпори окрім тоїж літописної звістки і грішать штучністю й довільністю. Як припускати, щоб Чеська держава при своїй екстензивности в другій половині X в. обмежила ся ближшею околицею Кракова, і під носом у неї Мешко володів протягом десятиліть східною Малопольщею й Галицькою Русію? Як неправдоподібно виглядає розпросторення Мешкової держави під Карпати, кляном між Чеською державою й Руською! Приналежність східньої Малопольщі до Мешка в середині X в. виводить ся тільки з того, що коли до

нашої літописи, що Володимир відбрав сі руські городи „від Ляхів“ стає досить сумнівною.

Але може вони належали до Чехії, й під літописними Ляхами треба розуміти Чехів? Чеські історики дійсно втягають в границі тодішньої Чеської держави прикарпатську Русь. Підставою до того їм служить фундаційна грамота празького біскупства, видана в 1086 р. цісарем Генрихом IV, як потвердження, мовляв, давнійшої фундації, з часів Отона. В ній справді границями празького біскупства на сході названі ріки Буг і Стир¹⁾. Таке незвичайне розширення празької дієцезії на схід толковано тим, що границями її служили границі Чеської держави, отже Буг і Стир виходять границями Чеської держави за часів засновання празької єпископії, себ то в 970-х рр. тільки що річку Стир для більшої імовірности декотрі при тім поправляють на Стрий²⁾.

Тепер одначе не можна сумнівати ся, що ті границі празької дієцезії не автентичні, що такої фундаційної грамоти з Отонових часів не було, і що маємо тут витвір останньої чверти XI в., подиктований тодішніми претенсіями празької катедрі на моравську дієцезію³⁾. Але яким титулом втягнуто сюди Галицьку Русь (поріччя Буга і Стира — се пограничне Галицької Русі від північного заходу, від Волини),—се все таки зістаєть ся загадкою і про се можна робити хіба

Мешка належали Червенські городи, то мусіла й Малополяча до нього належати. Володіння Чехів обмежують ся тіснішою околицею Кракова знову з огляду на туж звістку. Wiadomość t. zw. Nestora, który ją podaje, jest pewną i prawdopodobnie nawet się opiera na jakiejś rocznikarskiej zapisce (Kw. hist. s. 25) — більше того на її потвердження Потканський не міг нічого сказати (Див. ще в моїх рецензіях в т. XXVI і LIX Записок Наук. тов. ім. Ш.).

¹⁾ Inde ad orientem hos fluvios habet terminos Bug scilicet et Ztir cum Cracovia civitate — Cosmas I. 37; крім Козьми фундація відома в в копії монахівського державного архива, де в чім відмінній, виданий Штумпфом (Acta imperii III ч. 76).

²⁾ Palacki Dějiny I. 1³ s. 252, Dudik Mährens allgemeine Geschichte I. 383 sd., Tomek Dějiny I § 12 й ин.

³⁾ Dümmler Pilgrim von Passau, Lösert Der Umfang des böhm. Reiches — Mittheilungen des Instituts für österr. Gesch. II, иньшу літературу старшу див. в статі Регеля Учредительная грамота пражской епархии, в Сборнику учеників Ламанского, і у Кентжиньского op. s. c. 4. Новійше: Bachmann Beiträge von Böhmens Geschichte und Geschichtsquellen — Mittheilungen des Instituts XXI (він підозріває автентичність і привілея 1086 р.), Kaloušek O listine cisaře Indřicha z roku 1086 (Česki časop. historicky, 1902), Potkański O przywileju z 1086 r., Pekař K sporu o zakládaci listinu biskupství pražského (Č. č. hist. 1904), Szelągowski Kwestya ruska w świetle historyi, 1911.

тільки згоди¹⁾). Що се стоїть в звязку з традицією про чесько-моравське панування в малопольських землях, вповні правдоподібно. Може бути, що в X в. разом з Краковом до Чехії належали й деякі пограничні українські землі. Але припускати, що дійсно ціла Галицька Русь належала в X в. до Чеської держави, дуже трудно, можна сказати — неможливо. Не pomoже тут нічого й таке толкування літописної записки 981 р., що тут під Ляхами треба розуміти Чехів: на се давно вже було висловлено справедливу увагу, що літопись добре вміла відрізняти Ляхів від Чехів.

Нема одначе потреби брати нашу літописну звістку дуже серйозно що до кожного слова. Літопись в сій часті походить десь з кінця XI в., а хоч деякі оборонці сеї звістки (особливо в польській історіографії), щоб збільшити й авторитетність, висловляють здогад, що редактор літописи використав тут якусь давнішу літописну записку, то на се нема ніякої вказівки ні в сій звістці, ні взагалі в сій часті літописи²⁾). А навіть приймаючи, що літописець виходив тут з старшої традиції, ми не можемо знати, як виглядала ся традиція в своїй старій формі: чи там сі города також відбєрали ся „від Ляхів“. Маємо на кождім кроці сліди власних комбінацій редакторів літописи, і „Ляхи“ в сій записці могли також дуже легко зявити ся наслідком такої комбінації.

Мусимо пам'ятати що літопись укладала ся по свіжо пережитій боротьбі наших князів з Польщею за „Червенські города“ й інші західні України. Зовсім природно, що літописець міг перенести таку боротьбу на кількадесять літ назад і захотівши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землі за Бугом, догадав ся, що він відобрав їх „від Ляхів“, тим більше, що мусів знати за походи Володимира на Польщу, коли памятає їх автор галицької літописи в XIII в.³⁾). Самої звістки літописи про походи Володимира на початках його князювання на захід для привернення західних україн, ми через се ще не відкидаємо. Ті західні України могли вже давній-

¹⁾ Найбільш правдоподібним здасть ся мені, що редактори фундаментального привилею прилучили до Кракова західні руські землі, які недавно перед тим пробував прилучити до Польщі Болеслав Сміливий, під впливом свіжої памяти про се. Сю гадку, висловлену мною в 1-м виданню сеї книги, розвинув Поткванський в статі *Przywilej z 1086 r.*, толкуючи границю по Буг і Стир як означення земель, які забрав був Болеслав Сміливий. На реальну границю одначе се означення в таким разі не надасть ся, та й зостає ся взагалі дуже непевним, чи Болеслав Сміливий забрав західні руські землі дійсно (див. т. II гл. 2).

²⁾ Див. ще низше, в I екскурсі.

³⁾ Шахматов в своїм аналізі літописи теж прийшов тепер до ви-

ше стояти під політичним впливом Київва, але потім вийти з під нього, і Володимир їх прилучав би на ново. Чи стояли вони в тім моменті, бодай в часті під певним впливом Чехів? Се можливо, але ми про се нічого не знаємо на певно. Політична же залежність їх від Польщі супроти сказаного вище представляєть ся сумнівною.

Західню границю сих Володимирових надбань виказує звісна запись вдови Мешка Оди з 990-х (992—6) рр., де вона означаючи границі Польської держави, веде їх від Балтійського моря границями Прусів „аж до місця званого Русь і границями Руси аж до Кракова“¹⁾. Північний граничний пункт сієї лінії поясняє й зарозом potwierджує сучасник Тітмар, кажучи, що св. Бруно загинув в 1009 р. на границях Прусії й Руси“²⁾. Розумієть ся, імя Руси в сих звістках прикладаєть ся до тих україн тільки через те, що вони належали до Руської — київської держави; наданне Оди вичисляє границі не етнографічні, а політичні. Взввши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побуже (на Ятвягів), мусимо бачити тут границі Володимирової держави, хоч можливо, що сі границі були ним тільки привернені, відновлені, а не на ново здобуті. На заході й західній півночі сі границі досягали границь східно-словянської колонізації, може й забравши дещо до тієї території від литовських племен, та містили в собі й мішані польсько-українські погранича. Опанованне Перемишля, Червна й ин. городів та боротьба з Ятвягами — се тільки де-котрі моменти в сім доконанім Володимиром ділі. Чи були при тім якісь конфлікти з Польщею, не знаємо.

воду, що записка про прилученне забузьких земель мабуть оперта „на пригадах викликаних подіями 1031 р., коли Ярослав і Мстислав „заяста грады Червеньския опять“; вказуючи що між 981 р. і сею запискою 1031 р. рівно 50 літ, він думає що й рік 981 зявив ся тут через відрахование сеї круглої цифри від події 1031 р. (с. 461—2). При тім одначе він зачисляє записку до першої редакції літописи (1039 р.), а се не певно —могла зявитись вона і при хронологізації літописи. Варто завважити, що старе життє (і Похвала), вичисляючи походи Володимира, не має сього походу на Ляхів—так само і на Хорватів.

¹⁾ a primo latere longum mare, fine Bruzze usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Cracovia et ab ipsa Cracovia usque ad flumen Oddere. Документ, властиво його зміст, захований в збірці кард. Deusdedit з останньої чверти XI в., був багато разів виданий, останнє виданнє (1905): Glanvell Die Kanonensammlung des Kardinals Deusdedit I с. 199. Новійша студія про сю запись: Lodyński Dokument „Dagome iudex“ a „Kwestya sardyńska“ w XI w. (Rozprawę w. hist. filoz., LIV, 1911); тут вказана й література.

²⁾ in confinio predictae regionis (Prucia) et Rusciae — VI. 58.

На певно про конфлікти з Польщею можемо говорити з того часу, як на княжій столі в Польщі за сів Болеслав Хоробрий (992)¹). Але ближше про тодішню боротьбу Польщі й Руси не знаємо нічого, і я тільки позволю собі висловити здогад, що причиною могли бути заборані Володимиром пограничні землі з мішаним залюдненням, або може й які польські землі. Але як і в відносинах до Чехії, де Болеслав не задовольняється тим, що відбирає заборані Чехами польські землі, а пробує прилучити до Польщі й землі чеські, — так було і з Русію. Заміри Болеслава стають нам ясними з подій по смерті Володимира: Болеслав забирає тоді т. зв. Червенські городи, себто верхнє Побужє, а правдоподібно й землі верхнього Дністра. Мабуть на сїм же ґрунті розвинули ся перед тим ворожі відносини між Болеславом і Володимиром, за його життя. Можливо, що вони стояли в певнім звязку і з польсько-чеською боротьбою, коло котрої обертала ся тодішня польська політика. Вже в 992 р., як ми бачили з німецьких джерел, заносило ся на війну між Русію и Польщею. В нашій літописи є під 993 р. похід на Хорватів; може ся „хорватська війна“ лишила ся відгомном боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомном і якоїсь иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за карпатську Україну²).

Пізнійший наш літописець згадує про походи Володимира в глу боку Польщу. Їх найвідповіднійше буде як раз тут умістити. Чим воно скінчило ся тоді, не знати, але ся згадка про глибокі походи Володимира, котрої нема причини легковажити, свідчила-б за тим, що в сій боротьбі гору брав Володимир. Се й само по собі досить правдоподібно, коли візьмемо на увагу сили Володимирової держави й ті иньші політичні справи, що займали тоді Болеслава та розділяли його сили й розбивали енергію (боротьба з Полабськими Слов'янами й Чехами, потім з Німеччиною³). Згадку літописи про пізнійшу згоду Володимира з Болеславом я уважав би натяком, що по першій боротьбі

¹) Про конфлікт з Мешком говорить ще т. зв. Якимівська літопись (у Татіщева I. 38), але се джерело занадто непевне, аби на нїм щось будувати.

²) На сю звістку про хорватську війну пробує потрохи перенести вагу Шельонговский, признаючи комбінативний характер записки 981 р. (Granica Polski i Rusi w X—XI w.—Sprawozd. akad. 1910, II, i Kwestya ruska—здогади переважно слабо уарґументовані і зроблені з невеликим знанням порушених питань).

³) Короткі звістки пізнійших хроністів — Німця Гельмольда (I. 15: omnem Slaviam quae est ultra Oderam tributis subiecit, sed et Rusiam et Prussos) і Поляка Кадлуба (II. 12), що Болеслав підбив Русь, — очевидно, тільки побільшені відгомони його походів на Русь по смерті Володимира.

настала згода між Володимиром і Болеславом, коли він мусів з усіма силами звернутись против німецького цісара (1003). Се потверджує зовсім певна звістка сучасного німецького хроніста Тітмара, що Болеслав видав свою доньку за Володимирового сина Святополка.

Але сей шлюб не поправив відносин між сватами, і згода не була трівка. Той сам Тітмар оповідає, що Святополк увійшов в потайні зносини з Болеславом і за його намовою готовив повстанне проти батька, але Володимир завчасу довідав ся і увязнив сина разом з його жінкою та її духовником еп. Райнберном, приданим їй Болеславом: очевидно, Володимир підозривав Райнберна, що й він приложив рук до сієї справи¹⁾. Дуже правдоподібно, що посіваючи таку фамілійну війну в руській династії, Болеслав сподівав ся здобути сею дорогою інтересні для нього українські землі, і дійсно осягнув був свого — тільки пізнійше, вже по смерті Володимира.

Коли викрили ся ті інтриги в родині Володимира, не знаємо. Бачимо тільки, що незадовго перед смертю Володимира прийшло у нього до нового конфлікту з Польщею: 1013 р. Болеслав завів згоду з цісарем і рушив на Русь, прибравши собі до помочи Німців і Печенігів. Але під час походу прийшло до бійки між Поляками й їх союзниками Печенігами, Болеслав казав вирізати всіх Печенігів, і похід на тім скінчив ся, очевидно — не мавши иньшого результату крім спустошення руських земель²⁾. На иньшій місці Тітмар згадує, що Болеслав уступав ся за свого зятя Святополка³⁾. Не знати, чи не мав і похід 1013 р. сеї мети⁴⁾; але Болеслав при тім мусів мати й загальніші мотиви, що виступили на верх кілька літ пізнійше, і його вмішання в родинні справи Володимира могли бути тільки приводом для політичних плянів — територіальних здобутків.

Так стояли справи з Польщею. Ще меньше, а властиво нічого ми не знаємо, як було з українськими землями на полудень від Карпатів. З українськими землями на їх північних згірях землі закарпатські вязались органічно, і прилученне перших було прилученням, певно, і тих других до Київської держави — по скільки в тім часі могла бути якась трівка і скристалізована українська колонізація — чого властиво з певністю сказати не можемо. В вище згаданім літописнім текстї говорить ся, що Володимир в другій половині свого

¹⁾ Тітмар VII. 52. ²⁾ Тітмар VI. 55.

³⁾ in quantum potuit vindicare non desistit — Тітмар VII. 52.

⁴⁾ Ляницьенко (Взаимныя отношенія Руси и Польши с. 85) згадував ся, що похід Болеслава 1013 р. мав результатом арештованне Святополка; правдоподібнійше може буде уважати арешт поводом до походу.

князювання жив у згоді „с князи околними“ — з Болеславом польським, Стефаном угорським, Олдрихом чеським¹). З Чехією Володимир мусів бути в безпосередній стичности, як вона володіла Краковом (за Болеслава II); хто зна, може були й які конфлікти; може тут лежить зерно тої звістки про похід Володимира на Хорватів²). Коли з Угорщиною Володимирова держава теж стикалась безпосередно й були які політичні стрічі між ними (а на се може натякати ся згадка літописи), то се могло б мати місце і за Карпатами³). Але і тут може бути у літописця ретроспективне освітлення, з становища пізніших відносин до Угорщини.

Я зазначив уже, що літопись збирає війни Володимира для відбудовання Руської держави головню на перших роках його князювання (перші п'ять років). Як ні бідні й випадкові подані нею відомости, як ні конвенціональне може бути розміщення Володимирових походів між тими роками, але в головнім таке групування Володимирових війн на перших роках його правління мабуть не довільне. Пізнійше дві річи опановали увагу Володимира й усе иньше віддалили на другий плян. Одна — то боротьба з Печенігами; я говорив про неї вище⁴) і вказав, якого незвичайного напруження вимагала вона від Руси і якою повсечасною грозою висіла над нею. Переказані літописцем епізоди — то тільки випадково заховані в пам'яті подробиці сієї важкої боротьби: „бѣ рать велика бес переступа“, і добре як у Володимира ставало по за нею сил утримувати попередні територіальні набутки. Другу многоважну сторону в діяльність Володимира несподівано приніс 987 р. Вона виплила з відносин до Візантії.

Останній факт в сих відносинах, зарестрований нашими джерелами — се угода Візантії з Святославом 971 р. Все дальше ховаєть ся в п'ятмі. Можемо здогадувати ся, що угода обома сторонами укладалась неширо й не привела до добрих відносин: на Візантію спадало підозрінне що до смерти Святослава, і добре ознайомлений сучасник ібн-Яхя каже, що по смерти Святослава Русь з Візантією була в неприязних відносинах⁵). Але нагла біда примусила Візантію

¹) Андрихомъ в Лавр., в иньших хибно — Андрикомъ.

²) Див. вище (с. 202) про Хорватів чеських.

³) Шельонговский в цитованій книжці (Najst. drogi), доказуючи брак безпосереднього сполучення між українською Галичиною і порічем горішньої Висли, веде західні дороги з України через Угорщину, але се дуже натягнуто.

⁴) С. 239 — 41.

⁵) Вид. Розена (Императоръ Василій Болгаробойца) с. 177. Одначе звістка ся, кинена принагідно, може бути й загальною характеристикою

звернути ся за помічю до Руси. Се зрештою була не новина, і ми знаємо такі факти в різних формах почавши від часів Олега і до візвання Святослава проти Болгар. Тільки на сей раз помочи треба було против внутрішніх ворогів, ще більш страшних і небезпечних. Звістний вже нам своїм попереднім повстанням Варда Фока (братанич імп. Никифора Фоки) знову забунтував. Імператор Василь, внук Константина Порфирородного, що правив разом з братом Константином від смерти Цимісхія, послав був Фоку проти звістного нам теж Варди Скліра, що оголосив себе в М. Азії імператором зараз по смерти Цимісхія (976). Фока переміг Скліра і зайняв всевластие становище в М. Азії, але коли відносини його до імператора посовались, сам оголосив себе імператором — у вересні 987 р. Повстання пішло йому добре, й при кінці того року військо його вже стояло над Босфором. От у сій великій небезпечности імп. Василь і звернув ся до свого могутного сусіда Володимира.

Володимир згодив ся помогти, але зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру. Василь поставив умову, щоб Володимир в таким разі охрестив ся, і він пристав на се. Ся угода мусіла статись при кінці 987 або що найдалше в перших місяцях 988 р., бо весною чи літом того року Володимир послав вже помічне військо Василю, і той з ним взяв гору над Фокою, витиснув його з побережя, а на другий рік на весну в битві під Абідосом, де знов брало участь і руське військо, Фока наложив головою¹⁾. Руський помічний

русько-візантійських відносин, тому не треба перецінювати її значіння. Деякі, як Успенский, пробують знайти у Візантійців натяки на те, що Володимир з початку піддержував болгарський рух против Візантії, аж доки не увійшов з нею в союз. Але таких натяків властиво нема. Успенский вказує у Льва Дякона (X. 8) назви „скитський“ в описи подій 986 р. (*Σκοιτικὴ συνθήκη, μάχηρα Σκοιτικῆ*) і розуміє тут під Скитами Русь, але сам признає, що у Льва „скитський“ прикладає ся раз і до Болгар (с. 123); отже се й не можна уважати доказом. Про те що похід Володимира на Болгар не можна прикладати до Болгар Дунайських, як робить Успенский і иньші, див. вище с. 486.

¹⁾ В літературі знімало ся питання про те, чи Володимир послав військо, чи сам ходив в Візантію. Се друге виходить з ібн-ель-Атіра (див. низше); те-ж каже ель-Макін і латинський переклад Скіліци. Правдоподібно, се все також недокладности компіляторів, яку бачимо у ель-Макіна. Яхя й Скіліца-Кедрен нічого не кажуть, щоб Володимир сам прибув з своїм військом; оповіданне Яхї тут особливо важне, воно не лишає можливости припускати особисту участь Володимира, як би навіть звістки Атіра і ель-Макіна були свідомими поправками, а не помилками. Васілевский (Ж. М. Н. П. 1876, III) добавач на се натяк і в тексті Псела, але мені здаєть ся — зовсім безпідставно. Успенский (Ж. М. Н. П. 1884, IV) признавав похід Володимира в Константино-

корпус, зложений мабуть з різноплеменних вояків — словянських, норманських і всяких можливих, зістав ся й на далі в Візантії. Два сучасники — Сирієць ібн Яхя й Вірменин Асохік згадують про участь його в візантійських походах в Азії в 999—1000 р. й Асохік каже, що се було те військо, котре випросив цар Василь у царя Русь, як видав за нього сестру; тоді-ж, каже він, Русь „увірвала в Христа“. По його словам, сієї Русь було „шість тисячів пішаків, узброєних списами й щитами“¹⁾. Почавши від сього часу „руський“ чи то „варязький“ корпус стає повсечасним явищем в візантійській армії й невідмінно фігурує аж до останньої чверти XI в. Сі Варяги становили двірську гвардію, прибічну сторожу імператора; пізнійше їх місце заступають західні вояки, особливо Англіїці, що переймають і імя Варягів²⁾.

Але осягнувши своє — діставши поміч від Володимира і з нею перемігши Фоку, імператор Василь не спішив ся виконати свою обцянку — видати свою сестру за Володимира. В поглядах Візантійців їх імператор в порівнянню з володарями всього світа, які-б вони сильні і славні не були, стояв на недосяжній висоті; руський же князь, не вважаючи на свої сили, в дипломатичних візантійських кругах не цинив ся високо: з візантійського двірського формулара середини X в. бачимо, що до руського князя писало ся з меншою етикетю ніж до хозарського кагана, не кажучи за болгарського царя³⁾. Видати „пор-

поль, але не з помічним полком, а пізнійше; але се вже буде зовсім довільним здогадом (правда, що й Успенский висловив його дуже неясно, див. с. 308—9). Берте-Делягард думає, що Володимир вирушив був на чолі свого полку—і се той похід „к порогам“: Володимир чекав на нижнім Дніпрі царівни, а не дочекавши ся, звернув своє військо на Корсунь, і вже потім як здобув його і дждав ся приїзду царівни, післав військо в Візантію. Се вже зовсім суперечить нашим джерелам.

¹⁾ Яхя в вид. Розена с. 40, Асохік в рос. перекладі Еміна (1864) с. 200—1.

²⁾ Про се див. основну розвідку Васілевского: Варяго-русская и варяго-английская дружина въ Константинополь XI и XII вѣковъ — Ж. М. Н. П. 1874—5, передрукована в „Трудах“ його, т. I (1908).

³⁾ До руського князя писалось так: „Лист Константина і Романа, христолюбних римських імператорів, до руського князя“ (*Γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμάνου πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας*), і печатка привішувала ся завбільши в два золотих. З такою-ж етикетю писалось до угорського і до печенізького князя. Але хозарському кагану посилала ся грамота з печаткою в три золотих і надписувалась: „В імя Отця і Сина і св. Духа, єдиного й єдино-правдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднішого й найславнішого кагана Хазарії“ — De cerimoniis II. 48.

фірородну доньку порфірородного імператора візантійського“ за сього північного варвара — се була така тяжка нечесть, на яку можна було зважити ся тільки в остатній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немілою справою.

Щоб змусити його, Володимир звернув ся до ахілевої п'яти візантійсько-руських відносин — кримських земель Візантії. Ми бачили, як ще в середині X в., за Ігоря, і потім знову за Святослава візантійське правительство застерегало ся від претензій руських князів на його кримські землі, до которых ті підходили з півночі і зі сходу, від країв хозарських. Тепер Володимир взяв ся до сього слабого місця. Він пішов походом на Крим, обложив його столицю — Херсонес (Корсунь) і по довгій та тяжкій облозі взяв його. Літописна повість, і незалежна від неї друга повість т. зв. корсунська легенда, що поруч поетичних і взагалі літературних елементів, заховали, очевидно, також і деякі вповні реальні подробиці сеї війни, оповідають, що Володимир, приступивши до міста, пробував здобути його приступом, і для того звелів сипати „приспу“ під мури міста, але Корсуняне зробивши траншею під мурами, забирали землю, і так сей замисел не удався. Плян виголотити місто і змусити до піддання також не удавав ся, облога тягла ся 6 місяців без усякого успіху, аж поки зрада одного чоловіка з міста не дала змоги відібрати обложеним воду, і се змусило місто піддатись¹⁾. Корсунська легенда називає тим винником Варяг Жберна, що запискою, пущеною на стрілі в стан Володимира, звернув його увагу на те, що корабельники проносять запаси і воду до міста, і Володимир, перекопавши дорогу їм, перервав сей довіз і змусив місто піддатись. Літописна повість, повторяючи сю звістку про острогоу, пущену на стрілі Володимирови, позиває її автором попа Анастаса, пізнішого соборного священика київського, взятого туди Володимиром, після того як місто піддало ся; по її оповіданню, більш правдоподібному, Анастас вказав Володимирови напрям міських водопроводів, і той перекопавши їх, відібрав воду у міста і тим змусив Корсунян, що йому піддали ся²⁾. З хронологічних вка-

¹⁾ Цінний коментар до наших повістей про корсунську облогу дав недавно Берге-Делягард в статі Какъ Владиміръ осаждалъ Корсунъ (давнійша робота Голицына Рѣчной и морской походъ Владиміра — Русская Старина 1886, X); його замітки цінні докладним знаням театра війни, топографії старого Херсонеса і його околиць, хоч з самим трактуванням джерел в сій студії переважно не можна згодити ся.

²⁾ Сі дві паралельні епізоди корсунської легенди і літописи треба, очевидно, вважати двома обробленнями одної і тої самої теми; тяжко прийняти їх разом — як то робить Берге-Делягард, думаючи, що з початку

звіок грецьких джерел виходило б, що взято Корсунь десь літом 989 р.¹⁾.

Володимирова демонстрація осягнула своє; немила вість про неї спіткала імператора серед дуже трудних обставин. Після смерти Фоки Склір зійшов знову на верх і підняв нове повстання, а з півночі все сильніше долягали Болгари: син Шімана Симеон по смерті Цимісіхія підняв східню Болгарію, опанував її, а далі почав воювати візантійські землі під час повстання Фоки; майже разом з упадком Корсуня, болгарські війська опанували Верію, сильну пограничну візантійську кріпость в Тесальоніцькій темі, й стали страшні самому Солуневі, другому місту по Царгороді. Приходилось імп. Василю „зложити пиху з серця“. З Скліром увійшов він в переговори й обсилав його всякими ласками²⁾, а Володимирові мусів виконати свою обіцянку: царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбуло ся весілля її з Володимиром, а той відступив назад Корсунь Візантії. „вдасть же за в'їно Корсунь Гр'їкомъ царицѣ дѣля“, як оповідає літописна повість.

Так представляєть ся розвій сих подій з комбіновання звісток наших джерел з візантійськими й арабськими. Важна вказівка, яку дають ці джерела, — що по першій умові Василя з Володимиром наступило між ними непорозуміння, і Володимир, виславши вже поміч Візантії, потім взяв Херсонес³⁾. Яка тому була причина, джерела не

Володимир був остережений Жберном і перервав довіз припасу, потім став робити присну і нарешті Анастас порадив йому перекопати водопровід.

¹⁾ Огняні стовпи на небі, видані 7/IV 989 (Яхя с. 28—9), по словам сучасника Льва Дякона (X 10), провіщали біду, і дійсно Русь взяла Херсон, а Болгари Верію. З огляду на те, що комета 27/VII 989 провіщає у Льва вже землетрус (що став ся в жовтні тогож року), правдоподібно здогадують ся, що Корсунь взято скорше, ніж появилася та друга комета, див. Васілевського Русско-візант. отр. 1. с. с. 156—8, Розен Яхя с. 214—5.

²⁾ Се порозуміння з Скліром стало ся в вересні 989 р. — Яхя с. 25. Очевидно, відносини з Володимиром тоді ще не були полагождені, внакше імператор мабуть не став би так понижати ся перед бунтівником.

³⁾ У Кедрена, з поводу згадки про участь Руси в війні з Фокою, поясняєт ся: ἔτιυε γάρ (імператор) σμμάχίαν προσκαλεσάμενος ἐξ αὐτῶν καὶ κηδεστήν ποιησάμενος τὸν ἀρχοντα τούτων Владιμηρόν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀδελφῇ Ἀννῆ. Як би брати буквально, то виходило-б, що Володимир вислав військо по шлюбi, але від такого парентетичного пояснення не можна вимагати повної докладности. Ще загальніше каже Зо-нара. Більш категорично висловляєт ся ібн-ель-Атір: імператори „прислали у нього (Володимира) помочи й оженили його з своєю сестрою; і

кажуть, але коли зважити, що головне джерело — Яхя відрізняє факт умови про шлюб Володимира від самого шлюбу і каже, що руська поміч прийшла після сїєї умови (не після шлюбу), а наші українські джерела кажуть виразно, що аж по корсунськїм походї цісарівну Анну віддано за Володимира¹⁾, то не може бути сумніву в тїм, що власне проволока зі сповненням шлюбної умови — так прикрої візантійському дворови²⁾, була причиною війни Володимира з Візантисю.

Серед сих подїй якось, видно, непримітно стало ся саме охрещеннє Володимира. Не тільки чужі джерела не дають докладнїйших відомостей в сїй справї³⁾, але, що дивнїйше, й на Руси при кінці ХІ в. про се ходили найрїзнїйші оповідання: „се же не свѣдуче право глаголють, яко крестился естъ в Киевѣ, ини же рѣша: въ Василевѣ, друзи же рѣша инако казующе“, каже літопись і запевняє, що Володимир охрестив ся в Корсунї, після того як приїхала його наречена. Одначе иньше джерело — старе житие Володимира (включене і в „Память“ мнїха Якова), чи властиво уміщена в нїм хронологїчна табличка Володимирових дїл, виразно каже, що він ходив на Корсунь „на третєє лѣто“ по охрещенню; корсун-

вона не схотїла вайти за чоловіка иньшої релїгїї і тоді він прийняв христанство, і було се початком христанства у Руси; оженив ся він з нею і пішов па Варду і вони бились і воювали“. Але коли ми зважимо, що Атір тут компїює, то зовсім зрозуміло буде, як легко він міг помішати умову про шлюб перед висланнем помочи і довершеннє шлюбу по тїм. Яхя висловляє ся дуже докладно, він говорить про умову: „і оженив ся цар Руси з сестрою імператора, після того як йому поставлено умовою, аби він охрестивсь... І післав (імператор) до нього сестру свою. І коли умовились вони про шлюб, прибули війська від царя Руси...“. Як бачимо—докладно, але при найменшїй недокладности в висловленню вийшло-б, що Володимир вислав військо по шлюбі: так воно вийшло вже у компїюатора Яхі ель-Макїна, — нема нічого дивного, що вийшло так і у ібн-ель-Атіра. З огляду на се не можна надавати ваги сїм звїсткам, а супроти виразних вказівок руських джерел (про них низше), що шлюб Володимира відбув ся по походї на Корсунь, вони зовсім відпадають.

¹⁾ На сїй точці сходять ся незалежні від себе й суперечні в иньших точках наші джерела: літописне оповіданнє про охрещеннє Володимира і *Память* чи її джерело.

²⁾ *Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia in purpuro nata, gentibus misceatur*, сказали в Царгородї за Никифора на таку пропозицію Отона В. (*Corpus h. V. XI c. 350*).

³⁾ Візантійцї — не тільки Лев Диякон та Псель, але й Скіліца (Кедрен) та Зонара, що згадують про шлюб Володимира з царівною, промовчують зовсім охрещеннє його й Руси.

ський же похід в сім Володимировім життю має на меті тільки здобути християнських людей для проповіді й священників для охрещення Руської землі. Згадана хронологічна табличка в усякім разі не менш певне джерело, ніж літописна повість, автор котрої не дає нам ніякої запоруки, що його версія автентичніша від тих „інак сказующих“. Коли зважимо ще, що з огляду на відтягання і вимівки імператора Володимир з свого боку мусів усувати все, що могло дати візантійському дворови оправданий повод до таких відтягань (а таким було б певно в першій лінії його поганство),—зовсім певно стає, що він мусів охрестити ся ще перед своєю оружною демонстрацією против Візантії — перед корсунським походом.

До сього-ж приводить і хронологія. Літопись оповідає про охрещення Володимира під 988 р., але тут зібрані в однім прагматичнім оповіданню події багатьох років і тим самим виключаєть ся докладне датованне їх. Згадана хронологічна табличка в житті каже, що Володимир охрестив ся на десятім році по смерті Ярополка (що по її хронології умер 978 р.) і по охрещенню жив 28 років († 1015); се приводить нас до 987 р. Корсунь взято десь літом 989 р. по візантійським джерелам; по табличці воно сталось на третій рік по охрещенню, отже 989 р. Як бачимо, табличка і чужі джерела досить близько сходять ся в своїх рахунках і обопільно себе потверджують. Тому можна з повною правдоподібністю прийняти, що Володимир дійсно охрестив ся перед походом на Корсунь, і то значно скорше. Чи як раз так, як каже табличка — повних два роки перед походом? Се не дуже певно, бо судячи по вищеподаним джерелам, між повстаннем Фоки і взятєм Корсуня не минуло двох літ¹⁾. Але рахунок таблички можна виправдати, прийнявши, що Володимир охрестив ся на початку 988 р. (мартівський 987 р.), що автор таблички перекладав роки від сотворення світа на роки між подіями, і як часто бувало, порахував при тім неповні роки²⁾.

¹⁾ Щоб ратувати сей рахунок, умову цісарів з Володимиром пересявають на кінець 986 р., ще перед повстаннем Фоки. Але Яхя говорять досить виразно каже, що по руську поміч цісарі звернули ся після повстання Фоки.

²⁾ Вихідна точка сього рахунку теж непевна, як я виказую в примітці 11, бо незнати, чи Ярополк дійсно загинув в 978 р. Але вона нам важна як рахункова підстава таблички; її хибність не буде мати значіння, коли будемо виходити з гіпотези, що автор таблички виходив з дати охрещення, означеної роком від сотворення світа. Зрештою можлива й якась инакша помилка при рахунку; в усякім разі лишаєть ся головне: хрещення Володимира стоїть перед походом на Корсунь, відділене від нього певним часом.

При хресті дістав Володимир імя Василя — очевидно, на честь свого проєктованого швагра.

Де саме охрестив ся Володимир—не знати¹⁾. Вище чули ми поговорки, що він хрестив ся в Київі, иньші говорили, що в Василеві (теперішнім Василькові), иньші — що де инде. Може найпростішою і найблизшою до правди гадкою буде, що таки в Київі. Гадка про Василів, місточко, що могло як раз від нового імени Володимира дістати своє імя, дуже привабна, але власне така комбінація й могла ще в XI в. насунути гадку, що там охрестив ся Володимир.

Хрещенне стало ся без великої помпи і розголосу— хоч і нема підстави думати, що було воно та й ним, як думають дякі дослідники, толкуючи тим непевність наших джерел на тім пункті²⁾. Для такої тайности також не можна добачити ніяких важних причин.

Наші давні письменники охрещенне Володимира виводять виключно з релігійно-моральних мотивів, як се й зовсім натурально для них. „Прииде нань посѣщеніе Вышняго“, каже найстарший з них — Іларіон, „...и въсія разум в сердци его, яко разумѣти суету идольския лсти, и възскати единого Бога, сътворишаго всю тварь видимую и невидимую“. На тім же становищі стоїть і Нестор (в житті Бориса і Гліба) натякаючи на якусь „спону“ (перешкоду, прикрість), наведену на нього Богом, щоб спам'ятати його і навернути на праву віру— „явленіе божіе быти ему крестьяну створи ся“. Такі ж загальні натяки на боже просвіщенне, вплив Святого Духа повторяють ся в ниньшніх старих пам'ятках; вони проходять провідною гадкою і через літописне оповіданне, що до недавна було вихідною точкою й для сучасної історіографії, і тому варта особливої уваги. В ній Володимир малюється запаленим прихильником поганської віри, нечуваним женолюбом і розпустником, але ласка божа стереже його. До нього приходять місіонарі ріжних релігій, намовляючи його кождий на свою віру: Болгари-Магометане, „Німці от Рима“, хозарські Жиди, нарешті грецький „фільософ“. Володимир одначе не здається. Він постановляє

¹⁾ Літературу про час і обставини охрещення Володимира див. в примітці 12.

²⁾ Скруль недавно пішов так далеко в сих здогадах, що вважає тайним не тільки хрещенне Володимира, але і трактат цїсарів з ним і обіцянку руки царівни, і думає, що похід Володимира став ся за змогою з цїсарями: його дїверсія на Корсунь мала оправдати в очах візантійського громадянства таку негідну річ — відданне царівни за Володимира; тому й Анастас, передаючи місто Володимирєви, поступав згідно з волею цїсарів і т. в.

„испытати о всѣхъ вѣрахъ“. По нараді з боярами й „старцами градскими“ посилає десять мужа на звідни; вони оглядають різні обряди і вернувши ся, захвалюють перед Володимиром грецьку віру: бояре підтримують їх оповідання прикладом покійної кн. Ольги, „яже бѣ мудрѣйши всихъ человѣкъ“, і Володимир постановляє охреститись, але ніби для більш відповідної форми іде на Корсунь, змушує імператора видати за нього сестру, а при тім заявляє готовність охреститись. Але хоч при облозі Корсуня Володимир прирік охреститись, як що візьме місто, і з тим йому прислали цесарі свою сестру,—він ще вагаєть ся, і аж чудо—що очи йому чудесно загоїлись, приводить його до охрещення. Охрестивши ся в Корсуні, він побрав ся з царівною, і забравши з Корсуня священників і різні святощі, вернув ся до Київа. Тут насамперед нищить ідоли, а далі збирає з цілого Київа людей на Дніпро, і так стало ся всенародне хрещення¹⁾.

Історичну нестійкість цього оповідання вказано тепер вже вповні. Ми бачили, що в дійсности ініціатива в зносинах Володимира з Візантією вийшла не від нього, але від Візантії, й проєкт шлюбу був не оконечною, а вихідною точкою в справі охрещення Володимира. З психологічного становища беручи, поступованне Володимира в літописи зовсім неймовірне²⁾. Літопись комбінує різні перекази, різні виводи і мотивовання Володимирового хрещення, громадять одні на другі, так що одно другому входить в дорогу і перебиває. Намови грецького місіонера, неважаючи на всі свої аргументи, котрі мусіли очевидно в своїй версії переконати Володимира і привести до хрещення,—кінчать ся нічим, бо Володимир переносить справу на раду бояр, а з сеї наради виходить проба вір через посольства. Мотив посольств збирає всякі аргументи за перевагою грецької віри, але всі заходи кінчать ся новою оцінкою бояр, яка завертає справу назад до пункта, який сам по собі без всяких проб міг рішити справу—посилаєть ся на приклад мудрої Ольги (мотив, з якого виводить Володимирове охрещення „Память“ Якова). По сім похід на Корсунь мав би значінне тільки як простий спосіб здійснення вже міцно прийнятого рішення (так як в старім житті Володимир просить Бога „дати“ йому сей город, аби звідти дістати попів і учителів християнства „на всю землю“). Одначе з дальшої історії походу виявляєть ся, що ніякого певного рішення у Володимира нема: в оповіданні вривають ся мотиви з тих версій, де корсунський похід, очевидно, слу-

¹⁾ Іпат. с. 56—80.

²⁾ Сю сторону свого часу докладно вияснює Голубінський в своїй аналізі літописного оповідання.

жив провидінню способом, щоб провести Володимира на християнську віру незалежно від його замірів і плянів: він ухиляється від охрещення до останнього, але хвороба і чудесне одужання нарешті приводять його до хреста.

Сей мотив — приведення Володимира провидінням до охрещення против його волі і свідомости, здається, був розвинений в старій традиції на тлі народніх і поетичних оброблень його женолюбства, еротизма, кажучи по теперішньому. Через прізму книжної, церковної письменности пройшли тільки деякі уривки сього старшого Володимирового епосу¹⁾. Літописна повість описує його монструальну пхоть, котра потребувала не десятки, а сотні жінок, так що не вдоволяючи ся своїми гаремами, він ще забирав мужніх жінок і дівчат у своїх підданих²⁾. Ріжні фрагменти старих переказів і пісень описують його „сватання“ — заходи дістати жінку то з того, то з другого високого, неприступного роду, — заходи закрашені суворою, жорстокою закраскою, що кінчать ся наругою мстивого князя над гордою красунею, яка не хотіла його. Так сватає він (в наведеній вище записі) Рогнідь, княжну полоцьку, і зневажений нею, здобуває її силоміць — силою бере місто і вхопивши Рогнідь, безчестить її на очах батьків, а потім убиває її батька. Далі — в корсунській легенді — посилає „воєводу свого Олега“ до „корсунського князя“, просити за себе дочки його; корсунський князь посмівається ся з такої фантазії „поганого“, тоді Володимир іде під Корсунь, стоїть під ним дев'ять місяців і таки здобувши город, знов безчестить княжну³⁾, котрої руки доби-

¹⁾ Пок. Голубинский пробував раціоналізувати ці сотні підложниць, толкуючи, що тут може бути мова про невільниць призначених для торгу (І с. 146). Але в дійсности маємо тут поетичний гіперболізм, який зовсім не потрібно раціоналізувати.

²⁾ В сучасній билинній поезії заховали ся тільки ослаблені відгомни сей теми, вь билині про те, як сватав Дунай за Володимира доньку литовського короля: саме сватання Володимира відійшло в сій билині на другій плян супроти її другого епізода — поєдинку Дуная з „поляницею“, сестрою Володимирової нареченої. В більшости варіантів її все-таки литовський король відмовляє ще своєї доньки Володимирови — в деяких відзивається ся досить непочестно про нього (напр. Гильфердинга II с. 102. В'єломор. билины 79), і Дунай змушує його до згоди силою, побиваючи його і його людей. Але в деяких варіантах сей головний мотив атрофірував ся зовсім, і король відразу дає згоду на шлюб (літературу див. вище с. 436, спеціальна праця Лободи: Русскія билины о сватовствѣ, 1904).

³⁾ Легенда описує се з особливою суворою докладністю: „князя корсунського и со княгинею поимать, а дщер ихъ к себѣ взял въ шатер, а князя и княгину привяза у шатерныя сохи, и съ ихъ дщерику“

вав ся, і безчестивши, вже помітує нею—віддає за Варяга Жберна, що йому поміг здобути місто, а сам бере собі ще вищу ціль—царгородську царівну: посилає Олега і Жберна до Царгороду, просити царівни, грозячи, як не дадуть, зробити з Царгородом те саме, що зробив з Корсунем. І виманивши царівну у братів хоче і з нею „безв'їріє (вар. беззаконіє) сотворити“—аж тут мішаєть в се рука божа і наславши сліпоту на нього змушує замість того хрестити ся. „Прельщенъ бысть женою и наконецъ обрѣте благодать божию“, резюмує провідну гадку один з варіантів—через похоть жіночу рука божа справила Володимира до правої віри і спасення.

Полишаючи на боці такі надприродні, провіденціальні пояснення Володимирового навернення, мусимо пошукати більш реальних і конкретних мотивів в обставинах Володимирової діяльності, в його становищі володаря і політика. Ми бачили до тепер Володимира в ролі політика, державного мужа в повнім значінню того слова—одного з видатнійших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсіпану руську державну систему. Він, далі, звязав сю слабо злучену систему земель династичним звязком, і се значно зміцнило її в порівнянні з попередніми часами. Не виключаючи моральних елементів, ми і в иньшій многоважнім його ділі—перейнятю християнства мусимо на сам перед пошукати тих самих державних мотивів: у таких політиків з покликання все перед усім обертаєть ся наоколо тих державних інтересів.

Ми бачили, що ініціатива союзу вийшла від Візантії. На прошеніє помочи Володимир відповів жаданнем руки візантійської царівни. Се на око зовсім марне жаданне набере для нас значіння, коли ми перенесемо ся в світогляд людей X в. Не тільки Рим Старий і Новий (Візантія) вірили в своє вибране становище між державами й народами, як держави над державами, як центри світового житя,—але сим поглядом перейняті були і „варварські“ народи. Для них Візантія була ідеалом блиску, слави, культурности, візантійський імператор—недосяжним ідеалом могутности, власти, впливу, престіжа, щось як Людовик XIV в очах сучасних європейських потентатів і потентатиків, тільки ще в значно більшій мірі. За сим імператором стояла традиція „вічного Риму“, авреоля високої культури, слави, могутности, недосяжної величи, від простих смертельників відрізаної стіною штучної, вередливої, невимовно привабної для варварської фантазії церемонії й етїкети, де дивним способом лучили ся в чарівнім фокусі

пред ними беззаконство сотвори, и но трех днех повелѣ князя и княгиню убити, а дшер их за боярина Ижберна дал“. Текстъ у Шахматова Корсунская легенда с. 46—8.

елементи античні з східними. І варварські володарі навипередки запобігали візантійського двору, щоб у нього перейняти для себе щось із сеї авреолі; як планети світять відбитим сонечним світом, так вони хотіли взяти на себе щось із цього світового огнища, щоб ним засвітити перед очима своїх варварських підданих і піднести в їх очах себе, свою владу і повагу. Тут була не сама тільки дитяча охота до блискучих цяцок: організація варварських держав вимагала передо всім піднесення престижу влади, бо вона звичайно в сих примітивних організаціях занадто низько стояла. З сих мотивів розшибають ся варварські королі й князі за візантійськими регаліями, візантійськими титулами, візантійськими царівнами. Трудно знайти європейську державу, щоб між її інсігніями не було якоїсь „римської“ корони, чи чогось такого иньшого. Русь не була винятком.

Пізнійший візантійський полігістор Грігора (XIV в.) каже, ніби й якийсь руський володар (ὁ Ρωσικός) дістав титул стольника (τοῦ ἐπιτῆρος τραπεζίτης) ще за часів Константина Вел.¹⁾ Для часів Константина се, розуміється, неможливо, але тут може крити ся пам'ять про якийсь факт наділення подібним титулом руського князя дуже давніх часів.

В своїх поученнях синови дід імператора Василя, Константин Порфирородний дуже докладно застановляє ся над тим, як вимовлялись від того рода варварських жадань. Се поучення о стільки характеристичне і для русько-візантійських відносин, що варто його зачитувати, тим більше, що між тими претендентами на візантійські гонори Константин виразно називає й Русь.

„Коли Хозари, або Турки (себ то Угри), або Русь, пише Константин, або який иньший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевняти ся, аби прислано йому царських убрень, або корон, або орнатів (στέλαι) за якусь прислугу або поміч, то так вимовляти ся, що такі орнати і корони, звані у нас камелавками, не людьми зроблені“, але прислані від Бога ангелом імператора Константин і не можуть бути взяті коли будь з св. Софії, ані кому небудь дані.

„Але перейдїм, пише імператор, до иньшого рода абсурдних і ганебних жадань, аби послухав і довідав ся ти, як на них гідно й відповідно відказати. Коли який з сих невірних і невизначних північних народів почне допевняти ся, аби посвоячити ся з імператором Ромеїв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку видати за імператора або його сина, треба тоді такими доводами відмовити на се

¹⁾ Corpus hist. Byzant. т. XXIV с. 239.

недорічне жадання, що й на се є заборона, страшна і непорушна по-станова святого і великого Константина“. Вона забороняє імператорови своячити ся з чужими, особливо невірними народами,—виключивши тільки Франків, додає імператор супроти шлюбу Отона з візантійською царівною. Коли-ж би хто покликував ся на факт, що імп. Роман видав свою внучку за болгарського царя Бориса, то на се відповісти, що Роман був чоловік неучений і неписьменний, не був вихований на дворі, і за той шлюб він мав велику ганьбу та й досі мають йому то за зле¹⁾.

Як бачимо, Константин також згадує за руських князів, що вже перед тим допевнялись собі інсігній від Візантії. Нічого дивного, що й Володимир, будуючи руську державу, забажав для сієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цісаря, захотів придягнутись авреолью царгородського двору; ми знаємо, що він кавав робити собі монету з своїм портретом в цісарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвяченням з візантійським двором вязалось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсігній. Се нас приводить до дуже інтересної з культурно-історичного погляду легенди — про т. зв. Мономахові регалії; я мушу спинитись тут коло неї, хоч би як найкоротше²⁾.

В XVI — XVII в. була широко розповсюджена легенда про перенесення на Русь царських регалій з Візантії. Найбільш популярна версія, уложена в літературні форми великоруськими книжниками в 1-ій чверти XVI в. і слідом перейнята московським правительством,

¹⁾ De adm. 13.

²⁾ Важнійша література: Оболенскій Соборная грамота духовенства, Вельтманъ Царскій златой вѣнецъ і т. н. — Чтенія московскі 1860, I; Макарій Історія рус. церкви П² с. 288, 1860, I; Прозоровскій Обь утваряхъ приписываемыхъ Владимиру Мономаху — Записки отд. рус. и слав. арх. русскаго археологич. общества т. III і Труды III зїзду т. II (в додатках); Терновскій Изучение византийской истории, II с. 155 і далі; Васильевскій Русско-византийскіе отрывки, I — Ж. М. Н. II. 1875, XII. Regel Analecta byzantino russica с. LVII і далі; И. Толстой О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Записки имп. рус. археол. общ., и. серия т. III; Бѣляевъ Byzantina II с. 216; Ждановъ Русскій былевой эпосъ гл. I; Кондаковъ Русскіе влады I с. 60 і далі і його ж Русскія древности т. V с. 40 і далі; особливо інтересні тут праці Регеля і Жданова. Див. ще мою Історію Київщини с. 126, і вказану низше на с. 509 новійшу полеміку з Кондаковим в справі Мономахової шапки. Окрім того, з літературного боку — статі Веселовского в Історію русск. словесности Галахова 1880, I с. 409 і далі, Разысканія въ области духовнаго стиха — Записки петерб. акад. т. 45, Пыпина Історія русской литературы, II гл. 1.

що положило її в основу прав на царський титул¹⁾, оповідає, що Володимир Мономах вислав військо на Греків, ідучи за прикладом давніших походів на Візантію; се військо спустошить візантійські землі: настрашений імператор Константин Мономах посилає в Київ послів з дарунками і з царським вінцем, вони коронують Володимира, і той передає царські регалії своїм потомкам. При тім в деяких версіях додаєть ся, що Володимир поручив своїм потомкам переховувати ці регалії, але не короноватись ними, аж до часу, коли поставить Бог царя, — таким був цар Іван IV, що власне використав сю легенду для санкції свого царського титулу²⁾.

Ся легенда, безперечно, досить нової дати. Вона має в собі багато анахронізмів, як в титулах послів, так і в імені імператора: Константин Мономах умер, коли Володимир Мономах мав тільки два роки (тому в деяких пізнійших компіляціях імя Константина поправляєть ся на Олексія Комнена). В „Слові о погибели Руської землі“, зложенім десь у в другій половині XIII в., бачимо що йно перші завязки легенди: тут імператор (Мануїл) посилає Володимирови дарунки, аби він „под ним Цесарягорода не взялъ“³⁾. Свою пізнійшу форму вона дістала очевидно в дальших століттях.

Поруч сеї версії, прийнятої вкінці в московськiм письменстві, були й пньші. Одна говорить, що Володимир Мономах здобув ті інсігнії під час походу в Крим, від генуезького губернатора м. Кафн⁴⁾. Друге оповідання говорило, що царською короною короновано св. Володимира: при тім його війна з Греками перетворила ся в похід на Царгород⁵⁾.

Коли поставити коло себе всі звістні нам перекази, то стає дуже правдоподібним, що вони розвинули ся з початкової легенди про те, як Володимир Вел. здобув інсігнії своїм походом на Крим; з сієї початкової легенди пішло дві версії: одна говорила про похід на Крим (що був потім модернізований, і замість Херсонеса і Греків явилась Кафа і Генуезці), друга оповідала про похід на Царгород, а

¹⁾ Вона вирізана була 1551 р. на царськiм місці в московськiй катедрі.

²⁾ Найраніша редакція сеї версії — Спиридона Савви, у Жданова ор. с. додаток IV, варіанти в закінченню див. у Карамзіна II прим. 220 і Жданова с. 127.

³⁾ Вид. Лопарьова с. 24 (Памятники др. письм. ч. 84).

⁴⁾ Герберштайн, пер. Анонімова с. 37 (пор. с. 16), Стрийковскій вид. 1846 т. I с. 188, ту ж історію повторяють Петрей, Герера, Де Моріні — Жданов ор. с. 120.

⁵⁾ Сборникъ русскаго истор. общ. т. LIX с. 437, 474, 504, 527 і тексти у Жданова ор. с. с. 62—3.

імя „старого Володимира“ заступила іменем його славного правнука-іменника, що теж був посвоячений з візантійським домом і мав війну з Візантією¹). Початкову версію — про Володимира Вел. ми маємо тепер тільки вже в скомбіновану з Мономаховою; але се власне промовляє за її давністю²).

Сей літературний вивід вповні відповідає історичним обставинам. Чули ми вище, як руські князі просили у Візантії інсигнії; дуже правдоподібно, що й Володимир з рукою візантійської царівни дістав якісь інсигнії, не царські (се менш правдоподібно), але напр. корону кесаря, і нею коронував ся. А ргію се зовсім правдоподібно. Пробувано підперти сю правдоподібність і позитивними фактами.

Так в патріаршій грамоті 1561 р., що потверджувала права московських царів на їх титул, пробувано прочитати в вишкробанім місці згадку про коронування Володимира Вел., одначе річ ся зістаєть ся непевною³). З другого боку недавно пробувано довести, що найважнійша з „Мономахових“ регалій — корона (т. зв. шапка Мономаха), відкинувши пізнійші части, дійсно візантійська корона десь XI — XII в., в такім разі було-б можливо одно з двох, або — що се шапка Володимира Вел., яка в пізнійшій традиції була надана його іменнику Мономаху, предку московської династії, що перехувала сю памятку, або — се корона Володимира Мономаха — і сей факт власне міг замінити імя Володимира Вел. іменем Мономаха в легенді. Одначе візантійська генеалогія корони зістаєть ся непевною, й иньші боронять її східного, і то пізнішого початку⁴). Отже сі до-

¹) Про неї див. в мойй Історії Київщини с. 127.

²) До такого виводу прийшов Жданов оп. с. с. 123 і далі; тільки він при тім думав, що царське вінчання було відгомоном шлюбного вінчання Володимира (с. 144 — 5). Посереднім моментом для переходу від Володимира Вел. до Володимира Мономаха він уважає похід Володимира Ярославича за часів Константина Мономаха, але імя сього імператора легко могло зявитись за для його іменника — руського Мономаха.

³) Регель Аналекта с. LXX — I, против того замітка Мілюкова Главныя теченія русской исторической мысли I¹ с. 157 прим. 2 і Жданова оп. с. 142.

⁴) Візантійського характеру корони боронив Кондаков в вище згаданих працях; вкінці він зачислав її, з огляду на деякі дрібні технічні деталі, до XII в., але сього погляду не мотивував (Клады с. 75). Його виводи виклигали ряд закидів: Соболевский (Мономахова шапка и царский вѣнец — Археол. извѣстія 1797, III) уважав її перебіркою княжого клубува. Анучін (Археологическое значеніе „Мономаховой шапки“ — ib. V — VI) боронив можливости орієнтальної роботи. Нарешті покійний уже Філімонов (О времени и происхожденіи знаменитой шапки Мономаха — Чтенія моск. іст. товариства 1898, II) категорично заявив,

води поки що тільки гіпотетичні. Третій факт маємо певний: се портрети Володимира в царських регаліях на його монетах. Але доказова сила його слаба, бо царські портрети були на візантійських монетах, що служили тут моделями. Отже з історичного становища коронація Володимира зостає ся поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною.

Вертаю ся до попереднього.

Імп. Василь поставив умовою шлюбу з царівною, щоб Володимир охрестив ся. Яхя каже навіть, що він зажадав, аби Володимир охрестив весь свій нарід, але се могло зявити ся як вивід з пізнішого, хоч і в такім жаданню теж нема нічого неможливого. Для Володимира не було труднощі ні в тім ні в сім. Християнство було найважнішою складовою частиною візантійської культури, в певній мірі — і державного укладу Візантії, тож зближуючись до Візантії, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і льогічним — приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне політичне значінне буде мати розповсюдненне з княжої руки серед народів його держави з їх ріжнородними, але примітивними, слабо виробленими релігійними формами, релігії нової, культурної, з її багатим змістом, виробленими формами, міцною ерархією, релігії що мусіла-б опиратись, як на свою підпору, на княжу власть і звязувати новим культурним узлом ріжнородні народи і області його держави. Розумієть ся, не маємо права при тім відкидати зовсім мотивів морального характера: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо вповні прийняти, що він сам стояв потім під щирим впливом нової релігії, але не можемо й ігнорувати сієї політичної сторони релігійної справи, навпаки — мусимо як раз з неї виходити.

Справа нової релігії стояла тим лекше, що на Руси християнство не було чимсь зовсім новим. Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних часів мусіла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цілими місяцями пересиджували в Царгороді „коло св. Мама“, в кримських грецьких містах, в Тмуторокани, — ті Русини, що служили вже в початках X в. в Візантії або ходили

що се шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана звідти 1317 р. Узбеку, а той подарував її Калиті. Його праця одначе, скільки мині відомо, не вийшла досі в цілости, й не можна оцінити його аргументації.

туди помічними полками, нарешті — навіть ті руські полки, що грабували візантійські землі — всі вони аж надто мали нагоди пізнати ближше християнство; а при тій впливі, який взагалі мала візантійська культура на перенятливу словянську натуру, при слабості й невиробленості словянської релігії — легко могли підпадати впливу християнства. Життя (Стефана Сузького, Георгія Амастрідського) оповідають в формі чуд про вражіння, яке робило християнство на руських розбшаків; чи не мали місця такі впливи, такі вражіння, тільки в звичайніших, буденніших формах, скрізь де стикав ся світ русько-словянський з грецьким?

Ібн-Хордадбег ще в 2-ій пол. IX в. оповідає про руських купців, що вони називали себе християнами¹⁾, і нема причини приймати се скептично. Християне могли вже й тоді бути між ними.

Так само нема причини відкидати звісток про навернення на християнство якогось значнійшого числа Русинів по поході 860 р., заходами візантійського правительства і єрархії. Охрестив ся мабуть і сам князь Аскольд. Патр. Фотий каже про висланне на Русь єпископа²⁾. Єпископська катедра була і в руській Тмуторокани³⁾.

Від 860-х рр. можемо датувати ісповання в Києві якоїсь більшої громади християнської Руси, що не лишила ся без значіння в пізнійшій розвою християнства й християнської культури. Справедливо вказують, що дуже швидкий розвій християнства, духовної верстви, словянського письменства від Володимирових часів не можна собі представити без попереднього — без значнійших християнських громад в X в.⁴⁾ Наша Повість згадує церкву св. Ілі в Києві на Подолі над Почайною в першій половині X в.⁵⁾ Цікаво, що ся київська церква присвячена як раз тому святому, що в релігійнім світогляді Словян і Русн спеціально заступив місце бога-громовника Пе-

¹⁾ Вид. де Гье с. 116.

²⁾ Див вище с. 404—5, 408.

³⁾ Див. нижче.

⁴⁾ Ламанській ор. с. гл. XXV.

⁵⁾ Повість називає її: „сборная церква“: Се очевидно переклад грецького *καθολική ἐκκλησία* в оригінальнім тексті умови 944 р., — в умові говорять ся про парохіальну, публичну церкву (в противність домовій). Трудність заходять тільки в тім, що умова говорить теж про присягу християнської Руси в церкві св. Ілі, — отже чи се мова йде про одну, чи про дві церкви св. Ілі, одну в Києві, другу в Царгороді, де - б мали присягати відпоручники при уложенню умови? Мені здаєть ся, що тут іде мова про одну церкву — київську, і в умові наперед заведено церемоніал, як має бути потверджена умова в Києві. Але чи саяк чи так, тільки київська церква св. Ілі зовсім певна: за се ручать докладні топографічні вказівки Повісті.

руна: се вказує на певне приладження нового релігійного світогляду до давнього.

В трактаті Ігоря з Візантією 944 р. християнська Русь виступає поруч поганської, навіть на першім місці. Очевидно між княжою дружиною, в двірських кругах і взагалі між вищими верствами в Києві було тіснє хрещеної Русі вже досить багато. Тим пояснюють ся факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга охрестила ся сама. Лишаючи на боці питання, де вона охрестилась, мусимо в усякім разі признати, що познайомилась вона з християнством на ґрунті, в Києві: їдучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою з Києва якогось свого священника Григорія. Святослав, як оповідає літописць, не схотів охрестити ся, хоч як намовляла його мати, але християнство не було ніяких перепон далі розвиватись: „аще кто хотяше волюю креститися, не браняху, но ругахуся тому (насмівались)“, зауважає літописець, і тут можуть бути реальні спомини. Християни згадують ся в Києві і в перші роки Володимирового князювання: літописць переказує історію, як в жертву ідолам хотіли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивленне забили і батька і сина¹⁾. Новіші розкопки коло Десятинної церкви викрили чимале християнське цвинтарисще з часів перед Володимиром, в ближшій сусідстві княжого двору.

До річи. Автор літописного оповідання має те переконання, що перші кийівські християне були Варяги: „мнози бо бѣша Варязи крїстьяни“ поясняє він з поводу згадки про церкву св. Ілі. Легко пояснити, як склалось у нього таке переконання: княжа дружина, що по умові з Візантією присягала в церкві св. Ілі в 944 р., була на його думку варязька; згадані мученики християне, забиті за Володимира, були теж Варяги²⁾. Але, розуміть ся, в дійсности такої національної виключности

¹⁾ Іпат. с. 54 — 5, пор. вище с. 326 — 7. Ламанский припускає, що при тій нагоді був погром християн в Києві, і що се привело до напруження між Візантією й Русію, яке згадує Яхя. Я думаю, що про такий погром, коли б він був, наша літописць потрапила б нам сказати де що більше як про убийство Варяга, а для напруження з Візантією були й інші причини.

²⁾ Сей погляд літописи розвивув у своїй історії руської церкви пок. Голубінский (I гл. 2), уважаючи Варягів учителями Русі що до християнства. Він знайшов собі в тім прихильника в пок. Малишевскім, що піддержав і далі розвинув сей погляд в своїй рецензії на працю Голубінского (Записки пет. ак. ХІІ с. 52) і в спеціальній статі: Варяги въ начальной истории христианства въ Киевѣ, 1887. Замітки против сеї теорії новіше у Ламанского оп. с. гл. ХІІ.

Окрім літописи Голубінский покликнував ся ще на сагу про Олава Трігвасона, що оповідає, як сей Олав, вихрестивши ся в Греції, привіз

не могло бути: коли Варяги, приходячи на Русь і з Русинами ходячи в грецькі землі, знайомились з християнством і приймали його, то з самими Русинами мусіло се початись ще давніше, бо вони ще частійше знайомили ся з християнством, і християнської Руси мусіло бути далеко більше, як тих Варягів.

Таким чином ґрунт для християнства в Києві був уже приготований, і в самій київській князій династії були християне. Володимир сам мусів близше знати християн, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Тому перехід на християнство не був для нього чимсь незвичайним. Важніше було те, що перемінивши сам релігію, він — чи під впливом Візантії (як каже Яхя), чи з власної ініціативи — доложив усяких старань до того, щоб ту нову релігію розповсюдити в своїй державі й можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала глибока політична ідея.

Наші відомости про заходи Володимира коло розповсюдження християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумніву, що він дійсно заходив ся коло розповсюдження його по своїй державі, і то дуже енергічно, не спиняючись і перед певним натиском. Іларіон, що сам, правдоподібно, був свідком сих заходів, виразно свідчить, що Володимир, охрестивши ся сам, „подвиже ся паче и заповѣда по всей землѣ своей хрестити ся во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славити ся святѣй Троицѣ... и не бысть ни единого же противяще ся благочестному его повелѣнню: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелѣвшаго крещаху ся, понеже бѣ благовѣрие его съ властію съпряжено, и въ едино время вся земля наша въслави Христа съ Отцомъ и съ св. Духомъ“. Не менш категорично висловляеть ся старе житие і з ним мнїх Яков. Володимир, кажуть вони, „всю землю русскую крести отъ конца и до конца, храмы идольския и требища всюду раскопа и посѣче и идолы вся съкруши и всю землю русскую и грады честными церквами украси“.

Літописнь оповідає про все се ширше. Володимир скоро прий-

звідти на Русь єпископа і намовив Володимира й його жінку Аллогію (себ то Ольгу) охреститись — *Antiquités russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves, I, 1850* (тут подані три редакції цієї саги). Се оповідання одначе звістне нам в значно пізнійших редакціях (XIII в.) і при загальній тенденції саг — побільшати роллю й значінне своїх героїв, не має важного значіння; тим більше що одна з сих редакцій — редакція Гаймскрінґлі нічого не говорить про участь Олава в охрещенню Руси. В новім виданню (I² с. 256) Голубінский сам уже не привязував до сеї саги особливого значіння.

шов з Корсуня до Київа, зараз звелів понищити ідоли: одні порубали, иньші попалили, а ідол Перуна привязавши конєви до хвоста стягнули з „гори“ на Дніпро; при тїм дванадцять мужа били його палицями; потїм викинули ідола в Дніпро, й Володимир звелів відпихати його від берега, аж доки пропливе за пороги; за порогами його викинуло на мілину, „що й досї зветь ся Перуна рѣнь“. Після того Володимир заповів по Київу, аби всі без виїмку йшли на ріку, хреститись, і люде радісно сповняли се велїннє, покладаючнсь на те, що нова віра мусить бути добра, коли її прийняли князь і бояре. Другого дня грецькі священники з Корсуня і з Царгорода, що приїхали з царівною, охрестили в Дніпрі нарід, а Володимир після того звелів ставити церкви на місцях, де були ідоли, „и нача ставити по градомъ церкви и попы, и людїє на крещенїє приводити по всемъ градомъ и селомъ“¹⁾.

Де що в сїм оповіданню оперете, очевидно, на місцевих перекazah і має в собі реальне зерно. Так про якесь всенароднє охрещеннє людей в Київі говорить ще й Нестор в житїї Бориса і Гліба²⁾, і ми, правдоподїбно, маємо тут факт. Про нищеннє ідолів з усякими глазуваннями в Новгородї оповїдає Новгородська літопись³⁾. Але маємо й таке, що нїяк не може бути прийняте. Як не звїстне було-б у Київі християнство, скїльки-б не покладав ся Володимир на вплив своєї власти, про котрий говорить Іларїон, — все таки нагло кликати нарід до хрещення на ріку без всякого попереднього приготування було б дуже дивно і не тактовно з боку Володимира, а нищити ідолів перше, нїж люде були приєднані до християнства, було-б уже чистою провокацією. Саме літописне оповїданнє припускає, що бояре Володимирові охрестили ся скорше, і се зовсїм правдоподїбно: скорше можна було привести до хрещення двір, як ціле місто: мусимо припустити довші заходи Володимира коло приготування та прихилення до нової віри народу. Все се не стояло зовсїм у звязку

¹⁾ Іпат. с. 81.

²⁾ У Нестора вся історія виходить рядом чудь. Володимир охрестив ся через якусь чудесну пригороду: „сему Богъ спону нїкаку навѣды и створи быти ему хрїстьянину, яко же древле Плакидѣ“ (ниже він се називає: „явленїє божїє“); хрестивши ся сам, Володимир зараз велить хрестити ся, „вельможамъ своимъ и всѣмъ людемъ“ і се теж виходить моментально: „слышите чудо исполнь благодати, како вчера заповѣдая всѣмъ требу приносити идоломъ, а днесь повелѣвасть хрѣстити ся“... Рівнож чудом було те, що ніхто не противив ся тому велїнню, „но акы издавна научени, тако течаху радующе ся къ крещенїю“ (виданнє Срезневского с. 6 — 7).

³⁾ І Новгород. с. 65.

з походом на Корсунь, бо він, по всякій імовірності, мав самотню метю—змусити імп. Василя, аби вислав нарешті царівну до шлюбу, і виник зовсім несподівано. По літописи справа виглядає так, що аж після сього походу з Корсуня та Царгороду здобув Володимир священників для охрещення, і старе життє Володимира представляє ніби то де инде крім Корсуня Володимир не міг знайти попів і учителів християнства для своїх людей. Але в дійсности він мав їх і в Києві, міг понад те дуже легко дістати скільки йому було потрібно і з Греції, і з Болгарії, і не потребував для того ходити походом на Греків, а міг свої заходи коло приготування людности до нової віри повести зразу, як рішив охрестити ся сам.

Не маючи причин приймати безпосередню звязь християнської проповіді з походом на Корсунь, ми одначе тратимо разом з тим і підставу для хронології київського хрещення. 988 рік, під котрим уміщена в літописи ціла історія від походу на Корсунь і далі, вправді може бути роком охрещення Киян, але певности в тім нема. Охрестивши ся сам, Володимир міг, розумієть ся, зараз забратись до приготування до християнства бояр і київського люду, та протягом року привести його до всенароднього хрещення. За тим, що се досить скоро стало ся по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещенне Руси безпосередно вязеть ся з охрещенням самого Володимира: натяків на якийсь довший час між ними нема. Більше тут поки що неможна сказати.

Що не вважаючи на приготування, не всі люде йшли так радісно й легко до хресту, як то представляє літопись, нема що казати: для того хіба потрібно-б було чуда, яке й припускає Нестор. Іларіон натомість підносить вплив страху. Се певно; тільки ледви чи уважав Володимир відповідним брати ся до гострих репресій. Та по за границями більших міст вони були й неможливі.

По більших містах, де були більші осідки дружини й купецтва, що провадило заграничну торгівлю, ґрунт був до певної міри приготований, як і в Києві. Се особливо могло бути в містах на великій грецькій путі: по містах ближших до чорноморського побережя та по таких великих купецько-дружинних гніздах, як Переяслав, Чернігів і т. н. Тут навіть могли бути й церкви. Хрестячи Киян, Володимир, певно, зараз же заходив ся коло росповсюдження християнства по тих иньших більших центрах, наскільки ставало в нього для того відповідних сил—проповідницьких і взагалі церковних. Але безпосередні відомости з них маємо тільки про Новгород. Тут теж оповідаєть ся, що ідоли понищено, а Перуна з усяким соромом вкинено в воду, але вже про всенародне хрещенне нічого не сказано. Досить популярна

в науці звістка т. зв. Якимівської літописи оповідає, що Новгород охрещено силоміць, що люде пробували боронити ся проти присланого для того Добрині, але він їх приборкав, запаливши місце, і з того пішло прислівє: „Путята (тисяцький Володимира) хрестив мечем, а Добриня огнем“¹). Але на сій Якимівській літописи лежать сліди дуже пізньої руки, і з вісток її трудно користати. В усякім разі треба піднести що про всенародне охрещенне ніде окрім Київа нема мови, — так і в Новгороді.

Се має своє значінне. Київ був найбільшим гніздом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусів бути вплив князя й його двору. Що можна було зробити тут, було дуже трудно, а може й не можливо робити по інших містах, а особливо тих, що слабо й недавно звязані були з Київом. Самі громадки навернених до християнства мусіли меньшати в міру віддалення від Київа, від християнського світа, і в міру зменьшення в них „руських“ кольоній. Таке саме ослабленне впливу нової віри ішло знову „по провінції“ в міру віддалення від більших центрів. Далекі, позбавлені більших торговельних центрів Вятчі ще в другій половині XI в. були поганами, заховували поганський похоронний обряд і десь при кінці XI чи в першій половині XII в. вбили св. Кукшу і його ученика Никона, що проповідували християнство в їх землі²). В Ростові, судячи по аґіографічним памяткам, перші два єпископи були зовсім *in partibus*, третій — св. Леонтий доперва в 2-ій пол. XI в. встиг ріжними заходами привести частину миської людности до християнства, між иньшим — збираючи дітей і навчаючи їх християнській вірі, але при тім багато натерпів ся всякої муки, а по деяким версіям навіть був замучений; аж пізнішому єпископу Ісаї надасть ся охрещенне краю³). Та не кажучи вже за такі „ведмежі кути“ Володимирової держави, маємо дуже проречисте свідоцтво для Новгорода, як там слабо трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгороді виступив волхв „хуля вѣру крестьянскую“, то по стороні єпископа і християнства став тільки князь із своєю дружиною, „а людьє вси идоша за волѣхва“⁴).

І на Україні по всякій імовірности християнство на початках тало релігією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо дальші від куль-

¹) І Новг. с. 65, З Новг. в Поли. собр. лѣтоп. III с. 207, оповіданне Якимівської літописи у Татішева Ист. Рос. I с. 38—40.

²) Іпат. с. 8, Патерик в вид. Яковлева с. 96—7.

³) Патерик с. 90, Макарий II² с. 27—9, Голубінский I² с. 199.

⁴) Іпат. с. 127.

турних центрів. При кінці XI в. ми́х Яков, що жив сам здасть ся в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчанне річею тільки бояр і князів, а самі поберают ся без церковного благословенства. Рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереженне митрополита в тій же памяті про жертви людей „бѣсомъ, болотомъ и кладезомъ“, не кажучи вже про прояви двоєвірства — укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великій мірі і досі¹⁾). Правда, літописець каже, що Володимир „нача людие на крещенне приводити по всемъ градомъ и селомъ“²⁾), але коли зважимо, що між сим простим людом одинокою можливою проповідю була устна, і подумаємо, як то тяжко було приготувити потрібне для таких місій число відповідних проповідників, то сю звістку літописи про села мусимо прийняти з великим скептицизмом; хіба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст³⁾). Християнізація народа в махах поза межами більших культурних центрів мусіла поступати дуже поволі і про неї за часи Володимира не можна ще було й думати. Вона могла бути досягнена тільки протягом довгих віків, спільними силами правительства і єрархії, а ще більше — силою натурального впливу християнства, як релігії вищої і більш виробленої, втіленої в конкретні форми й обряди.

Взагалі коли зважити перевагу церковних інтересів над всякими иньшими в нашім старім письменстві, то аж ударе ся обставина, що найдавніша наша літопись і иньші повісти про Володимира дають такі мінімальні звістки про початки церковної організації й заходи князів коло неї. Оповідши, як Володимир привів на Русь „попів“ з Корсуня, літопись зовсім нічого не каже про організацію церковної єрархії, аж до поставлення митрополитом звістного Іларіона. Новгородська літопись (т. зв. Перша) говорить під 989 р. загально про охрещенне „всеї землі Руської“ й тут каже, що в Києві поставлено митрополита, в Новгороді архієпископа, в иньших містах єпископів, попів і дияконів⁴⁾). Згадка про новгородського архієпископа сама виявляє

¹⁾ Правила м. Іоана § 15 і 30, також в т. III гл. 4.

²⁾ Іпат. с. 81.

³⁾ Категоричні фрази старого життя і Памяти Якова про хрещенне „всеї Руської землі“ мабуть не розуміють тут Руську землю в ширшім значінню.

⁴⁾ 1 Новгород. с. 65, під тимже роком в 1 Псков. і 2 Новгород. (в додатку).

пізнійший час сеї звістки, бо архієпископи новгородські почали ся тільки з XII ст., і низше в ресетрі митрополитів тоїж літописи не знаходимо ніякої традиції про володимирових митрополитів: першим названий Феопемпт, з 1030-х рр. Ще грубійший анахронізм містять собі записки иньших літописних компіляцій про заснованне митрополії Володимиром: тут уже помішано охрещенне Руси за Володимира з охрещеннем за патр. Фотія і імп. Василя Македонянина, і Володимир бере митрополита від патр. Фотія: се баламуцтво поширило ся головою з церковної устави Володимира, почавши від старших редакцій її¹⁾, і воно дає сильне свідцтво того, як неясно представляв ся початок руської єрархії.

Імення перших митрополитів були також незвістні і зістають ся незвісними й нам²⁾. Більшість компіляцій³⁾ першим митрополитом ставить Леона — його то Володимир узяв „від Фотія патріарха“. Але сього Леона знаємо тільки з полемічної літератури, де оден полемічний утвір проти Латинян надписуєть ся в деяких кодексах іменем Λέωντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσῖα Πρεσβλάζας — Леона митрополита перяславського на Руси. Не тільки близше не відомий час його правління, але навіть висловляли ся підозріння, чи не був він в дійсности митрополитом болгарським (Преслави болгарської)⁴⁾. В пізнійших каталогах (від XV в.) першим митрополитом пишеть ся Михаїл, і ряд митрополитів до Іларіона виглядає так: Михаїл, Леон, Іоан, Теопемпт, Кирил, Іларіон. В Києві стрічаємо ся з пізнійшою (XVII в.) традицією про мощі „першого митрополита Михаїла“, що лежать тепер в Печерській лаврі, але тяжко сказати, чи ся київська традиція про мощі вплинула на появу сього першого митрополита в каталогах, чи навпаки. Очевидно, тільки, що в каталоги київських митрополитів Михаїл попав на перше місце в звязку все з тим же перемішаннем охрещення Руси в IX і X в., бо в деяких компіляціях

¹⁾ Устава Володимира в Кормчій, писаній коло 1282 р. Проф. Суворов одначе оголосив сю уставу за пізнійшу приписку і се досі не провірено.

²⁾ Важнійша література: Макарій Ист. рус. церкви I с. 32 і далі, Голубінский оп. с. I² с. 277 і далі, Малышевский Киевские церковные соборы (Труды К. Дух. Акад. 1883, XII). Лебединцевъ Къ вопросу о кiev. митр. Михаилѣ (Чтенія кiev. истор. тов. т. X). Павловъ Догадка о происхожденіи древне-русскаго преданія, которое называетъ перваго русскаго митрополита Михаиломъ Сириномъ (ib. т. XI., і тамже „Примѣчаніе“ до сього Лебединцева). Шахматовъ Общерусскіе лѣтописные своды гл. V і йогож Курсунская легенда (гл. VIII).

³⁾ Воскр., Софійськ., Тверськ. й и.

⁴⁾ Шахматовъ Одинъ изъ источниковъ лѣтописнаго сказанія о крещеніи Владиміра с. 72—3.

говорить ся, що при першій охрещенню Руси за Фотія післано на Русь митрополита Михаїла¹⁾. Стрінувши ся з традицією старших катальогів про першого митрополита Леона, він потім уміщуєть ся то на першій місці, то на другій, по Леоні²⁾.

Я спинив ся трохи коло сього, аби показати, як неясно стоїть справа з початками церковної організації за Володимира. До Ярославових часів не маємо ніяких сучасних відомостей про митрополитів руських: в памятках XI—XII зв. стічаємо тільки отсих трьох митрополитів, або архієпископів: Іоана (десь в 1020-х р.), Теофемита (в 1030-х) і Старіона, поставленого 1051 р.³⁾ Титул Леона митрополита переяславського дав привід до здогаду, що з початку митрополія була не в Києві, а в Переяславі⁴⁾, бо і літопись знає Єфрема єпископа переяславського з 2-ої пол. XI в. з титулом митрополита, а оден з кодексів (лаврентієвський) при тім поясняє се: „бѣ бо прежде в Переяслави митропольа“⁵⁾. Так поставлена була гіпотеза, що за Володимира резиденцією митрополита був Переяслав,

¹⁾ Як митрополит висланий за Фотія Михаїл виступає нпр. в Паліодії — Рус. истор. библи. IV с. 971, Густинський літоп. с. 253, в пізнійшій Житті Володимира — в Чтеніях київ. іст. тов. П. 2 с. 37. Як на джерело сеї звістки Лебединцев вказав на сербський переклад Амартола, де посланий Фотієм єпископ називаєть ся Михаїлом; иньша гадка Павлова, що імя Михаїла зявилося на руській ґрунті, через те, що Михаїла Сінкела, автора внесеного в літопись ісповідання, даного Володимирови, прийняли за руського митрополита, що мовляв дав йому се ісповіданнє. Шахматов поставив давніше здогад, що Михаїл зявив ся як перший митрополит в московській митрополічій компіляції поч. XV в., і відти перейшов в пізнійші компіляції. В новійшій своїй праці (Корсун. легенда с. 67) він думає, що імя Михаїла як першого митрополита зявилося уже в корсунській легенді, ще в XI в., відти перейшло в деякі редакції Володимирової устави; при тім він приймає здогад Голубинського, що так дійсно звав ся митрополит післаний на Русь в IX в., але той впровідав „таврійським Русам“ (гіпотетичним).

²⁾ Напр. при 1 Новгор. с. 443, Воскрес. I с. 239 etc.

³⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 26, Іпат. с. 108 і 109.

⁴⁾ Література: Макарій I² с. 37—8, Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церквою с. 423, Голубинскій I² с. 328 і далі, Малышевскій Киевскіе церковные соборы; Лебединцевъ Гдѣ жили первые киевскіе митрополиты, въ Переяславѣ или Киевѣ? — Киев. Старина 1885, I; Шахматовъ Одинъ изъ истсточниковъ, л. с.

⁵⁾ Лаврент. с. 202, иньші кодекси сеї редакції не мають сеї гльоси, ані пізнійші компіляції, тільки Никонієвська розвиває її: „и живяху множає тамо митрополити киевстии и всея Руси, и епископи поставляху тамо“ (I. 116). Натомість иньші поправляють дивний титул Єфрема на єпископа, нпр. Воскрес. I. 5, Хлебніковський код. — Іпат. с. 146.

аж Ярослав переніс митрополію до Київа, збудувавши Софійську катедру, тим більше, що деякі пізніші літописні компіляції, оповідаючи про будову Софійської катедри, кажуть при тім, що Ярослав „устави митрополію“ в Київі¹⁾. Інші йдуть іще далі, припускаючи, що до Ярослава взагалі не було на Русі ніякої митрополії, і тільки при нім зявила ся вона²⁾.

Одначе старші джерела не дають підстави для таких здогадів. Стара літопись каже тільки, що Ярослав побудував в Київі митрополію, себ то катедральну церкву св. Софії³⁾, а не засновав її яко інституцію, і взагалі нічим не можда довести, щоб у Київі не було митрополії перед Ярославом; *argumentum a silentio* літописи нічого не значить, бо й взагалі вона нічого не каже про єрархічні справи. Навпаки, сучасник Тітмар згадує навіть виразно київського „архієпископа“ при київській кампанії 1018 р.; правда на таке далеке джерело трудно покладати ся⁴⁾, але і старе житие Володимира (включене в „Память і Похвалу“ Якова), досить високо оцінене в новійшій літературі, теж говорить про митрополитів при Володимирі, і то так, що тяжко розуміти тут митрополитів якихось инакше, а не київських⁵⁾. Традиція про київську митрополію при Володимирі усталила ся міцно і вчасно, уже від XIII в. Всі літописні компіляції і взагалі всі ті джерела, що кажуть за уставленне єрархії за Володимира, вказують на Київ і ніяких натяків на Ярославову фундацію або на перенесення митрополії з Переяслава до Київа не дають⁶⁾.

Не можна також легковажити і того факта, що константинопольський патріархат в XIV в., застановляючись над перенесенням рези-

¹⁾ Софійськ., Воскр., Никон., Твер. й ин.

²⁾ Так Шахматов Корсунская легенда с. 68.

³⁾ Іпат. с. 106.

⁴⁾ Володимир „праздноваше честно праздники господския и три трапезы поставляше в дому своемъ: пръвую митрополиту съ епископы и черноризцы и съ священничскимъ чиномъ, вторую нищимъ и убогимъ, третю себѣ и боляромъ и всѣмъ мужемъ своимъ“ (Чтенія київ. II с. 15 і 21) — очевидно автор розуміє тут пирі в київській резиденції Володимира.

⁵⁾ VIII. 16. Архієпископами руські митрополити XI в. звуть ся не тільки у Тітмара, але і в иньших старих памятках, нпр. Несторовім Житіі Бориса і Гліба, в заголовку слова Леонтия). Се дало привід Голубінському до гіпотези, що з початку руська церква мала незалежного від патріарха архієпископа (в візантійській церкві архієпископ значить стільки, що автокефальний єпископ, отже більше як митрополит), аж пізніше стратила свою незалежність, і її сеніор став тоді звати ся тільки митрополитом.

⁶⁾ Устава Володимира з рукоп. XIII в.: „взяхъ перваго митрополита Леона Києву“ (Чтенія київ. II. 2 с. 65).

денції руських митрополитів до Москви, нічого не згадував про перенесення митрополії до Києва, хоч такий прецедент був би йому дуже на руку: очевидно, він уважав Київ споконвічною митрополією резиденцією¹⁾. Що переяславські єпископи мали колись титул митрополитів — се можна вважати певним; та коли еп. Єфрем в 2-ій пол. XI в. мав титул митрополита тільки гоноровий, як се всі признають, то могло се мати місце й перед тим, не уймаючи значіння київського єпископа, як старшини руської церкви. Піднесу тут, що Яхя каже про „митрополитів і єпископів“, посланих на Русь до Володимира для охрещення, в числі многім²⁾; може ся звістка має реальний характер — може митрополитів послано відразу й кількох на Русь.

Але про те, коли саме зявили ся на Русі митрополити й почала ся організуватись церква, як бачимо, нема ніяких докладних вказівок. Виходити з літописних дат 989 або 991 р. про організацію церкви — не можна, бо звістки під сими роками занадто сумаричні, мають пізніші позначки та до того заходять ще й суперечка між тими датами. Само собою ясно, що Володимир, заходячи ся коло охрещення Русі, потребував єпископів, що візантійське правительство не мало причини робити в тім трудности в тодішніх обставинах, і коли вже поставлялось для Русі кількох єпископів, могли відразу поставити їм і митрополита чи митрополитів. Хоч літописна повість, оповідаючи, як Володимир хрестив Русь, мовчить про єпископів, але з другого боку з Яхї виходить, що ще перше, ніж поїхала на Русь царівна, вислано туди численних „митрополитів і єпископів“. Правда, покладатись дуже на деталічну докладність Яхї не можна, можна одначе вважати за вповні правдоподібну річ, в кождім разі, що вже за Володимира засновано митрополію і кілька єпископій на Русі, а правдоподібно — що се сталось дуже скоро після того, як взагалі виникла справа християнізації Русі (може ще й перед походом на Корсунь).

Не маємо ніяких певних підвалин і для розв'язання питання, які єпископії засновано вже за Володимира, й скільки їх було. Над сим питанням застановились книжники тільки в XVI в., але не дали (бо й не могли дати) ніякого позитивного результату: по їх думці, за Володимира поставлено єпископів в Новгород, Чернігів, Ростов, Володимир³⁾, Білгород (коло Києва), „и по инымъ многим градомъ єпископы

¹⁾ Акт 1354 р. — Рус. истор. библ. VI 2 с. 63 = Acta patriarchatus Constantinop. I с. 351. Сю обставину справедливо підніс Лебединцев у згаданій розвідці. ²⁾ Вид. Розена с. 24.

³⁾ Не знати про котрий вони думали, але Володимира на Клязмі тоді ще не було, отже міг би бути тільки Володимир Волинський.

постави“ митрополит Леон¹⁾. Сей здогад звичайно кладеть ся тепер в основу всяких комбінацій про те, скільки було єпископій за Володимира, і при тім звичайно причислюють до вчислених вище ще катедри: тмутороканську, полоцьку і туrowsьку²⁾. Все се, розуміть ся, має тільки гіпотетичну вартість; якась традиція про єпископів з часів Володимира є властиво тільки для Новгороду (в Новгородській літописі) і ще хіба для Ростова (в житті Леонтия, десь з XII в.). Імена перших єпископів чернігівського, володимирського, білгородського, які стрічаємо в тих пізніх компіляціях, мають дуже проблематичну вартість; в сучасних джерелах маємо згадки про провінціальних єпископів тільки в другій полов. XI в. Що за Володимира було поставлено більше число єпископів — се само собою правдоподібно, і се кажуть різні джерела — Іларіонове Слово³⁾, літописна повість і життє. З огляду на вище сказане про розповсюдження християнства можна вважати правдоподібним, що єпископів було поставлено в більшій центри дружинної управи, торгівлі й культури в Володимировій державі: до цієї категорії дійсно належать крім Києва Новгород, Чернігів і Переяслав: Тмуторокань мав єпископа ще й перед тим⁴⁾. Для Ростова є місцева традиція, як я згадав; нічого не можна закинути проти можливости володимирської й білгородської катедр, але то вже сходить на ховзьку дорогу можливостей. Круг єпископських катедр в головнім уоставив ся в середині XI в., по тім прибуло їх дуже небогато: напевно знаємо як новозасновані тільки смоленську (1137), рязанську (між 1187 і 1207), володимирську на Клязмі (1226) і угровсько-холмську (за Данила); до тих же новозаснованих можна з певною правдоподібністю зачислити галицьку й перемиську. Інших десять катедр (крім київської ще білгородська, юрївська, володимирська, туrowsька, чернігівська, переяславська, полоцька, новгородська й ростовська) мусіли бути засновані до половини XI в. Але котрі з них існували за Володимира, котрі зявили ся вже за Ярослава, докладно означити не можна⁵⁾.

Память про заходи Володимира коло матеріального забезпечення руської церкви зістала ся в звістці про десятину, надану ним київ-

¹⁾ Никоновська л. I с. 65, Степенная книга I с. 114.

²⁾ Филарет — Исторія рус. церкви I³ с. 113, Макарій I² с. 40, Голубинскій I² с. 333.

³⁾ „Пастыри словесныхъ овецъ Христовъ сташа епископи и провѣтери и діаконіи“.

⁴⁾ В каталогу єпископій з VIII в., що видав de Voog, є й ó Томатарха.

⁵⁾ Див. особливо огляд єпархій у Голубинського I² с. 664 і далі.

ській церкві Богородиці. Літописна повість оповідає, що Володимир, коли докінчено сю церкву, сказав: „се даю церкви сей святїй Богородицѣ отъ имѣння своєго и отъ моихъ градъ десятую часть“¹⁾, а т. зв. церковна устава Володимира поясняє се так: „от всего княжего суда десятую вѣкшу, а ис торгу десятую недѣлю, а из домов на всяко лѣто отъ всякого жита“²⁾. Очевидно, тут ішла мова про дотацію київської митрополії, і їй мала б іти десятина від доходів княжего господарства, від торгових і судових доходів з цілої Руської, себ то Київської землі. Той факт, що ми пізнійше стрічаємо ся з десятиною княжих доходів як звичайною формою наділення катедр і по інших руських землях (в Новгороді, Смоленську), насуває гадку, що десятина княжих доходів вже за Володимира стала загальною формою забезпечення єпископських катедр. Чи була ся форма дотації підказана безпосередно біблійною практикою, чи був тут і вплив західньої церковної організації, лишаєть ся неясним, бо дуже мало знаємо про західні впливи у нас в тих часах³⁾. Великі різниці десятини, заведеної на Русь, від десятини західньої промовляли-б скорше против таких впливів: у нас десятина не була загальним податком, а дотацією з княжих доходів, і то лише для єпископських катедр.

Крім того пізнійше стрічаємось і з нерухомою власністю катедр чи інших церковних іституцій, але виказати час надання сих дотацій не можна.

Заходячи ся коло розповсюдження християнства, Володимир підтримував заразом і звязані з ним сторони культурного життя, що були з ним нерозлучні—штуку і книжню освіту; і освіта і артистична творчість в Візантії, як і на Заході, тоді передовсім служили релігійним потребам, і тому християнство було заразом ключем, можна сказати, до цілої тодішньої цивілізації. З огляду на се становище, яке Володимир

¹⁾ Іпат. с. 85, 1 Новг. с. 72.

²⁾ Чтенія київські II. 2 с. 66. Саму уставу, безперечно, ми маємо в пізнійших редакціях, але де що в ній по всякій правдоподібности належить ще до практики Володимирових часів, див. літературу сеї справи в т. III гл. 3. Шахматов недавно поставив здогад, що устава входила в одну з редакцій „житія особаго состава“ (корсунської легенди) (Корсун. лег. с. 70).

³⁾ Про західні впливи особливо Суворовъ Слѣды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Ярославль, 1888 і Къ вопросу о западномъ влияніи на древне-русское право 1893 (відповідь на критику Павлова). Західні впливи на введення десятини на Руси Володимиром признав і Голубінский в новім виданню своєї історії I² с. 505—6.

зайняв взагалі супроти візантійської культури, трудно сказати, з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елемента, чи з змагань до присвоєння самої візантійської культури, котрої основу становило християнство. В тім і в другім разі результат був би той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одногосно кажуть, що Володимир по охрещенню Киян забрав ся до будови церков, але не дають майже ніяких близших подробиць про се. Літопись оповідає, що Володимир „повелѣ рубити церкви и поставляти по мѣстамъ, идеже стояша кумиры“; так в Києві поставлено церкву св. Василя, Володимирового патрона, на місці, де стояли ідоли Перуна й иньші, коло княжого двора. Каже вона також, що ставлено „по градомъ церкви и попы“. Ще загальнійше кажуть про се иньші джерела (Ларіон, житие, „Память і похвала“). Близші відомости подає літопись тільки про будову церкви Богородиці в Києві¹⁾: вона каже, що будували її майстри з Візантії, прикликані для сього, далі що Володимир передав до сеї церкви взяті в Корсуні ікони, церковні річи й хрести, і призначив до неї священників, приведених з Корсуня.

При сїм оповіданню треба мати на увазі істнованне у нас широко розповсюдненої корсунської легенди. Як я згадував уже, в землях Руської держави повно було різних корсунських річей, з яких декотрі зовсім безпідставно називали ся корсунськими²⁾; тому з усякими оповіданнями про корсунські святині треба бути обережним, і нам далеко інтереснійші иньші подробиці літописного оповідання. І так літописець і автор жития підчеркують, що церква Богородиці була камяна: про иньші церкви, ставлені зараз по охрещенню, літопись каже, що Володимир їх „повелѣ рубити“, себ то ставити з дерева. Отже кладуть ся початки камяного будівництва на Руси. Далі — для сеї церкви спроваджують ся майстри з Візантії, переймаєть ся церковна архітектура.

Нема причин легковажити сї важні культурно-історичні вказівки літописи, тільки їх не треба брати занадто абсолютно. Так камяне будівництво було вже й перед тим: літопись оповідає про кам'яний княжий „терем“ за часів Ольги, отже у всякім разі уважає його давнійшим від Володимира³⁾; і візантійські майстри могли бути на Руси давнійше. Але в звязку з новими, церковними течіями візантійське мистецтво на довго бере перевагу над течіями східніми, що конкурували тут з ним давнійше.

¹⁾ Іпат. с. 83.

²⁾ Див. вище с. 283.

³⁾ І Новг. с. 10, Лавр. с. 54, Іпат. с. 35: се місце читаєть ся з варіантами, але кам'яний терем є у всіх версіях.

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополією, і була нею аж до побудовання нової „митрополії“ — св. Софії за Ярослава; інакше не можна собі витолкувати її багатой фундації. Завдяки Володимировій дотації вона звала ся спеціально „Десятинною“. Церква ся не існує, бо завалила ся в 1240 році, але розкопки її фундаментів в XIX ст. показали, що церква була справді велика: навіть беручи її внутрішній, основний „корабель“, вона була не багато менша від пізнійшої Софійської катедрі¹⁾, але збудована інакше, в простійшим пляні, як потім будували ся звичайно тільки поменші церкви; теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в XIX століттю, далеко не займає цілої площі давньої церкви і не дає поняття про стиль і вигляд старої будови, про котру деяке понятє починають давати нові розкопки її фундаментів: останки старої підлоги, фресків і т. и.

Можна вважати повніи правдоподібним, що Володимир будував і більше камяних церков, тільки на певно не можна їх вказати: всі такі традиції більше або менше сумнівні.

Що Володимир хотів прищепити на Руси візантійську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує переказаний літописею факт, що він звелів узяти з Корсуня до Києва чотири бронзові фігури коней та дві бронзові статуї — „капица“²⁾, і вони були поставлені в Києві в сусідстві Десятинної церкви і княжого двора³⁾.

Про заходи Володимира коло освіти ми маємо властиво одну згадку в оповіданню літописи про праці Володимира для християнства: „нача поимати у нарочитої чади дѣти и даяти на учениє книжное“. Справедливо було завважено, що коли йде мова про дітей „нарочитої чади“, себ то вищих верств суспільности, значнійших родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготування кліриків — що виходили не з тих аристократичних, а з інших кругів, а щось більше — приціплення тодішньої візантійської освіти, культурного виховання вищим кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — візантійського світа. І сі змагання не були марні — ми маємо уже з перших поколінь учеників чоло-

¹⁾ Середній корабель старої Десятинної церкви по плянам зробленим в 1-ій пол. XIX в. має 20×38 метрів, ціла площа старих фундаментів 33×46, давні части Софійської катедрі 33×30. Результати нових розкопок ще не опубліковані.

²⁾ Про значіння сього слова див. Матеріали для словаря Срезневского sub voce.

³⁾ Іпат. с. 79.

віка, що стоїть на висоті тодішньої візантійської культури — се митрополит Лларіон, автор похвального слова Володимирови.

Сама по собі книжна освіта і наука абсолютною новиною на Русі певне не була: коли існували перед Володимиром значніші християнські громади на Русі, то мусіли бути завязки книжності й школи¹⁾. Але з організацією християнської церкви і з опікою правительства попит на неї мусів зрости дуже значно, і вона мусіла розвинути ся на далеко ширшу міру. Як саме подавала ся наука, як організоване було наuczання — се справа, за браком виразних звісток джерел, неясна й суперечна, і я про неї буду говорити ширше на иньшій місці²⁾: Мусимо собі представляти колективну науку, то значить певного рода „маїстрів“ при єпископських катедрах та більших церквах. Вища державна академія в Царгороді, зложена з кількох професорів, під проводом свого ректора, була в упадку в другій половині X в. і до середини XI в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимирової доби — хіба для грецької місії давніших часів, але про неї нічого не знаємо³⁾.

Ще одну подробицю візантійської культури, пересажену на руський ґрунт за Володимира тут пригадаю, а то монету⁴⁾. Перед Володимиром ми не маємо якоїсь битої руської монети⁵⁾, за Володимира зявляється ся золота й срібна, роблена на взірцьє сучасних візантійських (копювано штампи монет імп. Василя і Константина). Золоті монети важать як і візантійські соліди коло $1/7_2$ візантійського фунта

1) Ламанский в недавній своїй праці поставив гіпотезу, що словянська книжність була принесена на Русь Кирилом уже в 860-х роках.

2) Т. III гл. 4.

3) Про тодішнє візантійське шкільництво див. статю Скабаллановича *Византійская наука и школы въ XI в.* — *Христіанское чтеніе* 1884 кн. III — VI, сюдиж відчит Соколова о *О народныхъ школахъ въ Визавтіи съ пол. IX до пол. XV в.* (дод. до час. *Церковныя вѣдомости*, 1897, VII).

4) Важнійша література: И. Толстой *Древнѣйшія русскія монеты вел. княж. Кіевскаго* 1882, йогож *О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ X — XI в.* в *Запискахъ имп. русскаго археол. общества*, нова серія т. III (се головні праці), Н. Черневъ — *Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ* — *Вѣстникъ археологіи и исторіи* т. VI (1888) і йогож статі в III і IV вип. *Сборника снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ Кіевѣ*; Н. Л. *О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ в. к. Кіевскаго*, 1889; ще розвідки Куніка й Бартоломея в III і IV т. *Извѣстій археологіч. общества*.

5) Поминаючи суперечне питаннє про болгарську монету Святослава — див. прим. 11.

(„золотник“). Вони мають з одного боку образ Спасителя, з другого — дуже нефоремну сидячу фігурку Володимира в царських інсіпіїях, з хрестом в руках; коло нього геральдична фігура і напис: „Вламиръ (Владимиръ) на столѣ“: одна монета (примірник через се не зовсім певний) має інакше: „Владимиръ а се его злто“. Золоті монети взагалі стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті різними штампами — отже не було їх дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховало ся багато (кілька соток); є їх кілька типів, і в науці ведеть ся суперечка, чи всі вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям сього імени. Перший тип їх дуже подібний до золотих і приналежність його Володимирови не підлягає сумніву. Важать вони різно, напис: „Владимиръ на столѣ“, або „Владимиръ, а се его с(еребро)“, з різними відмінами. Інші монети з іменем Володимира різняться ся виконанням фігури князя (на декотрих — особливе т. зв. IV типа, вона зроблена вже далеко ліпше), а ще більше тим, що з другого боку вони мають замість образу Спасителя геральдичну фігуру і наоколо неї напис: „Владимиръ на столѣ“, а з другого боку: „а се его сребро“¹⁾. Походження й значіння тієї геральдичної фігури досі не відгадане, але вона повторяєть ся і на інших тодішніх виробах — на цеглі Десятинної церкви. З огляду на нефоремність роботи в порівнянні з візантійськими взірцями, матриці всіх типів Володимирових монет уважають роботою руських монетників.

¹⁾ Приналежність золотих і срібних монет I типа Володимирови на мій погляд доводить ся основно двома фактами: подібністю до штамів сучасників — Василя і Константина (гр. Толстой нефоремність Володимирової фігури досить правдоподібно поясняє тим, що взірцем для неї були поясні портрети на монетах сих цісарів) і друге — псковським скарбом, де кусничок срібняка I типа знайшов ся з кусничками інших монет, що не йшли далі перших років XI в. Срібняки сього типа знайшли ся в київським скарбі 1877 (було їх там більше як сто). Монети інших типів з іменем Володимира належать до категорії „ніжинських срібняків“ (велика нахідка коло Ніжина 1856 р.) Чернев доводив, що то мусли бути чернігівські монети, бо вони не стрічають ся в Київщині; його аргументація не особлява, але розумієть ся, може бути непевність, чи се не монети котрого небудь нього Володимира. Гр. Толстой, боронячи приналежності і сих типів до Володимира Св., вказує, що монети II і III типа стріли ся в скарбах разом з монетами X і початку XI в. (Шванський і Могилівський скарби), а всі разом — в ніжинським скарбі: монети Шванського і Могилівського скарбів дійсно не йшли далі першої чверти XI в., і се справді факт важний. Хронологія типів вясняєть ся перебитими монетами: є монета з штампом II типа на штампі I типа, і монета з штампом III типа ва штампі II типа.

Отсе й усе більше менше, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення візантійської культури на Україну. Розуміється, се дуже мало в порівнянні з великим значінням сього моменту в культурній історії українського народу — того повороту, який він тут витворив. В перших віках свого історичного життя Україна займала посереднє становище між впливами орієнтальної культури й візантійської — що зрештою й сама була аліяжем античних і орієнтальних елементів. В другій половині X в. на Україні робить ся несвідомий зворот від Сходу до Візантії. Торговля й культурні впливи Сходу по части ослабляли ся самі, по части були підкопані походами руських князів; заразом Руська держава приходить у все тіснішу стичність з Візантією — політичну й заразом культурну. Володимир свідомо і енергічно попхнув Русь в сім напрямі. Се було як раз тоді, як культивована західно-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним впливом західню Словянщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була близша географічно, а культура її — і духовна і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоб так сказати — був горячий ясний день, тим часом як над Німеччиною сходила блідонька зоря. При тім візантійська культура була близша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східніми елементами, до котрих Україна була призвичаєна безпосередно, а й словянськими. А предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а візантійській — маліти, тоді не можна було. Візантія стояла і політично і культурно в зеніті своєї сили й слави.

Зворот до візантійської культури в тодішнім становищу Руси був отже вповні природним. В оцінці його супроти пізнійших результатів нинішніми часами різняться ся значно: одним сей зворот до Візантії, а не до Заходу представляється се дуже спасенним, иньшим — фатальним, що затяжів потім над всею дальшою долею східно-словянської культури. Перший погляд стрічаємо особливо у російських славянофілів, другий — у приклонників західної культури й католіцизму. Ми ж у самім сім звороті не бачимо нічого ані особливо спасенного ані фатального. Що ми особливих користей через нього не здобули вкінці, се ясно; але сам по собі сей зворот не був нічим і шкідним. Візантійська культура сама по собі в кождім разі була не гіршою підставою для дальшого культурного розвою, як

Але треба сказати, що на монетах II типа імя Володимира читається з такими натяганнями, що воно дуже непевне.

культура римсько-німецька; згідливі погляди на „візантійщину“ нині стали в науці пережитком. Коли у східного словянства ся візантійська культура виродила ся в візантійщину, в тім винна не вона, а ті обставини, що не дали можности присвоїти візантійську культуру в усій глибині й повноті, в усіх її благородніших прикметах, а потім не дали сим позитивним прикметам її відповідно розвинути ся. Зрештою підданне візантійській культурі не потягало за собою зовсім якоїсь виключности супроти культури західньої; як побачимо в своїм місці — в дальших століттях Україна, особливо західня все більше зближала ся до неї, і візантійські основи цивілізації її не перешкаждали присвоєнню елементів цивілізації західньої.

А з становища історичного процесу вистане властиво уже того самого сконстатовання — що зворот Руси до візантійської культури в її тодішніх обставинах був вповні природним.

Для другої половини Володимирового князювання літопись, головне наше джерело, дуже бідна відомостями: маса років пустих. особливо від 1000 р. почавши. Нічого дивного. Про те, що наповняло сю другу половину, розповів літописець сумарично під кількома роками (988, 996—7), а докладно датованих поодиноких фактів він не мав. В тій половині скупилася многоважна, многостороння, інтензивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави: децю дала для її характеристики літопись, децю мусимо доповнити, комбінуючи свій матеріал.

Передовсім се була християнізація й заціплення візантійської культури на Руси. Ми сконстатували, що плани Володимира були широкі: християнство було тільки одним з моментів у культурній еволюції Руси, до котрої змагав Володимир, хоч zarazом — моментом так важним, що він давав переважну закраску цілій тій еволюції. Коротка характеристика літописи, уміщена в кількох рядках — хрещення городів і сел, ставлення церков, научання дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керманича.

Не мало містить в собі також і коротеньке оповідання літописи про Володимирових синів, розсаджених в різних руських волостях. Сих синів приходило ся розсаджувати не на порожні крісла: се був цілий переворот у внутрішній організації держави. Поволі підросали сі сини, й крок за кроком переводила ся система династичного звязку на місце давніх адміністративних відносин. Поруч із тим мусіла йти многоважна робота коло інших справ внутрішньої організації. До нас від неї долинули тільки глухі, невиразні відгомони. Володимир,

оповідає принагідно літопись, „думав“ з дружиною „о строеньи землі-немь, н о уставѣ земленемь, и о ратѣхъ“, — про справи устрою й порядку в землях і справи воєнні. Вона дає нам і приклад того, які то справи виникали в тих „думах“ над „земським устроєм“. Намножили ся розбійники, і єпископ запитав Володимира, чому він їх не карає? Володимир відповів: „бою ся гріха“. На се єпископи сказали: Біг поставив тебе на „казнь“ лихим, а на ласку добрим. треба тобі карати розбійників, тільки докладно розбираючи справу. Володимир після сього скасував „вири“ (грошеві кари) і почав розбійників карати (смертю). Але згодом єпископи і „старці“ (земська старшина) сказали: багато приходить ся воювати, здались би „вири“ на коней та на зброю. І Володимир пристав на сю раду, і відновлено давню практику кар грошевих¹⁾.

Се оновіданне в літописи має характеризувати побожний настрій князя, перемену, що стала ся з колишнім грішником. Але вона дає нам характеристичний вирпвок з тих реформ, які при участі дружини, земських заступників і нового культурного елемента — духовенства, переводили ся сильною рукою Володимира у внутрішній укладі руських земель, для пріцядження його до нових політичних і культурних вимог. Тих реформ ми не можемо вислідити навіть в приближенню, але можемо констатувати їх ієтнованне.

Ми мусимо тут піднести ще одну сторону у внутрішній діяльності Володимира.

Літопись, житне, пізнійші биліни залюбки і дуже багато оповідають нам про Володимирові пири: вони стали епічною характеристикою його доби²⁾. Літопись або житне бачать в них знов таки прояв християнського милосердя, дослідники — прояв гуманної, ясної вдачі Володимира: але може бути, що сї „пировання“ мали й трохи глибокий підклад.

Я зверну увагу на те, що сї славні пири робили ся „по вся дни“, „и при князѣ и безъ князя“, значить — не мали на меті самої утіхи князя, друге — що в сих пирах брала участь не тільки дружина, а й громадські люде. На церковні празники Володимир спрощував „старѣйшины по всимъ градомъ и люди многы“. Правдоподібно, „старци градскии“ засідали не тільки в радї Володимира, а

¹⁾ „И живяше Володимиръ по строеню дѣдно и отню“, кінчить літопись (Іпат. с. 87): думаю, що сї слова по контексту належать спеціально до карної практики, хоч можна б їх брати й незалежно від неї, як згальну характеристику.

²⁾ Чтенія київські с. 15 і 21, Іпат. с. 91.

й на його пирах¹⁾). Як в раді, так і на трапезах стрічали ся репрезентанти суспільности з дружинними й церковними, тут зміцняли ся відносини сих елементів та заглажував ся антагонізм їх, що відчував ся, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна його виказати наочно. В таким разі гроші, що видавали ся на сї пири, а такі потрібні були на „рать многу“, не були викинені марно і з політичного погляду.

Та інтензивна робота коло внутрішньої організації держави вела ся серед „рати великої бес переступа“ проти Печенігів, до котрої Володимир мусів скупляти на полудню сили з цілої держави. Не повторюючи сказаного про се на иньшій місці²⁾ пригадаю тут тільки, що при кінці X і на початку XI в. київська околиця була попросту в блокаді від Печенігів; що боротьба з ними, при всім напруженню, вела ся з дуже перемінним щастем, з небезпечностями для особи самого Володимира; що для оборони zagrożених околиць вели ся грандіозні фортифікаційні роботи на великій оборонній лінії й примусова колонізація полудневих погранич.

Легко зрозуміти, що за сими двома справами — внутрішньою роботою і боротьбою з степом у Володимира не ставало ані охоти ані спромоги заходити ся з иньшими сусідами Руської держави. Його задачею супроти них мусіла бути оборона, захованне в цілости набутого. Важніших війн тут не було, в тім можемо покласти ся на нашу літопись, що почавши від 988 р., поза війнами з Печенігами, нутеє одніський похід під 993 р., як вона каже — на Хорватів³⁾. В дійсности, розумієть ся, було таких фактів більше — такі були війни з Болеславом в 992 і 1013 р., про котрі я казав вище; ще більше, очевидно, вело ся війн поодинокими Володимировими силами з ріжними сусідами їх волостей; але чогось важнішого тут, мабуть, не було — ми знали б певно хоч дещо.

Та боронити цілости держави Володимирови приходило ся не тільки від заграничних ворогів: на зладжену ним державну систему підіймали руку часом і свої. Династичний звязок, положений Володимиром в основу сїєї системи, хоч був міцніший від давнішого, не забезпечав її

¹⁾ Літопись каже, що ті щоденні пири Володимира робили ся „бояромъ, и грядьмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемъ“. Як би виходити з термінології поч. XII в., коли літопись закінчувала ся, то се б була мова тільки про дружину, але чи „бояре, соцькі, десятники“ були в X в. тільки дружинниками, можна сумнівати ся а ргіогі, так само як і при загальнім напрямі Володимирової політики досить виймовірно, аби сї прийнятя робило ся тільки для дружини.

²⁾ С. 240—242.

³⁾ Іпат. с. 83.

вповні від непевностей і порушень. Останні роки життя Володимира власне були охмарені повстаннями його синів. Вище я розповів за якісь замисли одного з старших Володимирових синів — туровського князя Святополка на свого батька. Одиноке наше джерело в сій справі — Тітмар оповідає, як ми вже бачили, що Святополк за намовою свого тестя Болеслава польського забирав ся до повстання на батька, але Володимир, завчасу довідавши ся, увязнив Святополка. Потім його випущено: перед смертю батька він перебував в Києві на волі, але мабуть без волости, або може мав для резиденції й удержання Вишгород — принаймні бачимо якісь ближші відносини й особливу прихильність до нього Вишгородців.

За Святополком виступив з послухности батькови Ярослав, теж оден з старших Володимирових синів. Літопись поясняє, що давніші новгородські посадники обовязані були виплачувати річно новгородській залозі (очевидно, висиланій сюди з Київа) тисячу гривен, а дві тисячі присилати батькови до Київа, і се саме мав чинити Ярослав, але перестав присилати гроші до Київа. Володимир постановив оружною рукою приборкати непослушного сина й почав робити приготавання: звелів прорубати в лісах дороги для війська та мостити мости через ріки й болота. Ярослав не відступив перед сією перспективою боротьби й спровадив собі в великім числі Варягів з-за моря, як колись його батько на Ярополка. Але похід не прийшов до кінця, „Богъ не дасть дьяволу радости“, каже літопись — Володимир вмер серед сих приготавань і усобиця відограла ся вже по його смерті.

Смерть застала Володимира ще не в старих літах — він ледви чи мав і 60 літ ¹⁾, і застала зовсім не приготаваним, а се поставило його державу в дуже трудні обставини.

Володимир, здасть ся, призначав на своє місце одного з молодших синів — Бориса: перед смертю він покликав його до себе в Київ з його Ростовської волости. Але позиція Бориса в Києві не була відповідно приготавлена, а до того в момент смерті Володимира самого Бориса не було в Києві: його вислано з військом на Печенігів, що вступили в Переяславську волость ²⁾. Натомість в Києві перебував на вільній стопі Святополк посварений з батьком, а в Новгороді приготавляв ся до війни Ярослав. Се все витворило сильні замішання зараз по смерті Володимира і захитало державою.

Володимир умер 15 липня 1015 р., в своїм дворі на Берестовім (над Дніпром коло пізнійшого Печерського монастиря). Смерть

¹⁾ Се виходить з того, що його батько по смерті Ігоря був „велики дѣтескъ“.

²⁾ Іпат. с. 80.

його кілька днів держали в секреті супроти непевних обставин, вкінці вивезено його тіло в церкву Богородиці Десятинної, і тут поховано в мармурянім гробі поруч його жінки Анни, що вмерла 1011 р.¹⁾ В 1240 р. церква упала в київській руїні, й з нею пропали гроби похованих там руських князів. В 1635 р., за митрополита Петра Могили, забравши ся до реставрації Десятинної церкви, мали знайти в її руїнах кости Володимира, „въ мраморномъ гробѣ, идѣже древле положени быша“, але не маємо ніяких ближших звісток про ті прикмети, по яким констатували тоді, що се гріб Володимира, а тепер і самого гроба вже не маємо. Могила задумував перенести ті Володимирові кости з церемонією до Софійської катедрі і просив московського царя прислати для сього новий гріб, але гроба з Москви не прислали, і той Володимирів гріб і мощі (окрім кількох костей, що в виді реліквій по тій Могилиній нахідці переховують ся по різних місцях) самі незнати де поділи ся²⁾.

Не вважаючи на Володимирові заслуги християнству, що підносять всі, хто писав про нього в XI в., порівнюючи їх із заслугами Константина, канонізовано його досить пізно. В літописи й старім житті маємо натяки на певну опозицію канонізації Володимира: житиє боронить Володимира від закиду, що він не творить чудес, літопись закидає людям, що йому „не воздають почеснї противу оного воздаянью“, та звиває сучасників, аби молили ся за Володимиром, аби його Бог прославив (чудами). Очевидно, брак тих чуд був головною причиною, чому отягали ся з канонізацією Володимира. Дуже правдоподібно також, що на перешкодї стояли й тодішні аскетичні погляди на християнську святість, бо з ними не мирила ся память про веселі Володимирові пири й взагалі память сього „ласкавого князя“. Його стали признавати святим, коли ослабла ся традиція — перші згадки про нього як признаного святого походять з другої половини XIII в.³⁾

¹⁾ Іпат. л. 89—90, Титмар VII. 52. Скіліца-Кедрен одначе кладе смерть Володимирової жінки на пізнійше.

²⁾ Акты Южной и Зап. России III с. 29, Terathurgima с. 4, Голубевъ Петръ Могила II с. 426 і далі, Закревскій Описаніе Кіева I с. 281 і далі. Слова Могили про мармуряній гріб Володимира уневажняют здогади, що гріб з червоного піферу, знайдений в фундаментах Десятинної церкви, в 1824 р., може бути Володимировим гробом, знайденим Могилою. Тепер як Володимирові останки переховують ся: голова в київській Лаврі, рука в Софійській катедрі, нижня щова в московській Успенській катедрі.

³⁾ Малышевскій Когда и гдѣ впервые установлено празднованіе памяти св. Владимира (Труды кiev. академіи 1882, I), Голубинскій Исторія канонизації с. 63—4, Исторія церкви I² с. 185—6.

Старе порівняння Володимира з Константином дуже відповідне— подібність між ними не обмежується їх заслугами християнству. Константин також передо всім був політик, і з політичних інтересів виходив в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, відродив її. Се можна, *mutatis mutandis*, сказати й про Володимира.

Він розпочав свою роботу тим, що відбудував розсіпану державу, але zarazом заходився коло того, аби звязати її міцнішою внутрішньою звязею. Досі властиво самотнім звязком у ній була купецько-дружинна верства, що як кров по жилах, розбігала ся по цілій системі Руської держави і звязувала та удержувала її своєю одністю й одністю своїх інтересів, що вимагали власне можливого розширення й удержання в цілості цієї системи. Володимир дав нові, інші звязи.

Передовсім — звязок династичний. Він полягав на тім, що в землях Руської держави посаджено синів одного батька, членів одної династії. З сього розвивається потім погляд, що династія Володимира має монополь, виключне право князювання в землях його держави, що всі землі Володимирової держави— то отчина Володимирової династії; що всі князі мусять солідарно боронити цілості цієї отчини, і в тім їх інтерес, бо кождий князь по своєму роду, по своїй приналежности до династії має право на волость в сій отчині. Таким чином заложена була хоч слабенька, але все-ж жива центріпетальна тенденція (кажу — слабенька, бо значіння сього моменту не треба перецінювати, і поруч нього стояло змагання кождого князя відокремити свою волость і вибитись з під впливу київського князя).

Сильно заважив звязок релігійно-культурний. Володимир запровадив в своїй державі нову віру й доложив рук, аби можливо її розпросторити; разом з релігією розпросторювалась візантійська культура. І та віра й та культура на цілій просторони Володимирової держави опирались на авторитеті Володимира, потім — на його династії, і прихильники їх тим самим мусіли бути прихильниками династії, оборонцями, проповідниками її прав і значіння, як се було з християнством в державі Константина і повторялось потім в різних варварських державах, де росповсюдненне християнства ішло з гори, від правительства. Чи мало при тім правительству на меті перенести на Русь і те релігійне освященне влади, яке було в Візантії, се тяжше припустити, бо для такої програми треба було занадто близького знатя візантійських відносин, і в кождім разі пересадити на Русь с'я поглядя в значнійшій мірі не удало ся.

Не треба легковажити й впливу того нового права, яке витворювало ся тепер із звичайового (головно руського, полянського) через при-

ладженне його до нових державних вимог (справа вир за Володимира)¹). Змодифіковане відповідно до державної практики київське звичайове право потім протягом віків популяризується як династичне й дружиною в землях Володимирівної держави й стає підвалиною місцевих прав і практик: ми стрічаємо постанови київських князів в північних кодексах Руської Правди, і ще пізнійше одні й тіж правні норми повторяють ся в місцевих правних памятках ріжних земель, що колись належали до Руської держави, а давно вже втратили зв'язок між собою. Глибокі впливи й пережитки київського права Руської Правди в Литовському Статуті дають найбільш виразисте свідчення в сїм напрямі, бо право Литовського Статута розвилось з практики земель половецьких, найбільш відокремлених в системі Руської держави, найбільш ізольованих від київських впливів і тим часом, бачимо з сього— й вони стояли вповні під впливами київського права, так само як і письменности й культури.

Се все одначе були зв'язки більш моральні, культурні. Вони не в силі були удержати Володимирівну державу в формі міцно сконсолідованого політичного тіла, одначе жили, відчували ся, мали свій вплив, і їх не можна легковажити. А в їх еволюції епохальне значіння має князювання Володимира.

Дід Володимира наложив головою як звичайний Raubritter за свої „примучування“ в Деревській землі,— „бьшеть бо яко волкъ въ-схищяя и грабя“, як кажуть про нього Деревляне в літописній легенді²). Батько Володимира загинув, як лицар авантюрик в далеких походах, зіставивши пам'ять відірваного від ґрунту воїownika-волоцюги. Володимир умірає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люде „снидоша ся бещисла и плакаша ся по немь — бояре акы заступника земли ихъ, убозин акы заступника и кормителя“³). В сих трох моментах відбивається еволюція Руської держави в X в. За князямн-воїownikами, що збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака, прийшов князь, що заходив ся коло того, аби підсю будову підложити якісь культурні фундаменти. В тїм політичне значіння діяльности Володимира і його право на імя Великого, котрим називає його Галицька літопись⁴).

В книжній літературі зістала ся про Володимира традиція го-

¹) Недавно ролю Володимира як реформатора правних відносин Руси особливо різко поставив Гец (Goetz) в своїй книжці *Das russische Recht* (1910), але його виводи мають сильно гіпотетичний характер і прийняті досить скептично в наукових кругах.

²) Іпат. с. 35.

³) Іпат. с. 90.

⁴) Іпат. с. 505.

ловно як про апостола християнства, та пам'ять про його християнські чесноти. Джерела свої й чужі сходять ся на тім погляді, що той колись распустний поганець в високій мірі перейняв ся потім духом християнства, як релігії любови й милосердя. Почавши від Тітмара, що опираєть ся, правдоподібно, на українській і взагалі східно-слов'янській репутації принесеній в Німечину вояками, що ходили з Болеславом на Київ, — Ларіон, літопись, старе житие, Похвала Якова — всі ці старші джерела підносять сю сторону характеру Володимира¹⁾. На рахунок цієї чесноти йдуть і ті пирі Володимира, котрих глибоше політичне значінне пробував я вище вяснити. „Кто исповѣсть многыя твоя мощныя милостыни и дивныя щедроты, яке къ убогимъ творяще, къ сирымъ же и болящимъ“, кличе Ларіон, додаючи, що ті „щедроты и милостыня до нынѣ въ человекѣхъ поминаемы суть“. Літопись і житие близше знайомлять нас із сими переказами „въ человекѣхъ“. Житие оповідає про празникові „трапези“ в Володимировім дворі — ставив він три трапези: одну митрополиту з єпископами й иньшим духовенством, другу нищим і убогим, третю собі і боярам своїм і всім мужам своїм (вар.: всім людям). Ширше розповідає літопись: Володимир, каже вона, казав усім старцям і убогим приходити на княжий двір і брати собі всякі потрібні припаси й гроші, але що хорі і каліки не могли самі приходити на княжий двір, то він звелів возити возами всякий припас: хліб, мясо, рибу, всяку гордину, мед і квас в бочках і питати, де є хорі й убогі, що не можуть ходити, та давати їм усе потрібне. Що дня, чи при князеві, чи без нього, уряджував ся пир на дворі, в „гридниці“, для „бояр, гридей, соцьких, десятицьких і нарочитих мужів“, і не жаловано там нічого²⁾. Трапило ся раз, що дружина на підпитку почала відказувати на князя: „зло естъ нашимъ головамъ, да (дав) намъ ести древними лжицами, а не серебряными“, і Володимир казав задоволити й сю забаганку, зробити срібні ложки, кажучи: „серебром і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду й золото й срібло: і дід і батько мій здобув з дружиною золото й срібло“. Як ба-

¹⁾ Тітмар VIII, Ларіон—Чтенія кїївські II с. 56—7, Житие і Похвала Якова *ibid.* с. 21—2 і 15, літопись — Новг. с. 73—4, Іпат. с. 86—7.

²⁾ Літопись Переяслава Суздальського розмальовує далі се оповідане: „И бывае на обѣдѣ томъ множество отъ мясъ — и отъ скота и отъ птиць и отъ звѣрины и отъ рыбы драгоцѣнны и овоцїа отъ ласла (sic) и отъ всякого учиненїя рукъ человекъ и отъ питїа вина разна и отъ мѣд разныхъ, перцю же выходила колода безо князя, а при князи 3 колоды на недѣлю, а колода 8 бочекъ“ (с. 34).

чимо, оповідання кладе особливий натиск на ласку Володимира до дружини — відгомін спеціально дружинної традиції.

При особливих нагодах, каже літопись, споряжав Володимир пир для великої маси народу: на свято Спаса, на храм церкви в Василеві (виставленої на пам'ятку, як він виратовав ся від Печенігів), Володимир робив великий пир, скликав бояр, иосадників і „старійшин“ з усіх міст „и люди многы“, частував і обдаровував їх: на пир готували 300 перевар меду, убогим роздавано 300 гривен срібла. Вісім день тривав сей празник, а по нім непосредно наступав на Пречисту храм у Києві — Десятинної церкви, й тут знову робив ся „празникъ свѣтел“ для „безчисленного множества народа“. „И тако по вся лѣта творяше“ Володимир.

Народня пам'ять ухопила найбільше сі Володимирові пири. В Володимировім циклю, що переховав ся тепер в народі великоросійським та (в фрагментах) білоруським, але веде свій початок очевидно з полудня, центром все виступає двір Володимира і на нім „почестний пир“. Коло сього центра ґрупує той епос різні походи Володимирових „богатирів“, але в них сам Володимир відограє зовсім пасивну ролу: він тільки, пируючи, загадує різні поручення своїм „богатирам“, які й носять всякі праці для Руської землі:

„А й у солнышка да у Владимирѣ
Пированьицо было по третій день.
Солнышко идетъ на вечери,
А почестный пиръ идетъ на весели,
Вси-то на пиру да напивалися,
Вси же на честномъ да наѣдались,
Вси же на пиру и поросхвастались.
И спроговорить солнышко Владимиръ стольне-кіевской:
,Нечѣмъ солнышку Владимиру похвастати!
,Не выправлены дани выходы
,За двѣнадцатъ годъ да за тринадцатъ лѣтъ,
,За тринадцатъ лѣтъ да съ половиною'.
Сидять же тутъ три руськихъ могучихъ богатыря:
Старый козакъ да Илья Муромецъ,
Мблoday Добрыня сынъ Никитиничъ,
Михайлъ Потыгъ сынъ Ивановичъ.
Испроговорить Владимиръ стольне-кіевской:
,Ай же вы три руськихъ могучихъ богатыря!
,Старый казакъ да Илья Муромецъ,
,Вы създите-тко въ Каменну Орду,
,Въ Каменную-то Орду въ большу землю,
,Повыправте-тко дани выходы
,За двѣнадцатъ годъ за тринадцатъ лѣтъ,
,За тринадцатъ лѣтъ да съ половиною.

,Молодой Добрыня сынъ Никитиничъ!
,Създитѣ-тко вы да нѣ-в-ольшу землю,
,Не въ большую-ту землю да въ Золоту орду,
,Тамъ выправтѣ-тко дани выходы
,За двѣнадцатъ годъ за тринадцатъ лѣтъ,
,За тринадцатъ лѣтъ да съ половиною.
,Третий могучій богатырь да Михайло Потыкъ сынъ Ивановичъ
,Ты създѣ-тко въ землю во Подольскую,
,Тамъ повыправь-ко ты дани выходы
,За двѣнадцатъ годъ да за тринадцатъ лѣтъ,
,За тринадцатъ лѣтъ да съ половиною.“¹⁾

При всіх глибоких змінах, які ся билинна традиція перейшла на великоруським ґрунті²⁾, хто зна — чи не переховала ся в сїм момен-ті реальна пам'ять про ті пізнійші роки Володимирового князювання, коли він перед усім віддавав ся внутрішнім культурним справам своєї держави, зложивши воєнні справи на синів і бояр.

¹⁾ Билина про Михайла Потика—Гильфердингъ I с. 63.

²⁾ Про се особливо праці Халанскаго Великорусскія былины кїевскаго цїкла і Миллера Очерки русской народной словесности.

ПРИМІТКИ.

1. Грецька колонізація північного берега Чорного моря.

Грецькі оселі північного берега Чорного моря мають велику літературу, з котрої вичислимо тільки дещо важніше або новіше (деяка дрібніша література в другім виданню).

Загальніше: монографія Бека в II т. *Corpus inscriptionum Graecarum* (розд. XI). *Koehler Gesammelte Schriften I—II*, 1850. Уваровъ Изслѣдованія о древностяхъ южной Россіи, 1851 (теж по французьки 1855). Кене Описаніе музеума кн. В. Кочубея I—II (теж по французьки 1857). E. Muralt *Les colonies de la côte nord-ouest de la mer Noire depuis le Danube jusqu' au Boug — Mémoires de la société d' archéologie de St. Petersbourg*, II. Беккеръ Берегъ Понта Евксинскаго отъ Истра до Борисеена — Записки одеські т. III. Thirion *De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Thaurica conditae fuerunt*, 1884. Büchner *Die Besiedelung der Küsten des Schwarzen Meeres durch die Milesier*, 1884. G. Herzberg *Kurze Geschichte der altgriech. Colonisation*, 1892 (Gütersloh). E. Meyer *Geschichte Alterthums II* § 286—9, 419. Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I. Кулаковскій: Прошлое Тавриды, 1906. Stern *Die griechische Colonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung (Klio, 1909)*. Латипев—ряд більших і меньших статей зібраних в збірнику *Понтика*, Спб, 1909.

Для Мітрідатової доби: Meyer *Geschichte des Königreichs Pontos*, 1899. Niese *Straboniana (Rheinisches Museum 1887)*. Th. Reinach *Mithridat Eupator*, нім. пер. Strazzula *Mitridate VI, gli Sciti e il regno Bosporano fino al 62 d. C.*, 1903. Meccina. Domaszewski *Die Entwicklung der Provinz Moesia*, N. Heidelb. Jahrb. 1891. Premerstein *Die Anfänge der Provinz Moesia (Jahreshefte d. öster. arch. Inst. 1898)*. Ростовцевъ Римскіе гарнизоны на Таврическомъ полуостровѣ (Ж. М. Н. П. 1900, III), і в другій редакції: *Römische Bestatzungen in der Krim und das Kastell Charax (Klio, 1902)*.

V. Filow Die Legionen der Provinz Moesia, 1906. Також Можзена Römische Geschichte т. V гл. VII.

Спеціальне. — Для Тіри: Беккера Гражданскій бытъ Тиритовъ, 1849. Брунъ Черноморье т. I. Фонъ-Штернъ О послѣднихъ раскопкахъ въ Аккерманѣ (Записки од. XXIII — вьясняє справу місця давньої Тіри). Кочубинскій Тура (Турась)-Вѣлгородъ-Аккерманъ и его новая лапидарная надпись отъ 1454 г. (ibid.).

Для Ольвії — Латишевъ Изслѣдованія объ исторіи и государственномъ строѣ Ольвіи, 1887. Hirst The cults of Olbia, 1902, переклад з додатками Латишева в Изв. арх. ком. XXVII. Ростовцевъ Миѳридатъ Понтійскій и Ольвія — ib. XVIII. Про новішіє надіжки і розкопки окрім Отчетів археол. комиссії ще спроводання фон-Штерна в протоколах одеського іст. тов. — Записки од. т. XXII, Фармаковского в Извѣстіях археологической комиссії, вип. III, VHI, XIII.

Для Херсонеса: Кене Изслѣдованія объ исторіи и древностяхъ Херсониса Тавр., 1848. Becker Die Herakleotische Halbinsel, 1856. Rambau L'empire grec au X siècle—Constantin Porphyrogénète, 1870, екскурсе про Херсонес с. 484 і далі. Брунъ Черноморье т. I. Латишевъ Эпиграфическія данныя о государственномъ устройствѣ Херсониса Таврич. Ж. М. Н. П. 1884, VI. Статі Мальмберга і Орешнікова про розкопки 1888 і 1889 р. в Матеріалах по археол. Россіи N 7. Бертье Делагардь Надпись времени императора Зенона, въ связи съ отрывками изъ исторіи Херсонеса — Записки одеські т. XVI, його-ж Раскопки Херсониса, 1893 (Матеріалы по археології Россіи изд. археол. ком. N 12), його-ж О Херсонисѣ, 1911 (Изв. арх. ком. XVI). Schneidewirth Zur Geschichte von Cherson (Sebastopol) in Taurien, Берлін, 1897. Селивановъ О Херсонесѣ Таврическомъ, Од. 1898. Brandys Chersonesos, 1899 Бобринскій Херсонесъ Таврической, 1905. Памятники христіанскаго Херсонеса т. I—III (1905—11). Справозданія з новішихъ розкопок Костюшко-Валужинича в Извѣстіях археол. ком. з pp. 1899—1907.

Для Пантікапея і Боспорського царства: Ашикъ Боспорское царство, 1847. Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854. Леонтьевъ Археологическія розысканія на мѣстѣ древняго Танаиса и въ его окрестностяхъ 1854 (Пропилеи), IV). Герцъ Археологическая топографія Таманскаго полуострова і Историческій обзор археолог. изслѣдованій на Таман. пол. — Собр. соч. т. I і II, 1898. Забѣлинъ Объясненіе Страбоновыхъ свидѣтельствъ о мѣстностяхъ Воспора Ким. — Труды III археол. з'їзда т. II. Орѣшниковъ Босфоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ, 1884. Монографія Латишева, видана у вступі II т. Inscriptiones (1890), потім по російськи повторена в збірнику його Pontica, 1909. Паначовний Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теп. Кубанської области — Записки II. то-

варяства ім. Шевченка т. II. Ortmanu Der regno Bosporano Spartocidarum, 1894 (дісерт., Гале). Мельниковъ-Разведенковъ Воспоръ Киммерійскій въ эпоху Спартикидовъ, 1896 (Сборникъ для изученія мѣстностей и племень Кавказа т. XXI). Кулаковскій Къ исторіи Боспора Киммерійскаго въ концѣ VI в.—Византійскій временникъ 1896. Brandys Bosporos, 1897 (Pauly-Wissowa Realencyclopädie). Mordtmann Historische Bilder vom Bosporos (Mitt. d. deut. Ausflugs-Ver.) 1907. Про новіші систематичні розкопки Керчи справоздання Думберга і Шкорпила в Извѣстіях і Отчетах археол. ком., про танаїські—Извѣстія ХХУ.

Про понтійську торгівлю спеціально Preller Ueber die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr der alten Welt — Ausgewählte Aufsätze, herausg. von Köhler, 1864. Спеціально про рибний промисел: Köhler *Τάρουος* ou recherches sur l'histoire et sur les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale (Nouveaux mémoires de l' Acad. de St. Petersburg, VI s. v. I), теж Bonnel Beiträge zur Alterthumskunde Russlands I с. 97—9, де вказана й иньша література. Про хлібну торгівлю — многословна розвідка G. Perrot La commerce des céréales en Attique au IV siècle avant notre ère — Athènes et le royaume du Bosphore Cimmérien, Revue historique 1877. IV. Мищенко Торговня сношенія Аѳинской республики съ царями Босфора — київські Університ. Извѣстія 1878, теж у Латишева Ольвія гл. I. З статей Штерна крім згаданих уже ще: E. von Stern Sur les relations commerciales entre l'Égypte et les colonies grecques situées sur le bord de la mer Noire—Compte rendu du congrès au Caire 1909.

Чорноморської торгівлі дотикаєть ся почасти звістна праця Садовского Drogi handlowe, звичайно в німецькім перекладі Копа: Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flussgebiet der Oder, Weichsel, des Dniepr und Niemen an die Gestade des Baltischen Meeres (1877), але ся книжка взагалі низша своєї репутації, має багато довідностей і баламуцтв.

Епіграфічний матеріал зібрав Латишев в Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, I, II і IV, 1886—1901 (ширші коментарії в Матеріалах по археології Россії вип. 9, 17 і 23) і Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ, 1896. Нахідки останніх літ — в Извѣстіях арх. ком. Тексти грецьких авторів для нашого побережа зібрані Латишевим же п. т. Извѣстія древнихъ писателей о Скиѳии и Кавказѣ. Нумізматичний матеріал найповнїйше зібраний у Буракова Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллискимъ колоніямъ на сѣверномъ берегу Чернаго моря, 1884, новїйше — Подшиваловъ Монеты царей Босфора киммерійскаго в Записках одесского історичного товариства т. XV. Кераміка: Музей Одесскаго общества исторіи

т. I—II теракоти Теодозії, Ольбії і Пантікапея, т. III Феодосія и ея керемика (1897—1906) Багато дрібних розвідок і матеріалів в одеських Записках, в Трудах VI археол. зїзду і в Извѣстіях археолог. комиссії.

Дрібнійша бібліографія для Крима див. в показчику Маркевича Тауриса, I—II, для кавказького побережа — в давнійшій праці Міансара *Bibliographia caucasica et transcaucasica*, 1874.

2. Література Геродотової Скитії. Обясненне Геродотових звісток про Скитію і взагалі скитське питання має цілу літературу; назвемо лише важніше: Zeuss *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (1837). Ukert *Geographie der Griechen und Römer*, III. 2 — *Skythien* (1846). Neumann *Die Hellenen in Skythenlande* (1855). Древности Геродотовой Скиѳии, т. I і II, 1865 і 1873. Забѣлинь *Исторія русской жизни I*, 1876. Bonnell *Beiträge zur Alterthumskunde Russlands*, I (1882). Sayce *The ancient Empires of the East. Herodotos I—III*, 1883 (против його скептичних поглядів виступив Ф. Мищенко з статями: Быль ли Геродотъ въ предѣлахъ Южной Россіи, и Не въ мѣру строгий судъ надъ Геродотомъ — передр. при II т. його перекладу Геродота). Mair *Das Land der Skythen bei Herodot.* (Saaz, 1885). Ланпо-Данилевскій *Скиѳскія древности*, 1887 (Записки петерб. археологич. общества т. IV). Миллеръ—Осетинскіе этюды т. III (екскурс II). Tomaschek *Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden* — *Sitzungsberichte der Wiener Ak.* т. 115 і 117. A. Hauvette *Géographie d' Hérodote* (*Revue de phil.*, 1889). Толстой і Кондаковъ *Русскія древности т. H* (1889). Krauth *Das Skythenland nach Herodotos* (*Neue Jahrbücher für Phil.*, 1890, I) і *Die Sieben Flüsse Skythiens nach Herodots Bericht*, 1894 (Erfurt, Festschrift). Мищенко — крім згаданого статі в *Ж. М. Н. П.* 1896 кн. V і XII, *Филолог. Обзорѣнии* 1898 і дальші. Браунъ *Разысканія* (екскурс. про Скитію с. 228 і далі, особливо широко про Геррос). Niederle *Slov. starožitnosti I* (1904). Westberg *Zur Topographie des Herodot* (*Klio* 1904 і 1906). Де-що див. ще в вид. 2. В нашій літературі про Скитів писав багато неб. О. Партицький, але з „словянського“ становища (Велика Словянська держава перед двома тисячами літ, 1889, *Старинна історія Галичини*, 1894).

Вчисляти ріжні погляди на національність Скитів було-б дуже довго і малоцікаво. Давнійше росповсюднений погляд на Скитів як народ урало-алтайський, що заступали нпр. Нібур, Бек, Найман (головна праця сього напрям), скритикував Шіфнер в *Mélanges asiatiques* петерб. академії 1856 т. II і Всеволод Мілер *Осетинскіе этюды т. III*; з новіших оборонців сеї теорії див. працю Нодя (G. Nagy) про Скитів в вид. угорської академії 1905. Мішаново людністю

вважали Скитів Фр. Мілер, Вамбері, Мшценко, Латишев і сам Всеволод Мілер по часті. Іранський початок Скитів докладно доводив вже Цайс— Die Deutschen und die Nachbarstämme с. 285 sq., головню етнологічними подібностями. Лінгвістичний зв'язок Скитів з Іранцями доведений був докладно працею Міленгофа Über Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten — Monatsberichte der Berliner Akademie 1866 (передруковано з додатками в т. III його Deutsche Altertumskunde). Далішим важним придбаннем для цієї справи були праці московського професора Вс. Міллера, що виходив з спеціальних студій над Осетинами— Осетинські етюдн т. III, 1887, Епиграфическіє слѣды иранства на югѣ Россіи Журналъ Мин. Нар. Просв. 1889. IX (в скороченню вийшло в Осет. эт.) і йогож етнологічна студія: Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ ibid. 1882, VIII. Сам Мілер одначе уважає Іранцями напевно тільки Сарматів і західніх, оселих Скитів, а східніх, кочових відділяє від них, хоч всі докази їх урало-алтайства признає нестійнимп. Факти з історії культури і штуки, що в кождім разі вказують на тісні зв'язки скитсько-сарматської людности з Іранцями передньої Азії, піднесено в згаданій праці Толстого і Кондакова т. II. Далі мушу згадати цитовану вже вище розвідку Томашка Kritik der ältesten Nachrichten u. Skythischen Norden і йогож статю в Ausland 1883 ч. 36, Soltau Zur Erklärung der Sprache der Skythen, Berlin, 1887, Соболевського Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten (Archiv, XXVII, 1905) і студію Маркварта (Marquart): Über einige skythisch-iranische Völkernamen, в його Untersuchungen zur Geschichte Erans, II (Philologus, 1907).

3. Держава Германаріха і Дніпровий город Готів. Досі дуже мало зроблено для відповідного зрозуміння Йорданової легенди про Германаріхову державу. Правда, ще Кепке (Koeperke Deutsche Forschungen с. 104 і далі), потім Бессель (I. с. с. 156—7) пробували відрізнити те що належить в сій легенді народній сазі і те що пішло з її літературних перебірок у — Касіодора і Йордана. Реєстр народів вони уважали пізнішим літературним розвитком слів легенди, що Германаріх підбив багато північних народів, і виключали з сього тільки Герулів і Словян — Венедів, припускаючи, що про них могла згадувати і сама сага. На жаль сей здоровий, критичний погляд на Германаріхову легенду, як і скептичні уваги Гріма (Die deutsche Heldensage с. 8), Шафарика (I. 18. 7), Пальмана (I с. 46 і далі) не знайшли дальшого розвитку в науці. Констатуючи недорічності в сій легенді, учені все ще не відважують ся попрощати ся з Германаріховою легендою і що найбільше — пробують її поправити ріжними поправками і штучними поясненнями; на таким ґрунті стоять напр. Віверсгайм II² с. 2 sq., Міленгоф II с. 83, Dahn Urgeschichte

I с. 230, Кауфман *Deutsche Geschichte* I с. 102—3, Браунъ Розысканія с. 1, Marquart *Osteurop. Streifzüge* с. 378, Л. Шмідт *Geschichte d. deut. Stämme* с. 99 і далі і *Allg. Gesch. d. German. Völker* с. 88 й ин. (Загальний погляд на Германаріхову легенду і літературу її див. Paul Grundriss der germanischen Philologie III² гл. XIV § 39—43, Jireczek *Deutsche Heldensage*, 1898). Старання дослідників і досі звернені майже виключно на відшіфрованне покручених назв підбитих народів. Уже Цайс (ор. с. 688 і далі) добачив назви Веси, Мери, Мордви й Черемисів в Йорданових *Vasina, Merens, Mordens, Imniscaris*, і закінчення *ens, ans* толкував як готські наростки многого числа. Сею дорогою пішли й пізнійші дослідники, приймаючи в значній часті його трактування та пробуючи поправити иньші імена сього ряду. Так Коскінен *Tiudos in Aunxis* толкував як Чудь на *Aunus (Aunuksenmaa)*, між Ладожським і Чудським озером,—толкування, прийняте й Міленгофом, але відкинене Снеллманом. Міленгоф (II с. 74 і далі) в *Goltescytha* бачив *Scuti* Адама Бременського — словянську Чудь, в *Broncas* Пермь (Біармію, гот. *Bermans*). Мариварт *Rogastadzans* толкує як готський переклад Птолемеєвих *Ῥόζοσχοι* — мешканців Поволжа (*Rha*). В Navego колись бачили навіть Новгород.

Нову дорогу вказав у сій справі Теодор Грінберг в своїй статі *Germanariks Völker (Zeitschrift für deutsches Altertum, т. 38, 1895)*. Він став на тім становищі, що сей ряд, бувши уривком чи цитатою в якійсь пісні, містить не самі ймення, а й епитети. Свої пояснення дає він більше прикладу, і такий самий безпретенсійний характер має проба реставрації ритмічної цілости сеї цитати :

scýthathiodos inaxungis
uasinobrocans mérens mórdens
imniscans rógastádzans
áthala ubegénašcolda.

Се мало б значити: „Скитські народи, що їздять на возах, мешканців лук — Мерян і Мордвян (або й тут Г. готовий бачити епитети), мешканців рівнин — пустельників, народи обовязані до військової помочи.“ Та саме толкування—річ другорядна, але основна ідея — звести більшість слів сього ряду до епічних імен, а цілий ряд — до поетичного уривку, дуже цінна. При тім виникає питання, чи в своїм прототипі ся фраза вязала ся з Германаріхом? Се можливо, але так само могла вона бути звязаною з ним доперва в літературній редакції Германаріхової легенди. Друге, ті реальні ймення народів, які б знайшли ся в сій фразі—наскільки про них можна думати, що вони дійсно стояли під зверхністю Готів коли небудь, за Германаріха чи в иньшій часі, або вийшли сюди принаймні через спомини про якісь війни і конфлікти з Остготами, а не

притягнені просто з повітря, з чутки, для декорації, як різні реальні і легендарні народи пізньоїшої Олександрової легенди? На жаль, новітні дослідники не зважали на сі сторони питання, й інтернасна проба Гривберга не зробила на них відповідного вражіння, так само як і давніші вказівки здорового історичного скептицизму. Признаючи глибокі впливи пізньоїшого поетичного оброблення на Германарихову легенду в Йорнандовій версії, вони одначе сліпо держать ся традиції на пункті політичної могутности Германариха і як я сказав, — головну увагу звертають на дешіфрованне народів записаних сею легендою йому в піддані, а не на критику традиції в сім пункті.

Про „Дніпрову столицю“ Германариха найбільше говорить *Nervararsaga* (*Antiquités russes* I с. 196 і новітше виданне: *Det norske oldskriftselskabs Samlinger*, XVII, 1873). В ній виступає *Hlödr*, нешлюбний син короля Гейдрекка що нанував в Рейдготіі аж до *Harvadhafjöll* (толкують хорватські, або карпатські гори, вар. *havada* — стрімкі гори), а столицею мав „Дніпровий город“. По смерті Гейдрекка вимагає він від його спадкоємця і сина Ангантира, аби віддав йому половину батьківщини: жадає „(половину) того великого ліса, що звець ся *Murkvidhr* (темний ліс), ту святу могилу, що лежить при шляху (варіант: в Готських краях), ту гарну скалу в Дніпровських місцях, половину замків що мав Гейдрек.“ Але ся сага досить пізня, може XII—XIII в. (вона має різні варіанти, пізнійші й давнійші частини, докладно час її утворення не звістний, але пізнійший характер не підлягає сумніву). Стара пісня про Атилю—*Atla-Kvidha*, правда, теж каже про „дніпровські місця, славний ліс, званий у людей Темною дібровою“ (*Antiqu. russes* I с. 35), але сі слова уважають ся пізньоїшою інтерполяцією, і на те є деякі причини. Пізнійша пісня про *Hlod'a* і *Angantheow*, оперта на *Nervararsaga*, поясняє се означення: докладнійше: „Славний ліс, що звецься Темною дібровою, та свята могила, що стоїть в землі Готів, та славна скала, що стоїть в Дніпрових місцях.“ Й тут, як бачимо, вказівки не йдуть далі загальних прикмет, що хіба гіпотетично можуть прикладати ся до Київа, його печер і гір (мовляв Аскольдової могили). Крім того *Vigfuson* поправляв в *Hamdismal*, пісні, що на його думку, своїм змістом могла належати до VIII—IX в., хоч по мові пізнійша, в однім вірші слово *djúra* (длубокій) на *Daþrag*, і читав: „вони побачили палату Готів і кручі берегів Дніпра.“ Але ся поправка занадто довільна, щоб могла що небудь значити. Таким чином бачимо, що всі згадки про „Дніпровий город“ занадто загальні, аби можна було з певністю бачити в нїм Київ, і якісь хоч трошечки докладнійші (хоч все ще дуже загальні) вказівки на Київ маємо в памятках пізніх, з часів, коли Київ був світовим містом, і для того під „Дніпровим городом“ могли самі співці його розуміти. (Додам, що граматична аналіза

„Дніпрового города“ вказує, що се властиво не город на Дніпрі, а город якоїсь мігичної особи, званої Danrag або навіть Danp, і вона могла бути принадежена до Дніпра по созвучности).

З огляду бідності і загальності сеї традиції в літературі довго задовольнялись загальною згадкою про „Дніпровий город“, не пробувши близше означити його місця — див. *Antiquités russes* I p. 112, Куніка в *Mélanges russes* t. IV. 5 p. 520. Аж готська теорія, шукаючи, якби звязати Готів з київською Русю, підсунула тут толкование про Київ: Кунік, висовуючи її обережно в своїх екскурсах в Каспію (с. 55), виставив здогад, що може в Дніпровим Городі треба бачити Київ (Danpstadig... Дніпровський город; Київ?). За ним пішов Брун — Черноморье II с. 289, пор. 291, Будилович у своїм рефераті на VIII археологічнім з'їзді, Антонович Публичныя лекції по археол. и исторіи Кіева с. 36, Кулаковскій Карта Европ. Сарматіи с. 31, Браунъ, Разысканія с. 245—6, Prášek Herodot с. 60, Халанскій Къ сказаніямъ объ Олегѣ вѣщемъ, I й ин. Исландскій учений Вігфусон присвятив сьому питанню спеціальну розвідку (*Place of the Hamtheow lay*, в *Grimm Centenary*, 1886, що видали G. Vigfusson і F. Powell). Він доводив, що Дніпровий город — то Київ, що то була столиця Гіферика і Германаріха (оповидання Йордана про державу Германаріха приймає він вповні). Основну критику його поглядів дали пок. М. Дашкевич в київських Унив. Извѣстіяхъ 1886 — Придніпровье и Киевъ по нѣкоторымъ памятникамъ древне-сѣверной литературы, Ол. Веселовскій в Ж. М. Н. П. 1887, VI і Записки романо-герм. отдѣленія филол. общ., I (Спб., 1888): Киевъ—градъ Днѣпра, і Heinzel Über die Hervararsage (*Sitzungsberichte* віденської академії т. 114). Недавно повертали коротко до сеї справи Шаровольскій у зб. Еганоі і Рожнецкій (*Изъ исторіи Кіева и Днѣпра въ быломъ эпосѣ*, звѣстія отд. рус. яз. 1911), що теж вважає можливим в Дніпровім городі бачити Київ готських часів. Я застановив ся над сею гіпотезою про Германаріхову столицю головно з огляду на готську теорію (про неї мова в ескурсі II).

4. Антське питання.

Антській справі присвятив я свого часу особну розвідку в *Записках Наук. тов. ім. Шевченка* в т. XXI (1898) п. т. Анти; її головні виводи ввійшли потім в перше виданне моєї *Історії*, і я без особливих змін повторюю їх і тепер. Праці, які принесло до сього питання останнє десятилітє, в тім і найновійша проба перегляду сього питання, дана Л. Нідерле (*Antové*, 1910), не подали нічого такого, щоб змушувало відступити від основних точок погляду, поставленого тоді. Переглядови питання хочу присвятити особну статю, а тут обмежу ся кількома замітками що до двох головних теорій, з яких одна бачить в Антах термін політичного характеру, друга — етнографічного.

Що назва Антів мала політичне значіння, таку гадку підніс Кунік в книжці *Извѣстія Ал-Бекри*, ч. I (1878) с. 147: він тут каже дуже категорично, що Анти були династі азійського, може черкеського роду, які підбили собі чорноморських Словян, і тому останні відрізняють ся від інших Словян. Невважаючи на повну голословність, завдяки своему категоричному тонові ся гадка пішла в курс: я стрів її, з віделиком до цієї статі Куніка, у Шімана *op. cit.* с. т. I с. 18 — 9, у Дені (*Lavisse et Rambaud Histoire générale* I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана. Від Дені прийняв сю гадку Вірт в своїй недавній „Історії Азії і Схід. Європи“ (*A. Wirth Geschichte Asiens und Osteuropas*, Гале, 1905, див. особл. с. 249 — 250). Не постаравши ся зовсім познайомити ся з відомостями, які маємо про Антів, він для сих азійських Антів знайшов со-звучну назву в Удах, бачить в них античних Будинів, *Uti*, *Ούτιος*, пізніших *Utiguri*, *Uldini*, *Euduseoi* і т. д., в славянській вимові се мало б звучати як Анти, і Вірт бачить уже тут не династію, а таки черкеське плем'я, що помандрувало на захід і опанувало Словян (с. 147, 149, 182, 191 — 2, 251 — 3, 272). З такою безпідставною фантазією нема що полемізувати, вистане сказати, що книжка Вірта взагалі має незвичайно фантастичний, характер, до куріозности. Візантійські письменники виразно зуть Антів Слов'янами, у всім подібними до полудневих Словян, їх старшини носять виразні словянські ймення, так що й про чужу династію трудно думати, — взагалі про таку чужу династію абсолютно нічого не знаємо. Повна політична аморфність, брак сильної влади, який бачимо виразно в оповіданню Прокопія, не дозволяють приймати сей теорії навіть в більше здержливій формі згоду про політичний характер антського імені („najprędzej polityczny jakiś związek kilku plemion“) як її підняв Потканський (в згадуваній статі *Lachowie i Lechici* с. 24) — бо власне не бачимо у Антів ніякої політичної концентрації.

Друга теорія має історію значно старшу.

Уже Цайс висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу Слов'янства по мові на два великі відділи — західній (чи як він зве — північно-західній) і північно-східно-полудневий (*Russen und Süd-völker*), і як на паралель вказав на поділ в Повісті віремених літ Слов'янства на Словян і Ляхів: „Слов'яне і Ляхове стоять тут напротив себе зовсім як в давнину *Sclaveni* і *Antae*, лише там *Sclaveni* (= Словене) стоять на заході“ (*Die Deutschen* с. 602 — 4). Сю гадку прийняв був Реслер (*Zeitpunkt* с. 90), і пізнійше Крек (*Einleitung*² с. 205 — 6, на інших місцях, с. 330 він говорить трохи инакше — див. нижче). Відповідно до того Анти мали-б означати Русь + полудневих Словян, Словени — західніх. Але се толковане не відповідає фактам. Одинова обставина, що могла-б промовляти за таким розумінням (на неї вказав Шафа-

рик П. 25, 7) се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. П, 15) називає племена на північ від середнього Дунаю Словенами (Σκλαθῆροι). Але вона не так важна, може показувати тільки, що Прокопій слово Σκλαθῆροι! уважає загальним іменем всіх Словян окрім Антів, або ще скорше — що він уважав сих північних Словян одноплеменними з тими, що займали панонське побереже Дунаю бо розуміється, не міг знати їх близше. Декотрі учені, відділяючи від Антів Словян полудневих, вважають Антську назву терміном цілої східньої групи. В таких напрямі висловив ся уже Крек (с. 330), в назвах Антів і Словен протиставляючи Словян „руських“ і західніх. Ще виразніше поставив сю тезу, против мого погляду, А. Погодін — що Анти означають взагалі Східніх Словян (Изъ исторіи слав. предвиженій с. 27): такі гадки висловляє кінець кінцем і Маркварт Osteurop. Streifzüge с. 2. Сі дослідники не спиняють ся на трудностях, звязаних з розумінням Антів як цілої східньої галузи Словянства, хоч їх розумів уже Шафарик (I. с.), загально висловляючись, що ми не знаємо, як далеко антське імя сягало ва північ. Візантійці ледви чи мислили собі під сею назвою ціле східнословянське розселенне, мабуть і не звісне їм в цілости, і в своїх згадках про Антів, певно, не мали на гадці північних племен східно-словянської галузи: ті Анти чорноморського побережа, про яких вони говорять, були, очевидно, племена полудневі тільки. Такий погляд приймає й Нідерле в остатній статі і тільки через очевидне непорозумінне (незрозумінне моїх слів) вважає потрібним полемізувати зо мною (с. 11).

Як вищеподані розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широкі, так знов за узьке розумінне знаходимо у декотрих (нпр. Голубинській Історія русской церкви I² с. 15), що в Антах бачать самих чорноморських Уличів і Тиверців. Ми не знаємо вказівок, що сі племена займали цілу антську просторонь, яка сягала Дону: та й чому-б як раз сі два руські племена злучались в одній загальній назві?

Вкінці спинимо ся ще на здогадах Маркварта, що в своїх останніх працях взагалі присвятив багато уваги Антам і поставив ряд сміливих здогадів і гіпотез, по части вповні нових, по части висловлених уже давнійше, не стараючи ся звязати їх в певну цілість, і часто навіть суперечачи собі. З огляду на інтерес, викликаний його смілими „набігами“ (Streifzüge) в сферу східноєвропейської історії IV — IX вв. я спиню ся трохи над сими його гіпотезами тим більше, що до них приходить ся вертати ся нераз. Як згадано в тексті, Йорданову звістку про розселенне Антів від Дністра до Дніпра М. вважає переказом звістки Аблябія, півмітичного джерела Косіодора, що могло б бути писана не десь в початках VI в. За Аблябія, думає він, Анти дійсно сиділи між Дністром і Дніпром тільки, а пізнійше, за Прокопія, розширили ся за

Дніпро (Streifzüge с. XXV): вони відповідають Уличам, Тверцям і Дулібам — ці писменні назви заступили і витіснили згодом назву Антів (с. 193—4). Задумуючи ся над їх розселенням, М. готов припускати тепер уже, що на Чорноморю до Дністра і Дунаю Анти розселили ся аж по переході Готів до Мізії, з кінцем VII і в VIII вв. (с. 194). Літописну пам'ять про боротьбу Дулібів з Обрами М. прикладає до Антів, тотожність імен наводять його на гадку, що Дуліби (части хіба) тоді перейшли в середні дунайські краї. Він думає, що переговори Юстиніана з Обрами скінчили ся переселенням їх в Дакію, другим разом здаєть ся йому правдоподібним, що Авари переселили наших Дулібів на середній Дунай, і там ці Дуліби стали завязком чеського королівства (королівство Дулаба у Масуді) (Streifz. с. 123 — 7, Chronologie с. 78). Подібність імен Меамира і Келагаста, антських старшин з часів аварського нападу, з Безмером і Гостуном, болгарськими старшинами в звісній реєстрі болгарських князів, наводять його на гадку, що Анти в середині VI в. (554 — 558), перед приходом Аварів, панували над Оногундрами-Болгарами (Chron. 80, Str. 147). Се мало діяти ся вже на нових, дакійських осадах Антів. Що більше. В звісній державі Валіана у Масуді і королю Маджаку М. бачить тогож Меамира і його Антів: Маджак се зменшена, пестлива форма від Меамира, а Валіана — се Волиняне, себо побужські Дуліби, пізнійша назва Антів (Str. 147). Анти виростають таким чином на світову силу, грають ролю якогось політичного ферменту. Їх князі панують под Болгарами, вони дають початок пізнійшій Чехії: їх держава в пізнійшій арабській традиції зістаєть ся центральним політичним вузлом, що звязує під своїм пануванням всі словянські племена. Дуже се все привабне, але спираєть ся на тонкій стеблині—Менандровій традиції про Меамира. А Меамир зовсім не надаєть ся на ту ролю, яку призначає йому Маркварт. В 2 вид. своєї Історії я взяв під аналіз се Менандрове оповідання про Меамира — читач знайде його без особливих змін на с. 368 сього видання. Меамир зовсім не могутний володар, а просто впливовий, здібний чоловік, з якоїсь родової династії. Могутні володарі не їздять в посольстві. На ролю болгарського зверхника, ані тим менше — короля словянських народів він не надаєть ся римузу. А з тим привабні фантазії Маркварта розлітають ся як дим.

5. Література східно-словянського розселення.

Підставовою працею для історії східно-словянського розселення в добі „Повісти временних літ“ зістаєть ся й по нинішній час книга Н. Барсова (пок. професора варшав. університета) Очерки русской исторической географии, вид. 2, 1885. Він опираєть ся передо всім на дуже старанній і дотепній аналізі звісток літописних, а при тім велику вагу клав на вказівки географічні й хорографічні — назви рік і осад, але переступав

в тім часом межу і хапав ся за дуже далекі й przypadкові подобозвучности. Се до певної міри дискредитувало сей метод, так що з пізніших дослідників лише декотрі звертали ся до нього. Зручно й широко ужив сього хоро- і топографічного метода Корсаковъ в цінній монографії Мера и Ростовское княженіе, 1872; дуже сильно підносив його цінність Филевичъ в своїй Історії Древней Руси, т. I (одинокий), 1896, і реферат: О разработкѣ географической номенклатуры (Труды X съѣзда I, і дискусія *ibid.* III с. 89), але саме переведеніє сього методу у нього ледви аби могло кого небудь одушевити. Деякі справедливі остороги в статі Соболевского Названія населенныхъ мѣстъ и ихъ значеніе для русской исторической этнографіи (Ж. Старина, 1893).

Праця Барсова послужила вихідною точкою для серії київських монографій по історії поодинових земель, де історії старої колонізації уділяло ся досить багато місця — такі монографії: П. Голубовского Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1881; Д. Багалія теж Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1882; П. Голубовского Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ — Історія южнорусскихъ степей IX—XIII в. (богато займаєть ся полудневою, пограничною з степом колонізацією); Н. Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885; М. Андріяшева Очеркъ історіи Волинской земли до к. XIV в., 1887; мій Очеркъ історіи Київской земли отъ смерти Ярослава до к. XIV в., 1891; М. Довнаръ-Запольского Очеркъ історіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст., 1891; П. Голубовского Історія Смоленской земли до начала XV ст., 1895; П. Иванова Історическія судьбы Волинской земли до к. XVI ст., 1895; В. Данилевича Очеркъ історіи Полоцкой земли до к. XIV ст., 1896; В. Ляскоронского Історія Переяславской земли до пол. XIV ст., 1897 (нове вид. 1903) Олександра Грушевського Пинское Полѣсье, ч. I, XI—XIII вв., 1901. Між сими дванадцятьма монографіями були розумієть ся і сильніші й слабші, але історично-географічна часть в них дуже часто становить найсильнішу сторону і зроблена з найбільшим накладом (впр. монографії Андріяшева, Ляскоронского, Голубовского про Смоленщину).

При тім під впливами пок. Антоновича, ініціативі котрого завдячує наука сю серію монографій, в сих монографіях, особливо від 90-х рр. робили ся пильні старання використати, як помічний матеріал при історично-географічних дослідах, результати археологічних розслідувань. Сею дорогою пішов також київський професор (дух. академії) Завитневичъ в своїх працях, починаючи від першої програмової, щоб так сказати: Область Дреговичей, какъ предметъ археологическаго изслѣдованія (Труды кiev. дух. акад. 1886, VIII). Та хоч я сам був одним з тих, що пробував ужити археологічний матеріал для визначення границь племен, мушу

признати ся, що з тим трохи поспішив ся і я і иньші. Як виявили пізніші археологічні досліді, те що ми готові були брати за характеристичні етнографічні прикмети, й на їх основі тягнути етнографічні межі — показало ся далеко не таким певним; аналогічні форми почали показувати ся на різних племінних територіях, а що все таки досліді лишають ся фрагментаричними, не систематичними, тож, показуєть ся, й говорити про племінні похоронні обряди і про племінні культурно-етнографічні типи у всякім разі тепер ще неможна. Найліпше се задокументували огляди археологічних здобутків, зроблені А. Спіциним: Обзоръіне нѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи (Труды отдѣленія русской и словянской археологіи кн. I, II і IV — в Записках рус. археол. общ., 1896—1899) и Раселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннѣымъ (Ж. М. Н. И. 1898, VIII). Спіцин стоїть на становищі тих племінних типів, але на його роботі найліпше видно, яких натягань треба, аби перевести сю племінну систему через нинішній археологічний матеріал ¹⁾.

Разом майже зі згаданими працями Спіцина появила ся иньша проба вияснення етнографічної системи східнього словянства — на підставі фактів лінгвістики, діалектології: се була праця ак. Шахматова „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей“. Сама ідея не була нова: гадка про те, що сучасні діалекти відповідають у нас давньому племінному поділові, висловлена була дуже рішучо ще Чубинським і Михальчуком в розвідці „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи“ — в VII т. Трудів етнографической экспедиціи въ Юго-западный край. 1874. Але роботи, яка поставила б собі завданням детайлічно прослідити, о скільки території племен відповідають або не відповідають сучасним діалектичним групам, ми не мали й тепер не маємо. Праця Шахматова будувала власну теорію, нагинаючи під неї, часом дуже свобідно, і сучасну діалектологію, й стару етнографію; його провідна ідея — се рішучий вплив політичних організацій, держав XIV і пізніших віків, що розбили старі племінні групи й стали підвалиною нових „народностей“. Про сю провідну ідею див. мою рецензію в VII т. Записок Наук. Тов. ім. Ш. Про предложене Шахматовим групуваннє племен X—XI вв. буду говорити зараз низше.

6. Теорія старої великоросійської кольонізаціи на Подніпров'ю.

Теорія ся носить імя Погодіна, що дав їй вповні виразний вислов, але се були тільки крайні льогічні виводів з тих поглядів про

¹⁾ Прогалини в нашій матеріалі виказує мапа, зроблена ним — в Трудах отд. рус. и сл. арх. т. V с. 407. Але і з заштрихованих тут країн багато досліджено аж надто повсрховно.

тисну зв'язь Руси київської з Московською державою, які з-давня закоринили ся в великоруських кругах, в великоросійській книжній традиції. Тим поясняєть ся обставина, що й теорія Погодіна й її нове видання—теорія Соболевского серед Великоросів майже не стріла опозиції, й боротьбу з нею майже виключно вели Українці.

Сам Погодін каже, що його привели до тих виводів слова Срезневского й Лавровского, ніби в староруських памятках нема прикмет української мови. Сам він давніше, в 1840-х рр. (див. його Изслѣдованія III с. 317) думав инакше, але під впливом авторитета філологів прийняв сю гадку і дальше вивів з неї, що значить Кияне й не були Українцями, а на доказ того покликаув ся ще на брак билинної поезії у Українців, та на брак українських прикмет (!) в характерах полудневих князів і боярства. Розв'язує він усе отсе згодом, що „кієвскіє Великороссіяне“ вийшли на північ по татарським погромі, а їх місце зайняли Українці „від Карпатських гір“, прийшовши „після Татар“ — очевидно десь дуже скоро, хоч Погодін ближше сього часу не означає. Взагалі його статя, в котрій розвинув він свою теорію (писана в 1851 р. в виді листу до Срезневского й надрукована в 1856 р. в V т. Извѣстій Академії п. т. Записка о русскомъ языкѣ, а потім, в тім же році, в VII т. його Изслѣдованій), мала характер загального начерка, де він давав тільки загальні гадки, не стараючи ся довести їх до повної докладности, а заразом ставлячи ще більше відважні здогади що до початків словянської мови взагалі. Ще філологічним аргументам (дуже ділетантським і наївним) дав він тут більше місяця, історичну-ж сторону своєї гіпотези по-пробував уаргументувати доперва відповідаючи Максимовичу на його критику.

Максимович завзято виступив против виводів Погодіна з двома серіями статей (все в Русській Бесѣд-і): „Филологическія письма“ в р. 1856 і „Отвѣтныя письма“ в 1858, з нагоди відповіді Погодіна. Тут він розбирав головно філологічні погляди Погодіна, а його теорії про українську міграцію присвятив статю „О мнимо́мъ запустѣніи Украйны“ (1857). В поміч йому прибув потім Ол. Котляревський з статєю „Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“ (Основа, 1862, передрукована в I т. його Собранія сочиненій), тим часом як теорію Погодіна постарав ся піддержати філологічними аргументами П. Лавровський (оден з моральних її батьків) в статях: „Обзоръ замѣчательнѣйшихъ особенностей нарѣчія малорусскаго въ сравненіи съ великорусскимъ“ (Ж. М. Н. П., 1859) і „По вопросу о южнорусскомъ языкѣ“ (Основа, 1861). Максимович відповів на них своїми „Новыми письмами къ М. П. Погодину о старобытности малорусскаго нарѣчія“ (День, 1763, всі три серії передруковані в III т. Собранія со-

чиненій Максимовича), і сим закінчила ся перша стадія в історії сього питання. В ній особливо вяснена була історична форма питання—безпідставність гіпотези про міграцію київських Великоросів; в тім важна заслуга Максимовича, що розпоряджаючи далеко не повним матеріалом, уставив вірний погляд ва справу.

Натомість фільологічна сторона питання не була висвітлена відповідно, бо обидві сторони розпоряджали ще занадто бідним матеріалом, та й словянська діалектольоґія була ще тоді в пелюшках. Се було причиною, що теорію Погодіна відогріто наново як раз від фільологічного кінця: зробив се Олексій Соболевский, тодішній професор київського університета, фільолоґ-спеціаліст. В 1882 р. він прочитав у київськїм історичнїм товаристві реферат: „Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вв.“; в нїм він виходив від спостереження, що в пам'ятках, які він уважав київськими, бракує українських фонетичних прикмет (які знаходив у пам'ятках, що зачисляв до галицько-волинських), і на сїй підставі повоняв Погодїнську гіпотезу. Новиною в його рефераті була фільологічна аргументація; історичну обстанову теорії Соболевский брав готовою від Погодіва, з тою різницею, що відсував залюдненне Подніпров'я Українцями аж на XVI в. — се було консеквентно з його точки, але се-ж зводило цілу теорію ad absurdum (Погодїн добре розумів, що на XVI в. відтягати сеї кольонізації не можна).

Реферат Соболевского викликав цілу бурю в київськїм історичнїм товаристві. З контр-рефератами виступили Антонович, Дашкевич, Жи-тецький, з дрібнїшими замітками — Науменко, Мищенко, О. Левицький, Голубовский, Лучицький, Голубев (знову самі Українці, з вїтком проф. Голубева). На жаль, і реферат Соболевского, з тими додатками, які робив він, відповідаючи опонентам (близше не піддержав його ніхто), і контр-реферати полишили ся недрукowanими, подані були тільки короткі змісти їх в Читенїяхъ товариства (т. II). На ґрунті фільолоґії XI—XII вв. Соболевский був сильнїшим від своїх опонентів, оперуючи самостійно і старанно, хоч і односторонно простудіованим рукописним матеріалом: опоненти його тим не розпоряджали. Натомість на історичнїм ґрунті теорія Соболевского потерпіла сильні удади, особливо від Антоновича, що перед тим оголосив розвідку, де виступав против гадки про спустінне Київа й Київщини („Кіевъ, его судьба и значение съ XVI по XVI столѣтіе“ — в Київській Старині 1882 р., передр. в 1 т. його Монографій), а відповідаючи на теорію Соболевского вказав на кольонізаційний напрям з півночі на полудень України, як він представляеть ся в люстраціях з середини XVI в. Соболевский одначе зістав ся при своїм погляді й розвинув його в своїх працях: Очерки изъ истории русскаго языка, 1884, Лекціи по истории русскаго языка, 1888, і поменьших

статях — Источники кievскаго говора, 1885 (Ж. М. Н. П., II), Къ вопросу объ историческихъ судьбахъ Кіева, 1885 (киев. Университет. Изв., VII), Населеніе Украйны въ XII вѣкѣ (Ж. Старина, 1895), й ин.

Против фільологічної сторони теорії Соболевского тоді виступив ак. Ягіч (Четыре критико-палеографическія статьи, 1884, — з приводу Очерків, Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, 1889, з приводу Лекцій); основна критика його змусила Соболевского до деяких поправок в своїй теорії. Важного союзника зате здобув він в Шахматові (теп. академіку петербургським), що в своїй статі Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, 1894 (Русскій Филологическій Вѣстникъ) рішучо прилучив ся до теорії деревлянсько-полянсько-сіверянських Великоросів. Натомість поруч ак. Ягіча виступили в обороні українства кievського говора його ученики Мочульський (теп. професор одеського унів.) і Ол. Колесса (львівського) з розвідками про Житіє Сави (Мочульський — Къ исторіи малорусскаго нарѣчія: Житіє св. Саввы, 1894 — Записки новорос. Унив. т. 62, Колеса — *Dialectologische Merkmale des südruss. Denkmale a. d. XIII Jhdte Žitije sv. Savy*, 1896 — *Archiv für sl. Phil.*, т. 18). З паперів неб. Потєбні опубліковано також і його критику теорії Соболевского (Извѣстія II: отд. академіі, 1896). Сам Ягіч вернув ся потім до сеї справи ще в своїх *Einige Streitfragen* (1898, *Archiv für sl. Phil.* XX). Нарешті проф. Кримський в Київській Старині 1898—9 надрукував широку критичну статю (не скінчену): Филологія и Погодинская гипотеза де зібрав багатий матеріал (осібно вийшла р. 1904). Як стояла тоді справа в очах незамішаних у ній фільологів, може служити показчиком вступна лекція кievського фільолога Лободи, де він виразно виступив против теорії Соболевского (Унив. Изв., 1898, III). Нарешті під впливом критики, здасть ся — найбільше під впливом останньої статі Ягіча відступив від погодінської теорії ак. Шахматов: в новім обробленню згаданої своєї розвідки (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, Спб., 1899 — з Ж. М. Н. П., IV) він признає й Деревлян і Полян українськими племенами, а що до Кііва — каже: „у всякім разі ми не маємо причини не признати кievської людности полудневорускою, хоч вона в самім Кііві була значно розмішана иньшими руськими племенами“ (с. 25). Тільки сам Соболевский нічого не попустив з своєї „гіпотези“, і сердито відказує на „україноманів“, що не хочуть приймати його теорії (Къ исторіи малорусскаго нарѣчія, Р. Фил. Вѣстн. 1910).

Серед істориків вроба Соболевского відреставрувати „на солідних основах“ Погодінську теорію не знайшла особливого спочуття. Не тільки українські дослідники, а й иньші, що ближше займали ся історією Подніпров'я в XIII—XV в., писали зі становища противного сій теорії—Зотовъ

О черниговскѣхъ князѣхъ по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время (написано ще в 1884 р., але видруковано аж у 1893), Владимірській-Будановъ Населеніе Юго-западной Россіи отъ половины XIII до половины XV в., 1886 (в ч. VII т. I Архива Юго-западной Россіи — праця звернена головно против польських теорій, але виступає, хоч і здержливійше, також і против Погодінської), Ляско-ронський в названій вище історії Переяславщини; недавно Спіцин в своїх „Историко-археологическихъ разысканіяхъ“ (Ж. М. Н. П. 1909, I) піддав критиці деякі здогади і аргументи за переселенієм подніпрянської людности на північний схід — головно пок. Ключевского, що в своїм Курс-і русской истории (I с. 344 і д.) виступив рішучим оборонцем Погодінської теорії. Детайлічний перегляд сього питання і критику аргументів про спустінне Клівщини з історичного стновища я дав в своїм Очерку истории Киевской земли, 1891, гл. VI — Киевская земля отъ монгольскаго нашествія до конца XIV в.; він зістаєть ся й досі найбільш повним переглядом питання з історичного боку, й до деяких другорядних аргументів і деталей відсилає до нього читача і тепер. Загальний погляд на сю справу знайдуть читачі в томі III гл. 2 сеї Історії. Тут же хочу ще сказати кілька слів про теорію сіверянських Великоросів, яка виринула новійшими часами на тлі давнішої теорії Погодина і Соболевского і представлена поважними іменами Ягіча і Шахматова.

Сеї гадки, що Сіверяне були Великороси, я не можу трактувати инакше як уступку, яку роблять згадані учені Погодінській теорії. Зовсім виразно видно се у Ягіча: відкидаючи гадку про полянських Великоросів на тій підставі, що тяжко припустити такий великоруський клин на правім боці серед української кольонізації (сеї довід, видко, по тім вплинув і на Шахматова), він пише: „За Дніпром на широкім просторі до сходу і півночі могла мати свою арену уже иньша, полуднева східня група племен або діалектів — се признаю я очою; Сіверяне Найдавнійшої літописи могли й языково відрізнити ся від осадників правого боку Дніпра“ (Einige Streitfragen с. 30).

III. учений як бачимо, не вказує на те ніяких мотивів, тільки припускає можливість такого припущення, а властиво — по просту ділить спірну територію між прихильниками і противниками Погодінської теорії, не даючи аргументів. Шахматов пробував аргументувати: вказував на політичну окремішність Сіверян від Полян, на доказ їх етнографічної особности: „Припустити, що Сіверяне були одноплеменниками Полян й иньших полуднево-руських племен, не маємо підстави: політична історія Чернигова — з одного боку, Переяслава, що став отчиною володимирських князів — з другого, виразно, думаю, свідчить, що Сіверяне й

Поляне ніколи не могли сотворити спільного племінного центра, а пізніше — коли Русь розпадала ся на області, утворити одну спільну область“ (Къ вопросу объ образовании рус. нарѣчій с. 25). Розуміть ся, се аргумент зовсім слабкий: політична осібність не доводить привалезности до двох етнографічних груп; найліпшим доказом той сам Переяслав, що все стремів до політичної осібности від Сіверян і для того піддав ся суздальським князям, з котрим все мали свої пограничні рахунки князі чернігівські; його ціль чисто політична: відокремити ся політично під управою династії далекої, котра не прилучить його як додаток до котрогось з сусідніх князівств (див. т. II гл. 5). Не сильніші й иньші аргументи, наведені автором на поперте теорії сіверянських Великоросів. Я не буду спиняти ся тут на них, бо розбрав їх докладнійше в статі: Спірні питання староруської етнографії (Стаття по славяновѣдѣнью, I). (Пор. також мої замітки, висловлені ак. Ягічу в листі на його запитанне і подані в його статі Einige Streitfr. с. 30, і в моїй рецензії на сю статю — Записки т. XXVI в. 6).

Ак. Шахматов зачисляв при тім до Сіверян усю лівобічну людність. В новійшій розвідці своїй про Вятичів (1909) він відступив від сього погляду, а з тим не вважає вже потрібним далі підтримувати і гіпотезу про „середно-руське“ походження Сіверян. Думаю, що иньші фільологи розспрацавши ся з теорією київськах Великоросів, дуже скоро дадуть спокій і сіверянським, а з тим і скінчить своє істнованне гіпотеза про те, що східні части нинішньої української території були залюднені давнійше племенами великоросійської групи.

7. Література західньої границі української кольонізації.

Про польсько-українську границю в Галичині див. передусім стару, але не зовсім перестарілу (принаймні досі не заступлену чимсь ліпшим) працю Зубрицького *Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien*, 1849, с. 23, Czörnig *Ethnographie der österreichischen Monarchie I* с. 49 і далі і йогож *Ethnographische Karte*, 1855 (арк. 2) і меньше виданне 1866. Головацкій *Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси ч. I* (вступ) і йогож *Карпатская Русь в Ж. М. Н. П.*, 1875, VI (з наукового погляду не багато інтересного). А. Д(обрянский) *О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со врем. св. Владимира*, Ж. М. Н. П. 1880. III (для польсько-української границі тут по Зубрицьким теж не багато нового), I. Верхратський — інтересна монографія про *Замішанців в Записках Наукового товариства ім. Шевченка т. III. Potkański Granice biskupstwa krakowskiego — Rocznik krakowski*, IV (детальнійшу студию автор заповів на пізнійше, але не сповнив своєї обіцянки). Зато заповів студию Закшевський в конспекті згаданім на с. 489.

Про польсько-українську границю між Вислою та Бугом писалось

чимало, але шкодив публіцистичний елемент, що домішував ся сюди й не раз дискредитував самі факти. Згадаю що важнійше про північну українську границу. Для історичної етнографії — Барсов² гл. V і VI. Крыжановскій Русское Забужье — Собрание сочинений т. II. Лонгиновъ Червенскіе города, 1885. Pleszyński Wojarzy miedzyrzecesy (Bibb. Wisły, XI). Площанскій Холмская Русь, I—II, 1899. Филевичъ—Исторія древней Руси I с. 239. Potkański Kraków przed Piastami I. с. с. 106. Народописна карта д-ра Величка. Михальчука Нарѣчя, поднарѣчя и говоры Южной Россіи (Труды этногр. экспедиціи VII). Григорьевъ О малорусскихъ говорахъ Сѣдлецкой губ. — Древности-Труды славян. ком. моск. археол. общества т. III. Соболевскій Опытъ русской діалектологіи (Живая Старина 1892, II). Карскій Матеріалы для изученія сѣверно-малор. и переходныхъ говоровъ (Изв. отд. рус. яз. 1898, III) і йогож Бѣлоруссы т. I. Введеніе къ изученію языка и народной словесности, 1903. I з літератури про Холмщину: Францевъ Карты русскаго и православнаго населенія Холмской Руси, 1909: Dziewulski Statystyka ludności див. Lubelskiej і Siedleckiej, 1909; Соболевскій Холмская Русь въ этнографическомъ отношеніи, 1910; Szelaḡowski Kwestya ruska w swietle historyi, 1911.

Про українську кольонізацію на полудень від Карпатів крім уже названого: Срезневскій Русь Угорская (Вѣстникъ рус. геогр. общ., 1852, IV). Biderman Die ungarischen Ruthenen, I і II, 1862 — 7. Rösler Rumänische Studien гл. VII. Васильевскій Византія и Печенѣги Ж. М. Н. II. 1872, XII (дод. Н). Успенскій Образование второго Болгарскаго царства, 1879, дод. V. Кочубинскій О русскомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсьѣ в Трудахъ VII з'їзда т. II. Pič Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 і особл. Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren (Sitzungsberichte der Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften, 1888). Филевичъ Исторія древней Руси I, с. 143 і далі і „Отчетъ“ в Варшавскихъ университет. извѣстіяхъ 1896, VIII. Соболевскій Какъ давно Русскіе живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами (Живая Старина, 1894). Кулаковскій Гдѣ находилась вичинская епархія константинопольскаго патріархата — Византійскій Временникъ 1897 с. 327 і далі (про дунайську Русь). Петровъ Предѣлы угрорусской рѣчи въ 1773 г. по официалнымъ даннымъ, Спб. 1911, Когда возникли русскія поселенія на угорской дольной землѣ (Изв. отд. рус. яз., 1911).

Про сучасну Угорську Русь: Петровъ Замѣтки по Угорской Руси (1892, повторено і. т.: Матеріалы по исторіи Угорской Руси, IV, 1906) В. Гнатюк Hungaro-ruthenica, 1899 (відбитка критичнихъ замітокъ з XXVIII т. Записок) і Rusini v Uhrách (Slov. Přehled. 1899). Томашівський Угорські Русини в свѣтлі малярської урядової статистики, 1903 (Записки Наук. т.

ім. III. т. LVI); Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Русі, 1905 (іб. т. LXVII), Етнографічна карта Угорської Русі, 1910 (Стаття по словяновѣдѣнню, III). Дрібнішу літературу подає Францевъ Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорської Русі, 1899 (Рус. фил. вѣст. т. 44).

Велика література розвинула ся останніми роками спеціально про західню українсько-словацьку границю; вчислю лише що важнѣйше: Mišik Akej viery sú Slováci статі в Slovenské Pohľady 1895 і 1896. Соболевскій О границѣ Русскихъ и Словаковъ въ Угорщинѣ (Ж. Стар. 1895). Ol. Broch, Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn, 1897. В. Гнатюк Русини Припівської епархії та їх говори (Записки т. XXXV), Словаки чи Русини (ibid. т. XLII). Niederle: Národopisná mapa uherských Slováků na základě sčítaní lidu z roku 1900, р. 1903, йогож K sporu o ruskoslovanské rozhraní v Uhrach (Slov. Přehled, 1903) і Ješte k sporu o ruskoslovenskou hranici v Uhrách (ibid. 1904). Будиловичъ къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Русі, 1904. Czambel Slovenska reč a jej miesto v rodine slovanskýchъ jazykov, 1906.

Натомість приглухла останніми літами справа слідівъ руської колонізації в Семигороді, що в 1880—90 годахъ досить інтригувала учені круги і мала свій вплив на теорію карпатської правітчини східнього словянства. 1802 р. вийшла брошура Вольфа De vestigiis Ruthenorum in Transilvania; тут описувались останки Русинів в с. Reussdorfflein, Великий і Малий Cserged, Bongrad; Вольф всього рахував 130 родин. Його референт в Siebenbürg. Provinzialblätter 1807, II підносив се число до 200. Про сі останки писали в XVІІІ в. Бел і Венке, і на поч. XIX Едер — (див. про них у Філевіча Отчет і Історія 1 гл., і у Кочубинського в Трудахъ с. 37 і далі). Надеждін, що побував в Семигороді на початку 40-х рр., уже не застав сих Русинів, але підніс значіне сих руськихъ осад для історії руської колонізації (О путешествіи по южн. славян. землямъ, Ж. М. Н. II. 1842 кн. IV—VI): „я зовсімъ переконав ся, незаперечними доказами, що руська стихія ішла на полудневий захід, по обидва боки Карпата, аж до Дунаю, довгі часи перед приходомъ Мадярів в Панонію“. На потвердження віи вказував на семигородськихъ Русинів, і сією подунайською Русю уважавъ можливимъ пояснити літописні легенди про міграцію Словян з над Дунаю, про подорож Кия й т. и. — с. 103—5. Одначе норманізм, устами Куніка в Berufung der Schwed. Rodsen (гл. V), вилучив угорськихъ Русинів з історії давньої руської колонізації. З другого ж боку теорія Шафарика (II § 30), що семигородські Словяне були Болгари, вплинула також на те, що сю руську колонізацію Семигорода спущено з ока. Публікуючи в перше тексти з Чергѣда (Denkschriftъ віденської академії т. VІІ, 1856), Мікльосичъ признавъ їх болгарськими, але потім відступив від сієї гадки і чергѣдські тексти признав

памяткою мови „дакійських Словян“: *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen* (Denkschrift т. XXXIV с. 125—6, тут видано тексти Едера), теж *Vergleichende Grammatik* III. 201, *Altslovenische Formenlehre* XXV. В 1859 р. в своїх „Словянах в М. Азії“ виступив з загальними увагами проти Кунікового погляду Ламанский. Але питання про загадкову руську кольонізацію в Угорщині виринуло на верх знову тільки завдяки Реслерови, коли в 1871 р. вийшли його *Rumänische Studien*: за ним піднесли гадку про стару руську кольонізацію на Дунаю Васілевский (1872), Успенский, Грот, а Кочубинський і Піч заходилися коло того, щоб оперти на фактах сі здогади про руську кольонізацію Семигорода. Одначе супроти руської теорії виступила болгарська, що одиноким словянським елементом семигородської кольонізації вважала Болгар і руське імя останніх Семигородських Русинів мала за просто непорозумінне (Мілетіч). Фактично, дуже заплутує справу той факт, коли мова останніх семигородських „Русинів“ справді показується болгарською; але справа руської кольонізації Семигорода може і повинна навіть бути трактована незалежно від тих останків. Ягіч нпр., що в рецензії праці Філевіча досить скептично висловився про руську теорію (*Archiv*. XIX с. 237), в пізнійшій розвідці (*Archiv* XX с. 22—3) признавав уже певним фактом, що в Семигороді Русь стрічалася з Болгарами.

8. З української антропологии й етнології.

Антропологи́чні студії над сучасним українським типом дуже ще неповні і нечисленні, що найважніше — поминено найліпше законсервоване від не-словянських впливів українське Полісе (див. Записки XVIII, бібл. с. 54). Тому всі означення українського типу поки що можуть ставитись і прийматись тільки з великими застереженнями.

Д. Анучін, найвизначнійший антрополог Росії, дав таку характеристику фізичного типу Українців: Українці з фізичного погляду відрізняються від Білорусинів і Великоросів середньої Росії насамперед своїм зростом, в середнім вищим на 1—4 см. (по військовим даним 1874—83 рр.). Друга відміна—більший процент темноволосих (60—90%), темнооких (хоч не рідкі й синьоокі) і темношкірих, в порівнянні з Білорусинами і Великоросами, а ще більше — в порівнянні з Поляками. Трохи довші ноги (особливо бедра). Голова, і абсолютно і в відносинах до зросту—невелика (теж і внутрішність черепа), чоло і ніс теж, нижня третина лица має в порівнянні більші розміри. Що до форми — голова коротка й широка (брахікефальна) переважає, трохи більше ще ніж у Поляків і Великоросів; иноді помічаються досить високі, випуклі щокі і широкий відступ межі очима, трохи низьке перенісе. (Енциклопедический словарь, від. Брокгауза і Ефрона, т. XVIII, Малороссы).

Український антрополог Ф. Вовк характеризує українську людину в масі своїй як високу ростом, короткоголового, темноволосу і темнооку, з простим і узьким носом, доста короткими руками і т. д., при тім фізичні прикметі прийняті ним за основні (високий зріст, короткоголовість, темна краса) убувають в напрямі з полудневого заходу на північний схід (Українцы въ антропологическомъ отношеніи, Украинскій Вѣстникъ, 1906, і по німецьки в часоп. *Ukrainische Rundschau*, 1908, *Die Ukrainer in anthropologischer Beleuchtung*).

Пок. Д. Гільченко, опираючи ся на дотеперішніх студіях, загальними ознаками Українця признавав: високий зріст, ясноворжевий колір шкіри, темне волосе і очі ясних відтінків, але при тім зазначав, що ваганне темноґо типу дуже велике (6—39%), а про такі ознаки як високий зріст і брахікефалія казав, що й вони ще вимагають перевірки, особливо з огляду на великі варіації українського типу по місцевостям; ясний тип він уважав сильнішим, здатнішим до життя, бо має більші розміри груди, і признавав його за початковий. — Кубанські козаки, антропологическій очеркъ (Извѣстія импер. общества естествознанія, антропологии и этногр. т. ХС, 1897).

Талько-Гринцевич, зібравши досить великий метеріал головно в полудневій Київщині, теж констатував перевагу ясноволосого типу (57%) над темноволосим (42%) чистих блондинів (20%) над брутетами (25%) (*Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego, Zbiór wiadomości* т. XVI).

Питанням про археологічний словянський тип на підставі археологічного матеріалу перший соріозно зайняв ся головно Богданов і уважав початковим тип вузьколиций довгоголовий (лептопрозопний доліхокефалізм); його статі: Матеріали для антропологии курганнаго періода Москов. губ. (1867, Извѣстія моск. общ. люб. естествозн. т. IV), Описаніе курганныхъ череповъ Смоленской губ. (Антропол. выставка, II), Курганные черепа области древнихъ Сѣверянъ (з над Псла, *ibid.*), Черепа изъ старыхъ московскихъ кладбищъ (*ibid.*), Древніе Кіевляне, по ихъ черепахъ и могиламъ (*ibid.* т. III), Курганные жители Сѣвернянской земли (*ibid.*), Доисторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургановъ (*ibid.*), Древніе Новгородцы по ихъ черепахъ (*ibid.*), Къ краниологии смоленскихъ курганныхъ череповъ (*ibid.* т. IV); про дослѣди його над черепами давнѣйшихъ часів див. вище с. 59. Результати своїхъ дослѣдів він звів і подав у своїм рефераті *Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale* (Congrès international á Moscou, I). Дослѣди Богданова мали одначе ту слабу сторону, що вони часом оперті були на нечисленнім матеріалі, а головно— що він распоряджав черепами з чужих розкопок і не бувши сам археологом, не дуже застановляв ся над критерієм словянства тихъ могил, з котрихъ були ті черепа (через те найбільшъ вартні його поміри сѣверян-

ських і київських черепів, бо сей матеріал був найбільш певний). Його спостереження, що в старих словянських могилах переважає довгоголовий тип, знайшло собі potwierdzenie в новітших розслідах східнословянських могил. Антропологічні поміри з української території, окрім тих праць Богданова, подані були в отсих публікаціях: Антоновичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ — Матеріали по археології Россіи ч. 11, і Раскопки кургановъ въ Западной Волини (Труды XI сѣзда I). Гамченко Житомирскій могильникъ, 1868, Городище и могильникъ на р. Корчеватый (Труды IX сѣзда т. II) і Раскопки въ бассейнѣ р. Случи (Труды XI сѣзда т. I). Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучагъ (ibid.). Покровскій Антропологическія даннія о типѣ череповъ изъ волинскихъ кургановъ (ib. т. II — резюме, результати вийшли в статю п. Мельникъ). Talko-Hrupcewicz Przyczynki do rozpoznania swiata kurhanowego Ukrainy (Materjały antropologiczne т. IV (деревлянські й „полянські“ могили — поміри останніх похованні тим, що сюди введені й деякі чорноглобуцькі похорони). Поповъ Анатомическое изслѣдование костей, найденныхъ при раскопкахъ кургановъ Харьковской губерніи, реф. II — кости з Ницахсваго могильника (Труды предварит. комитета XII сѣзда т. I). Загальніші роботи, крім згаданого реферата Богданова, — Niederle O původu Slovanů, 1896, Slovanské Starožitnosti I, 1902 (гл. 2). Sergi De combien le type du crâne de la population actuelle de la Russie centrale diffère-t-il du tupe antique de l'époque des courganes? (Comptes-rendus du XII congrés international de medecine, II, 1899). Талько-Гринцевичъ Опытъ физической характеристики древнихъ восточныхъ Славянъ (палеозтологическій очеркъ), 1910 (Статя по славяновѣдѣнню, III).

Згадана праця Нідерле O původu Sl. з усею рішучістю проголосила первісний словянський тип за довгоголовий — на підставі археологічно-антропологічного матеріалу, і білявий — на підставі історичних свідочств. Обставлена досить солідними аргументами, вона викликала живу дискусію над сим питанням. Перегляд головних моментів її дає Нідерле в Slov. Star. с. 87 і далі. Між аргументами contra, які були висунені в сій дискусії, як важнійші можна зазначити такі: словянство довгоголових небіжчиків не доведше ще. Могили з паленими небіжчиками можуть бути як раз останками короткоголової людности. Що до краси, то звернули на себе увагу досліди Минакова — О цвѣтѣ и формѣ волосъ изъ кургановъ средней Россіи (Труды моск. антроп. отд. т. XIX): він підносить, що оставки волося, які він мав (а мав їх з 20 могил Московської, Ярославської й Костромської губерній) всі темні, а білявих не було між ними зовсім. Сі аргументи одначе не в силі забити теорію білявих довгоголовців: досліди Минакова опирають ся на матеріалі з фінської території. Що до довгоголовости, то Нідерле, бороня-

чи свою теорію, справедливо вказав, що попри довгоголову людність ми не бачимо якогось короткоголового типу, в яким могли б добачати людність словянську. Дійсно, коли Словяне при своїм розселенню асимілювали тубільну довгоголову расу, то вони повинні-б виступити дуже виразно, як друга раса по при неї в могильних нахідках X—XI вв., а сього нема. Припустити, що вони всі спалені, неможливо, бо у Словян ми знаємо обидва похоронні типи, і в кождім разі як зник обряд палення, короткоголова людність повинна б виступити перед нами відразу дуже сильно. Взагалі Нідерле досить щасливо боронив свою теорію в новім перегляді; але обстаючи за нею, зводить питання вже тільки на чисельну перевагу ясного й довгоголового типа серед словянської людності. Інакше сказавши, ми ніколи не знаємо Словян одностайним антопологічним типом. Еволюція його при тім зостаєть ся все таки неясною. Перехід від довгоголового, хоч би й переважного тільки, а не виключного типу, до нинішнього короткоголового, зостаєть ся і нині справою нев'ясненою, і в сім головна трудність, звязана з теорією довголовости.

Тут же подам важнішу літературу шлюбних і родинних відносин у Словян і в давній Русі, не подану при тексті. Старша література вказана була 2 вид., тут згадаю ще: Bogišić Pravní običaje u Slovena, 1867 й йогож Zbornik zadašujih pravnih običaja u južnih Slovena, 1874. Заб'ялінъ Бытъ русскихъ цариць, 1869 (вступ). Шпилевскій Семейныя власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ, 1869. Шашковъ Очеркъ исторіи русской женщины, 1871 (передруковане в Собрані-і сочиненій, т. I. 1898). Hanel Věno v právu slovanském (Pravnik, 1871). Статі Смірнова про звичайове східнословянське родинне право і шлюб: Очерки семейныхъ отношений, 1878 і статі в журн. Юридическій Вѣстникъ 1878 (V і VII). Черновъ Объ обычномъ семейственномъ и наследственномъ правѣ крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губ. (К. Унив. Изв. 1881, V). Krauss Sitte und Brauch der Südslaven, 1885. М. Ковалевскій Нѣкоторыя архаическія черты семейнаго и наследственнаго права (Юрид. вѣст., 1885), йогож Первоыбитное право, 1886 (выпуск I рід, в. II родина), Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété, 1890 і Early law and modern custom in Russia (рос. переклад в час. Всемирный Вѣстникъ 1903). Вовк (Volkov) Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L'Anthropologie, 1891—2, перед тим по болгарськи: Свадбарскитѣ обреди на словянскитѣ народи, в Сборникъ за нар. умотворенія, III — V, 1890 — 1). Желобовскій Семья по возрѣніямъ русскаго народа, 1892 (з Филол. Записок). Krek Zur Geschichte russischer Hochzeitsbräuche, 1893. Охримовичъ Значеніе малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пѣсенъ в исторіи эволюціи семьи (Этнографическое обозрѣніе, т. XI і далі, не скінчене). йогож замітки

в „Житю і слові“ 1895. Krauss Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven, I—III, 1898—1902 (з *Кропстадія*). Rhamm der Verkehr der Geschlechtern unter den Slaven (Globus, 1902). Мр. Г. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (Матеріали до укр. етнол. т. VIII і X). Окрім того сюди же належать відповідні розділи в курсах історії рус. права (особливо Леонтовича, В.-Буданова і Самоквасова — *Изслѣдованія по ист. рус. права*, I, 1896). Література звичайового права: Якушкинъ Обычное право, т. I, 1875, т. II, 1896.

9. Непевні або хибно до Руси прикладані звістки VII—IX вв.

Окрім наведених в тексті звісток про Русь IX в. прикладало ся до них ще чимало інших — я їх переїду тут.

Найстарша, нині вповні вичернена з історії Руси звістка — т. зв. Табарі (а властиво його персидської перебірки Баламі, 2-ої пол. X в., бо текста Табарі тоді не було знайдено), про прикавказьку Русь VII в. Підчас походу Омарового воєводи Шахріара на Хозарів (643) король Дербента (Баб-ель-Аббаб) Шахріар признає зверхність Арабів і укладає з ними умову, що замість дани він буде воювати з Русю: „я живу між двома ворогами, один — се Хозари, а другий — Русь, вона — то ворог цілого світа, а особливо Арабів, а воювати з нею ніхто не вміє крім тутешніх; замість платити дань, ми будемо воювати з Русію самі і власною зброєю і не будем їх пускати виходити з їх краю“ — Гаркаві с. 74.

Вперше про сю Русь довідали ся в 1820-х рр., але в курс пустив її Дорн 1841 р. (Beiträge zur Gesch. der Kaukas. Länder). Кунік в довшім екскурсі (Befugung II с. 84 sd.) доводив, що та Русь була турецька (на тім більш менше стояв він ще й у перших додатках до „Каспія“, с. 53). Антинорманісти 1860 і 70-х рр. доводили її словянство (Ламанській О Славянахъ с. 142, Геденовъ Отрывки в I т. Зап. Ак. Н., Иловайській О мн. призвані с. 71, Еще о норманизмѣ с. 125). Гаркаві (Сказанія с. 77) глянув вже скептично на сю звістку, але Дорн в своїм Каспію ще рішучо стояв за нею (с. 20). Кунік в своїх пізніших додатках до Каспія (с. 579 і далі) розвинув ширше скептичний погляд Гаркаві (подав тут і історію питання). Але поки не було відомо текста Табарі, справа виставала ся неясною, — хоч, розумієть ся, як би Русь і була в тексті Табарі, звістка його не стала б через се певною: як би Русь в VII в. дійсно була таким сильним ворогом Арабів, ми б певно про неї чули і з інших джерел, а Табарі, що пережив руські походи на Каспійське побереже на поч. X в. (умер 922/3 р.), під впливом їх миг перенести Русь в VII в. Аж в 1874 р. Дорн добув з Константинополя текст Табарі для цієї звістки: в нім Руси не знайшло ся, Шахріар каже тільки, що він має роботу з завзятим ворогом і з різними народами, в дальшій назва-

ні тільки Аляни й Турки (Каспій, передм. с. XLIV і LV). Таким чином імя Руси вставив персидський компілятор, під впливом руських походів X в., і воно не має ніякого історичного значіння. „Табарієва Русь“ тим самим була вичеркнена з історії; Гедеонов і Гловайський в нових виданнях своїх розвідок вже поминули її зовсім.

Відпала також звістка Теофана про „руські кораблі“ 773 р., що часто фігурували, і ще у Гловайського, в перших виданнях статей О мнимомъ призваніи Варяговъ (с. 21, в новім виданні автор відступив від них — Разысканія² с. 17) і Еще о норманизмѣ (с. 504). Теофан, оповідаючи про морський похід Константина Копроніма на Болгарію, каже, що він εἰσελθὼν καὶ αὐτὸς εἰς τὰ ρούσια χελάνδια ἀπεκίνησε πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὸν Δαנוῦβιν ποταμόν — ed. de Boog I с. 466 (видавець ще дав велике Р до ρούσια). Очевидно літописець каже про „пофарбовані на червоно (ρούσια) хеляндії“ — важкі тягарові кораблі, подібно як у Константина Порфирородного є ἀγράρια ρούσια (De adm. гл. 51). Анастасій бібліотекар (IX в.) так і перекладає Теофанів текст: ingressus et ipse in rubea chelandia (ed. de Boog II с. 295). Аж Гоар († 1653) в своїм перекладі Теофана переклав се як Russorum chelandia (так воно вийшло з його перекладом і до бонського Corpus). Звідти воно й пішло ходити по історіях, хоч уже Баєр в своїх Origines russicae поправив сей переклад і навів згадане місце Константина. Довгу одісею сих руських кораблів оповів Кунів в „Каспію“ Дорна с. 362 — 371, 682, і його екскурс про них, правдоподібно, вже на завсіді виключив сі „червоні хеляндії“ з історії Руси.

В першій виданні сього тому (с. 244 і 414) я поставив був як найдавнішу згадку про руські походи звістку Тактики цїс. Льва про подорожі на Чорне море „північних Скитів“. Зробив я се тому, що новіші дослідники уважали автором тактики цїс. Льва III Ісаврянина († 741) — Цахаріє в Byzantinische Zeitschrift 1894 с. 487, Шенк — ibid. 1896 с. 298, Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Literatur³ с. 636. При тім зазначив я одначе, що подекуди Тактика має в різні відомости IX в. Ще більший натиск на них положив Кулаковський в замітці: „Левъ Мудрый или Левъ Исаврійскій былъ авторомъ Тактики“ (Византійській временникъ, 1898), вважаючи погляд Цахаріє-Шенка вповні хибним. Супроти того звістка вертаєть ся до своєї давньої дати — кінця IX в.

Ак. Успенський попробував здобути для Руси ще одну звістку — напад на околиці Царгорода якогось поганського народу за імп. Теофія (Cont. Theoph. IV с. 7), звязуючи його з оповіданням Симеона Льготета про 'Ρῶς σφοδρός (Лев УП. 13) — Патріархъ Іоаннь УП и Русь-Дромиты, Ж. М. Н. П. 1890, I. Все се, розумієть ся, дуже гіпогетичне.

Не виключеною вповні з наукового обороту, але в високій мірі непевною зостаєть ся згадка про Русь в Херсонесі в Папонській легенді про св. Кирила. Тут оповідаєть ся, що св. Кирил в Херсонесі „обрѣть же ту евангеліе и псалтырь руськы писмены писано, и чловѣка обрѣть глаголюща тою бесѣдою и бесѣдовавъ съ нимъ и силу рѣчи приемъ своєи бесѣдѣ прикладає разлучи письмена, гласная и съгласная, и въ богу молитву дръже, въскорѣ начеть чисти и сказати“ (вид. Мікльосіча, в Denkschr. Wien. Ak. XIX). Найчастіше толкувала ся звістка ся так, що мова тут іде про готський переклад св. письма, а що він зветь ся тут руським, то норманісти се поясняють так, що Варяги, змішавши ся з кримськими Готами, уживали їх книг, і властиво про Варягів тут згадуєть ся; прихильники ж готської теорії, уважаючи „руське“ імя назвою Готів, доводять, що тут мова про кримських Готів; див. Голубинський Св. Кирилль и Мееодій первоучители словянские, 1885, и Исторія русской церкви I² с. 49, Pastrnek Dějny slov. apostoľů Cyrilla a Methoďa, 1902 с. 52, Шестаковъ Очерки по ист. Херсонеса с. 54 (Пам. христ. Херсон. III) ¹⁾. Обидва обясненія дуже непевні, як зовсім справедливо вказав Ламанский — Житіє св. Кирилла какъ религіозно-эническое сказаніе. Ж. М. Н. П. 1903 IV с. 374 і далі (сам Ламанский, як перед тим Срезневский і Будилович, бачить тут Русина-Словянина). Але сама звістка легенди дуже непевна і може бути значно пізнішою. Цілий ряд учених уважали її інтерполяцією — Горський, Бодянский, м. Маварій, Гільфердінг, Кунік, Ватенбах. Против сього ввазувано (Будилович, Васілевский), що сі слова читають ся в усіх кодексах легенди; але ж бо й ціла вона повна баламуцтв, мотивів чисто легендарних, очевидно — пізнійшого походження, так що й зачисляючи наведену звістку про руські книги до основного тексту, ніяк не можна її трактувати як поважне джерело для відносин 2-ої пол. IX в., не вважаючи на деякі архаїчні подробиці оповідання про Кирилову місію. Див. критику її в цитованій праці Ламанского і у Франка Святий Климент у Корсуні (1906) ст. 219 і д.

Про Марквартову Русь VI в. низше в екскурсі II.

10. Похід Русь на Царгород в 860 році.

Джерела: Cumont — Anecdota Bruxellensia, I — Chroniques Byzantines du manuscrit 11376 (Recueil de travaux publiés par la faculté de philosophie et lettres de l' universite de Gand, IX); тут видано хроніку від Цезаря до Романа III (XI в.), де містять ся хронологічна дата походу Русь і звістка, що її побито: $\mu\eta\lambda\iota$ 'Ιουνίφ η' (Ἰνδικοπῶνος) η' ἔτους ςτξη', τῷ ε' ἔτει τῆς ἐπικρατείας αὐτοῦ (Михаїла) ἡλθον Ῥῶς σὺν ναυσὶ δακωσάιας,

¹⁾ Давнійша бібліографія питання—Архангельский Св. Кирилль и Мееодій, Казань, 1885, дод. с. 25.

οὶ διὰ πρεσβειῶν τῆς πανομνήτου θεοτόκου κατεχυριεῦθησαν ὅπο τῶν χριστιανῶν καὶ κατὰ κράτος ἠττήθησαν τε καὶ ἤφρανεθησαν (с. 33). Сю звістку про перемогу над Руссю боровив de Boog (див. нижче), доводячи, що то записка сучасна, але вона противить ся оповіданню Фотія і венецької хроніки і не варта довіря. 2) Казання Фотія—видані кілька разів (Lexicon Vindobonense Наука, Спб. 1867, у Мілера Fragmenta hist. graec. 1870, часопись Ἀλήθεια, 1881, Записки петерб. академії 1906; переклад на основі тих видань в моїх Виїмках с. 22 і далі, бібліографія в посмертній статі Куніка (також в Записках петерб. акад. 1906): О трех спискахъ Фотіевыхъ бесѣдъ 865 г. 3) Так званий Симеон Логотет, або псевдо-Логотет, і оперті на нім компіляції — Corpus hist. Byzant. t. XXXVIII р. 674, Лев Граматик ib. т. XL с. 123, продовженне хроніки Амартола в вид. Муральта — Ученія Записки петерб. акад. т. VI с. 736 — 7. Про Симеонову хроніку і її компілятивні редакції розвіди: Patzig Leo Grammaticus und seine Sippe (Byzantinische Zeitschrift 1895). Васильевскій Хроника Логотета (Византійський Временникъ 1895). De Boor Die Chronik des Logotheten (Byz. Zeitschrift, 1897). De Boor зачав випускати критичний текст Амартола (Georgii Monachi Chronicon, 1—II томи 1904; р. у Тейбнера) і заповідає особний том з його продовженнями. 4) Венецька хроніка Іоана (нап. коло 1009 р.) — Monumenta Germ. hist., Scriptores VII с. 18, тут інтересне число кораблів — 360 замість 200 грецьких джерел, і закінченне: et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est. Побіжні згадки про руський напад у Никити Пафлагонського в біографії патріарха Ігнатія — Migne Patrologiae series graeca т. 105 с. 375, 516, 525. До ньогож прикладають навіть в посланню папи Ніколая I до цїсаря Михаїла (Migne т. 119 с. 954), але се не певно.

Давнійша література сього походу, що оберталась головно коло дати походу, по нахідці Кюмона перестаріла ся (найважнійше з неї: Куніка Berufung der Rodsen гл. X і Извѣстія ал-Бекри екскурс II, Голубинського Історія рус. церкви I гл. I). Новійша: Васильевскій в Визант. Временнику 1894, с. 258 і далі. De Boor Der Angriff der Rhos auf Byzanz (Byz. Zeitschrift 1895). Лопаревъ Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы примѣнительно къ нашествію Русскихъ въ Византію въ 860 г. (Виз. Врем., 1895, IV) і відповідь Васильевського Авары, а не Русскіе, Оеодоръ, а не Георгій (ib. 1896, I — взауе, що наведе на Лопарьовим звістка зовсім не належить до походу 860 р., а до аварського походу VII в.). Васильевъ Византія и Арабы, т. I (820 — 867) с. 189 і далі. Ламанскій Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведение (Ж. М. Н. П. 1903, VI і XII) — спеціально застановляєть ся над питанням про перемогу над Руссю (збиває згаданий

погляд de Voog-a) і над довгістю облоги — збиває гадку про те, що облога потягнула ся довше як рік — така гадка опираєть ся на даті увільнення Царгорода в Прольогу, під 7 липня. З иньших гадох, які підносять ак. Ламанский, згадаю ще здогад, що Русинів наслали на Царгород Араби (VI с. 359 і XII. с. 383). Вона одначе не має підпертя в дже-релах і мало правдоподібна.

Вкінці згадаю, що русько-візантійськими відносинами 860-х рр роз-починаєть ся серія візантійських мініاتور на русько-візантійські теми : в мадрідськїм кодексі Свілци, з XIV вв.. маємо мініатори, де представ-лений візантійський єпископ-місіонер перед руським князем (чудо з еван-гелїєм), потім наступають : руська фльота (похід Ігоря), авдієнція Ольги, ряд образків з війни Святослава з Візантією і друга серія — з походу Володимира Ярославовича (коротка характеристика їх у Кондакова — Русские влады I, 212). Другу таку серію візантійських мініاتور маємо в ватиканськїм кодексі хроніки Манасії, теж з XIV в. (болгарська війна Святослава). Мініатори сї не вистудіовані досі і навіть не видані в цілости (найбільше їх зібрано в публікаціях Шлюмберже (див. нижше), тому трудно сказати рішуче слово про історичну вартість сих образків, але ре-альність представлення Руси на них дуже сумнівна. Теж треба сказати й про словянські мініатори пізнійших рукописей. Найбогатшу колекцію їх дає виданнїй недавно з усіми ілюстраціями Радзивілівскїй кодекс літописи — Памятники древней письменности СХVІІІ, Радзивилловская или Кенигсбергская лѣтопись, Спб., 1902, про сї мініатори розвідка Си-зова в Извѣстіях отд. рус. языка 1905.

11. Грецько-болгарські війни Святослава і хронологія 960 і 970-х рр.

Література русько-болгарсько-візантійської війни досить значна. Крім загальних курсів, стара монографія (чи збірка виписок з дже-рел) А. Черткова Описаніє войны в. кн. Святослава Игоревича про-тивъ Волгаръ и Грековъ, 1843 (з початку в Рус. ист. сб. т. VI). Срез-невскій Слѣды глаголицы въ памяти. X в. (Извѣстія II отд. пет. ак., VII с. 341 — 5 — про рік смерти Святослава, 973, на основі Льва Д.). Сюди ж належать спеціальні розвідки про рік смерти Святослава Ламбіна, Куніка і Васілевского в т. XXVІІІ Записок петерб. академії (й особіно, 1876); з них Ламбін і Васілевскій переходять критично хронологію війни Святослава з Цимісієм, Ламбін боронить 972, Кунік і Васілев-скій 973 р. Е. Бѣловъ — Борьба в. кн. кiev. Святослава Игоревича съ имп. I. Цимісіємъ, Ж. М. Н. П. 1873, XII. М. Дриновъ — Южные Славяне и Византия въ X в., Чтенія московскїи 1875, III, с. 91 і далі. Jireček Geschichte der Bulgaren гл. X. Васильевскій Русско-византийскіе отрывки, IV, Ж. М. Н. П. 1876, VI (передруковано в томі його Тру-

див). Couret La Russie à Constantinople (Revue de quest. historiques, 1876, I). G. Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle Nicéphore Phocas, 1890 і його-ж L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle, 1896. Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896. Westberg — Die Swjatoslaw-Chronologie von 967 — 973 (в його Ibrâhim's-ibn-Jakûbs Reisebericht в Mémoires de l'acad. série VIII, III — боронить літописну хронологію, а дату смерті 973 р.). Знойво: О посольствѣ Калокіра въ Кіевъ (Ж. М. Н. П. 1907, IV) і О походахъ Святослава на Востоку ib. 1908, XII). Шахматовъ Разысканія гл. IV. Тутже згадаю ще питання про болгарську монету Святослава. Сі монети стали відомі від 1830-х рр.; вони мають з одного боку фігуру князя, з другого — образ Спасителя і написъ: Святославъ цр Блгарм (цар Болгаром). Було дві гадки: одні бачили в сій Святославі болгарського царя (1296 — 1322), інші — нашого Святослава. Останній погляд висловив вперше російський нумізмат Савелев, пізніше Еггер (Wiener Numismat. Monatshefte, V с. 110 і далі) і Чернев (Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ, 1888 с. 79 і далі, тут і література питання); вони вказують на примітивність виробу й подібність до монет Симеона, а образ Спасителя на монеті поганського князя пояснюють болгарською монетною традицією.

Джерелами для історії Святославого походу служать: Лев Диякон, Скіліца, наша літопись і деякі другорядні. Лев з Калої (в Малій Азії) родив ся коло 950 р., в чині диякона брав участь в болгарським поході імп. Василя Македонянина (986) і кілька років пізніше описав сучасні події, від смерті Константина Порфирородного до смерті Цимісхія (959 — 975), в десяти книгах своєї Історії, що становить дуже важне, бо одиноке сучасне джерело для цього часу. Він визначає ся взагалі докладністю і значною об'єктивністю (трохи є сторонничости для Візантії — див. Krumbacher Geschichte der byzantinischen Literatur² с. 267). Його історія видана в XI томі бонського корпусу і в CXVII т. Патрології Міня; для історії русько-візантійської війни — се перше джерело. Скіліца писав свою хроніку світа в XI в., користав між иньшими і з Льва Диякона, але поруч нього і з иньших джерел. Його оповідання про русько-візантійську війну взагалі дуже близьке до Льва, але є деякі подробиці, яких не має Лев, і виглядає скорше так, як би Лев і Скіліца користали місцями з одного джерела, ріжним способом скорочуючи його. Ся частина Скіліци увійшла майже без усяких перемін в хроніку Кедрена (писав при кінці XI або на початку XII в.), і з нього приходять ся користати в сій Кедреновій хроніці, бо грецький

текст Скіліци не виданий досі (є тільки латинський переклад, виданий 1570 р.). Кедрена маємо в бовськiм корпусі т. XXXIII і в Патрольоgії Міня т. СХХII. Про відносини Скіліци й ин. хроністів до Льва спеціальна розвідка: Warterberg Leon Diakonos und die Chronisten, Byz. Zeitschr. 1897. Про серію мініатюр з болгарської війни Святослава в мадрідськiм кодексі Скіліци див. в прим. 10.

Отже на брак джерел для болгарської війни Святослава скаржити ся не можна, але деякі моменти в ній лишають ся неясними, а головню великі труднощі задає хронологія. Головні з сих труднощей я зазначу тут і умотивую свій погляд на них. Початок кампанії літопись датує 967 р., але, як бачили ми, по Хаґувалю 968 р. Святослав воював приволзькі краї. З візантійців Лев владе місію Колокіра на 965|6 р. (індикт 9), Скіліца Кедрен на 966|7 (інд. 10), а прихід Святослава — на серпень 968 р. (інд. 11) (Лев близше не означає часу приходу). Я не буду входити в те, яким способом виїшла тут ріжниця в рахунку між Львом і Скіліцою-Кедреном, тільки піднесу, що з огляду на зазначені в тексті обставини походу Святослава ми повинні б прийняти дату Скіліци-Кедрена; але вона має трудність, бо Скіліца-Кедрен рахує по індіктам і рокам царства, і тут у нього виходить суперечність, як порівняти отсі дати: індікт 7 липень — другий рік Никифора (с. 361), індікт 10 червень — четвертий рік Никифора (с. 372); отже мусить бути помилка або в році царства (967), або в індікті (968). Але що його рахунок по індіктам сходить ся з його рахунком по рокам світа, а в рахунку на роки царства він не згоджуєть ся з Львом, то безпечніше здаєть ся прийняти дату індікта. Отже Святослав прийшов до Болгарії 968 р.

Друга трудність — означити перерву, коли Святослав вернув ся до Києва. Літопись датує її 968 — 970 рр., так що на болгарську і грецьку кампанію у неї лишаєть ся не повних два роки. Можливо, що хронологія літописи оперта тут на даті смерти Ольги; в похвалі Ользі Якова мніха рахуєть ся, що Ольга умерла 15 років по охрещенню, 11|VII 969 р.; се відповідає датам охрещення і смерти Ольги і в літописи (тільки що то було б на пятнадцятім, не по пятнадцятьох роках). Але зістаєть ся питанням на скільки рахунок похвали тут самостійний від хронології літописи (пор. вище с. 451). Коли дійсно охрестила ся Ольга, невідомо, а як брати дату подорожи її до Царгороду, то вона в літописи зовсім хибна (тож рахувати, як Васілевський, від дати дійсної подорожи Ольги до Царгороду до її смерти 14 років, се значить громадити непевности). Отже дати літописи і похвали самі по собі не дають нічого певного. З Візантійців згадує про перерву в Святославовій війні Скіліца-Кедрен. Згадавши про похід Святослава і починені ним спустошення пятого року царства, він

каже, що Русь слідом вернула ся до дому, „а на шестий рік царства прийшла знову походом на Болгарію і починала подібно як поперед, або ще й гірше“ (с. 372)¹⁾. Отже перерва не тривала двох років. Коли зважити що Никифор перед смертю енергічно забрав ся до боротьби з огляду на успіхи Святослава (а загинув він в грудні 969 р.), то, очевидно, Святослав ще в першій половині 969 р. мусів вернути ся до Болгарії. Се б на стільки згожувало ся з літописю, що і в ній Святослав вертає на Русь вже на другий рік болгарської війни. Тоді побут Святослава в Києві прийшло ся б обмежити кількома місяцями.

Тепер приходимо до найбільшої трудности — року Цимісієвого походу на Святослава. Лев Диякон зовсім виразно каже, що він став ся на третій рік Цимісієвого царства — 972 р., бо як раз перед походом, при кінці другого року царства, Цимісіій урядив своє весіле (VII. 9); тоді б Святослав мав загинути весною 973 р., як се й приймають де-вотрі. Тим часом в літописи умова Святослава з Греками, що закінчила війну, датована лишнем 971 р., індикта 14, і смерть Святослава положена під 972 р. І се має собі повне підтвердження в хронольогії Яхі (писав у 1-ій пол. XI в. і для візантійських подій мабуть користав з раніших грецьких записок, ближше про нього див. на с. 574). У Яхі Цимісіхій воює в Болгарії в 971 р., а в осени 972 р. бачимо його вже на сході (перейшов Евфрат в вересні-жовтні 972 р.) — Яхя с. 181 — 4. Вказівки Свіліци-Кедрена (с. 392) не мають особливого значіння: у нього Цимісіій заберає ся до походу на Русь на другім році царства (отже 971 р.), але неясно, чи се дата приготовань, чи походу, а що другий рік царства кінчить ся як раз в грудні 971 р., то се зовсім міняє рахунок. Зонара, як чистий компілятор, не має тут зовсім ніякого значіння (він виразно кладе похід на другий рік царства). І так виходить виразна суперечність; по однім боці сучасник Лев (правда — дуже неохочий до докладних дат), по другим Яхя (власне дуже багатий на дати). Справу може рішити зовсім просто дата документа — умови Цимісіхія з Святославом; одначе тут насуває ся питання — чи дата не вставлена на підставі літописної хронольогії, або чи не перемінена? Я уважаю се неправдоподібним: адже умова Ігоря не має дати, й літописець не уважав потрібним її доповняти, а в умові Святослава маємо і рік, і індикт — значить треба припустити свідоме підроблюванве. При тім же хронольогії версій київської й суздальської, де князюванве Ярополка починаєт ся від 973 р. (в новгородській — від 972), дата умови скорше пере-

¹⁾ Шахматов одмітив до сього ще приписку на маргінезі болгарського перекладу Манасіі: „При семъ Никифоръ цари плѣнниши Русь Българскую землю по дваца въ двѣю лѣтѣ“ (Разыск. с. 121).

шквджала, аніж надавала ся, бо незнати куди дїваєть ся цілий рік (між поворотом Святослава і князівством Ярополка).

Коротко зводичи сказане вище, я уважаю правдоподібним початок війни 968 р., доволі коротку перерву на початку 969 р., остатню кампанію 971 р. і смерть Святослава 973 р. Але з огляду на всі ті трудности будемо уважати сі дати тільки правдоподібними; а застановив ся я над ними тому, що ся справа має вже цілу літературу.

Хронологія перших років Володимирового пановання в Києві дає знову ріжні непевности. Маємо тут два головні рахунки—в літописи і в житие Володимира, влюченім в похвалу Якова, і вони не годять ся між собою. Літопись рахує Ярополкового князювання 8 років, житие каже, що Володимир сїв в Києві „въ осмое лѣто“ по смерти батька; се можна-б погодити, прийнявши, що літопись рахує неповних 8 років, але літопись кладе в результаті початок Володимирового князівства на 980 рік, а житие на червень 978 р.: „сѣде въ Киевѣ князь Володимиръ въ осмое лѣто по смерти отца своего Святослава мѣсяца іюня въ 11 въ лѣто в 6486, крести же ся Володимеръ князь въ 10-е лѣто по убіеніи брата своего Ярополка“. При тім одначе і літопись (с. 10) і житие рахують однаково Володимирове князюванне в Києві на 37 років (в житїї він, як бачимо, охрестив ся „въ десятое лѣто“ по смерти Ярополка, а по охрещенню жив ще „28 лѣтъ“), а смерть його всїзгідно кладуть на 1015 р. Додати ще треба, що в 1 Новгородській літописи початок Ярополкового князівства кладеть ся на той же 972 р., що й смерть Святослава, а в иньших на новий 973 р., хоч се абсурд, бо смерть Святослава, з огляду що стала ся весною, і без того положена на новий рік (зимівка його в Білобережї стоїть під 971 р., „веснѣ же приспѣвъши (тут вставляеть ся 972 р. — рахуючи від 1 марта) поиде Святославъ въ пороги“, і вбили його), так що виходило-б, ніби минув рік між смертю Святослава і князюваннем Ярополка, тим часом се понятя рівнозначні, бо Ярополк і без того сидїв у Києві, і літопись нотує тільки правний момент, а не якийсь новий факт.

Зовсім ясно, що в основі сієї хронології лежить рахунок літ князювання: 8 літ Ярополкового князювання і 37 літ Володимирового. Але від смерти Святослава десь в марті 972 р. до смерти Володимира в липні 1015 минуло всього 43 р. і 4 місяці. Се пробують поправити, приймаючи, що літа панування Ярополка в дійсности треба рахувати не від смерти Святослава, а від посадження Ярополка; кладучи се на р. 970, дістають до смерти Володимира повних 45 літ, і смерть Ярополка припадає на р. 978, як у житїї (так недавно рахував Сркуль, 1. с.). Одначе 970 р. як початок Ярополкового панування не дуже правдоподібний, і треба б в таким разі брати 969, а житие виразно рахує Воло-

димирів прихід до Києва на восьмий рік від смерти його батька. Очевидно, літа князювань рахують ся не повно: Ярополк умер на восьмим році князювання (коли прийняти дату життя — 11|VI, то буде 7 рік і два-три місяці), Володимир на 37-ім (по життю по 36 роках і 1 місяцю). Але коли так, то ми приймаючи роком смерти Святослава 972 р., мусимо положити смерть Ярополка на літо 979 р. Розуміть ся, як і рік смерти Святослава, і ся дата тільки правдоподібна.

Цікаво, звідки міг узятись день смерти Ярополка? Очевидно, що тільки з якоїсь сучасної церковної записки, але як він туди зайшов? Як знаємо, в т. зв. Якимовській літописи, виданій Татіщевим, річ представляєть ся так, що Ярополк був прихильником християнства; ся Якимівська літопись — джерело дуже баламутне (декотрі уважають її просто фальсифікатом), і її звістка маловартна; але незалежно від неї досить можливо, що Ярополк був прихильний християнству: він виростав при Ользі, і як старший—міг більше перейняти з її впливу; жінка його була Грекиня-християнка. Шахматов пробував вивести дату його смерти з записки про смерть мучеників Варягів, що мала, мовляв, дату 12 липня 978 р.; але се йому не вдало ся, на мій погляд — його мірковання занадто вийшли штучні (Разыск. с. 26). Так само не вдоволяє мене його гіпотеза, що хронологія життя опираєть ся на хронології старшої редакції літописи — т. зв. древнїйшого свода (на сій підставі хронологічну таблицю життя — подій по охрещенню Володимира, Шахматов влючає в свою реконструкцію „Древнїйшого свода“). Так як тепер стоїть справа, ми мусимо констатувати тільки незалежність хронології й звісток життя-Похвали від літописи. (Питання про відносини життя і Похвали Якова і про залежність або незалежність життя Похвали від літописи зістають ся неясним і суперечними: див. Соболевского Памятника древне-русской литературы посвященныя Владимиру св., Никольскій матеріали для повременнаго списка русских писателей, 1906, Шахматовъ Корсунская легенда гл. II і Разысканія гл. II, иньша література у Никольського ор. с.; що до авторства Якова, монаха печерського монастира, кандидата на ігуменство по смерті Теодосія, автора послання до в. кн. Дмитрия і канонічних запитань до митроп. Іоана, — теж зістаєть ся досі велике вагання, пор. цитовані праці Шахматова, де він висловлюєть ся раз за, другий раз—против авторства сього Якова, але треба признати, що підстави того авторства незвичайно слабкі).

12. Охрещення Володимира і Руси.

Питання про час і обставини охрещення Володимира мають уже чималу літературу. Але не кажучи за давнїйші писання, що взагалі стояли на ґрунті літописної традиції, ся література властиво має своєю вихідною точкою розвідку пок. Голубінского в Журнал! Мин. Нар.

Прос. 1871, що потім увійшла в його Історію церкви т. I гл. 2 (1880). Він взяв літописну повість під дуже светичну аналізу, але для реконструкції подій не ужив чужих письменників, а головню Похвалу Явоа. Натомість Васілевскій в статі Русско-візантійскіе отрывки, П. Къ исторіи 976—986 г. (Ж. М. Н. П. 1876, III, передр. в Трудах II) притягнув звістки візантійських і арабських джерел, між ними ель-Макіна, що користав з Яхі. Потім 1883 р. вийшли витяги з самого Яхі видані бар. Розеном, з важним коментарем (Императоръ Василій Болгаробойца. Извлечения изъ лѣтописи Яхъи Антиохійскаго). Наближенне дев'яностолітнього ювілею охрещення Руси, що мав святкувати ся в Росії, звернуло особливу увагу на сі питання і спеціально на рік охрещення. Вичислю головнійше з літератури тих років: Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковью, 1878, гл. VI. Рецензіі Малишевского на Голубінского (Отчетъ о присужд. уваров. премій) і Успенского на Розена (Ж. М. Н. П., 1884, IV, —се властиво самостійна робота, з аналізою джерел і деякими гіпотезами). Линниченко Современное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси (Труды Киев. Духовной Акад. 1886, VII, — головні погляди Розена і полеміва з Успенским, рік прийнято 989 для Володимирового й загального охрещення). П. Лебединцев Когда и гдѣ совершилось крещеніе Кіевлянъ при св. Владимірѣ (К. Старина, 1887, IX — традиційний погляд). Завитневачъ О мѣстѣ и времени крещенія св. Владимира и о годѣ крещенія Кіевлянъ (з поводу статі Лебединцева)—Труды Акад. 1888, I, і Владимірскій сборникъ виданий тою ж академією, де уміщено статі також ьнших авторів до сеї справи. Соболевскій Годъ крещенія Владимира св. (в т. III Чтеній київ. істор. товариства, див. ще справозданне з диспути Соболевского і Завитневича в київськїм товаристві тамже т. III с. 5 і далі, також Ж. М. Н. П. 1888, VI: Соболевскій боронив літописної традиції, тим часом як Завитневич виходив з хронології Явоа й приймав роки 987 і 990).

Пізнійша література: Regel Analecta byzantino-russica 1891 с. XXI—LXXII і далі. Schlumberger L'épopée byzantine, I, 1896, гл. XI. Ламанскій Славянское житіе св. Кирилла гл. XXV (Ж. М. Н. П. 1904, I). Шестаковъ Памятники правосл. Херсонеса, III, 1908. Сюди ж входять ряд праць що трактують традицію про Володимира з історично літературного становища — крім цитованих уже праць Мілера, Жданова, Халанскаго, Лободи, присвячених традиції поетичній, сюди належать особливо, по згаданій уже публікації Соболевского: Памятники древне-русской литературы, посвященные Владимиру св. (збірка текстів зі вступними замітками, в II т. Чтеній київ. істор. тов.), такі новіші праці: Никольского Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго

сказанія о св. Владимирѣ (Христ. Чтеніе 1902, VII) і йогож Матеріали для поврем. списка писателей (1906) і Матеріали для исторіи древнерусск. духовной письменности (Сборникъ отд. рус. яз. т. 82, 1907). Шахматовъ Одинъ изъ источниковъ лѣтописнаго сказанія о крещеніи Владимира, 1904 (з Сборника харьк. филол. тов.), Корсунская легенда о крещеніи Владимира, 1906 (з Сборника на честь Ламанского), Разысканія о лѣтоп. сводахъ гл. V. Srkulj Drei Fragen aus der Taufe des heil. Vladimir, 1907 (Архив XXIX). А. Вертье-Делагардъ: Какъ Владимиръ осаждалъ Корсунъ (Извѣстія отд. рус. языка 1909)—останні праці вилікані головою „Корсунскою легендою“ Шахматова, як і замітки Шестакова, передруковані в додатках до названої вище праці.

Головною підставою для зверхньої, фактичної історії сих подій в новійшій літературі став Яхя, звістний з імени давнїйше, але опублікований і введений в круг джерел доперва бар. Розеном. Яхя син Саїда був православний Грек з Єгипта, лікар з професії, пізнїйше жив в Антіохії. Він був свояком александрійського патріарха Евтихія († 939/40) і повів далі арабську хроніку сього Евтихія, що мала титул „Дороге намисто“ і кінчила ся 857/8 р. В першій редакції свою хроніку Яхя написав перед 1014/5 р., потім переробив і повів далі, також по арабськи, не знати як далеко (кінця не маємо, але певно доходила вона до 1031 р.). Для візантійських відомостей 2-ої пол. X в., дуже у нього богатих, з дуже докладними датами, Яхя мусів використати якісь місцеві грецькі записки, нам невістні.

З опублікованнем текстів Яхї стратили значінне відомости про русько-візантійські справи арабського письменника XIII в. ель-Маїна († 1273), бо показало ся, що він тут тільки скорочує Яхю; натомість оповіданне ібн-ель-Атіра (теж XIII в., † 1233) має в собі дещо, чого не міг він узяти з Яхї, але джерело сих відмінних звісток невідоме. Текст ель-Маїна видано в Лейдені 1625, ібн-ель-Атіра видав 1851 р. (і далі) Торнберг; уривки з них в перекладі в Записках петерб. академії т. XXIV (Кунікъ О запискѣ готскаго топарха с. 147), у Васілевскаго в Ж. М. Н. П. 1876, III, в примітках до Яхї Розена с. 199 і далі.

Звістки Візантійців дуже короткі й дуже мало дають інтересного супроти Яхї й ібн-ель-Атіра. З них Псель, що писав в 2-ій пол. XI в., згадує тільки про поміч від Володимира (пікава його замітка, що імператор бачив неохоту до себе в народі); текст виданий в Bibliotheca Graeca medii aevi ed. Sathas, т. IV с. 10. Лев Дякон, оповідаючи про війну з Фокою, нічого не згадує про Русь (X. 9). Скіліца-Кедрин (с. 444) і за ним Зонара (XVII. 7, ed. Dindorf VI р. 114) згадують про поміч і шлюб Володимира з царівною і прислану ним поміч, але так коротко, що з них не видно, чи скорше була прислана поміч, чи Володимир наперед оженив ся з царівною.

З наших, українських джерел довго опиралося все на літописні оповідання. Голубінський поруч із гострою критикою його висунув на перенний план „Память і похвалу“ т. зв. мніха Якова, як джерело більш певне і самостійне. Против такої високої оцінки „Похвали“ виступив Соболевський, вважаючи її твором пізнішим, опертим на житті Володимира. Потім по довгій перерві по тих працях до книжної традиції про Володимира узяв ся Нікольський і особливо докладно спинився коло неї Шахматов в книжці Корсунская легенда. Сими новішими працями поруч літописи намічено такі старі книжні твори присвячені Володимирови:

„Древне житие“, як його назвав Соболевський, влючене в „Память і похвалу“, звісне осібно тільки в пізніших рукописах, XVI в., видане в згаданій збірці текстів Соболевським.

„Память і Похвала“ мніха Якова; в тій формі, як її тепер маємо, вона досить механічно злучена з кількох кусків: крім „древнього життя“ ввійшла сюди похвала Володимира і похвала Ользі; літературу див. вище с. 572; друковано багато разів.

Проложне житие Володимира, звісне в коротшій редакції в рукописах прологів XIV в., текст в збірці Соболевського; в різних рукописах має різні додатки і вставки — так ширша редакція, видана тамже під ч. V, має вставку з корсунської легенди, або т. зв. „жития особаго состава.“ Про се проложне житие крім названих в горі праць ще статейка Шахматова в Извѣстіяхъ академіи наукъ 1907: Какъ назывался первый рускій святой мученикъ.

Житие торжественника, або як його звать „звичайне“, обычное житие, звісне в рукописах XV—XVI вв., видане в збірці Соболевського під ч. III. Особливу редакцію його, з цікавими відмінами містить білоруський збірник XVI в., теп. Чудова монастиря, котрому Шахматов в своїм перекладі присвячує особливий розділ (Корсун. лег. VI).

„Слово о томъ какъ крестися Владимиръ возмя Корсунъ“, звісне в багатьох рукописах XV—XVII в., в деяких з іменем „грішного Теодосія“ як зве себе автор чи компілятор в закінченню. Видане Нікольським в „Матеріалахъ духов. письменности.“

Парешті — Корсунська легенда або „житие особаго состава“, дуже интересна, найбільше закрашена легендою повість про Володимира, завважена Ждановим і Халанським в літописнім збірнику XVII в. петерб. публич. бібл. і опублікована в повнійшій редакції у Шахматова (Корсун. легенда гл. VII), з збірника XVII в. бібліотеки Плігіна (теп. академії наук), де вона творить осібну статью п. заг. „Житие в. кн. Владимира самодержца руския земли“.

Філіація сих повістей і їх хронологія не уставлені докладно і в літературі на сім пункті висловлялися найрізніші гадки. Так напр.

м. Макарій, Голубінский й ин. вважали „звичайне життя“ прототипом літописного оповідання, а „Память і похвалу“ самостійним від нього твором XI в. Тим часом Соболевский вважає літописне оповідання прототипом „звичайного життя“, а Шахматов бачить в звичайнім життю перерібку літописи під впливами древняго і проложного життя — воно відсуває ся таким чином на далекий плян філіації, тим часом як Соболевский вважав проложне життя витягом з звичайного. Нікольский вважав джерелом літописного оповідання „Слово како крестися...“ Шахматов же бачить в нїм витяг з літописного оповідання, але з деяким запозичливим з корсун. легенди. Про великі вагання в поглядах на Похвалу т. зв. Якова згадував я вище (с. 572) і т. д.

Взагалі не вважаючи на великі поступи останніх літ (особливо студій Шахматова) все багатство рукописної традиції не використано ще й тепер, і тому даремно було-б силкувати ся розв'язати сї питання безповоротно і устатити філіацію сеї традиції вповні певно і всесторонно. Основним питанням тут зостає ся все таки склад літописного оповідання. Поруч нього визначають ся особливо замітними екстраганціями „Древнє життя“ (включене в „Похвалу“) і корсунська легенда („Житіє особаго состава“), пробу реконструкції котрої дав Шахматов в Корсун. легенді (с. 46 і далі), але питання їх походження кінець кінцем незмінно приводять до питання про літописне оповідання.

Аналізи його, почавши від Голубінского, виразно виказали нелогічності і суперечності в його укладі; перед нами очевидно контамінація різних оповідань про охрещення — правдоподібно з кількох книжних утворів, що дають себе знати в громадженню різних мотивів і різних доріг, котрі приводять Володимира до охрещення. Шахматов, справедливо підносячи сї суперечності і нелогічності, вважає літописне оповідання за комбінацію двох джерел. Одно — се перша редакція літописи („древнѣйшій сводъ“), що оповідала про охрещення Володимира в Києві, під впливом проповіді місіонера, підтриманої боярами, що підкріпили її прикладом Ольги; Шахматов дав її реконструкцію, пропустивши пробу вір через посольства і оповідання про похід на Корсунь. Друге — се повість про охрещення Володимира в Корсуні, або корсунська легенда, котру Шахматов пробує реконструувати на основі Плігінської повісти, доповняючи її иньшими елементами, з літописи з иньших повістей (так він вставляє сюди коротку звістку про пробу вір через посольство й иньші епізоди — Корсун. лег. с. 110 і далі). Оповідання першої редакції літописи по думці Шахматова не мало в собі нічого реального, се був чисте літературний утвір — перерібка болгарської повісти про охрещення болгарського князя Бориса, де в чім лише приправлена до місцевих обставин. Далеко більше історичного мала в собі повість про охрещення Володи-

мира в Корсуні, хоч сам факт хрещення Володимира в Корсуні не історичний, а з другого боку — повість використала для самої війни легендарні й поетичні джерела — „биліну“ про сватання Володимира. По гадці Шахматова, ця повість, або корсунська легенда, як її називаю для короткості, з'явилася серед корсунських попів київської катедри, потомків виведеного з Корсуня духовенства, що підчеркували нею тісні церковні зв'язки Руси з Візантією, і завдяки більшому багатству фактичного матеріалу вона взяла перевагу над оповіданням першої редакції літописи при дальших перерібках її.

Невважаючи на багатий матеріал традиції, використаний Шахматовим, і весь дотеп його комбінацій, не вважаю справу розв'язаною його гіпотезами. Не переконує мене його гадка, що оповідання першої редакції було таке пусте — що автор не міг нічого знайти в традиції про Володимирове охрещення, так що звернув ся до болгарської повісти про Бориса; доказів на невільниче черпання з цього болгарського джерела Шахматов, по моєму, не дає, хоч його здогад і поспішив прийняти Сревуль. З другого боку не дуже промовляє до переконання його гадка, що саме в правірних церковних грецько-руських кругах соборного духовенства були в основу повісти про охрещення положені народні поетичні твори про сватання Володимира, дуже мало созвучні християнським мотивам і не перероблені ними. Нарешті — по-за конструкцією Шахматова лишається оден з визначних епізодів — київське посольство для оцінки ріжних вір. В корсунськім епізоді, куди його вставляє III, йому нема місця: візантійський двір не має ще ніяких запевнень Володимира і хапається за надію охрещення, як за обставину, що може дати якийсь можливий вид відданю царівни за Володимира: „еда како [тебе ради] обратить его (Володимира) Господь“. Перед сим нема місця ніяким рішенням Володимира в справі християнської віри, він хоче тільки царівни, і по приході її пробує ще викрутити ся від охрещення, аж Бог чудом його примушує.

Треба сказати, що зроблене Володимиром „испытаніе о всѣхъ вѣрахъ“, хоч як белетристично виглядає в літописній повісти, одначе знаходить собі паралелі в чужесторонніх джерелах. Одна така звістка знайшла ся в жидівських рукописах зібраних Фірковичом, в виді записки з р. 986 про прихід київських послів до хозарського багана, аби розвідати ся про релігію (видана Хвольсоном в I т. Сборника статей по еврейской истории 1866). Проф. Гаркаві признав сю записку фальсифікатом — фальсифікатів в колекції Фірковича взагалі показало ся чимало (статі в Извѣстіях рус. археологическаго общества т. УІІІ, Ж. М. Н. П. 1877, VII, і Altjüdische Denkmäler aus der Krim, 1876). Невважаючи на оборову її иньшими гебраїстами (Берхинъ Еврейскій документъ о по-

сольствѣ св. Володимира для испытанія вѣрѣ—Кіев. Старина 1884, XI, пор. замітку Голубовського тамже 1885, III), ся записка зістаєть ся дуже сумнівою, незалежно навіть від підозрілости свого джерела — колекції Фірквича. Важніша иньша звістка, перська, в „Збірнику анекдот“ Магомета аль-Ауфі, XIII в. Навязуючи до старої характеристики Русинів (у ібн-Русте й ин.) як народу, що живе виключно з війни, се оповідання каже, що прийнявши християнство, Русини не могли вже воювати, але що не мали иньшого способу до прожитку, то вкінці рішили ся прийняти магометанство, й цар „Буладмір“ вислав послів в Ховарезм — заявити про се бажанне. Володар Ховарезма прийняв їх дуже радо і післяв дарунки й магометанського імама (духовного), научити Русь магометанству. Русини прийняли магометанство й почали знову воювати. Звістку сю опублікував ще Гамер — Hammer Sur les origines russes, 1827, але в дуже попсованій формі, без імени Володимира, так що вона дала декому, навіть Куніку повід до різних дивоглядних виводів — Kunik Ergänzende Bemerkungen zu den Untersuchungen über die Zeit der Abfassung des Lebens des heil. Georg von Amastris, Bulletin de l'academie, XXVII. В оригінальній формі опубліковав її Бартольд в 1896 р. — Новое мусульманское извѣстіе о русскихъ, Записки восточного отдѣленія русскаго археол. общества т. IX.

Питанне, як толкувати собі сю звістку? Прийняти, що се літературне запозиченне, покручений відгомін оповідання літописної повісти про послів, висланих Володимиром на „испытаніе“? Таких запозичень одначе у східніх письменників не знаємо більше. Чи оповідання літописної повісти не байка, і Володимир, рішивши ся з звісних нам мотивів завести на Руси християнство, дійсно для декорума зробив наперед таке „испытаніе“ і розіслав послів? Само по собі в тім також не було б нічого неможливого. В кождім разі з сим епізодом треба бути обережним і не викидати його як просту літературну видумку.

Посольства до Володимира від представників різних релігій, котрі Шахматов вважає також літературною видумкою, теж останніми часами своїх оборонців в Сркулі і Берге-Делягарді, які припускають тут сліди різних посольств — тільки в справахъ більш політичних, ніж релігійних.

ЕКСКУРСИ.

I. Найдавніша київська літопись.

Таке чи иньше розумінне найдавнішого періода нашої історії стоїть в тісній залежности від такого чи иньшого погляду на нашу найдавнішу літопись — її генезу, склад, джерела і т. и., бо від того залежить наш погляд на переважну більшіть звісток, які ми маємо для сього періода. Для того мусимо вглянути в сю справу трохи ближше, що б було яснійшим і умотивованим наше становище до відомостей, які вона подає нам.

Найдавнішою (інакше Початковою, Начальною, Несторовою) літописею зветь ся компіляція, зроблена в Києві на початку XI в. Ми не маємо її осібно, а тільки в складі тих літописних збірників, куди вона увійшла як складова, звичайно — вступна частина. В більш чистій формі вона переховала ся в двох збірниках. Одну версію маємо в волинськїм збірнику, закінченім десь при кінці XIII в. — се полуднева версія. Найдавніший її кодекс (рукопись) — Іпатський, званий по імени костромського Іпатського монастиря (в північній Росії), де він переховував ся, писаний (як показує знак на папері) не скорше як в 20-х рр. XV в. (коло р. 1425, як приймають). Другий відмінний кодекс — Хлебніковський, списаний в XVI в. судячи по письму; від нього ідуть кілька новіших копій: т. зв. Погодінський — списаний, як тепер здогадують ся в 1621 р. в Животові, в Брацлавщині, Єрмолаївський списаний з Хлебніковського в XVIII в., Нарушевичівський (або Краківський), списаний з Погодінського. Другу версію, північну маємо в суздальськїм збірнику, закінченім на початку XIV в.; найдавніший її кодекс — Лаврентіївський, званий так по імени писара, ченця Лаврентія, що списав її, правдоподібно — в самім Суздалі, 1377 р.; новіші кодекси: Радивилівський (інакше—

Кенігсберський), Академічний (інакше — Троїцький) і Троїцький (згорів 1812 р. і заховав ся тільки в варіантах до 907 р.), всі з XV віку. Поза тим, в більш або менш змінених формах заховала ся Найдавніша літопись в інших численних компіляціях.

В найстаршій — Лаврентіївській кодексі Найдавніша літопись титулуєть ся так: „Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣ княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Сей титул повторяєть ся і в інших кодексах і компіляціях, але з деякими відміннями; найбільш інтересне те, що в кодексах полудневої версії дописано: „Повѣсть... черноризца Феодосіева монастыря Печерскаго“, а в однім з кодексів (Хлебніковській) маємо ще й імя: „Нестера черноризця“. Низше побачимо, що отсей титул, по всякій правдоподібности, належить тільки до першої, вступної частини літописи, а тепер спинимо ся на отсім імени літописця.

Імя Нестора в титулі „Повісти“ вийшло з давньої традиції, що Нестор, печерський монах XI в., автор житий Феодосія та Бориса і Гліба, був автором літописи. Сю традицію ми знаходимо вже в Печерськїм Патерику (XIII в.), і завдяки його популярности сей погляд став широко розповсюденим, — хоч і не загальним (бо напр. редактор Никонівської компіляції уважав літописцем Сильвестра). Окрім звісного нам Хлебніковського кодекса імя Нестора стояло в титулі ще кількох (Татіщев знав їх три), і се в звязку з традицією Патерика давало на разі, як можно було гадати, певну відповідь на питання, звідки зявилась Найдавніша літопись: її, мовляв, написав київський монах XI в. преподобний Нестор. На початках наукових студий давньої руської історії се уважалось певним. Було тільки певне вагання що до границі — де кінчить ся ота Нестрова літопись; але вже Мілер в 1775 р. вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю Найдавнішої літописи. Так справа на початку здавалась ясною. Літопись уважалась одноцільною працею Нестора, і на сїм ґрунті став звістний первоначальник наукової критики давньої руської історії Шлецер. Він поставив першою задачею наукової роботи — відреставрувати „дійсного Нестора“ методом фільольогічної критики, і його „Нестор“ на довго став провідником в студіях давньої руської історії. Під впливом його поглядів досить непримітно проминуло перші гадки про компілятивний характер літописи, висловлені особливо Строввим, в передмові до його видання Софійського временника (1820).

До докладнішої аналізи літописи привели доперва т. зв. „скептики“, московський професор М. Каченовский та його ученики, що рядом статей в 1820-х і 30-х рр. попробували збити певність літописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведені до неї

умови з Греками — фальсіфікати, що се робота пізнійша і т. и. Хоч як се було нестійне в цілости, але при тім були висловлені й деякі важні гадки, напр. що Нестор міг бути автором якоїсь монастирської хроніки, але не літописи й т. и. В результаті се привело до докладніших студій над літописею зі сторони її оборонців, і так появили ся дві важні аналізи — Погодіна, й особливо Буткова. Новий імпульс до аналітичних праць дали потім статі професора московської академії Казанцева (почавши від 1849 р.), де він виступив з сильними аргументами проти погляду, що автором чи редактором літописи був Нестор. Його аргументи були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішучо захитаний, і разом з тим на перший план виступили питання про складові частини літописи, її джерела й редакторську роботу. На розвій сього останнього питання особливо вплинула боротьба норманістів з антинорманістами, що в 1860 і 70-х рр. зачпала кардинальні питання генези літописи. В результаті появило ся кілька визначних праць, присвячених аналізі літописи. Срезневський в своїх „Чтениях“ (1862 р.) поспробував вирізнити з літописи давнійші циклі записок; в полеміці Геденова і Куніка про початок Руси вияснено було комбінативний характер літописного оповідання про початок Руси; в 1868 р. вийшла праця Бестужева-Рюміна про склад літописей, де він признав нашу літопись по просту архивом, в котрім переховались ріжнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над виясненнем її компілятивного характеру.

З кінцем 1860-х рр. студії над Найдавнішою літописею затихли, але дальші роботи над давньою руською історією вносили до них важні гадки й спостереження. Важне значінне напр. мали скептичні замітки Гловайского про вступні части літописи, або напр. принагідно переведена деякими ученими реабілітація звісток, що не ввійшли в Найдавнішу літопись в її чистійших версіях, а знаходять ся тільки в пізнійших компіляціях. Потім важний поворот в студіях над літописею зробив 1890 рр. петербурський академік Шахматов рядом спостережень над хронологією й взагалі укладом літописи, а особливо тою увагою, яку звернув він на 1 Новгородську літопись другої редакції: він довів зовсім певно, що ми маємо в її вступній частині самостійну версію літописи, і до того — старшу ніж та, яку маємо в ширших версіях Повісти, полудневій і північній. Виявило ся при тім ще ясніше, що для вияснення питань, звязаних з Найдавнішою літописею, дуже важне значінне часом мають пізнійші, навіть дуже пізні компіляції, поминені в давнійших археографічних плянах і видавництвах (так друга редакція 1 Новг. літописи, що тепер здо-

була таке першорядне значіння, була опублікована тільки 1888 р., а багато копіїляцій зовсім не видано, або є тільки давні, малоприступні, неповні й непоправні видання). В результаті, тим часом як при кінці 60-х рр., по кількох визначних працях, присвячених літописи (Сухомлінова, Срезневського, Костомарова, Бестужева-Рюміна), справа літописи здавала ся майже вичерпаною, тепер вона була поставлена на ново й цілий ряд питань стало на чергу, для свого розв'язання потребуючи попереду ще археографічної роботи. Остання книга Шахматова (Разысканія о древнѣйшихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1908), що збирає разом результати його п'ятнадцятилітньої праці над літописею, повинна послужити точкою виходу для дальших, дуже ще довгих студій над нею.

В сїм огляді я не маю ані спромоги ані потреби переходити всі питання, зв'язані з Найдавнішою літописею й обмежу ся кількома, найбільш важними для нас, а то про склад літописи, про час появи ріжних її частин і про історичну їх вартість. Почнемо від першого.

Я вище вже натякнув, що титул: Повість временних літ і т. д. не може прикладати ся до цілої літописи, аж до початків XII в. „Повість“, як каже титул, оповідала йно про початки „Руської“ (себто Полянської, Київської) землі та про найперших князів її („кто въ Киевѣ нача первѣе княжити“), отже се мало бути оповідання про події, що не доходили навіть до кінця X в., бо инакше-б у самім титулі згадано було про епохальну для кожного київського книжника подію—охрещення Руси, як згадано в коротшій версії (так називаю я вступну часть 1 Новг. л.): „и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время“. З другого боку, в Повість мусіло входити що найменше князювання Ігоря, — бо Олега її коротша редакція зовсім не вважала за князя.

Цікаво, очевидно, було-б докладніше виріжнити сю властиву „Повість“ з цілої літописи. Се й попробував зробити Срезневський. Він вказав, що в хронологічній таблиці князів, уміщеній в літописи під 852 р. є певна ріжниця в рахуванні років до Святослава і після нього: „отъ пѣрваго лѣта Олгова до пѣрваго лѣта Игорева лѣтъ 31: отъ пѣрваго лѣта Игорева до пѣрваго лѣта Святославля лѣтъ 33; отъ пѣрваго лѣта Святославля до пѣрваго лѣта Ярополча лѣтъ 28: Ярополкъ княжи лѣтъ 8: Володимерь княжи лѣтъ 37: Ярославъ княжи лѣтъ 40“. На сій основі Срезневський поставив згодом про три циклі відомостей в літописи: оден до смерти Святослава, другий до смерти Ярослава, третій — по ній. Окрім того він вказував, що звістки з болгарської та візантійської історії в літописи уривають ся на 943 р.: він бачив тут доказ, що на тім році уривалась якась давніша літо-

пись. Се останнє спостереженнє тепер не має значіння, від коли цілий ряд подібних звісток обяснено з продовження Амартола чи опертого на нїм хронографа. Але гадка, що одна з редакцій Повісти могла кінчити ся смертю Святослава, не стратила певної імовірности і тепер, тим більше, що в полудневій і північній версії тут дійсно ніби закінченнє: „И бысть всехъ лѣтъ княжения Святослава лѣтъ 28, п нача княжити Ярополкъ“. Але найстарша редакція Повісти могла кінчити ся ще скорше, на смерти Ігоря нпр., або на пімсті Ольги, а не доходити до смерти Святослава.

Вже тспер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісти (Повістю я буду називати вступну частину Найдавнішої літописи, конвенціонально приймаючи її кіпцем смерть Святослава), — редакції, яку маємо в полудневій і північній версії Найдавнішої літописи, ми маємо ще самостійну й старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тим його велика заслуга в історії сього питання. В сій Новгородській літописи 2-ої ред.¹⁾ недостачу звісток до 1017 р. доповнено оповіданнєм, що від 945 р. (смерть Ігоря) хоч різнить ся значними прогалинами та варіантами від ширшої редакції літописи, полудневої та північної версії, все таки досить близьке до них. Але до 945 р. воно різнить ся від них ще більше: хронологія в новгородській версії зовсім відмінна і є кардинальні ріжницї в самих звістках (як от про Аскольда і Дира, або що Олег не був князь, а воевода Ігоря); є деякі звістки, яких не маємо в ширших версіях (про війну Ігоря з Уличами), загалом же взявши новгородська версія далеко коротша від ширшої редакції і багато матеріалу в ній бракує, тому можемо звати її коротшою (або новгородською) редакцією²⁾.

Тепер виникає важне й невияснене ще питання, як розуміти ріжницю в відносинах короткої редакції до ширшої перед 945 р. і по нїм? Границею сей рік ледви міг бути: оповіданнє короткої редакції під 945 р., що належить вже до другої частини, безпосередно звязане з поперелнім (під р. 922—942). Тим часом єсть виразні ріжницї перед і по сїм році: особливо кидаєть ся в очі ріжниця в хронологізації: до 945 хронологія короткої версії вповні відмінна від ширшої, з 945 згоджуєть ся з нею. Можна-б припустити, що від 945 р. коротша версія в пізнійшій Повісти лишила ся меньше зміненою,

¹⁾ Так зветь ся 1 Новг. л. із вступними доповненнями до дефектного Синодального кодекса.

²⁾ Шахматов зве новгородську редакцію літописи „Начальним сводом“, а ширшу — Повістю врем. літ, не відрізняючи вступної частини, себто властивої Повісти від дальших частей Найдавнішої літописи.

тим часом як частина до 944 р. була вповні перероблена й доповнена новими редакторами, котрих роботу маємо в пізнійшій Повісті, і відти така ріжниця перед і по 945 р. Але можна поставити ще иньшій здогад: що від 945 р. друга редакція 1 Новгородської літописи була доповнена з иньшого джерела—редактор відписував не з Повісти тієї коротшої редакції, як до р. 945, а з иньшої. Я-б се уважав найбільш правдоподібним уважаючи на ту зміну в хронологізації, але розуміть ся, все се ще буде тільки здогад: до вняснення сеї справи допоможуть з часом дальші студії над невиданими літописними компіляціями. Поки-ж що ми маємо для Повісти до 945 р. дві редакції—коротку й ширшу (останню в двох версіях—полудневій і північній), і для часу від 945 також дві—коротшу (новгородську) і розширену (в двох версіях—полудневій і північній).

Чи коротка версія, перехована в новгородській редакції (до 945 р.) заховала ся в початковим виді, а не скорочена? В теперішнім виді вона, в порівнанні з ширшою редакцією, виглядає голим кістяком, як буде видно з сього побіжного огляду:

коротка редакція:	ширша редакція:
_____	етнографія загальна
_____	етнографія словяпська і руська
_____	пуць із Варяг в Греки і св. Андрій
київські брати	київські брати
похід на Царгород	_____
_____	2 і 3-й етнографічний огляд
хозарська дань, Аскольд і Дир	хозарська дань
_____	хронологічна таблиця
_____	охрещеннє Болгарів
прихід варязьких князів	прихід варязьких князів
_____	Аскольд і Дир
_____	похід на Царгород
Ігор в Кїві	Олег в Кїві
_____	походи Олега
_____	Угри
_____	Кирил і Мефодій
_____	_____
920 Похід Ігоря на Царгород	907 похід Олега на Царгород
922 Похід Олега на Царгород	1 умова з Греками
_____	2 умова з Греками
_____	912 смерть Олега
922 смерть Олега	походи Ігоря і византийські звістки
_____	_____
війна з Уличами	похід Ігоря на Царгород (в короткій
_____	ред. під 920 р.)
_____	2-й похід
_____	умова з Греками
945—смерть Ігоря, а далі иньша редакція, близша до ширшої Повісти.	

Як на просте скорочення чогось аналогічного з ширшою редакцією зміст короткої редакції виглядає занадто пляновим — є певна суцільність в тім кістяку; про скорочення звістної нам ширшої редакції не може бути ані мови з огляду на кардинальні різниці; тільки деякі скорочення (купюри) початкової редакції тут можливі. Написана була ся стара Повість, очевидно, без років. Ті кілька років, які бачимо в короткій редакції, — то пізнійші, досить незручні вставки: так 854 р. — що має означати, мабуть, початок царювання імп. Михаїла, поставлено над всім оповіданням від київських братів аж до походу Ігоря на Царгород; історію Ігоря механічно розділено між кількома роками. Так само обидва оповідання взяті з грецького джерела: про похід на Царгород за імп. Михаїла та Ігорів похід — се вставки додані вже пізніше; вложені вони не на місці: похід на Царгород між київськими братами і хозарською даню (саме оповідання має тут сліди розриву: „по сихъ лѣтехъ брата сїи пзгѣбоша“...), похід Ігоря — перед походом Олега. Се уміщення їх саме показує, що сї додатки зроблені не з ширшої редакції, а незалежно від неї; на се вказують і інші подробиці: оповідання про Ігоревий похід не звязане з Аскольдом і Диром, оповідання про Ігоревий похід не має звісток з життя Василя Нов., є й язикові відміни.

Порівнюючи обидві редакції Повісти, ширшу й коротку, можна приблизно відреставрувати старшу редакцію її, що оповідала про київських братів, хозарську дань, прихід варязьких князів до Новгороду, а потім Ігоря до Києва, про похід Олега на Царгород і війни Ігоря з Уличами й Деревлянами, та про його смерть, — те що Шахматов зве „начальним сводом“. В своїй останній праці він поспробував піти ще далі: вилучивши пізнійші додатки і зміни, дійти ще старшої, першої редакції літописи котру, він зве „древнѣйшим кїевским сводом“. По його гадці, в результаті тої аналітичної роботи, дістанемо таку запись:

Легенда про київських братів, що кінчила ся словами: „и по сихъ брати держати почаша родъ ихъ кнѣженне в Поляхъ; и бѣша ратьни съ Древлянами и съ Углича“.

Варяги Півночи — їх панованне у Словен і ин. (без покликання Рюрика і братів), їх князь Олег, похід його на Смоленськ і Київ, де він знаходить Аскольда і Дира.

Похід Олега на Царгород і смерть.

Ігор — його війни з Деревлянами і Уличами, деревлянська дань і смерть Ігоря (в иньшій формі, де конфлікт виходив між Ігорем і Свенельдичем Мстишею).

Похід Ольги на Деревлян (без історії пімсти) і її розпорядження.

Подорож Ольги до Царгороду і охрещення, її намови Святослава на християнство.

Святослав — його походи на Хозар, Ватичів і Болгарів.
 Прихід Печенігів на Київ і смерть Ольги.
 Друга болгарська кампанія Святослава і смерть його.
 Усобиця Ярополка і Олега, і т. д.

Шахматов думає, що ця літопись була зладжена при київській митрополичій катедрі коло р. 1039 і доведена до 1037 року, а пізніше, в 1070-х рр. (1073) вона була доповнена в Печерському монастирі „великим Никоном“ і коло р. 1095 тамже продовжена і скомбінована з новгородською перерібною літописи 1039 року — так повстав „Начальний свод“, старша редакція Повісти, а потім в 1116 і 1118 — дві ширші редакції її.

Полишаючи на боці отсю генеалогію редакцій, дуже складну і гіпотетичну, я спинюся трохи коло даної Шахматовим реконструкції першої літописної записи. Вважаю її дуже цінною як пробу, як імпульс до дальшої аналітичної роботи; його помічення над слідами нізнійших вставок і змін в літописнім тексті часто дуже влучні; але дану ним пробу реконструкції вважаю далекою ще від розв'язання питання про обсяг і склад першої літописної записи.

Я не певний навіть, чи взагалі при теперішнім стані нашого матеріалу, без нових відкриттів в сфері літописної традиції ми можемо надіятися на скільки небудь докладну реконструкцію тої першої літописи. В даній тепер пробі Шахматов подекуди спиняється ще на півдорозі — напр. ледво чи вдовольить кого зроблений ним розділ оповідання про Варягів між київською літописею і її новгородською перерібною, або полишення в київський літописи Аскольда і Дири в такій неумотивованій формі (по всякій правдоподібности Аскольд і Дир в початковій редакції були зв'язані з легендою про київських братів, як сказано було вище), і т. д. Правда не легко відрізнити контамінацію, переведену пізнішими редакторами, від того що могло з'явитися уже в першій редакції з комбінування різних переказів (або переказів з письменними звітками). З другого боку я думаю, що перша редакція літописи в кождім разі ледви чи сягала так далеко, аж до р. 1037, як приймає Шахматов, і належало б пошукати коротшого літописного цикля, відповідно до сказаного вище.

Не маючи змоги вилучити в чистім виді першу редакцію літописи, не можемо ставити собі завдання — з її змісту докладно визначити час її написання. Та непевність і вагання в літописнім представленні основних фактів і відносин з початків X в., яке помічаємо вже в ранішніх редакціях (особливо вагання що до Олега і його відносин до Ігоря), показують в кождім разі, що поза XI вік на-

зад початків сей літописи виносити ніяк не годить ся¹⁾. Деякі подробиці літописного оповідання досить виразно вказують на середні десятиліття XI віку як на той час, коли йшла ся літописна редакція — хоч ми звичайно й не можемо ствердити, що певна фраза була вже в першій редакції літописи. Напр. пояснення: „Дирева могила за святою Ириною“, що читаєть ся в короткій редакції, вказує на часи не давнійши від 1030—1040-х років, бо та частина міста, де стояв монастир св. Ірини, була забудовна вже по 30-х р. XI в. З другого боку читаючи в коротшій версії при оповіданню про усобицю Святославичів, що могила Олега „єсть и до сего дня“ коло Овруча, мусимо міркувати, що се писало ся до перенесення Олегових гостей до київської церкви Богородиці, записаного під р. 1044²⁾. В оповіданню про контрибуцію наложену на Новгородців за Олега стояло: „єже и нынѣ дають“, як заховало ся в Никон. літ., з того в 1 Новг. вийшло: „єже не дають“, а в полуд. і півн. версіях поправлено: „єже до смерти Ярославлѣ даяше Варягом“, — отже се писало ся не пізнійше половини XI в. Таке ж значінне мають пояснення під 945 р. (в коротшій і ширшій редакції), що Свенельд був „отець Мъстишинъ“, — се виясненне могло мати значінне тоді тільки, як ще був у свіжій пам'яті сей Мстиша, або пояснення топографії Києва в історії пімсти Ольги фактами з другої половини XI в.: „городъ же бяше Киевъ идеже єсть нынѣ дворъ Воротиславль и Чюдинъ“ — Никифора і Чудина ми знаємо, оба були визначними боярами в момент смерти Ярослава (згадують ся в Рус. Правді Акад. § 18), і до сього часу мусить належати се поясненне.

Ширші редакції мають сліди пізнішого часу. Так в етногра-

¹⁾ Мущу піднести, що в першій редакції варязької теорії Повісті, як ми можемо собі представити її, прихід Варягів на Русь припадав на часи пізнійші від тих, на які паде він в останній редакції її. Перша редакція не знала довгого правління Ігоря, його неповнолітства, і т. д. Все те, що свійська традиція донесла про Ігоря, містило ся легко в двох десятиліттях перед його смертю; на сі часи припадав і легендарний похід Руси на Грецію, датований потім 907 роком; тому що в народній традиції ранійші події закривають ся пізнішими, ледво аби перший укладчик Повісті представляв сей похід старшим від 940-х років (від походу 941 року). Прихід Рурика в Новгород і Аскольда в Київ супроти того припали-б, в представленню автора, десь на початки X, найдальше — на кінець IX в. Їх пересунули потім о кількадесять літ назад письменні звістки про Русь (звістки грецьких хроністів і умови), віднайдені пізнійше редактором, чи редакторами Повісті (тому й зявила ся така маса порожніх років при Ігорі), а в першій редакції початки варязької Руси ледви чи представляли ся старшими від самого кіпця IX або початку X віку. ²⁾ 1 Новг. с. 26, Лавр. с. 151.

фічнім огляді (Іпат. с. 9) і в оповіданню про Угрів (с. 14) згадують ся Половці, що вказувало-б на час не ранійший останньої чверти XI в., бо Русь ближше познайомилась з Половцями тільки в 1060-х рр. Таке-ж значінне має згадка тамже, що поганський похоронний обряд заховав ся досі у Вятчів,—значить иньші племена були вже тоді християнізовані. Для північної редакції маємо на решті докладну дату, коли вона була закінчена, — се приписка під 1110 р.: „игумень Сильвестръ святого Михаила написах книги си лѣтописецъ... в 6624, индикта 9 лѣта“, отже 1116 р. Для полудневої редакції такої дати не маємо, але у всякім разі вона була закінчена після смерти Святополка і Давида Ігоревича († 1113), як видно з хронологічної таблички під 852 р. і згадки про смерть Давида під 1097 р., в заведений до літописи повісти Василя. Вказати докладну границю, де кінчить ся найдавніша літопись в полудневій версії, дуже трудно: під 1110 і 1111 р. маємо тут одну повість про похід на Половців, і здаєть ся, що до неїж належить ще оповідання про смерть Святополка; можливо що вона була закінчена трохи пізнійше, ніж північна¹⁾. Коротша версія новгородська мусить бути ранійша, але у всякім разі належить теж не старшим часам як кінець XI в.

Таким чином Найдавніша літопись була результатом досить інтензивної роботи протягом значного часу — яких 60-и літ, перейшовши кілька редакцій. Скільки рук робило над нею? На се питання, на жаль, не можна відповісти. Можливо, ще значну частину редакційної роботи доконала та сама рука: той самий книжник, що уложив початкову редакцію Повісти временних літ, міг трудити ся над її розширенням (певна одностийність в деяких тенденціях, напр. в поглядах на початок Руси, руської династії і на її династичні права, може наводити на таку гадку—хіба б припустити, що пізнійший редактор перейняв ся виложеними в старшій редакції гадками й розвинув їх потім в цілу систему). Але цілу редакційну роботу надати одному перу неможливо, хоч би з огляду на той значний простір часу, тай різні суперечности, що досить слідні в теперішнім тексті.

Я згадував про традиційний погляд, що редактором був Нестор. Доводи Казанського збили сей погляд²⁾ (до них де що доложив недавніми часами Щепкін, як низше); вони довели, що Нестор,

¹⁾ Шахматов приймає 1118 р., але більш гіпотетично.

²⁾ Найбільше виразна суперечність така: Нестор в житії Теодосія каже, що не застав уже Теодосія живого, вступаючи до Печерського монастиря, а в літописи оповідає, чи редактор, каже про себе, в першій особі, що прийшовши до Печерського монастиря, був пострижений Теодосієм.

автор життя Теодосія та „Чтенія“ про Бориса і Гліба, не міг бути автором літописи, бо для історії подій, описаних в тих його утворах, в літописи ужито зовсім інших джерел. Пробовано се поправити тим, що мовляв Нестор не був автором Найдавнішої літописи, а автором печерської літописи, що увійшла як складова частина в Найдавнішу літопись, але се стрічаєть ся з тією-ж трудностю: як раз печерські події, описані в Найдавнішій літописи, десь аж до кінця 80-х рр., не могли бути описані Нестором: вони перечають ся з життям Теодосія і в фактах і в загальнім освітленню печерських подій. Коли традиція (досить пізня, XIII в.) про літописательство Нестора має що в собі, то його можна уважити або автором печерських записок з кінця XI та початку XII в. (се ще найскорше), або одним з останніх редакторів. Шахматов, що в раніших своїх працях силкував ся оборонити літописательство Нестора, в новішій уже спиняєть ся на Никоні, характеризуванім у Нестора як чоловік книжний і письменний: по його думці, бувши тмутороканським ігуменом, Никон відти приніс сучасні відомости в літопись і різні старші хозарські і тмутороканські перекази і легенди. Можливости такої не бачу підстав заперечувати, але і певних доказів Никонової роботи також не бачу¹⁾). Багатство печерських звісток з другої половини XI в. робить правдоподібною гадку, що літопись перейшла в сім часі через руки когось з печерської братії — може був ним і Никон. З далеко більшою правдоподібністю, майже — з певністю, можна назвати одного з пізніших редакторів її — видубицького ігумена Сильвестра, що підписав ся в згаданій приписці 1116 р. На простого переписувача він був занадто визначним чоловіком, з другого боку — брак відомостей про Видубицький монастир не позволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в.

Як поворотні точки, де кінчила ся літопись в різні стадії розвитку, крім третьої чверти X в. (між смертю Ігоря і Володимировим хрещенням) з значною правдоподібністю можна прийняти ще 1030 — 1040 рр.: тут дійсно відчуваєть ся прогалина, по котрій наступає як вступ до чогось нового запись про смерть Ярослава і його роз-

¹⁾ Серія тмутороканських звісток, навіть як би вони були принесені Никонем, могли бути вписані иньшим літописцем; але вони могли мати звязи ся і не через безпосередні звязки Кієва з Тмутороканем, а з кругів дружинних чернігівських, тому що говорили про княжат чернігівських (в тім і перекази про Мстислава тмутороканського). А хозарські перекази вказані Шахматовим дуже мало мають в собі хозарського: легенда про хозарську дань не хозарська, а кївська.

порядження. Вказані далі Шахматовим як такі поворотні моменти записки під 1073 і 1093 рр. також мають де що за собою, але не виступають так певно. Пізніші руки перейшли по літописи і загладили богато. Через се наші міркування про розвій літопис все ще мусять мати загальний і приблизний характер.

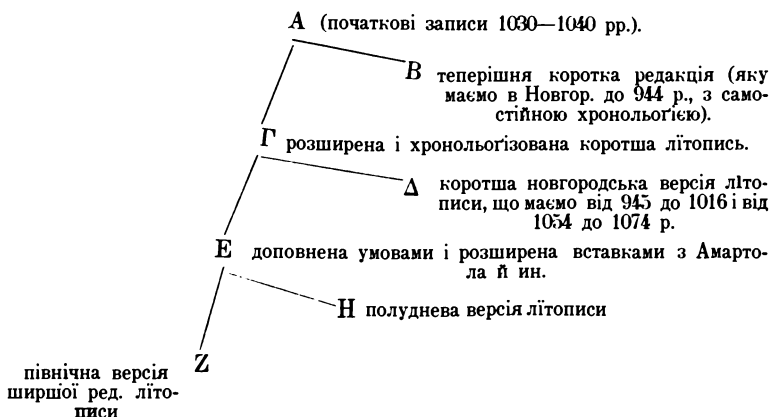
Ті найстарші часи літописи, що могли бути описані в 1030—40-х рр., без літ (означимо їх буквою А для схематичного перегляду), маємо в Новгородській літописи вже доповнені деякими звітками грецького (чи грецько-болгарського) походження і незручно розбиті на роки: над вступною частиною поставлено 854 р., події з часів Ігоря розділені на кілька років, решту виповнено порожніми роками; в 2-ій редакції Новгородської літописи маємо сю частину до року 944 (в її теперішнім виді назвм її В).

Незалежно від неї стара запись (А) кількома наворотами протягом другої половини XI віку продовжена, розширена, перероблена й хронологізована — доведена до тої стадії, яку зведемо коротшою редакцією (Г), а Шахматов називає Начальним сводом: в досить чистім виді маємо се в 1 Новгород., від р. 945 до 1016 і від 1054 до 1074. Тут нема ще вступних географічно-етнографічних оглядів, вставок з Амартола, нема русько-візантійських трактатів, нема ще деяких переказів — напр. останньої пімсти Ольги (спалення Коростеня) ¹⁾.

Сі доповнення одержала літопись потім, переходячи в стадію, котру зведемо ширшою редакцією (Е). Редакційна робота робила ся й тепер не від разу, а кількома наворотами і можливо — кількома руками. Так нпр. на вступі сей етнографічний огляд українських племен даєть ся трома наворотами: повторення вступних слів „Поляном живущимъ о собѣ“ вказує на кілька вставок, зроблених ріжними часами. Сю ширшу редакцію продовжену до 2-го десятиліття XII в., маємо в двох версіях, північній і полудневій.

Таким чином коротка схема розвою літописної роботи була б така:

¹⁾ Чи при тім кївська літопись була скомбінована з новгородською, як думає Шахматов, се мені не ясно і я не бачу на се доказів. Новгородські погляди, новгородська тенденція, як я її назвав, проходить глибоко в концепцію літописи і вона комбінує на ріжних місцях зовсім явним образом перекази кївські з новгородськими (початок кївських князів, діяльність Ольги, Володимира, війна Ярослав з Святополком), але власне через те я б скорше вважав се не пізнішою контамінацією, а такою комбінацією, яка лежить в основі літописи, коли на першій, то перших редакцій.

Якими джерелами при тім розпоряджали укладчики літописи, ми вже по части бачили. Почнемо від старшої редакції, як ми її означали вище: київські брати, хозарська дань, Аскольд і Дир, прихід варязьких князів, Ігорь в Київі, Олегів похід на Царгород і його смерть, війни з Уличами. Памятаємо при тім, що в теперішнім тексті можливо є деякі скорочення, що оповідання мабуть ішло далі, але тут ми будемо тримати ся того, що вирізнили з його теперішнього складу в 2-ій ред. Новг., з перед 945 р. Отже тут ми не маємо нічого взятого з чужих джерел, виключивши тільки цитати з біблії з нагоди епізоду про хозарську дань, нічого взагалі з писаних джерел, — се збірка переказів і комбінацій редактора. Вирізнити сі комбінації не всюди можна на певно. Я не буду твердити на певно, чи нпр. поясненне, що Аскольд і Дир були Варяги, або що Ігор був син Рюрика, а Олег його воевода, або оповідання, що Ігор прийшов з Новгорода й забив Аскольда і Дира — то все комбінації виключно самого укладчика літописи. Але вище я показував, як на тих точках була слаба традиція, як ріжнородно укладались тоді ті перекази й імена в зовсім відмінні комбінації, тому й тут признаю дуже велику участь комбінаціям автора сеї початкової редакції. Як на правдиві перекази напевно можна вказати на епізоди про київських братів, хозарську дань, похід Олега на Царгород, війну Ігоря з Уличами. Звістки сучасника в сій редакції — тільки пояснення, напр. де могили Аскольда, Дира, Олега.

При дальших редакціях сеї части, включно до поч. XII в., використано цілий ряд писаних джерел, переважно чужих. Так ужито звістки Георгія Амартола з його продовженням; звідси взято окрім історії походу Руси на Царгород за імп. Михаїла та Ігоревої експеди-

ції, ще загальний етнографічно-географічний огляд на вступі, приклади з всесвітньої історії — дивні звичаї ріжних народів, в паралель поганським звичаям руських народів (Іпат. с. 8—9, тут він і цитує ся: „глаголетъ Георгий в лѣтописьцѣ“), „вольхвованія отъ чародѣйства“ з нагоди смерти Олега (с. 24—5). Від Амартола також ідуть дрібні звістки про грецько-болгарські події з другої половини IX і першої X в., введені в літопись уже при її хронологізації¹⁾. Зістаєть ся одначе непевним, наскільки користала вона безпосередно з самого Амартола, а не з якоїсь історичної компіляції, що черпала з Амартола тільки між иньшим — бо деякі хронологічні непорозуміння редакторів літописи виясняють ся власне за посередництвом таких власне компіляцій²⁾. Для хронології ужито хронологічну працю патр. Никифора *Хронографіхъ сѣутромъ* (Лѣтописецъ вскорѣ“, або „вкратцѣ“, як він зветь ся в словянськїм перекладі)³⁾; з нього взята хронологічна схема під 852 р. (як се довів Шахматов). В оповіданню про похід Ігоря 941 р. окрім Амартола користано безпосередно чи посередно з життя Василя Нового, як ми бачили вище (с. 440). Оповіданне про Кирила и Методія (с. 15—16) взято з якоїсь осібної повісти, близької до панонських житий.

Осібну категорію становлять русько-візантійські умови — дві вь цілости і одна в парафразі й уривках (під 907 р.).

Слідів користання з свійських, місцевих книжних творів, писаних повістей в сій часті не помітно ніде, так само і з яких небудь давнійших свійських річних записок. Сухомлінов свого часу поставив був теорію, що наші літописи розвинули ся з пасхальних табличок з короткими аналістичними записками, але такі короткі аналістичні записки належать до свіжіших редакторських верств в нашій літописи, а слідів пасхальних таблиць в давній Руси досі не викрито. Срезневський пробував довести істнованне в літописи записок ще з X в., але

¹⁾ Виказ місць взятих з Амартола див. у Сухомлінова, де автор виказує й иньлі писані джерела, і у Шахматова Хронологія.

²⁾ Шахматов поставив був здогад, що редактор Повістей користав з певної енциклопедії (принесеної мабуть з Болгарії), де були м. и. хроніка Амартола, хронологія Никифора, біблійно-апокрифічна історія, котрої сліди маємо в літописній повісти про Володимира (Начальний лѣтописный сводъ и его источники, пор. йогож Древнеболгарская энциклопедія X в.). Здогад сей одначе має вповні гіпотетичний характер, і здаєть ся, сам Шахматов тепер не дуже стоїть за ним.

³⁾ Він виданий з старшого кодекса (XIII в.) в I т. Полного Собр. лѣтоп., і з Никон. збірника — в т. IX, компіляцію його фрагментів з уривками з Амартола вид. Бѣлокуровъ п. т. Русскія лѣтописи по рукописи Н. П. Никифорова, Мва, 1898.

більшість вказаних ним звісток очевидно взята з чужих джерел, або пізніше викомбінована і тепер тільки одна звістка з X в. зістає ся загадкою — се комета під 911 р. Здогади Ламбіна і новіші — Ламанського про більші письменні матеріали з X в. використані в літописи, вповні теоретичні. Шахматов в своїй останній аналізі літописи також прийшов по виводу, що до часів Ольги не видно сліду використання якихось свійських писаних джерел¹⁾.

В другій половині X вв. редакційні верстви відрізнити ще тяжше. Присутність посторонніх книжних утворів відчуваєть ся місцями дуже сильно, але вирізнити їх докладно незвичайно трудно, майже неможливо. Шахматов, перевівши свою останню аналізу літописи, припускає такі книжні джерела, використані в літописи:

болгарська літопись, що оповідала про війни Святослава²⁾,
сказаніє про кн. Ольгу — її подорож до Царгорода, державні
труди і смерть,

сказаніє про Варягів мучеників,

сказаніє про Володимира,

фундаційна грамота Володимира церкві Богородиці Десятинній,

сказаніє про Бориса і Гліба.

З сих гіпотетичних джерел болгарська літопись зовсім сумнівна — всі наведені покази на неї мало значать, а головно. що трудно в болгарськїм джерелі припускати таке змальованне Святослава, як бачимо в літописи (а вона на думку Шахматова зачерпнула се оповіданне з тої болгарської літописи). Фундаційна грамота Володимира могла входити в повість про нього. Що літописець використав якісь книжні повісти чи слова про Ольгу, мучеників - Варягів, Володимира, Бориса і Гліба, се вповні можливо, і навіть в розмірах ширших, ніж припускає Шахматов. Діло в тім, що Шахматов при своїй реконструкції першої редакції літописи припускає значні утрати з неї — пропуски пороблені при перерібці — і тому різні екстраваганції супротив літописи, які ми знаходимо в писаннях про Ольгу, Володимира і т. д. по за літописю, занадто зводить до першої, утраченої редакції літописи, а тим самим до мінімуму приводить самостійність тих писань від літописи: так напр. вплив сказанія про Володимира він зводить до самої похвали крещенію, сказаніє про Бориса і Гліба до „короткої записи вишгородської церкви про убієніє, похорон, віднайденне мощей, прославление і чуда від них“ — власне через те

¹⁾ Див. особливо резюме в гл. XVIII.

²⁾ Її вплив він добачає також в згадї літописця, що Греки прийняли Олега за св. Дмитрія в його поході під Царгород.

що за багатого кладе на рахунок гіпотетичної першої редакції літописи, хоч сам а ргіогі приймає, що не можна на рахунок літописців писати всеї тої агіольогічної роботи, з котрою ми стрічаємося в літописи (часто з очевидними фрагментами тільки).

Деякі книжні запозичення, які маємо в сій часті літописи, могли дістати ся сею посередньою дорогою — через використані літописцем книжні „казанія“, напр. в промові філософа уривки з Палей, або джерела спільного з нею, а в уста самого Володимира вложено ісповіданне віри, не зовсім православне („піваріанське“), викрите недавно Нікольским в осібнім виді в рукоп. XII — XIII в. під назвою „Написанія о вѣрѣ“ (Сухомлінов вказував ранійше на ісповіданне Михайла Сінкела, включене в Святославів збірник 1073 р., але літописне ісповіданне ріжнить ся від нього).

Старих літописних записок не видно і в сій часті. До такого виводу прийшов і Шахматов. Пок. Кунік вказав на ряд записок, що можуть походити з княжого помянника¹⁾, але вони починають ся від р. 1100 (роки уродження і смерти осіб з княжої родини), перед тим їх не видно.

Як я казав уже, Повість і її продовженне з початку мали форму прагматичного оповідання, і аж пізнійше розділено його на роки, а при тим подавано і коротких записок, зачерпнених з ріжних джерел чужих і свійських або викомбінованих, з роками. Се була робота анальогічна з пізнійшою Галицько-волинською літописею, котру автор теж писав без років і аж пізнійше заміряв їх визначити (Іпат. с. 544), тільки не зробив сього. Такий прагматичний характер мало оповіданне, правдоподібно, аж до часів Ярослава — нпр. до 1026 р. Сліди пізнійшого вставлявання річних чисел для першої частини я вказував вже вище; для дальшої вкажу нпр. на р. 988.

Для хронологізації редактор мав перед усім дві головні опорні точки. Перша — звістка про Русь, себто про похід її на Царгород, з датою викомбінованою з грецьких джерел — викомбінованою хибно, але як саме, сього й досі ми не знаємо напевно, не вважаючи на недавні виводи Шахматова²⁾. На сій даті оперте все датованне перших подій, аж до приходу Олега до Києва. Друга крайня опорна точка для вираховання дат — се дата смерти Володимира, відома з письменних джерел (1015 р.). Деякі посередні дати редактор міг вивести теж з візантійських джерел (як нпр. для походу Ігоря 941 р.). Для другої половини X в. міг він знайти деякі хронологічні вказів-

¹⁾ Извѣстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владимировича, 1896.

²⁾ Найновійші — Разысканія с. 98.

ти в тих „казаніях“ про Ольгу, Володимира й ин., використаних в літописи—може рік смерті Ольги, хоч в деяких випадках міг мати самі дні без року (напр. при смерті Ярополка). Натомість датами русько-византийських умов міг він покористувати ся хіба для поправок, тому що — як ми вище вивели з огляду на новгородську редакцію, ці умови були введені в літопись уже по довершенню хронологічного поділу.

Чи мав редактор якісь свійські хронологічні таблички, що могли-б йому означити границі князювань і розложити події? Се питання дуже інтересне для нашої історії, але порішити його поки що не можна. Срезневський висловив здогад, що редактор міг мати такі записки, де по роках князювань означені були визначніші події. Ми дійсно маємо одну таку табличку, для часів Володимира, в старім житті його: „по святем же крещеніи поживе бл. кн. Володимиръ 28 лѣтъ; на другое лѣто по крещеніи къ порогомъ ходи, на третіе лѣто Корсунь городъ взя, на 4-ое лѣто церковь камену св. Богородица заложи“ і т. д. Але вона не має прикмет глибокої давнини і могла зявити ся, так як і літописні дати, з пізнійших пригадок¹⁾). В ширшій версії літописи під 852 р. маємо табличку князівств—я навів її вище; вона згоджуєть ся роками літописи що до князівств Олега й Ігоря²⁾), можна погодити її й для Святослава та Ярополка, тільки для князювання Володимира рішучо бракує одного року. Коли зважити, що початки деяких князівств в літописи відділені під осібні роки від попередніх як би навмисно, аби натягнути рік, то се наводить гадку, що ся табличка була взірцем для редактора при останній хронологізації і до неї він притягав факти, а не табличка обрахована на підставі дат літописи. Далі, я вище, в історичнім огляді підносив факти, що вказують на спізненне літописних дат; так східні походи Святослава в дійсности стали ся років на два пізнійше, подорож Ольги до Царго-

¹⁾ Шахматов думає, що ся табличка була в старшій редакції літописи і відти взята старім житиєм.

²⁾ Срезневський думав противно, але він не звернув уваги, що звичайно тоді зараховували і перший і останній рік князівства, отже рахували роком більше ніж ми; відповідно до того маємо: Олег сів в Кліві 882 р., умер 912 — отже 31, як в таблиці, Ігор сів 913, умер 945, отже 33, як в таблиці; рахуючи початок Святославового князівства 945 р., будем мати до його смерті під 972 р. теж 28 р., як в таблиці; одначе в усіх версіях титул про початок Святославового князівства стоїть під 946 р. — може се недогляд самого редактора. Для Ярополка від 973 до 980 р. теж здобудемо 8 років, але для Володимира тоді забравне оден рік рішучо.

роду теж о два роки; я підніс деякі факти, що промовляють і за пізнішими роками смерти Олега й Ігоря. Як би признати, що редактор, розкладаючи роки за табличкою, де рахувались неповні роки, відчислав цілі роки, то се нам пояснило-б сю справу: і так вже на часах Святослава й Ольги ми мали-б ріжницї два роки, на часах Ігоря три, на часах Олега чотири: в дійсности, коли табличка була добра, він мав би вмерти в 915 — 6 р. Однакове спізненне подорожі Ольги й походів Святослава вказувало-б і ще иньше: що сї факти в якійсь табличці датовані були роками князівств, і спізнали ся через хибний рахунок при хронологізації літописи. Але наскільки сї всі рахунки самостійні взагалі від літописи — не тільки від останньої хронології, а і від старших редакцій її, се зїстаєть ся неясним.

Як на народні перекази в сих дальших частях літописи можна на певно вказати, окрім вказаного вище, ще другий похід Ігоря на Візантію, деревську війну по смерти Ігоря (цікаво, що останнього епізоду Ольгиної пїмсти в новгородській версії бракує, вона додана при пізнійшій редакції), більшу частину з оповідання про подоріж Ольги до Царгорода (сватанне імператора, посольство його до Києва), історію Святослава. Історія Володимира теж має багато елементів народніх переказів: війни синів Святослава, Володимирові пири; дечого і тут бракує в коротшій (новгородській) версії: напр. під 993 р. тут тільки коротка звітка: „иде Володимиръ на Хорваты“, в ширшій додано зі словами: „Пришедшу же ему съ войны Хороватской...“ чисто народній переказ про боротьбу отрока з Печенігом і заснованне Переяслава; так само до порожнього 997 р. (як у новгородській) дописано такий же народній переказ про білгородський кисіль. Трудно уставити напевно — чи тут маємо пізнійші додатки ширшої редакції — чи скорочення в новгородській версії.

Що до устних оповідань свідків, то з них користано, розумієть ся, широко, але вказівки на них дуже рідкі: під 1106 р., записуючи смерть дев'яностилітнього боярина Явня, літописець згадує: „у негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписах в лѣтописиць“, — але що власне, не поясняє. Маємо оповідання Гюряти Роговича під 1096 р., та не можна бути певним, чи се оповідання було записано безпосередно редактором, чи перейшло до нього через якесь сказання або що.

Осібну категорію становлять пісні; подекуди ясно бачимо слїди їх — напр. в описи Лиственської битви (під 1024 р.):

„и бывъши ноци, бысть тьма, и громове, и молънья и дождь яко посвѣтяша мълънья, и блисташа ся оружья, слико же мълнія освѣтя-

ше, толко мечи видяху, и такъ другъ друга убиваше,¹⁾ и бѣ гроза велика, и сѣча сильна и страшна“,

або в звістці про смерть Романа Святославича (під 1079 р.):

„и суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Святославля і внука Ярославля“.

Робота самих редакторів не скрізь видна і не скрізь однака. Найбільше її видно у вступній частині, де відкривався безкрайній простір здогадам і комбінаціям. Вкажу кілька найбільш виразних прикладів. Така історія розселення Словян з Дунаю під натиском Волохів (Іпат. с. 3 — 4 і 6 — 7), в ній даремно старалися відкрити якусь дійсну історію, і ще найправдоподібніше, що сю теорію літописець уложив під впливом сучасного розпросторення Волохів в дунайських краях. Далі — комбінація подорожі Андрія з варязько-грецьким путем — що то мовляв Андрій їхав через Київ до Риму. Історія міграцій чужих народів — тут Хозари, через непорозуміння, виступили в ролі „білих Угрів“. Історія запросин варязьких князів на Русь в порівнянні з коротеньким оповіданням старшої редакції розвинена далі в інтересах норманської теорії, напр. до слів: „идоша за море к Варягомъ“ додано: „сіце бо звахуться ты Варягы Русь, яко се друзие звутся Свес, друзии Урмани...“ і т. и., або многозначний додаток: „попаша по собѣ всю Русь“. Аскольд і Дир поставлені в певну зв'язь з Руриком і розповіджено, як вони з'явилися в Києві, чого не було в короткій редакції; так само пізніше вложені імена Аскольда і Дири в оповідання Амартола — в короткій редакції їх там нема. Супроти знайдених звісток, що Олег був князем, і супроти погляду старшої редакції, що він був тільки воєводою Ігоря, з'явився компромісовий погляд, що він правив як опікун і свояк Ігоря. Завівши до Повісти історію про Кирила й Методія з її категоричною заявою, що Русь — се словянський нарід („Словѣнску языку... отъ негоже языка и мы есме Русь; а Словѣнескъ языкъ и Рускый одинъ“), редактор спішиться сей погляд привести до згоди з своєю варязькою теорією: „отъ Варягъ бо прозвашася Русю, а пѣрвѣе бѣша Словѣне“. Але в менш важних справах автор не дбав так про суперечности — напр. маючи історію про побут Андрія в Києві, він лишає в оповіданні про Володимира слова диявола, що на Руси не було апостолів (Іпат. с. 80).

Аналіза літописи дала нам спроможність слідити за тим, як по волі, протягом десятиліть збиралися в ній матеріали. Але разом з тим при тих редакціях не одно й відпадало. Таких відпадків лиши-

¹⁾ Ся фраза упушена в Іпат., Лавр. і под. кодексах, а заховала ся лише в пізніших компіляціях.

ло ся нам дещо в короткій редакції літописи, дещо в пізнійших компіляціях. Що було причиною того, що та чи иньша звістка не вийшла в останній редакції, се не всюди можна пояснити. Дуже часто могло се стати ся через недогляд: напр. бачимо, що в останній редакції не вийшов початок переказу про Ігоря — його війна з Уличами, а тільки продовження — повстання Деревлян; переставляючи записки, легко було щось упустити; але де що могло викидатись і свідомо. Поки на давню літопись дивились як на одноцільну працю, доти сі відпадки дуже легковажено (особливо се гостро виступає у Карамзіна). Тепер, коли ми бачимо, яку довгу і повільну редакційну роботу переходила літопись, які переміни при тім робились, сі відпадки в наших очах мають не менше значіння, як і заведене в літопись. Розуміть ся, треба тільки відрізняти те, що по всякій імовірності належить до записок XI—XII в., від пізнійших комбінацій (як напр. вивід Руси від річки Руси в Воскресенській літ.), від пізнійших записок (як численні звістки Никонів. літ. про богатирів) або простих непорозумінь (напр. похід Прусів, що помилкою зроблено з напасти від „прузів“ — сарани, і т. д.) З сього погляду сі екстраваганції пізнійших компіляцій ще вимагають критичної перевірки.

На тім кінчу свій екскурс; додаю тільки ще дещо з бібліографії.

Видання Найдавнійшої літописи: перше видання, з Радивилівського кодекса, з скороченнями, вийшло 1767 р. (Бібліотека російська историческая, I, з передмовою Шлецера). Нове видання на підставі кодексів північної групи, розпочате Тимковським на початку XIX в., доведене було тільки до 1019 р. (1824). Аж в I т. Полного собрания лѣтописей 1846 р. видано суздальський літописний збірник, і в нім Найд. літопись північної версії; до вар'янтів ужито кодекси полудневої версії, а самої полудневої версії не видано: вона вийшла аж 1871 р. в двох виданнях: Лѣтопись по Ипатскому списку (весь волинський збірник) і Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатьевскому списку — фототипічне видання самої Найдавнійшої літописи; в 1908 р. вийшло нове видання II тому полного собрания з повним текстом волинського збірника. Північна версія була видана ще кілька разів: Лѣтопись по Лаврентьевскому списку, 1872 р. (нове видання 1897 р.) і крім того сама Повѣсть в фототипічному виданню: Повѣсть врем. лѣтъ по Лавр. списку, 1872 і в звичайнім 1910; готуєть ся нове видання I тома Полного собрания. Радивилівський кодекс виданий фототипічно з його численними мінятюрами в р. 1902 в двох томах п. т. Радзивилловская или Кенигсбергская Лѣтопись (Памятники древней письменности, ХСVІІІ). Зведений текст найдавнійшої літописи з варіантами й доповненнями з усього виданих літописних збірників: Сводная лѣтопись, составленная по всѣмъ изданнымъ спискамъ лѣтописи Л. Лейбовичемъ, 1876.

Видання иньших літописей і літописних компіляцій: Новгородська найдавнійша і пізнійші — в III і IV т. Полного собрания лѣтописей, 1841 і 1848. Новгородская лѣтопись по синодальному списку (1 і 2 редакції), 1888; крім того фототипічне видання синодального кодекса, 1888.

Новгородскія лѣтописи (друга і третя) 1879. Російская лѣтопись по списку Софійскому великаго Новгорода, 1795. Лѣтописецъ, содержащій въ себѣ Російскую исторію отъ 6360 до 7106 года, 1781 і 1819 р. (тут Архангелогородскій лѣтописецъ, близький до 2-ої ред. 1 Новг.). Софійскій временникъ, вид. Строев 1820 р. (два томи). 1 Псковська—осібне вид. 1837 р. Погодіна і потім в Полном соб. т. IV. Лѣтопись Переяславля Суздальскаго (близька до півн. версії Повісти, але з деякими додатками) — з одной рукописи вид. 1851 р. кн. Оболенскій, з иньшого, фрагментарнаго кодекса Белокуров, 1898, п. т. Русскія лѣтописи. В Полном собрані-і лѣтописей крім вказаних вийшли ще: в V і VI т. вибірки з Софійських лѣтописей, в т. VII і VIII Воскресенська, в IX—XIII Никонівська (1 вид. 1767—1792 р., 8 томів), в XV — Тверська літ. (годується нове виданне), в XVI — Збірник Авраамка, в XVIII т. літописи Семіонівська (ше не вийшла), в XX літоп. вид. Львова, в XXI Степенна книга, в XXII Хронограф, в XXIII Ермолинська (не вийшла). Найдавнішу літопись сі компіляції мають переважно в скороченнях; найблизший до ширшої версії текст старої літописи в Воскресенській, найбогатіший скстраганціями — в Никонівській.

Важніша література Найдавнішої літописи: Татищев в I т. Истории Російской гл. V—VII. Миллеръ О первомъ лѣтописцѣ російскомъ (Ежемѣсячныя сочиненія, 1755). Schlözer Probe russischer Annalen, 1767, і Nestor, russische Annalen 1802—9, 5 томів (рос. переклад Язикова, 1809—19, 3 томи). Строева передмова до Софійського временника, 1820, йогож О византійскихъ источникахъ Нестора (Труды моск. іст. тов., 1828).

З писань скептиків головніше: Каченовского О кожаныхъ деньгахъ (Вѣстникъ Европы, 1827 і 1828), О Русской Правдѣ (ibid. 1829), О баснословномъ времени въ російской исторіи (Ученія Записки моск. унив., 1833); Скронненка (С. Строева) О недостоверности древней русской исторіи и ложности мнѣнія касательно древности рус. лѣтописей (Сынъ Отечества, 1834), О первобытномъ видѣ и источникахъ нынѣ намъ извѣстныхъ лѣтописей (ib. 1835), Кто писалъ нынѣ намъ извѣстныя лѣтописи (ib. 1835) (се відповіді на полеміку Погодіна). Про них — Иконниковъ Скептическая школа въ русской историографіи — Унив. изв. кiev. 1871 і осібно. Реакція противъ выводовъ скептиковъ: Погодіна Несторъ — друковало ся в часоп. Русская Библиотека від 1834 р., осібно 1836, передрук в I т. Изслѣдованій; Бутковъ Оборона лѣтописи Несторовой отъ навіта скептиковъ, 1840. З тих ласів ще: Перевощиковъ О русскихъ лѣтописяхъ, 1 вид. 1836. Кубаревъ Несторъ (Рус. истор. сборникъ, IV, 1842). Ивановъ Краткій обзоръ русскихъ временниковъ (Уч. Зап. Казан., 1843 — описано кодекси). Полѣновъ Библиографическое обозрѣніе русскихъ лѣтописей (Ж. М. Н. П. 1849).

Полемика про авторство Нестора: Казанскій Еще вопросъ о Несторѣ, Дополненіе къ вопросу о Несторѣ (Временникъ, I і III, 1849), відповідь Буткова — Современникъ, 1850, відповідь Казанского—Отечественныя Записки, 1851, йогож: Критическій разборъ свидѣтельствъ Патерика Печ. о лѣтописи Нестора (Врем. VII, 1850, „Примѣтки“ до неї Шевичерова ib. X, 1851), Объясненіе нѣкоторыхъ недоумѣній касательно лѣтописи Нестора (ib. XIII, 1852).

Дальша, докладніша аналіза літописи: Соловьевъ Исторія Россіи,

осobl. т. III гл. I. Сухомлиновъ О древней русской лѣтописи какъ пам'ятникѣ литературномъ — Ученія зап. П. отд. акад. наукъ т. III (1856), йогож О преданіяхъ въ древней рус. лѣтоп. (Основа, 1861). Костомаровъ Лекціи по русской исторіи, I (1861), йогож — Преданія первоначальной русской лѣтописи (Вѣстникъ Европы 1873, потім в XIII т. Монографій). Срезневскій Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ (Записки акад. наукъ, II, 1862 і осібно, тут три перші статі: чотири дальші, в часті видруковані, ве були тоді випущені, й вийшли доперва в Извѣстіяхъ отд. рус. языка 1903, I). Билярскій Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (Записки акад. 1862). Бестужевъ-Рюминъ О составѣ русскихъ лѣтописей (Лѣтопись археогр. ком. IV, 1868). Дисертація Леже (Léger) De Nestore regum russicarum scriptore, 1868 виходила з перестарілих поглядів, і для неї література і полеміка 50-х і 60 рр. не істнувала, новіші виводи Леже використав уже в передмові до свого перекладу літописи: Chronique dite de Nestor (Publications de l'école des langues orientales vivantes, 1884). З літератури 70-х і 80-х рр. згадаю: Ламбинъ — з його численних статей (деякі зістались недруковані) особливо Источникъ лѣтописнаго сказанія о началѣ Руси, Ж. М. Н. П., 1874, VI і VII. Иловайскій — Еще о норманизмѣ, гл. IV і V (1872, передр. в Разысканіяхъ). Погодинъ Борьба не на животь, а на смерть съ учеными ересями, 1874. Голубинскій Исторія русской церкви (1880, т. I гл. 2 — аналіза повісті про Володимира). Маркевичъ О лѣтописяхъ, I (Записки одеск. унив., т. XXXVI, 1883, і осібно). Архангельскій Первые труды по изученію нач. рус. лѣтописи (кінчить ся 40-ми роками, Уч. зап. казан. ун. 1886 і осібно).

Найновіша література — в справі авторства чи редакторства Нестора: Шахматовъ Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Феодосія (Извѣстія отд. рус. языка, 1896, рецензія моя в Записках Н. тов. ім. III. т. XVII). Е. Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv für sl. Philologie т. XIX, 1897). Моє: Нестор і лѣтопись (Привіт, ювілейний збірник д-ра Франва, 1898). Відповідь Шахматова на статю Щепкіна в Извѣстіяхъ, 1898, I. В справі редакцій літописи і її джерел праці Шахматова: О начальномъ кievскомъ лѣтописномъ сводѣ (Чтенія моск. іст. тов. 1897, III і осібно), Исходная точка лѣтосчисления Повѣсти временныхъ лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1897, III), Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (ib. кн. IV, рецензія в Записках т. XXI), Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ (ib. кн. VII, статя лишилася недокінчена, автор підходить до поставлених в ній питань на ново, і з иншого боку в статі Общерусскіе своды). Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III), Начальный лѣтописный сводъ и его источники, 1900 (Юбилейный сборникъ В. Ф. Миллера — Извѣстія моск. общ. люб. антроп. и этногр. т. 97), Древнеболгарская энциклопедія X в. Визант. врем. 1900, — оцінки в Записках т. 40 і 45), Общерусскіе лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ (Ж. М. Н. П. 1900, IX і X, 1901, XI — тут про найдавнішу літопись в гл. IV, оцінка в Записках т. LIX). Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik, 1893 (слабеньке). Истринъ Одинъ только переводъ Псевдокаллистоена, а древнеболгарская энциклопедія X вѣка — мнимая (Визант. врем. 1903) — реплика на статю Шахматова. Нарешті, з останніх праць Шахматова (поми-

наючи спеціальніші, вичислені вище)—Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1908.

Про инші літописні збірники і компіляції головніше: окрім згаданих праць Шахматова: О начальномъ кiev. сводѣ, Древнѣйш. редакціи и Общерусскіе своды, ще його-ж: Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XIV в. (Изв. отд. рус. яз. 1901). Ермолинская лѣтопись и Ростовскій владычній сводъ (ib. 1903) і замітки про Никонівську компіляцію (ib. 1900, з поводу книги Лихачева). Далі: Сениговъ Изслѣдованія о новгородскихъ лѣтописяхъ и Россійской исторіи Татищева, 1887. Янишь Новгородская лѣтопись и ея московскія передѣлки, 1878. Тихомировъ О сборникѣ именуемомъ Тверскою лѣтописью (Ж. М. Н. П., 1876, II), йогож Нѣсколько замѣтокъ о новгородскихъ лѣтописяхъ (Ж. М. Н. П., 1891, IX) і Обзорѣніе состава московскихъ лѣтописныхъ сводовъ (Лѣтопись занятій археогр. ком. X, 1895) — огляд пізнійшихъ частин Воскр., Никон, Соф., і 4 Новг. л. Полѣновъ Обзорѣніе лѣтописи Переяславля Суздальскаго (Ученыя записки II отд. петерб. акад. I. 1854). Лавровскій Изслѣдованіе о лѣтописи Якимовской (ib. II, 1856). Про Степенну книгу розвіда Васенка. Про компіляцію Татищева—вищеназвана праця Сенигова; але і видана Татищевим Якимівська літопись і його власна компіляція вимагають ще нової критичної оцінки. Важніші екстравагантні пізнійших компіляцій супроти текста Лаврент. кодекса зібрав Бестужев-Рюмін в згаданій вище праці; реабілітації їх присвятив кілька сторін Шахматов в згаданій праці Общерусскіе своды (X с. 164 і далі). Ширший, дуже інтересний звід версій з пізнійших компіляцій і парафраз зробив Гіляров п. т. Преданія русской начальной лѣтописи, 1878 (вийшло лише в 1890-х рр.), але тільки до смерті Ольги. Перегляд рукописного матеріалу: Шилловъ, Описаніе рукописей содержащихъ лѣтописные тексты, 1910 (Лѣтоп. зан. археогр. ком. XXI).

Дрібніша література у Иконникова Опытъ русской историографіи, т. II.

II. Норманська теорія.

Історію норманської теорії в історіографії треба почати від Повісти временних літ, бо автори і редактори її, особливо останніх редакцій виходили з переконання, що Русь — то оден з варязьких народів, а Варяги — се північно-германські народи на балтійським побережю: „сице бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзии зовут ся Свеє (Шведи), друзии же Урмани (Нормани), Аньглане, инии Готе (Готлянд) — тако: и си“. Варягами на Русі Х—ХІ в. звали ся дружини, зложені переважно чи виключно з Скандинавів; редактор Повісти виразно відрізняє їх від Словян і як видко з наведеного тексту, уважає назву Варягів етнографічною — загальним іменем північно-германських, чи властиво — скандинавських народів. Се зовсім ясно у нього, і зовсім природно пізнійше ми стрічаємо толкування, що варязькі князі були „Німці“, як то читаємо в численних перерібках Повісті¹⁾, або Шведи, як в Новгороді 1613 р. мотивували вибір на володаря шведського королевича тим, що й перші князі прийшли звідти²⁾. З початком наукових студій над історією Русі, в ХУІІІ в., оповіданне Повісти про початки Руської держави прийнято просто як догмат, зовсім отже природно, що „Варяги-Русь“ за Повістю уважали ся Норманами; а що наукові студії розпочалися Німцями або взагалі ученими, далеко ліпше обзнайомленими з світом германським, ніж словянським, тож для старо-руського права і інституцій, назв і термінів традицій і переказів знаходили ся паралелі чи джерела в германських мовах і реаліях, там збирали ся нові potwierдження до тих моментів, які привели автора Повісти до

¹⁾ Див. напр. рязаз їх у Гилярова Преданія с. 107.

²⁾ Так принаймні оповідає про се сучасний шведський історик Відекінд в своїй *Historia belli sueco-moscovici*, від котрої деякі норманісти ведуть новішу норманістичну літературу.

його теорії, і се все обставило норманську теорію дуже важкою артилерією, так що за нею виглядала вона дуже солідно. До певної міри прилучалось до того ще й саме словянське зневіре в свої сили на полі політичної та культурної роботи та німецьке легковаженне словянського елементу. Се все, повторюю, складалось зовсім природно, а першою причиною зіставала ся сама Півість і її канонічний авторитет; так що закиди деяких російських шовіністів, що в норманській теорії бачили трохи не інтригу проти Словян (нпр. Коялович в своїй Історії руссакого самосознання, и ин.), зовсім безпідставні.

Готліб Сіґфрід Баєр (р. 1694 † 1738), перший учений в повнім значінню того слова, що звернув ся до студій коло історії Руси, закликаний до заснованої тоді петербурської академії наук, перший науково аргументовав норманську теорію і навів важні докази з чужих джерел: вказав на звістку Бертинських аналів, на „руські“ імена порогів у Константина Порфирородного, звязав Варягів з скандинавськими *Vaering'* ами та византийськими *Βαράγγ'* ами; не спеціалізуючи ближше, він уважав сих Варягів „благородними з Скандинавії й Данії, союзниками і наємниками Русинів“. Його розвідки: *De Varagis, Origines Russicae, Geographia Ross. ex Constantino Porphurogen. i. in.* друкували ся в *Commentarii Academiae scient. Petrop.* і зібрані в *Opuscula ed. Klotz, Halle, 1770.* За ним пішов в сім напрямі цілий ряд праць — переважно німецьких та скандинавських письменників; з поміж них треба піднести особливо розвідку Штрубе де Пірмон (теж петербурського академіка) *Sur l'origine et les changements des lois russes, 1766,* де руському праву вперше дано паралелі з північно-германського права, звістні вже нам праці Шлещера, та орієнталіста Фрейна, де звістки східніх письменників коментовано з погляду норманської теорії (*Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte, 1823,* і дрібнійші статі). З иньших праць згадаємо: Бьорнера *Schediasma... de Varegis... primis Russorum dynastis, 1743—4.* Thunmann *Untersuchungen über die älteste Geschichte der nordlichen Völker 1772, Untersuchungen ü. ä. G. d. östlichen Völker 1774.* F. Krug (найбільш крайній і консеквентний норманіст) *Zur Münzkunde Russlands 1805, Kritischer Versuch zur Aufklärung der Byzant. Chronologie 1807, Forschungen in der älteren Geschichte Russlands. I—II, 1842.* Lehrberg *Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschithte Russlands, 1816* (Константинові імена порогів) і т. и.

Перші прояви опозиції сьому канонічному поглядови не мали наукової вартости. Академічна промова 1749 р. петербурського академіка Г. Ф. Мілера: *Origines gentis et nominis Russorum,* уложена з

норманського становища, була поводом до першого нападу на норманістів зі сторони Ломоносова. Але його полеміка не могла мати значіння: так ненаукові були мотиви її в порівнянні з науковим характером норманської теорії. Поле здобули норманісти: „законоположник“ історії Руси Шлецер канонізував норманізм в „Несторі“, книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії Росії не тільки для слов'янського, а й взагалі європейського світа.

Важніший напад повів славний в розвою історіографії Руси Густав Еверс († 1830) в своїх *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen*, I—II, 1814. Ся праця піднесла цілий ряд важних закидів проти норманської теорії: вказувала на неймовірність призначення недавніх ворогів, виступала проти виводу імен з самих скандинавських пнів та доводила, що Скандинави були тільки наемниками на Руси, відкидала вивід Руси з Ruotsi і Rosslagen'a, вказувала на мовчанне північних джерел, підносила *argumentum a silentio*, доводила неможливість, аби Варяги занесли християнство до Києва. Збиваючи аргументи норманістів, Еверс налягав zarazом на існування Руси здавна в Чорноморщині і ся сторона була піддержана слідом иньшим дорпатським ученим — Найманом в розвідці *Über älteste Wohnsitze der Russen*. Та як то було і з пізнішими антинорманістами, сї позитивні сторони праці Еверса дискредитовані були хибами в його пробах власного реконструювання історії Руси (виводи, що Волохи — Болгари, що київські князі були з Хозарів, Аскольд і Дир — Угри, притягання до Руси біблійного Роша і Роксолянів¹), і взагалі його праця не мала того впливу, який би могла й повинна-б була мати її критична сторона.

Більше сенсаційна, але меньш важна в своїй основі була атака скептичної школи Каченовского: признаючи, що літописи були зложені в XIII—XIV в., вона тим самим уважала й літописну історію початків Руси мітом. Разом з нею виступила слов'янська теорія — що Варяги були балтійські Слов'яне: писання Максимовича (Откуда идет Русская земля 1837), Венелина (Скандинавомания 1842) й ин., але з дуже слабим аргументованнем.

Сї атаки з різних боків на норманську теорію відбили два учені, петербурські академіки, що від того часу зайняли становище патронів норманізму, М. Погодін своєю дисертацією *О происхожде-*

¹) Русь з Роксоланами одначе звязували й пізніше — не тільки Лвовайський, але й Антонович (Публичныя лекції, 1897), й ин.

нів Русі, 1825 (нове перероблене видання в II т. Изслѣдованій 1846 — Происхождение Варяговъ-Руси) і Ернст (Arist) Кунік двотомовою працею *Berufung der Schwedischen Rodseu durch Finnen und Slawen*, 1844—5. Ці книжки, особливо Кунікова, досі зістають ся найбільш повними викладами норманської теорії. Обидва учені перейняли на себе й на далі обов'язок боронити норманську теорію. Кунік як досить методично вишколений ерудит одначе добре розумів, що „самими покликуннями на „почтенного“ Нестора нічого не зробиш, по части через те, що батько історії норманізму записав переказ про утворенне Руської держави аж 250 років по сій події, по части через те, що в нім є деякі хиби, і ними дехто покористувався, правда — що досить довільно“. Відчуваючи вагу піднесених закидів і слабі сторони теорії, Кунік неустанно шукав нових опор норманізму. Полишивши на боці Повість він звернув ся до джерел візантійських та західніх, коментував з норманського погляду звістки Арабів (його коментарі в Каспію Дорна, „Разысканія“ при текстах аль-Бекри вид. Розеном, и. ин., потім він на сю дорогу пустив свого ученика Вестберґа), підтягав під норманську теорію звістки про Русь перед 860 р. (розвідки про кагана 839 р. в Записках Академіи Наукъ т. VI, в Разысканіях IV, про амастрідську і суроцьку Русь — в *Bulletin hist.-phil. de l'Academie*, 1845 і 1881, і в Записках Ак. Н. т. XXIV). Признавши комбінаційні елементи в Повісті по доказах Гедеонова, він переніс цілу вагу з історичних доказів на фільологічні та етнологічні (став ударяти на „водобоязкість“ Слов'ян і на поділ народів на морські і сухопутні), а в кінці, видно — траплячи надію устояти ся з норманізмом, висунув готську теорію („Каспій“ с. 430 і далі). Не те Погодін: чоловік досить слабій наукової школи, він до кінця безгранично вірив в Повість; характеристичне було його аргументованне проти поправок в хронології Повісти, спеціально — проти відсовування назад року призвання Рурика: мовляв инакше Ігор мусів би родити ся скорше, а тим часом під Києвом, коли він приїхав з Олегом, несли його на руках. При такій безграничній вірі для нього й після критики Гедеонова в традиційній історії початків Русі зіставалося ся все „просто, ясно“ (Записки Ак. Наукъ VI. 459).

По виданню дисертацій Погодіна й Куніка поле знову задержали норманісти. Видаючи 1846 р. нове видання своєї праці, Погодін був тієї гадки, що справа початку Русі „найменьше може переіменити ся через які небудь нові нахідки“ (Изслѣдованія I р. VII). Шляда істориків, що виступила в 40-х рр., уважала норманізм питанням вирішеним (Беляєв, Кавеліп, Соловйов і ин.). Одначе не минуло й двад-

пати літ, як напади на норманську теорію поновили ся ще з більшою силою; очевидно, в дійсности справа стояла зовсім не так „просто, ясно“. На самого Погодіна зробила значне вражінне праця петербургського славіста В. Ламанського *О Славянахъ въ Малой Азій, Африкѣ и Испаніи*, 1859 р., де автор виступив з многосторонню критикою Кунікової *Verufung*. Великого розголосу наробив дуже популярний тоді в російській суспільности Костомаров своїм „Началом Руси“, 1860, де Русь виводила ся з Литви, з над Німана, і викликаний ним публичний диспут Костомарова з Погодіним; сам Костомаров пізніше відступив від своєї дійсно — дуже слабкої теорії¹⁾, але кредит норманізму був зовсім захитаний в ширших кругах; тодішня гумористична російська часопись „Искра“ дала цікаву карикатуру з поводу норманського диспу: на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки („непомнящіе родства“), і суд просить їх і публіку за вясненнем справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діяло ся перед самим тисячолітєм початку Руської держави, коли ставив ся монумент тисячолітя в Новгороді).

Далеко важніші були, хоч не зробили вражіння поза кругами спеціалістів, „Отрывки о варяжскомъ въпросѣ“ С. Гедеонова (Записки Академіи Наукъ, I і II, 1862—3, більша частина їх, перероблена і доповнена, видана була осібно в 1876 р. в двох томах під титулом „Варяги и Русь, историческое изслѣдованіе“). Се була найсолідніша праця з усіх, що появилася доси проти норманської теорії. Написана з відповідною ерудицією, вона дала детальну критику всіх тих свідочств, на котрих опирала ся норманська теорія. З цілим натиском автор вказував на приналежність руського імени полудневим краям і на неправдоподібні виводи сього імени норманістами з финського *Ruotsi*, шведского *Roslagen'a*, вказував на брак слідів норманізму в руській мові, праві і т. и., на ту недорічність, в яку впадав норманізм на сім пункті (*reductio ad absurdum*), пригадував на ново *argumentum a silentio*. Особливо-ж важною заслугою його було вясненне систематизму, комбінативного характера Повісти, хоч сам Гедеонов при тім приймав літописну легенду про призвання князів і бачив в Варягах балтійських Словян, подібно як і видана слідом Історія русської жизни Забеліна (I т. 1876, II 1879). Ся балтійська теорія була власне слабою стороною цілої роботи Гедеонова і в значній мірі ослабляла значінне його критики норманізму, — як попадали в фальшиве положення всі, хто приймаючи легенду По-

¹⁾ Се не перешкодило заявляти ся й пізніше оборонцям сеї теорії — дав. нпр. реферати Вісендорфа і Ляцкого на IX археол. зїзді.

вісти, збивав при тім норманізм: очевидно бо, що ся легенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізму (бо й автора її до цієї теорії привело, правдоподібно, передовсім значінне Норманів яа Руси в X—XI в.), а усуваючи норманізм і зістаючи ся з легендою призначення Варягів, автори всяких „балтійських“, „литовських“, „фінських“ і ин. теорій повисали безнадійно в повітрі, й безраднє становище їх на полі реконструкції руської історії тільки вигіднійше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на безсумнівних фактах.

У всякім разі праця Геденова мала великий вплив в науці. Крайній норманізм Круга, з його „норреною“ (норманською мовою), скандинавською мітологією, скандинавським побутом на Руси, здавало ся, забито було безповоротно; значінне історичних доказів норманізму було підіване, норманістам прийшло ся зробити ряд уступок. Норманізм був захитаний тим більше, що від кінця 50-х рр. вийшов ряд солідних розвідок, що не займаючи ся норманізмом спеціально, стояли виразно на антинорманським становищу, як Изслѣдованія объ уголовномъ правѣ Русской Правды Лянге 1859, О погребальнихъ обычаяхъ языческихъ Славян Ол. Котляревського 1868, Извѣстія Ибн-Даста Хвольсона 1896, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянах и Русскихъ Гаркави 1870.

Почавши від 1871 р. почав свої атаки на норманську теорію московський учений Дмитро Ловайский (О мнимомъ призваніи Варяговъ, 1871, Еще о норманизмѣ, 1872 і численні дрібніші полемічні замітки—все се зібрано в книжці Розысканія о началѣ Руси, 1 вид. 1876, друге — доповнене пізнійшою полемікою — 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1886 і Вторая дополнительная полемика, 1902, резюме в популярнійшій формі — Откуда пошла Русская земля, в II т. Собранія сочиненій). Від сього часу він приймає на себе як спеціальну задачу на кождім місці воювати з норманізмом і літописною легендою. Правда, що антинорманісти могли собі часто бажати менш енергічного, але більш обережного адвоката: фільольогія, котрою Ловайский хотів побивати фільольогію норманістів, бувала часто страшна; його науковий метод дуже слабкий — він розрубував питання, замість розв'язувати (як напр. поправка Slavogum замість Sueonum в звістці 839 р.); його власні теорії (Роксоляни — Русь, Гуни і Болгари — Словяне і т. и.) були ще менш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антинорманізмом не виходила на здоровле сьому останньому; але енергія Ловайского і ширенне антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важнійше було, що

Іловайський не обмежив ся, як переважна більшість антинорманістів, толкованієм на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її легенди, признавши саме призвання вигадкою пізнійшого книжника: се було новим виданням скептицизму Каченовского, консеквентним виводом із спостережень про систематизм Повісти, які з усею рішучістю висловив Гедеонов, хоч і не прийняв погляду Іловайского про непевність літописної легенди. Канонічне значінне „Нестора“ було рішучо захитане.

Боротьбу з сими нападами на норманську теорію вів Погодін в ряді статей, зібраних 1874 р. під характеристичним титулом: „Борьба не на животь, а на смерть съ новыми историческими ересьями“. З Гедеоновим полемізував він спільно з Куніком (в VI т. Записок Акад. Н.). Полеміка Погодіна, мабуть, нікого не переконала; сам його союзник Кунік, видко, не був з неї задоволений (Каспій с. 456 — 8). Він розумів трудности норманізму, хоч держав ся його і традиції Повісти¹⁾. Його полемічно-сатирична стаття „Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ (aux marins d'eau douce“), написана на адресу Костомарова в 1877 і тоді-ж надрукована, так і не була ним пущена в світ. Недописаними лишили ся його „Разысканія“, друковані як додаток до текстів аль-Бекри (перша частина вийшла в 1878 р., друга видана вже по його смерті, доперва в 1903 р.). Він перервав з кінцем 70-х рр. сю розпочату і видруковану вже в значній часті роботу, лишив невиданими кілька иньших статей (Дополненія къ „Варягамъ и Руси“ Гедеонова, Галиндо и черноморская Русь) і до смерті своєї, що наступила в 1899 р. не дав уже з сих питань, що займали його до кінця, ніякої більшої публікації, очевидно — стрівнувши ся з цілим рядом трудностей і непевностей, для яких треба було вступних студій, критичного освітлення матеріалу, і т. д. Він шукав — і не знаходив нових доста сильних точок опертя для традиційного норманізму, „після того як принаймні — в руській науці, признано за неможливе розв'язати варязько-руське питання чисто історичною дорогою“, як писав він у „Каспій“ (с. 460). Дійсно, Кунікові екскурси мали не ліпшу долю, як Погодінська „Борьба“; „не вважаючи на багато гарного, основного і користного“, як свого часу Кунік писав про „Борьбу“ Погодіна (Каспій с. 457) вони не могли допомогти норманізови. Поділ народів на сухопутні й морські,

¹⁾ Свої вірні традиції погляди на початкову історію Руси виложив він в своїх посмертних Разысканіях — Извѣстія ал-Бекри, П, 1903 с. 105 і далі. Не дурно він норманістів з вдовolenнєм титулював „Несторвцями“.

рекомендований Куніком, розуміється, не міг нікому промовити до фантазії, особливо коли сам же Кунік розводився про морські походи Словян VII в.; норманські імена ще менше могли підперти легенду про призвання, ніж історичні докази, полишені на боці Куніком; присутність мореходної Русі на полудні перед 862 р., заперечувана Куніком, слідом була зміцнена розвідкою Васілевського про Амастрідську легенду (Русско-византійські отрывки, VШ. Ж. М. Н. П. 1878, II — III, передруковані в Русско-византійських изслѣдованіях 1893), що доводила її приналежність до 1-ої пол. IX в., а за тим пішло нове видання Хордадбега де Гус (1989), що відсунуло Хордадбегову звістку про Русь на кількадесят літь назад, і розвідка того-ж Васілевського про Сурозьку легенду (1893).

Не могла мати ніякого впливу й талановито та науково написана книжка Вільгельма Томсена, звісного лінгвіста: *The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state*, 1877, три виклади, читані ним в Оксфорді 1876 р. (німецький переклад Борнемана *Der Ursprung des russischen Staates*, Гота 1879, російський — Аммона, *Начало русскаго государства*, 1891, з московських „Чтеній“). Похвально прийнята в наукових кругах, особливо західніх, де норманізм тішився і далі повним кредитом, ця книжка й досі зостається користним підручником, але вона не приносила нічого нового, будучи тільки переглянутим і поправленим зводом старих доводів норманізму, і не йшла властиво далі старої дисертації Куніка.

Се була остання спеціальна монографія з норманського становища; по ній ніхто з норманістів не здобувся на енергію чи на відвагу дати нову рецензію норманської теорії по всіх тих заданих їй ударах. З другого боку нещасливі й ненаукові комбінації деяких антинорманістів (Гловайського, Забеліна і самого Геденова), як я вже згадував, дискредитували непомаду й антинорманізм. Норманізм був рішучо захитаний в своїх основах, але в результаті справа початків Русі зставляла ся невиясною. Коли в 1880 р. виступив пок. Ключевский із своїми студіями про початки руської суспільно-політичної організації (*Боярская дума древней Руси* — статі друкувались в *Русській Мысли* 1880 р. і увійшли в скороченню в його книгу під тією-ж назвою), він сї початки старався освітлити незалежно не тільки від норманізму, але й від літописної легенди. В монографіях поодиноких земель давньої Русі, що почали виходити в Києві почавши від 1881 р., літописна легенда або признавала ся непевною або зовсім відкидалась. Деякі хопились готської теорії: її висував, хоч ще дуже обережно, Кунік уже в Каспію (с. 430 і далі).

Хоч Томсен перестерігав задалегід від готської теорії, бо та „тягне за собою неможливу плутанину“ (відч. I), вона була на якийсь час, в 1890-х рр., розбудила надії. Проба Будиловича — ширше розвинути й аргументовати сю теорію на археологічній зїзді 1890 р. була принята з інтересом і надіями (див. напр. справоздання в К. Старині 1890, III с. 476—7 й ин.). Але ці надії скоро упали, коли дійсно виступила та „неможлива плутанина“, і виявило ся, що самі оборонці теорії не можуть піти далі дуже неясних натяків. Власне такий характер мав відчит Успенского на IX археологічній зїзді (див. його протоколи в II т. Трудів зїзду) — він давав ще далеко менше, ніж реферат Будиловича, й інтерес до готської теорії, розбуджений Будиловичом, упав зараз. Цікаво, що обидва реферати не були навіть друковані, і таким чином готська теорія не була навіть поставлена в літературі¹⁾ хоч якось докладніше.

Дійсно, вона не могла мати виглядів. Вивід руського імени від готського *hrôdh (слава) — ся головна точка, рієсе de resistance готської теорії, піднесена Куніком і піддержана пізнішими готистами, стрічаєть ся з безконечними трудностями, як показав Браун в своїй спеціальній студії: Гіпотеза проф. Будиловича о готскомъ происхожденіи названія „Русь“ (Записки филологического общества при петербургскомъ унив.) і потім в книзі Разысканія въ области гото-славянскихъ отношеній (с. 2 і далі). Він виказав, що імена Hrôdhigtôs — Славно-готи, Hrôdhgotaland — Славноготія, від яких хочуть вивести те руське імя, історично незвісні, а перехід *hrôdh в Русь противить ся лінгвістичним спостереженням²⁾. Васілевский в своїй студії про Сурожську легенду (Русско-византійскія изслѣдованія — в IX т. Лѣтописи археографической комиссіи) попробував був признати кримським Готам „всѣ извѣстія о Руси и русскихъ до половины IX вѣка“, але в такій неясній формі, що його гадку приходило ся доперва відгадувати; і дійсно, дуже трудно припустити, що то дрібні кольонії християнських Готів, добре звістних в царгородських кругах, виступали в тих поганських варварах руських походів, не кажучи вже, що нема найменшого сліду, аби кримські Готи носили руське імя.

Потім в иньшій формі і з иньшої сторони попробував підійти

¹⁾ Ширше справоздання з реферата Будиловича в Ж. М. Н. П. 1890 VI с. 25 — 9.

²⁾ Він признає одначе можливим предложеній Куніком вивід з *hrôdh фінського Ruotsi; але така комбінація старої норманської теорії з готською ледво чи pomoже котрій з них.

до сеї справи звісний німецький орієнталіст Маркварт в своїй, багато згадуваній вище книзі: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (1903). Лишаючи на боці проби виводу руського імени від Готів, він підніс різні сумніви (з лінгвістичного становища) що до виводів руського імени предложених норманістами і поставив иньшу гіпотезу: грецьке Ῥῶς походить від старого імени Герулів Hgōs, що задержалося мовляв в місцевій традиції і потім пренесене було на скандинавських авантюриків. Підставою послужив йому реєстр чорноморських і прикавказьких народів в „Церковній історії“ Захарії Ретора, сирійського письменника середини VI віку: тут разом з історичними народами, вибраними з різних джерел і уміщеними поруч Алянів, виступають в сусідстві їх, далі в глубину края різні казкові народи — карли, пезиголовці і амазонки, і при тім оповідаєть ся про зносини амазонак з сусіднім народом Hgōs — „з довгим тілом, ще не має зброї, і коні його не можуть носити, бо має довге тіло (чи довгі кінчини)“. Німецькі перекладчики сеї історії бачили в сій назві загальне означення, з грецького ἤρωες, але Маркварт бачить тут назву народу, від котрої пішло пізнійше Ῥῶς, а в самім народі вгадує Герулів. По його думці велике тіло сього народу і брак кінної їзди вказують на його германське походження, а сусідство з Алянами і Амазонками — на найбільш східне з чорноморських германських племен—Герулів; назву Hgōs він додає в Йорданових Розомонах (див. вище с. 144), а пізнійше, коли зявили ся тут норманські вікінги (в IX в.), на них перенесено сю герульську назву з огляду на їх подібність до герульських нападників (с. 353 і д.).

Я згадую сю гіпотезу з огляду на авторитетне імя її автора: завдяки сьому авторитетови вона збудила була деякі надії, особливо між людьми, які далі стояли від справи; але від першого дотику критики мусіла вона упасти. Прогалина, з одного боку, між дійсними Герулами, що емігрували відси по гунським погромі і могли зістати ся хіба в дрібних останках, з другого — між згадкою сирійського письменника і появою Ῥῶς в IX віці; непевність самого імени Hgōs і брак всяких доказів його реального існування; мало правдоподібна можливість перенесення її на вікінгів, які появили ся на дніпровій дорозі, тим часом як ті Hgōs мали бути в прикавказьких сторонах — все се робить мало правдоподібною сю дуже штучну і складну гіпотезу¹⁾. Тому сам Маркварт, очевидно відчуваючи всі слабкі сторони її,

¹⁾ Пор. критичні замітки до Марквартової гіпотези Кулаковського: Новые домысли о происхождении имени Русь (Универс. известія кievськi 1906, VI).

вагаєть ся між нею і иньшим припущенням—що сі Нгòs VI в. се були скандинавські Руси, які волзькою дорогою мовляв уже тоді могли ходити на азовське побереже — від герульських емігрантів довідавши ся про сі сторони (sic).

Вивід Руси від Готів мабуть замкнений. Готська теорія держить ся в значінню гіпотези про особливе значінне Готів в суспільно-політичній і культурній еволюції східнього Словянства. Кунік в своїм „Открытім письмі.“ зазначив був її досить сильно і висловив гадку, що багато слідів, які виводили ся від Норманів, треба виводити від Готів. Але се його „Письмо“ не було опубліковане в своїм часі й не могло зробити впливу на ширші круги. Теорію готських впливів поставив в 1899 р. наново Браун в згаданій праці: Разысканія въ области гото-слав. отношеній. Заперечуючи вивід Руси від Готів, він також признає незвичайний вплив їх на словянську взагалі й спеціально руську культуру й суспільно-політичну еволюцію — „готську епоху“ як один з найважнійших моментів „въ исторіи до-рюриковскаго періода“ (с. 18 — 21, пор. 335). Але все се автор тільки обіцяв довести, і наперед уже сказати можна, що в його представленню дуже багато і сильно побільшеного. Навіть його учитель і прихильник Веселовский мусів в своїй — дуже прихильній рецензії його книги (Извѣстія рус. яз. 1900, I с. 21 — 2) обмежити розмах свого ученика. Дати Готам таку ролю в культурній і політичній исторіі Руси буде ще тяжше, ніж було з Норманами, і надії норманістів, що від Готів можна буде вивести все те, що не удало ся вивести від Норманів, ледво чи здійснять ся.

Зрештою разом з упадком готської теорії Руси ми помічаємо в останніх часах нове оживленіє норманізму. Ряд праць що вийшли в сих роках, роблять таке вражінне. Розумію Разысканія Брауна і його менші роботи (особливо Фріандъ и Шимонъ сыновья варяжскаго князя Африкана, Извѣстія отд. рус. яз. 1902); Ст. Рожнецкого (ученика проф. Томсена) *Regin und Thor* (Archiv für sl. Phil. 1901), де автор дає ревізію норманської теорії, і новійшу студию Изъ исторіи Кіева и Днѣпра въ былевомъ эпосѣ (1911); публікації Вестберга, навіяні впливами Куніка — *Ibrahim's-ibn-Jakub's Reisebericht* (Mémoires de l'Academie 1898), теж в новім виданню п. т. Коментарій на записку Ибр. ибн-Якуба, 1903, *Beiträge zur Klärung orientalschen Quellen über Osteuropa* (Mémoires 1899), Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ (Ж. М. Н. П. 1908); ак. Шахматова Сказаніє о призваніи Варяговъ (Изв. отд. рус. яз. 1904), й ин. Коли додати ще праці иньших дослідників, що вийшли в тім-же часі й принагідно також підчеркують норманські погляди досить сильно (як

Ламанського про Кирила й Методія, Халанського про традицію про Олега й ин.), то се справді складаєть ся на образ відродження норманства, яке можна-б назвати неонорманізмом. При тим сих нових дослідників, що виступили під сим знаком, характеризує нераз велике норманське завзяте. Браун, відкидаючи готівку теорію, проголошує норманську теорію безсумнівним фактом, аксіомою. Рожнецкий жалує, що норманісти попустили поле битви антинорманістам і зазначає точки до дальшої роботи в дусі крайнього норманізму. Вестберг, менше обережний ніж його учитель Кунік, безпардонно викидає ті свідощтва, які норманістам ненаручні, або підставляє північну, скандинавську Русь замість полудневої — нпр. оголошує за пізнійшу гльосу згадку Русинів у ібн-Хордадбега, бачить Балтійське море в Руськім морі Магара і Хозара (Beiträge). Піппінг і за ним Корф воскрешують старі погляди Крута на широке розповсюдженне скандинавської мови навіть в глухих деревських лісах, і т. д.

Сей норманський запал, се канонізованне літописної традиції й варязької доктрини не віщує науці нічого доброго. З такою канонізацією неможливий плодотворний науковий поступ. 1875 р., пишучи про *Варугмаху*-ю, як він її назвав, Кунік гірко згадував про зроблені норманістам закиди, що норманська теорія тяжко зашкодила науці руської історії (Каспій с. 461). Але як неважне обвинуваченне норманістів в „німецькій інтризі“, так справедливий сей закид про шкідливість норманізму. „Проста, ясна“ норманська легенда закривала початки суспільно-політичного життя, Русь перед 862 р., здіймала з історика обовязок шукати слідів суспільної еволюції в самим народі, бо історія розпочиналась „від порожнього місця“ — від приходу Норманів. Справедливо писав Гедеонов (Варяги и Русь I с. VI): „чи міг хто приступити до многотрудного студіювання, хоч би з словянського погляду, мови, правних прикмет релігійних віровань і т. и. в трактатах Олега, Ігоря, Святослава, коли в його за плечима мара норманізму товче: „трактати — скандинавська прикмета, писані вони по грецьки й шведьски; формула: „мы отъ рода русскаго“ значить: „ми з роду Шведи“; Перун і Велес — се скандинавські Тор і Один“. Хочете ви знати про стрій, броню — підсувають норманські килими Бає, хочете про побут, релігію — скандинавські саги“. Літописна легенда ставала чистим прокрустовим ложем для фактів нашої початкової історії: Шлецер положив свое вею на Аскольдову Русь: Амастридська і Сузьська легенди пересовувались наперед, бо яка-ж могла бути Русь на Чорнім морю перед 860 р., а найобсктивнійший і найсоліднійший з норманістів Кунік в своїх посмертних працях кладе

натиск на те, що до Аскольда словянська Русь не могла плавати, бо належала до водобоязких!

Калічення йшло глибше, в саму основу. Історія Руси, починаючи ся з такого нечуваного початку, від кореня відрізняла ся від історії інших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї, як то виразно заявив Погодін в передмові до своєї книги „Древняя русская история“; виникла словянофильська теорія про виречення політичних прав і брак боротьби в історії Руси, теорії відвічної пасивности словянського елементу і потреби чужих творчих елементів для нього. З сього погляду негативний результат попередньої полеміки — дискредитованне норманської легенди, має своє значінне. Може кожний приймати на віру чи не приймати літописну легенду, але не може будувати виключно на сій основі, мусть шукати глибших основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури і т. и. и. Априорне канонізованне варязької доктрини стає важким кроком назад.

Оглянувши історію норманської теорії, зведім до купи й переглянемо головні підвалини її. Почнемо від історичних доказів.

Під 839 р. продовженне Бертинських анналів (автором його вважають Пруденція Галіндо, ep. Труа, † 861), французька урядова двірська літопись, оповідає, як ми вже знаємо¹⁾, про прихід до Людвика Побожного, в Інґельгайм, послів що „звали себе чи свій нарід Русю“ й прийшли були до Теофіля від свого короля, „привизцем хакана“ — *misit etiam cum eisdem quosdam, qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, chacanus vocabulo, ad se (Теофіля) amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat.* Теофіль просив Людвика переслати їх від себе в їх краї, бо дорога, котрою прибули вони до Теофіля, ішла „серед варварських, незвичайно диких і великих народів“, і Теофіль бояв ся їх посилати назад тією дорогою. Людовик, розпитуючи сих послів Руси, довідав ся, що вони з роду Шведа (*quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum*), і вправ на гадку, що то може шпигуни (Франція тоді терпіла від Норманів), тому задержав їх у себе, щоб довідати ся, чи дійсно вони не мали злих намірів²⁾.

Ширший коментар до сього тексту у Куніка *Berufung* II. 197 sq., Геденова II розд. XVIII, Томсена відч. II, далі: *Gutzeit Die*

¹⁾ Див. вище ст. 394, 356, 402, 404.

²⁾ *Monumenta Germaniae hist.*, I. 434. Про результат Людовикових розвідувань літопись нічого не каже.

Nachricht über die Rhos des Jahres 839, 1882, і йогож Untersuchungen über Gegenstände der ältesten Geschichte Russlands, 1890, Успенского Патр. Іоаннь VII Грамматикъ и Русь-Дромиты — Ж. М. Н. П. 1890, I с. 26 і далі, Васілевского Русско-визант. изслѣдованія с. СХХІІ і далі, Куніка Извѣстія ал-Бекри II, роз. III (крім того мала лишити ся не видана иньша розвідка його про се).

Норманісти ударяють на те, що тут Русь показуєть ся gens Sueonum. Де сиділа тоді ся Русь — чи в Швеції, чи в Київі, чи десь в Чудській землі (як думав Кунік в *Mélanges russes* V. 15 і Томсен). с.), се ближше не вияснено у них. Трудність робить тільки той русько-норманський каганат. Тому старші норманісти толковали *slapanus vocabulo* як „на імя Гакон“ (Штрубе, Шлецер, недавно Гутцайт) — толкованне дуже натягнене; Кунік присвятив сій назві спеціальну розвідку в Записках Ак. Н. т. VI і в ній теж прихиляєть ся до гадки, що се імя, а не титул, але зіставляє в кінці справу непорішеною. Тож почавши від Круга, пробовали також витолкувати, чому-б той норманський володар міг називатись каганом; припускали, що сим титулом візантійський імператор від себе потитулював норманського князя, і вказували на лист Людовика II до імп. Василя (*Mon. Germ. h. Scr.* III. 523), де він полемізує з ним, що хаганом не називав ся володар ані Хозарів, ані Норманів (*chaganum vero non praelatum Avaram, non Gazarorum, non Nortmannorum nuncupati reperimus*). Та тільки не знати, чи *Nortmanni* стояли в листі візантійського імператора, і дуже можливо що там стояли якісь Βόρειοι Σχῶδα, як припускав Гедеонов, себто можливо знов таки Русини, котрих так зве Тактика Льва¹⁾.

Розумієть ся сі Русини, послы руського кагана були, правдоподібно, якісь північні Германці, що служили у „руського кагана“ — мабуть київського князя (бо каганами, як ми бачили, титулюють ся руські князі ще в XI—XII в.), і були послами від нього і від Руси (Rhos). Зауважу, що слова: *se id est gentem suam*, можливо, треба перекласти так: „вони, чи властиво їх нарід (що їх післав) — називаєть ся Русь“. Піднесу ще справедливу увагу Васілевского (СХХІV), що Франки добре знали Норвежців і Данів, тому імя Шведів має скорше означати, що се не були ані Норвежці, ані Данни, а якісь північні Германці. Поправку Гловайского *Slavorum* я згадував: розумієть ся — вона неможлива.

Далі, арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катіб (писав

¹⁾ *Vice versa* Кунік в своїх Разысканіях (IV) толкує Βόρειοι Σχῶδα Льва як переклад слова *Nortmanni*.

891—2 р. в Єгипті) оповідає про звістний нам з інших джерел напад на Севілю Норманів 844 р. в таких словах: „В се місто увійшли погани (в тексті: Маджус — Maġor), звані Рус, 223 р. (геджри, себто 843/4), вони брали в неволю, грабували, палили й забивали“ (вид. Гаркаві с. 63). Сю звістку пустив в курс Френ під гучним титулом: Ein neuer Beleg, dass die Gründer des russischen Staates Nordmänner waren (Bulletin de l'Acad., 1838, t. IV). По тім про неї писали Кунік Berufung II. 285 і далі, Разысканія V с. 151 і далі, Гедеонов розд. XIX, Гаркаві Сказанія с. 66, 288, Томсен відч. II, Gutzeit Erläuterungen zur ältesten Geschichte Russlands с. 19, Вестберг Beiträge VI і Къ анализу, IV. Норманістам в ній важне ототожнення Руси з Норманами; при тім вони одначе признають, що се субективний здогад аль-Якубі, бо іспанські джерела Норманів Русю не називають, і сам їх він не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побережжя і самий Царгород, він міг здогадувати ся, що похід 844 р. зробила ся Русь, подібно як сей здогад пізнійше в гіпотетичній формі висловив Масуді, оповідаючи про той самий напад: „Андалузські люде думали, ніби се поганський нарід, що приходить в їх край через протоку Океана, але не ту, де стоять мідяні маяки (Гібралтар): я-ж думаю, а Біг знає ліпше (форма обережної гадки), що ся протока сполучаєть ся з морем Маіотіс (Азовським) і Найтас (Чорним), і що той нарід — Русь, згадувана у нас вище, бо ніхто крім неї не їздить сим морем, що злучаєть ся з океаном“ (Гаркаві с. 129). По тім всім ототожнення аль-Якубі має дуже мало ваги; в найліпшій разі воно-б було аналогічним із звісткою Лїудпранда, тільки менш важним¹⁾.

В посмертних Разысканіях Куніка звістний орієнталіст де Гве звертає увагу на подібне помішання Руси з Норманами у ібн-Хаукаля. Що він каже Святославу по погромі Болгара іти походом на „Візантію і Іспанію“, „Рум і Андалуз“, ми вже бачили (с. 461). На иньшій місці він каже, що на Іспанію нападають кораблі „Руси, Турків, Словян і Печенігів“, отже туть перенесено на норманські походи цілу обстанову нашої Руси. Розумієть ся, се непорозумінне чисто теоретичне, і по попередніх таких фактах у Якубі й Масуді не має особливого інтересу — хоч Вестберг і хоче брати зовсім реально

¹⁾ Ламанский, потім Гаркаві піднесли були навіть ряд гадок за тим, що слова: „звані Русь“ се пізнійша інтерполяція, взята з Масуді (ор. с. с. 67); Гаркаві вважає, що пізнійші арабські письменники, пишучи про той напад, не згадують про Русь, і що Масуді покликав ся-б на аль-Якубі, та може й рішучійше-б висловив свою гадуку, як би бачив ті слова в тексті Якубі. Против сього Кунік Разысканія і Вестберг і с.

сю звістку: що нападники, спустошивши Болгар, вертали ся потім до Скандинавії через Середземне море й Гібралтар (Beiträge V).

Аналогічні іомішання маємо і у західніх письменників. Венеціанський хроніст дякон Іоан (писав на початку XI в.), оповідаючи про похід Русь на Царгород каже, що його зробили *Normannorum gentes: eo tempore Normannorum gentes cum trecentis sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt* і т. д. (M. Germ. hist. VII. 18, без року). В пізнійшій хроніці Біондо (XV в.) се вже оповідасть ся так: *Normanni, praeda in Aquitania et caeteris Galliarum regionibus facta satiati, classem 360 navium Constantinopolim duхere* (Blondi Historiarum... decades p. 177 — Каспій 375). Кунік, що пустив сю звістку в курс¹⁾, здогадував ся, що Іоан зачерпнув свою звістку з італійської сучасної записки; розуміть ся — се тільки здогад, а що се не був наочний свідок, то тут, очевидно, могло (власливо — мусіло) стати ся теж, що з Якубі й Масуді: як той надав норманський похід ближше йому звістній Русь, так Іоан чи його джерело надало руський похід ближше йому звістним Норманам.

Заговоривши про похід 860 р., мушу згадати, що навіть в словах казань і послання Фотія про Русь, як про нарід „славнозвістний, що підбив сусідні народи, прийшов здалека“ і т. и., деякі бачили доказ, що то Нормани (Круг, Кунік II. 369). Сей доказ згадує більше яко куріоз; Томсен вже ані згадав про нього.

Аналогічна з звісткою Іоанна, але далеко важніша звістка еп. Ліудпранда († 972). В своїй *Antapodosis*, писаній між 958 і 962 р. (обіймає час 893—950 р.), він оповідає про похід Ігоря на Візантію 941 р. на підставі оповідання свого вітчима, теж Ліудпранда на імя, що був того року послом в Візантії, і каже: „Є нарід в північних краях,—Греки його звуть з огляду на фізичний вигляд „рудими“, а ми задля положення їх краю — нордманами, бо по німецьки *nord* значить північ, а *man* чоловік, отже північних людей можемо звати нордманами (*Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios* (руськи), *post vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippe Teutonum nord — aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus*). Далі Ліудпранд оповідає про похід „короля сього народу на імя Інгера“ (*inger*) і каже, що взяті в неволю Ігореві вояки були постинані в присутности його вітчима — *Monum. Germ. hist. Script, III. 331*. Про сю звістку ширше у Гедеонова розд. XIX, Томсена відч. II. Вона служить одним

¹⁾ Каспій I. с., про неї ще Томсен, відч. II.

з головних історичних доказів норманізму. Але коли Луддранд старший не виходив тут з якоїсь теоретичної комбінації, а бачив Ігорових вояків і пізнав між ними Норманів, то се свідчило-б тільки, що їх чимало було в Ігоровім війську, а се й без того мусимо припустити. Ся звістка-б значила стільки-ж, що й оповідання 839 р. Тільки біда в тім, що Луддранд не каже виразно, що то були Нормани, а висловляєть ся так, що виглядає се на гру слів (Wortspiel): „можна назвати їх Норманами, бо вони живуть на півночі“. На иньшій місці (с. 277) він каже: „Константинополь... має з півночі Угрів, Піценаків (Печенігів), Хозарів і Русів, котрих ми зовемо иньшим іменем Норманами (quos alio nomine nos Nordmannes appellamus); се „звемо“ не меньше підозріле, бо Русь на заході певно не звали Норманами; в лїпшій разі воно може натякати на „Норманів“ в руськім війську, а в гіршій може бути відкликом до вище наведеної гри слів.

Про той же похід 941 р. оповідає Симеон Льоготет (першої пол. X в.), і в сїм оповіданню називає Русь „Дромітами з роду Франків“ (κατέπλευσαν οἱ Ῥῶς, οἱ καὶ Δρομίται λεγόμενοι, οἱ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες — ed.: Вонп. р. 746). Ся примітка про франкський початок Руси, очевидно, зачерпнена з Ільоси (ib. р. 707), що теж ледво чи належить самому Симеону (див. у Успенского Ж. М. Н. П. 1890, I с. 19). З сею звісткою, повтореною в продовженні Амартола і Теофана, взагалі трудно щось зробити; деякі норманісти підносили, що Франками в Візантії звали народи германського роду (Круг I. 293 sq., Кунік II. 397), але в дійсности се слово уживало ся в дуже широком значінню, обіймаючи tam Latinos quam Teutones (Corpus hist. Byz. XI. р. 357, иньші тексти у Гедеонова II с. ХСII). Тому Томсен вже й не завів сього тексту між докази.

Для повности згадаємо ще про текст Ібрагіма ібн-Якуба (2-ої пол. X в.): „Краї Словян тягнуть ся від Сирійського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночі опанували деякі з них і мешкають поміж ними й досі“ (Извѣстія с. 46). Кунік (Извѣстія ал-Бекри I с. 106) і за ним Вестберг (Комментарій) бачили тут, розуміють ся, Норманів. Та тільки низше ібн-Якуб, кажучи, що „головніші народи півночі говорять по словянськи, бо перемішали ся з ними“, поясняє зараз: „як наприклад народ ал-Тршкін і Анклій¹⁾, і Баджнакія (Печеніги), і Русь, і Хозари“ — отсе й народи півночі!

¹⁾ Анклій уважають за Угрів, Ὀγγροι: Тршкін Вестберг поправляє на Тедески — Німці.

Від історичних доказів перейдїм до лінгвістичних, безперечно — далеко певнійших і яснійших, ніж історичні.

На першім місці стоять тут імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного. Оповідаючи про торговельні подорожі Русинів до Царгороду, каже він про Дніпрові пороги та приточує імена сих порогів „по руськи і словянськи“ (ρωσιστὶ καὶ σλαβωνιστὶ); перший поріг зветь ся Есупі ('Εσσοπτή), „що по руськи і словянськи значить: не спати“; другий „по руськи Ульворсі (Ούλβορσί), а по словянськи Островъни прах ('Οστροβουνίπραχ), що значить острів порога“; третій „Γελανδρί, що по словянськи значить: гук порога (ἦχος φραγμοῦ)“; четвертий по руськи 'Αειφρόρ¹⁾, по словянськи Неясить (Νεασήτ), бо в скалах того порога криють ся пеликани (πελεκᾶνοι); пятій „по руськи Βαρουφόρος, по словянськи Βουλιπράχ, бо чинить велике озеро (λιμνήν, попр. на δινήν вир)“: шестий „по руськи Λεάντι, по словянськи Βεροῦτζη, себто варенне води (βράσμα νερού, врѣти — варитись. кипіти)“; семий „по руськи Στρούκουν (вар. vulg. Στρούβου), по словянськи Напреζή, себ-то малий поріг“.

Почавши від Ваєра, що перший звернув увагу на сю звістку й „руські“ імена став пояснити з північно-німецького, утворила ся ціла література для толковання сих назв: Штрубе Dissertation sur les anciens Russes 1785, Тунман Untersuchungen ü. d. Gesch. der östl. V., Лербера Untersuchungen, Куніка Berufung II розд. X, Породіна Изслѣдованія II с. 71 і далі (іде за Лербером), Цайса Die Deutschen с. 557 і далі, Munch—передр. в його Samlede Afhandlinger II, Rafn Antiquités de l'Orient 1856, Срезневский — Извѣстія II отд. Ак. Н. т. VIII (1860), Дювернуа О происхожденіи Варягъ-Руси — Чтенія московські 1862, Юргевичъ О мнимыхъ норманскихъ именахъ въ рус. ист. — в Записках одеського істор. тов., VI, Геденовъ Варяги и Русь розд. XX, Гловайский Разысканія² с. 126 і 346, В. Мілер Названія днѣпровскихъ пороговъ у К. Багрянороднаго в Трудах моск. археол. тов. т. V, Томсен — відч. II, Gutzeit Kaiser Konstantins Namen der Dneprfälle, 1879 і потім в Untersuchungen, розд. 3. Найновіше: Pipping De skandinaviska Dnjepnamnen, 1910 (Studier i nordisk filologie, Гельсінґфорс). В нашій літературі: Партицький Скандинавщина в давній Русі (Львів, 1887), й иньші статі йогож.

Словянство „словянських“ імен у Константина не будило ніяких сумнівів. Хоч деякі з сих імен мусять бути поповані, а толкованне, дане їм у Константина, може не завсіди бути добрим, все-ж таки сло-

¹⁾ В виданнях хибно 'Αειφρόρ — див. у Томсена.

вianство майже всіх дає себе знати, і деякі передані навіть дуже добре, як Остронний праг—¹Ὀστρούνονιπράχ, Неясить—пеликан (може й Ненасить—теперішній Ненаситець); інші імена толкують так: Βοῦλιπράχ — вльняний праг (волна = хвиля), теперішній Волний або Вовниський, Βερούτζη вращици, Ναπρεζή толкують „напоріже“; Ἐσσουπῆ — (це сьпи¹), Γελαυδρί уважають „руським“ іменем, що через помилку або через упуцненне в тексті вийшло „словянським“.

Трудніша справа з „руськими“ іменами; почавши від Баєра норманісти обясняли їх з північно-німецьких пнів. Де-які імена досить добре обясняють ся з них, як Βαρουφόρος з baru (хвилі, genet.) + fors (водоспад) (се відповідало-б і словянській назві), деякі яко-тако, але знов декотрі рішучо не дають ся. В потіху норманістам треба признати, що проби вивести сї імена з иньших мов (а виводили їх і з словянської мови, і з усяких можливих аж до угорської включно— як Юрґевич), теж не дають ся. Я наведу тут найбільш популярні обяснення:

Ἐσσουπῆ — ne suefe (Лерберг), ne sofi (Томсен) — не спи.

Ὀύλφοραί — holm (острів + fors (поріг), паралель до словянського (звичайне толкованне).

Γελαυδρί — gellandi або gjalandi, partic., звінкий.

Ἄειφόρ — давніше толкованне з голанд. ðuevar (чит. уєфар — буюко) багато дебатувалося і відкидалось германістами; Томсен толкує: ei (все) + fogg (бурхливий).

Λεάντι: gloandi, partic. — блискучий, розярений (Кунік), hlaejandi — partic. від сміятись (Томсен).

Στρούχοον (Στρούβουον) — сього імени норманісти не вміють обяснити (Томсен вказує на швед. struck — малий водоспад). Правдоподібніше, що се словянська назва.

З того, ще деякі „руські“ назви добре толкують ся з північно-германських слів, норманісти виводили, що Русь була норманським народом. З таким виводом не треба спішити ся: імя Руси не було принесено норманями, вони сами, приходячи на Русь, на службу руських князів, приймали його. Коли зважимо, як їх багато було в X в. на Руси, і яку важну роль вони відігравали в воєнних походах, а певно—і в торговельних подорожах до Греції, не буде дивним, що вони мали свої назви для деяких визначніших місць на „пути з Варяг з Греки“, і що Константину поруч тих імен, якими називали пороги „Словяне“ — може сусідні Уличі, прийшли до рук імена „руських“ „гречників“, кий-

¹) N дійсно могло легко пропасти, бо попереднє слово кінчить ся на y грецьке.

ської „варязько-руської“ дружини. Чи їх імена були перекладом місцевих словянських (як то виходило-б з Константина) — всі чи по части, чи всі були „варязькі“ — не можемо напевно сказати; скорше, що ні: були між ними й перекладені, й оригінальні варязькі і словянські дублети — напр. київські. А що Константин скрізь відрізняє київську дружину — Русь від „підвластних Словян“, то й не диво, що він поставив поруч себе імена „руські“ — дружинні і „словянські“ — правдоподібно місцеві, які мала для них словянська людність з-над порогів.

Другу серію фільольогічних доказів становлять особисті імена X в. Головна пайка їх — в умовах з Греками Олега і особливо Ігора; в сумі маємо тут звиш 70 імен князів, бояр, купців, дружинників, переданих більш або менш однакостайно в кодексах літописи; до того ще прилучаєть ся кількадесят імен X в., переказаних Повістю або (зрідка) посторонніми джерелами. Більш завзяті норманісти обясняли їх всі за порядком із скандинавських пнів, так що Блуд був не чим як сканд. Blótr, Люд сканд. Liótr (Кунік II с. 162), а навіть Володимир виводив ся з сканд. Valdemar.

Безперечно, в результаті знайдець ся багато зовсім певно скандинавських, як Якун — Гакон. Бруни — Brúni, Ігельд — Ingjǫldr, Руар — Rjóar, Турд — Þódr, Фруди — Fródi і т. и. (пор. вище с. 424). Се річ зовсім зрозуміла, бо й без того знаємо, що „Варяги“ на Руси грали визначну ролю в X в. Імена в договорах доводять, що особливо в 1-ій половині X столітя в старшій княжій дружині Варягів було дуже велике число. Не так ясна справа з іменами київських князів. Норманісти виводять їх з скандинавських пнів, але сей скандинавізм не зовсім певний.

Третя серія фільольогічних доказів се ніби норманські слова в українській і російській мові, особливо технічні терміни. У давніших норманістів сих слів значила ся спора купа. Такі напр. слова як боярин, паломник, огнищанин, люд, гости, ряд, шляг, лодя уважались норманськими. Великі спустошення зробив в сім каталогу ще Срезневский в своїх Мыслях объ истории русскаго языка, 1849 (передр. 1887), дод. I. Після того сей аргумент зійшов на далекий плян серед иньших доводів норманістів. Томсен, спеціаліст у фільольогії, признав, що заходять великі труднощі при означенню того, що треба уважати норманізмом, а що спільним словянсько-германським словом, або словом нерейнятим в иньших словянсько-германських стичностях; „з більшою або меншою правдоподібністю“ він уважав скандинавізмами 17 слів (ящик, гридь, кербь, кнутъ, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скоть, стуль, стягъ, Судъ, тивунъ, шнека, ябетникъ,

якорь). Але й се невелике число прийшло ся зменшити, вирізняючи тільки те, що не могло з'явитись инакше як через Варягів: коли викинути північні провінціалізми, що могли в сусідстві Шведів перейти незалежно від Варягів (рюша — верша, шнека — човен і т. и.), слова спільні або такі, що могли бути перейняті від інших Германців, не конче від Варягів (про се пізніші праці: Tamm—Slaviska Lånord från nordiska språk, 1882, Bugge Oldsvenske Navne i Rusland (Arkiv for Nordisk Filologi, II й ин.). Зістаєть ся кілька справді цікавих паралелей: гридь — сканд. grid господа, Суд (Боспор тракійський і Золотий Ріг)—сканд. sund протока, тивун (тіун) сканд. tjønn слуга, невільник. Але пригадавши численні ватаги Варягів на Руси, можемо хіба подивуватись, що так мало вони по собі лишили сліду в мові.

Осібну серію доказів колись становили правні звичаї, релігія, побут східніх Словян, що виводили ся з скандинавських. Шлєцер, Круг, Погодін бачили скандинавське скрізь — в праві, релігії, культурі, побуті. Погодін напр. бачив норманські прикмети в руськім звичаю сватати дівчину у її батька, в полігамії старшини, в вихованню князівських дітей „кормильцями“, в тім що Русь любила жіночу красу, що вона волочила човни по землі переходячи з ріки в ріку, спиняла ся на островах,—не кажучи вже про релігійні погляди, криваву пімсту, систему грошевих кар (композицій), інститут 12 присяжників, постанов Р. Правди про холопів, коней і т. и. (Изслѣдованія Ш. с. 237, 379, 418). „Оглядаючи ці закони, звичаї, уряди і їх назви, бачимо ясно, що всі належали до народа прихожого, норманського — німецького“, каже він. Згодом коли всі ті подібности стали поясняти ся аналогіями, що стрічають ся у найрізнійших народів на однакових степенях розвою, коли напр. для постанови Р. Правди про всіданне на чужого коня (се найвизначніша подібність з скандинавським) знайшли ся паралелі з одного боку в праві Франків, а з другого — в законодавстві Візантії (в еклєзії Льва і Константина, VIII в.) — сі виводи з скандинавського побуту, права і т. и. стратили всяке значінне. Томсен (відч. Ш), твердячи за певне, „що в звичаях, суспільнім житю й державних інституціях Руси довго зіставались позначки скандинавського впливу“, вирік ся вишукування слідів сього впливу, признавши се за „питання в високій мірі трудне“. Кунік в своїм Открыт-ім письмі уже висловив погляд, що ті сліди норманства в руськім державнім праві й житю треба виводити від Готів, і сею дорогою, як я згадував, хотять іти деякі новіші дослідники. Пережитком колишнього лишили ся Кунікові „етнольогічні“ доводи, що Словяне був нарід сухопутний, а Варяги — мореходний, отже всі морські походи

належать до Варягів. (Цікаво одначе, що корабельні терміни на Русі не скандинавські, а грецькі). Одначе можливо, що і в сій сфері ми ще побачимо поворот до паралельного студювання руських і скандинавських стариностей, більш обережне і методичне, ніж ті старі проби. Так знову підіймаєть ся питання про аналогії й запозичення в Рус. Правді з нагоди згоданної праці Геца *Das russische Recht*.

На закінченню сього екскурсу про норманську теорію треба ще сказати про її Ахілеву п'яту — вивід руського імени. Автор Повісти не міг його вивести, і для того вислав цілу варязьку Русь до Новгороду, без останку. Норманісти не задовольнилися сим і почали шукати останків скандинавської Русі. Ще в XVIII віці Тунман (*Untersuchungen ü. d. Gesch. d. östl. V. s. 369*) вказав на те, що фінські племена звать Швецію *Ruotsi* (*Rutsi, Ruotsi, Ruotti* Фіни властиви, *Rötsi* — Водь, *Röts*—Ести): він виставив здогад, що під сим перейнятим від Фінів іменем стали звістні Шведи у східніх Словян і звідти зявилося збірне імя—Русь. Сю гадку прийняв потім Шлєцер, боронив Кунік і Томсен, і її тримають ся новіші норманісти. Против Тунманівсько-Шлєцерової теорії аргументовав уже Еверс, доводячи, що імя Русі існувало вже перед Варягами в полуднево-руських краях. Не без впливу його аргументів деякі норманісти (як Погодін. Соловйов) залишили проби вивести імя Русі з Швеції; але иньші стовпи норманізму тримали ся й тримають ся *Ruotsi* й досі. Що до значіння й початку сієї назви нема одначе повної згоди. Шлєцер виводив сю назву від шведської країни *Roslagen, Roslag* (побереже Упланда, властиво — громади гребців веслярів), але се обясненне було захитане, і хоч Томсен прбував (досить здержливо) його боронити (відч. III), невдоволений давнішими обясненнями Кунік (в Капсію) пустив ся вже шукати иньших обяснень, і вкінці спинив ся на звістнім уже нам готським **hrōdh*. Браун, розбивши вивід Русі від **hrōdh*, як ми бачили, уважає можливим з **hrōdh* виводити *Ruotsi* (хоч саме уживанне такої народньої назви зложеної з пня **hrōdh* уважає сумнівним)¹).

Так чи инакше з снх теорій виходить, що Шведи самі себе не

¹) Виводи *Ruotsi* з фінської мови досі не вдавали ся. Вивід з **hrōdh* ще збільшає комплікацію сього виводу: треба припускати, що Готи так себе звали (а сього не знаємо), що се імя було прийняте Фінами, що сі останні перенесли сю назву на Готів Готлянда і полудневої Швеції (а що як тодішні Фіни не приймали теорії етнографічної одности шведських Гаутів з Готами вислянськими?), що вкінці воно стало означати людність Швеції взагалі, і що ся людність, прийшовши в словянсько-фінські землі, сама прийняла се імя—їй самій незвістне.

звали Русю, а звали так їх в східній Європі Фіни і Словяне. Одначе прийшовши на Русь, Шведи залишають своє питоменне імя і вже в першій половині IX в. приймають се чуже, фінське імя — звуть себе Русю в посольстві 839 р., як потім в умові з Греками: „мы отъ рода Рускаго“ (911). Се вже одно не дуже правдоподібне. Ще дивпійше, що Словяне прийняли для Шведів імя Руси, коли було для них власне імя — Свеї, а для тих прихожих ніби Шведів, властиво — взагалі Скандинавів, ще й иньше імя — Варяги, що уживало ся в етнографічнім значінню, і одначе прийняло ся для тих приходнів чуже і Словянам і тим приходням фінське імя Руси. При тим в X в. не тільки в Києві, а очевидно — і в Новгороді (бо сама літопись свідчать про тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з Варяг в Греки) не підозрівали, що Русь—то Шведи, і прийнявши два столітя перед тим від Фінів се імя, яке Фіни й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противнім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лазили по Руси Варяги: через те автор Повісти і вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Новгородці, що перед усім з поміж словянських племен мусіли перейняти від Фінів руську назву Скандинавів, теж уживали її тільки в приложенню до варязьких дружинників і династів осілих на Україні, а в своїх традиціях знали тільки Варягів¹⁾.

Такі незвичайні труднощі виплавають з сеї теорії. І головне, що розбиває її зовсім — се локалізація руського імени на київській околиці й істнованне Руси в полудневих краях тоді ще, коли першого скандинавсько-руського князя, Ігорового батька з його братами не могло бути й на світі.

¹⁾ Такі здогади ставить ак. Шахматов в названій вище праці (Сказ. о призв. Варяговъ), пробуючи погодити літописні теорії з історичними фактами: в IX або ще і в VIII в. Скандинави набігали для здобичи і мандрували для торгівлі в східно-європейські землі; на півночі їх знали як даньщиків і грабительів; на Україні з її вищою культурою і суспільним устроєм вони виступають в ролі дружинників і купців, що забирають власть в свої руки — через те тут руське імя перейшло на підвластні їм землі, тим часом як в північних воно зіставало ся етнографічним іменем для варязьких нападників. Але дивним дивом не локалізувало ся воно на півночі довго й потім, коли против полудневих руських князів Новгородці спровадили собі варязьких конунгів і „роль Варягів на півночі стала аналогічною з ролю Варяго-Русів на полудні (с. 63). Ті труднощі, з якими прийшло ся стрінати ся такому глибокому знавцеві літописної традиції, мирячи її з історичними даними, найкраще показують малу історичну стійність літописної теорії.

Пояснення скорочених цитат.

- Іпат. — Іпатська літопись, вид. 1871 р.
Лавр. — Лаврентіївська літопись, вид. 1872 р.
Новг. або 1 Новг. — Новгородская літопись по синодальному хоратеї-ному списку, 1888.
Софійська, Воскресенська, Никонівська, Тверська літопись — Полное собраніе рус. літописей.
Параграфи умов Руси з Греками — по поділу хрестоматії Владимірсько-го-Буданова.
Р. Правда Кар. і Ав. — Руська Правда, кодекси Карамзінський і Академічний, поділ на параграфи Калачова.
Правила м. Іоана — Русская ист. библиотека т. VI і прийнятий там поділ на параграфи.
Життє Євродосія — вид. Бодяньського, числа значать листи цього видання.
Наука Мономаха — текст і сторони в вид. Лаврентіївської літописі 1872 р.
Слово о полку Ігоревім — римські цифри означають поділ на глави, прийнятий в вид. Огоновського, Львів., 1876.
Патерики — у вид. Яковлева (Памятники рус. литературы XII и XIII в.).
Inscr. — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.
Plin. — Plinii Naturalis Historia, ed. Detlefsen.
Птолемей — поділ на параграфи Ноббе.
Iord. — Iordanis Getica, вид. Момзена (M. Germ. hist.).
Corpus scriptorum hist. Byz. — бонське вид., з нього цитують ся тексти візантійських письменників, які не мають новіших видань — як Historici graeci minores ed. Dindorf, Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta ed. Boissevain, de Boor, Büttner-Wobst, Прокопій вид. Навгу, Теофан і Никифор вид. de Boor.
Mon. Germ. h. — Monumenta Germaniae historica, серія Scriptorum.
Mon. Pol. h. — Monumenta Poloniae historica, Львів 1864 і д.
Гаркави — Сказанія мусульманських писателів о Славянахъ и Русскихъ.
Ібн-Русте, або ібн-Русте — давнійше званій ібн-Дастом: Извѣстія ибнъ-Даства, вид. Хвольсон, 1869.
Рюйсброк, Pubrucus — Recueil des voyages publié par la société de géographie, IV, 1839.

- Карамзін — Історія Російская, вид. Ейнерлінга, 1842.
 Соловйов — Історія Росцін, стереотипове вид. тов. „Общественная
 Польза“.
 Krek² — G. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, вид. 2.
 Записки — Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.
 Записки київ. — Записки українського наукового товариства в Київі.
 Записки одеські — Записки одеського общества історії и древностей.
 Матеріали етнол. — Матеріали до українсько-руської етнології, вид.
 наук. тов. ім. Шевченка у Львові.
 К. Ст. — Киевская Старина.
 Чтенія київ. — Чтенія историческаго общества Нестора лѣтоп. в Київі.
 Чтеніе моск. — Чтенія въ обществѣ исторіи и древностей при москов-
 скомъ университетѣ.
 Ж. М. Н. П. — Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.
 Ж. Ст. — Живая Старина, вид. Русского географ. общества.
 Изв. отд. рус. яз. — Извѣстія отдѣленія русскаго языка академіи наукъ,
 нова серія, з 1896 р.
 Труды отд. сл. и рус. арх. — Записки импер. археолог. общ., нова серія,
 Труды отдѣленія славян. и русск. археол.
 Archiv — Archiv für slavische Philologie.
 I. F. — Indogermanische Forschungen.
 Kwart. hist. — Kwartalnik historyczny, вих. у Львові.
-

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РІЧЕЙ.

- Абу-Джармі** с. 233.
Авари с. 160, 161, 197, 169, 170, 171, 176, 180, 181, 182, 183, 235, 549.
Авхати, Авхети с. 110, 122, 124.
Агатірси с. 129, 134.
Азовське море і поморє с. 21, 71, 102, 119, 120, 123, 144, 158, 160, 166, 176, 179, 194, 195, 239, 417, 418, 441, 442, 463.
Акаціри с. 157, 227, 228.
Аксютинецька могила с. 56.
Алдан вн. с. 424.
Александропольська могила див. Лугова.
Алустон с. 96.
Алязони с. 109, 110, 251.
Аляни с. 112, 121, 124, 126, 153, 154, 166, 231.
Амадоки с. 117, 118.
Амастридського Георгія життє с. 393.
Ἀνδροφάτοι с. 110, 117, 118.
Анна жінка Володимира В. с. 496—500, 532.
Анти с. 155, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 172 — 182, 194, 546—549, їх історія с. 177—182, їх устрій с. 366—372.
антропологічний тип—археологічний с. 8, 32, 46—47, 59, 64—65, 307—309, 560—561, 562;—український с. 8, 65, 133, 306—309, 557, 559—560—словянський с. 64, 65, 306;—309, 560—61, 562;—індоєвропейський с. 64.
Арістей с. 105, 108.
Арта 196, 296.
Археанактиди с. 97.
Арѣфастъ вн. с. 424.
Аскольд внів. вн. с. 381, 383, 389, 405—411, 413, 418, 585.
Атанаріх с. 155.
Атей цар с. 120.
Атений м. с. 97.
Атиля с. 154, 156, 158, 166, 167, 228.
Баби камінні с. 58.
Балаєлавська бухта с. 91.
Варобұх с. 157.
Бастарни с. 70, 71, 89, 120, 121, 129, 131, 132, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 147, 163.
Березань о. с. 88, 283, 290.
Березина й її басейн с. 74, 186.
Берестє і Берестейська волость с. 36, 209.
Берладь, місто с. 222.
Берладники с. 242.
Берн вн. с. 424.
Бесарабія с. 13, 42, 130.
Беси с. 130, 131, 132.
Біла вежа див. Саркел.
Білгород, місто с. 189, 240, 241, 303, 361, 390—392, 521.

В сей показчик заведено тільки імена і річи безпосередно звязані з темою, вказані для них ті місця книги, ще дають більше як саму згадку; для скорочення-ж не внесено сюди те, що читач може легко собі відшукати за помочю дальше поданого „Змісту“

Білобереже с. 290, 477.
 Білоозеро, місто с. 422.
 Білорусини і українсько-білоруські стичности с. 171, 187, 219.
 Більче Золоте, село і річка с. 37.
 Блуд, боярин с. 479, 482.
 Бог (чорноморський), ріка, і По-боже с. 10, 74, 109, 116, 201, 204, 205, 206, 414.
 Бож (Воз) кн. с. 165, 177, 368.
 Бóзи с. 212, 213.
 Бойребіста с. 129, 134.
 Болгар, місто, і Болгари волзькі с. 291, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 415, 461, 462, 486.
 Болгари і Болгарія дунайська с. 75, 135, 158, 168, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 228, 230, 235, 466—468, 471, 549, 558—559.
 Болгари Чорні с. 160, 231, 286, 417.
 Волоховці с. 376.
 Борани нар. с. 146.
 Борис кн. с. 487, 532.
 Боспор кімерійський і Боспорське царство с. 86, 95, 96, 98, 99, 100, 106, 540, 541.
 Бравлин кн. с. 393, 410, 418—419.
 Бродники с. 195, 242.
 Буг (висянський) і Побуже с. 6, 9, 36, 51, 53, 206, 209, 214, 219, 237, 303, 489—490, 556—557.
 Будераж с. с. 38.
 Будини нар. с. 103, 116, 547.
 Бужане нар. с. 205—207, 373, див. ще Дуліби і Волинь.
 Бужськ м. с. 207.
 Буковина с. 7, 136.
 Буртаси, нарід с. 297, 389, 461, 462.
 Вали с. 130, 241.
 Валіана с. 208, 549.
 Вандали на Подунавю с. 141.
 var с. 157, 160.

Варяги с. 380—382, 384, 385—387, 398, 480, 482—483, 484, 512, 532, 565, 602 і далі.
 Васи́лев, місто с. 240, 303, 500.
 Васильківці с. с. 37.
 Васьковичі с. с. 38.
 Великороси с. 185, 188, 198, 552—555; теорія давньої великоросійської колонізації на Україні с. 198—200, 551—555.
 Венеди с. 70, 71, 72, 74, 148, 163.
 Вепр ріка с. 214, 219.
 вервь с. 360.
 Вєсь, нарід с. 185.
 весіле українське с. 341—5, 351.
 Висла й її поріччя с. 23, 70, 71, 72, 74, 164, 171, 214, 217, 218, 219, 556—557; пам'ять Руси над Вислою с. 218.
 Вислок р. с. 214, 219.
 Вислока р. с. 214, 218.
 Витчев м. с. 283, 413.
 Вишгород м. с. 35, 189, 254, 283, 390, 391, 392, 413, 445, 447.
 Вишевичі село с. 44.
 Вишеньки село с. 35.
 Вишеслав князь с. 487.
 Візантія див. Греки.
 Вінґар король с. 165, 177, 368.
 Вітмер король с. 154.
 Волга і Поволжє с. 73, 119, 160, 194, 236, 291, 459, 460, 461, 463.
 Волинь край с. 11, 12, 36, 38, 43, 76, 198, 206, 207, 208, 209, 308, 487.
 Волинь, місто с. 208, 209.
 Волиняне с. 206, 207, 208, 209, 373, див. ще Дуліби і Волинь.
 Володава м. с. 36.
 Володарев м. с. 303.
 Володимир Великий кн. с. 218, 240, 241, 469, 479—538, 571, 577—578.
 Володимир Волинський м. с. 487, 521, 522.
 Володимир на Клязьмі с. 522.

- Волоське с. с. 36.
 Волохи с. 244, 225, 226; волосько-руські стичности с. 135, 136, 221—226.
 Волхв—Волх с. 436.
 Вороніж р. с. 30.
 Ворскла р. с. 11.
 Вольга Святославич кн. с. 435—6.
 Всеволод кн. с. 487.
 Вятр р. с. 138.
 Вятчі, нар. с. 171, 168, 193, 253, 253, 339, 364, 373, 410, 415, 416, 426, 460, 485, 487, 516, 58Е.
 Галицько-волинська височина с. 9, 10, 11.
 Галич м. с. 138.
 Галичина с. 3, 7, 11, 12, 41, 76, 198, 292, 296.
 Гальштатська культура на Україні с. 50, 53.
 Гаральд кор. норвеж. с. 449.
 Hafadha с. 211.
 Гатне, село с. 51, 53.
 Гелон, місто с. 103.
 Георгія острів с. 325.
 Германаріх і його держава с. 148, 165, 178, 543—545.
 Гермесові близниці, ур. с. 52.
 Геродот с. 106.
 Герули с. 143, 145, 146, 147, 148, 156, 164, 611.
 Гліб кн. с. 487.
 Голяд (Галінди) с. 72, 74.
 Гомель, місто с. 188.
 гончарство с. 34, 37, 38, 39, 262—263.
 Горзувіти м. с. 96.
 Горинь р. і Погорина с. 36, 308.
 городища с. 38, 361—362.
 Городнища с. с. 37.
 горючий камінь (бурштин, янтар) с. 71, 101, 102, 291.
 Греки на Україні с. 84—106; грецькі культурні впливи на нашій території с. 55, 86, 87, 96, 101—102, 104, 278—290, 382, 523—529, 539—542;
 грецько (візантійсько)-руські відносини с. 179, 382, 394—395, 402—404, 414, 430—434, 439—443, 495—511.
 Гуд кн. с. 424.
 Гунар кн. с. 424.
 Гуни с. 100, 126, 132, 150—158, 165, 166, 167—178, в Азії 150—152; в Європі 154—155, їх етнографія с. 153.
 Гучва р. с. 208.
 Гешіди на Дунаю с. 141, 145, 147, 157.
 Гети с. 89, 121, 128, 129, 134, 142.
 Горгинія м. с. 98.
 Готи с. 70, 72, 87, 131, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 165, 177, 545—546.
 Готи на Чорноморії с. 142—149; готський стиль с. 57; готська теорія початку Русі с. 156, 546, 565, 610—612.
 Даки с. 129, 134.
 Дакія с. 130, 135, 140, 145, 147, 170, 179.
 Daparstad с. 149, 546.
 двориче с. 355.
 Дежебал с. 129.
 Деревляни, деревлянська земля с. 200, 201, 236, 241, 259, 308, 364, 373—375, 412, 418, 424,—6, 437, 438, 447, 448, 457, 469, 479, 554, їх шлюб с. 339, їх культура с. 253, похорон с. 65, 270, 333.
 Десна і Подесене с. 6, 9, 10, 11, 39, 73, 171, 193, 294, 295, 303.
 Джурич р. с. 37.
 Дир київський князь с. 381, 383, 389, 405—410, 413, 414, 418, 587.
 Дін і Подоне с. 6—10, 13, 21, 50, 55, 73, 109, 119, 124, 143, 154, 172, 177, 188, 228, 234, 236, 237, 242, 295, 415—418, 461, 462, 487, 548; ту-

- тешня словянська кольонізація с. 194—196.
- Діофант воєвода с. 94.
- Дніпро і Подніпрове с. 9, 21, 35, 39, 51, 55, 56, 70, 73, 74, 81, 86, 103, 109, 115, 117, 118, 121, 144, 145, 149, 154, 157, 172, 177, 184, 193—195, 334, 236—241, 243, 264, 279, 394—98, 412, —414, 415, 418, 487, 619—621, — Дніпрова дорога с. 282, 291, 303, Дніпровський лиман с. 89, 91, див. ще Білобереже; імена дніпровських порогів с. 619—621.
- Дністер і Подністрове с. 9 — 10, 37, 45, 70, 74, 87, 103, 106, 116, 128, 129, 130, 131, 132, 145, 154, 163, 172, 176, 177, 201, 202, 205, 222, 234, 236, 237.
- Добриня, боярин с. 249, 470, 480, 483.
- Добруджа с. 122, 128, 157.
- Должик с. с. 52.
- домашні звірята с. 38—39, 254, 255, 256.
- Донець р. с. 42, 53, —місто с. 195, Донецька височина с. 21.
- Дорогобуж м. с. 303.
- Дреговичі і їх земля с. 186, 200, 257, 374, 411, 419, 425, 426, 487; етнографічна приналежність с. 186; територія с. 187.
- Дроміхайт кор. с. 128.
- Дубецько м. с. 216.
- Дулби нар. с. 181, 200, 206, 208, 209, 241, 373, 410, 419, 542; їх територія с. 213.
- Дунаєць р. с. 214.
- Дунай і Подунаве с. 6, 70, 102, 103, 110, 119, 122, 128, 129, 120, 138, 141, 143, 144, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 176, 177, 181, 182, 201, 206, 221, 222, 223—224, 225, 233, 234, 236, 237, 232, 243, 282; його українська кольонізація с. 221—226;
- Евлик (?) кн. с. 424.
- Елеуферія, Етерія острів с. 283, 290.
- Елек с. 424.
- Жберн Варяг с. 505.
- Збруч р. с. 37, 130.
- Звенигород м. с. 303.
- Звенигородка м. с. 23.
- Звиждень м. с. 303.
- Зеленча р. с. 37.
- Ібн-ель-Хасан с. 403.
- Ібн-Хаукаль с. 460—461.
- Ібрагім ібн-Якуб с. 489.
- Ігор князь київський с. 239, 383, 405, 406, 410, 411, 413, 414, 418, 424, 426, 437—446, 585.
- Ізборськ місто с. 184, 422, 224.
- Ізяслав кн. с. 487.
- Інгул р. с. 284.
- Інгулець р. с. 109.
- Індійське царство в билинах с. 436, 445.
- індоевропейська родина с. 8, 60—61, 62;—її правітчина с. 61, 62, 108;—її розділ с. 66—67;—її пракультура с. 61 і д., 244 і д. див. ще антропологічний тип.
- Іранці, іранські племена у нас с. 68, 73, 108, 112—114, 118—127.
- Ірпень р. с. 180, 241.
- Ісіаків порт с. 88.
- Іскоростень м. с. 438, 448, 449.
- Істрия порт. с. 88.
- Ітіль місто с. 229, 230, 294, 295, 296, 300, 301, 302, 331, 415, 461.
- Кавказ с. 6, 13.
- Калішіді с. 89, 104, 110.
- Калокір, магістр. 467, 474.
- Камінець м. с. 29.
- хаґоґ с. 166.
- Капустинці с. с. 37.
- Карагодеуашх могила с. 55.

- Карійці на Чорноморю с. 84, 85, 107.
 Каркіна м. с. 91.
 Карпати с. 9, 70, 76, 130—131, 132, 145, 147, 155, 162, 163, 165, 211, 212, 213, 214, 220.
 Карпатські краї с. 71, 75, 147, 206;—іх руська колонізація с. 214—219, 220—226, 238.
 Карпи нар. с. 131, 132, 139, 146, 147.
 Каррбодуоч м. с. 138.
 Касоги с. 460, 462.
 Катеринослав м. с. 36, Катерино-славщина с. 56.
 Кафа м. с. с. 97.
 Кедрен, історія с. 568—569.
 Келагаст с. 549.
 Кельти в Карпатах с. 137—138.
 Керкініт м. с. 91.
 Керч м. с. 55, 97, 155, 229, 234, 401.
 Київ с. 11, 12, 29, 34, 54, 149, 189, 190—191, 192, 237, 239, 240, 241, 254, 259, 264, 279, 283, 296, 302, 303, 365, 374—375, 388, 389, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 397—9, 399, 400, 406, 407, 408, 411, 412, 415, 416, 418, 410, 422, 423, 427—428, 465, 468, 469, 482—483, 500, 503, 511, 515, 516, 519—520, 521—525, 545—546, 552, 554, 555, 571, 585—587. Київщина с. 55, 86, 103, 190, 515—516, див. ще Поляне, Дніпро.
 Кий князь с. 352, 379, 382—3.
 Кирил св. 405.
 Кирилівська улица в Ківі с. 34, 38.
 Киселі, рід с. 439.
 висти похоронні с. 43, 44.
 Кимерійці с. 105, 106, 107, 108.
 Клек вк. с. 424.
 Клеческ м. с. 469.
 Клѣмата с. 463.
 Кодима р. с. 36.
 Колець м. с. 469.
 Колодисте с. с. 37.
 Конва р. с. 109.
 Константин Порфирородний с. 446.
 кони с. 363.
 Коралі нар. с. 124.
 Корсунь місто (в Київщині) с. 281;
 Корсунь кримський див. Херсонес.
 Корчеськ м. с. 303.
 Костенки, село с. 30.
 Кослобови, нар. с. 130, 131, 132.
 Кошиловці с. 37.
 Красна р. с. 35,
 Краснокутська могила с. 56.
 Кремінчук м. с. 23.
 Кремінна с. с. 216.
 Кривий Ріг с. 30.
 Кривичі с. 171, 184, 410, 425, 480;—іх територія с. 184—186.
 Крилов м. с. 281.
 Крим с. 91, 02, 96, 97, 98, 103, 127, 155, 229, 231, 288, 447, 498.
 Кримська стан. с. 55.
 Кринички с. с. 37.
 Крутибородинці с. с. 37.
 Кубань ріка с. 42, 462.
 Кул-оба могила с. 55.
 Курськ м. с. 294, 363.
 Кутургури с. 159 (див. Болгари).
 Іа Тене-ська культура на Україні с. 54.
 Лаборець р. с. 214.
 Лампад м. с. 97.
 Лев Диякон с. 568—9.
 Лежайськ м. с. 215.
 Левкон архонт с. 97, 99.
 Леон митрополит рус. с. 518.
 Лябедь р. с. 10, 465.
 Лиса гора (коло Києва) с. 34.
 Литовці с. 68, 70, 71, 148, 164, 171; литовська колонізація с. 70—71;—сліді її с. 187.
 ліси 9, 10, 11, 12, 189.
 Лугова (Александропольська) могила с. 56.
 Луцьк м. с. 204, 209.
 Лучане с. 201, 202, 203, 236.
 Любеч м. 283, 410, 413, 414, 415, 422.

Люблин м. с. 217, 218.
 Лют, боярин с. 433, 478.
 Лонгобарди на Дунаю с. 141.
 Мал, князь с. 375, 376, 377, 438,
 448, 469—470.
 Маджак кор. с. 377.
 Мала Русь, імя с. 1.
 Малко Любчанин с. 469.
 Малуша с. 469—470.
 мальована посуда с. 34, 44, 55.
 Масагети с. 125.
 Махнівка м. с. 281.
 μέδος с. 166.
 Мезамир с. 181, 368, 549.
 Μεγάλλαινοι с. 110, 118.
 Меоты, нарід с. 98, 102, 104.
 Меотыда, Меотийське озеро див.
 Азовське море.
 Мерл р. с. 281.
 Мертвий Донець 98.
 Меря, нарід с. 73, 149, 185.
 Минське князівство с. 186.
 Михайл митрополит рус. с. 518.
 Михалківський скарб, в. 54.
 Мізія с. 87, 91, 126, 129, 130,
 131, 135, 146, 159, 169.
 Мізинь с. с. 29—31.
 Мілет і мілетська колонізація с.
 85, 86.
 Мільниця м. с. 37.
 Мітрідат II Евпатор с. 91, 99,
 121, 539.
 мова українська с. 4—5.
 могила с. 33, 30, 41, 51, 52, 53,
 55—59, 307—309, 333—334,
 див. ще деревлянські і сіверян-
 ські похорони.
 Мордва нарід с. 73, 149.
 Мощаниця Велика і Мала село с. 36.
 Мстислав Володимирович кн. с. 487.
 Мстисла бояр. с. 438, 470, 587.
 Муром і м. Муром с. 185, 416,
 422, 487.
 Mursianus lacus с. 167.
 Наревь р. с. 214, 219.
 Неври с. 110, 119, 117.
 Недвигівка слобода с. 99.
 Нестор с. 515, 580—581, 588—
 489.

Никон с. 589.
 Нискиничі с. с. 439.
 Ничлава р. с. 37.
 Ніжин м. с. 281.
 Ніконіон м. с. 88.
 Німан і Понімане с. 11, 74, 76,
 218.
 Німфей м. с. 86, 98.
 Новгород Великий с. 184, 283, 411,
 413, 414, 419—420, 421, 469,
 482, 486, 487, 515—516, 521
 —522, 532.
 Новгород-Сіверський повіт с. 36,
 410.
 Новгородські Словени с. 184, 425,
 480.
 Noviodunum місто с. 137, 167.
 Норинь ріка с. 36.
 Обри с. 190 (див. Авари).
 Овруч, Вручий м. с. 23, 469, 479.
 Одес (Ордес) місто с. 88.
 Одеса м. с. 88.
 Ока й її басейн с. 11, 73, 171,
 188, 416, 459, 460, 463.
 Олег кн. квіт. с. 235, 383, 405,
 406, 409—411, 413, 418, 419,
 421, 429—437, 478—479, 585,
 587.
 Олег воєвода Володимира В. с. 504.
 Олександрівка с. с. 281.
 Олешє м. с. 242, 290, 413.
 Ольбія с. 85, 86, 88, 89, 91, 104,
 118, 129, 283, 540—1.
 Ольга княгиня с. 424, 445, 446—
 458, 467, 468—469, 512, 513.
 Орель р. с. 234.
 Осетини с. 106, 111, 114, 126,
 див. ще Аляни і Яси.
 Остер р. с. 103, 241.
 Офіуса м. с. 87.
 Паленє небіжчиків с. 41, 44, 331 і
 далі.
 Палаяк цар с. 94.
 Пантікап р. с. 109.
 Пантікапей м. с. 85, 88, 96, 102,
 540.
 Паралати нар. с. 110, 119,
 Парутино-Ілїнське с. с. 88.
 Певкіни нар. с. 139.

Переворськ м. с. 217.
 передмікенська культура на Україні с. 34, 39, 44, 45, 82.
 Перезкоп с. 91.
 Перемишль м. с. 485, 488.
 Пересічен м. с. 204, 413, 437.
 Пересопниця м. с. 302.
 Переяслав м. с. 240, 241, 303, 374, 415, 422, 519, 555—6;
 Переяславщина с. 517, 532.
 Перізад цар с. 99.
 Петрені с. с. 37.
 Печеніги с. 190, 193, 196, 205, 230, 231, 233, 235, 236—238, 239, 240, 241, 283, 290, 414, 439, 464, 465—468, 473, 476, 495, 531, 532.
 печери с. 27, 29, 32, 34, 35.
 Пинськ і Пинщина с. 187.
 Пироговка с. с. 36.
 Підгородище с. с. 362.
 Піепоп цар с. 131.
 Піщанці с. 486.
 Плоське с. с. 281.
 Плявій Сільван с. 95, 99.
 Повість временних літ с. 75, 183, 379—383, 384, 385, 386, 387, 389, 580, 582—583, 602.
 Поділ російське с. 29, 43, 103;— галицьке с. 37, 43, 130.
 Полемон цар с. 98.
 Поліен с. 120.
 Полісе с. 44.
 Половці с. 97, 235, 237, 241, 290, 588.
 Полоцьк м. с. 184, 413, 414, 420, 422, 427, 480, 487, 522.
 Полоцька земля с. 186.
 Полтавщина с. 29, 55.
 Поляки, Польша і русько-польські відносини с. 4—5, 7, 171, 214—219, 419, 288—494.
 Поляне, полянська земля с. 188—191, 236, 239, 259, 265, 314, 339, 342, 388, 389, 390, 391, 392, 395—396, 487, 554—555; їх територія с. 188—190; їх шлюб с. 339—40; похорон с. 268, 333, див. ще Київ, Київщина.

полянське питання (великоросизм Полян) див. Великороси.
 Поград р. с. 214.
 Порохник м. с. 217.
 похоронні обряди с. 40, 41—42, 43, 44, 331—336, похоронні поля с. 53—4, див. ще під Полянами, Деровлянами, Сіверянами.
 правітчина українська с. 80—81, 107—108;—словянська с. 79—80, слов'яно-литовська 74, індоєвропейська с. 62, 63.
 прасловянська культура с. 274 і далі, *passim*.
 Предслав кн. с. 424.
 Преорка передм. с. 34.
 Припеть і її басейн с. 9, 10, 11, 74, 185, 303; припетьсько-деснянська низина с. 9.
 Протогена декрет с. 89—90.
 Прут р. с. 10, 37, 45, 130, 131.
 Псков м. с. 184, 487.
 пчільництво с. 257—8.
 Радимин, село с. 36, 38.
 Радимичі с. 171, 187, 193, 339, 410, 411, 415, 485, 487.
 Раставиця р. с. 190.
 Рижанівська могила с. 53.
 римські впливи і справи на нашій території с. 78, 91, 94, 95, 99, 100, 129, 130; нахідки римської монети с. 281.
 Рогволод кн. с. 427.
 Рогнідь книг. с. 470, 480, 482.
 Родня м. с. 190, 241, 413, 482.
 Роксоляни с. 71, 94, 123, 124.
 Ромен м. с. 56, 281.
 Ῥῶς с. 611—12.
 Ростов м. с. 422, 487, 516, 521—522.
 Рось р. с. 190, 193, 241, 242.
 Рурик кн. с. 382, 416.
 Русь-Поляне с. 190—192, 202, 379, 384—385, 388, 393—394, 582, 611—612.
 руське імя с. 1, 190—193, 387—388, 582.
 руська колонізація див. україн-

- ська—її західні границі с. 213—226, 488—493.
 Руські походи с. 398—399, 415—417, 430—436, 439—445, 616—617.
 Руське (Чорне) море с. 284.
 Руський порт с. 242.
 Рязів м. с. 216.
 Савдарати нар. с. 118, 120, 124.
 Савири нар. с. 161, 228.
 Савмак цар. с. 99.
 Савромат цар. с. 100.
 Саї нар. с. 120, 124.
 Самара р. с. 11.
 Самош р. с. 129.
 Саксін м. с. 302.
 Сарагури нар. с. 228.
 Саркел м. 195, 231, 236, 460, 461.
 Сармати с. 56, 70, 71, 111, 119—123, 125, 126, 137; сарматська теорія початку Словян с. 81—83.
 Свенельд воєвода с. 204, 205, 413, 424, 426, 438, 478—9, 479.
 Святополк син Володимира кн. с. 307, 487, 494, 531—532.
 Святослав син Ігоря київський кн. с. 232, 239, 410, 411, 414, 416, 418, 419, 421, 422, 445, 458—477, 512.
 Святослав Ярославич кн. с. 310.
 Севруки с. 199.
 Сейм і Посеме с. 11, 193, 194, 295 і 303.
 Селище село с. 29.
 Семендер м. с. 194, 301, 461.
 Семигород (Трансильванія), Семигородські гори с. 45, 129, 135, 221;— його українська колонізація с. 221, 224, 225, 558, 559.
 Сербія Біла с. 211—213.
 Серет дунайський р. с. 10, 129, 132,--дністрянський с. 34.
 Сидьвестр ігумен с. 589.
 Сінди нар. с. 98.
 Сіверяне і Сіверщина с. 190, 193, 196, 259, 339, 365, 410, 411, 415, 425, 487; територія Сіверян с. 193, 555—556, теорія їх великоросизма с. 197—199, 555—556;— їх культура с. 253;—похорон с. 257, 259, 262, 265, 267, 270, 415;— їх шлюб с. 340.
 Сінна ст. с. 98.
 Сіраки нар. с. 100, 121.
 скелети скорчені с. 41; фарбовані на червоно с. 42.
 Скити с. 56, 89, 90, 100, 102, 103, 105, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 134, 150, 161, 542, 543; скитська етнографія с. 110, 111, 542—543; скитська культура с. 52; скитський побут с. 113—116.
 скитсько-сарматський похоронний тип с. 114—115; скитсько-сарматський археологічний тип с. 56, 112—113.
 Скілиця с. 567, 568—569.
 Скіль цар с. 89.
 Скіляк т. зв. с. 92.
 Скімн т. зв. с. 87.
 Скіри нар. с. 89, 120, 132, 137, 140, 143.
 скотарство на Україні с. 38, 254—258.
 Славія с. 196.
 Склір, магістр с. 472, 473, 496, 499.
 Словаки і українсько-словацькі стичности с. 11, 214—215, 220, 558.
 Словянщина, Словяне с. 65, 68, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 102, 111, 116, 132, 141; їх імя с. 77; диференціація с. 79, 80; словянська міграція с. 80, 81, 162—171; див. ще: антроп. тип, прасловянська правітчина, українська колонізація.
 Словянсько-литовська група с. 67, 68, її розділ с. 68, слові-литовська культура с. 248.

- Случ р. с. 9, 200, 308.
 Сміла м. с. 36.
 Смоленськ м. с. 184, 283, 413, 414, 422, 487, 522.
 Сож р. с. 6, 171, 187, 193.
 Соломянка, передмість с. 34.
 Спартокиди с. 97, 99.
 Сраї нар. с. 142.
 Спори (Σπόροι) с. 18, 142.
 Станислав кн. 487.
 Стир р. с. 209.
 Стольно с. с. 281.
 Страбон с. 121.
 Стугна р. с. 35, 189, 190, 241.
 Студениця м. с. 29.
 Сугров місто с. 462.
 Судини нар. с. 72, 74.
 Судислав кн. 487.
 Сула і Посуле с. 193, 194, 241.
 Сурожського Стефана житие с. 393.
 Сфандр с. 424.
 Сфенкел с. 474.
 Сфирк кн. с. 424.
 „Сулчі“ с. 193.
 Сян і Посяне с. 10, 70, 130, 214, 218.
 Сянок м. с. 218.
 Таври нар. с. 92, 100, 110.
 Табаристан с. 403, 433—434.
 Тамань с. 98.
 Таматарха див. Тмуторокань.
 Танаїс м. с. 98, 102.
 Татари с. 97.
 Теодосія м. с. 85, 86, 97, 99, 102.
 Терехтемврив м. с. 35.
 Тетерев р. с. 9, 334.
 Тивверці с. 201, 205, 206, 237, 242, 413, 418, 548;—їх територія с. 205—206.
 Тикич р. с. 36.
 Тиса і Потисс с. 8, 124, 129, 130, 143, 156, 214.
 тисяча с. 390—2.
 Тіра м. с. 85, 87, 91, 103, 129, 540.
 Тірагетя с. 128, 131, 139.
 Тісамати с. 120, 124.
 Тмуторокань с. 195, 229, 242, 417, 461, 486, 487, 511, 522.
 Тор, бог с. 319.
 торгівля українська с. 85, 101, 278—305, 338, 339, 394—395, 463.
 Торки с. 230, 231, 236, 464, 486.
 Тракийські народи і впливи с. 69, 70, 77, 82, 120, 163; Траки дунайські і карпатські с. 128—135;—їх побут с. 134.
 Тракія с. 155, 170, 178.
 Траянові вали с. 130.
 третичний чоловік с. 26.
 Трипілє с. с. 35.
 Трубеж р. с. 193, 241.
 Тудко кн. с. 424.
 Тудор кн. с. 424.
 Тур Варяг с. 319.
 Турд кн. с. 424.
 Турецькі орди — див. Печеніги, Торки, Половці і урало-алтайські елементи.
 Турки (Ту-гу) с. 160.
 Туров м. с. 186, 487, 522.
 Уг р. с. 215.
 Угорська Україна с. 3, 214—215, 220—226, 557—558.
 Угорське передмісте в Києві с. 407.
 Угрп с. 7, 75, 214—215, 221, 223, 224, 226, 229, 231, 232, 235, 419, 473.
 Удай р. с. 29.
 Узи див. Торки.
 Україна, український—імя с. 4—3; українська територія с. 6;—мова с. 4, приналежність с. 6—7; численність с. 7;—колонізація с. 13, 75—6, 165—8, 177, 186—243, її західні границі с. 213—226, 488—493; див. ще антропологічний тип.
 Уличі с. 201, 202, 203, 204, 205, 236, 238, 241, 242, 410, 413, 437, 548; їх територія с. 205, Улучичі див. Уличі.

Умаць с. 23.
 Унугундури див. Болгари.
 урало-алтайські елементи на Україні с. 111, 150—153, 158 і далі, також див. Фіни, Турецькі орди.
 Уругунди с. 143, 146.
 Утургури див. Болгари.
 Уш р. с. 36.
 Фанагорія с. 85, 98, 417, див. ще Тматорокань.
 Фіни с. 70, 72, 112; фінська колонізація с. 69, 73, 75; сліди її с. 185.
 Фінікіяне с. 84, 85.
 Флорівська гора с. 34.
 Фотій патр. с. 393, 402, 393—404.
 Харакс м. с. 97.
 Харківщина с. 42, 47.
 Херсонес (Корсунь) с. 85, 92, 93, 94, 96, 99, 121, 283, 401, 414, 417, 475, 498—503, 524—5, 540—1, 565.
 Херсонщина с. 52.
 Хилвудій магістр с. 178, 179, 371.
 хліборобство на Україні с. 39, 247—253.
 Ходота кн. 375.
 Хозари с. 96, 100, 226—227, 228—233, 236, 395—397, 415, 416, 460, 461, 462, 463, 464, 486; їх зверхність на Україні с. 396, 397.
 Хорвати (українські ніби) с. 210, 211, 410, 486, 493—539; Хорватія Біла с. 210, 211, 213.
 Червень м. с. 208, 209, 485, 488—493.

Червенські городи с. 208, 364, 373, 493.
 Черна м. с. 162.
 Чернігів м. с. 260, 265, 283, 365, 415, 422, 521—522, 555, 556; Чернігівщина с. 29, 190.
 Чехи, чеська держава с. 419, 488—493, 549.
 Чичерськ м. с. 188.
 Чорнобиль м. 281.
 Чорноморське побережжя, Чорноморе с. 6, 13, 21, 83, 84, 85, 86, 105, 106, 143, 164, 167, 170, 393. Чорноморські степи с. 155, 158, 234.
 Чортотлицька могила с. 55.
 Чудь, нарід с. 149, 480, 544.
 Шаповалівка, село с. 30.
 Шипинці с. с. 34.
 Юрів місто с. 522.
 Юрива гора с. 36.
 Юрковиця с. 34.
 Язиги с. 71, 121, 123, 124, 128, 143.
 Якимівська літопись с. 483—4.
 Яков мніх с. 517, 572.
 Якун кн. с. 399, 424.
 Яминд кн. с. 424.
 Янковичі с. 51, 53.
 Ярополь син Святополка кнївський кн. 478—482, 484, 532, 571.
 Ярополь Ізяславич кн. с. 310.
 Ярослав князь с. 310, 487.
 Ярослав місто с. 214.
 Ясениця с. с. 216.
 Яси с. 460, 462, див. Осетини.
 Ятвяги с. 585, 488.
 Яхя с. 574.

З М І С Т

М. Грушевський і його історична праця —

проф. Б. Крупицького	I-XXX
Вступне слово XXXI
Передмова до першого видання XXXII
I. Вступні замітки	с. 1—20
Термінологія (с. 1), українське ім'я (с. 2), затемнене поняття української національності (с. 3), звичайна історична схема (с. 4), спори про самостійність (с. 5). Нинішня українська територія (с. 6) і численність українського народу (с. 7), еволюція української народності (с. 8), фізичні прикмети території (с. 9) і вплив їх на колонізацію (с. 11); хвилювання колонізації (с. 12), їх значіння в еволюції українського життя (с. 13), формованне українського етнічного типу (с. 14), доля народності (с. 15). Основні принципи дослідження української історії — державність і недержавність (с. 16), перевага внутрішньої історії над зверхньою (с. 17), відносини гльотки й археології до історії (с. 18), початок історичного життя (с. 19), поділ на періоди (с. 20), загальний проспект праці (с. 21).	

II. З перед-історичних глибин с. 21—83

Археологічні сліди життя на українській території:

Українська територія в останніх геологічних формаціях (с. 21), кліматичні зміни (с. 22), ледова доба (с. 23), розпросторення ледівця і його вагання (с. 24), впливи ледової доби на життя (с. 25), початки людського життя (с. 26), сліди ділювіального чоловіка на заході (с. 27), його побут (ст. 28), сліди палеолітичної культури на Україні (с. 29), важніші стадії (с. 30), палеолітична культура (с. 31). Неолітична культура (с. 32), її розпросторення на Україні (с. 33), важніші огнища — осадки киевські (с. 34), середнього Подніпров'я (с. 35) й інші (с. 36), „передмікенська культура“ (с. 36). Неолітична техніка (с. 37) і господарство (с. 38): духовий розвій — елементи артистичної творчості (с. 39), культ небіжчиків (с. 40), похоронні типи (с. 41), розпросторення деяких культур (с. 43), культура глиняних мазанок, т. зв. передмікенська (с. 44), антропологічний тип людности (с. 46). Початки металічної культури: мідь (с. 47) і бронза (с. 48), питання про бронзову культуру на Україні (с. 49), її перехідний характер (с. 51); початки залізної культури (с. 52), перехідні типи (с. 53), похоронні поля (с. 54—4), культура північної України (с. 54), культура степова і передстєпова: течія антична (с. 55) і азійська (с. 56), „скитсько-сарматський“ тип (с. 56), готський стиль (с. 57), словянські типи (с. 57—8), сліди Тюрів (с. 58); антропологічний тип людности (с. 59).

Справа етнографічної належності людности :

Проби лінгвістичного освітлення (с. 60), питання про індоєвропейську праявничину і пра-культуру (с. 61); теорії індоєвропейської праявничини (с. 62); „індоєвропейська раса“ (с. 63), мішанче типів (с. 64), негативність результатів для нашої території (с. 65), комбінований історично-лінгвістичний метод (с. 66). Диференціація індоєвропейської родини (с. 67) й вирішення словянської групи (с. 68), словянсько-литовська спільність (с. 68—9) і словяно-литовська територія (с. 69), границя західна — германська (с. 70) і східна — фінська (с. 75), границя словяно-литовська (с. 74); традиція дунайської праявничини (с. 75), теорія карпатської праявничини (с. 76). Перші історичні звістки про Словянство (с. 77), імена (с. 78); диференціація Словянства (с. 79); східно-словянська праявничина (с. 89), словянська колонізація на нашій території перед міграцією (с. 81), культурна еволюція сеї території (с. 82), культурна еволюція словянської праявничини (с. 83).

III. Історичні дані з часів перед словянським розселенням с. 84—161

Грецькі колонії :

Чорноморські торговельні факторії (с. 84) й грецька колонізація (с. 85); Мілет і інші метрополії (с. 85—6), розвій колонізації (с. 86—7). Значніші грецькі осаді: Тіра й її околиця (с. 87), Березань (с. 88) і Ольбія (с. 89), Карвіна і Керкініт (с. 91), Херсонес (с. 92), понтійська (с. 94) і римська протекція (с. 95), візантійська доба (с. 96). Полудневе кримське побережжя (с. 97). Пантікапей (с. 97—8), Фанагорія і Танаїс (с. 98), Боспорське царство (с. 99), жидівська колонізація (с. 100). Грецька чорноморська торгівля (с. 101) і господарство (с. 102), культурні впливи їх на чорноморську і дальшу людність (с. 103).

Степова людність :

Перші звістки (с. 105); перекази про Кімерійців (с. 106); Скити (с. 107) і їх мандрівка (с. 108), Геродотова Скитія (с. 109); національність Скитів, Сарматів і Алянів (с. 111), культура й побут Скитів (с. 112), релігія (с. 113), похоронний обряд (с. 114), державний устрій (с. 115). Нескитські народи античних джерел: Неври (с. 116), Андрофаги-Амадоки (с. 117), Мелянхляїни (с. 118), Будини (с. 118—9). Упадок Скитів (с. 119—26); мандрівка Сарматів (с. 121), їх племена (с. 121—2), побут (с. 123). Аляни (с. 124) і їх побут (с. 125), їх останки (с. 126).

Західні краї :

Тракийська колонізація (с. 127), Гети (с. 128) й Даки (с. 129), римська окупація (с. 120—130), карпатські народи: Беси, Койстобеки, Карпи (с. 131), їх національність (с. 132); тракийська культура й побут (с. 134); останки тракийської колонізації — румунське питання (с. 125). Бастарни (с. 136). Сліди кельтизму в карпатських і дунайських краях, (с. 137).

Східно-германська міграція :

Перші симптоми (с. 140), мандрівка Готів (с. 141), Готи на Чорноморю (с. 143), їх розселення і племена (с. 144), Готи в Дакії (с. 145), їх походи на римські землі (с. 146); Германаріх і Германаріхова легенда (с. 149), „Дніпровий город“ Готів (с. 149).

Турецько-фінський похід:

Загальний погляд (с. 156), вихідна точка (с. 151); Хун-ну і Гуни (с. 152), їх етнографічна приналежність (с. 153); Гуни в Європі і їх похід (с. 154), погром Готів (с. 155), їх останки на Чорноморі (с. 156). Гунська держава й її упадок (с. 157). Болгарська орда (с. 158), її мандрівка (с. 159). Аварська орда (с. 160), й її мандрівка (с. 161).

IV. Словянська колонізація і турецький натиск . с. 162—243

Велике словянське розселення:

Сліди розпросторення Словян перед великою міграцією (с. 162). Велике словянське розселення (с. 163), розпросторення на заході (с. 164) і на півдні (с. 165), Словяне в чорноморських краях (с. 166), на Балканським півострові (с. 167) і на середнім Дунаю (с. 169), Словяне на сході (с. 171—2). Українська колонізація: Анті і Словени (с. 172), значіння цих назв (с. 173), історія антського імені (с. 174), значіння поділу на Словен і Антів (с. 175), тотожність Антів з українськими племенами (с. 176), їх історія (с. 177), походи (с. 178), війна з Словянами (с. 179), боротьба з Аварями (с. 180), останні звістки про Антів (с. 182).

Східно-словянська колонізація IX—XI в.:

Намі відомості (с. 183). Північна група: Кривичі і Новгородські Словене (с. 184), Дреговичі (с. 186), Радимичі й Вятичі (с. 187). Полуднева група: Поляне (с. 188), їх територія (с. 189), руське імя (с. 190), літописна теорія про Русь (с. 191); Сіверяне (с. 193), колонізація Подоня (с. 194), теорія великоросизма Полян і Сіверян (с. 197), її нестійність (с. 198). Деревляне (с. 200), Уличі (с. 201), їх мандрівка (с. 203), Тиверці (с. 205), Дуліби (с. 206), Бужане і Волиняне (с. 207), Червенські городи (с. 208), літописні „Хорвати“ (с. 210), „Біла Хорватія“ і хорватське питання (с. 211). Західня українська колонізація (с. 213), її сучасний вигляд (с. 214); польсько-українська етнографічна границя (с. 215), польщення (с. 216); пам'ять Руси надъ Вислою (с. 217); мішані території (с. 218). Українсько-білоруська границя (с. 219). Закарпатська Русь—границя словацька (с. 220) й угорська (с. 221), Семигород (с. 221—2), Русь на Дунаю (с. 222—3); старинність західньої колонізації (с. 223), її мішані території (с. 224), її страти (с. 225).

Турецький похід і колонізаційні утрати X в.:

Турецька міграція (с. 226), Хозари (с. 227), хозарська держава (с. 228), її характер (с. 229) і культурне значіння (с. 230), турецький натиск (с. 231), мандрівка Угрів (с. 232), їх побут на Чорноморі (с. 233), напади на Словян (с. 234). Печеніги (с. 235), їх мандрівка (с. 236) і напади (с. 237), ослаблення української колонізації на Чорноморю (с. 238), боротьба з Печенігами в X—XI в. (с. 239), скріплення границь (с. 241), останки словянської людности в степах (с. 242).

V. Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по нім с. 244—305

Господарство:

Джерела до пізнання культури і побуту (с. 244). Хліборобство — лінгвістичні вказівки (с. 247), роди рослин (с. 248) техніка хліборобства

(с. 249), городництво (с. 250) і садівництво (с. 251), історичні звістки (с. 252), історичні й археологічні ввазівки (с. 253). Скотарство (с. 254), лінгвістичний матеріал (с. 255), птиця (с. 256), пчільництво (с. 257), археологічні й історичні звістки (с. 257—8), ловецтво (с. 259), рибальство (с. 260). Оброблюванне продуктів: кушнірство (с. 261), твацтво (с. 262), гончарство (с. 263), „древоділе“ (с. 263—4), металічні вироби (с. 265).

Побут: пожива і пите — факти лінгвістичні (с. 266), археологічні й історичні (с. 267); одежа (с. 269), археологічні останки старого костюма (с. 270), історичні описи і образки (с. 271), житло (с. 272), хатне урядженне (с. 273), обстановка подвіря (с. 274), їзда (с. 274—5), зброя (с. 275—6), музичні інструменти й забавки (с. 277).

Торговля:

Найдавніші сліди торгівлі (с. 278), головні напрями найдавнішої торгівлі й культурних зносин — полудневий і східній (с. 279), західний (с. 280); монетні скарби (с. 281). Торговля в часах по великим розселенню: Дніпрова дорога (с. 282), чорноморська торгівля (с. 284), Русь в Царгороді (с. 285), звістки про середземну торгівлю (с. 286), предмети русько-візантійської торгівлі (с. 287); торгівля з Кримом (с. 289) і степовими ордами (с. 290). Північна торгівля (с. 291), торгівля з центральною Європою (с. 292). Східня торгівля (с. 293), Болгар (с. 294) і Гтиль (с. 295), Араби в Києві (с. 296), предмети східної торгівлі — руський експорт (с. 277), арабський імпорт (с. 299), упадок торгівлі (с. 301), час розпівту східної торгівлі — монетні дати (с. 300—1). Внутрішня торгівля й її предмети (с. 302), Київ і головні торговельні дороги (с. 303), відносини ввозу до вивозу (с. 304), розвіт кредиту (с. 305).

VI. Людність і її суспільний побут с. 306—365

Чоловік:

Фізичний тип — давні описи (с. 306), археологічні дані (с. 308), краніологічне питання (с. 308—9), ноша голови (с. 309), чистота (с. 310). Вдача (с. 310), античні звістки (с. 311), людність (с. 312), пирри (с. 313), війна (с. 214). Релігійний світогляд (с. 315), боги (с. 316). Сварог (с. 317), Перун (с. 319), Дажьбог і Хорс (с. 320), Велес, Сварожич (с. 321), темні сили (с. 322), теоморфізм (с. 323), менші божества (с. 324), культ (с. 325), питання про людські жертви (с. 326), волхви (с. 328), віра в долю (с. 329). Ідея посмертного життя (с. 330), похоронний обряд (с. 331) — історичні оповідання (с. 332), археологічні факти: паленне (с. 333) й похорон небіжчиків (с. 334); тризна (с. 335), культ небіжчиків предків (с. 336). Поганський календар (с. 337), свята (с. 338).

Родина і суспільна організація:

Шлюб—оповідання Повісти (с. 339), форми шлюбу (с. 340), ввазівки сучасного весільного обряду (с. 341), питання про сліди примітивних форм супружества (с. 342); патріархальна родина (с. 344), факти лінгвістичні (с. 345) й історичні (с. 346); становище жінок (с. 347), супружа вірність (с. 348), забиванне жінок (с. 349), становище вдови (с. 350), власть батьва (с. 351). Рід (с. 351), рід „Повісти“ (с. 352), ширша родина (с. 353), задруга (с. 354), дворище (с. 355) і посабрина

(с. 356). Племя (с. 357). Упадок родового устрою (с. 358). Сільська громада (с. 359), вервь (с. 360). Город (с. 361), городища (с. 362); городські союзи (с. 363), системи городів (с. 364), волости-землі (с. 365).

VII. Початки Руської держави с. 366—428

Завязки політичного устрою українських племен :

Політичний устрій в часах розселення (с. 366), власть у Антів (с. 367), племінні начальники (с. 368), віче (с. 369), ширші організації (с. 370). Звістки з X—XI вв. : племінний устрій (с. 372), його живучість (с. 373), городські волости (с. 374), князі (с. 375), становище князів супроти віча (с. 376), ширші політичні організації (с. 377), Масудієва Валіана (с. 378).

Початки Київської держави :

Київські перекази (с. 379), теорія Повісти временних літ—тенденція варязька (с. 380), тенденція новгородська (с. 381), концепція „Повісти“ (с. 382), хиткість традиції (с. 383), комбінації (с. 384), недорічності „Повісти“ (с. 385), вагання новійшої історіографії (с. 386), поправки варязької теорії (с. 387). Початок руського імени (с. 388), початки політичної організації в Київщині (с. 389), десятична організація (с. 390); можливий початок її (с. 391), розвій дружинних сил Київя (с. 392), звістки про них (с. 393); хронологія початків Київської держави (с. 394). Хозарська зверхність (с. 395), згоди про її вплив на політичну організацію Руси (с. 396). Роля торговельних центрів (с. 397). Варязкі дружини (с. 398) й їх значіння (с. 399), розвій княжої власти (с. 400). Звістки про Русь IX в. : життя Георгія Амастрідського й Стефана Сузького (с. 401), похід 860 р. (с. 402), похід на Табарістан (с. 403), дипломатичні зносини руські послі 839 р. і церковна місія 860-х рр. (с. 404). Найдавніші київські князі (с. 405), непевности традиції (с. 406), Аскольд (с. 407), Дир (с. 408), Олега (с. 409), каталог найдавніших князів (с. 410).

Сформованне Київської держави :

Схема „Повісти“ (с. 410), регресивний метод досліду (с. 411), різні форми залежності від Київя (с. 412), прилученне земель на Дніпровій дорозі (с. 413), колонії в фінських землях (с. 371), лівобічні землі (с. 415), Подонє (с. 416), азовське побереже (с. 417), Деревська земля (с. 418) і дальші західні (с. 419); Новгород і північні землі (с. 420), значіння Новгорода в руській політичній системі (с. 421). Територія держави в початках X в. (с. 422), союз державних і торговельних інтересів (с. 423). Князівства середини X в. (с. 424), розвій їх залежності (с. 425), організація Руської держави X віку (с. 426), централістичні і децентралістичні тенденції (с. 427), становище київського князя (с. 428).

VIII. Від Олега до Святослава с. 429—477

Часи Олега:

Традиція про Олега (с. 429); похід на Візантію (с. 430), русько-візантійські умови (с. 431), Русь у візантійським війську (с. 433); походи на каспійське побереже (с. 435), биліни про Вольгу й похід на Індійське царство (с. 390), кінець Олега (с. 436).

Ігор і Ольга :

Традиція про Ігоря (с. 437), війни з Уличами та Деревлянами (с. 438), похід на Візантію (с. 439), трактат 944 р. (с. 441) і другий похід Повісти (с. 442); похід на каспійське побережжя (с. 443), уклад держави за Ігоря і характеристика його (с. 444); хронологія (с. 445). Регентство Ольги: Олег і Ольга в традиції (с. 446), деревська війна (с. 447), легенди Повісти (с. 448) і сучасні відгомони (с. 449), подорож до Царгорода — літописне оповідання (с. 450), її охрещення (с. 451), побут в Царгороді по візантійським звісткам (с. 452), літописні спомини (с. 454), посольство до Отона (с. 455), хронологічні дані (с. 456), внутрішня діяльність (с. 457).

Святослав: Характеристика Святослава в традиції (с. 458), східні походи (с. 459), війни з Вятичами (с. 460), погром Хозарії (с. 461), війна на Подоню (с. 462), „Уривки Газе“ (с. 463), упадок Хозарії (с. 464), русько-печенізькі відносини (с. 465). Болгарська справа (с. 466). пропозиція Візантії Святославу (с. 467), перша болгарська війна (с. 468), Святослав у Києві і смерть Ольги (с. 469), поділ руських волостей (с. 470), друга болгарська війна (с. 471), політика Цимісхія (с. 472), русько-візантійська війна 971 р. (с. 473), облога Доростола (с. 474), згода (с. 475), справа Печенігів (с. 476), смерть Святослава (с. 477).

ІХ. Закінчення будови Руської держави: часи Володимира Великого с. 478—538

Святославичі :

Літописна традиція про війну Ярополка і Олега (с. 478), її причини (с. 479), становище Володимира і легенда про Рогіда (с. 480), війна з Полоцком (с. 481), конфлікт з Ярополком (с. 482), літописне оповідання про похід Володимира на Ярополка (с. 483), оповідання Якимівської літописи і новіші проби освітлення сеї війни (с. 484).

Відбудовання держави .

Літописні звістки про Володимирові походи (с. 485), війна з Вятичами, Радимичами й Болгарами (с. 486); склад Володимирової держави і уділи синів (с. 487). Справа західних земель: прилучення Забужа (с. 488), справа приналежності західної України до Польщі (с. 489) і Чехії (с. 490), вартість літописної традиції (с. 491), західні границі Володимирової держави (с. 492), русько-польські (с. 493) й інші західні відносини (с. 494). Боротьба з Печенігами (с. 495).

Християнізація Руської держави :

Русько-візантійські відносини (с. 496), союз (с. 497), напруження і похід на Херсонес (с. 498), капітуляція Візантії і шлюб Володимира (с. 499); охрещення Володимира (с. 500), його час і обставини (с. 501), літописна повість про охрещення (с. 502), її комбінативний характер (с. 503), останні поетичних оброблень історії Володимирового шлюбу (с. 504), політичні мотиви шлюбу й охрещення (с. 505); заходи варварських володарів коло візантійського двору (с. 506); легенда про коронацію Володимира (с. 507); історичні доводи (с. 509). Охрещення Русь: його політичне значіння (с. 510), християнство на Русі перед Володимиром (с. 511); Варяги-християне (с. 512), заходи Володимира ко-

ло християнізації (с. 513); охрещення Киян (с. 514), розповсюджене християнства (с. 515); християнство на провінції (с. 516).

Справи другої половини Володимирового князювання:

Організація церкви (с. 517), питання про першого митрополіта (с. 518), про місце митрополії (с. 519), час її заснування (с. 520); єпископські ватедри (с. 521); дотація церкви (с. 522). Інші культурні заходи Володимира (с. 523), візантійська штучка (с. 524), освіта (с. 525), школи (с. 526), монета (с. 527). Значіння звороту Володимира до Візантії (с. 528), ретроспективні оцінки візантійських впливів (с. 528—9). Інші справи другої половини Володимирового князювання: переведення династичного зв'язку (с. 529), правodawство (с. 530), зближення до громади—пирі (с. 530—1), загранична політика (с. 531); боротьба з синами (с. 532). Смерть Володимира (с. 532—3) і канонізація (с. 533), політичне й культурне значіння Володимирового князювання (с. 534), княжна (с. 535) і народня (с. 537) традиція про нього, Володимир в билинах (с. 538).

Примітки с. 539—578.

1. Грецька кольонізація північного берега Чорного моря 539
2. Література Геродотової Скитії 542
3. Держава Германаріха і „Дніпровий город“ Готів 543
4. Аутське питання 546
5. Література східно-слов'янського розселення 549
6. Теорія старої великоросійської кольонізації на Подніпров'ю . . . 551
7. Література західної границі української кольонізації 556
8. З української антропології й етнології 559
9. Непевні або хибно до Русі прикладані звістки з VII—IX століття 563
10. Похід Русі на Царгород в 860 році 565
11. Грецько-болгарські війни Святослава і хронологія 960—970-х рр. 567
12. Охрещення Володимира і Русі 572

Екскурси: I. Найдавнійша літопись с. 579—601

Версії й кодекси Найдавнійшої літописи (с. 579). Традиція про Нестора (с. 580). Огляд студій над літописю (с. 580—1). Повість временних літ, як складова частина літописи (с. 582), її новгородська версія (с. 583), коротка редакція Повісті (с. 584), проби реконструкції першої редакції (с. 585), час укладання її (с. 586), хронологічна перспектива перших редакцій (с. 587), дальші редакції Найдавнійшої літописи (с. 588), час їх і питання про редакторів (с. 588—9), поділ на складові часті (с. 589—90) і схема розвитку літописи (с. 591). Джерела короткої Повісті (с. 591) і пізніших редакцій її (с. 592), джерела дальших частей Найдавнійшої літописи — книжні джерела (с. 593), джерела хронології (с. 594), таблиця князівств (с. 595), усні джерела (с. 572), перекази і поетичні твори (с. 596—7), редакторська робота (с. 597); екстраваганції компіляцій (с. 598). Бібліографія: видання літописей (с. 598—9), література Найдавнійшої літописи (с. 600), літописних збірників і компіляцій (с. 601).

П. **Норманська теорія** с. 602—624

„Повість“ як вихідна точка (с. 602); історія норманізму—XVIII вік (с. 603), Еверс і скептики (с. 604). Погодін і Кунік (с. 605), Костомаров і Геденов (с. 606), Іловайський і пр. 1870-х рр. (с. 607), Кунік (с. 608) і Томсен (с. 609), готська теорія (с. 610), гіпотеза Маркварта (с. 611), новіше оживлення норманізма (с. 612). Значіння норманізма (с. 613). Його історичні докази: Берлінські аннали (с. 614), Ібн-Катіб (с. 616), дякон Іоан (с. 617), Ліудпранд (с. 617—8), Симеон Льготет і Ібрагім Ібн-Якуб (с. 618). Фільольогічні докази: імена Дніпрових порогів (с. 619), імена особисті і технічні терміни (с. 621). Інші докази (с. 622). Вивід руського імени (с. 623).

Пояснення скорочених цитат	с. 625—626
Показчик імен і річей	с. 627—636
Зміст	с. 657—643
Перегляд II—VIII томів „Історії“	с. 645—647

Перегляд II—VIII томів „ІСТОРИЇ УКРАЇНИ-РУСИ“.

ТОМ ДРУГИЙ, в другім виданні, 1905, стор. 633.

Зміст: I. Часи Ярослава.

II. Розклад Руської держави в XI—XII в.

III. Упадок Києва (до татарського походу 1240 р.).

IV. Перегляд поодинових земель: Київщина (в додатку: Турово-пінська земля)—територія, городи, житє політичне й культурне.

V. Чернігівщина й Переяславщина.

VI. Волинь і Побужє.

VII. Прикарпатські краї: Галичина й Угорська Русь.

VIII. Степи; останки словянської колонізації в степах; турецька колонізація степів: Печеніги, Торки, Половці, Монголи-Татари.

Карти: а) Київщина і Турово-Пинщина в XI—XIII в. б) Чернігівщина й Переяславщина; в) Західня Україна.

ТОМ ТРЕТІЙ, в другім виданні, 1905, ст. 587.

Зміст: I. Галицько-волинська держава (XII—XIV в.): утвореннє її за Романа, часи Данила і його наступників.

II. Подніпровє в другій половині XIII і на початку XIV віку, під татарською зверхністю.

III. Політичний і суспільний устрій українських земель в XI—XIII віках: державна система, княжі відносини, політична організація земель, управа, суд, воєнна і фінансова справа, організація церковна й її історія; суспільні верстви.

IV. Побут і культура: Відносини економічні. Право як культурно-побутове явище. Побут: відносини родинні; хибя суспільности в представленнї моралістів; образки життя. Християнство і його культурні впливи. Творчість артистична. Школа і освіта. Книжність і творчість літературна; письменство перекладне й оригінальне.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ, в другім виданні, 1907, ст. 538.

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею; Литва збирає українські землі; боротьба за Галицько-волинську спадщину й прилученнє до в. кн. Литовського волостей Чернігівських, Київщини й Поділя.

II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі на переломі XIV і XV вв.: польсько-угорський спір за Галичину; династична унія Литви й Польщі й опозиція против прилучення до Польщі в в. кн. Литовським; переміни в устрою і відносинах в. кн. литовського.

III. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі в XV віці. Події по смерті Витовта; часи Казимира й в. кн. Олександра; ослабленнє унії; відносини національні, руська іредента.

IV. Зміни в українських станах і на Чорномор'ю. Сформовані кримської орди й татарські спустошення.

V. Прилучення українських земель до Польщі—справа унії в XVI в. і прилучення українських земель до Польщі в 1569 р.

Карта: українські землі в складі Польсько-Литовської держави перед 1569 р.

ТОМ П'ЯТИЙ, в першому виданні, 1905, ст. 687.

I. Загальний погляд на суспільно-політичну еволюцію українських земель під литовським і польським режимом (XIV—XVII вік).

II. Еволюція суспільного устрою: Пани-шляхта—сформовані шляхетської й магнатської верстви в українських землях.

III. Селянство—його категорії, обмеження особистих прав, панщина й її історія.

IV. Міщанство, український елемент в містах. Духовенство чорне й біле (світське).

V. Управа світська: останки староруської схеми й їх еволюція, перенесення польської адміністраційної системи й польського устрою на Україну і сформовані цього польського устрою в XVI—XVII вв. Організація міська. Сільський устрій.

VI. Організація церковна: єрархічні відносини XIV—XVI вв., державне становище православної церкви в Польщі й в кн. Литовським, внутрішній устрій і життя її; розстрії православної церкви в XVI віці.

VII. Утворення уніатської церкви: проби унії в XIV—XV віці, заходи коло унії в 2-й пол. XVI в. і її переведення в 1590-х рр., берестейський собор 1596 р. і становище супроти нього суспільности.

ТОМ ШЕСТИЙ, в першому виданні, 1907, ст. 670.

I. Економічне життя українських земель в XIV—XVII вв.: торгівля в XIV—XVI вв., її організація; державна регламентація; реміснична організація; упадок міського життя.

II. Господарство сільське XIV—XVII-го в.: старе хозяйство; пролетаризація селянства; форми промислу зв'язані з сільським господарством.

III. Відносини культурні й національні: національний склад і національні елементи в шляхетстві, міщанстві й селянстві.

IV. Побут і культура: релігійні і національні традиції в українській суспільности, культурне життя і побут.

V. Культурно-і релігійно-національний рух на Україні в XVI в., національне відродження і початки культурно-національної боротьби, брацький рух.

VI. Боротьба за унію і против неї по її проголошенню; літературна полеміка і політична боротьба, натиск правительства і погром православних в перших десятиліттях XVII в.

ТОМ СЕМИЙ, в першому виданні, 1909, ст. 628.

Зміст: I. Східно-полуднева Україна в XV—XVI вв.

II. Початки української козаччини.

III. Зріст і організація козаччини в передостанніх десятиліттях XVI віку.

IV. Перші козацькі війни.

V. Східна Україна і козаччина на порозі XVII в. Соціальне значіння козацтва.

VI. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козаччини.

VII. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновлення православної єрархії.

VIII. Від Хотина до Курукова (1622—1625)

ТОМ ВОСЬМИЙ (має вийти в 1913 р.).

I. В атмосфері лояльності (1626—8).

II Конфлікт і війна 1630 р.

III Безкоролівє і „заспокоєнне православних“, релігійна справа в 1630-х рр.

IV. Козацькі справи в 1631—1637 рр.

V. Війни 1637—8 рр.

VI. „Золотий спокій“ 1638—1647 р.; колонізація Задніпровя.

VII. „Початок і причина війни Хмельницького“

VIII. Хмельницький і повстанне 1648 р.

IX. Кампанія 1649 р. і зборівський трактат.

X. Кампанія 1651 р. і прилученне до Москви.

ИНШІ ВИДАННЯ ТОГОЖ АВТОРА.

Розвідки й матеріали до історії України-Руси, кн. II—V	6 р.	00 к.
Ілюстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV (Жерела до історії України-Руси т. I, II, III і VII)	5	00 "
Вступний виклад з історії давньої Руси, 1894	0	10 "
Виймки з жерел до історії України-Руси, кн. I—до пол. XI в., 1895	1	00 "
Описи Ратенського староства, 1898	0	10 "
Хмельницький і Хмельницщина, 2 вид., 1899	0	10 "
Звенигород галицький, 1899	0	35 "
Похоронне поле в с. Чехах, 1899	0	30 "
Справа українсько-руського університету у Львові, 1899	0	25 "
Хронологія подій Галицько-волинської літописи, 1901	0	50 "
Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, 1902	0	25 "
Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в., 1903	0	10 "
Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східного словянства, 1904	0	10 "
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи, 1904	0	15 "
Спірні питання староруської етнографії, 1904	0	25 "
Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України, ч. I, 1905	1	50 "
Про старі часи на Україні (популярна історія України, з ілюстраціями), 1907	0	20 "
За український маслак (в справі Холмщини), 1907	0	08 "
Справа українських катедр і наші наукові потреби, 1907	0	15 "
З бжучої хвилі. Статі на теми дня, 1907	0	50 "

Про українську мову й українську справу. Статі й замітки, 1907 . . . 0 р. 12 к.	
Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельничною, 1908	0 " 15 "
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності, 1909 . 0 " 10 "	
Дмитро Вишневецький-Байда в поезії й історії 1909	0 " 25 "
Про батька козацького В. Хмельницького, популярне оповідання з ілюстраціями, 1910	0 " 25 "
Наша політика. Статі на теми біжучої політики Галичини, 1911 . . 0 " 60 "	
Ілюстрована історія України	2 " — "
Нові конструкції початків славянського і українського життя, 1911 . 0 " 15 "	
Про українську мову і українську школу, 1912	0 " 10 "
Культурно національний рух на Україні в XVI—XVII віках, популярний огляд з багатьма ілюстраціями, 1912	1 " 35 "

Очерк истории Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія, 1891	2 р. 75 к.
Волинскій вопросъ 1098—1102 г., 1891	— " 30 "
Къ вопросу о Волоховѣ, 1893	— " 15 "
Барское старство, 1893	2 " 25 "
Акты Барскаго старства т. I—II, 1893-4 (Архивъ Юго-зап. Россіи, ч. VII, т. I и 2)	4 " — "
Львовское Ученое общество им. Шевченка и его вклады въ изученіе Южной Руси, 1904	— " 80 "
Еще о грамотахъ кн. Льва галицкаго (по поводу статьи проф. Линиченка), 1904	— " 15 "
Очеркъ исторіи украинскаго народа, 3 виданне, 1911	2 " 50 "
Украинство въ Россіи, его запросы и нужды, 1906	— " 25 "
Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи, 2 вид., 1907	— " 30 "
Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. Статьи и замѣтки, 1907 . 1 " — "	
Украинскій вопросъ, 1907	— " 15 "
Единство или распаденіе Россіи? 1907	— " 8 "
Автономія и національный вопросъ, 1907	— " 8 "
Движеніе политической и общест. украинской мысли въ XIX ст., — " 8 "	
Вопросъ объ украинскихъ каедряхъ и нужды украинской науки, 1907. — " 20 "	
Кіевская Русь, т. I: Введеніе. Територія и населеніе въ эпоху образованія государства, 1911	3 " — "
Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, autorisierte Uebersetzung aus der 2. ukrainischen Ausgabe, I Band (Kommissionsverlag von B. G. Teubner in Leipzig)	18 Mark

